

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Головний редактор чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заснований у 2011 р.

ВИПУСК 16

МАРИУПОЛЬ – 2016

УДК 3(05)

Вісник Маріупольського державного університету.

Серія: Історія. Політологія

Збірник наукових праць

Видається 3 рази на рік. Заснований у 2011 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою МДУ (протокол № 4 від 26.10.2016 р.)

Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія включено до Переліку наукових фахових видань України з політичних наук (наказ МОН України № 793 від 04.07.2014 р.) та історичних наук (наказ МОН України № 261 від 06.03.2015 р.).

Видання включено до міжнародних наукометричних баз даних **Index Copernicus International sp.z o.o.** та «**Российский индекс научного цитирования**» (РИНЦ), а також до фонду наукової електронної бібліотеки «**КиберЛенинка**»

Головна редколегія:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заст. головного редактора – д.е.н., проф. О. В. Булатова

Члени редколегії: д.філол.н., проф. С. В. Безчотнікова,
д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.культурології, проф. Ю. С. Сабадаш,
д.ю.н., проф. О. В. Філонов, д.е.н., проф. Ю. І. Чентуков.

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов

Відповідальний секретар – к.політ.н., проф. М. В. Трофименко

Члени редакційної колегії: д.політ.н., проф. В. А. Войналович, д.і.н., проф. А. В. Гедьо,
д.і.н., проф. І.М. Грідіна, д.і.н., проф. О. І. Гуржій, д.політ.н., проф. Г. І. Зеленько, д.і.н.,
проф. В. Ф. Лисак, д.і.н., проф. Р.О. Литвиненко, д.політ.н., проф. І. Г. Оніщенко, д.політ.н.,
проф. Н.П. Пашина, д.і.н., проф. І. С. Пономарьова, д.і.н., проф. О. П. Реєнт, д.політ.н.,
проф. С. Ю. Римаренко, д.соціол.н., проф. Б. В. Слющинський, д.і.н., проф. О.В. Стяжкіна,
д.і.н., проф. Н. Р. Темірова.

Іноземні фахівці: д.політ.н., проф. Т. Граціані (Італійська Республіка),
д.політ.н., проф. К. Карнасіотіс (Грецька Республіка), д.політ.н., проф. С. Корнеа
(Республіка Молдова),

д.і.н., проф. П-Р. Магочій (Канада),

д.політ.н., проф. А. Романо (Італійська Республіка).

Науковий секретар – к.і.н., доц. С. С. Арабаджи

Засновник: Маріупольський державний університет

87548, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Сайт видання: www.visnyk-politologia.mdu.in.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)

Тираж 100 примірників. Замовлення №10.11

Видавець «Видавничий відділ МДУ»

87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №4930 від 07.07.2015 р.

ISSN 2518-1521 (Online)

ISSN 2226-2830 (Print)

© МДУ, 2016

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

ЗВЕРНЕННЯ РЕКТОРА МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ, ПРОФЕСОРА К.В. БАЛАБАНОВА З НАГОДИ 25-РІЧЧЯ УНІВЕРСИТЕТУ	9
Антонова С.Є., Цецик Я.П. РОЛЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У РОЗВИТКУ ІНФРАСТРУКТУРИ ПОВІТОВИХ МІСТ ВОЛИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	11
Арабаджи С.С. ПОВСЯКДЕННІСТЬ ДИТИНИ В ГРЕЦЬКІЙ РОДИНІ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТУ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	17
Забавін В.О. ПАМ'ЯТКИ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ НАДАЗОВ'Я В ДОСЛІДЖЕННЯХ НОВОБУДОВНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ	24
Ільницький В.І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КАРПАТСЬКОГО КРАЮ ОУН В УКРАЇНСЬКОМУ ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ (1945-1954)	34
Касьянова Н.М. ЯКІСНИЙ ТА КІЛЬКІСНИЙ СКЛАД ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР В 40-60-ті РОКИ	41
Кичак О.Ю. КУЛЬТУРНЕ ПОМІЖ-СВІТТЯ ЗАКАРПАТСЬКИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	48
Лисак В.Ф. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО В КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ ПІВДЕННОГО СХОДУ УКРАЇНИ	57
Лозинський А.Ф. УКРАЇНЦІ В СИСТЕМІ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКОГО ФЛОТУ ЗБРОЙНИХ СИЛ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	72
Маргулов А.Х. КОНСТРУКТ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ЯК ЗНАРЯДДЯ АСИМІЛЯЦІЇ АССИРІЙЦІВ У 1920-1930-ті рр.	82
Nefyodov D. THE SOURCES OF THE HISTORIOGRAPHIC RESEARCH OF THE UKRAINIAN SSR WORKING CLASS (1946-1965)	87
Обершт О.М. ПРОБЛЕМИ ПОЯВИ РОСІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ В РОСІЙСЬКІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ В ХІХ СТ.	92
Парахіна М.Б. НАЦІОНАЛЬНА КІНЕМАТОГРАФІЯ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ: ПЕРЕДІСТОРІЯ СПІВПРАЦІ	101
Пасічник І.М. ІДЕЙНІ ОРІЄНТАЦІЇ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО В ПРЕДСТАВЛЕННІ БРИТАНСЬКИХ ТА АМЕРИКАНСЬКИХ ІСТОРИКІВ	110
Реуцька А.М. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ РОБІТНИКІВ ПІДПРИЄМСТВ ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ УРСР У КОНТЕКСТІ ЇХ ВИРОБНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1950-1980-і рр.)	116

Романцов В.М. ЕТНОПОЛІТИЧНІ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В МАРІУПОЛІ НА ПОЧАТКУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р. ІСТОРИЧНІ УРОКИ ДЛЯ СУЧАСНОСТІ	131
Стороженко І.С. ВОЄННА ДОКТРИНА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1648-1652 рр.: РЕАЛІЗАЦІЯ ЇЇ ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНОГО ЗМІСТУ	139
Тарасов С.В. ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГЕТМАНА ИВАНА ВЫГОВСКОГО В ИЗОБРАЖЕНИИ РОССИЙСКОЙ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ	147
Швайка І.О. ВНЕСОК НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ В ІСТОРІЮ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО МАШИНОБУДУВАННЯ (СЕРЕДИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)	155
Shupik N. ADAPTATION PROBLEMS OF THE UKRAINIANS DEPORTED FROM POLAND TO DONETSK REGION IN 1945-1947	160

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Булык М.В., Гаврилова Н.В. ЕВРОПЕЙСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ СИРИЙСКОГО И УКРАИНСКОГО КРИЗИСОВ	168
Бульдович П.В. РИНКОВІ ЗАСНОВКИ НЕОІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО ПІДХОДУ В ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ	179
Виговська О.С. ФІНАНСУВАННЯ АКАДЕМІЧНОЇ МОБІЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ І ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ	186
Гільченко О.Л., Рабчевська О.С. СУЧАСНА МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА ФРАНЦІЇ	191
Грідіна І.М. ОСВІТЯНСЬКИЙ ФРОНТ ВІЙНИ НА СХОДІ УКРАЇНИ	199
Демчишак Р.Б. ПРОБЛЕМА ФОРМИ ДЕРЖАВИ ТА РОЗПОДІЛУ ВЛАДИ У ПОЛІТОЛОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО	209
Дорош Л.О., Лагода О.Б. SWOT-АНАЛІЗ МИРОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ МІЖНАРОДНІЙ ТА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ	216
Замікула Г.О. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ	225
Іванець Т.М. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В ЯПОНІЇ	234
Іванова І.І. ЕРОЗІЯ НЕОКОРПОРАТИВНИХ ІНСТИТУТІВ У ШВЕЦІЇ	241
Івасечко О.Я., Коваль О.В. ЗАГРОЗИ ТА ВИКЛИКИ ДЛЯ КРАЇН БАЛТІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ	248

Константинова Ю.В., Авер'янов А.А. УЧАСТЬ ВЕНЕСУЕЛИ В ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ У ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ	256
Кучуран А.М. ЛОКАЛЬНА ПОЛІТИКА ТА ТИПИ МІСЬКИХ СОЦІАЛЬНИХ РУХІВ	265
Міщенко А.М. КОМПРОМІСНИЙ ПІДХІД ДО РОЗВ'ЯЗАННЯ МОРАЛЬНОЇ ДИЛЕМИ В ПОЛІТИЦІ: КОНЦЕПЦІЯ МАКСА ВЕБЕРА	274
Піддубний С.А. СІМЕЙНА ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСТОРУ	280
Погоріла Н.О. КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВИМІР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ США НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	291
Рябінін Є.В. ЕКЗОГЕННІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ПОСИЛЕННЯ ЕТНОСЕПАРАТИСТСЬКИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ	299
Рябінін Є.В., Кульчіковський І.С. ОСНОВНІ ЗАГРОЗИ РЕГІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ ЦЕНТРАЛЬНОАЗІЙСЬКОГО РЕГІОНУ	307
Тихоненко І.В. «ПАКИСТАНСЬКИЙ» ЧИННИК У ВІДНОСИНАХ США-КНР НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	314
Трофименко А.В. ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ УЧАСНИКІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ	320
Трофименко М.В. ПУБЛІЧНА ДИПЛОМАТІЯ МАЛИХ ДЕРЖАВ	328
Khoma N. REVOLUTIONARY CROWD-SOURCING AND CROWD-FUNDING PRACTICES OF SOCIAL POLITICAL ACTIVISM (BASED ON UKRAINE'S EXAMPLE OF 2014–2016)	336
Червінка І.М. НАСЛІДКИ BREXIT ДЛЯ ШОТЛАНДІЇ ТА ЇЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ЄС	343
Шумский Л.Н., Крысенко А.В. ПАРАДИГМА ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА В ПОЛИТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПТОЛОГИИ КАРЛА ШМИТТА	350
Pietrzykowski S. BEHIND <i>THE WEST WING</i> : A CLOSER LOOK AT THE POPULAR U.S. POLITICAL TV SERIES	357
НАУКОВЕ ЖИТТЯ	
РЕЦЕНЗІЯ	
НАБОКА О.В. ПОЛІТИКА США В СХІДНІЙ АЗІЇ В 30 – 70-Х РР. ХІХ СТ. / О.В. НАБОКА. – СТАРОБІЛЬСЬК-УЖГОРОД : ДЗ «ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА», ВИДАВНИЦТВО «ГРАЖДА», 2016. – 284 с. (І.Я. Тодоров)	373
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	375
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ	378

CONTENTS

HISTORICAL SCIENCE

RECTOR'S ADDRESS ON THE OCCASION OF 25TH ANNIVERSARY OF THE UNIVERSITY	9
Antonova S., Tsetsyk J. THE ROLE OF THE LOCAL GOVERNMENT IN INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT FOR THE COUNTY TOWNS OF VOLHYNIA IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY	11
Arabadzhy S. CHILDREN'S EVERYDAY LIFE IN THE GREEK FAMILIES IN MARIUPOL UYEZD IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURIES	17
Zabavin V. ANTIQUITIES OF TIMBER-GRAVE CULTURE OF NORTHERN AZOV IN SAVING RESEARCHES (THE 1970s – THE BEGINNING OF THE 1990s)	24
Ilnytskyj V. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL GROUNDS OF THE STUDY OF THE CARPATHIAN AREA OF THE OUN'S ACTIVITY IN THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT (1945 – 1954)	34
Kasyanova N. QUALITATIVE AND QUANTITATIVE COMPOSITION OF IMMIGRANTS IN UKRAINIAN SSR IN 40-60-S.	41
Kychak O. CULTURAL BETWEEN-WORLDS OF TRANSCARPATHIAN LABOR MIGRANTS AT THE BEGINNING OF THE XXI C.	48
Lysak V. HISTORIC STUDY OF STUDYING IN THE SOCIAL AND POLITICAL CRISIS SOUTHEAST UKRAINE	57
Lozynskyi A. UKRAINIANS IN SYSTEM OF STAFFING OF NAVY OF ARMED FORCES OF RUSSIAN EMPIRE FROM THE END OF THE XIX CENTURY TO THE BEGINNING OF THE XX CENTURY	72
Margulov A. A CONSTRUCT OF HISTORICAL MEMORY AS THE ASSYRIANS ASSIMILATION INSTRUMENT IN 1920-1930TH	82
Nefyodov D. THE SOURCES OF THE HISTORIOGRAPHIC RESEARCH OF THE UKRAINIAN SSR WORKING CLASS (1946-1965)	87
Obersht O. THE FEATURES OF RUSSIAN NATIONALISM APPEARANCE IN RUSSIAN SOCIAL AND POLITICAL THOUGHT IN XIX CENTURY	92
Parakhina M. THE NATIONAL CINEMATOGRAPHY OF UKRAINE AND RUSSIA: BACKGROUND OF COOPERATION	101
Pasichnyk I. PAVLO SKOROPADSKY'S IDEOLOGICAL ORIENTATIONS IN REPRESENTATION OF BRITISH AND AMERICAN HISTORIANS	110

Reutskaya A. STATE POLICY AS A FACTOR OF INFLUENCE ON EVERYDAY LIFE OF THE WORKERS OF FERROUS METALLURGY OF THE USSR IN THE CONTEXT OF THEIR PRODUCTION ACTIVITIES (1950-1980s)	116
Romantsov V. ETHNOPOLITICAL AND ETHNOCULTURAL PROCESSES IN MARIUPOL AT THE BEGINNING OF THE DEMOCRATIC REVOLUTION OF 1917. HISTORICAL LESSONS FOR THE PRESENT	131
Storozhenko I. MILITARY DOCTRINE OF B. KHMELNYTSKY 1648-1652: REALIZATION OF ITS MILITARY-TECHNICAL CONTENT	139
Tarasov S. IVAN VYGOVSKIY AS A PERSONALITY IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY OF THE PRE-REVOLUTION PERIOD	147
Shvaika I. THE GERMAN COLONISTS' CONTRIBUTION INTO THE HISTORY OF THE UKRAINIAN AGRICULTURAL ENGINEERING DEVELOPMENT (MIDDLE OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURY)	155
Shypik N. ADAPTATION PROBLEMS OF THE UKRAINIANS DEPORTED FROM POLAND TO DONETSK REGION IN 1945-1947	160

POLITICAL SCIENCE

Bulyk M., Gavrylova N. EUROPEAN SECURITY IN THE CONTEXT OF SYRIAN AND UKRAINIAN CRISIS	168
Buldovych P. MARKET PRINCIPLES OF THE NEO-INSTITUTIONAL APPROACH IN POLITICAL SCIENCE	179
Vyhovska O. FINANCING OF ACADEMIC MOBILITY IN UKRAINE: PROBLEMS AND SOLUTIONS	186
Gilchenko O., Rabchevs'ka O. CONTEMPORARY MIGRATION POLICY OF FRANCE	191
Gridina I. THE EDUCATIONAL COMPONENT OF THE WAR IN THE EAST OF UKRAINE	199
Demchyshak R. FORMS OF GOVERNMENT AND AUTHORITY DISTRIBUTION ISSUE IN VYACHESLAV LYPYNSKY'S CONCEPT OF POLITICAL SCIENCE	209
Dorosh L., Lahoda O. SWOT-ANALYSIS OF UKRAINE'S PEACEKEEPING ACTIVITIES IN THE CONTEXT OF MODERN CHALLENGES TO THE INTERNATIONAL AND NATIONAL SECURITY	216
Zamikula H. TRANSFORMATION OF PARTY SYSTEM IN THE TURKISH REPUBLIC	225
Ivanets T. THE LEGAL REGULATION OF POLITICAL PARTIES IN JAPAN	234
Ivanova I. EROSION OF NEOCORPORATIST INSTITUTIONS IN SWEDEN	241

Ivasechko O., Koval O. THREATS AND CHALLENGES FOR THE BAL TIC STATES AT THE CURRENT STAGE OF EUROINTEGRATION	248
Konstantinova Y., Averianov A. VENEZUELA PARTICIPATION IN LATIN AMERICAN INTEGRATION	256
Kuchuran A. LOCAL POLITICS AND THE TYPES OF URBAN SOCIAL MOVEMENTS	265
Mishchenko A. THE COMPROMISE APPROACH TO SOLVING MORAL DILEMMA IN POLITICS EXEMPLIFIED BY THE MAX WEBER'S CONCEPTION	274
Piddubniy S. EU FAMILY POLICY IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION OF UKRAINE	280
Pogorila N. CONCEPTUAL DIMENSION OF US FOREIGN POLICY IN THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY.	291
Ryabinin Y. EXTERNAL INFLUENCE FACTORS ON THE INCREASE OF ETHNOSEPARATISM PROCESSES IN UKRAINE	299
Ryabinin Y., Kulchikovskiy I. THE KEY THREATS TO THE CENTRAL ASIA REGIONAL SECURITY	307
Tykhonenko I. «PAKISTANI» FACTOR IN US-CHINA RELATIONS AT THE BEGININF OF XXI CENTURY	314
Trofimenko A. DETERMINING THE LEGAL STATUS OF ANTI-TERRORIST OPERATION PARTICPANTS UNDER UKRAINIAN LEGISLATION	320
Trofymenko M. SMALL STATE DIPLOMACY	328
Khoma N. REVOLUTIONARY CROWD-SOURCING AND CROWD-FUNDING PRACTICES OF SOCIAL POLITICAL ACTIVISM (BASED ON UKRAINE'S EXAMPLE OF 2014–2016)	336
Chervinka I. THE CONSEQUENCES OF BREXIT FOR SCOTLAND AND IT'S EU POLICY	343
Shumsky L., Krysenko O. THE PARADIGM OF STATE OF LAW IN C. SCHMITT POLITICAL CONCEPTOLOGY	350
Pietrzykowski S. BEHIND <i>THE WEST WING</i> : A CLOSER LOOK AT THE POPULAR U.S. POLITICAL TV SERIES	357
SCIENTIFIC LIFE	
REVUE	
NABOKA A. V. US POLICY IN EAST ASIA DURING 1830-S – 1870-S. MONOGRAPH / A. V. NABOKA. – STAROBELSK – UZHGOROD : STATE ESTABLISHMENT «LUHANSK TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY», «GRAGDA», 2016. – 284 P. (I. Todorov)	373
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	375
REQUIREMENTS FOR THE SCIENTIFIC PAPERS FOR PUBLICATION IN THE COLLECTED WORKS	378

Шановні колеги!

Маріупольський державний університет – ровесник незалежності Української держави, який за короткий термін пройшов шлях від гуманітарного коледжу при Донецькому державному університеті до класичного вишу.

Завдяки колосальній працездатності, таланту і професіоналізму викладачів та співробітників, ініціативності студентів, а також всебічній підтримці Адміністрації Президента України, Міністерства освіти і науки України, Донецької обласної державної адміністрації, Маріупольської міської ради, Донецького національного університету МДУ став провідним центром якісної підготовки фахівців та одним з важливих центрів співпраці України із зарубіжними державами у галузі освіти, науки та культури.

Високу оцінку діяльності нашого колективу дав Президент України Петро Порошенко, який відвідав університет у червні 2015 року: *«Натхненний зустріччю зі студентами Маріупольського державного університету. Тут давно та цілеспрямовано працюють над підвищенням*

іміджу Маріуполя та України за кордоном, активно підтримуючи євроінтеграційні прагнення Української держави».

Велика увага традиційно приділяється розвитку наукового потенціалу вишу. Протягом року у МДУ проходить до 15 науково-практичних конференцій всеукраїнського та міжнародного рівнів, а на кафедрах ведеться розробка близько 20 науково-дослідних тем, низка з яких фінансується за рахунок коштів держбюджету.

Якісну підготовку наукових кадрів здійснює аспірантура Маріупольського державного університету. Окрім того, успішно функціонують спеціалізовані вчені ради із захисту кандидатських дисертацій. Не менш активно розвивається студентська наука. У роботі студентських наукових товариств беруть участь понад 1600 студентів вишу, які щороку публікують понад 1500 статей і тез доповідей.

З 2008 року МДУ видає «Вісник Маріупольського державного університету», який наразі налічує п'ять серій: «Філологія», «Філософія. Соціологія. Культурологія», «Історія. Політологія», «Економіка», «Право». Усі серії наукового видання «Вісник МДУ» включені до міжнародних наукометричних баз, зокрема до «Index Copernicus International». Крім того, доступ до них здійснюється через найбільшу у світі бібліографічну базу даних WorldCat і пошукову службу Bielefeld Academic Search Engine (BASE).

В умовах складної військово-політичної ситуації у регіоні роль Маріупольського державного університету як центру соціальної, культурної та волонтерської активності стрімко зростає. Відчуваючи велику відповідальність за майбутнє Маріуполя та України, колектив МДУ продовжує стабільно працювати, будувати і втілювати у життя масштабні плани, брати активну участь у громадському житті міста і країни, зміцнювати міжнародні зв'язки та свої позиції у європейському науково-освітньому просторі.

Разом з тим першочерговим завданням університету, як і раніше, залишається формування інтелектуальної еліти українського суспільства, виховання справжніх патріотів України.

З глибокою повагою
ректор МДУ,
Почесний Генеральний консул
Республіки Кіпр у Маріуполі

проф. К. Балабанов

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477.8)''1895–1917''

С.Є. Антонова, Я.П. Цецик

РОЛЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У РОЗВИТКУ ІНФРАСТРУКТУРИ ПОВІТОВИХ МІСТ ВОЛИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті на основі періоджерел проаналізовано роль органів місцевого самоврядування у розвитку інфраструктури ряду повітових центрів Волині на початку ХХ ст. Досліджено основні напрями їхньої діяльності у напрямку покращення благоустрою міст. З'ясовано роль міських дум в електрифікації регіону та визначено її значення для покращення інфраструктури міст. Визначено витрати бюджетів ряду міст Волинської губернії, які спрямовувалися на благоустрій міст та досліджено на, які потреби спрямовувалися ці кошти.

Ключові слова: міська дума, благоустрій міста, Волинська губернія, електрична станція.

На сучасному етапі розвитку України органи самоврядування відіграють ключову роль у вдосконаленні інфраструктури міст нашої держави. Тому вивчення позитивного досвіду минулого та його раціонального використання є важливим і нині.

Наразі відсутні наукові праці, в яких би було проаналізовано роль органів місцевого самоврядування у розвитку інфраструктури міст Волині на початку ХХ ст. Саме тому у процесі дослідження було використано документи, які зберігаються в Державних архівах Волинської та Рівненської областей.

Дослідити основні напрями діяльності органів місцевого самоврядування ряду міст Волинської губернії у покращенні інфраструктури повітових центрів губернії на початку ХХ ст.

Впродовж ХІХ – на початку ХХ ст. органи міського самоврядування відігравали ключову роль у розвитку інфраструктури міст Волині. У бюджети тогочасних міст закладалися певні кошти, які мали спрямовуватися на їхній благоустрій. Однак не у всіх повітових містах краю це відбувалося рівномірно. Адже ключову роль у розвитку того чи іншого міста відігравав його економічний потенціал, наявність або відсутність розвиненої мережі торгівельних закладів та ряд інших факторів. Ці чинники впливали на формування міського бюджету, а значить і на можливості міської думи фінансувати розвиток інфраструктури міста. У досліджуваній період прибутки міських бюджетів повітових міст були неоднаковими. Так, у 1910 р. прибутки м. Дубно склали 34 735 руб. [1, арк. 139], м. Луцька – 51 226 руб. 34 коп. [2, арк. 229-236], м. Рівного – 64 735 руб. [3, арк. 132 зв.].

Варто відзначити, що у документах початку ХХ ст., які стосувалися інвестицій у розвиток інфраструктури міста вживався термін «благоустрій міста». Кожне місто при формуванні видатків на наступний рік планувало певну суму на його благоустрій. Зокрема, у видатковій частині бюджету м. Дубно у 1910 р. планувалося виділити на досліджувані потреби 1 тис. руб. [1, арк. 139], м. Луцька – 4 931 руб. 20 коп. [2, арк. 231], м. Рівного – 2 571 руб. [3, арк. 132 зв.].

Таким чином, кошти, які витрачалися органами міського самоврядування на благоустрій міст залежали від прибутків кожного міста й від нагальних потреб.

На багатьох засіданнях міських дум неодноразово порушувалися питання про доцільність проведення робіт, у результаті чого було б покращено інфраструктуру міста, відремонтовано вулиці, мости тощо. Зокрема, на одному з засідань міської думи Луцька було розглянуто питання про покращення місць для торгівлі сільськогосподарською продукцією. Це було зумовлено тією обставиною, що Покровська площа, де розміщувався міський ринок, на якому селяни навколишніх сіл реалізовували різноманітну продукцію, а місцеві пекарі хлібобулочні вироби, була непридатною для торгівлі цими товарами. Адаже не було навіть столів, на які торговці могли б викласти свій товар, тому реалізовували його або з підвід, або з землі, що «викликало справедливе незадоволення обивателів м. Луцька» [4, арк. 10]. Намагаючись задовольнити потреби жителів та не допустити забруднення продуктів харчування, міська управа (виконавчий орган місцевого самоврядування) розпочала роботи по створенню нових «торговельних рядів», які було перенесено на набережну р. Глушвиця. Ці роботи велися впродовж 3-х років., а з бюджету міста було витрачено близько 2-х тис. руб. З метою покращення умов торгівлі на набережній було встановлено «спеціальні столи та лавки, які надавалися у безкоштовне користування сільським торговцям». Проте створення нового ринку зустріло протидію з боку власників будинків, розташованих на вищеназваній набережній. Низку скарг подали й власники та орендарі кількох шинків, які не могли змиритися з «думкою, що двори в яких раніше влаштовували п'яні оргії перетворилися на зелений базар» [4, арк. 10-10 зв.].

Аналіз видатків, затверджених міською думою м. Луцька, дає підстави стверджувати, що орган міського самоврядування приділяв значну увагу покращенню благоустрою міста на початку ХХ ст. Лише на утримання вулиць, тротуарів та набережних міста у 1911 р. було витрачено 328 руб. 42 коп., у 1913 р. – відповідно 794 руб. 43 коп., у 1915 р. – 1,5 тис. руб. На утримання міських бульварів і садів у 1913 р. було освоєно 278 руб. 81 коп., а на освітлення вулиць міста – 5,6 тис. руб. На ці ж потреби у 1915 р. планувалося використати відповідно 400 руб. та 6 391 руб. Загалом запланований міською думою бюджет м. Луцька на 1915 р. становив 80 274 руб., з яких на благоустрій міста було виділено 8 906 руб. [5, арк. 33-48]. Проте цього не вдалося реалізувати, у зв'язку з тим, що в результаті наступу австро-угорських військ місто у тому ж році було окуповане.

Докладаючи значних зусиль для поліпшення ситуації з прибиранням міської території та встановлення на будинках назв вулиць, органи місцевого самоврядування часто зобов'язували робити це власників великих будинків та підприємців. Так, в одній із постанов Луцької міської думи у 1910 р. було наголошено, що на будинках де розміщені торговельні та промислові підприємства мали бути встановлені «таблички, на яких вказано назву вулиці, ім'я та прізвище власника цього торговельного підприємства». Було прийнято рішення, щоб вони мали двірників, якщо не у всіх будинках, «то хоча б на головних вулицях» [6, арк. 23-23 зв.].

Значна увага в той час була приділена і освітленню вулиць, що здійснювалося керосиновими ліхтарями. Кожен власник будинку, який знаходився на забрукованій вулиці відповідно до постанови міської думи від 5 червня 1903 р. мав утримувати керосиновий ліхтар, що коштувало 7 руб. на рік. На засіданні міської думи Луцька у 1910 р. розглянули питання про переведення натуральної повинності міщан з освітлення міста на грошову. Це було зумовлено будівництвом у місті електричної станції. Планувалося з 25 вересня 1910 р. розпочати освітлення вулиць міста електричними ліхтарями, що було вигідно для власників будинків.

30 квітня 1907 р. Луцька міська дума на своєму засіданні розглянула проект інженера А. Л. Яра про потребу в спорудженні у місті електричної станції. Між ним і міською управою було укладено концесійну угоду, згідно з якою остання виділяла для її

будівництва 1000 квадратних сажнів міської землі. У пункті 19 концесійного договору зазначалося, «що впродовж перших десяти років концесії підприємець зобов'язується освітлювати місто 10 вуличними ліхтарями», які мали бути встановлені його коштом. Кожен з цих ліхтарів мав працювати не менше 2 тис. годин на рік. Ліхтарі розміщували на відстані 40 сажнів один від одного. Міські адміністративні установи отримали 15% знижку за користування електричним освітленням. Крім того, вартість освітлення міста мала зменшуватися щорічно [7, арк. 11а-13]. Незабаром ця електрична станція розпочала свою роботу.

Значно складніше реалізовувався проект будівництва електричної станції у Рівному. У 1911р. Рівненською міською думою було прийнято рішення розпочати підготовку проектної документації з метою будівництва електричної станції. Однак впродовж певного часу цей проект гальмувався у зв'язку з тим, що місцевий аристократ князь С. Любомирський лобював проект будівництва електричної станції власним коштом. Вона мала освітлювати палац князя, частину міських вулиць та помешкань заможних міщан. 26 квітня 1912 р. міська управа скерувала у Волинське губернське правління обґрунтування доцільності підтримки органами влади їхнього проекту будівництва станції. Одночасно з цим вони вимагали відхилити проект князя С. Любомирського [8, с. 119]. Дещо пізніше міністерство шляхів і сполучень відмовило князю С. Любомирському у наданні дозволу на встановлення стовпів для освітлення вулиць, а міській управі, навпаки такий дозвіл було надало. Останню крапку у суперечці аристократа та міської думи поставив Сенат Російської імперії, який відмовив князю у задоволенні його касаційної скарги щодо будівництва електричної станції у Рівному, а органу міського самоврядування надав відповідний дозвіл [8, с. 119].

Незабаром у місті розпочалося будівництво електричної станції. Враховуючи вартість цього проекту, а згідно кошторисної документації вартість будівництва станції та освітлення частини міських вулиць оцінювалася у 180 тис. руб. Цю суму розподілили наступним чином – 25 тис. руб. було виділено з бюджету міста, а 155 тис. руб. надали приватні особи, заможні жителі міста, які були зацікавлені у швидкому введенні в дію електричної станції, що об'єдналися в «Товариство пайовиків». Члени цього товариства мали отримувати дивіденди після введення в експлуатацію електричної станції та електричну енергію дешевше ніж інші споживачі [8, с. 119-120]. Ця станція перебувала в управлінні міської думи. Ще напередодні створення «Товариства пайовиків» міська дума зверталася до органів адміністративної влади імперії з проханням «дозволити облігаційну позику у 100 000 руб. для влаштування власного електричного освітлення» [9, арк. 163]. Проте ця пропозиція була відхилена, тому до спорудження електричної станції залучили кошти заможних жителів міста.

Таким чином, на початку ХХ ст. у повітових містах Волині органи міського самоврядування докладали значних зусиль для будівництва електричних станцій, що великою мірою позитивно впливало не лише на розвиток інфраструктури, а й сприяло модернізації підприємств.

Дослідження питань, пов'язаних з поліпшенням благоустрою міст на Волині постійно розглядалися міськими гласними. Поступово зростали й асигнування на ці потреби з міського бюджету. Однак, у різні роки суми були неоднаковими. Так, у 1905 р. у м. Дубно в бюджеті було передбачено на благоустрій міста 674 руб., на освітлення міських вулиць – 674 руб., на ремонт вулиць – 444 руб. [10, арк. 32 зв.-33 зв.]. В наступні роки дані показники повільно зростали, що зумовлено наявністю незначних коштів, які мав у своєму розпорядженні цей повітовий центр губернії.

У 1910 р. міські уповноважені м. Дубно розглядали можливість будівництва ліній телефонного зв'язку. Значну допомогу в реалізації цього проекту надавала аристократка графиня Шувалова, яка безоплатно виділила стовпи для встановлення телефонних ліній.

Орган міського самоврядування у тому ж році розпочав підготовку проектної документації та підготував кошторис на виконання цих робіт [1, арк. 122].

На засіданнях міських дум неодноразово порушувалися питання про брукування вулиць. Ініціаторами цього були як представники органів міського самоврядування, так і адміністративної влади. 15 липня 1910 р. луцький повітовий справник на засіданні Луцької міської думи у своєму виступі звернув увагу присутніх членів управи на необхідності брукування вулиць навколо міського скверу, який знаходився на колишній «Парадній площі». Він звернувся до присутніх з вимогою прийняти для цього «енергійні заходи». Однак рішення міської думи було не на користь пропозиції повітового справника. Члени управи обґрунтовували позицію тим, що у бюджеті міста не «було достатньо коштів для виконання цих робіт». Тому, міська дума запропонувала надати лише частину коштів на реалізацію цього проекту, а у разі підтримання пропозиції жителями міста, саме вони повинні були оплатити 50% вартості робіт по брукуванню цих вулиць. Гласні міської думи аргументували свою точку зору тим, що на вказаних справником вулицях розташовувалися будинки заможних жителів міста. На брукування вулиць та провулку біля міського скверу згідно проектної документації потрібно було 4,7 тис. руб., а міська управа мала можливість виділити на це лише 2 733 руб. 75 коп. Тому на цьому засіданні було прийнято компромісне рішення «створити комісію» з членів управи, яким доручили «вивчити це питання» [6, арк. 75-75 зв.].

Отже, органи міського самоврядування при проведенні робіт, спрямованих на покращення благоустрою міст були змушені діяти у межах кошторисів видатків міського бюджету. Тому ряд питань, на вирішення яких їх націлювали представники адміністративної влади не завжди вирішувалися швидко, а виконання потрібних робіт переносилося на наступні роки.

Органи міського самоврядування м. Луцька та м. Рівного після початку роботи електричних станцій значну увагу приділяли подальшому покращенню освітлень міст у вечірній час. 3 травня 1913 р. комісія міської думи під головуванням Е. Я. Ясинського винесла на її розгляд питання про встановлення у місті 19 нових електричних ліхтарів [11, арк. 89].

У Рівному у 1914 р. міська дума, враховуючи позитивну динаміку розвитку електричної станції, займалася не лише питаннями покращення освітлення вулиць міста, а й розпочали комплекс підготовчих заходів для будівництва трамвайних ліній і запуску електричного трамвая. 17 квітня 1914 р. було прийнято рішення створити комісію міської думи «для вивчення питання про влаштування електричного трамвая у місті та його околицях». А вже 21 травня того ж року було прийнято рішення розпочати будівництво трамвайних ліній «у місті та околицях». За відсутності коштів у бюджеті міста їх мало будувати приватне підприємство «Шоман і К», яке отримало концесію на 30 років. Одночасно з отриманням концесії воно надало гарантії міській владі, що в бюджет міста буде перераховуватися не менше 1,8 тис. руб., отриманих від експлуатації трамваїв [12, арк. 35-35 зв.]. При підготовці проектної документації на будівництво трамвайних ліній особлива увага була відведена сполученню міста з с. Шубків, де знаходився військовий полігон. Вартість проїзду в межах міста пропонувалося встановити 5 коп. за 0,5 год., до с. Житин – 30 коп., до с. Шубків – 50 коп. Окрема плата встановлювалася за перевезення значних вантажів [12, арк. 29-29 зв.].

Таким чином, після введення в дію електричної станції міська дума Рівного поставила перед собою нову мету: розпочати у місті будівництво трамвайних ліній для запуску електричного трамвая. Згідно проектної документації трамвайне сполучення мало з'єднати місто з с. Шубків. Це планувалося зробити не лише для перевезення пасажирів, а й для покращення доставки вантажів з підприємств до залізниці. Тому поряд з пасажирськими вагонами мали курсувати й вантажні. Міською думою було

встановлено плату за проїзд та перевезення вантажів, які концесіонери не мали змоги змінити без погодження органом міського самоврядування.

В окремих випадках з питаннями необхідності покращення санітарного стану в повітових центрах до міських дум зверталися представники адміністративної влади. Так, 1 червня 1910 р. до Луцької міської управи звернувся повітовий справник про необхідність покращення санітарного стану міста, оскільки ним було проведено «огляд міста та виявлено, що салотопні і миловарні заводи», які були розміщені у місті сприяли розповсюдженню «дуже небезпечного для здоров'я забрудненого повітря». У зв'язку з цим повітовим справником було підготовлено звернення до міської думи, в якому висувалася вимога «про винесення за межі міста миловарних і салотопних заводів» та заборонити працювати у межах повітового центру деяким іншим підприємствам [13, арк. 3-3зв.].

Враховуючи ситуацію, що склалася з забрудненням міста вищеназваними підприємствами, міською думою було створено відповідну комісію для вивчення цього питання. Однак дозволу на будівництво нових подібних підприємств у межах Луцька вони більше не видавали, а надавали землю, яка належала місту за його межами [13, арк. 8-14].

Ще одним важливим питанням, яке намагалися вирішити на свою користь органи місцевого самоврядування було лобювання ними будівництва нових залізничних шляхів. Зокрема, голова Луцької міської думи за її дорученням неодноразово звертався до Міністерства шляхів сполучень, щоб залізниця Холм-Жмеринка пролягла через Луцьк. Але цей проект не було реалізовано через початок Першої світової війни [14, арк. 9-36].

Отже, органи місцевого самоврядування напередодні Першої світової війни поряд з вирішенням питань розвитку інфраструктури міст докладали значних зусиль, щоб покращити залізничне сполучення з іншими регіонами.

Таким чином, на початку ХХ ст. у повітових містах Волині органи місцевого самоврядування відігравали ключову роль у розвитку інфраструктури міст регіону. При цьому використовували лише наявні в них кошти, а підтримки з боку держави не отримували. Проте, варто відмітити, що не всі проекти реалізовувалися гладко, не лише через нестачу коштів, але й через суб'єктивні причини. Зокрема, існували певні обмеження, пов'язані із протиріччями в інтересах міських дум та заможних жителів міст. Це в сою чергу загальмувало розвиток деяких напрямів благоустрою населених пунктів.

Список використаних джерел

1. Державний архів Рівненської області (далі Держархів Рівненської обл.), ф. 359, оп. 1, спр. 10, арк. 122; арк. 139 ; Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti (dali Derzharkhiv Rivnenskoï obl.), f. 359, op. 1, spr. 10, ark. 122; ark. 139.

2. Державний архів Волинської області (далі Держархів Волинської обл.), ф. 3, оп. 1, спр. 869, арк. 229-236 ; Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti (dali Derzharkhiv Volynskoi obl.), f. 3, op. 1, spr. 869, ark. 229-236.

3. Держархів Рівненської обл., ф. 165, оп. 1, спр. 22, арк. 132 зв. ; Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. 165, op. 1, spr. 22, ark. 132 zv.

4. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 1167, арк. 10-10 зв. ; Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 3, op. 1, spr. 1167, ark. 10-10 zv.

5. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 1316, арк. 35-48 ; Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 3, op. 1, spr. 1316, ark. 35-48.

6. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 937, арк. 23-23 зв.; арк. 39-40 зв. ; Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 3, op. 1, spr. 937, ark. 23-23 zv.; ark. 39-40 zv.

7. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 868, арк. 11а-13 ; Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 3, op. 1, spr. 868, ark. 11a-13.

8. Савіна Н. Б. Перспективи економічного розвитку Рівного на основі електрифікації міста на початку ХХ ст. / Н. Б. Савіна, Я. П. Цецик // Вісник національного університету водного господарства та природокористування. Сер. : Економічні науки. – 2015. – Вип. 1. – С. 118-126 ; Savina N. B. Perspektyvy ekonomichnoho rozvytku Rivnoho na osnovi elektryfikatsii mista na pochatku KhKh st. / N. B. Savina, Ya. P. Tsetsyk // Visnyk natsionalnoho universytetu vodnoho hospodarstva ta pryrodokorystuvannia. Ser. : Ekonomichni nauky. – 2015. – Vyp. 1. – S. 118-126.

9. Держархів Рівненської обл., ф. 165, оп. 1, спр. 23, арк. 163 ; Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. 165, op. 1, spr. 23, ark. 163.

10. Держархів Рівненської обл., ф. 359, оп. 1, спр. 7, арк. 32 зв.-33 зв. ; Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. 359, op. 1, spr. 7, ark. 32 zv.-33 zv.

11. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 1445, арк. 89 ; Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 3, op. 1, spr. 1445, ark. 89.

12. Держархів Рівненської обл., ф. 165, оп. 1, спр. 27, арк. 29-29 зв.; 35-35 зв. ; Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. 165, op. 1, spr. 27, ark. 29-29 zv.; 35-35 zv.

13. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 926, арк. 3-3 зв.; арк. 8-14; Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 3, op. 1, spr. 926, ark. 3-3 zv.; ark. 8-14.

14. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 936, арк. 9-36 ; Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 3, op. 1, spr. 936, ark. 9-36.

Стаття надійшла до редакції 09.10.2016 р.

S. Antonova, J. Tsetsyk

THE ROLE OF THE LOCAL GOVERNMENT IN INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT FOR THE COUNTY TOWNS OF VOLHYNIA IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

The proposed articles based on primary sources explored the role of municipal government in infrastructure development of a number of district centers of Volyn province in the early twentieth century. Investigated the priority areas of their work in this direction. The features of important decisions in this area of activity. The role of urban district centers of the region to electrifying cities. It is found positive development of infrastructure studied the district center after the construction of these power plants.

Studied that in the early twentieth century city government authorities have made significant efforts to improve the city's infrastructure. An important role was assigned to improve the sanitary condition of places of trade that oblashtovuvallysya by the city budget. Increased expenditures directed the city treasury for the maintenance of embankments, urban parks and gardens. To a large extent it depended also on the revenue growth of the city.

On the basis of unbiased research documents proved that the issue of improving the landscaping provincial towns dependent on the capabilities of municipal government, namely earnings city. It funds directed to these needs from the municipal budget and the administrative authorities, these needs are not funded. Therefore, various district centers of Volyn province spent far differing amounts on the needs of cities. This was due primarily to different levels of economic development of the county-level cities, the population and a number of other circumstances. Therefore, as shown by an impartial analysis of documents in some cities better developed infrastructure, and in others much more slowly. After the city government authorities in the works aimed at improving the beautification of cities were forced to act within the cost estimates the city budget. Therefore, a number of issues to address which targeted representatives of administrative bodies are not always resolved quickly, and perform the required work was transferred to the following years.

Keywords: City Council, city improvement, Volyn province, the electric station.

С.С. Арабаджи

ПОВСЯКДЕННІСТЬ ДИТИНИ В ГРЕЦЬКІЙ РОДИНІ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТУ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розглянуто народження та причини хрещення дітей в грецьких родинах. Зроблено аналіз відомостей метричних книг і встановлено, що в загальній віковій структурі грецького суспільства переважала смертність серед немовлят і дітей. Представлено звичаї натирання сіллю та карбування дітей, що побували в грецькому середовищі. Описані розповсюдженні хвороби серед дітей різного віку та способи їх лікування. Проаналізовано причини високої дитячої смертності. Охарактеризовані деякі аспекти виховання дітей, залучення до праці та їх дозвілля.

Ключові слова: повсякденне життя, діти, греки, Маріупольський повіт.

Історія греків Приазов'я – багатогранна тема наукового дослідження, яка впродовж тривалого часу залишається актуальною. Завдяки певній ізольованості від зовнішнього впливу в минулому, греки змогли зберегти особливості своєї матеріальної та духовної культури. Науковцями розглядалися питання переселення греків та соціально-економічного розвитку грецької громади на приазовських теренах, однак поза увагою дослідників залишилась проблематика їх повсякденного життя. Актуальність проблеми повсякденності дітей в грецьких родинах зумовлена тим, що через буденне життя дитини, її виховання та соціалізацію можна відтворити повсякденність та особливості буття греків на теренах Маріупольського повіту.

Деякі аспекти обраної проблеми вже знайшли своє відображення, але переважно в етнографічних працях. Дослідженням положової обрядовості займалася В. Мухіна [7], деякі питання догляду за дитиною розглядала Ю. Іванова [2], різновиди колисок та обряди пов'язані з хрещенням описували І. Пономарьова [17] та В. Душка [5]. У цілому ж в історіографії питання повсякденного життя дітей відображені фрагментарно та ніколи не були виділені в окрему проблему наукового пошуку.

Джерельна база обраної проблеми представлена діловодною документацією, статистичними матеріалами та джерелами особового походження.

З огляду на фрагментарність дослідження повсякденного життя молодшого покоління греків, метою розвідки є висвітлення повсякденності дитини в грецькій родині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Поставлена мета передбачає розв'язання наступних завдань: розглянути народження та причини хрещення, описати умови життя дітей, їх харчування, дослідити розповсюджені хвороби та способи їх лікування, проаналізувати причини високої дитячої смертності, особливості виховання та дитячі ігри.

Народження і перші п'ять років життя дитини в селянській родині були найважчим періодом. Багато дітей в цей період вмирало. Аналіз метричних книг с. Старий Крим за п'ять років з 1862 р. по 1866 р. свідчить, що в загальній віковій структурі переважає смертність серед немовлят і дітей [2]. Процентне співвідношення смертності дітей у віці до п'яти років до загальної кількості смертей становило у 1862 р. – 43,75%, 1863 р. – 23,5%, 1864 р. – 44,4%, 1865 р. – 43%, 1866 р. – 45%, а загальний відсоток смертності до 15 років був ще більш приголомшуючий – у 1862 р. – 62,5%, 1863 р. – 29,38%, 1864 р. – 44,4%, 1865 р. – 50,1%, 1866 р. – 50%.

Дуже часто не могли визначити причину смерті серед новонароджених і малюків. У таких випадках у графі метрики «от чего умер» писали: «От младенчества». У

жорстоких умовах природного відбору виживали найбільш фізіологічно сильні немовлята. Греки інтуїтивно усвідомлювали, що в таких умовах нормальне відтворення родини може бути досягнуто лише внаслідок народження максимально можливої кількості дітей. Джерела особового походження, свідчать, що батьки особливо не переймалися втратою дітей, кажучи: «Бог дав, Бог і взяв» [6, с. 56].

Через два-три дня після народження дитину хрестили. У грецькому побуті хрестити дитину вважалося обов'язковим навіть в ті часи, коли інші релігійні обряди не виконувалися. Власне цей акт сприймався навіть не як релігійне таїнство, а як дія, що впливала на подальше життя: діти стануть хворіти і взагалі будуть нещасливі, якщо залишаться без хрещення [2, с. 357].

В деяких грецьких родинах маленьких дітей натирали сіллю. Дрібну сіль втирали під пахви, в складки шкіри та інші частини тіла для попередження попрілостей і пітливості. Втирання робили декілька разів. Крім того, у греків існував ще й інший, грубий звичай – «карбування» – насічки, які робили на різних частинах тіла дитини ланцетом або бритвою [16, с. 77]. Цей звичай греки застосовували не до всіх дітей, а тільки до повнокровних чи хворобливих, у яких помічали або нервові напади у вигляді перегинання спини, безпричинного плачу, крику, здригання уві сні тощо. Мета карбування, в подібних випадках, полягала в попередженні конвульсій, а при появі останніх – в послабленні нападів. У праці дитячого лікаря Є. Покровського детально описано цей звичай: «Количество насечек делается на спине 20-25, на руках и икрах 2-5. Каждая насечка глубиною в $\frac{1}{2}$ - 1 линии и $\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{2}$ дюйма. У крепких и полнокровных детей они производятся на всех указанных местах. По окончании этого процесса втирают в ранки мелкую соль, завертывают ребенка в сухую простыню и кладут в теплую воду на $\frac{1}{4}$ или $\frac{1}{2}$ часа, где они иногда и засыпают. На одном и том же ребенке карбование повторяется иногда несколько раз, особенно в продолжение первых 9 дней от рождения» [16, с. 77].

Немовлят туго сповивали шматками тканини і щільно обв'язували «дитячим поясом» – смугою тканини шириною до 10 см. і завдовжки від 1 м. 20 см. до 1 м. 70 см. і клали в дерев'яну колиску, дві дугоподібні підніжки якої дозволяли її розгойдувати. На дні колиски лежав матрац, набитий шерстю, простирadlo. Щоб ніжки лежали прямо, на них клали маленьку подушку, набиту шерстю або курячим пір'ям. Дитя вимушене було лежати в колисці непорушно, для цього його обв'язували особливими поясами, закріпленими одним кінцем за спеціальну паличку, пропущену уздовж однієї з подовжніх стінок колиски, а іншим – на верхній її щабліні на спеціально зроблених виїмках. Таким чином, зайнята домашньою роботою мати звільняла себе від постійного нагляду за дитям. Найприкметнішою деталлю колиски був круглий отвір у днищі ліжечка, призначений для природних відправлень дитяти. Довкола нього уклали шматочок повсті, закріплювали його пелюшками, під отвір підв'язували глиняний горщик, а в нього опускали від днища ліжечка вузьку стрічку церати для стоку рідини [2, с. 359]. Дуже зручна для мам, ця колиска калічила дітей: у немовлят від довгого нерухомого лежання в ній деформувався череп (сплющувалася потилиця) [7, с. 154]. На думку Старо-Керменчикського суспільного лікаря ці грецькі колиски впливали на захворюваність сухотами в майбутньому, оскільки дитя було здавлено безліччю пов'язок, змушене лежати без руху і це було перешкодою для правильного розвитку грудної клітини [10, с. 233]. Інколи використовували підвісні люльки, які кріпили до однієї зі стельових балок над софою [5, с. 26]. На колиску для забави дитини вішали всілякі брязкальця та навіть кільця зі слонової кістки [3, с. 60].

Основу дитячого харчування складало материнське молоко. В разі відсутності молока у матері знаходили годувальницю. В період годування груддю багато дітей хворіло гострим катаром кишкового каналу. Ось, що лікар четвертої медичної ділянки

Маріупольського повіту писав з цього приводу: «Из 129 случаев острого катара кишечного канала на долю детского возраста, в период кормления грудью, получается очень поражающая цифра 78 заболеваний, т.е. 60,4% из чего видно, что кормление грудью детей не удовлетворяет и матери принуждены кормить их тою пищею, которую едят сами, а между тем детский желудок не настолько в это время развит, чтобы переваривать пищу годную только для взрослых. Этим недостаточным питанием и объясняется поражающая смертность детей, при чем половина их до года умирает единственно вследствие недостаточного питания» [10, с. 199]. Завідувач Маріупольською земською лікарнею доктор медицини С.Ф. Гампер зазначав, що влітку відсоток дитячої смертності значно збільшувався, внаслідок невідповідної та шкідливої їжі, якою їх годували та негативного впливу спеки на дитячий організм [14, с. 101].

У перервах між годуваннями дитя смоктало «жованку»: ганчірочку, в яку завертали жовані бублики. Лікарі писали, що «гнилий, розжований пряник», горіх або ріжок – звичайний десерт не лише для однорічних, але і для місячних немовлят, і вважали, що така їжа сприяє захворюванню дітей хворобами шлунково-кишкового тракту [10, с. 234].

На велику смертність дітей впливали і дитячі проноси, які зазвичай посилювалися в літні місяці [8, с. 130]. Пронеси протікали дуже важко, довго та іноді приводили до смерті. Причиною проносів були антисанітарія, невідповідна їжа, а також, на думку лікарів, схильність греків до різних важких захворювань, таких як золотуха, рахіт, туберкульоз та інших [13, с. 175].

Регулятором смертності постійно виступали і епідемії, які вражали переважно дітей [11, с. 399]. Однією з найстрашніших був дифтерит, на який переважно хворіли діти у віці від одного року до шести. Дифтерит вражав глотку і дихальне горло [12, с. 197]. Так, наприклад, у 1888 р. епідемія дифтериту розвилася у с. Карань. Там фельдшером було прийнято 97 дітей, з яких 58 померло, тобто смертність у відсотковому співвідношенні до захворюлих дітей дорівнювала 60% [9, с. 131]. Але і ці цифри були далеко не точні, тому що багато батьків часто приховували хворих дітей. Це траплялося через те, що греки з одного боку боялися, щоб не спалили їх речей, з іншого – через те, що в дезінфекцію населення майже не вірило, а тому і вся турбота батьків хворих дітей зосереджувалася на тому, щоб дитину не турбували і вона могла спокійно померти [9, с. 132]. А взагалі появу хвороби приписували волі Божій і покаранню за гріхи. В основному діти хворіли на дифтерит через дурість та необережність батьків, тому що передача інфекції знаходилася в тісному зв'язку зі звичаєм, згідно з яким весь одяг, який залишався після померлого і заради поминання його душі, передавався родичами дітям бідних родин або сусідам. Майже в усіх випадках причиною захворювання був одяг, який передавали після смерті дитини сусідам, родичам, знайомим. Також досить часто дорослі входили в безпосередні зносини з хворими і інфікували своїх дітей [9, с. 145].

У 1897 р. дітей, хворих на дифтерит, вже лікували. Лікування полягало у вприскуванні під шкіру протидифтеритної сироватки в кількості від 5,0 до 15,0 мл. за один раз. В деяких випадках через півдоби повторювали вприскування такої ж або половинної кількості сироватки, залежно від стану захворювання. Для лікування використовувалась протидифтеритна сироватка, яка готувалася бактеріологічною лабораторією Харківського медичного товариства. При лікуванні дифтериту цією сироваткою смертність від цієї хвороби дорівнювалась тільки 25% [12, с. 198].

Широке розповсюдження серед дітей мали такі хвороби як кашлюк й кір. Ці хвороби також давали високий відсоток смертності, але не тільки через характерні особливості цієї хвороби, але ще і через незадовільні умови, в яких змушена була знаходитись хвора дитина. Так, дітей хворих на кашлюк, тримали в замкнутих, часто

холодних приміщеннях, внаслідок чого спостерігалось ускладнення хвороби з боку легенів [9, с. 161]. На посилення смертності під час захворювання на кір впливала відсутність вентиляції в житлових приміщеннях греків, через це повітря ставало мало придатним для дихання, внаслідок величезної домішки до нього вуглекислоти. Таким чином, до розладів дихання у дітей та припухання слизової оболонки в дихальних шляхах, додавався ще недостатній газообмін, наслідком якого було насичення крові вуглекислотою, а в кінці смерть [8, с. 133].

Від заразних епідемічних хвороб, властивим переважно дитячому віку, в лікарнях лікувалася незначна кількість дітей, хоча число дитлахів, що амбулаторно лікувалися від цих хвороб, було вельми великим. Це пояснюється частково незвичкою греків класти хворих дітей до лікарні, частково відсутністю в лікарнях Маріупольського повіту особливих дитячих відділень або яких-небудь приміщень, пристосованих для догляду за дітьми [14, с. 41].

Маленькі діти частіше за дорослих хворіли захворюваннями шкіри. Причин цьому було декілька: по-перше, не вистачало білизни для зміни, по-друге, догляд за шкірою сприймався як пустощі і гігієні не надавали великого значення і уваги, особливо під час польових робіт, по-третє, в грецьких селах не було лазень [19, с. 189].

Говорити про якусь систему виховання в грецькій родині, як цілеспрямованого процесу, не доводиться. Мудрість народної педагогіки полягала в тому, що сільські діти зростали в природних умовах, докільля пізнавали за допомогою емпіричного досвіду, навиків здобували через наслідування дорослих. Батьки були для дітей зразком для наслідування [1, с. 153]. Діти греків отримували в родині основи духовного виховання. Сім'ю не випадково називали «малою церквою», тут відбувалося залучення дітей до молитовного спілкування, збагнення ними азів православної віри. Правда, в більшості своїй таке «вчення вірі» йшло не через засвоєння християнських догм, а через опанування обряду. Через спілкування старше покоління своєю мудрістю допомагало формувати характер дитини, вчило правильно сприймати життя, знайомило з грецькою культурою та нормами християнської моралі.

Зазвичай, маленькі діти проводили весь день на софі, а діти старшого віку більшу частину дня проводили на вулиці. Там вони, як правило, бігали, грали, пустували і приходили до дому лише поїсти. У своїх іграх діти копіювали світ дорослих, відтворювали їх модель поведінки. Дівчатка в своїх іграх створювали подібність родинних стосунків – пекли пироги з глини і піску, грали в ляльки. Лише в поодиноких будинках були куповані іграшки, а в основному їх шили і майстрували батьки. Як згадувала Ф.Г. Попова, ляльок їй шила з ганчірок мама. Іграшковими тарілками служили черепки з розбитого домашнього посуду. М'ячі дітям робили з коров'ячої шерсті або з сечових міхурів домашніх тварин. «Свежий мочевоу пузырь бабушка протирала солью, затем надувала его, втыкала несколько горошин, и получался мяч». Діти збирали кісточку овець, свиней і ягнят, якими грали у «кремушкі». Авторка згадувала, що любила заходити у вівчарню й дивитися на розсипаний по підлозі чорний, завбільшки з квасолу, овечий кал: «Мне было все интересно. В то время у меня игрушек не было, я набирала полные карманы овечьего кала и эти бусинки мне были вместо игрушек» [18, с. 14].

Велике значення для виховання дітей мала грецька етнічна гра в кості (ладушки). Для цієї гри брали кістки з вусиками з задніх ніг вівці колінного суглоба. Потім малювали коло. У середину виставляли ладушки (кості) і починали їх вибивати більш великою кісткою «сохою». Хто всі вибивав – той переможець. Щоб діти не сперечалися за ладушки, кожна родина фарбувала їх в різний колір лушпинням цибулі або корою дуба. Ця гра розвивала в дитині точність рухів, окомір, спритність, а холодними зимовими вечорами змушувала дитину рухатися по домівці. Повсякденні ігри хлопчиків

і дівчаток формували стереотипи майбутніх життєвих ролей. Ігри хлопчиків виховували чоловічі емоції та вольові якості: витривалість, завзятість, вміння постояти за себе і друга. Ігри дівчаток в основному були орієнтовані на жіночу, материнську працю.

Основну частину дня діти були надані самі собі, ось чому бували випадки, коли діти отруювались білиною [15, с. 100], або потрапляли під вітряк. Також саме діти трирічного та чотирирічного віку частіше за інших хворіли на лихоманку. По-перше, тому що майже весь час знаходились на вулиці, по-друге, діти в цьому віці менш здатні захистити себе від негод, у них ще не розвинувся інстинкт самозбереження, а по-третє, маленькі діти були одягнені в грецьких селах завжди погано, часто босі й у всяку погоду в одній сорочці. А діти у віці до двох років хворіли на лихоманку в два рази рідше, оскільки знаходились майже весь час при матері на софі або на руках [10, с. 198]. І. Стріонов, уродженець селища Комар, згадував: «В дошкольном возрасте, когда у наших родителей были возможности, как материальные, так и нравственные, чтобы осчастливить наше детство, они, по своей глупости и существующим обычаям, растили нас в грязи, лохмотьях и нищете. В начале школьных лет отмыли нас от грязи, одели по-человечески и решили дать начальную грамоту, т.е. начали выводить в люди, как говорили тогда» [6, с. 109].

Дітей рано привчали до нелегкої селянської праці. Починаючи з 5-6 років, їх залучали до посильної роботи. Одне з найперших і найосновніших занять дітей цього віку – це пастишення. Наймолодші пасли гусей, свиней, кіз. Дівчатка доглядали менших братів та сестер. По досягненню восьмирічного віку відбувалось залучення дітей до статево-розмежованої праці. З цього віку за виховання хлопців, яке до цього часу належало, в основному, матері і бабусі, відповідав батько, а за дівчат – мати. Сільський хлопець 8-14 років зранку допомагав батькові годувати і чистити худобу, носити воду, орати землю, вивозити гній на поле тощо. У 14-15 років сини виконували врівень з батьком всі польові роботи. Соціалізація дівчаток визначалася традиційними уявленнями про місце і роль жінки в родині. Головним заняттям для дівчат, було рукоділля, починаючи з 8 років, вони готували посаг.

Таким чином, перші п'ять років життя дитини були найважчим періодом. В грецьких селищах спостерігався високий відсоток смертності немовлят та малюків. Внаслідок тугого сповивання та використання в перші роки життя дитини особливих грецьких колик у дітей часто деформувалася череп та інколи неправильно розвивалися дитячі груди. Дітей обов'язково хрестили. Основною їжею було материнське молоко, але його часто не вистачало, і матерям доводилося годувати дітей дорослою їжею, яка негативно впливала на дитячий шлунок. Таке харчування та епідемії виступали регуляторами смертності дитлахів. Діти зростали в природних умовах, в родині отримували основи духовного виховання та рано привчалися до селянської праці.

Список використаної літератури

1. Бадасен Г.В. По страницам истории села Ялта (Из воспоминаний о родине моей и моих предков) / Г.В. Бадасен. – Мариуполь, 2007. – 204 с. ; Badasen G.V. Po stranitsam istorii sela Yalta (Iz vospominaniy o roдине моеy i moikh predkov) / G.V. Badasen. – Mariupol, 2007. – 204 s.

2. Греки России и Украины / Сост., отв. ред. Ю.В. Иванова. – СПб.: Алетейя, 2004. – 624 с. ; Greki Rossii i Ukrainy / Sost., отв. red. Yu.V. Ivanova. – SPb.: Aleteyya, 2004. – 624 s.

3. Держархів Донецької області, ф. 107, оп. 1, спр. 3. ; Derzharkhiv Donetskoi oblasti, f. 107, op. 1, spr. 3.

4. Держархів Донецької області, ф. 217, оп. 1, спр. 1. ; Derzharkhiv Donetskoi oblasti, f. 217, op. 1, spr. 1.

5. Душка В.Г. От старины глубокой до наших дней: Очерки истории Тельмановского района Донецкой области / В.Г. Душка. – Донецк: Об-во книголюбов, ООО «Алан», 1999. – 178 с. ; Dushka V.G. Ot stariny glubokoy do nashikh dney: Ocherki istorii Telmanovskogo rayona Donetskoy oblasti / V.G. Dushka. – Donetsk: Ob-vo knigolyubov, ООО «Алан», 1999. – 178 s.

6. Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста. – К., 2008. – 334 с. ; Istoriiia povsiakdennosti v yii etnichnomu vymiri: spohady hreka-komunista. – К., 2008. – 334 s.

7. Мухина В.В. Родильно-крестильная обрядность у приазовских греков (по материалам полевых исследований в Старобешевском и Тельмановском районах Донецкой области Украины в 1993 г.) / В.В. Мухина // Україна-Греція: історія та сучасність. Тези II міжнародної наукової конференції, – Київ, 1995. – С. 153-155. ; Mukhina V.V. Rodilno-krestilnaya obryadnost u priazovskikh grekov (po materialam polevykh issledovaniy v Starobeshevskom i Telmanovskom rayonakh Donetskoy oblasti Ukrainy v 1993 g.) / V.V. Mukhina // Ukraina-Hretsiia: istoriia ta suchasnist. Tezy II mizhnarodnoi naukovoї konferentsii, – Kyiv, 1995. – S. 153-155.

8. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1886 год. Очередной сессии Земского собрания 1887 г. – Мариуполь: Типо-Литография А. А. Франтова, 1887. – 488 с. ; Otchet Mariupolskoy uездnoy zemskoy upravу za 1886 god. Ocherednoy sessii Zemskogo sobraniya 1887 g. – Mariupol: Tipo-Litografiya A. A. Frantova, 1887. – 488 s.

9. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1888 год. – Мариуполь: Типо-Литография А. А. Франтова, 1889. – 496 с. ; Otchet Mariupolskoy uездnoy zemskoy upravу za 1888 god. – Mariupol: Tipo-Litografiya A. A. Frantova, 1889. – 496 s.

10. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1889 год. – Мариуполь: Типо-Литография А.А.Франтова, 1890. – 504 с. ; Otchet Mariupolskoy uездnoy zemskoy upravу za 1889 god. – Mariupol: Tipo-Litografiya A.A.Frantova, 1890. – 504 s.

11. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1890 год. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1891. – 646 с. ; Otchet Mariupolskoy uездnoy zemskoy upravу za 1890 god. – Mariupol: Tipo-Litografiya A.A. Frantova, 1891. – 646 s.

12. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1897 год. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1898. – 484 с. ; Otchet Mariupolskoy uездnoy zemskoy upravу za 1897 god. – Mariupol: Tipo-Litografiya A.A. Frantova, 1898. – 484 s.

13. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1898 год. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1899. – 510 с. ; Otchet Mariupolskoy uездnoy zemskoy upravу za 1898 god. – Mariupol: Tipo-Litografiya A.A.Frantova, 1899. – 510 s.

14. Отчет о состоянии врачебного дела в Мариупольском уезде в 1899 г. – Мариуполь: Типо-литография Д.И. Бабенко, 1900. – 226 с. ; Otchet o sostoyanii vrachebnogo dela v Mariupolskom uезде v 1899 g. – Mariupol: Tipo-litografiya D.I. Babenko, 1900. – 226 s.

15. Отчет о состоянии земской медицины в Мариупольском уезде в 1903 г. – Мариуполь: Типография Е.И. Гольдрин, 1904. – 214 с. ; Otchet o sostoyanii zemskoy meditsiny v Mariupolskom uезде v 1903 g. – Mariupol: Tipografiya Ye.I. Goldrina, 1904. – 214 s.

16. Покровский Е.А. Физическое воспитание детей у разных народов преимущественно России. Материалы для медико-антропологического исследования / Е.А. Покровский. – М.: Типография А.А. Карцева, 1884. – 388 с. ; Pokrovskiy Ye.A. Fizicheskoe vospitanie detey u raznykh narodov preimushchestvenno Rossii. Materialy dlya mediko-antropologicheskogo izsledovaniya / Ye.A. Pokrovskiy. – М.: Tipografiya A.A. Kartseva, 1884. – 388 s.

17. Пономарьова І.С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.). Історико-етнографічне дослідження / І.С. Пономарьова. – К.: Реферат, 2006. – 300 с.; Ponomarova I.S. Etnichna istoriia hrekiv Pryazovia (kinets XVIII – pochatok XXI st.). Istoryko-etnohrafichne doslidzhennia / I.S. Ponomarova. – К.: Referat, 2006. – 300 s.

18. Попова (Николаева) Ф. Г. Мои девяносто лет (как я их помню) / Ф.Г. Попова (Николаева). – М.: Издательский дом Международного университета в Москве, 2006. – 208 с. ; Popova (Nikolaeva) F. G. Moi devyanosto let (kak ya ikh pomnyu) / F.G. Popova (Nikolaeva). – М.: Izdatelskiy dom Mezhdunarodnogo universiteta v Moskve, 2006. – 208 s.

19. Романцов В.М. Старый Крым: история и современность. Историко-этнографическое исследование / В. Романцов, Г. Наметченюк, С. Арабаджи. – Мариуполь: ПАО «ММК имени Ильича», 2010. – 328 с. ; Romantsov V.M. Staryy Krym: ystoryia y sovremennost. Ystoryko-etnohrafycheskoe yssledovanye / V. Romantsov, H. Nametcheniuk, S. Arabadzhy. – Maryupol: PAO «ММК ymeny Ylycha», 2010. – 328 s.

Стаття надійшла до редакції 09.09.2016 р.

S. Arabadzhy

CHILDREN'S EVERYDAY LIFE IN THE GREEK FAMILIES IN MARIUPOL UYEzd IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURIES

The processes of birth and reasons for christening children in Greek families were examined. It was proved that tight swaddling and using special Greek cradles during first years of child's life often caused skull's deformation, sometimes it led to irregular development of child's chest. It was revealed that the basis of children's diet was breast milk. In case a mother didn't have milk the parents searched for a nurse. It was stated that during breast feeding many children fell ill with acute catarrh of alimentary canal. The most spread children's epidemic diseases were diphtheria, measles and whooping cough. Little children were more often prone to skin diseases than adults. There were several reasons for this: firstly, they weren't enough linen and underwear for change. Secondly, skin treatment considered to be nonsense and hygiene was almost neglected especially during work in the field. Thirdly there were no bath houses in the Greek villages.

The article analyses data from registry books and determines that children and infants' mortality rates were high and prevailed in the general age structure of the Greek society. The traditions of rubbing children with salt and embossing them which were popular in the Greek community were described. The reasons for high rates of children's mortality were analysed. Several aspects of children's up-bringing, engagement to chores and their free time activities were characterized. It was proved that children got accustomed to hard rural work beginning with age of 5-6 years old. One of the first and basic chores of children of this age was pasturing. The youngest pastured geese, pigs and goats. Girls looked after their little brothers and sisters. Since age of 8 children were engaged in sex-differentiated work.

Key words: *everyday life, children, Greeks, Mariupol uyezd.*

В.О. Забавін

ПАМ'ЯТКИ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ НАДАЗОВ'Я В ДОСЛІДЖЕННЯХ НОВОБУДОВНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ

Статтю присвячено історії досліджень старожитностей зрубної культури доби пізньої бронзи Надазов'я (Північного Приазов'я) здобутих під час розкопок курганів новобудовними експедиціями на будівництві меліоративних систем на півдні Північно-Чорноморського регіону (1970-ті – поч. 1990-х рр.). Висвітлюються основні віхи та оцінюються головні науково-практичні результати цього процесу. Розглядаються деякі особливості обрядово-інвентарного комплексу та питання культурно-хронологічної періодизації поховальних пам'яток.

Ключові слова: зрубна культура, доба пізньої бронзи, Північне Приазов'я, Надазов'я, поховання, курганна археологія.

Надазов'я (Північне Приазов'я) – чимала територія, що входить до великого євразійського поясу степів. Відносно сучасної адміністративної карти Надазов'я – це центр і південь Донецької, південний захід Луганській, південний схід Херсонської, південь Запорізької областей України і крайній захід Ростовської області Російської Федерації. Цей Північно-Чорноморський регіон, розташований на стику Передкавказзя, доно-донецьких і нижньодніпровських степових обширів, за доби бронзи був контактною зоною, завдяки якій культурні явища могли швидко поширюватися по всій території півдня Східної Європи. Протягом майже 150-річного періоду розвитку археології в Надазов'ї дослідниками вивчено чимало стародавніх пам'яток і накопичено значний в кількісному відношенні фонд джерел, серед яких переважна більшість репрезентує добу бронзи, зокрема зрубну культуру. Таку перевагу зумовлено об'єктивними обставинами, що полягають у значній поширеності зрубних побутових та поховальних пам'яток на теренах Східної Європи. Насиченість пам'ятками зрубної культури степів Лівобережної України взагалі і Надазов'я зокрема свідчить про чисельність населення, яке мешкало на зазначеній території за доби пізньої бронзи та створює сприятливі умови для археологічних досліджень з перспективою побудови узагальнених реконструкцій праісторичного минулого.

Новобудовні археологічні дослідження на теренах сучасної України своїм корінням сягають ще часів Російської імперії, але початок саме новобудовної археології України радянських часів припадає на великі індустріальні будівництва довоєнного часу [29, с. 55]. Цей етап у вивченні зрубних старожитностей Надазов'я тісно пов'язаний з іменами М.О. Макаренка, В.М. Євсєєва, М.О. Міллера та П.М. Пиневича [9]. З початку 70-х рр. ХХ ст. у вивченні зрубних пам'яток почався якісно новий етап, який характеризувався різким збільшенням джерельної бази, представленої, в першу чергу, матеріалами курганних могильників, що досліджувалися в ході новобудовних робіт в зонах меліорації. Вибір об'єктів був обумовлений або потребами господарського використання земель, на яких були розташовані кургани, або аварійним станом, в якому вони вже знаходилися внаслідок експлуатації земель. Важливою проблемою є те, що значний фонд матеріалів новобудовних експедицій з проблематики що нас цікавить до цих пір не введено в науковий обіг, що неодноразово відзначали дослідники [1; 28, с. 192; 37].

Саме на території Донецького Кряжу та в Донецькому Надазов'ї зосередили свої роботи експедиції під загальним керівництвом С.Н. Братченка. Протягом десятиріччя

було розкопано десятки курганів, в яких досліджено сотні поховань від пізнього енеоліту до середньовіччя, пройдено розвідувальними маршрутами сотні кілометрів, в ході яких виявлено чимало інших пам'яток, від стоянок пізньопалеолітичного часу до кочовищ середньовічної доби. Важко переоцінити особистий внесок С.Н. Братченка в дослідження культур доби бронзи Східної Європи, але його творча спадщина заслуговує на окреме всебічне й ретельне вивчення [2; 8; 28]. Отримані під час польових досліджень матеріали в більшості своїй вигідно відрізнялися досконалою методикою розкопок, рівнем фіксації, високою якістю польової та звітної документації. Саме ці експедиції впровадили широке застосування механізмів при дослідженні курганів, що забезпечують розкопки на знесення методом паралельних траншей з залишенням максимальної кількості бровок для фіксації стратиграфії насипу [52]. Слід зауважити, що основні принципи польових досліджень, камеральної обробки матеріалів та підготовки наукових звітів, що застосовувалися в роботі цих експедицій, в подальшому були запозичені і успішно розвинені багатьма іншими експедиціями, що працювали в Надазов'ї [27, с. 20]. Протягом трьох польових сезонів (1976 – 1978 рр.) в Донецькому Надазов'ї проводили свої дослідження загони Другої Сіверсько-Донецької (1976 р.) та Донецької (1977 – 1978 рр.) археологічних експедицій Інституту Археології АН УРСР під керівництвом С.Н. Братченка. Був здобутий величезний і цінний матеріал по курганним могильникам епохи бронзи, у тому числі зрубної культури [8].

У 1975 р. в межах Донецького Кряжу на кордоні з зоною Надазовських степів проводив свої дослідження Астахівській загін Сіверсько-Донецької експедиції [5]. Всього за 11 років роботи експедиціями під загальним керівництвом С.Н. Братченка і В.М. Даниленка в межах верхів'їв річок басейну Азовського моря був здобутий величезний і цікавий матеріал з курганних могильників епохи бронзи, в тому числі зрубної культури. Загалом було розкопано у 21 могильнику близько 150 поховань зрубної культури, що походять з 48 курганів.

У зв'язку з ліквідацією в 1981 р. Донецької і Сіверсько-Донецької експедицій ІА АН УРСР з 1982 р. новобудовна експедиція Київського державного університету розпочала роботи в зонах меліорації Луганської області під загальним керівництвом М.М. Бондаря [29, с. 156]. У тому числі, в південно-західних районах Луганської області у верхів'ях р. Міус у 80-ті рр. ХХ ст. цією експедицією було в 9 курганах досліджено не менше 20 поховань зрубної культури. На жаль, цей нечисленний, але цікавий матеріал залишається неопублікованим і в наші дні.

Всього за декілька польових сезонів з 1974 по 1980 рр. Запорізькою археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В.В. Отроценка на суміжній території, в межиріччі Дніпра і Молочної, було досліджено 75 курганів, що містять 198 зрубних поховань [50, с. 82]. Могильники знаходилися на недослідженій раніше ділянці степу межиріччя, на відстані більше 8-10 км від річкових долин. Згідно розробці В.В. Отроценка та Ю.В. Болтрика, це четверта зона розподілу могильників по культурам, найбільш віддалена від річок, що характеризується як самий маловодний район на карті водних джерел України [36].

Починаючи з 1979 р. в західних районах Запорізької області в басейнах річок Великий та Малий Утлюк проводила свої дослідження Херсонська археологічна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом А.І. Кубишева. Впродовж 9 років загони цієї експедиції дослідили більше ніж 50 поховань зрубної культури. З 1983 р. в запорізькому Надазов'ї, проводила своє дослідження Приазовська новобудовна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Ю.В. Болтрика. Був здобутий значний і цінний матеріал з курганних могильників епохи бронзи, в тому числі і зрубної культури. За кілька років роботи було розкопано не менше 25 поховань зрубної культури в 15 курганах. Нажаль

результати досліджень зрубних старожитностей цих експедицій до цього часу не введені до наукового обігу.

У межах Донецької області курганні могильники Надазов'я почали активно досліджуватися незабаром після створення новобудовної експедиції Донецького державного університету. Науковими керівниками цього колективу в різні роки були А.О. Моруженко (1978 – 1985, 1987 – 1991), Т.О. Шаповалов (1985 – 1987), В.О. Посередніков (1990 – 1996). За період існування експедиції її співробітниками досліджено до 300 курганів, що містили близько 1100 поховань від енеоліту до пізнього середньовіччя [22, с. 16]. Всього до кінця ХХ ст. співробітниками археологічної експедиції Донецького державного університету (нині ДонНУ) на півдні Донецької області було досліджено в 110 курганах близько 400 поховань зрубної культури, що походять з 50 різних могильників.

Слід зазначити, що після згорання масштабних досліджень в останнє десятиліття минулого століття була значно активізована робота по введенню в науковий обіг матеріалів з університетських розкопок. В результаті виконаної роботи з'явився ряд збірників та окремих статей з розгорнутою публікацією курганних могильників Донецької області, в тому числі, що містять поховання зрубної культури, досліджені у Надазов'ї [21; 25; 26; 33; 34; 40; 41; 42; 43; 44; 45; 53 та ін.].

У 1972 р. при історичному факультеті Ростовського державного університету була створена археологічна лабораторія. Одним з перших районів, де розгорнулися розкопки цієї експедиції, став Міуський півострів, розташований в північно-східній частині Надазов'я. За сезони 1974 – 79 рр. тут були розвідані і розкопані десятки курганів різних епох, в тому числі досліджено в 20 курганах 122 поховання зрубної культури [13].

У 1988 р. при Таганрозькому державному музею-заповіднику було створено відділ польових археологічних досліджень. У тому ж році на території Матвєєва-Курганського району Ростовської області в гирлі р. Кам'янки (ліва притока р. Міус) в 5 курганах було досліджено 30 поховань зрубної культури [24]. Значно був поповнений фонд джерел у результаті досліджень Таганрозької археологічної експедиції і Недвіговського загону Археологічного науково-дослідного бюро в ростовському Надазов'ї [14].

Крім великих новобудовних експедицій у 1970 – 1990-ті рр. в Надазов'ї проводила розкопки експедиція Донецького обласного краєзнавчого музею (ДОКМ). Загін під керівництвом О.Я. Привалової в басейні р. Кальміус дослідив в 18 курганах не менше 40 поховань зрубної культури. Слід зазначити, що видобутий значний фонд джерел для вивчення зрубної культури Надазов'я, з часом практично повністю був введений в науковий обіг [46 – 49 та ін.]. Цією ж експедицією на берегах річок Калка, Мокра Волноваха і Суха Волноваха (басейн р. Кальміус) у 1970 – 1980 рр. було відкрито близько 60 поселень зрубної культури та розкопано три ґрунтових могильника [46; 51]. У 1975 р. в басейні р. Кальміус працював ще один загін ДОКМ під керівництвом Н.П. Зарайської. Тут було досліджено в 5 курганах 7 зрубних поховань [11; 12].

У 1970-ті рр. в заплаві лівого берега р. Молочної невеликі роботи також проводила експедиція Мелітопольського краєзнавчого музею під керівництвом Б.Д. Михайлова [30 – 32]. Невеликі дослідження на території запорізького Надазов'я, але що дали цікавий матеріал зрубної культури, проводила археологічна експедиція Запорізького краєзнавчого музею. У польовий сезон 1988 р. в басейні р. Мала Токмачка було розкопано 26 поховань в 13 курганах [38; 39].

Створений в 1981 р. М.Л. Швецовим гурток юних археологів при Донецькій обласній станції юних туристів розкопав групу курганів, де було досліджено 6 поховань зрубної культури [54]. Поповненню фонду джерел зрубної культури сприяли роботи Новоазовської експедиції Донецького Палацу піонерів і школярів під керівництвом

В.М. Горбова і А.М. Усачука. За кілька польових сезонів на узбережжі Азовського моря ними було досліджено в 4 курганах 20 поховань [3; 4].

Варто особливо відзначити дослідження експедиції «Єврика» під керівництвом В.Ф. Клименка, яка впродовж ряду років розкопувала кургани зрубної культури в районі м. Єнакієве (верхів'я р. Кринки) і на півдні Донецької області. Примітно, що буквально всі ці дослідження знайшли відображення не тільки у вигляді коротких повідомлень в щорічниках «Археологические открытия», але також у тезах конференцій і розгорнутих публікаціях [15-20]. Таким чином, за два з лишком десятиліття досліджень були отримані матеріали по 47 курганах зрубної культури з 21 могильника, що містили не менше 80 поховань.

З 1984 р. в Надазов'ї під керівництвом В.К. Кульбаки починає свою роботу Жданівська (Маріупольська) археологічна експедиція. З 1988 р. ця експедиція продовжила свої дослідження при Лабораторії охоронних досліджень пам'яток археології Українського Фонду культури. Були проведені охоронні розкопки курганів в південних районах Донецької області та у м. Маріуполі. Всього з 1984 по 1993 рр. Маріупольською експедицією було розкопано в Надазов'ї близько 70 поховань зрубної культури. На жаль, велика частина матеріалів, за рідкісним винятком [6; 7; 23], досі не знайшла належного відображення в літературі. Згодом, наприкінці 1990-х рр. на базі Маріупольської археологічної експедиції створюється археологічна експедиція Маріупольського гуманітарного інституту (нині Маріупольський державний університет), яка продовжила роботи в Надазов'ї [35].

Слід зауважити, що матеріали, отримані в ході польових новобудовних досліджень останніх десятиліть ХХ ст., в більшості своїй вигідно відрізнялися досконалістю методики розкопок, рівнем фіксації, високою якістю польової та звітної документації. Досить важливою проблемою і донині є також той факт, що значний фонд матеріалів новобудовних експедицій по проблематиці, що цікавить нас, досі не введений в науковий обіг. За нашими підрахунками, на сьогоднішній день тільки дещо більше ніж 50% масиву поховальних пам'яток зрубної культури, дослідженого в Надазов'ї, знайшли своє відображення в розгорнутих публікаціях. Інша частина матеріалів доступна або в наукових звітах різного рівня збереженості та якості, або у вигляді коротких повідомлень в щорічниках «Археологические открытия» і тезах конференцій.

У результаті досліджень до теперішнього часу накопичена значна в кількісному і якісному відношенні джерельна база, що характеризує могильники зрубної культури Надазов'я та прилеглих територій. Так, за підрахунками Р.О. Литвиненка, тільки в межах Донецької та Луганської областей лише за згаданий період у зоні новобудов досліджено понад 1200 поховань зрубної культури [29, с. 157]. Згідно з нашими підрахунками, в означений період на території Надазов'я новобудовними експедиціями було досліджено в більш ніж 400 курганах близько 1230 поховань зрубної культури. Вже в результаті попереднього аналізу [10] можна говорити про деякі регіональні відмінності та особливості в характеристиках курганної архітектури, планіграфії, поховальних споруд і пов'язаного з ними комплексу ідеологічних уявлень.

Таким чином, «новобудовний», якісно новий етап в дослідженні пам'яток зрубної культури степів Лівобережної України взагалі і Надазов'я зокрема, характеризувався різким збільшенням джерельної бази – матеріалами курганних могильників, що досліджувалися в ході робіт у зонах меліорації, з подальшим осмисленням і всебічним вивченням.

Список використаної літератури

1. Братченко С. Н. Некоторые итоги и проблемы исследования курганов / С.Н. Братченко // Археологические исследования в зонах мелиорации. Итоги и перспективы их интенсификации. – Ленинград : Наука, 1985. – С. 74-75 ; Bratchenko S.N.

Nekotorye itogi i problemy issledovaniya kurganov / S.N. Bratchenko // Arkheologicheskie issledovaniya v zonakh melioratsii. Itogi i perspektivy ikh intensivatsii. – Leningrad : Nauka, 1985. – S. 74-75.

2. Гершкович Я. П. Пам'яті Станіслава Никифоровича Братченка / Я. П. Гершкович // Археологія. – 2011. – № 3. – С. 145-146 ; Hershkovych Ya. P. Pamiati Stanislava Nykyforovycha Bratchenka / Ya. P. Hershkovych // Arkheolohiia. – 2011. – № 3. – S. 145-146.

3. Горбов В. Н. Охранные исследования в Приазовье / В. Н. Горбов, А. Н. Усачук // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк, 1987. – С. 64-67 ; Gorbov V. N. Okhrannyye issledovaniya v Priazove / V. N. Gorbov, A. N. Usachuk // Problemy okhrany i issledovaniya pamyatnikov arkheologii v Donbasse. – Donetsk, 1987. – S. 64-67.

4. Горбов В. Н. Курган бронзового века в Северо-Восточном Приазовье / В. Н. Горбов, А. Н. Усачук // Археологический альманах. – Донецк : Донбасс, 2011. – № 25. – С. 46-70 ; Gorbov V. N. Kurgan bronzovogo veka v Severo-Vostochnom Priazove / V. N. Gorbov, A. N. Usachuk // Arkheologicheskiy almanakh. – Donetsk : Donbass, 2011. – № 25. – S. 46-70.

5. Евдокимов Г.Л. Погребения эпохи поздней бронзы Астаховского могильника / Г.Л. Евдокимов. – Киев, 1992. – 45 с. ; Yevdokimov G.L. Pogrebeniya epokhi pozdney bronzy Astakhovskogo mogilnika / G. L. Yevdokimov. – Kiev, 1992. – 45 s.

6. Забавин В. О. Погребения срубной культуры длинного кургана у села Орловское (Из раскопок В. К. Кульбаки) / В. О. Забавин // Донецький археологічний збірник. – 2009-2010. - № 13/14. – С. 174-184 ; Zabavin V. O. Pogrebeniya srubnoy kultury dlinnogo kurgana u sela Orlovskoe (Iz raskopok V. K. Kulbaki) / V.O. Zabavin // Donetskiy arkheologichniy zbirnik. – 2009-2010. - № 13/14. – S. 174-184.

7. Забавин В. О. Курганный могильник срубной культуры у восточной окраины г. Мариуполя / В. О. Забавин // Донецький археологічний збірник. – 2011. - № 15. – С. 161-170 ; Zabavin V. O. Kurgannyy mogilnik srubnoy kultury u vostochnoy okrainy g. Mariupolya / V. O. Zabavin // Donetskiy arkheologichniy zbirnik. – 2011. - № 15. – S. 161-170.

8. Забавин В. О. Пам'ятки зрубної культури Північного Приазов'я в дослідженнях експедицій під керівництвом С. Н. Братченка / В. О. Забавин // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України : матер. III Луганської міжнар. істор.-археолог. конф. м. Луганськ, 13—15 листоп. 2012 р. – Луганськ, 2012. – С. 210-214 ; Zabavin V. O. Pamiatky zrubnoi kultury Pivnichnoho Pryazovia v doslidzhenniakh ekspedytsii pid kerivnytstvom S. N. Bratchenka / V. O. Zabavin // Problemy doslidzhennia pamiatok arkheolohii Skhidnoi Ukrainy : mater. III Luhanskoï mizhnar. istor.-arkheoloh. konf. m. Luhansk, 13—15 lystop. 2012 r. – Luhansk, 2012. – S. 210-214.

9. Забавин В. О. Памятники срубной культуры Северного Приазовья в исследованиях конца 20-х – начала 30-х гг. XX ст. / В.О. Забавин // Українська державність: історія і сучасність : матер. всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених. – Маріуполь, 2012. – С. 79-81.

10. Забавин В. О. Погребальные памятники срубной культуры Северного Приазовья: характеристика источниковой базы / В. О. Забавин // Україна і світ: Проблеми історії: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, м. Маріуполь, 23 листоп. 2012 р. – Маріуполь, 2013. – С. 196-199 ; Zabavin V. O. Pogrebalnye pamyatniki srubnoy kultury Severnogo Priazovya: kharakteristika istochnikovoy bazy / V. O. Zabavin // Ukraina i svit: Problemy istorii: Materialy vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii molodykh vchenykh, m. Mariupol, 23 lystop. 2012 r. – Mariupol, 2013. – S. 196-199.

11. Зарайская Н. П. Раскопки в Донецкой области / Н.П. Зарайская, С.К. Стороженко, М.Л. Швецов // Археологические Открытия 1975 года. – Москва : Наука, 1976. – С. 326 ; Zarya'skaya N. P. Raskopki v Donetskoy oblasti / N. P. Zarya'skaya, S.K. Storozhenko, M.L. Shvetsov // Arkheologicheskie Otkrytiya 1975 goda. – Moskva : Nauka, 1976. – S. 326.
12. Зарайская Н. П. Курганы у поселка Гусельск / Н. П. Зарайская, В. А. Косиков // Археологический вестник. – 1992. – № 3. - С. 16-17 ; Zarya'skaya N. P. Kurgany u poselka Guselsk / N. P. Zarya'skaya, V. A. Kosikov // Arkheologicheskiy vestnik. – 1992. – № 3. - S. 16-17.
13. Ильюков Л. С. Курганы Миусского полуострова / Л. С. Ильюков, Л. М. Казакова. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1988 – 168 с. ; Pyukov L. S. Kurgany Miusskogo poluostrova / L. S. Pyukov, L. M. Kazakova. – Rostov-na-Donu : Izd-vo Rostovskogo un-ta, 1988 – 168 s.
14. Курганы Северо-Восточного Приазовья : материалы и исследования Таганрогской археологической экспедиции / под ред. В. А. Ларенок. - Ростов-на-Дону, 1998. – Выпуск 3. - 257 с. ; Kurgany Severo-Vostochnogo Priazov'ya : materialy i issledovaniya Taganrogs'koy arkheologicheskoy ekspeditsii / pod red. V. A. Larenok. - Rostov-na-Donu, 1998. – Vypusk 3. – 257 s.
15. Клименко В. Ф. Исследование курганов у г. Волновахи / В. Ф. Клименко, В. И. Цымбал // Организация археологических экспедиций с участием школьников. – Донецк, 1988. – С. 9-10 ; Klimenko V. F. Issledovanie kurganov u g. Volnovakhi / V. F. Klimenko, V. I. Tsymbal // Organizatsiya arkheologicheskikh ekspeditsiy s uchastiem shkolnikov. – Donetsk, 1988. – S. 9-10.
16. Клименко В. Ф. Памятники срубной культуры в Северном Приазовье / В. Ф. Клименко, В. И. Цымбал // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.). – Киев, 1991. – С. 120-121 ; Klimenko V. F. Pamyatniki srubnoy kultury v Severnom Priazove / V. F. Klimenko, V. I. Tsymbal // Drevneyshie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomor'ya (V tys. do n.e. – V v. n.e.). – Kiev, 1991. – S. 120-121.
17. Клименко В. Ф. Курганные древности Центрального Донбасса / В. Ф. Клименко, А. Н. Усачук, В. И. Цымбал. – Донецк, 1994. – 127 с. ; Klimenko V. F. Kurgannye drevnosti Tsentralnogo Donbassa / V. F. Klimenko, A. N. Usachuk, V. I. Tsymbal. – Donetsk, 1994. – 127 s.
18. Клименко В. Ф. Курганы юга Донетчины / В. Ф. Клименко. – Енакиево, 1998. – 220 с. ; Klimenko V. F. Kurgany yuga Donetchiny / V. F. Klimenko. – Yenakievo, 1998. – 220 s.
19. Клименко В. Ф. Конструктивные особенности погребальных сооружений срубной культуры Центрального Донбасса / В. Ф. Клименко, В. И. Цымбал // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 21-23 ; Klimenko V. F. Konstruktivnye osobennosti pogrebalnykh sooruzheniy srubnoy kultury Tsentralnogo Donbassa / V. F. Klimenko, V. I. Tsymbal // Arkheologiya i drevnyaya arkhitektura Levoberezhnoy Ukrainy i smezhnykh territoriy. – Donetsk, 2000. – S. 21-23.
20. Клименко В. Ф. Кенотафы срубной культуры Центрального Донбасса / В. Ф. Клименко, В. И. Цымбал // Проблемы археологии и архитектуры: В 2-х т. – Донецк-Макеевка, 2001. – Т. I. – С. 65-70 ; Klimenko V. F. Kenotafy srubnoy kultury Tsentralnogo Donbassa / V. F. Klimenko, V. I. Tsymbal // Problemy arkheologii i arkhitektury: V 2-kh t. – Donetsk-Makeevka, 2001. – T. I. – S. 65-70.
21. Косиков В. А. Курганная группа у п. Новоамвросиевка на р. Крынка (из раскопок Т.А. Шаповалова) / В. А. Косиков // Донецкий археологический сборник. –

1996. – № 6. – С.63-75 ; Kosikov V. A. Kurgannaya grupa u p. Novoamvrosievka na r. Krynka (iz raskopok T.A. Shapovalova) / V. A. Kosikov // Donetskiy arkheologicheskiy sbornik. – 1996. – № 6. – S.63-75.

22. Косиков В. А. Археология в Донецком университете / В.А.Косиков, Р. А. Литвиненко // Археология Восточноевропейской лесостепи. – Воронеж, 1997. - Вып. 10 : Пятьдесят полевых сезонов археологов Воронежского университета. – С. 14-19 ; Kosikov V. A. Arkheologiya v Donetskom universitete / V. A. Kosikov, R. A. Litvinenko // Arkheologiya Vostochnoevropeyskoy lesostepi. – Voronezh, 1997. - Vyp. 10 : Pyatdesyat polevykh sezonov arkheologov Voronezhskogo universiteta. – S. 14-19.

23. Кульбака В. К. Курган срубной культуры у с. Коминтерново / В. К. Кульбака, В. О. Забавин, С. Г. Небрат // Гілея: науковий вісник. – 2009. – Вип. 29. – С. 136-141 ; Kulbaka V. K. Kurgan srubnoy kultury u s. Kominternovo / V. K. Kulbaka, V. O. Zabavin, S. G. Nebrat // Gileya: naukoviy visnik. - 2009. – Vip. 29. – S. 136-141.

24. Ларенок В. А. Курганы у с. Рясное (Матвеево-Курганский район, Ростовская обл., раскопки 1988 г.) / В. А. Ларенок, П. А. Ларенок // Материалы и исследования Таганрогской археологической экспедиции. – Ростов-на-Дону : Gefest, 1993. – Вып. I. 64 с. ; Larenok V. A. Kurgany u s. Ryasnoe (Matveevo-Kurganskiy rayon, Rostovskaya obl., raskopki 1988 g.) / V. A. Larenok, P. A. Larenok // Materialy i issledovaniya TaganrogsКОЙ arkheologicheskoy ekspeditsii. — Rostov-na-Donu : Gefest, 1993. – Vyp. I. 64 s.

25. Литвиненко Р. А. Исследования северной группы курганов у с. Запорожец (Северное Приазовье) / Р. А. Литвиненко, В. А. Посредников, В. К. Гриб // Донецкий археологический сборник. – 1992. – № 2. – С. 94-112 ; Litvinenko R. A. Issledovaniya severnoy grupy kurganov u s. Zaporozhets (Severnoe Priazove) / R. A. Litvinenko, V. A. Posrednikov, V. K. Grib // Donetskiy arkheologicheskiy sbornik. – 1992. – № 2. – S. 94-112.

26. Литвиненко Р. А. Курганы срубной культуры у с. Терновое / Р. А. Литвиненко, В. А. Косиков // Донецкий археологический сборник. – 1994. – № 5. – С. 114-124 ; Litvinenko R. A. Kurgany srubnoy kultury u s. Ternovoe / R. A. Litvinenko, V. A. Kosikov // Donetskiy arkheologicheskiy sbornik. – 1994. – № 5. – S. 114-124.

27. Литвиненко Р. А. Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников): дис. ... канд. ист. наук ; спец. 07.00.06 / Литвиненко; Ин-т археол. НАНУ. – Київ, 1994. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 750. – 345 с.

28. Литвиненко Р. О. «Курганна» археологія в житті та студіях Станіслава Никифоровича Братченка (світлої пам'яті видатного вченого) / Р. О. Литвиненко // Донецький археологічний збірник. – 2011. - № 15. – С. 188-200 ; Lytvynenko R. O. «Kurhanna» arkheolohiia v zhytti ta studiiakh Stanislava Nykyforovycha Bratchenka (svitloї pamiatī vydatnoho vchenoho) / R. O. Lytvynenko // Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk. – 2011. - № 15. – S. 188-200.

29. Литвиненко Р. О. Новобудовна археологія в Донбасі: етапи, дослідники, досягнення / Р. О. Литвиненко // Археологія і давня історія України. – 2012. – Вип. 9. – С. 155-159 ; Lytvynenko R. O. Novobudovna arkheolohiia v Donbasi: etapy, doslidnyky, dosiahnennia / R. O. Lytvynenko // Arkheolohiia yi davnia istoriia Ukrainy. – 2012. – Vyp. 9. – S. 155-159.

30. Михайлов Б. Д. Работы Мелитопольского краеведческого музея / Б. Д. Михайлов // Археологические Открытия 1975 года. – Москва : Наука, 1976. – С. 363-364 ; Mikhaylov B. D. Raboty Melitopolskogo kraevedcheskogo muzeya / B. D. Mikhaylov // Arkheologicheskie Otkrytiya 1975 goda. – Moskva : Nauka, 1976. – S. 363-364.

31. Михайлов Б. Д. Курганы эпохи бронзы в бассейне реки Молочная / Б. Д. Михайлов // Древности Степного Причерноморья и Крыма., 1990. – Вып. I. -

C. 107-116 ; Mikhaylov B. D. Kurgany epokhi bronzy v bassejne reki Molochnaya / B. D. Mikhaylov // Drevnosti Stepnogo Prichernomorya i Kryma. – 1990. – Выр. I. – S. 107-116.

32. Михайлов Б. Д. Курганы эпохи бронзы в бассейне реки Молочная / Б. Д. Михайлов // Каменная Могила и ее окрестности. – Запорожье : Дикое поле, 2008. – С. 197-205 ; Mikhaylov B. D. Kurgany epokhi bronzy v bassejne reki Molochnaya / B. D. Mikhaylov // Kamennaya Mogila i ee okrestnosti. – Zaporozhe : Dikoe pole, 2008. – S. 197-205.

33. Моруженко А. А. Исследования кургана у с. Птичь в бассейне р. Волчья / А. А. Моруженко, А. В. Евглевский // Донецкий археологический сборник. – 1993. – № 3. – С. 109-126 ; Moruzhenko A. A. Issledovaniya kurgana u s. Ptiche v bassejne r. Volchya / A. A. Moruzhenko, A. V. Yevglevskiy // Donetskiy arkheologicheskiy sbornik. – 1993. – № 3. – S. 109-126.

34. Моруженко А. А. Могильник эпохи бронзы у с. Зрубное на р. Миус / А. А. Моруженко, Р. А. Литвиненко // Донецкий археологический сборник. – 1993. – № 3. – С. 72-93 ; Moruzhenko A. A. Mogilnik epokhi bronzy u s. Zrubnoe na r. Mius / A. A. Moruzhenko, R. A. Litvinenko // Donetskiy arkheologicheskiy sbornik. – 1993. – № 3. – S. 72-93

35. Небрат С. Г. Археологічна експедиція МДУ: історія і сучасність / С. Г. Небрат // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. – 2012. – Вип. 4-5. – С. 102-111 ; Nebrat S. H. Arkheolohichna ekspedytsiia MDU: istoriia i suchasnist / S. H. Nebrat // Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Serii : Istoriia. Politolohiia. – 2012. – Выр. 4-5. – S. 102-111.

36. Отрощенко В. В. Культурно-хронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области / В. В. Отрощенко, Ю. В. Болтрик // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – Киев : Наук. думка, 1982. – С. 38-46 ; Otroshchenko V. V. Kulturno-khronologicheskoe i territorialnoe raspredelenie mogilnikov Dnepro-Molochanskoy stepnoy oblasti / V. V. Otroshchenko, Yu. V. Boltrik // Materialy po khronologii arkheologicheskikh pamyatnikov Ukrainy. – Kiev : Nauk. dumka, 1982. – S. 38-46.

37. Отрощенко В.В. Памятники Донбасса в системе срубной культурно-исторической общности / В. В. Отрощенко // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк, 1989. – С. 33-35 ; Otroshchenko V. V. Pamyatniki Donbassa v sisteme srubnoy kulturno-istoricheskoy obshchnosti / V. V. Otroshchenko // Problemy okhrany i issledovaniya pamyatnikov arkheologii v Donbasse. – Donetsk, 1989. – S. 33-35.

38. Плешивенко А. Г. Могильник кургана «Бабакова Могила» из Северного Приазовья / А. Г. Плешивенко // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – 1993. – № 4. – С. 128-156 ; Pleshivenko A. G. Mogilnik kurgana «Babakova Mogila» iz Severnogo Priazovya / A. G. Pleshivenko // Drevnosti Stepnogo Prichernomorya i Kryma. – 1993. – № 4. – S. 128-156.

39. Плешивенко А. Г. Курганный могильник у с. Конские раздоры / А. Г. Плешивенко // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – 1995. - № 5. – С. 143-159 ; Pleshivenko A. G. Kurgannyy mogilnik u s. Konskie razdory / A. G. Pleshivenko // Drevnosti Stepnogo Prichernomorya i Kryma. - 1995. - № 5. – S. 143-159.

40. Посредников В. А. К вопросу об обряде кремации у срубных племен Донбасса / В. А. Посредников, Д. П. Кравец // Донецкий археологический сборник. – 1992. – № 1. – С. 47-56 ; Posrednikov V. A. K voprosu ob obryade krematsii u srubnykh plemen Donbassa / V. A. Posrednikov, D. P. Kravets // Donetskiy arkheologicheskiy sbornik. – 1992. – № 1. – S. 47-56.

41. Посредников В. А. Курган срубного времени у с. Заможное на Донетчине (к относительной хронологии типов погребальных сооружений) / В. А. Посредников Донецкий археологический сборник. – 1992. – № 2. – С. 84-93 ; Posrednikov V. A. Kurgan srubnogo vremeni u s. Zamozhnoe na Donetchine (k otноситel'noy khronologii tipov pogrebalnykh sooruzheniy) / V. A. Posrednikov Donetskiiy arkhеologicheskiiy sbornik. – 1992. – № 2. – S. 84-93.
42. Посредников В. А. Курганный могильник «Зирка» / В. А. Посредников // Донецкий археологический сборник. – 1993. – № 3. – С. 61-71 ; Posrednikov V. A. Kurgannyy mogilnik «Zirka» / V. A. Posrednikov // Donetskiiy arkhеologicheskiiy sbornik. – 1993. – № 3. – S. 61-71.
43. Посредников В. А. Материалы курганов у с. Огородное (Северное Приазовье) / В. А. Посредников, Н. П. Зарайская // Донецкий археологический сборник. – 1993. – № 4. – С. 82-178 ; Posrednikov V. A. Materialy kurganov u s. Ogorodnoe (Severnoe Priazove) / V. A. Posrednikov, N. P. Zarayskaya // Donetskiiy arkhеologicheskiiy sbornik. – 1993. – № 4. – S. 82-178.
44. Посредников В. А. Из дневников раскопок курганов у с. Великое Орехово (Донецкий кряж, срубное и позднеполовецкое время) / В. А. Посредников, Д. П. Кравец, Н. И. Ткачев // Донецкий археологический сборник. – 1994. – № 5. – С. 141-168 ; Posrednikov V. A. Iz dnevnikov raskopok kurganov u s. Velikoe Orekhovo (Donetskiiy kryazh, srubnoe i pozdnepolovetskoe vremya) / V. A. Posrednikov, D. P. Kravets, N. I. Tkachev // Donetskiiy arkhеologicheskiiy sbornik. – 1994. – № 5. – S. 141-168.
45. Посредников В. А. Материалы кургана 2 курганной группы у с. Заможное (Северное Приазовье, срубное время) / В. А. Посредников // Донецкий археологический сборник. – 1998. – № 8. – С. 30-40 ; Posrednikov V. A. Materialy kurgana 2 kurgannoy gruppy u s. Zamozhnoe (Severnoe Priazove, srubnoe vremya) / V. A. Posrednikov // Donetskiiy arkhеologicheskiiy sbornik. – 1998. – № 8. – S. 30-40.
46. Привалова О. Я. Грунтовые могильники срубной культуры на Донетчине / О. Я. Привалова // Актуальные проблемы охраны и исследований археологических памятников в Центральном Донбассе. – Перевальск, 1988. – С. 24-26 ; Privalova O. Ya. Gruntovye mogilniki srubnoy kultury na Donetchine / O. Ya. Privalova // Aktualnye problemy okhrany i issledovaniy arkhеologicheskikh pamyatnikov v Tsentralnom Donbasse. – Perevalsk, 1988. – S. 24-26.
47. Привалова О. Я. Срубные погребения Николаевского могильника в бассейне Кальмиуса / О. Я. Привалова // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 8-97 ; Privalova O. Ya. Srubnye pogrebeniya Nikolaevskogo mogilnika v basseyne Kalmiusa / O. Ya. Privalova // Drevnosti Severo-Vostochnogo Priazovya. – Donetsk, 1999. – S. 8-97.
48. Привалова О. Я. Раннесрубный могильник Малый Кут в Северном Приазовье / О. Я. Привалова // Археологический альманах. – 2001. – № 10. – С. 145-154 ; Privalova O. Ya. Rannesrubnyy mogilnik Malyy Kut v Severnom Priazove / O. Ya. Privalova // Arkheologicheskiiy almanakh. – 2001. – № 10. – S. 145-154.
49. Привалова О. Я. Курганы бассейна Мокрой Волновахи (Северо-Восточное Приазовье) / О. Я. Привалова // Археологический альманах. – 2004. – № 14. – С. 153-177 ; Privalova O. Ya. Kurgany basseyna Mokroy Volnovakhi (Severo-Vostochnoe Priazove) / O. Ya. Privalova // Arkheologicheskiiy almanakh. – 2004. – № 14. – S. 153-177.
50. Салий Н. Г. Могильники срубной культуры в междуречье Днепра и Молочной (по материалам Запорожской экспедиции) / Н. Г. Салий // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. – Киев : Наукова думка, 1987. – С. 82-94; Saliy N. G. Mogilniki srubnoy kultury v mezhdureche Dnepra i Molochnoy (po materialam Zaporozhskoy ekspeditsii) /

N. G. Saliy // *Drevneyshie skotovody stepey yuga Ukrainy.* – Kiev : Naukova dumka, 1987. – S. 82-94.

51. Список памятников археологии Украины. Донецкая область / сост. О. Я. Привалова, А. И. Привалов. – Киев : УООП, 1988. – 110 с. ; Spisok pamyatnikov arkheologii Ukrainy. Donetskaaya oblast / sost. O. Ya. Privalova, A. I. Privalov. – Kiev : УООП, 1988. – 110 s.

52. Телегін Д. Я. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів / Д. Я. Телегін, С. Н. Братченко // *Археологія.* – 1974. – Вип.13. – С. 105-109 ; Teliehin D. Ya. Rozkopky kurhaniv epokhy bronzy za dopomohoiu mekhanizmv / D. Ya. Teliehin, S. N. Bratchenko // *Arkheolohiia.* – 1974. – Vyp.13. – S. 105-109.

53. Цимиданов В. В. Классификация погребений с инсигниями власти срубной общности / В. В. Цимиданов, А. В. Евглевский // *Археологический альманах.* – 1993. – № 2. – С. 99-112 ; Tsimidanov V. V. Klassifikatsiya pogrebeniy s insigniyami vlasti srubnoy obshchnosti / V. V. Tsimidanov, A. V. Yevglevskiy // *Arkheologicheskij almanakh.* – 1993. – № 2. – S. 99-112.

54. Швецов М. Л. Курганы у с. Самойлово (басейн Грузского Еланчика, Северо-Восточное Приазовье) / М. Л. Швецов // *Археологический альманах.* – 2004. – № 14. – С. 233-259 ; Shvetsov M. L. Kurgany u s. Samoylovo (baseyn Gruzskogo Yelanchika, Severo-Vostochnoe Priazove) / M. L. Shvetsov // *Arkheologicheskij almanakh.* – 2004. – № 14. – S. 233-259.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2016 р.

V. Zabavin

ANTIQUITIES OF TIMBER-GRAVE CULTURE OF NORTHERN AZOV IN SAVING RESEARCHES (THE 1970s – THE BEGINNING OF THE 1990s)

The article is concerned with the history of archaeological researches hold on the territory of Eastern Ukraine. The review of the antiquities of the Bronze Age Timber-Grave culture of Northern Azov area, which had been obtained during the research of the burial mounds carried out by archeological new-buildings expeditions in the south of the Black Sea region, are presented here. The epoch of new-buildings in archeology of Eastern Ukraine is covers the 1970s – the beginning of the 1990s. The article highlights the sources obtained in the course of twenty years during the time of excavations of Antiquities of Timber-Grave culture of Northern Azov are highlighted in the article.

Main milestones of this process were carried out by large academic and high-school expeditions. This period is marked by large-scale national researches. During the new-buildings excavations the enormous fund of sources was accumulated, a number of highly qualified professional archaeologists were trained as well as the basis and conditions to research various trends of archeology and prehistory was formed.

According to our calculations, during the specified period on the territory of Northern Azov new-buildings expeditions investigated more than 400 burial mounds and about 1230 graves of Timber-Grave culture of Late Bronze Age. As well some peculiarities of ritual-inventory complex and issues of cultural and chronological periods of burial monuments are examined.

Thus, new-buildings archeology is a qualitatively new stage in the study of antiquities of Timber-Grave culture of steppes, situated in Left-Bank Ukraine in general and Northern Azov are in particular. It can be characterized by a sharp increase of the sources among which are the materials of burial mounds researched in the course of work in the areas of irrigation as well as followed by comprehension and comprehensive study.

Key words: *the Timber-Grave culture, Bronze Age, North Azov sea region, mortuary archeological monuments.*

В.І. Ільницький

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ДІЯЛЬНОСТІ КАРПАТСЬКОГО КРАЮ ОУН В УКРАЇНСЬКОМУ
ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ (1945-1954)**

У статті досліджено теоретичні та методологічні засади вивчення діяльності Карпатського краю ОУН в українському визвольному русі. У структурі методологічного знання виокремлено три рівні: філософський або загальнонауковий, конкретно-науковий та інструментальний (прикладний). Поєднання загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних історичних методів і принципів історизму, науковості, об'єктивності й багатofакторності, пріоритетності задокументованих фактів з одночасним використанням системного та комплексного підходів уможливило розкриття означеної проблеми.

Ключові слова: *теоретико-методологічні засади, український визвольний рух, принципи, підходи.*

У сучасних умовах особливої актуальності набувають серйозні теоретико-концептуальні дослідження з історії українського визвольного руху 1940–1950-х рр. Зазначимо, що особливістю сьогодення є необхідність широкого наукового обговорення теоретико-методологічних проблем, які лежать у межах від унормування використання специфічної військової термінології і до оцінки діяльності визвольного руху.

Зазвичай у структурі методологічного знання вчені виокремлюють три рівні: філософський, або загальнонауковий, конкретно-науковий та інструментальний (прикладний).

Загальнонауковий рівень дослідження ґрунтується на поєднанні ключових епістемологічних засад філософії історії (зокрема, аналітичної та наративної) і визначальних теоретико-методологічних підходів до розв'язання наукових проблем: аксіологічному, синергетичному, герменевтичному, цивілізаційному і феноменологічному.

На перший погляд, таке поєднання може видатися дещо еклектичним (хоча його цілком можна назвати діалектичним), адже важко сумістити постулати таких непримирених «епістемологічних антиподів», як аналітична і наративна філософії історії (зокрема, щодо тези про досяжність «історичної правди-істини»). Однак, абстрагуючись від складних теоретичних напрацювань цих доктрин, у дослідженні діяльності Карпатського краю ОУН має покладатися акцент на такий концепт аналітичної філософії й неопозитивізму, як «реконструкція історичної реальності», згідно з якою історик, застосовуючи відповідний науковий інструментарій, здатний наблизитися, а подекуди й відтворити (нехай фрагментарно), минувшину. Так, А. Данто писав: «[...] історикам інколи вдається досягнути тої мінімальної мети, яку я їм приписав, а саме, що вони інколи, а насправді часто і звичайно приходять до істинних тверджень про те, що є для них минулим» [3, с. 34]. Саме з цих позицій трактується дослідження як історична реконструкція реального, хоч і минулого феномена – Карпатського краю ОУН.

Розглядаючи постулати наративної філософії історії як загальнонаукові засади дослідження, вважаємо доцільним підкреслити: наративність притаманна усім історичним працям. Вона детермінується текстотвірними можливостями історика й забезпечує певне структурування опису досліджуваної проблеми. Відтак, на думку

І. Троцук, сформований наратив має початок (загальну орієнтацію), середину (постановку проблеми, її оцінку й розв'язання) і кінець (повернення до теперішнього) [9, с. 65].

У такого типу дослідженнях потрібно цілковито відкинути радикальний напрям наративної філософії історії. Мається на увазі твердження радикальних наративістів, згідно з якими історична реальність зводиться до рамок тексту, заперечується об'єктивність історичного знання і, власне, історична методологія. Натомість підтримуємо концепції прихильників поміркованого наративного дискурсу, які наполягають на існуванні можливості у дослідника через фахову критику джерела «сконтактуватися» з історичною реальністю. Як писав Є. Топольський, історичні джерела містять базові відомості, що забезпечують «контакт» з минулим. Описані ж на підставі базових відомостей факти можуть бути трактовані як такі, що репрезентують минулу дійсність, але нічого не говорять про її характер, окрім інформації про саме ці конкретні факти» [8, с. 377]. З огляду на це, помірковані наративісти акцентують увагу на інтерпретації, яку часто називають «конструкцією» чи «сконструйованим реалізмом». Філософ-епістемолог В. Лекторський зауважив, що будь-яка конструкція передбачає наявність багаторівневої реальності, в якій вона здійснюється і яку вона виявляє та намагається трансформувати. А тому сконструйованість будь-чого зовсім не є свідченням його нереалістичності [6, с. 37]. Беручи до уваги подібні думки, у дослідженні діяльності Карпатського краю потрібно широко застосовувати інтерпретацію, пояснення, аргументацію, звісно, з дотриманням формальних і діалектичних норм логіки та перелічених вище теоретико-методологічних підходів.

Аксіологічний підхід дає змогу поставити дослідження, передовсім у плані інтерпретаційних та оцінних суджень, на тверду основу загальнолюдських (християнських) і національних цінностей. У цьому контексті доречним буде згадати слова польського теоретика історії Е. Доманської, що «роздуми про історію мають зараз більше спільного з етикою, ніж з епістемологією» [11, с. 50]. Адже оцінка істориком тих чи інших подій здійснюється на основі не фактів, а усвідомлених, усталених цінностей морального, національного, громадського, особистісного і навіть валеолого-екологічного характеру. Отже, сам факт розгортання українського визвольного руху як руху за свободу, права людини і нації оцінюється цілком позитивно. У контексті аксіологічного підходу доцільно буде заманіфестувати нашу прихильність до так званої національно-екзистенційної методології, в основі якої лежить, зокрема, філософсько-імперативне твердження І. Франка: «Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити своє змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації» [10, с. 284]. На цій основі прихильники національно-екзистенційної методології (В. Іванишин, П. Іванишин та ін.) формують декілька засновків-передсуджень, зокрема й той, що зобов'язує дослідника розглядати націю як аксіальну дійсність, яка детермінує і буття індивіда, і його герменевтичну здатність [4, с. 17]. Відтак декларуємо скеровану у річищі національних цінностей інтерпретацію історичних подій у Карпатському краї ОУН (1945–1954), яку сприймаємо як цілком закономірну, природну, а отже, гносеологічно та герменевтично виправдану.

Синергетичний підхід у дослідженні виявляється у трактуванні Карпатського краю ОУН як організованої системи, що містить чимало складових частин у структурному, кадровому, військово-матеріальному, функціональному вимірах. Водночас сприймаємо його як складову частину українського визвольного руху – організованої соціально-політичної системи, яку також можна розглядати складовою частиною більш глобальної системи – Руху опору тоталітарним режимам у Європі та світі загалом. Для

концептуального розуміння досліджуваної проблематики важливе значення має такий синергетичний концепт, як «точка біфуркації». Апологети синергетики наголошують: суспільство як складна динамічна система час від часу потрапляє в смуги нестабільності – «точки біфуркації» – кризові періоди, що відзначаються ламкою певних структурних частин системи і дещо видозмінюють її [7, с. 17-18]. Власне, для українського народу біфуркаційним періодом слід назвати роки Другої світової війни, а для західно-українського регіону – ще й перше повоєнне десятиліття. Саме у цьому контексті варто розглядати організаційну та військово-політичну діяльність українського визвольного руху, зокрема й створення Карпатського краю ОУН: розбалансована суспільна система шукала вихід, який породив таку пасіонарну систему, як український визвольний рух.

Герменевтичний підхід зобов'язує до інтерпретативного мислення при опрацюванні історіографічної літератури та масиву джерел. Один з чільних представників герменевтичної науки Г.-Г. Гадамер у статті «Істина в гуманітарних науках» (1953) вказав на шлях до істини – дослухатися до переказу й перебувати в переказі [2, с. 41]. Для дослідження проблематики Карпатського краю ОУН він актуальний з огляду на використання значного корпусу джерел, зміст яких, окрім зовнішньої та внутрішньої критики, потребує особливого емпатійного розуміння задля формування цілісної картини діяльності структур Карпатського краю ОУН в аналізованій період.

Цивілізаційний підхід у вивченні особливостей діяльності Карпатського краю ОУН безпосередньо не виявляється з огляду на недостатню розробленість категорії «цивілізація», належність її не так до історичного, як до філософсько-історичного дискурсу [5, с. 10-11]. Проте з метою концептуалізації проблеми зауважимо, що діяльність українського визвольного руху та Карпатського краю ОУН має розглядатися і в цивілізаційному ключі – протистоянні (ціннісному, політичному, економічному, військовому і т.д.) західної та євразійської (російської) цивілізацій.

Феноменологічний підхід задіяний на рівні аналізу суб'єктного, особистісно-психологічного, біографічного чинника в історії діяльності Карпатського краю ОУН. Цей підхід скеровує до розкриття «внутрішнього світу» історичних діячів (зокрема, повстанців, підпільників), їхніх інтересів, цінностей, життєвих смислів. Саме тому з феноменологічним підходом тісно пов'язаний антропологічний, що знаходить вияв у формуванні окремого напрямку історичних досліджень – історичної антропології. Остання, як і мікроісторія, особливу увагу звертає на дослідження повсякденного життя людей минулих часів. Власне у цьому річищі повинна розглядатися окрема складова діяльності Карпатського краю – характеристика повсякденного життя повстанців, підпільників у Карпатському краї ОУН.

Конкретно-науковий рівень методології дослідження Карпатського краю представлений синхронно-діахронічним, регіональним, системним, комплексним підходами, а також поєднанням принципів історизму, науковості, об'єктивності та багатофакторності, пріоритетності документованих фактів.

Синхронно-діахронічний підхід забезпечує найбільш оптимальний варіант темпоральної композиції вивчення українського визвольного руху у Карпатському краї. Як зазначав Є. Топольський, усі типи історичних праць можна розташувати на осі, що простягається між композицією, яка відображає плин часу від минулого до майбутнього, і такою, де йдеться про конкретний часовий відтинок, але не подається хронологічна послідовність подій. А реальні нарації – це суміш діахронії та синхронії [8, с. 126]. Зважаючи на незначний часовий відтинок дослідження (1945-1954), виклад матеріалу повинен будуватися більше за синхронним типом композиції, формуватися текстові частини так, що кожна з них, по суті, охоплює той самий період. І лише в контексті

структурних частин задіювати діахронію як головний сегмент хронологічного опису подій. Такий підхід ще можна назвати проблемно(тематично)-хронологічним.

Регіональний підхід продиктований територіальними межами дослідження. Теоретичну основу регіональної історії сьогодні активно розробляє Я. Верменич, яка вибрала оригінальний шлях розвитку регіональної історії України, задекларувавши зміну традиційної соціально-політичної складової цього напрямку на соціокультурну [1, с. 13–19]. Для праці про Карпатський край важливим є контекстуальний принцип регіоналістики, відповідно до якого потрібно бачити ціле поперед локальних частин, що складають його, сприймати, розуміти і розрізняти глобальне й локальне, відношення макро- і мікрорівнів. Цей принцип особливо проявляється під час розгляду Карпатського краю ОУН як складової частини цілого, і водночас аналізі його локальних частин: округ, районів тощо.

Системний підхід, будучи конкретно-науковим продовженням синергетичного напрямку, вимагає вивчати будь-яке історичне явище як системне утворення, виділяючи його ознаки: наявність сукупних елементів, кожен з яких є мінімальною одиницею, що має межу подільності в рамках цієї системи; наявність певних зв'язків і відношень між елементами системи та ін. Цей підхід уможливує розглянути Карпатський край ОУН як окреме явище з характерними особливостями, з одного боку, і як складову загальноукраїнського руху, з іншого. Комплексний підхід до вивчення проблеми забезпечує можливість розглянути її багатогранно, мультифункціонально, простежити передумови, причини, результати та наслідки організаційно-структурних трансформацій українського визвольного руху.

Принцип історизму передбачає реалізацію одного з поставлених перед автором завдань, зокрема, з'ясування суспільно-політичних особливостей періоду, який вивчається з погляду сучасників. Використання принципу об'єктивності вимагає здійснювати реконструкцію минулого неупереджено, уникаючи перекручень, перебільшень, дотримуватися критичного ставлення до джерел, не допускати намагання «підтасувати» наявні факти під власну сконструйовану наукову позицію. Принцип багатогранності полягає у залученні та врахуванні усього комплексу інформації про події, явища, процеси та інші чинники, які впливали на функціонування українського визвольного руху у Карпатському краї ОУН.

Інструментальний рівень методологування має бути представлений використанням конкретних методів дослідження – загальнонаукових (абстрагування, аналіз і синтез, індукція, дедукція, класифікація, логічний, типологізація, узагальнення); міждисциплінарних (компаративний, критичний, системний, структурно-системний підхід) та спеціально-історичних (порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, періодизації, ретроспективний, статистичний). При цьому використовується зовнішня і внутрішня критика джерел, намагаючись максимально достовірно, репрезентативно та глибоко розкрити діяльність українського визвольного руху у Карпатському краї ОУН (1945-1954). Саме поєднання таких методів дослідження уможливує різнобічно висвітлити означену проблему.

Завдяки використанню логічного методу вдається побудувати виклад матеріалу в належній послідовності, простежити результати та наслідки діяльності підпілля. Критичний і структурно-системний методи дають змогу при опрацюванні джерельної бази уникнути тенденційності у підборі та інтерпретації фактичного матеріалу, виділити з цілого масиву різноманітної інформації достовірні факти. Крім цього, використовуючи архівні джерела, опубліковані документи, наукові праці, варто послуговуватися методом пошуку, аналізу та синтезу, типологізації і класифікації емпіричного матеріалу. Використання системного методу аналізу допомагає встановлювати реальні масштаби діяльності ОУН та УПА, реконструювати протидію їм з боку репресивно-карального

апарату СРСР. За допомогою системного методу відтворюється цілісна і послідовна картина усіх процесів, які мали місце у Карпатському краї.

При аналізі історіографічного доробку попередників суттєво допомагає метод ретроспективного аналізу. При цьому враховується концептуальне значення і досягнення сучасної історичної науки, теоретичні узагальнення українських та зарубіжних колег. Для визначення особливостей, характерних тенденцій розвитку окремих структурних ланок і напрямів діяльності використовується порівняльно-історичний метод. Натомість проблемно-хронологічний метод при розподілі теми на дрібніші проблеми та їхній розгляд у хронологічній послідовності сприяє висвітленню найважливіших аспектів визвольного руху у Карпатському краї у хронологічній послідовності.

Застосування історико-типологічного методу дає змогу виявляти відмінності документів за авторством і змістом, виокремлювати характерні відмінності у масиві різновидових документів, які стосуються однієї і тієї ж події, однак відрізняються обставинами проходження, результатами.

Використаний біографічний (просопографічний) метод дає можливість проаналізувати якісний і кількісний стан кадрового наповнення керівництва Карпатського краю ОУН. Разом з біографічним методом має задіюватися й просопографія, яка дозволяє розкрити соціально-історичні явища крізь призму життя та діяльності історичних героїв (персоналій). При підрахунках чисельних показників підпільників і повстанців, складу репресивно-каральних органів, втрат із обох сторін, кількості проведених акцій варто використовувати статистико-аналітичний метод.

Під час польових досліджень в основу потрібно покладати методи усної історії (застосовуватися аудіо-, відеофіксацію), збір письмових свідчень та спогадів від безпосередніх учасників та очевидців тих подій (відтак порівнювати ці дані з іншими джерелами). Завдяки спогадам, а також мартирологам, укладеним місцевими краєзнавцями, застосувавши метод гіпотез, вдається ідентифікувати значну кількість невідомих псевдонімів учасників визвольного руху, конкретизувати місця їхньої загибелі тощо.

Структурно-функціональний метод допомагає простежити функціонування підпільних і повстанських структур упродовж усього періоду боротьби. Для вивчення особливостей облаштування щоденного побуту, характеристики фізичного стану та з'ясування особливостей морально-психологічного клімату, стосунків у середовищі підпільників і повстанців суттєво прислужиться психологічний метод (метод емпатії).

Варто підкреслити, що попри наявність узагальнених даних, складним виявляється встановлення чисельних показників щодо проведених акцій, загиблих, заарештованих, а також тих, хто вийшов із повинною. Це зумовлено тим, що радянські зведені статистичні дані, по-перше, не є достовірними, а, по-друге, стосуються цілих областей за радянським адміністративно-територіальним поділом, тоді як у 1945-1946 рр. з 27 районів Дрогобицької області до Карпатського краю входило лише 18 (1948-1950 рр. – 18 з 26, 1951–1954 рр. – 16 з 25), а з 36 районів Станіславської – 32. Крім цього, підпілля діяло не по всіх районах і округах Чернівецької та Закарпатської областей. Радянський облік чисельності втрат охоплював як підпілля ОУН, так і відділи УПА. З огляду на необхідність подання бодай орієнтовних статистичних даних цю проблему розв'язано через виведення коефіцієнта відповідно до кількості районів, які входили до Карпатського і Львівського країв. Зокрема, для Дрогобицької області за 1944-1947 рр. коефіцієнт становить 0,67, 1948-1950 рр. – 0,69, 1951-1955 рр. – 0,64; Станіславської області 1944–1955 рр. – 0,89. Решту районів Дрогобицької (з коефіцієнтом у 1944-1947 рр. – 0,33, 1948-1950 рр. – 0,31, 1951-1955 рр. – 0,36) та Станіславської областей УРСР (1944-1955 рр. – 0,11) за оунівським поділом відійшли до складу Львівського краю ОУН.

Отримані в результаті зазначеного підходу дані містять певну похибку, однак на сьогодні будь-які варіанти підрахунків не будуть сповна достовірними. Репрезентативнішим було б укладення списку для поіменного підрахунку загиблих, заарештованих, виведених із повинною, реєстру проведених акцій, проте така робота повинна вестися на рівні дослідження окремих надрайонів, округ. У цьому зв'язку доцільно констатувати: досі відсутні узагальнювальні праці по шести округах Карпатського краю ОУН.

Досліджуючи події Другої світової війни та повоєнного десятиліття, науковці нерідко нашоухуються на низку об'єктивних і суб'єктивних проблем. Серед них найбільш складним залишається встановлення чисельності загиблих у результаті бойових дій з обох сторін. Зберігся величезний масив документів (підпільних і радянських), у яких подаються різні описи однієї і тієї ж події. При цьому відрізняються показниками загиблих, вилученої зброї, інколи і захоплених, а навіть чисельності власних поранених і вбитих. Часто дані різняться у рази. Тому в тих випадках, коли в документах подаються суперечливі, перебільшені дані щодо втрат супротивника, потрібно дотримуватися принципу використання чисельності втрат, які визнавала кожна зі сторін, при цьому звісно враховувати чисельність зброї, вилученої внаслідок бою. Складність для дослідника цього періоду виявляється і при ідентифікації як підпільників, так і повстанців, які брали участь у боротьбі та фігурували у документах лише під псевдонімами.

Отже, існує доволі широкий набір наукового інструментарію для виконання поставлених завдань та розкриття проблеми. Поєднання загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних історичних методів і принципів історизму, науковості, об'єктивності та багатофакторності, пріоритетності задокументованих фактів, використання системного та комплексного підходів уможливило різнобічно розкрити функціонування Карпатського краю ОУН у 1945–1954 рр., а також заходи радянської адміністрації, спрямовані на придушення визвольного руху.

Список використаної літератури

1. Верменич Я. Нова локальна історія та історична регіоналістика : експлікація термінів / Я. Верменич // Регіональна історія України. - 2007. – Вип. 1. – С. 13–28 ; Vermenych Ya. Nova lokalna istoriia ta istorychna rehionalistyka : eksplikatsiia terminiv / Ya. Vermenych // Rehionalna istoriia Ukrainy. – 2007. – Vyp. 1. – S. 13–28.
2. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. У 2-х т. / Г.-Г. Гадамер. – Київ : Юніверс, 2000. – Т. 2 : Герменевтика II : доповнення. – 478 с. ; Gadamer H.-G. Istyna i metod. U 2-kh t. / H.-G. Gadamer. – Kyiv : Yunivers, 2000. – Т. 2 : Hermenevtyka II : dopovnnennia. – 478 s.
3. Данто А. Аналитическая философия истории / А. Данто. – Москва : Идея-пресс, 2002. – 292 с. ; Danto A. Analiticheskaya filosofiya istorii / A. Danto. – Moskva : Ideya-press, 2002. – 292 s..
4. Іванишин П. Національно-екзистенціальна інтерпретація (основні теоретичні та прагматичні аспекти) : моногр. / П. Іванишин. – Дрогобич : Відродження, 2005. – 308 с. ; Ivanyshyn P. Natsionalno-ekzystentsialna interpretatsiia (osnovni teoretychni ta prahmatychni aspekty) : monohr. / P. Ivanyshyn. – Drohobych : Vidrozhennia, 2005. – 308 s.
5. Космина В. Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу : моногр. / В. Г. Космина. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. – 310 с. ; Kosmyna V. H. Problemy metodolohii tsyvilizatsiinoho analizu istorychnoho protsesu : monohr. / V. H. Kosmyna. – Zaporizhzhia : Zaporizkyi natsionalnyi universytet, 2011. – 310 s.
6. Лекторский В. А. Реализм, антиреализм, конструктивизм и конструктивный реализм в современной эпистемологии и науке / В. А. Лекторский // Конструктивистский подход в эпистемологии и науках о человеке : сб. науч. ст. / отв.

ред. В. А. Лекторский. – Москва : Реабилитация, 2009. – С. 5–40 ; Lektorskiy V. A. Realizm, antirealizm, konstruktivizm i konstruktivnyy realizm v sovremennoy epistemologii i nauke / V. A. Lektorskiy // Konstruktivistskiy podkhod v epistemologii i naukakh o cheloveke : sb. nauch. st. / otv. red. V. A. Lektorskiy. – Moskva : Reabilitatsiya, 2009. – S. 5–40.

7. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні : шляхи поступу / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 3–22 ; Reient O. P. Suchasna istorychna nauka v Ukraini : shliakhy postupu / O. P. Reient // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1999. – № 3. – S. 3–22.

8. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію : Таємниці історичної нарації / Є. Топольський. – Київ : К.І.С., 2012. – 400 с. ; Topolskyi Ye. Yak my pyshemo i rozumiiemo istoriiu : Taiemnytsi istorychnoi naratsii / Ye. Topolskyi. – Kyiv : K.I.S., 2012. – 400 s.

9. Троцук І. В. Нарратив как междисциплинарный методологический конструкт в современных социальных науках / І. В. Троцук // Вестник Российского университета дружбы народов. Сер. : Социология. – 2004. – №6–7. – С. 56–74 ; Trotsuk I. V. Narrativ kak mezhdistsiplinarnyy metodologicheskiy konstrukt v sovremennykh sotsialnykh naukakh / I. V. Trotsuk // Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Ser. : Sotsiologiya. – 2004. – №6–7. – S. 56–74.

10. Франко І. Поза межами можливого // Франко І. Зібрання творів : У 50-ти т. / І. Франко. – Київ : Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 276–285 ; Franko I. Poza mezhamy mozhlyvoho // Franko I. Zibrannia tvoriv : U 50-ty t. / I. Franko. – Kyiv : Naukova dumka, 1986. – Т. 45. – S. 276–285.

11. Domańska E. Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach / E. Domańska. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 1999. – 299 s.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2016 р.

V. Ilnytskyj

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL GROUNDS OF THE STUDY OF THE CARPATHIAN AREA OF THE OUN'S ACTIVITY IN THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT (1945 – 1954)

In the article theoretical and methodological grounds of the study of the activity of Karpats'kyi krai (the Carpathian area of the OUN) in the Ukrainian Liberation Movement are investigated. In the structure of methodological knowledge the following three levels have been differentiated: philosophical or general scientific, concrete-scientific and instrumental (applied). The general scientific level of research is founded on the juncture of the key epistemological bases of philosophy of history (in particular, on the analytical and narrative ones) with the defining theoretical and methodological approaches to the solution of the scientific problems, namely – axiological, synergetic, hermeneutical, civilisational and phenomenological. As is notified, the concrete-scientific level of the research methodology is represented by such approaches as synchronously-diachronic, regional, systemic and complex, as also by the association of the principles of historicism, scientific character, objectivity, factor multiplicity, and priority of the documentary facts. The instrumental level of methodology is represented by the use of concrete research techniques, such as general scientific (abstraction, analysis and synthesis, induction, deduction, classification, logic, typologization, generalisation), interdisciplinary (comparative, critical, systemic and structurally-systemic) and specially historical (comparative-historical, problematic-chronological, periodizational, retrospective, statistical). In this respect the external and internal criticism of sources has been used with the aim of as much authentically, representatively and deeply as possible to disclose the development of the Ukrainian Liberation Movement in the Carpathian area of the OUN.

The unification of general scientific, interdisciplinary and special historical methods and principles of historicism, scientific character, objectivity and factor multiplicity, priority of the

documented facts and simultaneous use of system and complex approaches has made it possible to restore the functioning of the Carpathian area of the OUN in 1945-1954.

Keywords: theoretical and methodological grounds, Ukrainian Liberation Movement, principles, approaches.

УДК 94(477):314.151.3-054.72“1940/1960”

Н.М. Касьянова

ЯКІСНИЙ ТА КІЛЬКІСНИЙ СКЛАД ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР В 40-60-ті РОКИ

Стаття присвячена дослідженню якісного та кількісного складу переселенців в УРСР в 40–60-ті рр. ХХ ст. Для аналізу поряд з кількісними показниками обрано чинники, що є визначальними у характеристиці переселенців, а саме: статеві-вікова структура, рівень освіченості та соціально-професійний склад, національність. Автор дійшов висновку, що політика переселення сприяла поглибленню диспропорції статей та постарінню населення в місцях виходу. З'ясовано взаємозв'язок між рівнем освіченості переселенців та місцями, в які вони мігрували. Також автором зроблено висновок про застосування політики переселення з метою денационалізації суспільства.

Ключові слова: політика переселення, кількісний склад, соціально-демографічні чинники, робоча сила, стать, вік, освіта, професійні якості.

Взаємозв'язок і взаємодія між населенням і державою – це процес історичний. Він змінюється і ускладнюється протягом усього розвитку людства. Населення одночасно виступає як споживач і як виробник матеріальних благ і послуг. Тому завдання держави насамперед полягає у забезпеченні потреб суспільства. Радянська держава, на жаль, на перше місце ставила розвиток виробництва, а не підняття життєвого рівня населення. З метою побудови наддержави використовувались адміністративні важелі при плануванні розвитку і розміщення виробництва та окремих галузей народного господарства. Чисельність наявних трудових ресурсів, джерела їх поповнення, а також якісна характеристика були покладені в основу переселенської політики, яка здійснювалась в 1940–60-ті рр. в УРСР. Метою статті є дослідження її впливу на зміни в кількісному та якісному складі населення республіки, а також впливу на соціально-демографічні процеси у суспільстві.

Радянська історіографія, згідно з ідеологічними традиціями, висвітлювала переселенський процес як вдалу цілеспрямовану політику уряду. Зазвичай переселення пов'язувалось дослідниками із необхідністю раціонального територіально-галузевого перерозподілу трудових ресурсів, обумовленого економічним розвитком суспільства [7; 18]. Питання якісного та кількісного складу переселенців відходили на другий план й цікавили у переважній більшості економістів [7] та демографів [3; 13] в контексті соціально-демографічних наслідків переселень. Доба незалежності України відзначилась новим поглядом на політику переселення. Разом з економічним обґрунтуванням переселень дослідники відзначають політичні мотиви, як-то формування соціальної бази підтримки політики союзного центру на місцях [10; 12], аналізують зміни в якісному складі населення окремих регіонів республіки [8; 1].

Джерельну базу дослідження становлять архівні справи, що зберігаються на полицях у фондах ЦДАГОУ, Державних архівах Вінницької та Одеської області, а також дані загальносоюзного перепису населення 1959 р. [2].

З стовідсотковою точністю визначити кількісні показники переселень не є можливим. В перші роки радянської влади існувала переселенська статистика, що базувалася на реєстрації переселенців в головних пунктах їх прямування. В період індустріалізації країни, коли міграція сільського населення в міста та райони нового освоєння природних ресурсів набула широких розмірів, замість реєстрації переселенців була запроваджена звітність райвиконкомів про кількість переселенців та звітність про їх прибуття та працевлаштування [11, с. 122]. І перший, і другий метод мали багато недоліків. Не всі переселенці, зареєстровані під час відправлення ешелонів прибували до місць вселення, а прибулі – не завжди працевлаштовувались. Отже така статистика не була достовірною.

Не надають інформацію по міграції населення й переписи 1939 і 1959 рр. Пояснюється це тим, що економісти-статистики в той час вважали, що переміщення населення по теренах країни найчастіше відбувається в плановому порядку. Проте аналіз статистичних даних свідчить, що удільна вага тих, хто переміщувався неорганізовано в загальній чисельності мігруючого населення значна [6, с. 13]. Отже, питань стосовно міграції населення в переписах не було, а тому виділити частку організовано переселених чи самовільних мігрантів у загальному прирості населення за даними переписів неможливо. Однак, можна визначити демографічні зміни – наскільки збільшилась або зменшилась внаслідок міграції чисельність населення в тій чи іншій місцевості, тобто якою мірою вибуття переважало над прибуттям і навпаки. Територіальні зміни у чисельності населення диференціювались, оскільки загальний для республіки механічний приріст населення розподілявся між областями нерівномірно. Від'ємне сальдо міграції склалось за 1950–1960-ті рр. практично у всіх областях Південно-Західного економічного району, а також у Сумській, Полтавській та Ворошиловградській областях Донецько-Придніпровського економічного району. Воно є найбільш характерним для областей з профілюючим сільськогосподарським виробництвом. Додатне сальдо міграції мали високоіндустріалізовані області Донецько-Придніпровського економічного району, куди крім індивідуальних переміщень, протягом перших післявоєнних років прибувала робоча сила за організованим набором, та Південного, в який планово переселялись сім'ї. Максимальними показниками зменшення населення характеризуються області з переважаючим сільськогосподарським профілем: Вінницька, Житомирська, Сумська, Хмельницька, Чернігівська [7, с. 15–16].

Міграційні потоки, як бачимо, формувались на найменш урбанізованій території УРСР і спрямовувались в індустріальні райони, де бурхливо розвивалась промисловість і значно розширювались старі та будувались нові міста. Внаслідок міграцій міське населення протягом цього періоду збільшилось у всіх областях республіки. Оскільки фактично зріст чисельності міського населення відбувався переважно за рахунок заміщення його сільським, з кожним роком все більша кількість сільських мешканців долучалась до культурних цінностей, носіями яких було місто. Стиралися побутові та культурні відмінності умов життя міського та сільського населення.

Обсяги та темпи переселень вражаючі. Згідно державним планам з «регіонів донорів» до «регіонів реципієнтів» необхідно було спрямувати: у 1949 р. 15000 родин переселенців [14, арк. 19], у 1950 р. – 52500 [15, арк. 17], в 1951 р. – 25000 родин [16, арк. 241]. Цифри, що наводяться автором є узагальнюючими, оскільки плани переселення неодноразово змінювались і на сторінках архівних справ можна знайти різні дані. Однак, незважаючи на це, навіть така уривчаста інформація надає досліднику можливість зробити висновки про заплановані та реальні обсяги переселень.

Згідно зазначених планів переселення для кожної області, відповідно від її можливостей надати або прийняти переселенців, розраховувалась можлива кількість переселенців. Для областей виходу, оскільки в переважній більшості вони були

аграрними, визначальним критерієм було навантаження посівними площами на одного працездатного. Інтенсивність виїздів сільського населення зумовлювалась недозавантаженістю його в сільському господарстві. Отже, найбільші переселенські потоки формувалися в областях з переважанням сільськогосподарського виробництва та з відносно високою густиною населення. Максимальний рівень переселень згідно з планами на 1949–1951 рр. спостерігався в Волинській (7200 осіб), Львівській (6000), Ровенській (8930), Тернопільській (12940), Чернівецькій (9350) областях. Однак заплановані обсяги переселень зазвичай залишались нереалізованими. Наприклад, якщо у 1949 р. планом було встановлено переселити 2500 родин з Ровенської області, то на практиці переселили лише 39. У цьому ж році було заплановано переселити з Житомирської області 550 родин, а переселено 150 [14, арк. 60]. Про загальні обсяги недовиконань свідчать узагальнюючі дані. Так, план переселення на 1949 р. – 15000 родин, переселено ж реально 2114 [14, арк. 60]. План на 1950 р. – 52500 родин, переселено 19638 [15, арк. 17]. План 1951 р. – 25000, переселено 17634 [16, арк. 241]. Отже, незважаючи на державне значення, процес переселення не знайшов належного відгуку серед радянських громадян.

Так само не виконувались і плани вселення. Логічним поясненням цьому є взаємозв'язок між вибулим і прибулим населенням. Якщо не виконується план переселення, це ставить під загрозу виконання плану вселення. Але поряд з цим, не менш важливу роль відігравав і головний критерій, що застосовувався при розробці планів вселення. Ним виступала не можливість області прийняти та розмістити належним чином переселенців, а її потреба у робочих руках. Ігнорування важливості матеріально-побутових умов на місцях вселення сприяло формуванню значних зворотних потоків. Більш того, співставлення даних про загальні обсяги вибулих та вселених по роках, відкриває негативні тенденції в переселенському русі, як-то не прибуття переселенців до місць вселення. Для прикладу, загальна кількість родин переселенців, що вибули у 1949 р. з областей виходу – 2114, однак кількість прибулих родин до місць вселення – 915 [14, арк. 60, 61]. Така ж тенденція спостерігається й надалі. На думку автора це можна пояснити декількома моментами. По-перше, існував контингент переселенців, які прагнули використати переселенський процес в особистих корисних цілях. Родини оформлювали відповідні документи, отримували переселенські пільги і під час переїздів просто відставали від ешелонів. Частина їх зникла у невідомому напрямку, частина ж поверталась в місця виходу. По-друге, умови в яких здійснювались переїзди були важкими, не завжди витримувались санітарні норми тощо. Тому невиключними були природні втрати населення. По-третє, відіграють роль й недоліки статистики, про які йшла мова вище.

Таким чином, заплановані обсяги переселень зазвичай були недосяжними, проте навіть у такому вигляді вони набули значних масштабів та торкнулись усіх областей, міст та сіл Української РСР.

Переселення, оскільки вони виходили за межі областей, помітно змінювали чисельний склад населення територій виходу і входу. Проте значення змін в населенні тієї чи іншої адміністративно-територіальної одиниці, що зумовлені переселеннями, полягає не стільки в їх розмірах, скільки в зрушеннях, внесених ними у соціально-демографічну структуру населення. Такі зрушення, як позитивні, так і негативні, безумовно, залежать від якісних характеристик переселенців. Насамперед до таких належать: стать, вік, освіта, зайняття, заробітна платня тощо. Всі ці ознаки зумовлюються суспільним життям людей і залежать від соціальних і демографічних явищ.

Оскільки в системі організованих міграцій переселенці розглядались в першу чергу як трудові ресурси, то саме переселення осіб активного працездатного віку

заохочувалось державними переселенськими органами. Щодо статевого складу мігрантів і всього населення, то серед перших переважали чоловіки, а серед других – особи жіночої статі. Показники співвідношення між кількістю переселених у 1940–1960-х рр. чоловіків і жінок свідчать, що для міст рівновага між статями була порушена за рахунок чисельності переваги чоловіків, для села – жінок. У сукупності механічно вибулих за всіма формами міграції і в селах, і в містах домінували чоловіки. До того ж в містах чоловіки домінували ще більше. Підвищена інтенсивність руху чоловіків сприяла поглибленню утвореної ще в роки Другої світової війни диспропорції статей. До того ж висока міграційна мобільність чоловіків безумовно знижувала їх трудову активність і, що важливо з погляду відтворення населення, зменшувалась можливість заміжжя сільських жінок.

Отже, вирішення за допомогою наявних форм і методів територіального перерозподілу трудових ресурсів державних господарчих питань зазвичай не враховувало особливості демографічної ситуації в окремих районах взагалі і особливості статево-вікової структури їх населення зокрема та призводило до несприятливого співвідношення між чисельністю чоловіків та жінок. Особливо гостро це відчувалося у селах. Чисельна перевага жінок у деяких місцевостях була не єдиним мінусом переселенської політики. Поряд з диспропорцією статей спостерігався й процес постаріння населення в місцях виходу. Якщо в містах ці негативні зміни у складі населення обумовлювались зниженням народжуваності та наслідками війни, то в селах вони були викликані окрім цих причин, значною міграцією із села в місто [9, с. 3].

Як наслідок, ще одним демографічним результатом, пов'язаним з переселенською політикою, стало зменшення чисельності сільського населення. Екстремальні розміри механічного зменшення населення пов'язувались з тими областями, де було найбільше механічне зменшення загальної чисельності населення (Вінницька, Житомирська, Хмельницька).

З погляду міграції науковий інтерес становить національний склад переселенців як свідчення про існуючі міграційні зв'язки між окремими націями і міграційну мобільність населення УРСР та інших республік Радянського Союзу. Контингенти планово переселених і мігруючих за всіма формами переміщення складались із злиття багатьох національностей радянської країни. Зокрема, в етнічному складі організовано переселених більшість становили сім'ї у подружніх парах яких поєднувались українці, як домінуюча для республіки національність, з іншими національностями і народностями СРСР. Змішані шлюби створювали умови для асиміляції і «перемішування» національного складу мігрантів, посилювали процеси інтернаціоналізації та взаємозбагачення культур. Таке переміщення кадрів розглядалось як позитивне, як вияв інтернаціонального характеру й подолання регіонального патріотизму, а головне відповідало імперській меті – денаціоналізації суспільства. Таким чином, формувалась робоча сила та фахівці без національності.

Поряд з цим, міграція населення призвела до розселення росіян у всіх національних союзних республіках, зокрема в УРСР (особливо в містах). Прямим наслідком цих переселенських процесів треба вважати інтенсивну природню асиміляцію. Один з показників її – швидке збільшення частки осіб, які вважали рідною мову не своєї національності [10, с. 39]. Таким чином, переселенська політика стала одним з факторів, який визначав перебіг етнічних процесів. Правомірно казати не лише про зближення народів, але й про початок процесу масового злиття їх в більш широкі, ніж нації, етнічні спільноти.

Яскравим прикладом переселень з політичних міркувань є спрямування робітників на захід УРСР. Якщо на південь та схід хвилі переселень організовувались задля забезпечення підприємств та колгоспів регіонів робочою силою, то у західні області –

переважно задля забезпечення демографічної нівеляції [12, с. 52]. Місцеве населення західних областей не відзначалось особливою підтримкою радянського режиму, що спонукало владу заохочувати масові переселення російського елемента на терени галицьких і волинських областей республіки.

Серед показників, що належать до якісних характеристик переселенців, є їх загально-освітня підготовка. Від неї значною мірою залежали культурний та інтелектуальний рівень переселенців, формування їхнього ставлення до умов життя, особливо матеріально-побутового забезпечення та праці, і, як наслідок, визрівання рішення переселитися.

При здійсненні дослідження виявлена різниця в якості показників за рівнем освіти між сільськими та міськими переселенцями. У містах порівняно із селами були більш високі вимоги не лише до загальноосвітньої, а й кваліфікаційної підготовки. І якщо у початковий відбудовчий період головним джерелом оргнабору робітників було сільське населення, то після 1953 р. оргнабір за рахунок некваліфікованої сільської робітничої сили вже не відповідав потребам розвитку народного господарства. Велике будівництво, розвиток промислового виробництва, застосування нової техніки в таких трудомістких галузях, як вугільна, металургійна промисловість, потребували більш кваліфікованої робочої сили, яка забезпечувалась, головним чином, за рахунок міського населення [18, с. 92].

Невиключними були й протилежні ситуації, коли переселенці із міст у села не відповідали потребам народного господарства, були відірваними від землі та відмовлялися на ній працювати [17, арк. 62]. Скоріш за все наявність таких прорахунків під час здійснення переселення можна пояснити бажанням місцевих переселенських органів у будь-який спосіб виконати поставленні урядом плани переселення, адже незважаючи на добровільність процесу стовідсоткове їх виконання було бажаним та пріоритетним. Нерідко службовці та місцеві інспектори з переселення вдавалися до хитрощів або навіть застосування адміністративного тиску, що безумовно впливало на якісний склад переселенців.

Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР уповноважені переселенських структур повинні були дуже ретельно підходити до відбору сімей на переселення з метою виключення випадкових осіб, тих що бажать отримати від держави якісь грошові суми та пільги, а потім повернутися на попереднє місце. Не можна було допускати до переселення осіб, що раніше переселялися, які опинилися на тій чи іншій території з невідомих причин. Якщо мова йшла про сільськогосподарські переселення, то заборонялось залучати до переселення родини, у складі яких було менше двох працездатних, осіб не пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом – вчителів, медичних працівників, робітників промислових підприємств тощо [4, арк. 3]. До промислових регіонів за організованими наборами не варто було спрямовувати людей похилого віку, обтяжених сімейними турботами, кволик тощо [5, арк. 33]. Однак задля виконання плану ці критерії неодноразово ігнорувались.

Таким чином, протягом 1940–60-х рр. відбувся значний територіальний перерозподіл населення, що був тісно пов'язаний з процесами урбанізації, із загальним розвитком народного господарства. Міграції нівелювали різницю в демографічних процесах між містом і селом, змінили соціально-професійну структуру населення міст і сіл. Задля дослідження цих змін автором було обрано поряд з кількісними показниками такі найважливіші якісні чинники, як статево-вікова структура переселенців, рівень їх освіченості та національний склад. Як можна констатувати з їх короткого розгляду, найважливіше значення з цього погляду мали зміни в статево-віковій структурі, оскільки вони переважно стосувалися осіб найбільш активного працездатного віку, виробнича діяльність яких пов'язувалась з потребами

механізованого сільськогосподарського та промислового виробництва. Однак, розробка та здійснення державних заходів, спрямованих на вдосконалення організації перерозподілу робочої сили, потребували глибокого економічного аналізу планового перерозподілу кадрів, умов їх життя, закріплення в місцях входу, статеві-вікової та професійної структури тощо. Між тим, ці аспекти переселенської політики не завжди враховувались державними переселенськими органами, що призводило до значних зворотних міграційних потоків та негативних демографічних процесів у містах та селах, як-то диспропорція статей, постаріння та зменшення чисельності населення у селах, природня асиміляція тощо. Ігнорування радянською системою законів природнього розвитку сприяло втраті окремими регіонами своїх історичних особливостей. Вивчення радянського досвіду є вкрай необхідним для збереження рівноваги у сучасному українському суспільстві, оскільки в умовах загострення політичних, соціальних та економічних проблем виважена демографічна політика є запорукою стабільного розвитку української держави.

Список використаної літератури

1. Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.) : моногр. / М. А. Алфьоров. – Донецьк : Український культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ, 2008. – 192 с. ; Alforov M. A. Migrantsiini protsesy ta yikh vplyv na sotsialno-ekonomichni rozvytok Donbasu (1939–1959 rr.) : monohr. / M. A. Alforov. – Donetsk : Ukrainskiyi kulturolohichniy tsentr, Donetske viddilennia NTSh, 2008. – 192 s.
2. Всесоюзная перепись населения 1959 г. [Электронный ресурс] // Демоскоп Weekly. — Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/ssp/census.php?cy=3> ; Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1959 g. [Elektronnyy resurs] // Demoskop Weekly. — Rezhim dostupa : <http://demoscope.ru/weekly/ssp/census.php?cy=3>
3. Демографическое развитие УССР (1959–1979 гг.) / ред. кол. : отв. ред. В. С. Жученко и др. – Киев : Наукова думка, 1977. – 221 с. ; Demograficheskoe razvitie USSR (1959–1979 gg.) / red. kol. : otv. red. V. S. Zhuchenko i dr. – Kiev : Naukova dumka, 1977. – 221 s.
4. Держ. архів Вінниц. обл., ф. Р 2700, оп. 7, спр. 208, арк. 3; Derzh. arkhiv Vinnyts. obl., f. R 2700, op. 7, spr. 208, ark. 3
5. Держ. архів Одеськ. обл., ф. Р 4917, оп. 1, спр. 2, арк. 33; Derzh. arkhiv Odesk. obl., f. R 4917, op. 1, spr. 2, ark. 33
6. Долгушевский Ф. Г. Актуальные вопросы исследования миграции / Ф. Г. Долгушевский // Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов : сб. ст. / гол. ред. Д. И. Валентей. – Москва : Статистика, 1970. – С. 12–16 ; Dolgushevskiy F. G. Aktualnye voprosy issledovaniya migratsii / F. G. Dolgushevskiy // Problemy migratsii naseleniya i trudovykh resursov : sb. st. / gol. red. D. I. Valentey. – Moskva : Statistika, 1970. – S. 12–16.
7. Загробська А. Ф. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР / А. Ф. Загробська. – Київ : Наукова думка, 1974. – 112 с. ; Zahrobska A. F. Orhanizovani pereselennia v systemi mihratsii naselennia URSR / A. F. Zahrobska. – Kyiv : Naukova dumka, 1974. – 112 s.
8. Николаець Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки) : моногр. / Ю. О. Николаець. – Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 187 с. ; Nikolaiets Yu. O. Poselenska struktura naselennia Donbasu (etnopolitychniy aspekt dynamiky) : monohr. / Yu. O. Nikolaiets. – Kyiv : IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2012. – 187 s.
9. Пасхавер И. С. Демографическая политика и распределение трудовых ресурсов села / И. С. Пасхавер // Проблемы повышения эффективности использования трудовых

ресурсов в сельском хозяйстве УССР. – Полтава, 1972. – С. 3–9 ; Paskhaver I. S. Demograficheskaya politika i raspredelenie trudovykh resursov sela / I. S. Paskhaver // Problemy povysheniya effektivnosti ispolzovaniya trudovykh resursov v selskom khozyaystve USSR. – Poltava, 1972. – S. 3–9.

10. Переведенцев В. И. Миграция и некоторые социальные процессы в СССР / В. И. Переведенцев // Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов : сб. ст. / гол. ред. Д. И. Валентей. – Москва : Статистика, 1970. – С. 34–40 ; Perevedentsev V. I. Migratsiya i nekotorye sotsialnye protsessy v SSSR / V. I. Perevedentsev // Problemy migratsii naseleniya i trudovykh resursov: sb. st. / gol. red. D. I. Valentey. – Moskva : Statistika, 1970. – S. 34–40.

11. Подьячих П. Г. Состояние статистики миграции населения в СССР и меры по ее улучшению / П. Г. Подьячих // Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов : сб. ст. / гол. ред. Д. И. Валентей. – Москва : Статистика, 1970. – С. 122–128 ; Podyachikh P. G. Sostoyanie statistiki migratsii naseleniya v SSSR i mery po ee uluchsheniyu / P. G. Podyachikh // Problemy migratsii naseleniya i trudovykh resursov : sb. st. / gol. red. D. I. Valentey. – Moskva : Statistika, 1970. – S. 122–128.

12. Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944–1966 рр.) / І. Терлюк. – Львів : Центр Європи, 1997. – 176 с. ; Terliuk I. Rosiiany zakhidnykh oblastei Ukrainy (1944–1966 rr.) / I. Terliuk. – Lviv : Tsentr Yevropy, 1997. – 176 s.

13. Урланис Б. Ц. Проблемы динамики населения СССР / Б. Ц. Урланис. – Москва : Наука, 1974. – 335 с. ; Urlanis B. Ts. Problemy dinamiki naseleniya SSSR / B. Ts. Urlanis. – Moskva : Nauka, 1974. – 335 s.

14. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 5726, 174 арк.; TsDAHOУ, f.1, op. 23, spr. 5726, 174 ark.

15. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 30, спр. 2170, 47 арк.; TsDAHOУ, f.1, op. 30, spr. 2170, 47 ark.

16. ЦДАГОУ., ф. 1, оп. 30, спр. 2533, 271 арк.; TsDAHOУ., f. 1, op. 30, spr. 2533, 271 ark.

17. ЦДАГОУ., ф. 1, оп. 30, спр. 2962, 157 арк.; TsDAHOУ., f. 1, op. 30, spr. 2962, 157 ark.

18. Янковская Е. А. Перераспределение трудовых ресурсов / Е. А. Янковская. – Киев : Наукова думка, 1978. – 132 с. ; Yankovskaya Ye. A. Pereraspredelenie trudovykh resursov / Ye. A. Yankovskaya. – Kiev : Naukova dumka, 1978. – 132 s.

Стаття надійшла до редакції 30.09.2016 р.

N. Kasyanova

QUALITATIVE AND QUANTITATIVE COMPOSITION OF IMMIGRANTS IN UKRAINIAN SSR IN 40-60-S.

This article is devoted to the analyze of the qualitative and quantitative features of immigrants in the USSR in the 40-60's, as they are important for immigrants' characteristics. The author has investigated such quality characteristics as gender and age structure, education level, professional skills, working experience, wage of the immigrants and nationality. These data with an estimate of migrations make it possible to examine the migration contingent and provide a complete picture of the migration process in the 40-60-ies of XX century. During the research, the author tried to use such integral parts of the scientific method as an objective and systematic analysis, synthesis, method of deduction. The conclusion about the lack of organization and consideration of possible social and demographic consequences has been made. By that time it had done the following changes in the demographic situation. It means the deep differences between the genders, which has manifested in the numerical superiority of women over men, particularly in rural areas. Along with gender imbalance the process of aging population was also been observed, especially in

output, as settlers were primarily considered by the state as real and potential workforce, so the majority of young people were enrolled. Also, the author has concluded that the using of migration policy was done with the purpose of denationalization the society as the idea was to educate the soviet citizens and professionals without nationality. It was found the correlation between the level of education of migrants and the places to which they were migrated.

Keywords: *migration policy, quantitative composition, socio-demographic factors, workforce, gender, age, education, professional quality.*

УДК 159.922.4-057.56(477.86)«20»

О.Ю. Кичак

КУЛЬТУРНЕ ПОМІЖ-СВІТТЯ ЗАКАРПАТСЬКИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Стаття присвячена т.зв. «розриву душі» сучасного закарпатця в умовах тривалої трудової міграції, що стала для більшості нормою життя. Акцент робиться на тому, чи знекорінюється заробітчанин культурно і духовно. Також автор пробує всебічно проаналізувати соціально-психологічні та особистісні проблеми, які виникають в україномовних трудових мігрантів в умовах чужого мовного і соціокультурного середовища. Особлива увага приділена прослідкуванню, як змінюються під впливом чужої культури настрої та ціннісні орієнтації трудових мігрантів, які душевні конфлікти у них викликає заробітчання на чужині.

Ключові слова: *культура, духовність, культурне та духовне знекорінення, трудова міграція, закарпатці, чужина, початок ХХІ ст.*

Настрої, ціннісні орієнтації, душевні конфлікти мільйонів українських трудових мігрантів являють собою безцінне поле дослідження для сучасників. Сьогодні ніби ставить жорстокий експеримент, даючи можливість аналізу процесів соціокультурного та психічного життя великої маси людей, що в умовах трудової міграції перемістилися з усіма своїми культурними, генетичними та набутими властивостями, сформованими в одному середовищі, в зовсім інше середовище. Це багатющий матеріал для комплексних етнологічних, а точніше культурно-антропологічних, досліджень. Для нас очевидно, що проблему трудової міграції потрібно переносити зі сфери соціально-економічних відносин у сферу громадського, культурного, індивідуального життя.

При уважному розгляді великої кількості монографій і статей про «четверту хвилю» трудової міграції українців, які вийшли в 1990–2000-ні роки, кидається в очі переважання робіт, в яких досліджується соціально-економічні передумови та наслідки цього процесу. Натомість культурно-побутовим процесам у заробітчанському середовищі приділяється набагато менше уваги. Що ж стосується культурного поміж-свіття, або т.зв. «розриву душі» сучасних трудових мігрантів, то він, як і раніше займає у мігрантських дослідженнях абсолютно маргінальне становище, а в сукупності, як цілісне явище, досі вивчене дуже слабо. Досить сказати, що на даний час немає ні комплексних наукових досліджень, присвячених вказаній проблематиці в умовах заробітчання українців загалом, ні таких студій, які би базувалися на закарпатському досвіді окресленої теми. Тому поки що ми можемо говорити тільки про ряд окремих публікацій соціологічно-антропологічного, культурознавчого та психологічного змісту останніх років, які певним чином торкаються окресленої нами проблеми.

Велика увага при написанні статті приділялась дослідженню Р. Кіся, який останнім часом розробляє нову теорію культури, що базована на концепції сенсоутворювання, смислових мереж та руху смислів [4]. Зокрема, з його наукової розвідки ми почерпнули роздуми про функціонування власне українського лінгвокультурного середовища на тлі процесів глобалізації, креолізації та маргіналізації самих носіїв української культури. У цьому контексті нам стали в нагоді висновки львівського вченого про взаємодію глобального та локального та їх відбиток у душах сучасних українців. З проблематикою теорії та практики європейської інтеграції на початку XXI ст. знайомимось насамперед із монографією відомого польського соціолога Д. Вояковського [2], яка якраз і є одним із варіантів відповіді на питання про суть і характер змін, які відбуваються в Європі і з європейцями на ґрунті конструювання нових вимірів ідентичності у світлі сучасних трансформаційних, інтеграційних і глобалізаційних процесів. Важливою для нас у цьому ж плані була й наукова студія британського соціолога З. Баумана [1]. А психологічний аналіз представників «четвертої хвилі» черпаємо з статей В. Наконечного [13], Н. Хрусталевої [15] тощо.

Очевидно, що реконструкція культурного поміж-свіття трудових мігрантів Закарпаття в умовах інокультурного середовища на початку XXI ст. тільки на основі вищеназваних досліджень і публікацій була б неповною і вимагає залучення широкого кола джерел. Саме через це своє дослідження впливу міграції на «розірвання душі» заробітчанина ми спробували здійснити за допомогою різних матеріалів і інструментів: аналіз інтерв'ю і усних історій, зібраних нами впродовж останніх десяти років в межах загальної спроби вивчення трудової міграції мешканців Закарпаття на початку XXI ст., був доповнений вивченням різноманітних документів, що характеризують життєвий шлях, установки, стереотипи місцевих трудових мігрантів, та на основі результатів включеного спостереження. Усе це, здійснене автором та студентами історичного факультету УжНУ серед сотень заробітчанин, дозволяє відтворити цілком репрезентативну об'єктивну картину складних культурно-психологічних процесів, що відбуваються у мігрантському середовищі краю.

Таким чином, дана стаття виконана на основі польових досліджень кабінету етнології історичного факультету УжНУ та ряду публікацій видатних дослідників сучасності. При цьому проблему заробітчанинства ми намагались дослідити за допомогою культурно-антропологічного підходу, підходу багатовимірного, який би враховував і людські, і локальні, і етнонаціональні виміри. Вихідний пункт наукової розвідки – спроба поглянути на глобальні, континентальні та локальні зміни з перспективи суспільних груп і мікроструктур у кордонах європейських держав.

Мета роботи – спроба дослідження, на основі польових матеріалів, особливостей культурного поміж-свіття сучасного закарпатця в умовах тривалої трудової міграції, виявлення, чи знекорінюється заробітчанин культурно і духовно. Головним для нас є питання – чи перейшов процес трудової міграції ту межу, за якої він перетворився на частину життя пересічної людини, впливаючи на її свідомість, світогляд та життєву позицію. При цьому об'єктом зацікавлення є не культура як певна цілісність, спадщина, а вибудовані в оперті на ній інтерпретації, конструйовані й підтримувані трудовими мігрантами моделі.

Сучасний Європейський Союз вирізняється полікультурним характером, “являючи собою симбіоз традицій, вірувань, світоглядів, форм життєвого досвіду, що перетинаються і існують у його межах”. За цих умов одночасно з процесами диференціації нарастають інтегративні процеси, певною мірою нівелюються національні відмінності в культурі. Результатом є феномен маргінальності, коли людина не може з усією визначеністю віднести себе до конкретної культури [3, с. 29]. Мігрантність не властива духовному типові українця – людини агрокультури, яка закорінена в рідну

землю власним генотипом і духом серця свого поєднана з традицією питомої культури. Тому наслідки міграції серед українців стають надто трагічними. Відірвати українця, тим паче українку, від рідного дому – це треба довести людину до краю [13, с. 170].

При чому, крім всього іншого, велике значення за умови трудової міграції має сформованість мотивацій, що проявляється в бажанні інтегруватися в нове середовище; в наявності установки на засвоєння нових культурних феноменів; прагненні до подолання інформаційної ізоляції і до встановлення зв'язків із навколишнім середовищем [15]. Вона виявляється від готовності розділяти практики, що прийняті у співтоваристві, до зобов'язань здійснювати вчинки з урахуванням цінностей, що поділяє дана група.

Зазвичай безперспективно в умовах трудової міграції говорити про закритість і відправляючого суспільства, і самих заробітчан до сприйняття впливів ззовні, для збереження в первісному вигляді власних вихідних ідентифікаційних ознак. Очевидною в таких умовах є необхідність пристосовуватися до культурного змішання. Бо ж сама епоха глобалізації запропонувала новий вид цінностей – цінність «зрізаного якоря» (відсутності просторової і майнової прив'язки людини до місця і новий соціальний поділ на мобільних і немобільних «туристів і бродяг») [1, с. 143; 3, с. 32].

Як зазначають А. Киридон та С. Троян, етнічна культура завдяки певним нормам, цінностям, ідеалам формує свій особливий культурний соціум, свою форму соціально-культурного спілкування і декультурації, свої морально-етичні засади суспільного життя, включаючи власні типи мислення, ціннісні орієнтації, що спираються на притаманне конкретному етносу самобутнє світосприйняття. Однак це не спростовує можливостей діалогу між різними культурами, що має стимулювати процес їхнього саморозвитку, бо між ними постійно відбуваються процеси соціальної акультурації. Діалог (як спільність культурологічних взаємодій) поступово формує їх загальні цінності [3, с. 32-33]. Такий культурний діалог, навіть на враховуючи сучасну трудову міграцію місцевих мешканців за кордон, є історично традиційною нормою життя в Закарпатті, яке, мало того що межує з чотирма європейськими країнами, та ще й компактно заселене українськими угорцями, румунами, циганами. І при цьому характеризується толерантністю та взаєморозумінням, дає можливість збереження ідентифікаційних національних особливостей кожної із культур. По суті, це є той «зовнішній» аспект різноманітності, коли в межах однієї території або культури проявляються «зовнішні» (поза етнічною, локальною культурою) символи, вартості, значення [2, с. 75].

Природно, потрапивши за кордон, в іноетнічне середовище, «дуже важливо вивчити мову, так як жити у Італії і не володіти італійською –нонсенс, у цьому випадку ви будете приречені на те, щоб постійно спілкуватися тільки з друзями-мігрантами. Але за таких умов наші люди ще більше будуть віддалятися від країни заробітчанства (живучи при цьому на її території!). Вас буде дратувати все, що для вас не є рідним. Вважаю, що з таким менталітетом краще поїхати назад, вернутись додому на Закарпаття. Адже процес інтеграції в нову країну передбачає якесь розкриття назустріч її культурі, цінностей, традицій. Тільки в цьому випадку ми зможемо не просто працювати в Італії, а й отримувати від цього задоволення» (інтерв'юєр – О. Сегедій, 45 років) [12, с. 41].

У той же час значна частина закарпатських трудових мігрантів у своїх інтерв'ю відзначають стан психологічної роздвоєності за кордоном, хоча й живуть вже в реальному світі і досить тверезо оцінюють і його, і свої можливості існування в ньому. Так, В. Марфинець відмітив: «Закарпатець за кордоном багато в чому живе ілюзіями: ілюзіями про щасливе і багате життя вдома після заробітків, ілюзіями про родинні цінності, які, повірте, з часом все ж з'їдаються. А ті, хто ще не спробував закордонного щастя, живуть ілюзіями, що по-любому їх чекає манна небесна за кордоном» [10, с. 77].

За твердженнями психологів, стан психологічної знедоленості і приниженості людини в чужому середовищі викликаний важкими побутовими, матеріальними і життєвими умовами більшості трудових мігрантів у країні працевлаштування [15]. Так, нам неодноразово доводилось чути розповіді про «щоденний досвід приниження» заробітчан: «Я ще й дихнути не встигла, а вона (*сеньйора* – *О.К.*) уже кричить, уже лається, що я дармоїдка...» (інтерв'юер – Т. Попович, 49 років) [7, с. 12]. Плюс дається в знаки чуже лінгвокультурне середовище, бо як-не-як традиційно українці Закарпаття відчувають свою приналежність, свою причетність до української мови і української культури: «Дуже важко, бо хоч ти і знаєш німецькі слова, а мислиш то українською» (інтерв'юер – І. Яцканич, 38 років) [7, с. 12]. Як наслідок, почуття своєї приналежності до особливої культурної групи, до українства за кордоном, з усіма її національними традиціями, життєвим укладом і соціокультурними цінностями, відчуття себе частинкою цієї групи, усвідомлення своїх національних і культурних коренів, дозволило більшості трудових мігрантів вистояти і уникнути важких форм деформації особистості, незважаючи на стан психологічної роздвоєності і важкі побутові умови [14].

Що ж стосується т.зв. «стресу акультурації», серед проявів якого більшість дослідників і практичних психологів називають соціальну дезінтеграцію і особистісну кризу, проявом чого стає апатія, небажання що-небудь робити, відчуття «нерозуміння» того, що відбувається, то відзначимо, що закарпатці їдуть за кордон з чіткою метою, тому хоча в нових умовах і не працюють колишні схеми владних відносин та громадського порядку, однак вони доволі легко зорієнтовуються у ситуації. Даються, мабуть, в знаки історична тяглість заробітчанства в краї з XIX ст. та постійні соціокультурні контакти як з представниками сусідніх країн, так і з компактно проживаючими в Закарпатті етнічними меншинами. Водночас у розмовах із трудовими мігрантами можна почути, що на індивідуальному рівні в інокультурному середовищі можуть виникнути ворожість, невпевненість і навіть депресія (т.зв. «італійський синдром») [5, с. 173]. Та це логічно, бо саме по собі входження в нове культурне середовище заплутує, бентежить і дезорганізує. Як наслідок, «культурний шок – це свого роду емоційна реакція, що виникає внаслідок нездатності зрозуміти, проконтролювати і передбачити поведінку інших, коли невизначеність норм і очікувань призводить до неможливості контролю над ситуацією і її прогнозування. У зв'язку з цим виникає тривожність, замішання і апатія, що тривають до тих пір, поки не сформується нові когнітивні конструкції для розуміння іншої культури і вироблення відповідних моделей поведінки» [14].

Однак, за словами самих заробітчан, у першу чергу, за умови трудової міграції за кордоном вони стараються засвоїти і зрозуміти хоча б частину цього «іноземного коду» – простіше кажучи, менталітету. «Це неможливо вивчити і зрозуміти по книгам, тут потрібно, насамперед, живе спілкування з чехами, які налаштовані до вас доброзичливо і готові поговорити не лише про роботу, а на прості життєві теми. На самому початку я прислухався до розмов, обов'язково уточнював значення слів, які використовуються в розмовах і схожі на жаргонні...» (інтерв'юер – Ю. Буркало, 31 рік) [8, с. 35]. Водночас практично кожен, хто тривалий час далеко від рідного дому, від сім'ї працює за кордоном, стикається з таким явищем, як ностальгія за батьківщиною. І ця ностальгія – це насамперед туга за рідною мовою і за тим самим «культурним кодом», про який говорилося вище. Адже мова – це, по суті, система сприйняття навколишнього світу, яку людина вбирає з самого дитинства. Це система, яка створює людське мислення. А після того, як трудовий мігрант потрапляє в інокультурне середовище країни працевлаштування, йому поволі нав'язують іншу систему сприйняття світу. У результаті, спочатку мігранту досить дискомфортно, він відчуває сильне відторгнення. І якраз на цьому і базується т.зв. «туга за рідним домом». Єдиний спосіб її подолати – це

спробувати прийняти нову систему сприйняття світу, трохи влитись у приймаюче середовище. «Я познайомився із хорошими людьми у Чехії. Вони часто запрошують мене до себе в гості, а я запрошую їх до себе в Закарпаття» (інтерв'юер – М. Митро, 44 роки) [9, с. 1].

Зазвичай відчай охоплює мігранта лише на перших порах, коли людина відчуває якийсь вакуум, відірваність від тих людей, до яких звикла – і це викликає дискомфорт. Живучи у двох вимірах, закарпатці, як правило, лікують свої серця від чужини молитвою, піснею, працею та оптимізмом. «Де б не опинялися наші люди на заробітках – завжди з нами рідна пісня і тиха молитва, фото найближчих людей» [6, с. 21].

Натомість повернення на батьківщину дозволяє зняти культурну маргінальність (здійснюється зміна соціального оточення, люди стають «типовими» за своїми етнічними характеристикам і способу життя). І водночас маємо пам'ятати про те, що тривале заробітчанство за кордоном хоч нині й не веде до зникнення усіх форм українського культурно-традиційного канону, натомість, очевидно, веде до його плюралізації, ослаблення і приватизації. Тобто кожен трудовий мігрант сам для себе визначає, що вважати за важливе і як надовго, оскільки «конкретна форма (культурного – О.К.) канону не є проблемною. Проблемним є лише простір пошуків – сфера спадщини» [с. 77].

Український вчений В. Наконечний, досліджуючи світове українство в сучасних глобалізаційних процесах, зазначає: «Найстрашніше, що міграція руйнує соціокультурне середовище будь-якої країни: втративши власну культуру, мігрант не творить і чужої. Мігрант подібний до блукаючого атома: він залишає своє середовище, власний етнічний світ і віддає життєву енергію чужому середовищу. Нібито шукаючи можливості реалізувати себе, людина спалює власну енергію в чужому світі намарно. Бо тільки в процесі питомого етнічного життя спалахи творчої енергії людини утворюють безперервний світловий потік національного культурного саморозвитку і його духовно-інтелектуального результату – ноосфери. За суттю своєю, мігрант – споживач: він споживає ресурс чужого світу, а чужий світ споживає ресурс його особистої сили...Тим самим (він – О.К.) відмежовує себе від власного етнічного середовища, вилучається з процесу культурного саморозвитку. Споживач-мігрант не причетний до творення національного культурного простору, суспільного ладу й гаразду...*(За кордоном трудові мігранти – О.К.)* гублять свої традиційні світоглядні орієнтири, втрачають зв'язок зі світом питомої культури й суспільним середовищем» [13, с. 169].

Натомість, Р. Кісь наголошує, що «культурний розрив (і – відповідно – зрушення у структурах внутрішнього досвіду) може в певних обставинах навіть і посилити значущість втраченого... Розрив із країною дитинства стає тією частиною екзистенційного досвіду, що залишившись духовно значущим для самого *(трудового мігранта – О.К.)* аспектом самого його внутрішнього ества, по суті, унеможливило його цілковиту британізацію *(у випадку закарпатських трудових мігрантів – скоріше – чехізацію / русифікацію тощо – О.К.)* чи, тим паче, космополітизацію на глобально-всесвітницький кшталт» [4, с. 76]. Отже, у мігрантському середовищі, незважаючи на практику тривалого заробітчанства за кордоном, все ж присутні нормальні, органічні етноаксіологічні пороги. «Так звані загальнолюдські цінності існують (реалізують себе), лише коли їх поцінують національні поціновувачі. Ці універсальні ватрості розгортаються настільки ж по-різному, наскільки різними є самі шанувальники» [4, с. 77]. Традиційна українська культура, зокрема в її місцевому закарпатському варіанті, є вагомим чинником порозуміння і водночас саморозуміння, співдії. Вона є чинником, що гуртує (посилує ми-почуття; цементує солідарну потугу), чинником, що конструює сам світ емігрантської спільноти за кордоном [4, с. 89]. Крім того, закарпатські трудові мігранти у країнах працевлаштування по-своєму, ґрунтуючись на іноетнічному

(ідіолокальному) психокультурному досвіді, розуміють, реагують та оцінюють речі, ситуації та вчинки, які мають місце у їх житті. Тобто вони повсякчас перебувають у взаємодії із відносно сталими інтерпретативними моделями (певними способами тлумачення світу), притаманними якраз українцям, а не представникам приймаючого суспільства. Тим паче, що більшість закарпатців за кордоном працюють «серед своїх», логічним видається постулат Р. Кіся про те, що «цілковита “злука” всього “внутрішнього”, передиспозиційного, психо-інтегрального в культурі – з одного боку, із уречевленим, в-тіленим, десигніфікованим – з іншого, відбувається у спілкуванні, через спілкування та самим спілкуванням – усією сукупністю форм комунікативної активності людини» [4, с. 91]. «А говорю я переважно з нашими, українцями. Справа в тому, що у бригаді нас 8-ро і більшість – наші (є і львів'яни, і з Тернопільської та Івано-Франківської областей), тільки 2 португальців» (інтерв'ю'ер – П. Полажинець, 32 роки) [11, с. 38]. Звідси напрашується проміжний висновок – ситуація трудової міграції просто-напросто вимагає від людей структурно і функціонально «вмонтувати» свій менталітет, культуру і мовлення в ширші системи життєдіяльності за кордоном. Закарпатські заробітчани, будучи далеко від близького культурного середовища, постійно до нього зорієнтовані, а свою ситуацію трактують як перехідну. Вони не цікавляться зокрема ширшими суспільними контекстами у країні працевлаштування і водночас не сприймають міграцію як суттєву зміну [6, с. 175]. Вона для них – додатковий елемент повсякденного життя, інколи – додаткова незручність. Так, за словами заробітчанина з 11-річним стажем: «Культурно нема ніякої роздвоєності. Я українець і ним себе почуваю, хоч більшість місяців у році проводжу на лісозаготівлі в Росії» [9, с. 11]. Та це станом на сьогодні, це переважаючий серед закарпатців варіант. Хоч у майбутньому допускаємо, що можливим є й варіант значного «занурення» мігранта в інокультурне середовище, яке може мати наслідком його ресоціалізацію, болісні злами та деформації у глибинних структурах культури і маргіналізацію самого заробітчанина. Однак для цього треба для початку зруйнувати усі комунікативно-спілкувальні ланцюжки, зруйнувати відносну лінгвокультурну цілісність самого поля контактування-спілкування в умовах трудової міграції. Що ж стосується Закарпатської області, то тут, за винятком угорців та румунів, населення все ж у повсякденному вжитку послуговується місцевими діалектами української мови, що вже дуже добре, у порівнянні з більшістю областей, де у вжитку – російська.

«Багатоманіття (*та перебування трудових мігрантів в інокультурному середовищі – О.К.*) не є самоціллю, але... сприяє культурній свободі і збагачує життя людей. В ньому є результат свободи, якою користуються люди, і вибору, який вони роблять» [3, с. 20]. Близькі (сім'я, друзі) і близькість (просторова й культурна) – це дві колони локалізму. Творють його люди, які є для особистості заробітчанина важливими, і вартості, місця, які дають змогу почуватися комфортно. Але в жодній із декларацій перебування в країні міграції не постає проблема радикальної культурної відчуженості в зв'язку з тривалим перебуванням в інокультурному середовищі. Незважаючи на те, що індивідуалізація досвіду у цьому плані є дуже сильною, вона аж ніяк не пов'язана з міграцією. Вона скоріше слугує нівелюванню досвіду змін, пов'язаних із міграцією.

Заробітчанство на Закарпатті початку ХХІ ст. стало прийнятною соціальною нормою життя. Світогляд та психологія закарпатських трудових мігрантів та їхніх дітей зазнали сильних деструктивних змін. Зокрема, з'явилася залежність від міграції – люди не уявляють собі іншого способу життя. Як наслідок, вирушаючи на заробітки за кордон, закарпатці випробовують себе, свою етнічну та культурну приналежність, нарешті, свої сім'ї, на міцність. Трудова міграція – це своєрідний вахтовий спосіб життя. По суті, роками працюючи за кордоном, заробітчани вирвали себе зі звичного побутового і соціального середовища, потрапили туди, де панує чужа мова, інший

менталітет, звичаї і традиції. Але закарпатські трудові мігранти відзначаються своєю вкоріненістю в рідну землю, тісним зв'язком із сім'ями й рідними. А тривала трудова міграція ще й формує у них своєрідну ідею дому, свого краю, зроджені з потреби вкорінення. І тому твердження окремих дослідників про те, що у процесі адаптації до нового середовища, зміни ідентичності, особливо етнокультурної, відбуваються практично у всіх мігрантів, незалежно від причин міграцій, є явним перебільшенням, не підтвердженим конкретними фактами. Для зміни етнічної чи етнокультурної ідентичності, тобто ототожнення себе з іншим етносом і його культурою, потрібні зміни кількох поколінь, а не кількох, чи навіть десяти, років. Тож певне розширення світоглядних і культурних горизонтів закарпатських заробітчан не слід вважати зміною ідентичності.

Адаптувавшись до умов праці і проживання на чужині, закарпатські мігранти починають толерувати життя, високі соціальні і побутові стандарти, демократичні принципи співжиття країн свого перебування, але при цьому, за винятком поодиноких випадків, не інтегруються у суспільне середовище країн свого працевлаштування, а навпаки – міцніше тримаються за рідне мову, національні, історичні та культурно-побутові традиції. Станом на початок ХХІ ст. по відношенню до закарпатців не можна говорити про «вивітрювання» т.зв. «традиційної культури» та етномаргіналізацію самих заробітчан, про їх «зажуреність» у приймаюче суспільство.

Водночас виняткова більшість місцевих трудових мігрантів готова до змін, які мають вивести Україну на рівень країн Євросоюзу. Піддаючись впливу економічної, політичної, культурної і правової системи держави, що стала місцем працевлаштування, і привносячи їх додому, трудові мігранти впливають на економічний, суспільний і культурно-побутовий розвиток своїх сімей, населених пунктів і області, цим самим сприяючи творенню європейських стандартів побутової культури.

Можливість трудової міграції не змінила якісно людського світогляду закарпатців, не змінила їхнього бачення простору, але водночас швидкість змінила їхнє відчуття часу.

Список використаної літератури

1. Бауман З. Глобалізація. Последствия для человека и общества [Електронний ресурс] / З. Бауман. – Москва : Весь мир, 2004. – 188 с. – Режим доступа : <http://yanko.lib.ru/books/cultur/bauman-globalizaciya-8l.pdf> ; Bauman Z. Globalizatsiya. Posledstviya dlya cheloveka i obshchestva [Elektronnyy resurs] / Z. Bauman. – Moskva : Ves mir, 2004. – 188 s. – Rezhim dostupa : <http://yanko.lib.ru/books/cultur/bauman-globalizaciya-8l.pdf>.
2. Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів / Д. Вояковський; пер. з польськ. В. Ф. Саган. – Київ : Ніка-Центр, 2012. – 320 с. ; Voiakovskiy D. Mentalni kordony v Yevropi bez kordoniv / D. Voiakovskiy; per. z polsk. V. F. Sahan. – Kyiv : Nika-Tsentr, 2012. – 320 s.
3. Киридон А. Пошук ідентичності в «Європі без кордонів»: між націоналізмом і космополітизмом / А. Киридон, С. Троян // Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів / Д. Вояковський; пер. з польськ. В. Ф. Саган. – Київ : Ніка-Центр, 2012. – С. 9-40 ; Kyrydon A. Poshuk identychnosti v «Yevropi bez kordoniv»: mizh natsionalizmom i kosmopolityzmom / A. Kyrydon, S. Troian // Voiakovskiy D. Mentalni kordony v Yevropi bez kordoniv / D. Voiakovskiy; per. z polsk. V. F. Sahan. – Kyiv : Nika-Tsentr, 2012. – S. 9-40.
4. Кісь Р. Глобальне – національне – локальне (соціальна антропологія культурного простору) / Р. Кісь. – Львів : Літопис, 2005. – 300 с. ; Kis R. Hlobalne – natsionalne – lokalne (sotsiialna antropohiia kulturnoho prostoru) / R. Kis. – Lviv : Litopys, 2005. – 300 s.
5. Матеріали польових досліджень автора, зібрані в селах Закарпатської області (2007-2016 pp.). – Зошит № 7 (загальні дані). – 219 с.; Materialy polovuykh doslidzhen

avtora, zibrani v selakh Zakarpatskoi oblasti (2007-2016 rr.). – Zoshyt № 7 (zahalni dani). – 219 s.

6. Матеріали польових досліджень автора, зібрані в селах Закарпатської області (2007-2013 pp.). – Зошит № 8 (особисті спостереження). – 279 с. ; Materialy polovykh doslidzhen avtora, zibrani v selakh Zakarpatskoi oblasti (2007-2013 rr.). – Zoshyt № 8 (osobysti sposterezhennia). – 279 s.

7. Матеріали польових досліджень автора, зібрані під час етнографічної практики в с. В. Раковець Іршавського району (літо 2007 р.) // Архів кабінету етнології кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2007 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю трудових мігрантів). – 98 с. ; Materialy polovykh doslidzhen avtora, zibrani pid chas etnografichnoi praktyky v s. V. Rakovets Irshavskoho raionu (lito 2007 r.) // Arkhiv kabinetu etnologii kafedry istorii Starodavnoho svitu ta Serednikh vikiv istorychnoho f-tu UzhNU za 2007 r. – Zoshyt № 1 (interviu trudovykh mihrantiv). – 98 s.

8. Матеріали польових досліджень Буркало Надії, зібрані під час етнографічної практики в с. Колочава Міжгірського району (літо 2010 р.) // Архів кабінету етнології кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2010 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю трудових мігрантів). – 63 с. ; Materialy polovykh doslidzhen Burkalo Nadii, zibrani pid chas etnografichnoi praktyky v s. Kolochava Mizhhirskoho raionu (lito 2010 r.) // Arkhiv kabinetu etnologii kafedry istorii Starodavnoho svitu ta Serednikh vikiv istorychnoho f-tu UzhNU za 2010 r. – Zoshyt № 1 (interviu trudovykh mihrantiv). – 63 s.

9. Матеріали польових досліджень Джанди Григорія, зібрані під час етнографічної практики в с. Малий Березний Великоберезнянського району (літо 2015 р.) // Архів кабінету етнології кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2015 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю трудових мігрантів та їх рідних). – 60 с. ; Materialy polovykh doslidzhen Dzhandy Hryhoriia, zibrani pid chas etnografichnoi praktyky v s. Malyi Bereznyi Velykobereznianskoho raionu (lito 2015 r.) // Arkhiv kabinetu etnologii kafedry istorii Starodavnoho svitu ta Serednikh vikiv istorychnoho f-tu UzhNU za 2015 r. – Zoshyt № 1 (interviu trudovykh mihrantiv ta yikh ridnykh). – 60 s.

10. Матеріали польових досліджень Марфинець Марини, зібрані під час етнографічної практики в с. Керецьки Свалявського району (літо 2010 р.) // Архів кабінету етнології кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2010 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю трудових мігрантів). – 107 с. ; Materialy polovykh doslidzhen Marfynets Maryny, zibrani pid chas etnografichnoi praktyky v s. Keretsky Svaliavskoho raionu (lito 2010 r.) // Arkhiv kabinetu etnologii kafedry istorii Starodavnoho svitu ta Serednikh vikiv istorychnoho f-tu UzhNU za 2010 r. – Zoshyt № 1 (interviu trudovykh mihrantiv). – 107 s.

11. Матеріали польових досліджень Тегзи Оксани, зібрані під час етнографічної практики в с. Березово Хустського району (літо 2009 р.) // Архів кабінету етнології кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2009 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю трудових мігрантів). – 52 с. ; Materialy polovykh doslidzhen Tehzy Oksany, zibrani pid chas etnografichnoi praktyky v s. Berezovo Khustskoho raionu (lito 2009 r.) // Arkhiv kabinetu etnologii kafedry istorii Starodavnoho svitu ta Serednikh vikiv istorychnoho f-tu UzhNU za 2009 r. – Zoshyt № 1 (interviu trudovykh mihrantiv). – 52 s.

12. Матеріали польових досліджень Трикур Тетяни, зібрані під час етнографічної практики в м. Берегово Берегівського району та с. Великий Раковець Іршавського району (літо 2016 р.) // Архів кабінету етнології кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2016 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю трудових мігрантів та їх рідних). – 93 с. ; Materialy polovykh doslidzhen Trykur Tetiany, zibrani pid chas etnografichnoi praktyky v m. Berehovo Berehivskoho raionu ta s. Velykyi Rakovets Irshavskoho raionu (lito 2016 r.) // Arkhiv kabinetu etnologii kafedry istorii Starodavnoho

svitu ta Serednikh vikiv istorychnoho f-tu UzhNU za 2016 r. – Zoshyt № 1 (interviu trudovykh mihrantiv ta yikh ridnykh). – 93 s.

13. Наконечний В. М. Світове українство в сучасних глобалізаційних процесах / В.М. Наконечний // Проблеми міжнародних відносин : зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 2. – С. 164-178 ; Nakonechnyi V. M. Svitove ukrainstvo v suchasnykh hlobalizatsiinykh protsesakh / V. M. Nakonechnyi // Problemy mizhnarodnykh vidnosyn : zb. nauk. pr. – 2011. – Vyp. 2. – S. 164-178

14. По ту сторону баррикад – мигранты [Электронный ресурс] // Мир психологии. – Режим доступа : <http://v-zhizni.ru/migrant.php> ; По ту сторону баррикад – мигранты [Elektronnyy resurs] // Mir psikhologii. – Rezhim dostupa : <http://v-zhizni.ru/migrant.php>

15. Хрусталева Н. Адаптация выходцев из бывшего СССР. Взгляд психолога. Психологический анализ представителей четвертой волны [Электронный ресурс] / Н. Хрусталева // Русский Архипелаг. – Режим доступа : http://www.archipelag.ru/ru_mir/volni/4volna/adaptation/ ; Khrustaleva N. Adaptatsiya vykhodtsev iz byvshego SSSR. Vzglyad psikhologa. Psikhologicheskiy analiz predstaviteley chetvertoy volny [Elektronnyy resurs] / N. Khrustaleva // Russkiy Arkhipelag. – Rezhim dostupa : http://www.archipelag.ru/ru_mir/volni/4volna/adaptation/

Стаття надійшла до редакції 10.10.2016 р.

О. Кychak

CULTURAL BETWEEN-WORLDS OF TRANSCARPATHIAN LABOR MIGRANTS AT THE BEGINNING OF THE XXI C.

The article is dedicated to a so-called «break of soul» of modern Transcarpathian dweller under conditions of continued labor migration, which became a norm of life for the majority. The accent is put on the fact, whether labor migrants lose their cultural and spiritual roots. The author, also, makes an attempt to analyze social, psychological and personal problems, which arise among Ukrainian-speaking labor migrants under the influence of foreign language and sociocultural environment. Special attention is paid to the changes that take place under the influence of foreign culture, attitudes and value orientations of labor migrants, emotional conflicts provoked by working abroad.

Labor migration in the Transcarpathian region at the beginning of the XXI century became an appropriate social norm of life. An outlook and psychology of Transcarpathian labor migrants and their children faced significant destructive changes. There appeared an addiction to migration – people do not imagine another way of life. As a result, going abroad to earn a living, Transcarpathian residents test for strength themselves, their ethnic and cultural accessory, and, at last, their relatives.

Essentially, working abroad during many years, labor migrants, found themselves in the environment with foreign language, mentality, customs and traditions. However, Transcarpathian labor migrants are marked by strong affiliation to their native land, strong ties with families and relatives. Thus, certain broadening of their ideological and cultural horizons is not to be regarded as changes in the identity. Staying in the environment with a foreign culture is not the aim in itself, but it contributes to cultural freedom and enriches the life of people. This is the result of freedom, which is of use for people, and the choice they make.

Having adapted to working and living conditions abroad, Transcarpathian migrants start to tolerate life, high social and everyday living standards, democratic principles of cohabitation of countries of their stay. Herewith, except for isolated cases, they do not integrate into social environment of the countries of their stay, on the contrary – they strongly hold on their native language, national, historical and cultural and everyday life traditions. At the beginning of the XXI century, it is impossible to talk about «weathering» of a so-called

«traditional culture» and ethnic marginalization of migrants, about their «absorption», into receiving society in relation to Transcarpathian residents.

At the same time, an exceptional majority of labor migrants is ready for changes, which are to bring Ukraine to the level of European Union.

Key words: *culture, spirituality, loss of cultural and spiritual roots, labor migration, Transcarpathian dwellers, a foreign country, beginning of the XXI c.*

УДК 908(477.7)(045)

В.Ф. Лисак

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО В КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ ПІВДЕННОГО СХОДУ УКРАЇНИ

У статті проведено комплексний аналіз форм та напрямків історико-краєзнавчої роботи та проблематику наукових досліджень в контексті вивчення суспільно-політичної кризи Південного Сходу України. За допомогою проблемно-хронологічного методу визначено основні наукові проблеми, до дослідження яких зверталися науковці. Дана оцінка науковому надбанню, яке сьогодні накопичено з історії Донеччини та Приазов'я.

Ключові слова: *історичне краєзнавство, історико-краєзнавчі дослідження, Донеччина, Приазов'я.*

Сьогодні Україна переживає трагічні часи своєї історії. Війна на Сході України, суспільно-політична криза, окупація Криму та окремих територій Донбасу ставить важливі завдання перед владою, населенням країни та зокрема науковцями в питанні подолання тяжких наслідків і вироблення механізмів недопущення подібних ситуацій в майбутньому. В цьому контексті поряд з загальноукраїнськими та міжнародними діями, велике значення має вивчення причинно-наслідкових подій в історії південно-східного регіону України, його заселення, формування соціокультурного середовища із своїми традиціями та особливостями повсякденного життя.

В цьому питанні важлива роль належить історичному краєзнавству. Характеризуючи його як історію рідного краю, слід звернути увагу, що в Донецькій області від початку її заселення та соціально-економічного зростання поступово була сформована солідна наукова база щодо знання про свій край. На сьогоднішній день можна виділити декілька важливих етапів розвитку історичного краєзнавства Донеччини та форм історико-краєзнавчої роботи. Початок інтересу до історії свого краю в Донецькій області було покладено ще в другій половині XIX ст. Наступний період розпочався з 1920-х років. І останній - бере свій початок від другої половини 1980-х років, коли відбувається переосмислення та подальше дослідження історії. Вивчення минулого нашого краю пов'язано з роботою науковців, громадських організацій, краєзнавців-аматорів, тобто має науковий та громадський напрямок. З урахуванням, сучасного становища України та зокрема Донецької області, виявлення причин суспільно-політичної кризи Південного Сходу України, актуальним є вивчення того науково-пізнавального доробку, який було накопичено в історичній науці.

Метою даної статті є комплексний аналіз форм та напрямків історико-краєзнавчої роботи, проблематики наукових досліджень в контексті вивчення суспільно-політичної кризи Південного Сходу України, її причин та можливих наслідків. Автор вважає за доцільне розглянути історію накопичення знань про Донецький регіон, визначити

основні напрямки наукових розробок та їх значення для подальшого вивчення та популяризації знань про регіон і його розвиток.

Виникнення інтересу до власного минулого серед науковців та викладачів регіону, поступове накопичення знань про свій край розпочалося з кінця 30-х - початку 40-х рр. XVIII ст. [1, с. 19]. Важливе значення мали наукові експедиції XVIII – XIX ст. [2, с. 47]. Проявом підвищення уваги до історії регіону стала діяльність викладачів Маріупольської Олександрівської гімназії, підсумком чого стала книга «Маріуполь та його околиці», що вийшла друком у 1892 р. і мала велике значення у розповсюдженні знань про рідний край серед учнів та населення міста [3]. Результативним було археологічне вивчення регіону, велася робота музеїв по збиранню експонатів та популяризації знань про край [4]. Зокрема, така діяльність була характерною для історико-церковно-археологічного музею при Маріупольській Олександрівській гімназії.

Значно активізувалося вивчення минулого після національно-демократичної революції. Серед перших заходів влади, що в подальшому сприяли організації краєзнавчих досліджень в Україні, було створення в лютому 1919 р. Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини, який ініціював проведення наукових конференцій, археологічних розкопок, створював мережу своїх кореспондентів на місцях, згуртовував навколо себе краєзнавчий актив [5, с. 411].

З 1950-х рр. наукове дослідження місцевої історії розгорнулося по всій країні, в тому числі й на Донеччині. Цій формі історичного краєзнавства були притаманні риси, характерні для історичної науки взагалі. Економічні проблеми займали одне з провідних місць серед наукових розробок. За своїм значенням у народному господарстві, рівнем розвитку промисловості, Донеччина посідала одне з визначних місць, і саме це зумовило істотну увагу науковців до питань виникнення та розвитку промислових підприємств. За неповними даними з історії підприємств донецького регіону в 1950 - 1980-х рр. було підготовлено та видано близько 15 монографій, 50 брошур та 600 статей. Видання 1950-х рр. нагадують історико-художні праці, побудовані на конкретних історичних подіях і фактах із значною долею їх прикраси. На документальному матеріалі написані роботи М. І. Древетняка. В 1947р. побачила світ книга, присвячена 50-річчю Старокраматорського машинобудівельного заводу [6, с. 81].

Вивчення історії заводів і шахт Донбасу особливо активізувалося після прийняття постанови ЦК КПРС про створення історії фабрик і заводів у 1958р. [7, с. 106]. Зокрема у 1966 р. була видана книга Д. Н. Грушевського «Імені Ілліча», в якій описано історію заводів «Нікополь-Маріупольського» і «Російський Провіданс» [8]. Так само в роботах цього періоду знайшла своє відображення історія Макіївського, Донецького, Єнакіївського, Костянтинівського металургійних заводів, Новокраматорського машинобудівельного заводу, Жданівського (Маріупольського), Донецького та інших коксохімічних заводів, вугільних шахт тощо. Вперше видані книги про підприємства таких галузей індустрії, як будівництво, транспорт, електростанції, була висвітлена історія Донецької залізниці, Штерівської та Зуївської ДРЕС, підприємств хімічної промисловості та вугільних шахт [7, с. 106-107].

Однією з найбільш привабливих в той час тем була історія робітництва. Над вивченням цих питань працювали такі видатні науковці як А. І. Прийменко [9], А. М. Максимов [10], В. В. Модестов [11]. Підсумком плідної роботи З. Г. Лихолобової стала публікація в 1973 р. книги про життя робітників Донеччини і Донбасу в 1928 - 1937 рр. У працях З. Г. Лихолобової особлива увага приділена історії ліквідації безробіття в Донбасі в 1926 – 1930 рр. [12].

Меншою мірою в цей період висвітлено проблеми сільського господарства краю. Слід згадати роботи Р. Д. Ляха, в яких проаналізовано становище та недоліки аграрного

сектору економіки. На основі вивчення архівних документів, статистичних видань, автор розкрив історію аграрних перетворень Донеччини [13].

В подальшому (29 травня 1962р.) була прийнята постанова про підготовку історії міст і сіл, а згодом, 7 серпня 1962 р. Донецький обком КП України прийняв відповідний документ «Про видання історії міст і сіл» [14]. Це багатотомне видання (перше видання - 1968 р.) включає всі області України і зокрема один з них присвячений історії міст і сіл Донецької області.

Книга починається вступним словом від редколегії тому, до якої входили провідні вчені Донецького держуніверситету такі як З. Г. Лихолобова, Д. А. Першак, А. І. Прийменко та інші. Далі розміщено нариси з історії області, обласного центру. В алфавітному порядку, за назвами районів, згрупована решта нарисів - про райцентр із стислим описом історії району, далі, також за алфавітом, подані інші нариси, і, нарешті, статті – довідки про селища міського типу і села. Всього на сторінках тому історії міст і сіл Донецької області вміщено 365 історичних нарисів. Наприкінці тому представлений іменний та географічний покажчик, післямова від редколегії. У 1976 р. вийшов з друку том «Донецька область» російською мовою [15]. Це було друге видання, доповнене з урахуванням тих змін, які сталися з моменту виходу тому «Донецька область» українською мовою. Ця праця розкриває розвиток населених пунктів Донеччини з моменту їх виникнення і до 1970-х рр.

У підготовці тому взяли участь понад 8 тисяч науковців, краєзнавців, серед яких викладачі Донецького держуніверситету та інших вузів області, вчителі, працівники культосвітніх установ, співробітники музеїв тощо. Авторами багатьох статей були вже відомі науковці краєзнавці З. Г. Лихолобова, Р. Д. Лях, А. І. Прийменко, Д. М. Грушевський, В. О. Пірко та інші. Так, З. Г. Лихолобова взяла участь у написанні статей з історії села Благодатного Амвросієвського району, Дружківки, Костянтинівки, Краматорська. Автором опису історії Старомлинівки, Володарського, Добропілля, Павлівки, Новоазовська та с. Перелесного був професор Донецького державного університету Р. Д. Лях. В написанні матеріалів з історії Слов'янська та Ясиноваті плідно працював В. О. Пірко. Разом з кандидатом економічних наук Д. М. Грушевським досліджувала проблеми історії м. Маріуполя (тоді – м. Жданова) співробітник музею краєзнавства Р. І. Саєнко. Ця робота є важливим джерелом інформації для історичних досліджень. Наукова цінність видання відзначається тим, що вона написана на широкій джерельній основі, використані матеріали республіканських, місцевих державних архівів, поточного діловодства установ і організацій, спогади учасників історичних подій. Широко було опрацьовано літературу та періодику.

Тим не менше це фундаментальне видання не уникло недоліків, що пов'язано перш за все з ідеологічними вадами тоталітарного суспільства, що в цілому відбилося на всій історичній літературі і історичній науці взагалі. На жаль, безліч наукових матеріалів, результатів досліджень не було вміщено в друкованому виданні, а знаходиться на зберіганні в архівах.

І все ж таки значення цієї унікальної праці важко переоцінити, тому що воно не обмежується тільки науково-пізнавальними категоріями. Це видання дало могутній поштовх розвитку краєзнавчого руху в Україні в цілому та Донеччини зокрема. Воно і сьогодні сприяє розповсюдженню серед населення знань про рідний край, його історію, традиції, культуру.

Координації краєзнавчих досліджень в Україні значною мірою сприяло проведення краєзнавчих конференцій. Місцем їх проведення були такі міста України, як Полтава, Вінниця, Чернігів, Миколаїв. В роботі Першої Республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства в 1980 р., брали активну участь науковці, дослідники місцевої історії Донеччини, вчені Донецького держуніверситету. Зокрема, в доповіді

З. Г. Лихолобової, яка була керівником другої секції «Дослідження історії міст і сіл, підприємств, колгоспів та радгоспів» зроблено висновок щодо вивчення історії підприємств Донбасу за період 1960 - 1970-х рр. Автор проаналізувала досягнення та недоліки, що мали місце в історико-краєзнавчих дослідженнях. Це була перша спроба узагальнити науковий доробок з історії Донеччини [7]. Свою думку щодо необхідності вивчення історії радгоспів Донбасу висловив О. І. Задніпровський. Підсумки роботи, яка проводилася на історичному факультеті Донецького держуніверситету з підготовки істориків-краєзнавців, подали в матеріалах конференції такі викладачі, вчені як В. О. Пірко, А. Т. Сайко, М. П. Троян, Р. Д. Лях, Л. О. Крутова [16].

Завдяки активізації краєзнавчих досліджень у 1980-х рр. з'явилися праці, які свідчать про поглиблення вивчення історії окремих регіонів. Прикладом можна вважати книгу В. О. Пірка «Північне Приазов'я в XVI – XVIII ст.», яка побачила світ у 1988 р. Автор звертає увагу на вивчення таких проблем як заселення нашого краю, формування багатонаціонального складу населення, перші кроки в освоєнні природних багатств регіону, процес розвитку виробничих відносин [17]. Наслідком ретельного вивчення джерел та літератури став висновок, що заселення нашого краю відбувалося трьома хвилями: XVI - перша половина XVII ст., друга половина XVII - початок XVIII ст., 20-ті – середина 70-х рр. XVIII ст. Основними факторами заселення було розселення запорізьких козаків, укріплення обороноздатності південних кордонів, вдосконалення прикордонної служби. Зробити такі висновки дозволила робота науковця з документами архівів, працями науковців XIX - початку XX ст., записами мандрівників, матеріалами до історії губерній та роботами сучасних дослідників. Доцільно зауважити, що робота В. О. Пірка це одна з перших спроб досконалого вивчення, узагальнення історії нашого регіону від самого початку його заселення.

Нові підходи та акценти в історичній науці були застосовані науковцями наприкінці 1980-х рр. Почали друкувати підсумки своїх досліджень раніше заборонених тем історики-краєзнавці Донеччини. Одною з перших була висвітлена проблема голоду 1932 – 1933 рр. На основі аналізу документів архівів М. Троян вивчив діяльність державних органів влади в період голоду, охарактеризував становище окремих повітів, дійшовши висновку, що в регіоні постраждали суто сільськогосподарські райони. А сам голод - наслідок колективізації. В статті приділена увага розвитку робітничого городництва, яке, на думку автора, компенсувало занепад сільськогосподарського виробництва [18]. Проблеми робітничої кооперації Донбасу висвітлено в статтях О. Прийменко та В. Бурносова. Автори з критичних позицій розглянули заходи державної влади, підсумовуючи, що кооперація перетворилася в придаток командно-адміністративної системи економіки [19].

Поряд з розробкою нових проблем місцевої історії Донеччини, у 1980-ті рр. продовжується дослідження історії підприємств, становище Донбасу у роки Другої світової війни. Було підготовлено низку науково-популярних видань, збірок документів, зокрема у 1980 р. був виданий збірник документів та матеріалів «Донбас в революції 1905 – 1907 рр.» [20] та інші.

Важливу роль в процесі вивчення рідного краю та розповсюдження знань про нього мала робота бібліотек. Перш за все це Донецька обласна наукова бібліотека ім. Н. К. Крупської. На початку 1960-х рр. тут було відкрито кабінет краєзнавчої літератури, поступово було створено солідний бібліографічний апарат та сформовано книжковий фонд. Для забезпечення активної пропаганди краєзнавства, бібліотеки поповнювали книжкові фонди методичними та бібліографічними розробками. Зокрема, Донецька обласна бібліотека, а саме колектив співробітників на чолі з Е. М. Дрьомовою підготували науково-допоміжний бібліографічний покажчик щодо літератури про пам'ятки історії та культури Донецької області [21].

Слід так само відзначити пам'яткоохоронну діяльність, яка набула своєрідного відродження вже з другої половини 1940-х рр. Перші кроки були започатковані вищими державними органами влади. Справжня та повноцінна робота розпочалася після виникнення добровільного Товариства охорони пам'яток історії та культури в 1966 р. і проводилася згідно Статуту організації, затвердженому в 1967 р. Поряд з науково-дослідницькою та популяризаторською роботою регулярно проводилися конференції, на місцях діяли численні первинні осередки. З метою вдосконалення своєї діяльності Товариство готувало методичні рекомендації. В цей період виникла Донецька обласна організація Товариства охорони пам'яток історії та культури.

Велике значення у розповсюдженні знань про рідний край та залученні до цієї справи широкої громадськості мали народні університети. Однією з рис, притаманних для цього періоду – створення мережі музеїв на громадських засадах. Ці краєзнавчі установи з'явилися на Донеччині майже на всіх підприємствах. Активно цей процес проходив з кінця 1960-х - 1970-х рр. В музеях підприємств були представлені пам'ятки, що відображали виникнення та розвиток того чи іншого заводу, фабрики, колгоспу, радгоспу. Такі музеї виникали і в школах.

Інтерес науковців був спрямований на вивчення пам'яток археології. Серед видатних археологів Донеччини слід назвати Д. С. Цвейбель, А. О. Моруженко, С. Й. Татарінова, А. Г. Копила, Т. О. Шаповалова, О. Я. Привалову, С. Н. Санжарова, В. А. Посередникова, Д. Кравця та інших. Були досліджені пам'ятки кам'яного, бронзового, залізного віку та періоду середньовіччя.

Після здобуття Україною незалежності значно зросла увага до дослідження проблем історії Донецького краю. Так само урізноманітнилися наукові проблеми, до вивчення яких звертаються вчені. Було досліджено історію Приазов'я, етнонаціональні особливості, місцеве самоврядування, земське питання та багато інших.

Насамперед продовжується археологічне дослідження регіону, що дозволяє поповнити історію Донецького краю новими знаннями про заселення краю в найдавніший час. Археолог В. О. Забавін вивчає племена зрубної культури. Зокрема за результатами археологічних розкопок дана характеристика поховальних споруд зрубної культури Північного Приазов'я, керамічному посуду в поховальному обряді [22].

Слід звернути увагу на науковий доробок з історії регіону XVII – початку XX ст. Одною з найбільш розроблених тем стала етнічна історія регіону. В першу чергу привертають увагу дослідження проблеми переселення греків, влаштування їх в Приазов'ї, господарська діяльність, культурно-освітні процеси, духовне та повсякденне життя. Зокрема, греки Північного Приазов'я у 1778 – 1875 рр., їх переселення з Криму, розміщення у Приазов'ї, церковна організація, культурно-освітній розвиток, функціонування Маріупольського грецького суду було вивчено А. В. Гедьо [23]. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні в середині XVII – XIX ст. досліджено В. С. Волоніць. Авторка визначила роль підприємницької та торговельно-посередницької діяльності маріупольських купців-греків в економіці Північного Приазов'я, з'ясувала їх роль у розвитку торгівлі в Україні [24]. Повсякденне життя греків Приазов'я привернуло увагу дослідниці С. С. Арабаджи [25]. Різні аспекти господарської діяльності маріупольських греків, а також економічний розвиток Маріуполя і Маріупольського повіту у другій половині XIX – на початку XX ст. вивчає С. В. Новікова. Предметом її дослідження стала проблема землекористування грецьких сільських громад Північного Приазов'я, землеволодіння, промисли і кустарне виробництво, внесок греків у розвиток торгового судноплавства в Азовському морі, побут греків [26].

Проблеми самоврядування грецьких національних громад України другої половини XVII – середини XIX ст. привернули увагу дослідниці М. К. Подгайко.

Авторка проаналізувала формування національного складу населення м. Маріуполя, соціальний розвиток Маріупольщини, ліквідацію Маріупольського грецького суду тощо [27]. Етнонаціональні процеси греків Приазов'я в контексті трансформації культури досліджено в роботах І. С. Пономарьової. Авторка охарактеризувала особливості поселень греків Приазов'я, комплексно вивчила їх етнічну історію. У 2006 р. була видана монографія «Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.)» [28].

Християнські конфесії Донбасу в 1880 - 1914 рр. досліджено в роботах Л. М. Моїсеєнко [29]. Духовно-релігійний розвиток етнічних громад Північного Приазов'я наприкінці XVIII - початку XX ст. вивчає О. С. Тухватуліна [30]. Науковець охарактеризувала політику царського уряду щодо церковного життя іноземних колоністів, їх традиційну культуру, релігійне життя єврейських колоністів. Болгарські колонії Північного Приазов'я у 1861-1917 рр. досліджує С. І. Пачев [31]. Соціокультурний розвиток німецьких та менонітських колоній Північного Приазов'я у XIX - на початку XX ст. привернули увагу Т. К. Захарченко [32]. Вчена комплексно вивчила німецькі колонії, міжетнічні відносини в Бердянському повіті, релігійне життя німецько-менонітського населення Північного Приазов'я, культуру садівництва та виноградарства німців і менонітів. Етнографічне вивчення албанців Приазов'я, їх етнокультурні стереотипи знайшли відображення в дослідженнях Д. С. Єрмоліна [33]. Єврейське населення Південно-Східної України у 1861 - 1917 рр., їх правове становище, демографічні показники, напрямки господарської діяльності, сільськогосподарська колонізація Маріупольського повіту розкрито в роботах В. В. Гончарова [34].

Здобули подальшого розвитку дослідження проблем громадського управління та самоврядування. Комплексне дослідження міського громадського управління Маріуполя в останній третині XIX - на початку XX ст. було здійснено В. М. Коробкою. В роботах автора висвітлено запровадження в місті Городових положень (1870 та 1892 рр.), виборчого процесу та формування міської думи та управи, діяльність міської думи та управи у медико-санітарній галузі, заходи громадського управління у сфері міського шкільництва. Окреме місце в науковому доробку історика посідає проблема соціально-станового та етнічного складу установ міського громадського управління. Науковець звернув увагу на розвиток міського господарства, зокрема проблему створення маріупольського міського водопроводу та зусилля муніципальної влади у розв'язанні цього питання. Джерелознавчі студії В. М. Коробки підсумовують результати наукового пошуку та введення до наукового обігу джерел з історії міського самоврядування Бахмута та Маріуполя. В монографії «Громадське управління у містах Катеринославської губернії (1870-1914 рр.)» розглянуто пропозиції громадськості Бахмута й Маріуполя, з-поміж інших міст губернії, щодо вироблення основних принципів реформи 1870 р. Науковець всебічно дослідив динаміку бюджетів міст – джерела доходів, статті видатків тощо [35]. Проблема взаємодії земств Донбасу з владними структурами і суспільством знайшла відображення в дослідженнях О. В. Сараєвої. Зокрема в роботах авторки розкрито діяльність органів місцевого самоврядування Маріупольського повіту в медичній та освітній сфері, добротинну та культурно-просвітницьку діяльність земств Донбасу наприкінці XIX – початку XX ст., проаналізовано структуру, соціальний та майновий склад земського представництва [36]. Розвиток земських шкіл Приазов'я в другій половині XIX – початку XX ст. досліджено І. Ф. Шуміловою [37]. Авторка висвітлює освітню діяльність Бердянського земства, особливості морального виховання у земських школах, професійну підготовку земських вчителів, поліетнічну спрямованість земських шкіл Північного Приазов'я.

Ряд авторів приділили увагу дослідженню соціально-економічної складової в історії регіону. Проблема становлення та розвитку соляної промисловості Донбасу від

початку її заснування до кінця XIX ст. приділено увагу в дослідженні П. В. Доброва і Т. Ю. Людоровської [38]. Автори проаналізували зміни у технічному забезпеченні соляних промислів Тору та Бахмуту, оцінили прибутки від реалізації солі, розглянули основні ринки збуту всіх видів видобутої солі. В межах дослідження соціально-економічної еволюції поміщицтва України в 1861 – 1917 рр. Н. Р. Темірова охарактеризувала поміщицьке господарство Півдня України і зокрема Донбасу, виробниче підприємництво поміщиків Донеччини [39]. Роль важкої промисловості Донбасу в розвитку економіки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX століття визначено в роботах І. В. Довжука [40]. Іноземні капітали в металургійній та вугільній промисловості Донбасу у 1861 - 1914 рр. досліджено в роботах О. В. Щербініної [41]. В працях І. В. Симоненко дана характеристика інженерно-технічній інтелігенції важкої промисловості Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст. [42]. Поштовий зв'язок у Донецькій області у XIX – XXI ст. став предметом дослідження С. Є. Орехової. Зокрема в межах теми авторка охарактеризувала розвиток поштової справи Маріупольщини наприкінці XVIII – XX ст., земську пошту Маріупольського повіту Катеринославської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. [43].

Поряд з тим, останнім часом було досліджено історію регіону XX та початку XXI ст. Місце Російської Православної Церкви в культурному та економічному житті Донбасу у 1920-х рр. вивчала С. А. Підченко [44]. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі в 1921-1928 рр. привернула увагу дослідниці О. К. Михеєвої [45]. Росіяни в сільських поселеннях Донецької губернії, росіяни в Донбасі у 1920-1930-ті рр., ставлення російського населення Донбасу до політики українізації (1923-1932 рр.), росіяни в суспільно-політичному, економічному та культурному житті Донбасу на початку проведення політики українізації вивчала Н. Г. Малярчук [46]. Діяльність жіночих рад Донбасу періоду 1920 – початку 1930 рр. стала предметом дослідження Л. В. Кушнір [47]. Авторка проаналізувала діяльність жінвідділів Донбасу у справі ліквідації неписьменності жінок, роботу по поліпшенню побутових умов населення Донбасу, роль жінвідділів у залученні жінок до виробництва, вплив жіночих рад Донбасу на рішення морально-етичних проблем родинних стосунків. Комітети незаможних селян в Донбасі у 1920-1933 рр., формування їх соціального складу відображено в дослідженнях В. О. Волошенко [48]. Розвиток інфраструктури охорони здоров'я в Донбасі у 1920-х рр. висвітлено в працях Ю. В. Барабаш [49].

Історико-політичний аналіз існування Донецько-Криворізької республіки здійснений О. О. Поплавським [50]. Автор зокрема охарактеризував процес формування органів влади та управління, становище селянства, діяльність Республіки в культурно-освітній сфері. Проаналізувавши практичні кроки більшовицького керівництва радянських республік, автор стверджує, що державно-правова організація цих «буферних» держав будувалася за аналогією до радянської Росії, а їх політичні режими були тоталітарними. Республіки виступали свого роду форпостами для проникнення більшовизму в південноукраїнський регіон, які дозволяли більшовикам зупинити національно-визвольний рух.

Соціально-демографічні процеси, формування народонаселення природний рух і міграції, механізми державного регулювання міграційними потоками, становище окремих соціальних груп на Донеччині у післявоєнний період стали предметом дослідження Н. Ф. Шипік [51]. Проблему творчої інтелігенції Донбасу в період контрольованого лібералізму (середина 50-х – середина 60-х рр. XX ст.) досліджує Г. С. Сергієнко [52]. Історія сім'ї в контексті повсякденності Донбасу 1990 - початку 2000 рр. стала предметом дослідження Л. А. Мелешко [53]. Зокрема, розглянуто вплив

соціально-економічних змін на становище сім'ї, сільську родину, еволюцію цінностей сім'ї, зміни в економічному становищі.

Так само величезне значення в розумінні процесів, які відбуваються сьогодні в регіоні безперечно цінність мають праці сучасної історії. Зокрема, проблеми становлення політичних сил Донецької області в 1990 – 2000 рр., їх організаційні, кадрові, матеріальні ресурси, основні програмні положення досліджено в роботах М. І. Майбороди [54]. Автором проаналізовано організаційно-правове оформлення політичних партій в Донецькій області, їх діяльність, участь політичних партій в електоральному процесі. Міжкультурна комунікація населення українського Приазов'я, формування соціокультурних угруповань, політична комунікація в регіоні знайшли відображення в дослідженнях Б. В. Слющинського [55].

Таким чином, історичною наукою накопичено багатий матеріал щодо історії Донбасу і Донеччини зокрема, де сьогодні відбуваються складні і суперечливі події. Значний внесок зроблено саме завдяки історико-краєзнавчим дослідженням, які проводилися як науковцями так і громадськістю. Історичні дослідження в радянській Україні в першу чергу спрямовані на вивчення історії економіки і перш за все промислових підприємств, що пов'язано із загальнодержавною політикою і завданням зібрання знання саме з історії робітників та підприємств. З 1990-х рр. значно розширилося коло наукових проблем, до вивчення яких звертаються науковці. Насамперед, актуальними стали проблеми формування багатонаціонального складу населення південно-східного регіону, історія заселення, господарського освоєння, культурно-освітньої сфери, релігії греків, болгар та інших народів. Не залишилася без уваги вчених діяльність земських установ, міське самоврядування та соціокультурний розвиток регіону в ХІХ – на початку ХХ ст. Так само відбувається подальше вивчення історії регіону ХХ ст. Результатами досліджень науковців стало видання наукових статей, монографій, захист кандидатських та докторських дисертацій. Аналіз історичного краєзнавства Донецького регіону свідчить по-перше, що назріла потреба узагальнити всі ті нові праці, які вийшли після здобуття Україною незалежності з метою виявлення особливостей історичного розвитку, формування соціокультурного середовища, збереження традиційної культури, настроїв та морально-психологічної ситуації Південного Сходу України. Тим не менше є і значні прогалини в історичному знанні краю. Заслужують на увагу проблеми повсякденного життя окремих соціальних груп населення, в першу чергу робітників. Вивчення даної проблематики дозволить розкрити спосіб життя окремих соціальних груп, їх світогляд, думки та настрої. Все це дозволить розкрити причини і витоки тих подій, які сьогодні класифікують як суспільно-політичну кризу в Україні.

Список використаної літератури

1. Пірко В. О. Витоки краєзнавства Південно-Східної України / В. О. Пірко // 7 Всеук. наук. конф. «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». - К.: Рідний край, 1995. - Ч. 1. - С. 19 - 20 ; Pirko V. O. Vytoky kraieznavstva Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy / V. O. Pirko // 7 Vseuk. nauk. konf. «Istorychne kraieznavstvo v Ukraini: tradytsii i suchasnist». - K.: Ridnyi kraj, 1995. - Ch. 1. - S. 19 - 20.

2. Павлухіна В.Ф. Вивчення історії Донеччини до 1917 р. / В.Ф. Павлухіна // Матеріали вузівської наукової конференції професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідницької роботи. - Донецьк, 1997. - С. 47 - 49 ; Pavlukhina V.F. Vyvchennia istorii Donechchyny do 1917 r. / V.F. Pavlukhina // Materialy vuzivskoi naukovoї konferentsii profesorsko-vykladatskoho skladu za pidsumkamy naukovo-doslidnytskoi roboty. - Donetsk, 1997. - S. 47 – 49.

3. Мариуполь и его окрестности. - Мариуполь, 1892. - 516 с. ; Mariupol i ego okrestnosti. - Mariupol, 1892. - 516 s.

4. Татаринів С.І. Історія археологічних досліджень Бахмутського краю / С. І. Татаринів // *Летопись Донбасса*. - Донецьк: Донбас, 1994. - Вип. 2. - С. 23 - 28 ; Tatarinov S.I. Istorija arkeologicheskikh issledovaniy Bakhmut'skogo kraja / S. I. Tatarinov // *Letopis Donbassa*. - Donetsk: Donbas, 1994. - Vyp. 2. - S. 23 - 28.
5. Савчук В.О. Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи та його роль в організації краєзнавчих досліджень в Україні на початку 20-х рр. / В. О. Савчук // 8 Всеукр. наук. конф.: Історичне краєзнавство і культура. - Київ - Харків: Рідний край, 1997. - Ч. 1. - С. 411- 413 ; Savchuk V.O. Vseukrainskyi komitet okhorony pamiatnykiv mystetstva, starovyny i pryrody ta yoho rol v orhanizatsii kraieznavchukh doslidzhen v Ukraini na pochatku 20-kh rr. / V. O. Savchuk // 8 Vseukr. nauk. konf.: Istorychne kraieznavstvo i kultura. - Kyiv - Kharkiv: Ridnyi krai, 1997. - Ch. 1. - S. 411-413.
6. Древетняк Н.І. Гвардия машиностроителей / Н. И. Древетняк. - Л.: Mashgiz, 1947. - 128 с.; Drevetnyak N.I. Gvardiya mashinostroiteley / N. I. Drevetnyak. - L.: Mashgiz, 1947. - 128 s.
7. Лихолобова З.Г. Стан вивчення історії підприємств Донбасу / З. Г. Лихолобова // Республ. наук. конф. з істор. краєз.: тези доповідей. - Київ, 1980. - С.106 - 108 ; Lykholobova Z.H. Stan vyvchennia istorii pidpriemstv Donbasu / Z. H. Lykholobova // Respubl. nauk. konf. z istor. kraiez.: tezy dopovidei. - Kyiv, 1980. - S.106 - 108
8. Грушевський Д. Імени Ільича / Д. Грушевський. - Донецьк: Донбас, 1966. - 188 с. ; Grushevskiy D. Imeni Il'icha / D. Grushevskiy. - Donetsk: Donbas, 1966. - 188 s.
9. Прийменко А.І. Легальные организации рабочих Юга России в период империализма / А. И. Прийменко /1895 - февраль 1917/. - Киев-Донецк: Вища школа, 1977. - 163 с. ; Priyenko A.I. Legalnye organizatsii rabochikh Yuga Rossii v period imperializma / A. I. Priyenko /1895 - fevral 1917/. - Kiev-Donetsk: Vishcha shkola, 1977. - 163 s.
10. Максимов А.М. На баррикадах / А. М. Максимов. - Донецьк: Донбас, 1973. - 327 с. ; Maksimov A.M. Na barrikadakh / A. M. Maksimov. - Donetsk: Donbass, 1973. - 327 s.
11. Модестов В.В. Рабочие Донбасса в трёх русских революциях / В. В. Модестов. - М.: Мысль, 1974. - 268 с. ; Modestov V.V. Rabochie Donbassa v trekh russkikh revolyutsiyakh / V. V. Modestov. - M.: Mysl, 1974. - 268 s.
12. Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928-1937) / З.Г. Лихолобова. - Донецьк, 1973. - 177 с. ; Lykholobova Z.H. Rabochye Donbassa v hody pervykh piatyetok (1928-1937) / Z. H. Lykholobova. - Donetsk, 1973. - 177 s. ; Лихолобова З.Г. До історії ліквідації безробіття в Донбасі (1926 - 1930) / З. Г. Лихолобова // *Український історичний журнал*. - 1971. - № 5. ; Lykholobova Z.H. Do istorii likvidatsii bezrobittia v Donbasi (1926 - 1930) / Z. H. Lykholobova // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. - 1971. - № 5.
13. Лях Р.Д. Деякі питання відбудови сільського господарства Донецької області в 1943 - 1950 роках / Р. Д. Лях // *Питання історії народів СРСР*. - 1971. - Вип. 12. ; Liakh R.D. Deyaki pytannya vidbudovy sil's'koho hospodarstva Donets'koyi oblasti v 1943 - 1950 rokakh / R. D. Liakh // *Pytannya istoriyi narodiv SRSR*. - 1971. - Vyp. 12.; Лях Р.Д. Аграрні перетворення на Донеччині (1917-1923) / Р. Д. Лях. - Донецьк, 1974. - 64 с. ; Liakh R.D. Ahrarni peretvorennya na Donechchyni (1917-1923) / R. D. Liakh. - Donetsk, 1974. - 64 s. ; Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917 - 1923 рр.) / Р. Д. Лях. - Київ-Донецьк, 1975. - 118 с. ; Liakh R.D. Rozv'iazannia ahrarnoho pytannia na Ukraini (1917 - 1923 rr.) / R. D. Liakh. - Kyiv-Donetsk, 1975. - 118 s.
14. Держархів Донецької Облaсті, ф 74, оп. - 12, спр. 5, арк. 197. ; Derzharkhiv Donetskoï Oblasti, f 74, op. - 12, spr. 5, ark. 197.

15. История городов и сел Украинской ССР в 26-ти томах. Донецкая область // Ред. кол. тома: Ерхов Г.П. (пред. ред.), Близнак В.Ф. и др. – К.: Гл. ред. укр. сов. энциклопедии, 1976. - 811 с. ; *Istoriya gorodov i sel Ukrainsoy SSR v 26-ti tomakh. Donetskaaya oblast* // Red. kol. toma: Yerkhov G.P. (pred. red.), Bliznyuk V.F. i dr. – K.: Gl. red. ukr. sov. entsiklopedii, 1976. – 811 s.

16. Пирко В.А., Сайко А.Т., Троян Н.Н., Лях Р.Д., Крутова Л.О. Підготовка істориків-краєзнавців на історичному факультеті Донецького університету // Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. - К., 1980. - С. 174 – 176 ; *Pyrko V.A., Sayko A.T., Troyan N.N., Lyakh R.D., Krutova L.O. Pidhotovka istorykiv-kraeyznavtsiv na istorychnomu fakul'teti Donets'koho universytetu* // Respublikans'ka naukova konferentsiya z istorychnoho kraeyznavstva. - K., 1980. - S. 174 - 176.

17. Пирко В.А. Северное Приазовье в XVI - XVIII вв. / В. А. Пирко. Учеб. пособ. - К.: УМК ВО при Минвузе УССР, 1988. - 136 с. ; *Pirko V.A. Severnoe Priazove v XVI - XVIII vv.* / V. A. Pirko. Ucheb. posob. - K.: UMK VO pri Minvuze USSR, 1988. - 136 s.

18. Троян Н. Голод / Н. Троян // Донбасс. - № 3. – 1989. – С. 80 – 85 ; *Troyan N. Golod* / N. Troyan // Donbass. - № 3. - 1989. - S. 80 - 85.

19. Прийменко А., Бурносов В. В начале пути / А. Прийменко, В. Бурносов // Донбасс. - № 1. -1989. - С. 82 - 86 ; *Priyenko A., Burnosov V. V nachale puti* / A. Priyenko, V. Burnosov // Donbass. - № 1. -1989. - S. 82 - 86.

20. Донбасс в революции 1905-1907: Сб. документов и материалов. - Сталино, 1957. - 218 с. ; *Donbass v revolyutsii 1905-1907: Sb. dokumentov i materialov.* - Stalino, 1957. - 218 s.

21. Памятники истории и культуры Донецкой области. Научно-вспомогательный библиографический указатель. - Донецк, 1989. - 283 с. ; *Pamyatniki istorii i kultury Donetskoj oblasti. Nauchno-vspomogatelnyy bibliograficheskiy ukazatel.* - Donetsk, 1989. - 283 s.

22. Забавин В.О. Характеристика погребальных сооружений срубной культуры Северного Приазовья / В.О. Забавин // Донецький археологічний збірник. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2013. - № 17. - С. 56 - 78 ; *Zabavin V.O. Kharakteristika pogrebalnykh sooruzheniy srubnoy kultury Severnogo Priazovya* / V.O. Zabavin. Donets'kyu arkheolohichnyy zbirnyk. – Donets'k: Vyd-vo DonNU, 2013. - № 17. - S. 56-78 ; Забавин В.О. Керамическая посуда в погребальном обряде племен срубной культуры Северного Приазовья / В.О. Забавин // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – Вип. 11. – Маріуполь, 2014. - С. 20 - 34 ; *Zabavyn V.O. Keramicheskaia posuda v pohrebalnom obriade plemen srubnoi kultury Severnogo Pryazovia* / V.O. Zabavyn // Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Istoriia. Politolohiia. – Vyp. 11. – Mariupol, 2014. - S. 20 - 34 ; Забавин В.О. Погребения срубной культуры Северного Приазовья с металлическими ножами / В.О. Забавин // Історичні і політологічні дослідження. – Вінниця: Вид-во ДонНУ, 2014. - № 3-4 (57-58). - С. 9 - 22 ; *Zabavin V.O. Pogrebeniya srubnoy kultury Severnogo Priazovya s metallichesкими nozhami* / V.O. Zabavin *Istorychni i politolohichni doslidzhennya.* - Vinnytsya: Vyd-vo DonNU, 2014. - № 3-4 (57-58). - S. 9-22.

23. Гедьо А.В. Греки Північного Приазов'я (1778 - 1875 рр.): Автореф. дис... на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01./ Дон. держ. ун-т. - Донецьк, 1997. - 24 с.; *Hedo A.V. Hreky Pivnichnoho Pryazovia (1778 - 1875 rr.): Avtoref. dys... na zdobuttia nauk. stup. kand. ist. nauk: 07.00.01./ Don. derzh. un-t.* - Donetsk, 1997. - 24 s.;

24. Волониць В.С. Грецькі села Приазов'я у перші роки по заснуванню: огляд діловодної документації В.С. Волониць // Збірник матеріалів Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених «Українська державність: історія і сучасність». - Маріуполь, 2009. - С. 18 - 22 ; *Volonyts V.S. Hrets'ki sela Pryazovia u pershi roky po*

zasnovanniu: ohliad dilovodnoi dokumentatsii V.S. Volonyts // Zbirnyk materialiv Vseukrainska naukovo-praktychna konferentsiia molodykh vchenykh «Ukrainska derzhavnist: istoriia i suchasnist». - Mariupol, 2009. - S. 18 - 22 ; Волониць В. С. Особливості землекористування в грецьких селах Приазов'я наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст. / В.С. Волониць// Збірник матеріалів Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених «Українська державність: історія і сучасність». - Маріуполь: МДУ, 2010. - С. 11 - 14. ; Volonyts V. S. Osoblyvosti zemlekorystuvannia v hretskykh selakh Pryazovia naprykintsi KhVIII - u pershii polovyni XIX st. / V.S. Volonyts// Zbirnyk materialiv Vseukrainska naukovo-praktychna konferentsiia molodykh vchenykh «Ukrainska derzhavnist: istoriia i suchasnist». - Mariupol: MDU, 2010. - S. 11 - 14.

25. Арабаджи С.С. Міжетнічні відносини грецького населення Приазов'я у XIX - першій половині XX ст. / С.С. Арабаджи // Регіональна історія України. Збірник наукових статей / Гол. ред. В. Смолій; Відп. ред. Я. Верменич. - Вип. 8. - К. : Інститут історії України, 2014. - С. 199-208 ; Arabadzhy S.S. Mizhetnichni vidnosyny hretskoho naselennia Pryazovia u XIX - pershii polovyni XX st. / S.S. Arabadzhy // Rehionalna istoriia Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statei / Hol. red. V. Smolii; Vidp. red. Ya. Vermenych. - Vyp. 8. - K.: Instytut istorii Ukrainy, 2014. - S. 199-208 ; Арабаджи С.С. Традиційні заняття греків Північного Приазов'я та їх вплив на здоров'я чоловіків / С.С. Арабаджи // Вісник Маріупольського державного університету. - Вип. 15. Серія: Історія. Політологія / Під заг. ред. К.В. Балабанова. - Маріуполь, 2016. - С. 9-18. ; Arabadzhy S.S. Tradytiini zaniattia hrekiv Pivnichnoho Pryazovia ta yikh vplyv na zdorovia cholovikiv / S.S. Arabadzhy // Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. - Vyp. 15. Seriia: Istoriiia. Politolohiia / Pid zah. red. K.V. Balabanova. - Mariupol, 2016. - S. 9-18.

26. Новікова С.В. Особливості землекористування грецьких сільських громад Північного Приазов'я (II-а половина XIX ст.)/ С.В. Новікова. - Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). - Вип. 18. - К. - Донецьк: Рідний край, 2001. - С. 7 - 13 ; Novikova S.V. Osoblyvosti zemlekorystuvannia hretskykh silskykh hromad Pivnichnoho Pryazovia (II-a polovyna XIX st.)/ S.V. Novikova. - Istoriiia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty. (Zbirnyk statei). - Vyp. 18. - K. - Donetsk: Ridnyi kraj, 2001. - S. 7 - 13; Новікова С.В. Головні види промислів і кустарного виробництва греків Маріупольського повіту в другій половині XIX ст. / С.В. Новікова. - Наукові праці: Науково-методичний журнал. - Вип. 108. Т. 121. Історія. - Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. - С. 11 - 16. Novikova S.V. Holovni vydu promysliv i kustarnoho vyrob-nytstva hrekiv Mari-upolskoho povitu v druhi polovyni XIX st. / S.V. Novikova. - Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyi zhurnal. - Vyp. 108. T. 121. Istoriiia. - Mykolaiv: Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyly, 2010. - S. 11 - 16.

27. Подгайко М. К. Соціальний розвиток Маріупольщини (кінець XVIII-XIX ст.) / М. К. Подгайко // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. - Вип. 18. - К.-Донецьк: Рідний край, 2001. - С. 3-7; Podhaiko M. K. Sotsialnyi rozvytok Mariupolshchyny (kinets XVIII-XIX st.) / M. K. Podhaiko // Istoriiia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty. - Vyp. 18. - K.-Donetsk: Ridnyi kraj, 2001. - S. 3-7; Подгайко М. К. Социально-политическое и духовное сосуществование различных этнических групп Северного Приазовья / М. К. Подгайко // Наука. Релігія. Суспільство. - № 1. - Донецьк, 2002. - С. 178-182; Podhaiko M. K. Sotsyalno-polytycheskoe y dukhovnoe sosushchestvovanye razlychnykh etnycheskykh hrupp Severnoho Pryazovia / M. K. Podhaiko // Nauka. Relihiia. Suspilstvo. - № 1. - Donetsk, 2002. - S. 178-182; Подгайко М. К. Формування національного складу населення м. Маріуполя наприкінці XVII -60-х рр. XIX ст. / М. К. Подгайко // Маріуполь: історія і перспективи. Научно-практическая конференція. (Сборник трудов). Т. 2. - Маріуполь, 2002. - С. 27-29. Podhaiko M. K. Formuvannia natsionalnoho skladu naselennia m. Mariupolia naprykintsi XVII - 60-kh rr.

XIX st. / М. К. Podhaiko // Maryupol: ystoryia y perspektyvy. Nauchno-praktycheskaia konferentsiia. (Sbornyk trudov). T. 2. - Maryupol, 2002. - S. 27-29.

28. Пономарьова І. С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII - початок XXI ст.). Історико-етнографічне дослідження / І. С. Пономарьова. - К.: Реферат, 2006. - 300 с. ; Ponomarova I. S. Etnichna istoriia hrekiv Pryazovia (kinets XVIII - pochatok XXI st.). Istoryko-etnografichne doslidzhennia / I. S. Ponomarova. - K.: Referat, 2006. - 300 s.

29. Моїсеєнко Л. М. Кадровий склад духовенства різних релігійних конфесій Донбасу в кінці XIX - на початку XX ст. / Л. М. Моїсеєнко // Історичні та політологічні дослідження. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. - №1/2 (27/28), червень. - 2006. - С. 66-75. ; Moisieienko L. M. Kadrovyi sklad dukhovenstva riznykh relihiinykh konfesii Donbasu v kintsy XIX - na pochatku XX st. / L. M. Moisieienko // Istorychni ta politolohichni doslidzhennia. Vydannia Donetskoho natsionalnoho universytetu, istorychnyi fakultet. - №1/2 (27/28), cherven. - 2006. - S. 66-75.

30. Тухватулліна О. С. Релігійне життя єврейських колоністів Північного Приазов'я (XIX – початок XX ст.) / О. С. Тухватулліна // Наукові праці: Науково-методичний журнал. - Вип. 142. - Т. 154. Історія. / Гол. ред. П.М. Тригуб. - Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. - С. 102-107. ; Tukhvatullina O. S. Relihiine zhyttia yevreiskykh kolonistiv Pivnichnoho Pryazovia (XIX – pochatok XX st.) / O. S. Tukhvatullina // Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyi zhurnal. - Vyp. 142. - T. 154. Istoriiia. / Hol. red. P.M. Tryhub. - Mykolaiv: Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyly, 2011. - S. 102-107.

31. Пачев С. І. Возникновение болгарских сел в Северном Приазовье (1861-1863) / С. І. Пачев. - Мелітополь: МГПУ, 2007. - 88 с. ; Pachev S. I. Vozniknovenie bolgarskikh sel v Severnom Priazove (1861-1863) / S. I. Pachev. - Melitopol: MGPU, 2007. - 88 s.

32. Захарченко Т. К. Німецькі колонії Бердянського повіту / Т. К. Захарченко // Наукові записки (історичні науки). Спеціальне видання іст. фак. Національного педагогічного ун-ту ім. М.П. Драгоманова й Бердянського державного педагогічного ун-ту. - К.-Бердянськ, 2002. - Вип. 46. - С. 47-51. ; Zakharchenko T. K. Nimetski kolonii Berdianskoho povitu / T. K. Zakharchenko // Naukovi zapysky (istorychni nauky). Spetsialne vydannia ist. fak. Natsionalnoho pedahohichnoho un-tu im. M.P. Drahomanova y Berdianskoho derzhavnoho pedahohichnoho un-tu. - K.-Berdiansk, 2002. - Vyp. 46. - S. 47-51.

33. Ермолин Д. С. Этнографическое изучение албанцев Приазовья: этапы, итоги, перспективы / Д. С. Ермолин // Этнографическое обозрение. - 2012. - № 1. - С. 213-220. ; Yermolin D. S. Etnograficheskoe izuchenie albantsev Priazovya: etapy, itogi, perspektivy / D. S. Yermolin // Etnograficheskoe obozrenie. - 2012. - № 1. - S. 213-220.

34. Гончаров В. В. Чисельність єврейського населення Донбасу (сер. XIX - поч. XX ст.) / В. В. Гончаров // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. - Кн. 8 / Гол. ред. З.Г. Лихолобова. - Донецьк, 2000. - С. 239-247. ; Honcharov V. V. Chyselnist yevreiskoho naseleennia Donbasu (ser. XIX - poch. XX st.) / V. V. Honcharov // Novi storinky istorii Donbasu: Zbirnyk statei. - Kn. 8 / Hol. red. Z.H. Lykholobova. - Donetsk, 2000. - S. 239-247.

35. Коробка В.М. Перші вибори у Маріупольську міську думу за законом 1870 року та початок діяльності громадського управління / В. М. Коробка // Матеріали VI Конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія. Політологія: Збірник наукових статей. - К., 2007. - Кн. 3. - Ч. 2. - С.255-264 ; Korobka V.M. Pershi vybory u Mariupolsku miski dumu za zakonom 1870 roku ta pochatok diialnosti hromadskoho upravlinnia / V. M. Korobka // Materialy VI Konhresu Mizhnarodnoi asotsiatsii ukrainistiv. Istoriiia. Politolohiia: Zbirnyk naukovykh statei. - K., 2007. - Kn. 3. - Ch. 2. - S. 255 – 264.; Коробка В. М. Організація самоврядування в Маріуполі за законом 1892 р. / В.М. Коробка // Маріуполь: історія і перспективи: Сб. тр. науч. практ. конф. В 2 т. Т. 2. - Маріуполь: ПГТУ, 2002. - С. 31 - 32; Korobka V. M. Orhanizatsiia samovriaduvannia v Mariupoli za zakonom 1892 r. / V. M. Korobka // Maryupol: ystoryia y perspektyvy: Sb. tr.

nauch. prakt. konf. V 2 t. T. 2. - Mariupol: PHTU, 2002. - S. 31- 32. Коробка В. Громадське управління у містах Катеринославської губернії (1870–1914 pp.) / Вадим Коробка. - Маріуполь: Бізнес-партнер, 2014. - 31 с. ; Korobka V. Hromadske upravlinnia u mistakh Katerynoslavskoi hubernii (1870–1914 rr.) / Vadym Korobka. - Mariupol: Biznes-partner, 2014. - 31 s.

36. Сараєва О. В. Соціальний і майновий склад земського представництва Донбасу (кінець XIX – початок XX ст.) О. В. Сараєва // Творча співпраця науки з виробництвом. Четверта регіональна науково-практична конференція аспірантів ПДТУ (15 жовтня 2009 року) / Гол. ред. І. А. Ленцов. - Маріуполь: ПДТУ, 2009. - С. 86-88. ; Saraieva O. V. Sotsialnyi i mainovyi sklad zemskoho predstavnytstva Donbasu (kinets KhIKh – pochatok KhKh st.) O. V. Saraieva // Tvorchia spivpratsia nauky z vyrobnytstvom. Chetverta rehionalna naukovo-praktychna konferentsiia aspirantiv PDTU (15 zhovtnia 2009 roku) / Hol. red. I. A. Lentsov. - Mariupol: PDTU, 2009. - S. 86-88.

37. Шумілова І. Ф. Освітня діяльність Бердянського земства / І. Ф. Шумілова // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». - Харків: ОВС, 2000. - Вип. 6. - С. 101-111. ; Shumilova I. F. Osvitnia diialnist Berdianskoho zemstva / I. F. Shumilova // Zbirnyk naukovykh prats. Serii «Istoriia ta heohrafiia». - Kharkiv: OVS, 2000. - Vyp. 6. - S. 101-111.

38. Добров П. В., Людоровська Т. Ю. Історія соляної промисловості Донбасу / П. В. Добров, Т. Ю. Людоровська. - Донецьк: ТОВ «ВВП «ПРОМІНЬ», 2013. - 232 с. ; Dobrov P. V., Liudorovska T. Yu. Istoriia solianoï promyslovosti Donbasu / P. V. Dobrov, T. Yu. Liudorovska. - Donetsk: TOV «VVP «PROMIN», 2013. - 232 s.

39. Темірова Н. Р. Виробниче підприємництво поміщиків Донеччини в II половині XIX - на початку XX ст. / Н. Р. Темірова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. - Вип. 18. - К.-Донецьк, 2001. - С. 13-19. ; Temirova N. R. Vyrobnyche pidpriemnytstvo pomishchykiv Donechchyny v II polovyni XIX - na pochatku XX st. / N. R. Temirova // Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty. - Vyp. 18. - K.-Donetsk, 2001. - S. 13-19.

40. Довжук І. В. Вугільно-металургійна промисловість Донбасу та України в кінці 80-90-х роках XIX століття / І. В. Довжук. - К.: Інститут історії України НАНУ, 1997. - 32 с. Dovzhuk I. V. Vuhilno-metalurhiina promyslovist Donbasu ta Ukrainy v kintsii 80-90-kh rokakh XIX stolittia / I. V. Dovzhuk. - K.: Instytut istorii Ukrainy NANU, 1997. - 32 s.

41. Щербініна О. В. Іноземні капітали в металургійній та вугільній промисловості Донбасу та Придніпров'я (1861 - 1914). Автореф. дисертації на здобуття наук. ступ. Канд. наук. Спец 07.00.01 - Історія України. - Донецьк, 1999. - 20 с. ; Shcherbinina O. V. Inozemni kapitaly v metalurhiinii ta vuhilnii promyslovosti Donbasu ta Prydniprovia (1861 - 1914). Avtoref. dysertatsii na zdobuttia nauk. stup. Kand. nauk. Spets 07.00.01 - Istoriia Ukrainy. - Donetsk, 1999. - 20 s.

42. Симоненко І. В. Роль інженерно-технічної інтелігенції Наддніпрянщини у розвитку металургійного виробництва (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. В. Симоненко // Історичні записки: Збірник наукових праць. - Вип. 19. - Ч. 1. - Луганськ, 2008. - С. 171-180. ; Symonenko I. V. Rol inzhenerno-tekhnichnoi intelihentsii Naddnyprianshchyny u rozvytku metalurhiinoho vyrobnytstva (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) / I. V. Symonenko // Istorychni zapysky: Zbirnyk naukovykh prats. - Vyp. 19. - Ch. 1. - Luhansk, 2008. - S. 171-180.

43. Орехова С. Є. Земська пошта Маріупольського і Бахмутського повітів Катеринославської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. / С. Є. Орехова // Історичні і політологічні дослідження. - Донецьк: ДонНУ, 2003. - № 5/6 (17/18). - С. 32-42. ; Oriekhova S. Ye. Zemska poshta Mariupolskoho i Bakhmutskoho povitiv Katerynoslavskoi

hubernii naprykintsi XIX – pochatku XX st. / S. Ye. Oriekhova // Istorychni i politolohichni doslidzhennia. - Donetsk: DonNU, 2003. - № 5/6 (17/18). - S. 32-42.

44. Підченко С.А. Прояви релігійності у буденному житті мешканців Донбасу у 20-х рр. XX ст. / С.А. Підченко // Історичні записки: Збірник наукових праць. - Вип. 25. - Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. - С. 170-174.; Pidchenko S.A. Proiavy relihiinosti u budennomu zhytti meshkantsiv Donbasu u 20-kh rr. XX st. / S.A. Pidchenko // Istorychni zapysky: Zbirnyk naukovykh prats. - Vyp. 25. - Luhansk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2010. - S. 170-174.

45. Міхеєва О. К. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919-1929) / О. К. Міхеєва. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 248 с. ; Mikhieieva O. K. Kryminalna zlochynnist i borotba z neiu v Donbasi (1919-1929) / O. K. Mikhieieva. – Donetsk: Skhidnyi vydavnychy dim, 2004. – 248 s.

46. Малярчук Н. Г. Росіяни в Донбасі (20-30 роки XX ст.) / Н. Г. Малярчук. - Донецьк: ПП Чернецька Н.А., 2011. - 296 с. ; Maliarchuk N. H. Rosiiany v Donbasi (20-30 roky XX st.) / N. H. Maliarchuk. - Donetsk: PP Chernetska N.A., 2011. - 296 s.

47. Кушнір Л. В. Вплив жіночих рад Донбасу на рішення морально-етичних проблем родинних стосунків (1920 - поч. 1930-х рр. XX ст.) / Л. В. Кушнір // Матеріали звітної конференції «Жіночому руху в Донбасі – 90», 10 квітня 2009 р. - Донецьк, 2009. - С. 3-10.; Kushnir L. V. Vplyv zhinochykh rad Donbasu na rishennia moralno-etychnykh problem rodynnykh stosunkiv (1920 - poch. 1930-kh rr. XX st.) / L. V. Kushnir // Materialy zvitnoi konferentsii «Zhinochomu rukhu v Donbasi - 90», 10 kvitnia 2009 r. - Donetsk, 2009. - S. 3-10.

48. Волошенко В. О. Селянські комітети суспільної взаємодопомоги: 1921-1932 роки (на матеріалах Донбасу) / В. О. Волошенко // Історичні і політологічні дослідження. Донецьк: Вид-во ДонНУ. - 2001. - № 1(5). - С. 82-90. ; Voloshenko V. O. Selianski komitety suspilnoi vzaemodopomohy: 1921-1932 roky (na materialakh Donbasu) / V. O. Voloshenko // Istorychni i politolohichni doslidzhennia. Donetsk: Vyd-vo DonNU. - 2001. - № 1(5). - S. 82-90.

49. Довжук І. В., Барабаш Ю. В. Охорона здоров'я в Донбасі у 20-х рр. XX ст. / І.В. Довжук, Ю. В. Барабаш. - Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. - 140 с. ; Dovzhuk I.V., Varabash Yu. V. Okhorona zdorovia v Donbasi u 20-kh rr. KhKh st. / I. V. Dovzhuk, Yu. V. Varabash. - Luhansk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2009. - 140 s

50. Поплавським О.О. Формування органів влади та управління у Донецько-Криворізькій радянській республіці / О. О. Поплавським // Грані. - 2007. - № 5. - С. 25-28. ; Poplavskym O.O. Formuvannia orhaniv vladu ta upravlinnia u Donetsko-Kryvorizkii radianskii respublitsi / O. O. Poplavskym // Hrani. - 2007. - № 5. - S. 25-28.

51. Шипік Н. Ф. Динаміка чисельності населення Донбасу в 1943-1955 рр. / Н. Ф. Шипік // Історичні і політологічні дослідження / Гол.ред. П.В. Добров. - Донецьк: ДонНУ, 2010. - № 3-4 (45-46). - С. 242-249. ; Shypik N. F. Dynamika chyselnosti naseleennia Donbasu v 1943-1955 rr. / N. F. Shypik // Istorychni i politolohichni doslidzhennia / Hol. red. P.V. Dobrov. - Donetsk: DonNU, 2010. - № 3-4 (45-46). - S. 242-249.

52. Довжук І. В., Сергієнко Г. С. Творча інтелігенція Донбасу в 50-60-х рр. XX ст. / І. В. Довжук, Г. С. Сергієнко. - Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. - 122 с. ; Dovzhuk I. V., Serhiienko H. S. Tvorchia intelihentsiia Donbasu v 50-60-kh rr. XX st. / I. V. Dovzhuk, H. S. Serhiienko. - Luhansk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2012. - 122 s.

53. Мелешко Л. А. Історія сім'ї в контексті повсякденності Донбасу (1990 - початок 2000-х років). Автореф. дисертації на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. Спец 07.00.01 - Історія України. - Донецьк, 2008. - 20 с. ; Meleshko L. A. Istoriia simi v konteksti povsiakdennosti Donbasu (1990 - pochatok 2000-kh rokiv). Avtoref. dysertatsii na zdobuttia nauk. stup. kand. ist. nauk. Spets 07.00.01 - Istoriia Ukrainy. - Donetsk, 2008. - 20 s.

54. Майборода М. І. Трансформація партійної системи в Україні на прикладі Донецької області. Автореф. дисертації на здобуття наук. ступ. канд. політ наук. Спец 23.00.02 - політичні інститути і процеси. - Маріуполь, 2013. - 20 с. ; Maiboroda M. I. Transformatsiia partiinoi systemy v Ukraini na prykladi Donetskoi oblasti. Avtoref. dysertatsii na zdobuttia nauk. stup. kand. polit nauk. Spets 23.00.02 - politychni instytuty i protsesy. - Mariupol, 2013. - 20 s.

55. Слющинський Б. В. Політична комунікація як дзеркало політичної культури: на прикладі українського Приазов'я / Б. В. Слющинський // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Збірник наукових праць Донецького державного університету управління. - Т. XIV. - Вип. 258. - Серія «Соціологія». - Донецьк : ДонДУУ, 2013. - С. 337-345. ; Sliushchynskiy B. V. Politychna komunikatsiia yak dzerkalo politychnoi kultury: na prykladi ukrainskoho Pryazovia / B. V. Sliushchynskiy // Suchasni suspilni problemy u vymiri sotsiolohii upravlinnia : Zbirnyk naukovykh prats Donetskoho derzhavnoho universytetu upravlinnia. - Т. XIV. - Вуп. 258. - Serii «Sotsiolohiia». - Donetsk : DonDUU, 2013. - S. 337-345.

Стаття надійшла до редакції 05.10.2016 р.

V. Lysak

HISTORIC STUDY OF STUDYING IN THE SOCIAL AND POLITICAL CRISIS SOUTHEAST UKRAINE

The aim of this article is a multipurpose analysis of the forms and directions of local history, scientific research issues in the context of the study of the social and political crisis in South-East of Ukraine, its causes and possible consequences. The author considers it appropriate to consider the history of the accumulation of knowledge about Donetsk region, determine the main directions of scientific developments and their implications for future study and promotion of knowledge about the region and its development. It is concluded that historical science has accumulated rich material about the history of Donbass and Donetsk in particular, where complex and controversial events are happening nowadays. A significant contribution was made thanks to local historical researches, which were conducted by scientists as well as the public. Historical researches in Soviet Ukraine are primarily aimed at studying of history of economic and first of all industrial enterprises because of national policy and the task of gathering knowledge about the history of workers and enterprises. Since 1990-s. greatly expanded range of scientific problems, to study which scientists seek. First of all, the problems of formation of the multinational population of the south-eastern region, the history of settlement, economic development, cultural and educational area, religions of Greeks, Bulgarians and other nations became topical. Activity of zemskih institutions, municipal government and social and cultural development of the region in XIX - early XX century were not left without attention of scientists. Similarly, the further study of the region's history of the twentieth century happens. The results of the scientists' researches were the publications of scientific articles, monographs, protection of master's and doctoral dissertation. Analysis of historic study of Donetsk region shows firstly that there is a need to summarize all the new works that appeared after Ukraine gained independence in order to identify peculiarities of historical development, the formation of social and cultural environment, the preservation of traditional culture, attitudes and moral and psychological situation of the South-East of Ukraine. However, there are significant gaps in historical knowledge of the region. Noteworthy are the problems of everyday life of certain social groups, especially the workers. The study of this subject will reveal the lifestyle of social groups, forming their outlook, opinions and attitudes. This will help to reveal the causes and origins of the events that are now classified as a social and political crisis in Ukraine.

Keywords: historical studies, history and local history research, Donetsk region, Azov.

А.Ф. Лозинський

УКРАЇНЦІ В СИСТЕМІ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВО- МОРСЬКОГО ФЛОТУ ЗБРОЙНИХ СИЛ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті здійснено аналіз ролі українців в системі кадрового забезпечення військово-морського флоту збройних сил Російської імперії. Розкрито особливості підготовки офіцерів в провідних спеціальних військових учбових закладах імперії. Розглянуто їх професійні якості і талант, організаторські здібності до військового будівництва, які згодом були реалізовані в роки Першої світової війни та у процесі становлення українського національного військового руху.

Ключові слова: збройні сили, військовослужбовці, офіцери, військово-морський флот, Чорноморський флот, система кадрового забезпечення, Морський кадетський корпус, Морське інженерне училище, Морська академія, школи прапорщиків флоту, українці у військових учбових закладах, Перша світова війна.

Розкриття і характеристика ролі українців в системі кадрового забезпечення збройних сил Російської імперії має важливе значення при вивченні історії України та військової історії провідних європейських держав напередодні і в роки Першої світової війни. Ці питання довгий час подавались у спрощеному, спотвореному вигляді радянською ідеологією, і фальсифікуються ще й сьогодні російськими шовіністичними елементами.

Сучасний український історик Микола Литвин наголошує, що “жодна армія, незалежно від рівня озброєння і вишколу, не може перемагати без досвідчених воєначальників. Її лице завжди визначають генералітет і офіцерський корпус – становий хребет війська. Перемога або поразка визначаються не лише співвідношенням сил і реальністю планів, але й особами, котрі очолюють війська” [1, с. 3]. Інший відомий український вчений, історик Володимир Сергійчук зауважує, що “десятки років Україна не могла нічого знати про своїх справжніх синів з вірного їй старшинського корпусу. Тоталітарна більшовицька система робила все для того, аби не тільки викреслити з історичної пам’яті народу їхні імена, а й затаврувати їх, як нібито зрадників своєї нації” [2, с. 255].

Слід зазначити, що офіцерські кадри завжди вважалися основою регулярної армії, адже це є особлива соціальна група військовослужбовців-професіоналів, які складають найбільш ефективну частину кадрового забезпечення збройних сил будь-якої держави [3, с. 257]. На думку російського військового історика першої половини ХХ ст., генерала Віктора Чернавіна “вивчення офіцерського корпусу російської армії часів Першої світової війни дає ключ до розуміння багатьох тогочасних і наступних подій і процесів” [4, с. 85].

Сьогодні окремі аспекти досліджуваної теми знайшли певне відображення у вітчизняних і зарубіжних біографічних довідниках, мемуаристиці, узагальнюючих й вузькопрофільних публікаціях з проблем історії Першої світової війни (1914-1918 рр.) та низки подій, пов’язаних з національно-визвольною боротьбою українців у 1917-1921 рр. [5; 1; 8]. Проте, окремого дослідження присвяченого ролі українців в системі кадрового забезпечення збройних сил Російської імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. немає.

Враховуючи недостатність дослідження даної проблеми, у пропонованій статті передбачено детальніше розкрити особливості становлення та розвитку українського

офіцера й старшинства в системі кадрового забезпечення військово-морського флоту (ВМФ) збройних сил Російської імперії напередодні і в роки Першої світової війни.

Для потреб морського флоту Російської імперії офіцерських кадрів готували декілька престижних спеціальних військово-навчальних закладів, що розміщувались в Санкт-Петербурзі. Зокрема, підготовка представників молодшого офіцерського складу здійснювалась у Морському кадетському корпусі (з 1752 р.) і Морському інженерному училищі (з 1798 р.), а вищого складу – у Морській Ніколаєвській академії (з 1827 р.). Крім цього військово-морські сили імперії поповнювались кваліфікованими офіцерами із випускників спеціальних учбових загонів, що функціонували на Балтійському і Чорному морях (артилерійські, мінні та авіаційні школи); морських військових класів для підготовки стройових офіцерів флоту (мінний, водолазний, підводного плавання, морської артилерії, штурманський, морської авіації та ін.); шкіл прапорщиків флоту, морехідних училищ, училищ судових механіків торгового флоту та ін. [6].

На навчання до вищого учбового закладу ВМФ Російської імперії – Морської академії за конкурсним відбором приймали військовослужбовців котрі попередньо прослужили на флотській офіцерській посаді молодшого складу не менше двох років (обер-офіцери (від прапорщика до капітана) – штурмани, корабельні інженери, інженер-механіки флоту) або штабній посаді офіцера корпусу морського відомства не менше шести років (лейтенанти). Тривалість навчання становило два роки. Число слухачів не перевищувало 40 осіб на курсі [7].

Чимало вихідців з України були слухачами Морської академії і згодом стали відомими адміралами (військове звання вищого офіцерського складу ВМФ, відповідає армійському генеральському званню). Зокрема, *Федір Дриженко* (1858-1922 рр., народився у Катеринославі) був знаним військовим вченим-гідрографом. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. керував роботами по гідрографічному дослідженню Онезького і Байкальського озер, Північного Льодовитого океану, Білого моря та ін. Напередодні Першої світової війни перейшов на службу в Головне гідрографічне управління російського Генерального штабу, генерал-лейтенант. *Андрій Покровський* (1862-1944 рр., народився у Санкт-Петербурзі в українській родині) з 1882 р. служив на Балтійському флоті мінним офіцером ескадри, командиром ряду бойових кораблів, начальником дивізіону випробувальних ескадрених міноносців флоту. В 1910 р. переводиться на Чорноморський флот, де обіймає посади командира лінійного крейсера та начальника штабу флоту. Напередодні Першої світової війни під керівництвом А. Покровського в Миколаєві було спущено на воду перший у світі підводний човен – мінний загороджувач “Краб”. Під час війни командував бригадою крейсерів на Чорному морі. У квітні 1916 р. спланував й провів блискучу десантну операцію (штурм з берега і моря) із блокування дій турецько-німецького флоту в районі Батумі-Трапезунда та організації взаємодії з військами Кавказького фронту, внаслідок чого були захоплені ряд турецьких фортець і військово-морських баз. Трапезундська операція стала однією з найуспішніших десантних операцій за всю історію Чорноморського флоту, прикладом бойової взаємодії армії і флоту. У 1917 р. обіймав посаду начальника Миколаївського військового порту, віце-адмірал (відповідає званню генерал-лейтенанта в армії). Активно підтримував процес українського державотворення. *Сергій Бурлей* (1861-1920 рр., родом з Херсонської губернії) з 1878 р. служив на Чорноморському флоті, де пройшов шлях від прапорщика до контр-адмірала (відповідає званню генерал-майора в армії) – командира крейсера “Аскольд” і Керченського військового порту. Під час Першої світової війни одночасно перебував на посадах градоначальника Севастополя (посадова особа вищого офіцерського звання з правами губернатора, що керувала портовим містом з прилеглими землями, виділеним в окрему адміністративну одиницю внаслідок його

особливого значення) й адмірала для особливих доручень при командуванні Чорноморського флоту. Активно підтримав процес українізації флоту [9; 8] та ін.

Підготовка осіб молодшого офіцерського складу здійснювалась у Морському кадетському корпусі. Його закінчили майбутні видатні українські військово-морські діячі, службова біографія яких, їх професійна відданість флоту, патріотизм та хоробрість у боротьбі з ворогами стали прикладом для кожного офіцера. Зокрема, *Олександр Хоменко* (1867-1939 рр., родом з Наддніпрянщини) з 1887 р. служив на Далекому Сході старшим офіцером на крейсерах. Під час російсько-японської війни 1904-1905 рр. був командиром міноносця “Скорий”, начальником сектора морських батарей. У 1911-1915 рр. – комендант Кронштадтського порту. Під час Першої світової війни спочатку командував транспортною флотилією на Чорноморському флоті, пізніше очолив відділ вантажних перевезень Чорним і Азовським морями (місце дислокації Одеса), віце-адмірал. *Олексій Канніст* (1871-1918 рр., походив з родини відомих українських дворян Полтавської губернії) із 1891 р. служив на різних офіцерських посадах на Балтійському і Чорноморському флотах. Під час Першої світової війни обіймав штабні офіцерські посади в ставці Верховного головнокомандувача збройних сил Російської імперії, був начальником Морського генерального штабу, першим помічником морського міністра, контр-адмірал. За відмову підкоритися комуністичній владі був убитий більшовиками під час Червоного терору. *Михайло Остроградський (Апостол)*; 1870-1923 рр., родом з Полтавщини, нащадок гетьмана України Данила Апостола) з 1890 р. служив на Чорноморському флоті мінним офіцером, старшим офіцером канонерських човнів, командиром ескадреного міноносця, капітаном штабу бригади лінійних кораблів. В роки Першої світової війни був командиром крейсера “Память Меркурія” – одного з найактивніших бойових кораблів флоту, що діяв на ворожих комунікаціях в районах Босфору, Варни, Констанци та Кавказького узбережжя. У 1917 р. – комендант Севастопольської фортеці, капітан 1-го рангу (відповідає званню полковника в армії). Один з ініціаторів підняття українського прапора на Чорноморському флоті у Севастополі. *Володимир Шрамченко (Шраменко)*, 1878-1945 рр., родом з Наддніпрянщини) на початку ХХ ст. служив на Далекому Сході, учасник російсько-японської війни 1904-1905 рр. Пізніше перебував на штабних офіцерських посадах у Головному морському штабі та канцелярії морського міністерства. Під час Першої світової війни служив у штабі відділу вантажних перевезень Чорним і Азовським морями (Одеса), капітан 1-го рангу. *Микола Чернілівський-Сокол* (1881-1936 рр., родом з Київщини) на початку ХХ ст. розпочав військову службу на Балтійському флоті у складі офіцерської команди новозбудованого крейсера “Варяг”, з яким пройшов горнило російсько-японської війни 1904-1905 рр. Далі працював на різних офіцерських посадах у Морському кадетському корпусі. Напередодні Першої світової війни переходить на Чорноморський флот, де, як досвідчений морський офіцер, займався розвідкою ворожих комунікацій, плануванням операцій по мінуванню та обстрілів турецьких портів, брав участь в складі лінкорів, крейсерів, ескадрених міноносців у багатьох військових операціях та бойових діях проти німецько-турецьких військово-морських сил. У 1916-1917 рр. обіймав посади командира ескадреного міноносця “Дерзкій”, керівника загонів для боротьби з підводними човнами Чорноморського узбережжя, начальника Чорноморської повітряної дивізії у Севастополі (до складу входило близько 150 літаків), капітан 1-го рангу. Активно підтримав процеси українізації на Чорноморському флоті [10; 8] та ін.

Крім цього талановитими бойовими офіцерами російського флоту напередодні та в роки Першої світової війни, а згодом й відомими українськими військово-морськими діячами були: *Михайло Білинський* (1883-1921 рр., родом з Черкащини) після закінчення Московського інституту східних мов на початку ХХ ст., пішов служити на Балтійський

флот. У роки Першої світової війни був командиром роти, помічником командира 2-го Балтійського флотського екіпажу, мічман (перше офіцерське звання на флоті, відповідає званню лейтенанта в армії). Активний учасник українізації флоту. *Дмитро Леванда* (1884-1931 рр., народився в Умані Київської губернії) після закінчення Морського кадетського корпусу (1903 р.) служив в управлінні головного начальника Архангельська та тилового водного району. Під час Першої світової війни був старшим офіцером в штабі флотилії Північно-Льодовитого океану, капітан. *Яким Христинч* (1884-1971 рр., родом з Кременчуцького повіту Полтавської губернії) на початку ХХ ст. закінчив Тифліський комерційний інститут. Під час Першої світової війни служив у підрозділах берегової оборони Севастопольської фортеці, був командиром матроського загону, мічман. У 1917 р. активний учасник процесу українізації Чорноморського флоту. *Святослав Шрамченко* (1893-1958 рр., народився у Баку в українській родині вихідців з Чернігівщини) закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету і на початку Першої світової війни офіцерську школу гардемаринів флоту. У 1916-1917 рр. служив на Чорноморському і Балтійському флотах, мічман. Влітку 1917 р. був одним з організаторів українізації особового складу екіпажів Балтійського флоту, де тоді служило понад 12 тисяч українців [11; 8] та ін.

Без сумніву видатною особистістю у військово-морських силах був і капітан *Левко Мацієвич* (1877-1910 рр., родом з Чигиринського повіту Київської губернії). Після закінчення Київської гімназії на Подолі, у 1895 р. він вступив до Харківського технологічного інституту. Під час навчання в інституті активно включився в український національний рух. У лютому 1900 р., разом з іншими діячами студентських товариств, був серед засновників Революційної української партії – першої української політичної партії в Наддніпрянщині. За політичну діяльність у 1901 р. був виключений з інституту і висланий з Харкова до Севастополя. Там він вступив на військову службу до Чорноморського флоту. Згодом продовжив вдосконалювати свої знання в Санкт-Петербурзі, де закінчив Морське інженерне училище та Морську Ніколаєвську академію (1906 р.). У 1907 р. був слухачем спеціального курсу навчального загону підводного плавання на Балтійському флоті. Вже у 25-30-річному віці Л. Мацієвич стає одним з найталановитіших в імперії корабельних інженерів, суднобудівником, автором проектів військових кораблів, підводних човнів, протимінних заслонів, морських аеропланів та ін., а також відомим українським громадським і політичним діячем. Він першим в світі розробив тип літального апарата, здатного піднятися з палуби морського судна та проект авіаносця, розрахованого на 25 літаків. Загинув в авіакатастрофі [14].

Також в системі кадрового забезпечення військово-морського флоту Російської імперії важливу роль відігравала чимала когорта військовослужбовців офіцерського складу з певним українським корінням. Це були ті, хто народився і виріс в Україні, хто мав родичів серед українців; росіяни, євреї, поляки, німці й представники інших національностей – вихідці з українських земель, які пов'язали свою військову службу з Україною. Наприкінці Першої світової війни, коли постало питання відродження української державності та формування національного військово-морського флоту, значна частина офіцерів-неукраїнців активно включилися в цю роботу, й згодом стали відомими українськими флотоводцями. Зокрема, *Михайло Саблін* (1869-1920 рр., народився у Севастополі в російській родині) у 1890 р. закінчив Морський кадетський корпус й почав служити на Чорноморському флоті обіймаючи посади старшого офіцера судна, командира міноносця, начальника дивізіону міноносців флоту, командира лінкору. Учасник російсько-японської війни 1904-1905 рр., брав участь в Цусімському морському бою. В роки Першої світової війни був командувачем мінної оборони Чорного моря, начальником дивізії лінійних крейсерів і штабу флоту, командувачем Чорноморського флоту, віце-адмірал. Сприяв процесу українізації флоту. *Олександр*

Неміту (Біберштейн; 1879-1967 рр., народився в Бессарабській губернії в родині російських дворян німецького походження) у 1899 р. закінчив Морський кадетський корпус, а в 1912 р. – Морську академію. Спочатку проходив військову службу на різних кораблях Чорноморського флоту, пізніше працював у Генеральному морському штабі керівником Чорноморської оперативної частини. Під час Першої світової війни служив у штабі військово-морського управління ставки Верховного головнокомандувача збройних сил Російської імперії, командував дивізіоном есмінців та мінною дивізією на Чорному морі. Влітку 1917 р. був командувачем Чорноморського флоту, контр-адмірал. Визнав українську владу над флотом. Семен Фабрицький (1874-1941 рр., народився в Одесі у родині російських дворян) після закінчення Морського корпусу (1894 р.) проходив військову службу на Балтійському флоті. Під час Першої світової війни спочатку був начальником окремої морської бригади, сформованої з матросів для оборони Моонзундських островів (Естонія) і командувачем Балтійської морської дивізії на Північному фронті, а у 1917 р. обійняв посаду командира окремої морської бригади на Чорноморському флоті, контр-адмірал. В'ячеслав (Вацлав) Клочковський (1873-1930 рр., народився у Санкт-Петербурзі в польській родині вихідців з українських земель) у 1898 р. закінчив Морський кадетський корпус, після чого розпочав військову службу на Балтійському флоті. Учасник російсько-японської війни 1904-1905 рр. Один з перших організаторів підводного флоту імперії. У 1907 р. був командиром підводних човнів “Пескарь” і “Окунь”, згодом начальником дивізіону підводних човнів у Чорному морі. Під час Першої світової війни вдало здійснило мінування акваторії проливу Босфор, де підірвалися ряд німецьких кораблів, й виконує інші важливі стратегічні завдання на чолі загону підводних човнів “Краб”, “Нерпа”, “Тюлень”, “Кіт” та ін., контр-адмірал. Активно підтримував процес українізації особового складу підводних човнів Чорноморського флоту. Михайло Кітіцин (1885-1960 рр., народився у Чернігові в російській родині) закінчив Морський кадетський корпус (1905 р.), після чого почав служити на Амурській річковій флотилії (Далекий Схід). У 1910 р. був переведений на Чорноморський флот, де став командиром підводного човна “Судак”. В роки Першої світової війни спочатку пройшов бойовий вишкіл на сухопутному фронті, згодом повернувся на Чорноморський флот, де став начальником штабу бригади підводних човнів. У 1916 р. призначається командиром підводного човна “Тюлень” на якому проводить ряд успішних бойових операцій проти австрійсько-турецького флоту. Потопивши за період війни близько 40 ворожих кораблів М. Кітіцин став одним з найрезультативніших підводників російського флоту. У 1917 р. продовжує службу на посаді командира новоствореного загону Сибірської флотилії у Владівостоці (Далекий Схід), капітан 1-го рангу. Михайло Римський-Корсаков (1872-1950 рр., народився в Калузькій губернії в родині російських дворян польсько-литовського походження, вихідців з українських земель) у 1890 р. закінчив Морський кадетський корпус, а в 1900 р. – Морську академію. Почав військову службу на Балтійському флоті. Учасник російсько-японської війни 1904-1905 рр. Під час Першої світової війни перейшов на Чорноморський флот, де став начальником загону кораблів північно-західної частини Чорноморського узбережжя, згодом командиром лінкору “Трі Святителя”, з яким брав участь у бойових діях, капітан 1-го рангу. Сприяв процесу українізації Чорноморського флоту [12; 8] та ін.

На Балтійському і Чорному морях функціонували спеціальні учбові загоны, в складі яких були морські артилерійські, мінні, авіаційні школи та школи прапорщиків флоту, де готували фахівців унтер-офіцерського складу (категорія молодшого командного і начальницького складу, умовно відповідає званню сержанта чи прапорщика). Ці військово-учбові заклади комплектувалися з осіб, які закінчили морехідні училища чи училища судових механіків торгового флоту (курс навчання

складав 4-5 місяців). Школи прапорщиків не вимагали спеціальних морських знань, і тому для підготовки офіцерів-спеціалістів при таких школах діяли курси по загальному ознайомленню з військово-інженерним устаткуванням суден. Контингент слухачів цих навчальних закладів багато в чому був схожий з вихованцями військових сухопутних чи артилерійських училищ.

Після закінчення чорноморського учбового загону *Василь Пилишенко* (1889-1989 рр., народився на Волині) з 1912 р. служив боцманом (відповідає званню старшини в армії) на лінкорі “Синоп”. У 1917 р. був головою Одеської української військово-морської ради. *Василь Мурашко* (1894-1976 рр., родом з Чернігівщини) під час Першої світової війни служив старшиною Севастопольської школи авіації Чорноморського флоту. У 1917 р. – член Ради української Чорноморської громади в Севастополі. *Костянтин Величко* (1894-? р., родом з Наддніпрянщини) в роки війни був прапорщиком морської піхоти Чорноморського флоту. У 1917 р. обраний головою Севастопольської ради воєнних і робітничих депутатів, активіст українського національного руху в Севастопольському гарнізоні. *Павло Шмена* (1897-1980 рр., народився на Кубані) під час війни служив старшиною матроського загону на Чорноморському флоті. У 1917 р. активний учасник українізації флоту. *Йосип Дем'яненко* (?-? р.) – моряк-підводник Чорноморського флоту. Під час Першої світової війни був начальником школи підводного плавання в Балаклаві. У 1917 р. – керівник українського гуртка підводного дивізіону [13; 8] та ін.

Висновки. Таким чином, частка офіцерів українського походження у складі військово-морського флоту збройних сил Російської імперії була значною, щонайменше 15-20 % усього офіцерського особового складу. Зокрема, за різними підрахунками, напередодні Першої світової війни серед майже 530 генералів і адміралів російської армії близько 260 були українці за національністю або місцем народження [1; 8; 5]. Проведений аналіз переконливо свідчить, що українці склали значний людський ресурс, який дозволяв Російській імперії розгорнути масову армію та безперервно живити її свіжим поповненням. Постійний приплив людських ресурсів забезпечував можливість якісного комплектування всіх родів і видів збройних сил напередодні Першої світової війни.

Список використаної літератури

1. Литвин М. Р. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали та адмірали / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко; Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. – Львів; Харків : Сага, 2007. – 244 с. ; Lytvyn M. R. Zbroini syly Ukrainy pershoi polovyny KhKh st. Heneraly ta admiraly / M. R. Lytvyn, K. Ye. Naumenko; In-t ukrainoznavstva imeni I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. – Lviv; Kharkiv : Saha, 2007. – 244 s.
2. Сергійчук В. Високий дух і трагедія українського генералітету / В. Сергійчук // Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття.; післямова В. Сергійчука. – Київ : Тираж. центр УРП, 1995. – Ч. 1: Бібліографічно-довідкова. - С. 254-255 ; Serhiichuk V. Vysoky dukh i trahediia ukrainskoho heneralitetu / V. Serhiichuk // Tynchenko Ya. Ukrainске ofitserstvo: shliakhy skorboty ta zabuttia.; pisliamova V. Serhiichuka. – Kyiv : Tyrzh. tsentr URP, 1995. – Ch. 1: Bibliografichno-dovidkova. – S. 254-255.
3. Военный энциклопедический словарь в 2-х т. / ред. А. П. Горкин и др. – Москва : Большая Российская энциклопедия; Рипол Классик. – 2001. – Т. 2. – 814 с. ; Voennyy entsiklopedicheskiy slovar v 2-kh t. / red. A. P. Gorkin i dr. – Moskva : Bolshaya Rossiyskaya entsiklopediya; Rpol Klassik. – 2001. – Т. 2. – 814 s.
4. Чернавин В. В. К вопросу об офицерском составе старой русской армии к концу ее существования / В. В. Чернавин // Военно-исторический журнал. – 1999. – № 5. – С. 84-89 ; Chernavin V. V. K voprosu ob ofitserskom sostave staroy russkoy armii k kontsu ee

sushchestvovaniya / V. V. Chernavin // Voenno-istoricheskii zhurnal. – 1999. – № 5. – S. 84-89.

5. Колянчук О. М. Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ ст. / О. М. Колянчук, М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів : Ін-т українознавства, 1995. – 283 с. ; Kolianchuk O. M. Heneralitet ukrainskykh vyzvolnykh zmanan. Biohramy heneraliv ta admiraliv ukrainskykh viiskovykh formatsii pershoi polovyny KhKh st. / O. M. Kolianchuk, M. R. Lytvyn, K. Ye. Naumenko. – Lviv : In-t ukrainoznavstva, 1995. – 283 s. ; Шрамченко С. Український Головний Морський штаб у 1917-1921 рр. / С. Шрамченко // Табор (Варшава). – 1934. – Ч. 21. – С. 47-49 ; Shramchenko S. Ukrainskyi Holovnyi Morskyi shtab u 1917-1921 rr. / S. Shramchenko // Tabor (Varshava). – 1934. – Ch. 21. – S. 47-49 ; Христич Я. Українська революція в Чорноморській військовій флоті (Спогад учасника) / Я. Христич // Військово-історичний альманах / Центральний музей Збройних Сил України; редкол. В. Карпов та ін. – Київ, 2003. – Ч. 2 (7). – С. 136-159 ; Khrystych Ya. Ukrainska revoliutsiia v Chornomorskii viiskovii floti (Spohad uchasnyka) / Ya. Khrystych // Viiskovo-istorychni almanakh / Tsentralnyi muzei Zbroinykh Syl Ukrainy; redkol. V. Karpov ta in. – Kyiv, 2003. – Ch. 2 (7). – S. 136-159 ; Скрицкий Н. В. Русские адмиралы : краткий биографический словарь / Н. В. Скрицкий. – Москва : Рипол Классик, 2004. – 480 с. ; Skritskiy N. V. Russkie admiraly : kratkiy biograficheskii slovar / N. V. Skritskiy. – Moskva : Ripol Klassik, 2004. – 480 s. ; Волков С. В. Офицеры флота и морского ведомства: опыт мартиролога / С. В. Волков. – Москва : Русский путь, 2004. – 624 с. ; Volkov S. V. Ofitsery flota i morskogo vedomstva: opyt martirologa / S. V. Volkov. – Moskva : Russkiy put, 2004. – 624 s. ; Волков С. Генералитет Российской империи : энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. В 2-х т. / С. Волков. – Москва : Центрполиграф, 2010. – Т. 1 : А-К. – 760 с.; Т. 2 : Л-Я. – 832 с. ; Volkov S. Generalitet Rossiyskoy imperii : entsiklopedicheskii slovar generalov i admiralov ot Petra I do Nikolaya II. V 2-kh t. / S. Volkov. – Moskva : Tsentrpoligraf, 2010. – Т. 1 : А-К. – 760 s.; Т. 2 : L-Ya. – 832 s. ; Залесский К. А. Кто был кто в Первой мировой войне : биографический энциклопедический словарь / К. А. Залесский. – Москва : АСТ; Астрель, 2003. – 894 с. ; Zalesskiy K. A. Kto byl kto v Pervoy mirovoy voynе : biograficheskii entsiklopedicheskii slovar / K. A. Zalesskiy. – Moskva : AST; Astrel, 2003. – 894 s. ; Герои Великой войны. 1914-1918 / сост. Т. Ильина. – Москва : Кучково поле, 2014. – 504 с. ; Geroi Velikoy voyny. 1914-1918 / sost. T. Iina. – Moskva : Kuchkovo pole, 2014. – 504 s.

6. Список военно-учебных заведений Российской империи [Электронный ресурс] // Википедия. – Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_военно-учебных_заведений_Российской_империи ; Spisok voenno-uchebnykh zavedeniі Rossiyskoy imperii [Elektronnyu resurs] // Wikipediya. – Rezhim dostupa : https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_военно-учебных_заведений_Российской_империи.

7. Военно-морская академия имени Н. Г. Кузнецова [Электронный ресурс] // Википедии. – Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Военно-морская_академия_имени_Н._Г._Кузнецова ; Voenno-morskaya akademiya imeni N. G. Kuznetsova [Elektronnyu resurs] // Wikipediya. – Rezhim dostupa : https://ru.wikipedia.org/wiki/Военно-морская_академия_имени_Н._Г._Кузнецова.

8. Мамчак М. Мартиролог офіцерів та урядовців Українського державного флоту (1917-1921 рр.) [Електронний ресурс] / М. Мамчак // Українське життя в Севастополі : Інтернет-портал. – Режим доступа : <http://ukrlife.org/main/uacrim/martyrolog.html> ; Mamchak M. Martyroloh ofitseriv ta uriadovtsiv Ukrainskoho derzhavnoho flotu (1917-1921 rr.) [Elektronnyi resurs] / M. Mamchak // Ukrainske zhyttia v Sevastopoli : Internet-portal. – Rezhym dostupu : <http://ukrlife.org/main/uacrim/martyrolog.html> ; Генералитет российской

императорской армии и флота [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rusgeneral.ru/index.html> ; Generalitet rossiyskoy imperatorskoy armii i flota [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : <http://www.rusgeneral.ru/index.html> ; Русская армия в Великой войне [Электронный ресурс] : Интернет-проект. – Режим доступа : <http://www.grwar.ru/persons/persons.html> ; Russkaya armiya v Velikoy voyne [Elektronnyy resurs] : Internet-proekt. – Rezhim dostupa : <http://www.grwar.ru/persons/persons.html>.

9. Колотило Л. Г. Фёдор Кириллович Дриженко (1858-1922) / Л. Г. Колотило. – Санкт-Петербург : Наука, 1997. – 128 с. ; Kolotilo L. G. Fedor Kirillovich Drizhenko (1858-1922) / L. G. Kolotilo. – Sankt-Pketerburg : Nauka, 1997. – 128 s. ; Мамчак М. Флотоводці України. Покровський Андрій Георгійович (головний командир портів Чорного і Азовського морів, Міністр морських справ Української держави, адмірал) [Електронний ресурс] / М. Мамчак // Українське життя в Севастополі : Інтернет-портал. – Режим доступу : http://ukrlife.org/main/prosvita/_pokrovsky.htm ; Mamchak M. Flotovodtsi Ukrainy. Pokrovskiy Andrii Heorhiiovych (holovnyi komandyr portiv Chornoho i Azovskoho moriv, Ministr morskykh sprav Ukrainskoi derzhavy, admiral) [Elektronnyi resurs] / M. Mamchak // Ukrainske zhyttia v Sevastopoli : Internet-portal. – Rezhym dostupu : http://ukrlife.org/main/prosvita/_pokrovsky.htm

10. Шаброва Н. И. Судьба членов команды крейсера «Новик» после русско-японской войны 1904-1905 годов [Электронный ресурс] / Н. И. Шаброва // Вестник сахалинского музея. – 2010. – Вып. 17. – С. 419-429. – Режим доступа : http://sakhalinmuseum.ru/ufile/44_Vestnik-p419-429.pdf ; Shabrova N. I. Sudba chlenov komandy kreysera «Novik» posle russko-yaponskoy voyny 1904-1905 godov [Elektronnyy resurs] / N. I. Shabrova // Vestnik sakhalinskogo muzeya. – 2010. – Vyp. 17. – S. 419-429. – Rezhim dostupa : http://sakhalinmuseum.ru/ufile/44_Vestnik-p419-429.pdf ; Капнист Алексей Павлович [Электронный ресурс] // Википедия. — Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Капнист_Алексей_Павлович ; Kapnist Aleksey Pavlovich [Elektronnyy resurs] // Wikipediya. — Rezhim dostupa :: https://ru.wikipedia.org/wiki/Капнист_Алексей_Павлович ; Мамчак М. Флотоводці України. Остроградський Михайло Михайлович (головний начальник Чорноморського флоту УНР, контр-адмірал) [Електронний ресурс] / М. Мамчак // Українське життя в Севастополі : Інтернет-портал. – Режим доступу : http://ukrlife.org/main/prosvita/_ostrogradsky.htm ; Mamchak M. Flotovodtsi Ukraini. Ostrogradskiy Mikhaylo Mikhaylovich (golovniy nachalnik Chornomorskogo flotu UNR, kontr-admiral) [Yeletkonniy resurs] / M. Mamchak // Ukrainske zhittya v Sevastopoli : Internet-portal. – Rezhim dostupu : http://ukrlife.org/main/prosvita/_ostrogradsky.htm ; Шрамченко Володимир Миколайович [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Шрамченко_Володимир_Миколайович ; Shramchenko Volodimir Mikolayovich [Yeletkonniy resurs] // Wikipediya. – Rezhim dostupu : https://uk.wikipedia.org/wiki/Шрамченко_Володимир_Миколайович ; Чернілівський-Сокол Микола Іванович [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Чернілівський-Сокол_Микола_Іванович ; Chernilivskiyi-Sokol Mykola Ivanovych [Elektronnyi resurs] // Wikipediia. – Rezhym dostupu : https://uk.wikipedia.org/wiki/Чернілівський-Сокол_Микола_Іванович.

11. Савченко-Більський В. Старший лейтенант флоту Михайло Білинський / В. Савченко-Більський // Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. – Київ : Фондація ім. О. Ольжича, 1995. – С. 169-172 ; Savchenko-Bilskiy V. Starshiy leitenant flotu Mykhailo Bilynskiy / V. Savchenko-Bilskiy // Druhyi Zymoviy pokhid. Lystopadoviy reid. Bazar. – Kyiv : Fundatsiia im. O. Olzhycha, 1995. – S. 169-172 ; Шрамченко С. Український рух на Фьлотилії Північно-Ледового Океану у 1917 р. (20 років тому) / С. Шрамченко // Літопис Червоної Калини (Львів). – 1937. – Ч. 7-8. – С. 11-13 ; Shramchenko S. Ukrainskiy

rukhn na Flotylii Pivnichno-Ledovoho Okeanu u 1917 r. (20 rokiv tomu) / S. Shramchenko // *Litorys Chervonoї Kalyny (Lviv). – 1937. – Ch. 7-8. – S. 11-13*; Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921) [Електронний ресурс] / Я. Тинченко. – Київ : Темпора, 2007. – 536 с. – Режим доступу : <http://coollib.com/b/178327> ; Tynchenko Ya. Ofiterskyi korpus Armii Ukrainkoї Narodnoї Respubliky (1917-1921) [Elektronnyi resurs] / Ya. Tynchenko. – Kyiv : Tempora, 2007. – 536 s. – Rezhym dostupu : <http://coollib.com/b/178327>.

12. Саблін Михайло Павлович [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Саблін_Михайло_Павлович ; Sablin Mykhailo Pavlovych [Elektronnyi resurs] // Wikipediia. – Rezhym dostupu : https://uk.wikipedia.org/wiki/Саблін_Михайло_Павлович ; Зинько Ф. Два адмірала [Електронний ресурс] / Ф. Зинько // *Вестник. – 2004. – № 11 (348). – Режим доступу : http://www.vestnik.com/issues/2004/0526/win/zinko.htm* ; Zinko F. Dva admirala [Elektronnyy resurs] / F. Zinko // *Vestnik. – 2004. – № 11 (348). – Rezhim dostupa : http://www.vestnik.com/issues/2004/0526/win/zinko.htm* ; Рутыч Н. Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России: (Материалы к истории Белого движения) / Н. Н. Рутыч. – Москва : Российский Архив, 1997. – С. 245 ; Rutych N. N. Biograficheskiy spravochnik vysshikh chinov Dobrovolcheskoy armii i Vooruzhennykh Sil Yuga Rossii: (Materialy k istorii Belogo dvizheniya) / N. N. Rutych. – Moskva : Rossiyskiy Arkhiv, 1997. – S. 245 ; Мамчак М. Флотоводці України. Клочковський Вячеслав Євгенович (головний командир портів Чорного і Азовського морів, командувач морськими силами Чорного моря, контр-адмірал) [Електронний ресурс] / М. Мамчак // *Українське життя в Севастополі : Інтернет-портал. – Режим доступу : http://ukrlife.org/main/prosvita/_klochkovsky.htm* ; Mamchak M. Flotovodtsi Ukrainy. Klochkovskiy Viacheslav Yevhenovych (holovnyi komandyr portiv Chornoho i Azovskoho moriv, komanduvach morskymu sylamy Chornoho moria, kontr-admiral) [Elektronnyi resurs] / M. Mamchak // *Ukrainske zhyttia v Sevastopoli : Internet-portal. – Rezhym dostupu : http://ukrlife.org/main/prosvita/_klochkovsky.htm* ; Руденок В. Відважний підводник Першої світової війни [Електронний ресурс] / В. Руденок // *Сіверщина (Чернігів). – 2013. – 16 лип. – Режим доступу : http://siver.com.ua/news/vidvazhnij_pidvodnik_pershoji_svitovoji_vijni/2013-07-16-12670* ; Rudenok V. Vidvazhnyi pidvodnyk Pershoї svitovoi viiny [Elektronnyi resurs] / V. Rudenok // *Sivershchyna (Chernihiv). – 2013. – 16 lyp. – Rezhym dostupu : http://siver.com.ua/news/vidvazhnij_pidvodnik_pershoji_svitovoji_vijni/2013-07-16-12670* ; Верзунов В. В. Моряки на Северо-Западе России [Электронный ресурс] / В. В. Верзунов // *Балтика (Эстония). – 2007. – № 1. – Режим доступа : http://genealogia.baltwillinfo.com/107/02.htm* ; Verzunov V. V. Moryaki na Severo-Zapade Rossii [Elektronnyy resurs] / V. V. Verzunov // *Baltika (Estoniya). – 2007. – № 1. – Rezhim dostupa : http://genealogia.baltwillinfo.com/107/02.htm* ; Калинчук Д. Росіяни в боях за незалежну Україну [Електронний ресурс] / Д. Калинчук // *Українська правда. – 2013. – 17 дек. – Режим доступу : http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/12/17/140426/* ; Kalynchuk D. Rosiiany v boiakh za nezalezhnu Ukrainu [Elektronnyi resurs] / D. Kalynchuk // *Ukrainska pravda. – 2013. – 17 dek. – Rezhym dostupu : http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/12/17/140426//*.

13. Гриценко І. В. Забуті герої українського флоту / І.В. Гриценко // *Морська держава. – 2012. – № 2. – С. 43-46* ; Hrytsenko I. V. Zabuti heroї ukrainskoho flotu / I.V. Hrytsenko // *Morska derzhava. – 2012. – № 2. – S. 43-46* ; Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921) [Електронний ресурс] / Я. Тинченко. – Київ : Темпора, 2007. – 536 с. – Режим доступу : <http://coollib.com/b/178327> ; Tynchenko Ya. Ofiterskyi korpus Armii Ukrainkoї Narodnoї

Respubliky (1917-1921) [Elektronnyi resurs] / Ya. Tynchenko. – Kyiv : Tempora, 2007. – 536 s. – Rezhym dostupu : <http://coollib.com/b/178327>

14. Квятковський А. Перший український авіатор – оспіваний Блоком соратник Міхновського [Електронний ресурс] / А. Квятковський // Українська правда. - 2010. – 10 листоп. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/digest/2010/11/10/3786/> ; Kviatkovskiy A. Pershyi ukrainskyi aviator – ospivanyi Blokom soratnyk Mikhnovskoho [Elektronnyi resurs] / A. Kviatkovskiy // Ukrainiska pravda. - 2010. – 10 lystop. – Rezhym dostupu : <http://www.istpravda.com.ua/digest/2010/11/10/3786/> ; Мацієвич Левко Макарович [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Мацієвич_Левко_Макарович ; Matsiievych Levko Makarovych [Elektronnyi resurs] // Wikipediia. – Rezhym dostupu : https://uk.wikipedia.org/wiki/Мацієвич_Левко_Макарович

Стаття надійшла до редакції 08.09.2016 р.

A. Lozynskiy

UKRAINIANS IN SYSTEM OF STAFFING OF NAVY OF ARMED FORCES OF RUSSIAN EMPIRE FROM THE END OF THE XIX CENTURY TO THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

In the article it was the analysis of the Ukrainians' role in the system of staffing of Navy of the Armed Forces of the Russian Empire. It was stressed out that description and characteristics of the Ukrainians' role in the system of staffing of the Imperial Army has a great importance while studying history of Ukraine and military history of the developed European countries before and during First World War. Separate aspects of the investigated theme were depicted in domestic and foreign biographical reference books, memoirist and general and special publications on history of First World War (1914-1918) and events relevant to the national liberation struggle of Ukrainians in 1917-1921. Nevertheless, any special research was not dedicated to the role of Ukrainians in the system of staffing of the Russian Army from the end of the XIX century to the beginning of the XX century. In view of this, this article gives more detailed description of peculiarities of development of the Ukrainian officers in the system of staffing of the Russian Navy before and during First World War.

It was shown the peculiarities of training of senior and junior officers in famous special military educational establishments of the Russian Empire, such as Nikolayiv Naval Academy, Sea Cadet Corps, and School of Naval Engineering. It was studied their professional qualities and talent, organizational skills for military building, which later were realized during First World War and the process of formation of the Ukrainian national military movement. It was found out that qualified officers were trained for needs of Navy in the special educational groups, functioning on the Black and Baltic Seas, in naval military classes for training of troop officers of Navy, in schools of warrant officers of Navy, nautical schools and others. It was proved that while being trained in those educational establishments the Ukrainian officers demonstrated continually their high professional qualities and talent.

Key words: *armed forces, officers, navy, Black sea Fleet, system of staffing, Sea Cadet Corp, School of Naval Engineering, Naval Academy, school of warrant officers of Navy, Ukrainians in military educational establishments, First World War.*

А.Х. Маргулов

КОНСТРУКТ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ЯК ЗНАРЯДЯ АСИМІЛЯЦІЇ АССИРІЙЦІВ У 1920-1930-ті рр.

Історична пам'ять фіксує у свідомості національної меншини основні етапи зародження, становлення та розвитку етноса. Саме цей конструкт надає можливість каналізувати різного роду історичні досягнення в концепції подальшого розвитку. Ассирійці в Україні у 1920-1930-ті рр. зіштовхнулись із свідомою, безапеляційною політикою радянського уряду та партії більшовиків, метою якої було знищення національної історичної пам'яті як такої. Влада поступово та послідовно впливала на національно-ментальні орієнтації меншини. Більшість фактів історичного минулого було засекречено або піддано радянської класифікації, де викорінявся національний фактор. Центральним елементом партійної пропаганди ставали наміри та спроби ассирійців адаптуватись у умовах нової країни. Більшість досягнень історичного минулого, традиційна культура та ментальність замовчувались або мали негативне висвітлення. В наслідок таких агресивних дій повинна була з'явитись спільність, позбавлена минулого з можливістю конструювати майбутнє на державному рівні.

Ключові слова: історична пам'ять, ассирійці, тоталітарний устрій.

Однією із постійних ознак національної ідентичності є збереження та культивування історичної пам'яті народу. Складаючись із фактів історичного минулого, заснованих на глибинних внутрішніх переживаннях та набутому досвіді, історична пам'ять каналізується в сучасне світосприйняття і ментальну поведінку як національної групи, так й окремого представника меншини. Сфера існування історичної пам'яті для представників національних меншин є сакральним обґрунтуванням свого унікального статусу, який забезпечує проєкцію на майбутній розвиток та запобігає асиміляційним процесам. Кожен факт такого світосприйняття зберігався протягом століть, передаючись із покоління до покоління. Жоден з демократичних державних устроїв не брав на себе відповідальності вносити зміни у цей порядок, а навпаки, захищав та підтримував існування феноменів історичного минулого національних меншин.

Радянська влада головним своїм завданням поставила зміну історичної дійсності для задоволення своїх потреб. У цьому їй дуже заважало існування історичної спадщини як загальнодержавної (Російської імперії), так і представників окремих національних меншин, що унеможлиблювало просування нової радянської ідентичності. На боротьбу із цим було мобілізовано потужну державну агітаційно-пропагандистську машину. Ассирійці, які опинилися на території Радянського Союзу, не стали винятком у цій боротьбі.

Географічні межі дослідження обмежуються радянської України у 1920-1930-х рр.

Дослідженням обраного питання приділено вкрай мало уваги науковців. Існує лише одна праця дослідника Ф. Бахтінського. [2] Він та інші радянські дослідники розглядають історію ассирійців під радянсько-ідеологічним кутом зору, що суттєво зменшує їх науковість. Позбавлення від радянсько-тоталітарного тиску за часів незалежності надало можливості сучасним науковцям зробити новий, неупереджений аналіз подій минулого. [3,4]

Метою нашої статті є дослідження аналіз чинників, які впливали трансформацію національної пам'яті ассирійців в умовах радянської дійсності. Для вирішення визначеної мети нам потрібно вирішити наступні завдання: дослідити методи впливу

радянської ідеології на ментальні орієнтації асирійців, з'ясувати наслідки цього впливу, визначити область найбільш активного проникнення радянської ідеології у свідомість пересічних асирійців.

Першим, що трапляється сучасному досліднику, це добірка документів у фондах державних архівів України за період 1920-1930-х рр. Це час активного переформатування соціальної та історичної свідомості населення країни, винищення інакомислення та будь-якого опозиційного ставлення до державницької ідеології. У фондах архівів інформація про асирійців мала не системний, а вибіркового характеру. Вона представлена переважно звітною діяльністю членів державно-партійного апарату, поодинокими дослідженнями та свідченнями викривлення дійсності. До сучасної історичної науки потрапили факти та події пов'язані із асирійцями, які вкладались у радянські настанови для роботи з національною меншиною: констатація кількісного стану, залучення до радянського будівництва, відповідність меншини соціалістичним «стандартам» тощо. Існує лише один фонд, матеріали якого присвячені лише асирійцям, державного архіву Сумської області – фонд Р5601 – Роменська трудшкола (асирійська). Але, як й інші матеріали, констатуючи життя у середині громади, він висвітлював етнічне життя під неухильним контролем провладної партії та представників державної влади на місцях.

З огляду на це, сучасний дослідник втратив альтернативність у зіставленні джерельної інформації для об'єктивної оцінки дійсності. Поза увагою фахівців залишилася велика кількість матеріалів, пов'язаних із релігією, етнографічними особливостями, фольклором, повсякденним життям та інших, які були нецікаві або антагоністичні радянській владі. В уяві сучасного дослідника може скластися помилкове враження про природне бажання асирійців долучитися до радянського будівництва та їх відсторонення від національної традиційності.

Найгіршим було те, що у змісті збережених історичних документів, вони в будь-який спосіб намагалися викривити історичну дійсність. Нищівній критиці з боку представників влади та громадського прорадянського асирійського активу піддавалися національна релігія, традиції, звичаї, культура. Винищуючи з свідомості пересічних асирійців ці непохитні складові національної ідентичності, радянська влада намагалася прищеплювати власно вироблені гібридні конструкти.

Потужним знаряддям нищення ознак національного інакомислення та прищеплення радянських стандартів стає система освітньо-культурних закладів. За державної підтримки система освіти набуває першочергового значення. Національна школа, на думку партійних ідеологів, повинна була нести революційні ідеї у широкі маси населення країни. Характеризуючи систему освіти асирійською мовою, ми можемо визначити типові недоліки. У школах не вистачало професійних викладачів із високим рівнем володіння національною мовою, постійне недофінансування робило навчальний процес неефективним та безперспективним, відсутність, навіть у містах компактного проживання, достатньої кількості тих, хто бажає навчатись асирійською мовою. На тлі цих недоліків ми спостерігали протилежні тенденції, як-то посиленний інформаційно-пропагандистський тиск на учнів та батьків. Система батьківських зборів та внесення до навчального плану предметів політінформаційного характеру яскраво свідчить про «перевиховні» цілі освітнього процесу. У таких закладах виховувалися вже радянські асирійці, позбавлені історичної пам'яті, закладалася конфронтація із представниками старшого покоління як носіїв традиційного укладу життя.

Заклади культури, як-то Будинки народів Сходу, червоні кутки мали схожі цілі. Перелік планових заходів містив агітаційно-інформаційні бесіди, діяльність гурткової роботи відбувалася навколо та відповідно до партійних настанов. У таких закладах масово прищеплювалася зневага до проявів традиційного життя асирійської громади,

фактів та подій історичного минулого, досягнень етнічної культури та протиставлялося все це досягненням партії та Радянського Союзу у справі «природного розвитку» громади.

Одним із знарядь зі знищення історичної пам'яті стає національний пісенний репертуар. Державну підтримку мають пісні пролетарського походження, написані асирійською мовою, які підтверджують «впевнений шлях асирійців до радянського життя». Відома збірка радянських пісень переконує асирійців ставати піонерами і комсомольцями, співати інтернаціональні й радянські пісні, та наголошує на досягненнях колгоспного руху [5]. Натомість існують й альтернативні погляди. Так, в інституті ім. Рильського збереглися матеріали дослідження, яке провів у 1924 році М.П. Гайдай [1]. Він записав пісні, переповнені сумом за батьківщиною, бажанням повернутися до рідних домівок та неприхованою зневагою до російських військових у питанні вирішення конфлікту в Турції та Персії, місці компактного проживання асирійців. Музична культура, пісні та танці, стають єдиною дозволеною для асирійців за радянських часів формою вираження національної приналежності. Але, як ми бачимо, підтримувалися та офіційно дозволялися лише ті, що отримали партійне схвалення. Так поступово партійно-радянська система намагалася винищити останні згадки, пов'язані з історичною пам'яттю на рівні пісенної культури, яка була тісно пов'язана з традиційною національною.

Завзяття радянських журналістів відповідало революційній істерії та провідному курсу партії. У своїх матеріалах вони безапеляційно піддавали критиці факти історичного минулого та проявів традиційного устрою життя асирійців. У такій спосіб розставляючи акценти корисного та ворожого. Асирійців переконували у багатовекторній деструкції життя на історичній території, а дії радянської влади, навпаки, презентували як порятунок та допомогу в справі захисту національних інтересів. Безперечно, вплив такої агресивної пропаганди на непідготовлене сприйняття був величезним. Деякі представники громади стали щиро вірити у прагнення влади «допомогти», знецінюючи при цьому власну національну ідентичність, виробляючи сталий комплекс меншовартості та намагаючись долучитися до нової, більш потужної та впливової – радянської [3].

Традиційний устрій асирійської громади, що історично склався протягом століть, також винищувався на рівні громадського осуду та на рівні самої етнічної меншини. Типовим явищем стають громадські слухання повсякденних проблем, товариські суди, втручання у життя окремої родини та родоплемінної громади. Усе це сприяло перенаправленню традиційної компетенції родоплемінного та релігійного фактору вирішення суперечливих питань до юрисдикції державних органів із наступним нівелюванням родоплемінного та патріархального устрою громади. Прояви традиційно-звичаєвого життєвого циклу стають предметом осуду радянсько-партійних функціонерів, причому їх кваліфікація межує із правопорушенням та карною відповідальністю. Так, звичай сплати нареченим батькам нареченої «за молоко матері» кваліфікувався, як акт купівлі-продажу жінки, його осудом пронизаний майже кожен писемний документ того періоду. Схожій зачистці підлягали усі форми традиційного життя, традиції та звичаї, які суперечили тогочасній партійній ідеології.

Бажаючи розхитати міцний патріархальний устрій життя громади, було запущено процес саморуїнації. Усіляко підтримуючи найбіднішу частину громади, влада спрямувала її невдоволення соціально-політичним та економічним становищем проти родоплемінної верхівки, представників національної церкви. Піддаючи критиці її дії та методи, відбувалася дискредитація не окремого ватажка роду, а в цілому такої інституції функціонування громади. Такий устрій класифікувався як керування «ватажками»,

«темними елементами» із негативним забарвленням та осудом із проекцією неможливості існування у радянських реаліях.

Мовні експерименти більшовиків мали на меті знищення національної мови як інструменту передачі етнічної інформації та руйнації процесу спорідненості з традиційною національною культурою, відмежування від співвітчизників та представників асирійських діаспор інших країн. Латинізація та русифікація національного алфавіту спрощувала поширення державницької інформації з одного боку, а з іншого порушувала історичні практики письма та унеможлиблювала в майбутньому отримання інформації з першоджерел, які зберігали «контрреволюційні» історичні матеріали [4].

Сфера релігійних поглядів громадян стає конкурентною складовою для молоді радянської держави. Методом боротьби у цій конкуренції влада обрала повне відсторонення та заборону. Знищенню підлягали не лише культові споруди та коштовне оздоблення церков, синагог та мечетей, а й уся структура управління церквою. У випадку із асирійцями це стає невинною втратою, з огляду на те, що церква для них була не лише релігійною установою, а й виконувала функції управління національною громадою, вона століттями була стрижнем фізичного існування громади. Асирійська церква протягом свого існування захищала свою паству від загрозливих масштабів асиміляції та виконувала державницько-представницькі функції за відсутності державного утворення.

Зв'язок із батьківщиною в асирійців перервався, що позначилося на рівні заборони в отриманні віз як на виїзд, так і на в'їзд, переселенні як окремих громадян, так і масових переселень у межах СРСР. Цей зв'язок був єдиною запорукою в отриманні неупередженої інформації не лише з питань національної політики, а й міжнародної та внутрішньорадянської. Спілкування із закордонними асирійцями, переважно з Персії та Туреччини, давало крихку надію на майбутнє об'єднання у форматі єдиного етнотериторіального утворення та відчуття спорідненості з материнським етносом.

«Робота» з національною пам'яттю поширювалася на всі прояви повсякденного життя громади. Одним із таких напрямів стає візуалізація дійсності за допомогою фотографій. Більшість фото цього періоду стають джерельним доказом перемоги радянського способу життя. Це зафіксовано у використанні інтернаціонального одягу, залучення до радянського святкового циклу, до державних заходів тощо. Дуже цікавим є те, що на цих зображеннях спостерігається майже повна відсутність асирійських національних ознак. Так, навіть на рівні візуальної констатації дійсності превалює радянський, непритаманний національній культурі образ. Стираючи з пам'яті в такий спосіб інформацію національного спрямування, влада намагалася транслювати майбутнім поколінням спалюваний сюжет історичної спадщини.

Історично економічна спеціалізація переважної більшості асирійських біженців в Україні перебувала лише в площині сільськогосподарської зайнятості. За часів царату та радянського часу вони були вимушено перепрофільовані на неперспективну та найпростішу професію – чистильників взуття. Фінансова нестабільність, професійна схильність до фізичних захворювань та залежність від місцевої влади робила таку працю безперспективною, що ще більше віддаляло їх від бажання зайнятися історично-апробованою спеціалізацією, змінюючи світоглядне та ментальне сприйняття дійсності.

Небажання вирішувати питання компактного етнотериторіального розташування надало підстав республіканській владі відсунути вирішення проблем соціально-економічного та політико-правового характеру меншини у площину загальнодержавної інтернаціональної політики поза зону етнічного комфорту асирійців. Штучне утримання їх в міському середовищі стало каталізатором асиміляційних процесів всередині етнічної меншини та нівелювання набутого історичного досвіду.

Репресивно-каральна система внутрішньодержавного управління призвела до подолання внутрішньонаціонального спротиву, переконання та виведення з економічно незалежного автономницького існування в систему загальнодержавного існування особистості, із стійкою залежністю від державної влади. Неможливість існування у державі поза її соціально-економічних інституцій призвело до сприйняття її певних культурних, ідеологічних та світоглядних настанов як інструкції до виконання. Така система взаємовідносин виключала будь-які прояви національної автентичності.

Радянська ідеологія базувалася на тезі про знищення досягнень попередніх поколінь та побудові власного світосприйняття, історії та інших ознак державності та нації. Історія асирійців України в 1920-1930-ті рр. доводить результативність таких планів. У цей період було завдано нищівного удару по складових національної пам'яті та було засновано протилежну концепцію усвідомлення історико-культурних процесів, пов'язаних із минулим. Радянська влада стерла із пам'яті відчуття глибокої релігійності, родинного та родоплемінного укладу життя національної громади, відчуття батьківщини та почуття спорідненості з одноплемінниками з інших країн.

Відбувся процес фізично-емоційного ізолювання на тлі ідеологічних антагонізмів асирійців Радянського Союзу із загальносвітовою асирійською спільнотою. Результатом чого стає формування нової радянської ідентичності, яка створила власну історичну пам'ять не схожу на традиційно історичну та відмінну від загальнонаціональної.

Такі радянські експерименти притупляли національну гідність, гордість за досягнення світового рівня, самоповагу. Виробляли почуття меншовартості перед більш впливовою та прогресивною культурою. Створювали ілюзорно-фіктивне бажання долучитися до цього велетня на тлі відхрещування від власної самотності. Відсутність можливості конкурувати із державною ідеологією, прагненням якої була побудова штучної консолідованої спільноти з представників національних меншин, громадян Радянського Союзу.

Вдало маніпулюючи неосвіченим та низько-культурним рівнем обізнаності переважної більшості асирійців, відсутністю інтелігенції та наукової еліти, радянська влада завдала нищівного удару не лише по родинноплемінному традиційно-релігійному укладу життя асирійської громади, вона знищила історичну пам'ять громади, яка каналізувала етнічну інформацію крізь покоління, незважаючи на час. Влада сконструювала асирійців для своїх потреб, які не прагнули повернення на батьківщину, поступово забували свою мову, традиції, культуру, відсторонилися від національної релігії, та стали сліпими адептами нової політико-соціальної та культурної реальності – радянської. Наступним кроком у радянському «націомодельованні» повинна була стати повна або часткова асиміляція асирійців.

Список використаної літератури

1. Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології (АІМФЕ) НАНУ ім. М. Т. Рильського, ф. 8-13, спр. 145, арк. 1–28а ; Arkhiv Instytutu mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii (AIMFE) NANU im. M. T. Rylskoho, f. 8-13, spr. 145, ark. 1–28a.
2. Бахтинський Ф. Асирійці (Айсори) у Києві / Ф. Бахтинський // Східний світ. - 1928. - № 6. – С. 213-235 ; Bakhtynskiy F. Assyriitsi (Aisory) u Kyievi / F. Bakhtynskiy // Shkhidnyi svit. - 1928. - № 6. – S. 213-235.
3. Маргулов А. Х. Асирійське питання в дзеркалі радянської преси 20–30-х років ХХ століття / А. Х. Маргулов // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13 (1). – С. 218–225 ; Marhulov A. Kh. Assyriiske pytannia v dzerkali radianskoi presy 20–30-kh rokiv XX stolittia / A. Kh. Marhulov // Ukrainskiy istorychnyi zbirnyk. – 2010. – Vyp. 13 (1). – S. 218–225.

4. Маргулов А. Х. Ассирійський лінгвоцид – українські реалії 20–30-х років ХХ століття / А. Х. Маргулов // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка: Історичні науки. – Луганськ, 2010. – Вип. 23. – С. 246-251 ; Marhulov A. Kh. Assyriiskyi lnhvotsyd – ukrainski realii 20–30-kh rokiv XX stolittia / A. Kh. Marhulov // Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetuim. Tarasa Shevchenka: Istorychni nauky. – Luhansk, 2010. – Vyp. 23. – S. 246-251.

5. Петросов Д. Сборник школьных массовых песен / Д. Петросов. – Москва : Огиз, 1934. – 22 с. ; Petrosov D. Sbornik shkolnykh massovykh pesen / D. Petrosov. – Moskva : Ogiz, 1934. – 22 s.

Стаття надійшла до редакції 09.10.2016 р.

A. Margulov

A CONSTRUCT OF HISTORICAL MEMORY AS THE ASSYRIANS ASSIMILATION INSTRUMENT IN 1920-1930TH

Historical memory fixes the basic landmarks of origin, formation and development of ethnos in consciousness of national minority. Exactly this construct gives an opportunity to canalize different family historical achievements of ethnos in conception of further development. The Assyrians in Ukraine in 1920-1930th ran into the massed, peremptory policy of soviet government and the party of bolsheviks, that have the aim to destroy the national historical memory as such. The government gradually and consistently influenced the national mental orientation of minorities. Most of the facts of the past were classified or subjected to Soviet classification, where the national factors were cut down. The central element of party's propaganda became intentions and attempts of Assyrians to be adapted in the terms of the new country. Most of the achievements of the past, traditional culture and mentality were ignored or had negative coverage. A community without the past with possibility to construct the future at the state level had to become the result of such aggressive action.

Keywords: historical memory, Assyrians, totalitarian mode.

УДК 930.1(477)“1946/1965”

D. Nefyodov

THE SOURCES OF THE HISTORIOGRAPHIC RESEARCH OF THE UKRAINIAN SSR WORKING CLASS (1946-1965)

The article analyzes the sources of the historiographic research of the Ukrainian SSR working class during postwar twenty years (1946-1965). The author substantiates the term «historiographical source», proves the selected division of the source complex, and characterizes each type of the source. Selecting from hundreds and hundreds research papers the most common ones, the author proceeds from the fact that their main feature is the way they contributed to the problem under investigation. However, this does not mean that a historiographic research needs only those works which give or gave only new information. Almost all sources may be studied including those that hardly enrich scientific knowledge. The exclusion of these works from the range of source library would preclude an objective assessment of works that really brought new information. The degree of the new can be determined only by comparing with the prevailing scientific tendencies at the time of the emergence of the new.

The conclusions indicate that the source library of the research has been formulating during over seven decades and for the past 25 years has been substantially enriched by bringing numerous documents to the scientific use that previously were in archives' special

funds, the emergence of qualitatively new research on their basis, analysis and synthesis of the best advances of the Soviet, modern domestic and foreign historiography. Due to this the existing source library of historiography of the Ukrainian SSR working class during postwar twenty years (1946-1965) allows reproducing the features and concrete historical conditions of work of several historians' generations both in Ukraine and abroad, which were actively engaged in the problem research. All kinds of research products together provide a variety of information about the extent and pace of development of the chosen problem and enrichment of scientific knowledge, research methodology, scientists' creative laboratory, theoretical and methodological basis of scientific studies, assortment of problems which can be studied. Moreover, all of them are the real evidence of the state of the historical studies, thus they help to investigate the history of the historical studies in Ukraine and progress in the study of the problem namely "The Ukrainian SSR working class during postwar twenty years (1946-1965)".

Keywords: *Ukrainian SSR, working class, historiography, historiographical source.*

With the historiographic research development the problem of historiographical sources acquired a special significance in the general theoretical and concrete applied contexts. In Soviet and modern domestic historical studies the specialists have been arguing for a long time as for the final determination of the concept «historiographical source». We agree with the statement of one of the leading historiographers V. Stetskevych that the historiographical sources are the materials that carry information about the processes of scientific historical knowledge accumulation, genesis, formation and evolution of various historical concepts and scientific problems, development and organization of the historical studies, research schools and laboratories, theoretical-methodological and source library of scientific inquiry [1, p. 26]. In other words a historiographical source is any source that contains information on the historical studies development or a particular scientific problem. In our case this scientific problem is the historiography of the Ukrainian SSR working class during postwar twenty years (1946-1965).

Basing on the classification model widespread in modern historiography [2; 3], we consider it appropriate to distinguish the following basic historiographical sources of the Ukrainian SSR working class during postwar twenty years (1946-1965): synthesis works, single-discipline monographs, dissertations and extended abstracts of dissertations, articles in professional periodicals and collections of scientific papers, materials of scientific and scientific and practical conferences, symposiums, roundtables, memoirs, study and reference materials, bibliographical references, collections of documents and materials.

Let us dwell on the characteristics of the groups and their features.

Synthesis editions are priority historiographical sources, because they are created usually by the most reputable scientists, theoretical advances of which are a kind of guide for other researchers. These publications largely reflect the main areas of the historiographic process and the government's impact on the development and areas of historical research, which is peculiar mainly to the works of the Soviet period. In the publications of that time the emphasis is clearly placed on the interpretation of various processes in the historiography of the Ukrainian SSR working class during postwar twenty years (1946-1965); they also present the main terms and concepts historians should operate describing events and phenomena. Equally important are synthesis works of Western European and North American historiography on the history of the USSR as a whole, its individual periods namely late Stalin and Khrushchev eras, social and cultural problems of the Soviet working class, the economic development of the USSR. Their analysis provides a general theoretical component of the research, gives the idea about the general theories and concepts that were developed in studies of the Soviet society and which, due to the peculiarities of the Anglo-American historiography, were applied to the Ukrainian

Soviet society of the corresponding period. Given the fact that the Ukrainian SSR was the second important republic in the Soviet Union, in the England-American works that postulate the general subject one can often come across the evidence and analytical reflections on the Ukrainian subject. Finally, we cannot avoid the involvement of more general works if our aim is to determine the place of the issues of the Ukrainian SSR workers among the Soviet era studies of foreign historiography, since, and it should be emphasized, Western European and North American historiography of the Soviet Ukraine history existed only as a part of the Soviet era studies in general. The authors of the latest domestic synthesis publications use the best methodological advances of Ukrainian diaspora historians as well as foreign historiosophical guidelines. One of the features of synthesis works is their synthesizing nature, wide geographical and chronological boundaries. The contents of the synthesis works reflect the level of historical studies development at the time of their publication. They allow tracing the problem research, determining the dominant concepts, scientific approaches, formal evaluations, comprehensive view and generalized understanding of the history of the Ukrainian SSR working class during postwar twenty years. Moreover, such works not only summarize some results of hundreds of historians' research work, but also help to determine the internal stages of historical thought development and to better understand the logic and the culture of the historical thinking. These facts predetermine the particular value of synthesis papers as historiographical sources.

The dominant group of historiographical sources is presented by single-discipline and collective monographs, as they tend to reveal and actualize certain aspects, which have not been studied properly, critically analyze historiographical advances of the predecessors, and introduce new historical sources to the scientific use. Although most of them are not specifically and purposefully dedicated to the chosen area, but only highlight some of its aspects, they can trace the development of scientific thought, dynamics and evolution of searches, the process of scientific knowledge development, the situation concerning the sources and, most importantly, determine the level of fundamentality and conclusions argumentation and generalizations as one of the main factors of historical research products. In addition, the area of research over time makes it possible to identify the characteristics of historiographical process in general, the role of public authorities, political parties, non-governmental organizations, etc. in updating of some historical problems, the certain historiographical schools' impact on the study of a certain problem.

The concrete historical dissertations are an important, almost as monographs, historiographical source. They make intermediate conclusions in the study of a particular aspect of the problem, demonstrate the latest historiographical advances.

The most common sources of study of the historiographical process dynamics on the problem under investigation are scientific articles in specialized journals and collections of papers. The peculiarity of these sources is the narrow focus of the problems and, consequently, its deep research. Sometimes they study entirely new issues, try to perform their preliminary analysis. These sources make it possible to trace the evolution of a particular aspect of the historic environment. The role of these sources can hardly be overestimated. The information they carry is very diverse. It provides the great opportunities for analysis and allows one to see all the pros and cons of scientific research development and qualitative changes in the study of the whole history of the Ukrainian SSR working class as well as the chosen problem. These sources make it possible to trace and establish the origin of an issue scientific development, the process of its study, the formation of researchers' team, their practice, the views of some historians, the direction and changes in research areas, search dynamics and publication of scientific studies results, the level of argument, changes in the situation with sources, to identify leading research centers and schools, continuity of research, interdisciplinary connections.

Scientific, scientific and practical conferences, debates and symposia became important historiographical sources for reinterpretation of the history of many issues concerning the Ukrainian SSR workers. Admittedly during the Soviet era in the 50-80's, scientific historical conferences were usually devoted to the party decisions, theoretical principles raised by party forums or party leaders' reports. Only in conditions of Ukraine's independence scientific and scientific and practical conferences have become regular, and their discussions are made up by the pressing issues of the Ukrainian history. International, All Ukrainian and regional scientific and practical conferences are held in the country.

The specific place among historiographical sources is occupied by textbooks and study guides. Typically, the presentation of the problem issues in them is based on the latest advances of the historical thought, taking into account the complex of the available sources and their critical evaluation. However, the specificity of educational material lies in available, sometimes popular science, presentation of the material and an attempt to bring it to the widest possible readership. In addition, the educational material influences the formation of public consciousness, to some extent establishes the viewpoints of students on a particular issue, including future researchers in the field of history.

Encyclopedic materials, guides, handbooks and bibliographical tools are also specific historiographical sources. This specificity lies in the fact that these materials, issued in a given period, not only reflect the source library and the state of a problem research, but also make it possible to track which areas of its research prevailed, what scientific schools investigated certain aspects, the differences between them concerning research methodology. Besides, reference and bibliographic works, introductory article, explanations or other supporting material published in the Soviet period allows us to trace the impact of state and party organs as the subjects of research, and especially the use and citing of predecessors' works, access to their works or, conversely, reticence. Nowadays, most of the archival documents is available to the public and is actively introduced into the scientific use. Accordingly, reference works emerged, so they give an opportunity to orientate in the array of documents and research papers on the problem.

A separate group of sources is represented by published documents. It is primarily about numerous collections of documents and materials, various lists of documentary materials in journals, and also source study papers. They helped to trace the search in archives, introduction of the sources into scientific use and their publication, analyze and disclose the situation with the sources. Collections of documents and materials contribute to the analysis of the process of archival documents' introduction into the scientific use, make it possible to trace which documents in a particular historical stage are the most representative. Of course, the Soviet period collections are characterized by biased nature, unilateral selection of documents, but at the same time their value is in the fact they present substantial factual material, expand the source aspect of the problem. The collections of documents and materials of the modern period are characterized by the diversity of approaches and views on the history of the problem under investigation, scientific «multiculturalism» and absence of ideological background in the selection of documents.

Among historiographical sources on the problem memoirs, recollections, diaries should be noted. Memoir sources are special sources containing information that is not found in official documents and is represented from the viewpoint of an individual. It opens new axiological approaches to the analysis of events, serves as an alternative to the official version. The memories of the Communist Party and the Soviet government leaders as well as the ones of ordinary workers are of interest, because they allow one to immerse into the appropriate atmosphere and perceive the events of that time as viewed by their direct participants. However, one should remember it is the undeniable truth that this type of sources lacks objectivity.

Among the totality of sources a large number of historical publications is made by historical-party publications – their number is about 50% of the total number of publications. This reflects the research interests and orientations that prevailed in the historical studies of 1940-1980's. Guided by the interest of science, we do not reject the historical-party literature, because this move can create a kind of the so-called «vacuum» in the historiography of the problem.

If we place the sources in chronological order, we may note that most of them we issued during the 1940-1980's. It was during these years when Ukrainian researchers managed to raise and highlight the widest range of issues related to the subject of the Ukrainian SSR workers of the postwar reconstruction period. Selecting from hundreds and hundreds of research papers the most typical ones, we assume that their main feature is in what way they contributed to the problem under investigation. However, this does not mean at all that we selected the works that give or gave only new information. We studied almost all works, including those that hardly contributed to the scientific knowledge. The exclusion of these works from the general number of sources would make an objective assessment of works that really presented something new impossible. The degree of the new can be determined only by means of comparison with the prevailing scientific tendencies at the time of the emergence of the new.

Thus, the source library of the research has been evolving over seven decades and for the past 25 years has been substantially enriched by bringing numerous documents to the scientific use that previously were in archives' special funds, appearance of qualitatively new research on their basis, analysis and synthesis of the best advances of Soviet and modern domestic and foreign historiography. Due to this the existing historiographical source library on the Ukrainian SSR working class during postwar twenty years (1946-1965) allows reproducing the features and concrete historical conditions of activity of several historians' generations, both in Ukraine and abroad, who were actively engaged in the problem's research. All kinds of research products together provide a variety of information: the extent and pace of development of the chosen problem and enrichment of scientific knowledge, research methodology, scientists' creative laboratory, theoretical and methodological basis of scientific studies, assortment of problems which can be studied. Moreover, all of them are the real evidence of the historical studies' state, thus they help to investigate the history of the historical studies in Ukraine and progress in the investigation of the problem namely «The Ukrainian SSR working class during postwar twenty years (1946-1965)».

References

1. Стецкевич В. В. Воєнно-мобілізаційна кампанія в Україні у перший період війни (червень 1941 – липень 1942 р.): історіографія проблеми : моногр.я / В. В. Стецкевич. – Кривий Ріг : Вид. центр КТУ, 2009. – 367 с. ; Stetskevych V. V. Voinenno-mobilizatsiina kampaniia v Ukraini u pershyi period viiny (cherven 1941 – lypen 1942 r.): istoriohrafiiia problemy : monohr. / V. V. Stetskevych. – Kryvyi Rih : Vyd. tsentr KTU, 2009. – 367 s.

2. Джерелознавство історії України : довідник : навч. посіб. / Я. Є. Боровський, М. Я. Варшавчик, І. Н. Войцехівська та ін. – Київ, 1998. – 212 с. ; Dzhereloznavstvo istorii Ukrainy : dovidnyk : navch. posib. / Ya. Ye. Borovskiy, M. Ya. Varshavchyk, I.N. Voitsekhivska ta in. – Kyiv, 1998. – 212 s.

3. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко. – Київ : Вища школа, 2002. – 430 с. ; Istorychna nauka: terminolohichnyi i poniatiiinyi dovidnyk : navch. posib. / V. M. Lytvyn, V.I. Husiev, A. H. Sliusarenko. – Kyiv : Vyshcha shkola, 2002. – 430 s.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2016 р.

Д.В. Нефьодов

**ДЖЕРЕЛА ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УРСР (1946–1965 рр.)**

В статті проводиться аналіз джерел історіографічного дослідження робітничого класу УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.). Автор обґрунтовує поняття «історіографічне джерело», доводить обраний поділ джерельного комплексу, характеризує кожен вид джерел. Відбираючи із сотень і сотень науково-дослідницьких праць найбільш типові, автор виходить з того, що головною ознакою їх є те, що нового вони внесли у скарбницю проблеми, яка вивчається. Проте це зовсім не означає, що в історіографічному дослідженні відібрані лише ті праці, які дають або давали виключно нові відомості. Дослідженню підлягають практично усі, у тому числі і такі, що майже не поповнювали наукові знання. Вилучення таких праць із кола досліджуваних, унеможливило б об'єктивну оцінку тих праць, які дійсно вносили нове. Ступінь нового можна визначити лише в процесі співставлення з тим, що панувало в науці в момент появи нового.

У висновках зазначено, що джерельна база дослідження формувалася протягом семи десятиліть і за останні 25 років істотно збагатилася шляхом залучення до наукового обігу численних документів, які раніше перебували в спецфондах архівів, появи на їх основі якісно нових досліджень, аналізу й синтезу кращих здобутків радянської, сучасної вітчизняної та зарубіжної історіографії. Завдяки цьому наявна джерельна база історіографії робітничого класу УРСР в повоєнне двадцятиріччя (1946–1965 рр.) дозволяє відтворити особливості й конкретно-історичні умови діяльності кількох поколінь істориків як в Україні, так і за її межами, які активно займалися дослідженням проблеми. Разом узяті усі види науково-дослідницької продукції дають найрізноманітніші відомості: про ступінь і темпи розробки обраної теми та приріст наукових знань, методика досліджень, творчу лабораторію вчених, теоретико-методологічне підґрунтя наукових розвідок, тематичну палітру. Більше того, всі вони – реальне свідчення самого стану в історичній науці, а отже – допомагають вивчати історію історичної науки в Україні і поступ у дослідженні проблеми «Робітничий клас УРСР в повоєнне двадцятиріччя (1946–1965 рр.)».

Ключові слова: УРСР, робітничий клас, історіографія, історіографічне джерело.

УДК 94(470+571):323.13

О.М. Обершт

**ПРОБЛЕМИ ПОЯВИ РОСІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ В РОСІЙСЬКІЙ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ В ХІХ СТ.**

В даній статті здійснена спроба аналізу історичного тла, на якому вибудувався російський націоналізм. Ми акцентуємо увагу на подвійності даного дискурсу в Російській імперії: з одного боку – націоналізм суспільний, з іншого – офіційний, владний. Поява націоналістичного дискурсу в російському суспільстві була зумовлена необхідністю дати відгук на виклики модерної доби. В даній розвідці ми зосередились на еволюції способів трактування російської нації в ХІХ ст., як наслідків конкретних політичних та світоглядних змін.

Ключові слова: слов'янофільство, панславізм, російський імперіалізм, російський націоналізм, історичний наратив.

Ми схильні вважати, що існування традиції, яка, в даному випадку, вирізняла і консолідувала консервативну групу російського соціуму, було лише чинником, що полегшував перебіг появи російського націоналізму. Отже, модерністська концепція Гелнера частково лягла в структурування матеріалу, під час аналізу російської суспільно-політичної думки.

Наше переконання, що для появи націоналізму була необхідна історична традиція у формі міфів, які лягли в націоналістичний дискурс, змушує нас звернути увагу на російську суспільно-політичну думку XIX ст. Спочатку важливо вибудувати парадигму російської ідеї, яка лягла в основу націоналістичних лозунгів та практик. Це допоможе зрозуміти, як та чому змінювалась позиція російських націоналістів щодо «українського питання» в різних його просторових варіаціях (українці Російської імперії та українці Австро-Угорської монархії). Витоки російського націоналізму ми ведемо з XIX століття, яке, кинувши низку викликів, підштовхнуло російські освічені кола та російську владу сконцентрувати всі сили на конструюванні власної ідентичності, покликану підтвердити територіальні і політичні амбіції титульної нації та зміцнити внутрішньосуспільну єдність. Так почав формуватися російський історичний наратив, який включив декілька історичних міфів: 1) Російська імперія – основний і прямий спадкоємець політичної та національної спадщини Київської держави та «збирач руських земель» (політична реінкарнація конфесійно-цивілізаційної спільноти *Slavia Orthodoxa*); 2) ідея Росії як третього Риму, підхоплена російською православною церквою, згідно з якою після занепаду Риму та Константинополя Москва успадкувала всесвітньо-історичну відповідальність за християнське царство; 3) триєдиність російського народу. В результаті, на початок XX ст. сформувався російський націоналізм, який на основі вибудованого історичного наративу спробує утвердити поняття російської нації.

Річард Вортмана в свій час писав, що «вивчення російської народності і російського націоналізму завжди ускладнювалося як невизначеністю самої концепції націоналізму, так і своєрідністю розуміння нації в Росії» [3]. Дійсно, «громадянський» націоналізм, який більшою мірою проявляється в повсякденному мирному житті і не вимагає загальної мобілізації проти зовнішньої небезпеки, в Росії XIX століття явно не склався. Він взагалі був викорінений з ідейного життя російського суспільства після повстання декабристів, які були натхненні ідеями французької революції. До оприлюднення доктрини «офіційної народності» націоналізм асоціювався з ліберальною меншістю у складі освіченої еліти, яка перебувала під впливом ідей Французької революції і німецького романтизму. Тому справедливо зазначав О. Міллер, що у Росії утвердження націоналістичного дискурсу, як домінуючого, зустріло великий супротив, але в другій половині XIX ст. його роль була уже досить помітною [8, с. 15].

Націоналістичному дискурсу придав імперського смаку процес трансформації Московського царства в Російську імперію, одержавлення вже усталеної східнослов'янської спільноти, яка ідентифікувала себе як русько-православна, та перетворення цієї русько-православної ідентичності у російсько-імперську. Цьому сприяла й термінологічна і концепційна плутанина через підміну конфесійно-цивілізаційної «руськості» етнополітичною «російськістю». В результаті «Росія» постала як династична і територіальна спадкоємиця «Русі», ускладнивши формування окремих національних ідентичностей як української, білоруської, так і власне російської. Таку «прийнятну схему «русської» історії» аналізував Михайло Грушевський у своїй статті 1904 року, яка увійшла до збірки матеріалів Імператорської Петербурзької Академії наук [5]. У ній історик намагався показати суперечності імперського історичного наративу: «Те виїмкове, виключне значіння, яке має історія великоруської держави в сучасній схемі «русської» історії, має вона, властиво, наслідком

підміни поняття історії «русского народа» (в значінні руських, східнослов'янських народностей) поняттям історії великоруського народу» [4, с. 171]. Звичайно, Грушевський показав штучність історичної схеми російського нарративу, який більше відповідав практичним потребам імперії, ніж вимогам історичної науки. Проте новаторство історика не отримало належного інтелектуального сприйняття, а лише спровокувало хвилю політичних скандалів, які охрестили його речником «українського сепаратизму».

Повертаючись до основної думки, зазначимо, що інтенсивні роздуми про російську націю, про російський національний характер почали набувати обертів в результаті популяризації ідеї народності, її входження, як ключовий принцип, в російське духовне життя. Поряд з тим, сьогодні можемо констатувати наявність певного комплексу ідей, що закріплює світогляд росіян різних епох, який ми можемо ідентифікувати як «російську ідею». В цій ідеї завжди перевагу мали міфічні та ідеологічні компоненти, що, в свою чергу, на початку ХХ ст. вилились у кризу, через проблему національної ідентичності. Відповідно, поява поняття російської народності (нації) стало можливим за умови входження «російської ідеї» в націоналістичний дискурс та розширення кола її прихильників у середовищі вищих прошарків російського суспільства.

Аналіз «російської ідеї» варто розпочинати з революційних подій часів декабристів та польського повстання 1830-1831 років, а вірніше з того, що стало їхнім наслідком. Міністр народної освіти Сергій Уваров, проаналізувавши витoki та основний зміст подій, дійшов висновку, що саме поняття нації, яке лежить на поверхні революційних процесів, може з успіхом використовуватись елітами окраїн, щоб кинути виклик імперському центру. Це був переломний момент в російській владній та суспільній думці. Граф Уваров замінює поняття «нація» поняттям «народність» для опису політики поступової націоналізації еліт на всіх просторах імперії. Зрозуміло, що на його дії сильніше впливали його посадове становище та приналежність до царя, ніж його симпатії європейській традиції.

В такий спосіб міністр в першу чергу намагався вирішити польське питання на західних окраїнах. Олексій Міллер писав, що С. Уваров чітко сформулював своє ставлення до політичного змісту поняття нація: «Прийнявши химери обмеження влади монарха, рівності прав усіх станів, національного представництва на європейський манер, уявно-конституційної форми правління, колос не протягне і двох тижнів, більш того, він впаде раніше, ніж ці помилкові перетворення будуть завершені» [7, с. 289-290]. Логічно, що витіснення з офіційного дискурсу поняття нації було, перш за все, викликано його нерозривним зв'язком з конституцією, національним представництвом і над становістю [7, с. 290], а головне – посяганням на імперію. Таким чином, Уваров фактично започаткував російський націоналістичний дискурс, створивши офіційну ідеологію, в основу якої лягли два цивілізаційні принципи Росії – православ'я та самодержавство, та пристосований до російських умов суто європейський принцип – народність. Поняття народності мобілізувало в російському суспільстві націоналістичну логіку. Її розвивали як праві, так і ліві сили. Але будучи ліберальним за походженням, російський націоналізм набуде консервативних рис. Сильно на таке становище вплине сама царська влада, легітимізуючи твердження, що імперія створює націю, а не нація імперію.

Одним із етапів розгортання російської національної свідомості став вихід на політичну арену у першій половині ХІХ ст. слов'янофільської ідеології, що стала антитезою ліберальним проєвропейським перетворенням Олександра І. Нова система цінностей, розроблена російськими мислителями Олексієм Хом'яковим, Іваном

Киреевським, Петром Киреевським, Іваном Аксаковим, Константином Аксаковим, Юрієм Самаріним, Іваном Беляєвим, лягла в основу російського націоналізму.

Досліджуючи класичне слов'янофільство, як самостійний напрямок російської думки, шукаючи його початки, в різний час більшість істориків вказувало на 1839 рік, на статтю О. Хомякова «Про старе і нове» [14] та на полеміку О. Хомякова та І. Киреевського стосовно цієї статті. Вважалося, що в цей час були викладені основні положення слов'янофільської доктрини. Ми ж прихильні стверджувати, що вирішальне значення для адекватної оцінки будь-якого вчення чи ідеології має візія розвитку народу, країни тощо. В записці «Про старе і нове» хоча і стверджувалося, що віра в російський народ може бути виправдана не його минулим, а майбутнім, проте про це ж «майбутнє» нічого конкретного не було сказано.

Шукаючи програмні засади слов'янофілів, деякі дослідники вказують на 1845 р., коли редактором погодінського «Москвитянина» на короткий період став І. Киреевський, а також з'явився знаменитий «валуєвський збірник» [13], в передмові до якого історик-слов'янофіл Д.М. Валуєв «вперше друковано виклав основи історико-філософської концепції слов'янофільства» [15, с. 58]. Говорячи про те значення, яке мають для Росії російський народ та інші народи, які її населяють, він підкреслює: «І тому всякий підданий держави належить Росії, – але Росія належить тільки православному і Російському, бо йому одному належить і з ним нероздільна її історія, її минуле та майбутнє» [13]. Вже через 60 років російські націоналістичні організації будуть скандувати на вулицях Києва чи Харкова, чи інших великих міст, щось подібне, узагальнене в принципі «Росія для росіян» (центральне твердження в принципі народності). Також Д.М. Валуєв, який рано пішов з життя, в передмові вмістив основні положення слов'янофільської концепції російської історії: специфічність російського історичного процесу і його принципова відмінність від західноєвропейського. Ті ж думки лежали і в основі статті, написаної О. Хом'яковим в 1839 р.

Слов'янофіли намагалися довести особливість шляху розвитку та образу майбутньої Росії, яка, на їх думку, повністю відрізнялася від західноєвропейських держав, як доказ – протилежність національних ідеалів. Різні аспекти слов'янофільської ідеології здійснили вагомий внесок у розвиток російського націоналізму. Адже з самого початку слов'янофіли відстоювали російську народність, її побутові особливості, православ'я. В даному випадку, вдалим було зауваження учасника тих подій генерала Олексія Куропаткіна: «Ця партія отримала тільки випадково назву «слов'янофілів». Їм правильніше було б називатися «народниками», «націоналістами» або «русософілами» [6]. Полемічна назва «слов'янофіли», яку дали опонентам західники, довгий час сприймалась І. Киреевським, О. Хомяковим, Ю. Самаріним як незаслужене і образливе прізвисько. В 1847 р. в статті «Про думки «Сучасника», історичні та літературні» Ю. Самарін особливо обумовлював, що назву «старовірів та слов'янофілів» придумали «петербурзькі журнали», яким вона чомусь здається дуже забавною [15]. Варто зазначити, що в російській літературній мові, суспільній практиці середини ХІХ ст., термін «слов'янофільство» мав подвійне значення: ним позначалась як течія російської думки, представлена Киреевським, Хом'яковим, Аксаковим, так і слов'янофільство-слов'янолюбство, яке мало своїх представників. Як суспільно-політичні явища вони були принципово відмінними, але спільна назва зумовлювала їх змішування, а інколи і ототожнення. Така нероздільність понять часто впливала на репутацію класичних слов'янофілів перед російською владою, яка за Миколи І притримувалась принципів легітимізму та непорушності європейських кордонів [1, с. 147-163]. Загалом, російські слов'янофіли спрямували суспільну думку на особливу національну модель, суть якої ми розглянемо в процесі нашого дослідження.

Стосовно місця слов'янського питання, то вичерпною буде наведена думка державного діяча Ю. Самаріна, яку він висловив у листі до друга, написаному в травні 1842 року, вважаючи за хибне дошукуватися «слов'янського духу» в спілці слов'янських племен: «... Лише в Росії слов'янський дух досягає самоусвідомлення, що витікає із самозречення. ...Я не думаю, що Росія може перейняти щось нове, чим би ще не володіла, в інших слов'янських племен. Навпаки, їхнє визволення з їхньої обмеженості й актуалізація всередині них загальнослов'янської суті можлива лише за однієї умови – досягнення їхнього самоусвідомлення завдяки Росії» [11, с. 89].

Така думка була підживлена позиціями уряду, який ще раніше намагався поєднати слов'янофільські концепції з охоронною теорією міністра народної освіти С. Уварова, який її послідовно розвивав на засадах православ'я, самодержавства та народності. Не дивно, що консервативні кола, такі як слов'янофіли, зустріли її із захопленням. Адже російська влада звернулася до російських традицій, в пошуках власних витоків та єднання з народом, російським, звичайно, проти інших народів імперії. Найпромовистіше вираження позиції уряду в слов'янському питанні можна знайти в циркулярі графа С. Уварова, що вийшов 1847 року: «Все, що ми маємо в Росії, належить нам без участі інших слов'янських народів, котрі нині простягають до нас руки і благають захисту не стільки з поклику братської любові, як із розрахунків дрібного, але не завжди безкорисного егоїзму... Хіба назва росіян не славніша для нас, ця наша славна назва, яка з моменту заснування нашої держави повторювалася й повторюється мільйонами людей в суспільному житті? Хай же назва росіян лунає в університетах, як вона лунає серед російського народу, який без будь-якої хитромудрої філософії, без уявного слов'янства, зберіг віру наших батьків, мову, нороби, звичаї, всю народність...» [10, с. 153].

Слов'янофільські концепції стали рушієм підвищення інтересу до національних звичаїв та соціальних потреб народу. Такі символічні риси слов'янофіли висували, заявляючи про свою глибоку спорідненість із давньою (допетровською) Московією. Філософсько-політична течія слов'янофілів, яка поєднувала в собі імперський патріотизм, ідеали православ'я, Третього Риму, з ідеалізацією народної культури, і певний панславістський відтінок, вплинула на формування російської національної ідеології. Поряд з тим ми розуміємо, що слов'янофільство було лише одним із типів реалізації національної ідеології. Будучи однією з головних ідеологічних складників слов'янофільського світогляду, національна складова політично розумілась дуже реакційно, а не революційно, як в тогочасній Європі. Про важливість національної ідеї консервативна російська еліта остаточно усвідомить лише в час революції 1905-1907 рр.

Істотні корективи в російську суспільну свідомість внесла Кримська війна 1853-1856 рр. Поразка Росії змусила росіян, які перебували при владі та поза нею, переглянути своє внутрішнє становище, а також своє ставлення до сусідніх держав. Слов'янофіл Ю. Самарін одразу після завершення війни у формі філософських роздумів про дію історичних законів, намагався сформулювати ідею месіанської ролі Росії у вирішенні гострої проблеми, яка стоїть перед людством [12, с. 35-47].

Таким чином, війна спровокувала пошук нових орієнтирів національної ідеології, окрім концентрації на власних проблемах, частина російської еліти знайшла такі орієнтири в «докорінній соціальній, культурній, релігійній та мовній спорідненості з іншими слов'янами» [10, с. 101]. Якщо до Кримської війни панславізм не мав підтримки серед владних кіл, то після неї панславістські ідеї здобувають популярність. Цю думку, зокрема, висловив Михайло Погодін, піддавши жорсткій критиці зовнішню політику Росії, і закликавши до широкого союзу з пригнобленим слов'янством [10, с. 101-102]. Отже, в політичних та інтелектуальних колах почали переважати прослов'янські настрої.

Зміна політики самодержавства за Олександра II, проведення за його царювання реформувань життя держави і суспільства призвели до таких змін в країні, які вимагали відповідних змін в ідеологічній системі слов'янофільства. До політичної ситуації, яка сформувалась в Росії, класичне слов'янофільство не змогло пристосуватись і, йдучи на спад в 60-ті рр. XIX ст., на рубежі 60-70-х рр. XIX ст. поступово зійшло нанівець. А кволі панславистські тенденції попереднього періоду стали виразником дедалі більшої хвилі російського націоналізму. Звичайно, частина класиків слов'янофільства, спираючись на месіанську роль Росії такі їхні представники, як Ю. Самарін та І. Аксаком долучилися до підтримки серед слов'ян ідеї «любові до Росії» та «віри в неї». Самі цього не помітивши, вони ідейно еволюціонували в бік панславізму.

Отже, після Кримської війни російські суспільні діячі намагалися відкрити й «означити джерела слов'янської єдності, наділити слов'янську справу ідеологічною спрямованістю, пропагувати слов'янську справу та здобувати прихильників для своєї ідеології» [10, с. 97]. Тепер слов'янофіли та близькі до них групи, які раніше вивчали свою історичну спадщину, оминаючи інші народи, з головою поринули в новий вид діяльності. Під тиском міжнародних подій вони почали переносити на інших слов'ян ті риси, які вважали особливо слов'янськими, тобто російськими. Переорієнтований у такий спосіб рух невдовзі став відомий як панславізм [10, с. 87]. До слов'янофільської концепції історії (ідей несумісності римо-католицького та слов'янського світів, месіанізму Росії та православ'я як істинної релігії слов'янства) панслависти додали глибоку перейнятість слов'янським питанням під політичним кутом зору. Тобто, було сформульовано зовнішньополітичну доктрину.

Російський панславізм виразився в двох формах: культурній та політичній. У реальності обидва напрямки ставили перед собою єдину, виключно політичну мету – об'єднання слов'янського світу. Відмінності між ними полягали лише в шляхах і способах досягнення цієї мети.

Ще в 1858 р. в Москві під егідою російських панславистів виник «Слов'янський благодійний комітет», який займався розповсюдженням безкоштовних книг, нагородженням преміями за наукову працю, допомагав тим слов'янам, які переселялися в Росію (переважно чехам), організовував читання рефератів про слов'янство і слов'янські справи, фінансував відкриття шкіл і церков. Різні слов'янські комітети залишалися вірними своїм заявленим цілям; вони займалися філантропією та поширенням російської мови й літератури серед інших слов'ян [11, с. 92].

М. Погодін відверто пов'язав мовну єдність із панславистською політичною програмою, коли закликав слов'ян прийняти російську мову, адже «Бог прирік їй дивовижну долю, вклавши її в уста народу, рукопокладеного на першість над усіма народами слов'янського, а може й європейського світу!» [9, с. 63-64].

Спроба переконати західних і південних слов'ян у тому, що Росія, російська мова і література здатні позбавити їх від німецького, мадярського і турецького гніту, була зроблена російськими панславистами на Всеслов'янському з'їзді 1867 р. в Москві, який мав відкрити нову епоху в історії слов'янського світу. Зручним приводом для скликання Московського з'їзду 1867 р. послужила Всеросійська етнографічна виставка. Московські панслависти представляли російський етнос безумовним лідером слов'янської цивілізації. Російсько-слов'янський пріоритет його прихильники визначали і через високий рівень культури, і через військово-політичну міць. Особливо наголошувалося готовність Росії надати допомогу своїм «закордонним братам».

Англійський історик Х. Сетон-Ватсон робить висновок, що після Етнографічної виставки в Москві 1867 р «слов'янофільство поступилося місцем панславізму, і це ще більше скоротило відмінності між російським націоналізмом і імперськими експансіоністськими цілями російської держави» [17, с. 444-446].

У свою чергу, політичні інтереси панславівців зблизили їх із прибічниками офіційної народності, поборниками російської державної ідеї, яка розширювала свої геополітичні інтереси. Це означало трансформацію панславізму у його політичну форму. Під цим терміном ми розуміємо трансформацію російської політичної думки, концептуальний перехід російської еліти в ширші геополітичні межі, претендуючи на російську гегемонію не лише в східнослов'янському світі (для цього характерне поняття «панрусизм»), а й серед західних та південних слов'ян. На нашу думку, політична форма панславізму оформилась 1869 року в праці Данилевського «Росія і Європа».

Першими паростками політизації російського панславізму можемо вважати злиття слов'янофільства з «офіційною народністю» (представниками якого були: С. Уваров, С. Шевирьов, Ф. Булгарін, О. Пипін), яке дослідник Олександр Янов подає як польське повстання 1863 року [16, с. 152]. Саме в цей час слов'янофіли побачили у такому розвитку подій загрозу реформам Олександра III, які для них стали умовою повернення держави в утрачений допетровський період, період взаємного невтручання між владою та народом, кінець «душегубного деспотизму» та «поліцейської держави». Повставши проти поляків, слов'янофіли не помітили, як опинилися в одному таборі з владою.

Політичний панславізм став апогеєм імперського офіційного націоналізму, який протягом усього XIX ст. підживлював різні національні ідеї. Але став зрозумілим його утопізм, бо експансіоністські цілі російської держави, виявилися потужнішими, ніж ідеал панслов'янської солідарності. Поряд з тим, ми бачимо, як панславізм увійшов в націоналістичний дискурс, апелюючи до російської гегемонії в усьому слов'янському світі. Щодо офіційного націоналізму, то він, за словами Б. Андерсона, був «вольовим поєднанням нації з династичною імперією». Російський офіційний націоналізм, як ми зрозуміли, став реакцією на національні рухи першої третини XIX ст. Цю думку узагальнює і сам Б. Андерсон, пишучи, що офіційні націоналізми були реакціями пануючих груп – насамперед династичних і аристократичних, хоча і не тільки, – яким загрожувало виключення з масових уявних спільнот або внутрішня маргіналізація в цих спільнотах [2, с. 129].

На подальший розвиток націоналістичного дискурсу в Російській імперії вплинув прямий зв'язок консервативних кіл з самодержавством. Спочатку офіційний націоналізм почав засвоювати елементи суспільного російського націоналізму. Ставши на шлях націоналізації та підтримавши націоналістичний дискурс освічених консервативних кіл, династія Романових в результаті отримала протектора. Адже влада як і раніше «освячувалась» вищою релігійною ідеєю, в дусі «тріади Уварова». Разом з тим, наприкінці XIX ст. консервативні кола російського соціуму прагнули оформити в життя ідею сильної державності з метою нейтралізації соціалістичної альтернативи. Тут вже монархізм та націоналізм об'єдналися проти поширення соціалістичних поглядів. Адже XIX століття показало, що націоналізм як ідеологія, як дискурс, як поле значень не є абсолютно домінуючим. Соціалістичні проекти були серйозними конкурентами, особливо в своєму російському виконанні, де свідомо ігнорувалося національне, на відміну, скажімо, від соціалізму австрійського [7, с. 56]. Тому зрозумілим є те, що ідеологія націоналізму в Російській імперії ніколи не була відокремлена від царя, монарха. Можемо констатувати об'єктивну історичну ситуацію, притаманну російській дійсності: націоналізм і монархізм в російській суспільно-політичній думці накладались один на одного.

Могутня держава та відчуття місії, яка впливала з цього, сприяла агресивності російського націоналізму та появі вимоги панівної ролі російського народу вже в самій російській державі.

Ми навели ряд типів російської національної ідеології, з метою зобразити усю картину російської ідеї, з якої вибудувався російський націоналізм з центровим

поняттям російської народності. Адже національна ідеологія перетворюється в ідеологію націоналізму тоді, коли нація починає визнаватися найвищою цінністю.

Відповідно до вище зазначеного, можемо зробити наступні висновки:

1. Націоналістичний дискурс в Російській імперії зародився в часи, коли посаду міністра просвіти посідав Уваров, який ввів в російський наратив поняття народності та її непохитний зв'язок з православ'ям та самодержавством.

2. Класичне слов'янофільство породило російський месіанізм, який включає в себе ідею особливого історичного шляху Росії, без чого важко уявити концепцію російського націоналізму. Так само не оминає ця концепція величі Росії та російської нації, продуковану також слов'янофілами.

3. Російський месіанізм, як одна із складових російської національної ідеї, розширив свої межі, кинувши око на слов'янські народи, породивши політичний панславізм. Це тип ідеології врешті-решт зазнав поразки під тиском експансіоністських цілей російського імперіалізму.

4. Забезпечення безперервності політичних традицій у націоналістичному дискурсі, намагання пристосувати їх до модернізаційних викликів, лавинним шаром докотилось до початку ХХ ст., сформувавши новий політичний принцип – націоналізм.

5. Російський націоналізм, як ідеологія, історично був підпорядкований цілям збереження «імперського тіла», будучи опорою режиму і захисником консервативних цінностей. Громадянський націоналізм взагалі був викорінений з ідейного життя російського суспільства після повстання декабристів.

Список використаної літератури

1. Аксаков, И. С. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах / И. С. Аксаков. – Москва : М. Г. Волчанинов, 1888. – Ч. 2 : Учебные и служебные годы. Т. 2 : Письма 1848-1851 годов. – 409 с. ; Aksakov, I. S. Ivan Sergeevich Aksakov v ego pismakh / I. S. Aksakov. – Moskva : M. G. Volchaninov, 1888. - Ch. 2 : Uchebnye i sluzhebnye gody. T. 2 : Pisma 1848-1851 godov. – 409 s.

2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – Київ : Критика, 2001. – 276 с. ; Anderson B. Ujavleni spilnoty. Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia y poshyrennia natsionalizmu / B. Anderson. – Kyiv : Krytyka, 2001. – 276 s.

3. Вортман Р. Национализм, народность и российское государство [Электронный ресурс] / Р. Вортман ; пер. з англ. О. Майорової // Неприкосновенный запас. – 2001. – № 3(17). - Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2001/3/vort.html> ; Vortman R. Natsionalizm, narodnost i rossiyskoe gosudarstvo [Elektronnyy resurs] / R. Vortman ; per. z ang. O. Mayorovoї // Neprikosnovennyu zapas. – 2001. – № 3(17). – Rezhim dostupa : <http://magazines.russ.ru/nz/2001/3/vort.html>.

4. Грушевський М. Звичайна схема «русскої» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський // Політологія (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.) : хрестом. / ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 167-173 ; Hrushevskiy M. Zvychayna skhema «russkoi» istorii i sprava ratsionalnogo ukladu istorii shhidnogo slovianstva / M. Hrushevskiy // Politolohiia (kinets XIX – persha polovyna XX st.) : khrestom. / red. O. I. Semkiv ta in. – Lviv, 1996. – S. 167-173.

5. Звичайна схема «русскої» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // / Ред. В.И. Ламанский. – Санкт-Петербург, 1904. – Вып. 1. – С. 298-304; Політологія (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.): Хрестоматія / Ред. О.І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 167-173 ; Zvychayna shema «russkoyi» Istoriyi i sprava natsionalnogo ukladu istoriyi shidnogo slov'yanstva // Stati po slavyanovedeniyu. Sbornik Rossiyskoy imperatorskoy akademii nauk / Red. V.I. Lamanskiy. – Sankt-Peterburg, 1904. – Vyip. 1. –

S. 298-304; *Politologiya* (kinets НІН – persha polovina ХХ st.): Hrestomatiya / Red. O.I. Semkiv ta in. – Lviv, 1996. – S. 167-173.

6. Куропаткин А. Н. Русская армия [Электронный ресурс] / А. Н. Куропаткин. – Санкт-Петербург : Полигон, 2003. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Kuropat/index.php ; Kuropatkin A. N. Russkaya armiya [Elektronnyy resurs] / A. N. Kuropatkin. – Sankt-Peterburg : Poligon, 2003. – Rezhim dostupa : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Kuropat/index.php.

7. Миллер А. И. О русском национализме. Лекции, статьи, диалоги / А. И. Миллер. – Москва : Полит. Ру, 2013. – 356 с. ; Miller A. I. O russkom natsionalizme. Lektsii, stati, dialogi / A. I. Miller. – Moskva : Polit. Ru, 2013. – 356 s.

8. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении / А. И. Миллер. – Санкт-Петербург, 2000. – 260 с. ; Miller A. I. «Ukrainskiy vopros» v politike vlastey i russkom obshchestvennom mnenii / A. I. Miller. – Sankt-Peterburg, 2000. – 260 s.

9. Орывки из писем, о положении славян в Европе, М.П. Погодина к Министру народного просвещения, по возвращении из путешествия в 1839 и 1842 гг. // Русская беседа. – 1859. – № 1. – С. 62-73 ; Otryvki iz pisem, o polozhenii slavyan v Yevrope, M.P. Pogodina k Ministru narodnago prosveshcheniya, po vozvrashchenii iz puteshestviya v 1839 i 1842 gg. // Russkaya beseda. – 1859. – № 1. – S. 62-73.

10. Пыпин А. Н. Панславизм в прошлом и настоящем (1878) / А. Н. Пыпин. – Санкт-Петербург : Колос, 1913. – 186 с. ; Pypin A. N. Panslavizm v proshlom i nastoyashchem (1878) / A. N. Pypin. – Sankt-Peterburg : Kolos, 1913. – 186 s.

11. Російський імперіалізм / упор. Т. Гунчак; пер. з англ. Т. Цимбала. - Київ : Києво-Могилянська академія, 2010. – 395 с. ; Rosiiskyi imperializm / upor. T. Hunchak; per. z anhl. T. Tymbala. - Kyiv : Kyievo-Mohylianska akademiia, 2010. – 395 s.

12. Самарин Ю. Ф. Два слова о народности в науке / Ю. Ф. Самарин // Русская беседа. – 1856. – № 1. – С. 35-47 ; Samarin Yu. F. Dva slova o narodnosti v nauke / Yu. F. Samarin // Russkaya beseda. – 1856. – № 1. – S. 35-47.

13. Сборник исторических и статистических сведений о России и народах ей единоверных и единоплеменных / Издал Д. В. – Москва : Типография А. Семена, 1845. – Т. 1. – С. 1–21 ; Sbornik istoricheskikh i statisticheskikh svedeniy o Rossii i narodakh ey edinovernykh i edinoplemennykh / Izdal D. V. – Moskva : Tipografiya A. Semena, 1845. – T. 1. – S. 1–2.

14. Хомяков А. С. О старом и новом // Хомяков А. С. Полное собрание сочинений / А. С. Хомяков. – Москва : Университетская типография, 1900. – Т. 3. – С. 11–29 ; Khomyakov A. S. O starom i novom // Khomyakov A. S. Polnoe sobranie sochineniy / A.S. Khomyakov. – Moskva : Universitetskaya tipografiya, 1900. – T. 3. – S. 11–29.

15. Цимбаев Н. И. Славянофильство / Н. И. Цимбаев. – Москва : Издательство Московского университета, 1986. – 272 с. ; Tsimbaev N. I. Slavyanofilstvo / N. I. Tsimbaev. – Moskva : Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 1986. – 272 s.

16. Янов А. А. Патриотизм и национализм в России. 1825-1921 / А. А. Янов. – Москва : Академкнига, 2002. – 398 с. ; Yanov A. A. Patriotizm i natsionalizm v Rossii. 1825-1921 / A. A. Yanov. – Moskva : Akademkniga, 2002. – 398 s.

17. Seton-Watson H. The Russian Empire 1801-1917 / H. Seton-Watson. – Oxford : The Clarendon Press, 1967. – 813 p.

Стаття надійшла до редакції: 09.10.2016 р.

O. Obersht

THE FEATURES OF RUSSIAN NATIONALISM APPEARANCE IN RUSSIAN SOCIAL AND POLITICAL THOUGHT IN XIX CENTURY

In this article attempted to show own vision of historical background, which developed Russian nationalism. We focus on the duality of the discourse in the Russian Empire on the one hand - social nationalism, on the other - the official, authoritative. The emergence of nationalist discourse in Russian society was caused by the need to give response to the challenges of modern times. In this exploration, we focused on the evolution of ways of interpretation of the Russian nation in the nineteenth century as the effects of specific political and ideological changes.

We tend to believe that the existence of the tradition, which in this case distinguished and consolidated conservative group of Russian society were only factor that facilitates the flow of the appearance of Russian nationalism. Hence, during the analysis of Russian political thought we partly used the Gellner's modernist concept. Our convictions that for the emergence of nationalism was necessary historical tradition in the form of myths that formed the nationalist discourse, forces us to pay attention to the Russian social and political thought in the nineteenth century. At first, it is important to build the paradigm of the Russian idea, which formed the basis of nationalist slogans and practices.

The origins of Russian nationalism we lead since the nineteenth century, which challenges prompted the Russian enlightened community and Russian authorities to focus all efforts on designing its own identity designed to confirm the territorial and political ambitions of Russian ethnos and strengthen social cohesion.

In this article it comes about the formation of the Russian nationalist ideas influenced by specific socio-political conditions and the conservative response to these conditions. The author considered the key elements of this idea in the light of Russian Slavophilism and Pan Slavism. Also was analyzed impact of these currents of social life on the appearance of Russian nationalism.

Keywords: *Slavophilism, Pan Slavism, Russian imperialism, Russian nationalism, historical narrative.*

УДК 778.5[(477)+(470+571)]:303.823.4

М.Б. Парахіна

НАЦІОНАЛЬНА КІНЕМАТОГРАФІЯ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ: ПЕРЕДІСТОРІЯ СПІВПРАЦІ

У статті висвітлено історію співпраці кінематографістів України та Росії, яка розпочалася ще часів Російської імперії. Автор доходить висновку, що дії російської еліти в галузі духовної культури є класичним зразком зовнішньої експансії, що має на меті конкретну ціль – поширити власну культуру, витіснивши національну.

Ключові слова: *Україна, Росія, кінематографія, культура, історія.*

Двосторонні відносини між країнами завжди становлять собою складний комплекс проблем, що невід'ємно пов'язаний з особливостями їх історії, суспільно-політичного та економічного розвитку, особливостями менталітету титульної нації. Відповідно їх розбудова і еволюція потребує багатостороннього аналізу всіх вищенаведених факторів, а розвиток стосунків невід'ємно пов'язаний з особливостями історичного часу. Проте не лише об'єктивні, історичні передумови визначають рівень активності співробітництва

чи напруженість протистояння, а й ряд суб'єктивних чинників: політичні амбіції лідерів та опозиції, вічне прагнення пошуку прихованого ворога, винного у всіх бідах держави, минулі образи. Однак ледь не ключовою ознакою будь яких міждержавних відносин є прагнення використати партнера для власного блага чи то як сферу власного політичного впливу, чи як ринки збуту, чи просто як образ для порівняння з наголошуванням на невдачах сусіда.

Саме такими, вищенаведеними ознаками володіють в повній мірі українсько-російські відносини. При чому, якщо Україна передусім прагнула представити Росію як історичного ворога, від минулих (а часто і сучасних) дій якого походять всі невдачі, то російське суспільство продовжує сприймати Україну як «блудного сина», що через свою нерозважливість зруйнував все «батьківське» благоденство, і відповідно повернення його – важлива політична місія. І для її здійснення не зайвими є жодні заходи: економічні, міжнаціональні, політичні і навіть культурницькі. Причому дії російської еліти в галузі духовної культури є класичним зразком зовнішньої експансії, що має на меті конкретну ціль – поширити власну культуру, витіснивши національну, довести більшості населення сусідньої держави меншовартість і провінційність всіх її національних особливостей, і врешті решт спрямувати суспільну думку у потрібне русло: Україна без Росії ніщо.

Українці й росіяни співпрацювали в галузі кінематографу ще за часів Російської імперії – фактично з моменту появи цього синтетичного виду мистецтва. Втім, не маючи державного суверенітету, Україна від самого початку не могла розраховувати на окремих, самостійний шлях розвитку кіно. Тож і спільну роботу кінематографістів-українців і кінематографістів-росіян назвати співпрацею рівних неможливо: увесь кінематограф Російської імперії розвивався в лещатах культури панівної нації, для якої українська кінопродукція та її творці відігравали лише провінційну, допоміжну й підпорядковану роль.

Особливістю імперського періоду була виражена комерційна експлуатація нового виду мистецтва. Рухоме зображення в Російській імперії, на відміну від СРСР, було недооцінене владою як засіб впливу на народні маси. У цю, доейзенштейнівську, добу режисери й продюсери орієнтувалися на ринок, знімаючи швидко й зрозуміло для масового глядача.

Однак уже в цей період можна помітити «українське питання» в імперському російському кінематографі. У 1909 р. фірма одного з піонерів світового кінематографа О. Ханжонкова (уродженця Макіївки; 1877–1945) зняла «Мазепу» (за мотивами поеми «Полтава» О. Пушкіна й лібрето опери П. Чайковського). Того ж року московське відділення фірми «Пате» поставило «Віа» (за М. Гоголем; фільм не зберігся). Причому режисером обох цих стрічок був один з піонерів російського кінематографа Василь Гончаров (1861–1915; за деякими оцінками, «перший російський кінорежисер»). Трохи раніше уродженець Феодосії Олександр Дранков зняв «Тараса Бульбу» – фільм вийшов раніше за «Віа» і був на той час першою екранізацією доробку видатного письменника [13]. За сто років росіяни знову візьмуться за екранізацію згаданих творів Гоголя, коли спільно з українцями зніматимуть блокбастери «Тарас Бульба» (2009, режисер Володимир Бортко) і «Вій» (2013, режисер Олег Степченко), та про ці мистецькі події йтиметься згодом.

На початку ХХ ст. в Росії почали фільмувати спектаклі українських театральних колективів й екранізувати україномовні твори вітчизняних класиків: «Запорожець за Дунаєм» І. Гулака-Артемовського, «Богдан Хмельницький» за М. Старицьким, «Шельменко-Денщик» Г. Квітки-Основ'яненка. Утім, Василь Ілляшенко в «Історії українського кіномистецтва» називає їх «фільмами, які паплюжили українську класику, давали примітивне, імперське трактування народного побуту, звичаїв, життя в

Україні» [10, с. 26] (зрештою, традиція саме такої презентації вітчизняної класики й надалі домінувала у російському кінематографі «союзних», а згодом й пострадянських часів).

Попри те, що ці стрічки були створені у період, коли кінематограф справедливо називався атракціоном і художньої цінності в ньому було мало, варто звернути увагу на зацікавлення російських кінематографістів (тим більше, народжених на нашій землі) до українських сюжетів. Зацікавлення це не згасало й у радянський період, а чимало російських режисерів експлуатують «українську тему» й досі (відповідно до власного рівня компетентності й художньої майстерності).

Після повалення царату 30 березня 1917 р. у київському кінотеатрі Штремера створюється організаційний комітет Спілки діячів кіно під головуванням В. Іванова. Однак невдовзі об'єднання розколюється навпіл, унаслідок чого постають два окремих угруповання: спілка прокатників, що підтримувала ідею державної незалежності України, й спілка кінопрацівників, яка симпатизувала з Радою робітничих, солдатських і селянських депутатів. Спричинена Першою світовою війною розруха, а згодом й перманентні військові конфлікти, агресія більшовицької Росії спричиняють український стан кіноіндустрії: «Кіностудії пустіють, матеріальне устаткування розкрадають, і воно зникає в невідомому напрямку. Багато фільмів знищено, заховано по таємних льохах або закопано. Актори й кінематографісти втікають на південь. Місто Харків стає транзитним пунктом для тих [утікачів з Росії. – М. П.], хто не визнає більшовицької влади. Тут організуються прем'єри фільмів Петра Чардиніна, Чеслава Сабінського і В'ячеслава Висковського» [7, с. 15-16].

Отже, після більшовицького перевороту у Петрограді у жовтні 1917 р. російські кінематографісти доволі масово мігрують до Києва, Одеси, Харкова та Ялти. Російські кінематографічні матеріально-технічні й кадрові ресурси пожвавлюють кіновиробництво на українській території. За оцінкою В. Скуратівського, після більшовицького перевороту тодішнє російське кіно – ледь не у повному кадровому й технічному складі – «евакуюється на Україну, де намагається віднайти сприятливіші умови для своєї подальшої діяльності» [17, с. 85]. Така бодай тимчасова тотальна міграція в Україну російського дореволюційного кінематографа вплинула згодом, на думку того ж автора, на формування певних аспектів національного українського кіно – «у його своєрідній, вже підрадянській редакції» [17, с. 86].

У період існування Української Держави у серпні 1918 р. гетьман П. Скоропадський видав указ про українізацію кінематографа. Відтак постала перша українська кіноорганізація «Українфільм». Завдяки співпраці з німецькими кіновиробниками з Нойбабельсбергу й німецькій техніці «Українфільм» випустив декілька короткометражних хронікальних стрічок: «В резиденції Ясновельможного Пана Гетьмана», «Проголошення незалежності України», «Київ звільнений», «Український комендант Ровінський» та ін. Тоді ж спільно з німецькими виробниками розпочалася праця над фільмом «Батько Шевченко». Втім, після падіння гетьманського режиму «Українфільм» припинив діяльність, так і не запустивши у виробництво фільми В'ячеслава Висковського «Чорна Пантера» й «Брехня» за творами Володимира Винниченка [12, с. 62; 7, с. 16].

Від початку 20-их років ХХ ст. – з опануванням території Наддніпрянської України російськими більшовиками – вітчизняний кінематограф мусив виконувати важливу місію компартії – завойовувати масового глядача. Для цього треба було опанувати низькі жанри – комедію, мелодраму, пригодницький фільм, детектив. З іншого боку, виникла необхідність задовольняти вимоги офіційних ідеологів щодо агітаційно-пропагандистських функцій кіно (за В. Леніним, «найважливішого з усіх мистецтв»)

відповідно до запитів компартійної доктрини [14, с. 88-92]. Нерідко режисери мусили поєднувати ці два завдання.

Попередня система приватного кіновиробництва за умов більшовицького тоталітарного режиму не мала шансів на існування. Процес її ліквідації відбувся надзвичайно стрімко. Постала нова установа – Фотокіноуправління при Головополітосвіті (Всеукраїнський кінокомітет), що була структурним підрозділом Наркомату освіти УСРР (НКО УСРР).

13 березня 1922 р. Всеукраїнський кінокомітет було реорганізовано на Всеукраїнське фото-кіноуправління (ВУФКУ). Структура ВУФКУ складалася з правління, організаційного, виробничого, прокатного відділів й ревізійної комісії. На момент створення у віданні ВУФКУ перебувало дві кінофабрики – Одеська та Ялтинська, Одеський кінотехнікум та майже 500 кінотеатрів [16, с. 32-36].

Потужності Одеської та Ялтинської кінофабрик вже не могли задовольнити потреб республіки. Їй хоча реконструйована 1926 р. Одеська кінофабрика за технічним рівнем була однією з кращих в СРСР, було ухвалено спорудити третю – у Києві. Фінансування її будівництва значною мірою провадилося за рахунок прибутків, які надходили з республіканського кінопрокату й продажу фільмів ВУФКУ для закордонного прокату. За планом архітектора Рикова у тодішньому київському передмісті Шулявці у березні 1927 р. розпочалося спорудження Київської кінофабрики на площі у 27 га. Будівництво велося швидкими темпами, однак керівництво ВУФКУ вирішило ще до його завершення розпочати на Київській кінофабриці роботу над художніми фільмами – зйомки перших стрічок тимчасово відбувалися «в приміщеннях ревізиторського складу, підстанції, Пушкінському парку» [18]. Того ж 1927 р. ВУФКУ залишило столичний Харків й розташувалося у Києві по бульвару Шевченка, 12 [4; 8, с. 98-101].

Розквіт вітчизняного німого кіно припадає на 1928 р. [7, с. 42]*, коли було введено у дію Київську кінофабрику, побудовану за німецьким зразком на сорокагектарному вигоні з центральним павільйоном (110 x 40 м; 3 600 м² корисної площі), де одночасно можна було знімати 24 ігрових фільми (для порівняння – на Одеській кінофабриці з її чотирма павільйонами одночасно могли працювати 18 режисерів). Визнана на той час найбільшою кіностудією СРСР, Київська кінофабрика забезпечувала близько половини радянського кіновиробництва [7, с. 41-42]. Здійснювалося будівництво профільних заводів і фабрик для забезпечення усіх етапів виробництва кіно. Того ж 1928 р. став до ладу оптико-механічний завод КІНАП в Одесі; 1929 р. споруджено завод «Свема» (аббревіатура від рос. «светочувствительные матеріали») у м. Шостка для виробництва кіноплівки [11, с. 155].

ВУФКУ також організувало невелике кіноательє у Харкові, що спеціалізувалося на виробництві мультиплікаційних фільмів. Утім, після введення в експлуатацію 1928 р. Київської кінофабрики союзна влада того ж року відбрала у ВУФКУ Ялтинську студію, передавши її у користування «Совкіно», «Ленфільму», «Мосфільму» та ін. [6, с. 31]

ВУФКУ прагнула гідно репрезентувати кінопродукцію УСРР на міжнародній арені, налагоджуючи й підтримуючи усталені зв'язки з закордонними кіноклубами й діячами кіно з різних країн світу, пропагуючи досягнення республіканської кіноіндустрії у європейській та американській пресі: «Журнали Парижа, Брюсселя, Рима, Праги, Бухареста, Софії публікували постійні двотижневі огляди поточної діяльності ВУФКУ [...]. А міжнародний альманах «Все Кіно» за 1927 р. мав адреси всіх філій ВУФКУ, інформацію та статистику української кінематографії. Український журнал

* Від часу створення й до 1928 р. ВУФКУ випустило 105 ігрових фільмів, над якими працювали 73 сценаристи, 35 режисерів, 23 оператори, 17 декораторів й 105 акторів у головних ролях.

«Кіно» діставали в обмін на свої видання всі зарубіжні кінооргани» [5, с. 99]. У свою чергу, з закордону надходили фільмовані репортажі, які включалися в Україні до кінохронік «Маховик» (1924–1925), «Хроніка ВУФКУ» (1925), «Кінотиждень» [11, с. 156].

Зокрема, з 1923 р. (після повернення з еміграції) на Одеській кінофабриці працював російський режисер Петро Іванович Чардинін (справжнє прізвище Красавцев або Красавчиков; 27.01/08.02/1872 – 14.08.1934) [9], який виховав згодом кількох українських режисерів та акторів. Саме він поставив перший в Україні пригодницький фільм «Укразія» (1925). Головну роль у цьому фільмі зіграв популярний український актор 1920-х років Микола Панов. За словами кінознавця Сергія Тримбача, ця стрічка на багато років уперед визначила традицію оповіді про радянського розвідника, якому доводиться діяти у ворожому оточенні [3, с. 10]. Чардиніну також належить один з перших українських байопіків* – двосерійний фільм «Тарас Шевченко» (1926) з видатними українськими акторами Амвросієм Бучмою та Наталією Ужвій, а також низка інших «цікавих у мистецькому і національному відношенні фільмів» («Тарас Трясило» /1927/ та ін.) [6, с. 32]. Однак 1930 р. талановитого режисера було звільнено з Одеської кіностудії. Він почав думати про повторну еміграцію, однак реалізувати цей задум йому не пощастило – завадила невиліковна недуга й невблаганна смерть.

Поряд з Петром Чардиніним на тій самій Одеській кінофабриці упродовж кількох років працював для українського кінематографа на запрошення ВУФКУ російський режисер й сценарист Володимир Гардін (Благонравов Володимир Ростиславович; 18.01.1877 – 28.05.1965), один з перших режисерів ВУФКУ. За оцінкою Леоніда Гальченка, був він одним із тих «нечисленних чужинних кінорежисерів, який сумлінно вивчив не лише історію України, а й культуру, побут, мову українського народу». Серед багатьох поставлених Володимиром Ростиславовичем фільмів «особливо визначалися національним звучанням «Отаман Хмель» та «Остап Бандура» (1924 р.)» [6, с. 32-33].

«Остап Бандура» був одним з перших фільмів ВУФКУ, присвячених суто українській тематиці, відзнятим українською мовою в оригіналі (розмова акторів й титри). Хоча у стрічці до певної міри тенденційно показано смерть українця Остапа Бандури – за радянську владу в Україні, проте режисер презентував свого героя як людину-ідеаліста, яка щиро вірила більшовицьким обіцянкам щодо прийдешнього суверенного, повнокровного у культурному й справедливого у соціальному вимірі життя в Україні. По суті ж вийшло так, що стрічка стала обвинуваченням російського більшовицького режиму за недотримання його ж «урочистих» обіцянок. Фільм був цінним й тим, що містив документальні історичні епізоди, зафільмовані в Україні 1918–1919 рр. (зокрема оператором Е. Тіссе). Між цими епізодами були й картини боїв Армії УНР з Червоною армією. Втім, демонстрація цих подій широкій глядацькій аудиторії була небажаною ані для республіканської компартійної номенклатури, ані для центрального уряду у Москві. Тому, попри надзвичайну популярність, фільм демонструвався лише до кінця 1925 р., доки не був знятий з прокату з цензурних міркувань [6, с. 33].

Українське кіно кінця 20-их – початку 30-их років поступалося російському у різноманітності стилів жанрів, відрізнялося меншою агресивністю ідеологічного наступу на глядацьку аудиторію, більшою тверезістю своїх оцінок історичного моменту як «зламу епох» [3, с. 14]. Французький кінознавець Жорж Садуль, який не раз приїздив у СРСР і був свідком становлення радянського кіно, у своїй «Історії кіномистецтва» (1957) зауважує, що Україна мала власну, самостійну школу кінематографу: «Своєю чергою

* *Байопік* (від *англ.* biopic – biographical picture – біографічна стрічка) – кінематографічний жанр, що розповідає про долю відомої особистості; фільм-біографія.

Олександр Довженко, який став відомим лише в кінці періоду німого кіно, також різко відрізняється від своїх попередників – Дзиги Вертова, Ейзенштейна, Пудовкіна. Довженко – українець, і це позначається на його творчості. СРСР об'єднує багато республік, населення яких значно відрізняється від населення центральної частини колишньої Росії. Деякі з цих республік, зокрема Україна, мали свої незалежні й цілком життєздатні школи кіномистецтва» [15, с. 178].

За декілька років в Україні було знято низку етапних стрічок, які значно вплинули на подальший розвиток світового кінематографу і увійшли в усі підручники з історії кіно. Йдеться, насамперед, про знамениту трилогію Олександра Довженка («Звенигора», «Арсенал» і «Земля») та українські картини російського радянського режисера єврейського походження Дзиги Вертова. Останній протягом трьох років (1927–1930) працював на Київській кінофабриці ВУФКУ. Його експериментальна, авангардна «Людина з кіноапаратом» (1929) традиційно очолює списки світових кінокритиків і кінознавців як найважливіший документальний фільм усіх часів [1]. Зйомки відбувалися в трьох українських містах – Одесі, Києві та Харкові. Саме тут Дзига Вертов дістав змогу реалізувати свої творчі експерименти, які не схвалювали у радянській Росії. В УРСР у 1930-му році він також зняв перший радянський звуковий документальний фільм – «Симфонія Донбасу» («Ентузіазм»). Як один із піонерів вітчизняного кінематографу, Вертов із захопленням зустрів ідею використання звуку в кіно, новаторськи застосувавши не лише мовні й музичні засоби, а й безпосередньо «звуки життя» [3, с. 31].

На Київській кінофабриці ВУФКУ працював також брат Дзиги Вертова – режисер і оператор Михайло Кауфман. У Києві він зафільмував, зокрема, документальну кінопоему «Навесні» (1929), яку 2011 р. реставрував Центр Довженка: «В ньому (*фільм* «Навесні») постає нині майже невідомий Київ 1929 року. Кадри пробудження міста, поновлення його життя, перегукуються з ліричними картинами відродження природи. Уважна камера Кауфмана надовго зупиняється на усміхнених обличчях дітей, малюючи ліричну картину зізнання в коханні Києву. В «Навесні» Кауфман уперше використав принцип «прихованої камери» [2].

Усвідомлюючи пропагандистську можливість нового вида мистецтва, яке стрімко прогресувало, російський більшовицький лідер В. Ленін називав кіно «найважливішим з усіх мистецтв». Його спадкоємець Й. Сталін перетворив кіномистецтво на знаряддя ідеологічно-пропагандистських маніпуляцій створеного ним тоталітарного режиму. На Всесоюзній партійній нараді з питань кіно 15 березня 1928 р. у Москві керівництво ВКП(б) проголосило, що кіно не може бути аполітичним. Напередодні цього зібрання з'явилося ініційоване агітпропом ЦК ВКП(б) звернення до партійної кінонаради групи відомих російських митців (С. Ейзенштейн, В. Пудовкін та ін.), внаслідок якого 29 січня 1929 р. був утворений Комітет у справах кінематографії та фотографії – перший урядовий орган, який керував кінобудівництвом у масштабі усього Радянського Союзу. У подальшому структура галузі відозмінювалася й удосконалювалася «за постійного збереження засадничого принципу керівництва з боку головної державної організації» СРСР [19, арк. 149].

Проблема становлення та розвитку міждержавного співробітництва у сфері кінематографії посідає одне з чільних місць в системі комплексного міжнародного співробітництва. За своїм науково-теоретичним та практичним значенням воно не поступається таким загальновідомим сферам як політика, економіка, співробітництво на рівні міжнародних організацій, військове співробітництво тощо. Адже співробітництво у сфері кіноіндустрії, на відміну від багатьох інших сфер міжнародних двосторонніх відносин охоплює не лише стосунки на рівні правлячої еліти двох країн, а практично все суспільство, в тій чи іншій формі демонструючи наявність контактів між державними,

сусільними, громадськими організаціями, а також між окремими творчими особистостями, які не зважаючи на певні перипетії офіційної державної зовнішньополітичної доктрини здійснюють контакти з колегами сусідньої держави.

Список використаної літератури

1. Critics' 50 Greatest Documentaries of All Time [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.bfi.org.uk/sight-sound-magazine/greatest-docs>.

2. Навесні [Електронний ресурс] // Національний центр Олександра Довженка. – Режим доступу : <http://www.dovzhenkocentre.org/product/24/> ; Navesni [Elektronnyi resurs] // Natsionalnyi tsentr Oleksandra Dovzhenka. – Rezhym dostupu : <http://www.dovzhenkocentre.org/product/24/> [Elektron. resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.bfi.org.uk/sight-sound-magazine/greatest-docs>.

3. 100 фільмів українського кіно : Анотований каталог за проектом ЮНЕСКО «Нац. кінематогр. спадщина» / упоряд. : Р. Беляєва, Р. Прокопенко. – Київ : Спалах ЛТД, 1996. – 127 с. ; 100 filmiv ukrainskoho kino : Anotovanyi kataloh za proektom YuNESKO «Nats. kinematohr. spadshchyna» / uporiad. : R. Bielიაieva, R. Prokopenko. – Kyiv : Spalakh LTD, 1996. – 127 s.

4. Брюховецька Л. Вісім років української автономії : До 90-річчя ВУФКУ [Електронний ресурс] / Л. Брюховецька // Кіно-Театр. – 2012. – № 2. – Режим доступу: http://www.ktm.ukma.kiev.ua/show_content.php?id=1331 ; Briukhovetska L. Visim rokiv ukrainskoi avtonomii : Do 90-richchia VUFKU [Elektronnyi resurs] / L. Briukhovetska // Kino-Teatr. – 2012. – № 2. – Rezhym dostupu: http://www.ktm.ukma.kiev.ua/show_content.php?id=1331.

5. Брюховецька Л. Світовий резонанс українського кіно (на матеріалі журналу «Кіно». К., 1925–1930) / Л. Брюховецька // Українське мистецтвознавство. – Київ : Наук. думка, 1993. – Вип. 1. – С. 97-103 ; Briukhovetska L. Svitovyi rezonans ukrainskoho kino (na materialii zhurnaluu «Kino». K., 1925–1930) / L. Briukhovetska // Ukrainske mystetstvoznnavstvo. – Kyiv : Nauk. dumka, 1993. – Vyp. 1. – S. 97-103.

6. Гальченко Л. Советське кіно в УССР: до 40-річчя большевицької влади в Україні / Л. Гальченко // Український збірник / Інститут для вивчення ССРСР. – Мюнхен, 1958. – Кн. 13. – С. 27-41 ; Halchenko L. Sovietske kino v USSR: do 40-richchia bolshevytskoi vlady v Ukraini / L. Halchenko // Ukrainskyi zbirnyk / Instytut dlia vyvchennia SSSR. – Miunkhen, 1958. – Kn. 13. – S. 27-41.

7. Госейко Л. Історія українського кінематографа. 1896–1995 / Л. Госейко; пер. із франц. С. Довганюка, Л. Госейка. – Київ : КІНО-КОЛО, 2005. – 464 с. ; Hoseiko L. Istoriia ukrainskoho kinematohrafa. 1896–1995 / L. Hoseiko; per. iz frants. S. Dovhaniuka, L. Hoseika. – Kyiv : KINO-KOLO, 2005. – 464 s.

8. Грушева Т. В. Основні напрямки діяльності Всеукраїнського фотокіноуправління (1922–1930 рр.) / Т. В. Грушева, О. В. Сахно // Наукові праці Історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 42. – С. 98-101 ; Hrusheva T. V. Osnovni napriamky diialnosti Vseukrainskoho fotokinoupravlinnia (1922–1930 rr.) / T. V. Hrusheva, O. V. Sakhno // Naukovi pratsi Istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. – 2015. – Vyp. 42. – S. 98-101.

9. Івануха М. Красавцев великого німого: Петро Чардинін [Електронний ресурс] / М. Івануха. – Режим доступу: www.kievreport.com/cinema/472 ; Ivanukha M. Krasavtsev velykoho nimoho: Petro Chardynin [Elektronnyi resurs] / M. Ivanukha. – Rezhym dostupu: www.kievreport.com/cinema/472.

10. Ілляшенко В. Історія українського кіномистецтва / В. Ілляшенко. – Київ : ВІК, 2004. – 412 с. ; Illiashenko V. Istoriia ukrainskoho kinomystetstva / V. Illiashenko. – Kyiv : VIK, 2004. – 412 s.

11. Наумова Л. М. Умови виникнення українського національного кінематографа і діяльність ВУФКУ / Л. М. Наумова // Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого. – 2014. – Вип. 15. – С. 152-160 ; Naumova L. M. Umovy vynyknennia ukrainskoho natsionalnoho kinematohrafa i diialnist VUFKU / L. M. Naumova // Naukovyi visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu teatru, kino i telebachennia imeni I. K. Karpenka-Karoho. – 2014. – Vyr. 15. – S. 152-160.

12. Полтава Л. Українське кіно / Л. Полтава // Український збірник / Інститут для вивчення ССРСР. – Мюнхен, 1957. – Кн. 10. – С. 62 ; Poltava L. Ukrainske kino / L. Poltava // Ukrainskyi zbirnyk / Instytut dlia vuvchennia SSSR. – Miunkhen, 1957. – Кн. 10. – С. 62.

13. Росляк Р. «Українська одиссея» Олександра Дранкова [Електронний ресурс] / Р. Росляк // Кіно-Театр. – 2003. – № 1. – Режим доступу : www.ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=22; Rosliak R. «Ukrainska odiseia» Oleksandra Drankova [Elektronnyi resurs] / R. Rosliak // Kino-Teatr. – 2003. – № 1. – Rezhym dostupu: www.ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=22

14. Росляк Р. Більшовики й український кінематограф: деякі аспекти державної політики в перші роки радянської влади / Р. Росляк // Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого. – 2015. – Вип. 17. – С. 88–92 ; Rosliak R. Bilshovyky u ukrainskyi kinematohraf: deiaki aspekty derzhavnoi polityky v pershi roky radianskoi vlady / R. Rosliak // Naukovyi visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu teatru, kino i telebachennia imeni I. K. Karpenka-Karoho. – 2015. – Vyr. 17. – S. 88–92.

15. Садуль Ж. История киноискусства от его зарождения до наших дней / Ж. Садуль; пер. с 4-го франц. изд. М. К. Левиной; ред., предисл. и примеч. Г. А. Авенариуса. – Москва : Изд-во иностранной л-ры, 1957. – 313 с. ; Saduly Zh. Istoriia kinoiskusstva ot ego zarozhdeniia do nashikh dnei / Zh. Saduly; per. s 4-go frants. izd. M. K. Levinoi; red., predisl. i primеч. G. A. Aveniariusa. – Moskva : Izd-vo inostrannoii l-ry, 1957. – 313 s.

16. Самойленко Т. І. Українське кіно в умовах тоталітарного режиму / Т. І. Самойленко // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]. – 2010. – Т. 129, Вип. 116. – С. 32-36 ; Samoilenko T. I. Ukrainske kino v umovakh totalitarnoho rezhymu / T.I. Samoilenko // Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu "Kyievo-Mohylianska akademiia"]. – 2010. – Т. 129, Vyr. 116. – S. 32-36.

17. Скуратівський В. Українське тоталітарне кіно / В. Скуратівський // Нариси з історії кіномистецтва України / ред.-упоряд. І. Зубавіна; редкол. В. Сидоренко (гол.) та ін. – Київ : Інтертехнологія, 2006. – С. 77-116 ; Skurativskiy V. Ukrainske totalitarne kino / V. Skurativskiy // Narisy z istorii kinomystetstva Ukrainy / red.-uporiad. I. Zubavina; redkol. V. Sydorenko (hol.) ta in. – Kyiv : Intertekhnolohiia, 2006. – S. 77-116.

18. Фількевич М. О. Довженківці: сторінки історії / М. О. Фількевич; авт.-упорядники Г. Фількевич, Г. Фількевич. – 2 вид., доп. – Київ, 2006. – 179 с. : фотоіл. ; Filkevych M. O. Dovzhenkivtsi: storinky istorii / M. O. Filkevych; avt.-uporiadnyky H. Filkevych, H. Filkevych. – 2 vyd., dop. – Kyiv, 2006. – 179 s. : fotoil.

19. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 2. – Оп. 15. – Спр. 857 ; Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady Ukrainy. – F. 2. – Op. 15. – Spr. 857.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2016 р.

M. Parakhina

**THE NATIONAL CINEMATOGRAPHY OF UKRAINE AND RUSSIA:
BACKGROUND OF COOPERATION**

The article spotlights a history of cooperation of Ukrainian and Russian cinematographers that began back in the days of the Russian Empire. The author comes to conclusion that actions of the Russian intellectual culture elite are a classic example of external expansion that has a specific purpose – to spread own culture by squeezing national culture.

The bilateral relations between countries always represent a complicated complex of problems that is integrally associated with peculiarities of their history, social and political and economic development, peculiarities of mental structure of dominant ethnic group. Thus their development and evolution requires multi-parameter analysis of all above-mentioned factors, and relations development is integrally associated with peculiarities of historical time. However, not only objective preconditions determine the level of cooperation activity or tension of confrontation, but also a number of subjective factors: political ambitions of leaders and opposition, endless striving for concealed enemy, guilty in all country's travails, bygones. However, almost key sign of any interstate relations is striving to use partner for own benefit or as a sphere of own political influence or as sales market or just as image to compare with emphasizing neighbour's misfortunes.

The Ukrainian-Russian relations have precisely these above-stated signs to the full extent. Herewith, if Ukraine principally strived to present Russia as a historical enemy, whose past (and often also contemporary) actions bring all misfortunes, then the Russian society continues to perceive Ukraine as the prodigal son who, due to his imprudence, destroyed the whole father's well-being, and accordingly his return is an important political mission. And to conduct it all measures make sense: economic, international, political and even cultural. In addition, the actions of the Russian intellectual culture elite are a classic example of external expansion that has a specific purpose – to spread own culture by squeezing national culture, to convince the popular majority of neighbouring state of inferiority and provincialism of all its national peculiarities, and finally to canalize a public opinion to necessary course: Ukraine is nothing without Russia.

Ukrainians and Russians cooperated in the field of cinematography back in the days of the Russian Empire – actually from the moment of emergence of this synthetic art form. However, as Ukraine did not have national sovereignty, from the very beginning it could not count on a separate, independent way of cinema development. Thus a joint work of Ukrainian cinematographers and Russian cinematographers cannot be called as cooperation of peers: the whole cinematography of the Russian Empire developed in the clutch of dominant nation's culture, for which the Ukrainian cinema products and their authors played just provincial, ancillary and subordinate role.

The problem of formation and development of interstate cooperation in the field of cinematography takes one of the important places in a system of integrated international cooperation. According to its scientific and theoretical and practical importance, it is highly competitive with such well-known fields as politics, economics, cooperation on international organizations' level, military cooperation, etc. After all, the cooperation in the field of cinematography, as opposed to many other fields of international bilateral relations, involves not only relations on a level of ruling elite of two countries, but also the whole society, in one form or another showing the availability of contacts between state, public, non-governmental organizations, as well as between separate creative individuals who, in spite of certain twists and turns of official state foreign affairs conception, keep in touch with colleagues from neighboring state.

Key words: *Ukraine, Russia, cinematography, culture, history.*

І.М. Пасічник

ІДЕЙНІ ОРІЄНТАЦІЇ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО В ПРЕДСТАВЛЕННІ БРИТАНСЬКИХ ТА АМЕРИКАНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

У статті проаналізовані основні підходи істориків Великої Британії, США, Канади до представлення та розуміння гетьмана Української Держави П. Скоропадського та його ідейних орієнтацій. Розглянуто праці дослідників як сучасних, так і тих, що публікувалися ще з 1930-х років. Виявлено певні тенденції та закономірності в їхніх інтерпретаціях щодо діяльності та суспільно-політичних поглядів П. Скоропадського.

Ключові слова: П. Скоропадський, американські історики, британські історики, гетьман, Українська Держава.

Про таку неоднозначну постать історії України як П. Скоропадський написано сотні часто діаметрально протилежних історичних і публіцистичних праць. Велику роль тут відіграли вітчизняні науковці, які продемонстрували найрізноманітніші підходи до вивчення цієї постаті. Втім, не дивлячись на це, вчені певних держав і досі традиційно залишаються в полоні деяких стереотипів відносно гетьмана Української Держави та некритично підходять до його ідейних орієнтацій. В першу чергу це стосується науковців Великої Британії, США та Канади, які не належать до середовища українських емігрантів та дивляться на П. Скоропадського та його суспільно-політичні погляди через призму російського «білогвардійського» чи «більшовицького» бачення.

Мета – виявити та проаналізувати інтерпретації британських та американських істориків щодо П. Скоропадського та його ідейних орієнтацій.

Окремі вітчизняні історики такі як знаний історіограф Я. Калакура [3] чи відомий знавець Гетьманату Р. Пиріг [5] займалися дослідженням підходів зарубіжних вчених до постаті П. Скоропадського. Проте, за виключенням згадки про О. Файджеса [5, с. 14], вони нічого не повідомляли про британських та американських науковців, а більше сконцентрували увагу на їх російських колегах. Характерно, що і в дослідженнях інших вітчизняних та зарубіжних вчених присутня ця тенденція. Винятком є окремі розвідки, зокрема, О. Лупандіна [4], які лише побіжно торкалися підходів певних американських вчених.

Ще в 30-х роках ХХ ст. відомий американський історик та журналіст Вільям Генрі Чемберлін стверджував, що з усіх фігур антибільшовицького руху П. Скоропадський був беззаперечно однією з найбільш блідих та неколоритних. Він звертав увагу, що на відміну від більшості інших лідерів білих, які привертали до себе певний тип військових послідовників, «пап'є-маше диктатура» П. Скоропадського спиралася лише на багнети німецьких військ [9, с. 125]. Цікаво, що навіть залежний від Німеччини донський отаман П. Краснов оцінювався істориком не такою цілковитою маріонеткою як очільник Української Держави. В баченні В. Чемберліна, гетьман не був українським націоналістом, а лиш надавав поверхово своєму режиму українські кольори, використовуючи українську мову в документах та повертаючи старі українські назви та титули для того, щоб догодити німцям, які відділили Україну від Росії та планували створити ряд васальних держав від Фінляндії до Кавказу [9, с. 130, 125]. Суспільно-політичні погляди П. Скоропадського оцінювалися як соціально-реакційні, направлені на обмеження прав робочих організацій та підтримку багатих класів міста та села, які готові були вітати будь-кого, хто поверне їм їхнє багатство.

Твердження В. Чемберліна про маріонетковий режим П. Скоропадського знайшло своє відображення і в багатьох наступних роботах вчених Великої Британії, США та Канади. Зокрема, слова «маріонетковий режим» та «німецька маріонетка» («german puppet») вживаються американцями Пітером Кенезом [16, с. 135, 144], Річардом Пайпсом [19, с. 162], британцем Орландо Файджесом [12, с. 449], канадцем Девідом Роджером Марплесом [17, с. 53] та ін. У той же час ці ж вчені відзначали і важливість очільника Української Держави для антибільшовицького руху. Зокрема, П. Кенез вважав П. Скоропадського першим лідером «білих», що відрікся від Лютневої революції та ясно підтримував реакційну, контрреволюційну позицію. Він звертав увагу, що в напрямку виправдання відділення від Росії гетьман використовував націоналістичні гасла, але насправді, він як вірний офіцер російської імперської армії, зовсім не бажав та не мав можливостей задовольняти істинні національні прагнення українців. Більш того консервативний уряд П. Скоропадського був заклопотаний допомогою різним антибільшовицьким організаціям, із-за чого Київ незабаром став одним із центрів організації білих [16, с. 135, 140]. Крім того, П. Кенез демонструє абсолютне нерозуміння багатьох історичних обставин, в яких діяв гетьман, а його державницькі прагнення намагається виводити лише з інтересів «Білого руху». Він називає територіальний спір між Всевеликим Військом Донським та Українською Державою навколо Таганрогу однією з найабсурдніших сторінок в історії громадянської війни в Росії. П. Кенезу важко зрозуміти, як П. Скоропадський та П. Краснов могли присвячувати багато значення питанню кому належатиме Таганрог, в той момент, коли більшовики являли велику небезпеку для обох держав. Це П. Кенез пояснює лише тим, що обидва цих діячів були політиками-аматорами, нездатними відділити головне від ефемерного. Визнання П. Скоропадським незалежності Дону, як і відмова від його претензій на Таганрог, пояснюються не його бажаннями, а лише результатом донської дипломатії та втручанням німців, оскільки для останніх гетьман був всього лиш маріонеткою [16, с. 146–148].

Втім якби П. Кенез знав про велике обурення, яке викликало серед української громадськості передача Таганрогу та інших заселених українцями земель Донщині, то він би можливо і не дивувався важливості цього територіального питання. Так, орган УСДРП «Робітнича газета» писав: «Таким чином ніякої користі для України од признання нею Дону нема, а Україна лише допомагала Дону в боротьбі його з більшовиками, допомагала тій силі, яка крім своєї реакційності ще й ворожа Українській державі і цим лише нашкодила справі мирових переговорів з Московщиною. Остання принаймні признала Українську державу, а Дон має завдання, які ідуть всупереч інтересам України яко держави.»[2].

В порівнянні з П. Кенезом багато інших його колег проявляють ще меншу обізнаність з постаттю П. Скоропадського та його намірами. На думку професора Університету Альберти Д. Марплеса, гетьман був історичною аномалією, людиною, яка ймовірно належала до більш раннього періоду. А титул «гетьман», який не використовувався 150 років, був даний П. Скоропадському німцями для легітимізації маріонеткового режиму. А серед причин антигетьманського повстання вказувалося, що В. Винниченко та інші боялися, що П. Скоропадський відновить федеративні зв'язки з радянською Росією [17, с. 53–55]. Останнім реченням Д. Марплес показує свою слабку обізнаність як з антибільшовицькою позицією гетьмана, так і радянськими поглядами В. Винниченка.

Професор Університету Глазго Еван Модслі говорить про П. Скоропадського як про заможного представника імперського істеблішменту, що взяв архаїчний титул гетьмана. Він зауважує, що П. Скоропадський сам про себе казав, що він радше буде самостійником, тобто сепаратистом, ніж більшовиком. Е. Модслі вказує, що якою б не

була мотивація гетьмана, його режим був не здатний заснувати сильні державні інституції чи бодай ефективну армію [18].

Американський військовий історик Девід Балок вважав Гетьманат лиш більш поступливим режимом ніж влада Центральної Ради. Головне, на чому він наголошував – це забезпечення П. Скоропадським поставок продовольства до Німеччини, що йшло в розріз з інтересами селянства та його підтримка потенційного союзу з небільшовицькою Росією [8].

Такі оцінки британських та американських авторів, в яких гетьман показаний маріонеткою та реакціонером, байдужим до ідеї української державності, не інакше як стереотипними та заангажованими важко назвати. Втім, якщо подивитися, що головним джерелом про Гетьманат для цих вчених слугували мемуарні та історичні праці не українських діячів, а російських «білих» та «червоних», то тоді все стає зрозумілим. Наприклад, в бібліографії П. Кенеза [16] жодного українського дослідника чи мемуариста. Те саме можна сказати і про багатьох інших науковців. Також, подекуди, не треба забувати і про негативний вплив на позицію цих вчених і мемуарів деяких діячів УНР, а також праць українських емігрантських дослідників США та Канади, а саме В. Дмитришина [10], О. Федина [11], Т. Гунчака [15], О. Субтельного [21] та ін. Останні хоч і показують деякі позитивні державотворчі сторони Гетьманату, все ж підтверджують думки своїх колег про контрреволюційну маріонеткову природу режиму П. Скоропадського та його слабкий зв'язок з ідеєю української державності. Наприклад, негативна «традиційна» позиція американського історика Артура Адамса [7] щодо П. Скоропадського засновувалась окрім великого джерельного матеріалу радянського та «білогвардійського» походження, ще й на працях В. Дмитришина та мемуарах українських діячів, неприхильних до Гетьманату (В. Винниченка, І. Мазепи, П. Христюка та ін.).

В той же час в середовищі заокеанських дослідників є історики, які намагаються більш усестороннє дивитися на очільника Української Держави.

Ще в 50-х рр. ХХ ст. американський історик українського походження Джон Решетар намагався розібратися в історичних контраверсіях навколо державницьких прагнень П. Скоропадського. З одного боку, він показував превалювання у гетьмана економічних мотивів (приватна власність) над національними (розбудова української державності) та повну його залежність від окупантів в прийнятті рішень. А з іншого, показував відомі успіхи Гетьманату в культурно-просвітницькій, науковій сфері та в українізації державного життя. В кінці-кінців Д. Решетар дійшов висновку, що гетьманський режим був українським як за назвою, так і багато в чому насправді, і діяльність П. Скоропадського стала причиною того, що багатьом людям із Західної Європи стало відомо про існування українського народу [20, с. 206–207]. Водночас, відмічаємо, що Д. Решетар також не уникнув деяких упереджень та стереотипів. Наприклад, він відмічав, що гетьман був ізольований від керування, оскільки був дуже балакучим, проявляв слабкість до урочистих аспектів урядування і часто проводив весь день в прийомах відвідувачів і делегацій, а не в зайнятті державними справами. Але наслідки цього не мали катастрофічних результатів для держави, оскільки все контролювалося німцями [20, с. 154].

Втім така позиція Д. Решетара дуже контрастує з повідомленнями начальника Головної Квартири та Штабу Гетьмана Бориса Стелецького про працьовитість П. Скоропадського, який займався державними справами до третьої-четвертої години ранку і лише зрідка закінчував роботу до одинадцятої чи дванадцятої години ночі [6, арк. 126–130]. І це при тому, що вже о восьмій ранку йому потрібно було вставати, щоб знову братися за працю. Що ж до урочистостей, згаданих американським істориком, то про це досить гарно відповів товариш міністра внутрішніх справ

Української Держави Віктор Рейнбот. Він зауважив, що всі огудники гетьмана забували про те, що в самих незначних і найбільш демократичних державах верховний правитель повинен бути оточений знаками урочистості, які підкреслюють значення верховенства влади [1, с. 130].

На сьогодні ж серед усіх британських та американських дослідників, що взяли за переосмислення постаті П. Скоропадського, беззаперечно найбільш авторитетним є Марк фон Хаген. Він, на основі, в першу чергу, спогадів П. Скоропадського, намагається зрозуміти, як цей вірний слуга царя та російський воєначальник став щиро вірити в рівність України в Російській федерації та в гідність її минулої боротьби за автономію. М. фон Хаген відмічає початок еволюції поглядів генерал-лейтенанта П. Скоропадського з українізації ним 34-го корпусу. А наступним важливим моментом ставить вже його знайомство з рухом Вільних козаків, після якого гетьман ніби переконався в нереалізованому потенціалі столипінської аграрної реформи, покликаної створити сильний сільський господарський клас. Зокрема, в цьому його дуже сильно переконали проведення ночі під дахом в деяких хуторян по дорозі в Київ в 1917 р. [13, с. 123–130]

Щодо цього вітчизняний історик О. Лупандін відмічає, що М. фон Хаген, спираючись на нові методологічні підходи, свідомо зосереджується на особистих контактах генерал-лейтенанта з простим українським людом. На думку українського вченого, цим самим американський дослідник прагне показати, що конкретно стало основним поштовхом до еволюції поглядів П. Скоропадського, адже політичні компроміси не завжди відображають сутність історичної особи, що стоїть біля державного керма [4, с. 96–97].

Багато уваги американський вчений приділив позиції гетьмана щодо російсько-українських відносин. М. фон Хаген звертав увагу, що у версії федералізму П. Скоропадського визнавалися різність та взаємозбагачення російської та української культури. Крім цього, гетьман, відповідно до своєї консервативної орієнтації, сподівався, що ідея децентралізованої Росії буде мати підтримку, зокрема, в бізнес-класі, який матиме прямий доступ до осіб, які приймають рішення в Києві, замість того, щоб їхати за цим до Санкт-Петербурга [13, с. 135]. Звісно ці погляди П. Скоропадського, як і чимало інших представлених М. фон Хагеном, не є чимось новим для сучасних вітчизняних науковців. Але для британо-американських дослідників такий досить широкий підхід до даної проблеми є дійсно новаторським.

Отже, П. Скоропадський вже не одне десятиліття зображується переважною більшістю американських та британських істориків як німецька маріонетка та представник Білого руху, пов'язаний з ідеєю української державності лише в силу залежності від окупаційної влади. Цієї думки дотримуються такі дослідники як Д. Балок, П. Кенез, Д. Марплес, Е. Модслі, Р. Пайпс, В. Чемберлін, О. Файджес. Вони не бачать в його суспільно-політичних поглядах віри в самостійну Україну. Натомість ці вчені описують ідейні орієнтації гетьмана, як контрреволюційні, антибільшовицькі, та такі, що повинні були відповідати інтересам Білого руху Росії. При цьому явно, що дослідники не враховують багатьох факторів, пов'язаних з специфікою України, які безумовно впливали на рішення гетьмана.

Втім деякі американські історики, які також, подекуди проявляють упередженість, не погоджуються з однозначною оцінкою очільника Української Держави. Одним з перших це був Д. Решетар. А на сьогодні першість у відмінному від багатьох інших своїх заокеанських колег баченні ідейних орієнтацій П. Скоропадського тримає М. фон Хаген, який намагається зрозуміти як колишній царський генерал-лейтенант зумів ідейно перейти на позиції федералізму та самостійної України.

Список використаної літератури

1. Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: сб. докум. / отв. ред. и отв. сост. О. К. Иванцова. – Москва : Политическая энциклопедия 2014. – 1087 с. ; Getman P. P. Skoropadskiy. Ukraina na perelome. 1918 god: sb. dokum. / отв. red. i отв. sost. O. K. Ivantsova. – Moskva : Politicheskaya entsiklopediya 2014. – 1087 s.
2. Донська справа // Робітнича газета. – 1918. – 31 серпня. – № 356. – С. 1 ; Donska sprava // Robitnycha hazeta. – 1918. – 31 serpnia. – № 356. – S. 1.
3. Калакура Я. С. Нові підходи до висвітлення Гетьманату Павла Скоропадського в сучасній українській та зарубіжній історіографії / Я. С. Калакура // Архіви України. – 2011. – №2–3. – С. 262–274 ; Kalakura Ya. S. Novi pidkhody do vysvitlennia Hetmanatu Pavla Skoropadskoho v suchasni ukrainskii ta zarubizhnii istoriohrafii / Ya. S. Kalakura // Arkhivny Ukrainy. – 2011. – №2–3. – S. 262–274.
4. Лупандін О. Перспективи дослідження еволюції політичного вибору гетьмана П. Скоропадського в світлі нових методологічних підходів / О. Лупандін // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – 2013. – Вип. 9. – С. 96–97 ; Lupandin O. Perspektyvy doslidzhennia evoliutsii politychnoho vyboru hetmana P. Skoropadskoho v svitli novykh metodolohichnykh pidkhodiv / O. Lupandin // Problemy vuvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rr. – 2013. – Vyp. 9. – S. 96–97.
5. Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Пиріг. – Київ : Інститут історії України, 2011. – 336 с. ; Pyrih R. Ukrainaska hetmanska derzhava 1918 roku. Istorychni narysy / R. Pyrih. – Kyiv : Instytut istorii Ukrainy, 2011. – 336 s.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – 170 арк. ; Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy). – F. 4547. – Op. 1. – Spr. 1. – 170 ark.
7. Adams A. E. Bolsheviks in the Ukraine. The Second Campaign, 1918–1919 / A. E. Adams. – New Haven, London: Yale University Press, 1963. – 451 p.
8. Bullock D. The Russian Civil War 1918–22 [Electronic resource] / D. Bullock. – Mode of access : <https://books.google.com.ua/books?id=wr3vCwAAQBAJ&pg=PT67&dq=Skoropadsky&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwjOsta6r5LPAhWHFSwKHQ70DZo4FBDoAQgpMAI#v=onepage&q=Skoropadsky&f=false>
9. Chamberlin W. H. The Russian Revolution, Volume II: 1918-1921: From the Civil War to the 1917–1921. / W. H. Chamberlin. – New Jersey : Princeton University Press, 1987. – 586 p.
10. Dmytryshyn B. German Occupation of the Ukraine, 1918: Some New Evidence / B. Dmytryshyn // Etudes slaves et est-européennes: revue universitaire. – 1965. – Vol. 10. – No. 3-4. – P. 79–92.
11. Fedyshyn O. Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution 1917–1918 / O. Fedyshyn. – New Brunswick, New Jersey : Rutgers University Press, 1971. – 401 p.
12. Figes O. A People's Tragedy. The Russian Revolution 1891–1924 / O. Figes. – London : Jonathan Cape, 1996. – 923 p.
13. Hagen von M. I love Russia, and/but I want Ukraine, or How a Russian General Became Hetman of the Ukrainian State, 1917–1918 / M. von Hagen // Journal of Ukrainian Studies. – 2004. – Vol. 29, № 1–2. – P. 115–148.
15. Hunczak T. The Ukraine, 1917–1921: A Syudy in Revolution / T. Hunczak. – Cambridge : Harvard University Press, 1977. – 424 p.
16. Kenez P. Civil War in South Russia, 1918: The First Year of the Volunteer Army / P. Kenez. – Berkley, Los Angeles, London : University of California Press, 1971. – 351 p.

17. Marples D. R. *Motherland: Russia in the 20th Century* / D. R. Marples. – London, New-York : Routledge, 2014. – 388 p. P.53–55.

18. Mawdsley E. *The Russian Civil War* / E. Mawdsley. – Edinburgh, 2011. – Mode of access :
<https://books.google.com.ua/books?id=XMy8BQAAQBAJ&pg=PT121&dq=Skoropadsky&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwipvI7p-NTPAhVLBSwKHf8jAE04ChDoAQhPMAc#v=onepage&q=Skoropadsky&f=false>.

19. Pipes R. *Rosja bolszewikow.* / R. Pipes. // Przeklad Wladyslaw Jezrwsy. – Warszawa, 2005. – 611 s.

20. Reshetar J. *The Ukrainian Revolution, 1917–1920. A Study in Nationalism* / J. Reshetar. – Princeton, New Jersey, 1952. – 363 p.

21. Subtelny O. *Ukraine: A History* / O. Subtelny. – Toronto : University of Toronto Press, 1988. – 666 p.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2016

I. Pasichnyk

PAVLO SKOROPADSKY'S IDEOLOGICAL ORIENTATIONS IN REPRESENTATION OF BRITISH AND AMERICAN HISTORIANS

Hetman of Ukrainian State Pavlo Skoropadsky – one of the most controversial figures of Ukrainian 20th century history. Hundreds of scientific and publicistic works are written in Ukraine and abroad. There is a significant amount of diametrically opposed approaches to evaluation activities and ideological orientations of this debatable statesman. Despite this, most American and British historians have traditionally considered Hetman only through the prism of Russian vision (Bolsheviks and White movement).

The aim of research to identify and analyze the interpretations of British and American historians regarding P. Skoropadsky and his ideological orientations.

The article considered basic approaches of historians of USA, Canada and Great Britain to understanding Hetman and his ideas and beliefs. The author analyzed studies of historians both contemporary and those which were published since 1930s. Specifically research of D. Bullock, P. Kenez, D. Marples, E. Mawdsley, R. Pipes, J. Reshetar, M. von Hagen, W. Chamberlin, O. Fedyshyn. Certain tendencies are revealed in their interpretations on the activities and socio-political views of P. Skoropadsky.

The author shows the view of these scientists on Hetman as German puppet, counterrevolutionary activist, leader of the White movement or supporter of an independent Ukraine. It was proved that most American and British historians believe that P. Skoropadsky was not connected with the idea of Ukrainian statehood. In their opinion, he was an independent Ukrainian governor because German occupation authorities wanted it. Also historians think that Hetman was only an outward expression of independence of Ukraine, not internal.

Key words: *P. Skoropadsky, American historians, British historians, Hetman, Ukrainian State.*

А.М. Реуцька

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ РОБІТНИКІВ ПІДПРИЄМСТВ ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ УРСР У КОНТЕКСТІ ЇХ ВИРОБНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1950-1980-І РР.)

Здійснена спроба проаналізувати політику УРСР в галузі чорної металургії як фактору впливу на повсякденність робітників, пов'язану з виробництвом, в період 1950-1980-х рр. Охарактеризовано законодавчі акти, що визначали політику керівництва країни стосовно Міністерства чорної металургії та підвідомчих йому підприємств. Особливо увага приділена висвітленню навчання та підвищення кваліфікації робітників, руху раціоналізаторів та винахідників, а також соціалістичного змагання. Розглянуто нормативні документи, що встановлювали виробничі умови та оплату праці металургів.

Ключові слова: *робітники, виробництво, чорна металургія, промисловість, політика, повсякденність.*

«Повсякденне життя» – це доволі нове і актуальне поле дослідження в історичній науці. Вивчення повсякденності людини, соціальних груп населення дозволяє зрозуміти світогляд та мотиви поведінки, які так чи інакше впливали на становище людини, соціуму та країни в цілому. Поняття «повсякденне життя» багатогранне. Воно включає всі складові життєдіяльності людини від матеріальної до психологічної. Особливу роль у забезпеченні матеріальних та духовних потреб людини виконує державна політика. Саме їй належить системоутворююча, регулятивна та контрольна функції.

В умовах жорсткої централізації, коли прийняті центром рішення спускалися республікам, законодавство УРСР копіювало загальносоюзне. В радянській Україні першочергова увага була приділена розвитку промисловості групи «А», до якої належали галузі, що займалися виробництвом засобів виробництва. Серед них одне з провідних місць належало чорній металургії. Тому вкрай необхідно проаналізувати політику держави стосовно даної галузі промисловості в контексті дослідження виробничого діяльності робітників як складової їх повсякденного життя.

Розвиток чорної металургії сприяв розширенню виробництва, створенню нових робочих місць, що обумовило збільшення населення у промислових центрах України. За період з 1956 р. [10, с. 12] по 1989 р. [2-5] в містах, де розташовувалися підприємства чорної металургії простежується постійний приріст мешканців. Збільшення міського населення відбувалося в значній мірі за рахунок скорочення чисельності мешканців сіл. Так, якщо у 1956 р. сільське населення (50,9%) дещо перевищувало міське (49,1%) у Запорізькій області [10, с. 8], то станом на 1989 р. останнє складало вже 75,7% від загальної кількості населення [6]. У Донецькій області, де переважна більшість громадян мешкала в містах (1956 р. – 82,1%) [10, с. 8], також простежується поступове збільшення питомої ваги міського населення (1989 р. – 90%) [6]. Загальна чисельність робітників промисловості Української РСР у 1950 р. становила 1862 тис. осіб [52, с. 46], а у 1989 р. вона збільшилась до 5957 тис. осіб [11, с. 285]. Кількість робітників чорної металургії у рамках загальної чисельності робітників УРСР у 1950 р. складала 188,6 тис. осіб чи 10,1%, а у 1970 р. – відповідно 428,4 тис. осіб [52, с. 46] і 8,7% [52, с. 48]. З огляду на це надзвичайно актуальним є вивчення повсякденності робітників підприємств чорної металургії.

Метою статті є комплексне дослідження політики керівництва УРСР в галузі чорної металургії як фактору впливу на виробничий аспект повсякденності робітників даної галузі.

Державна політика, перш за все, знаходить відображення у законодавчих актах. Автор вважає за доцільне розподілити законодавчу базу щодо виробничої складової повсякденності робітників чорної металургії на дві групи. До першої відносяться закони та постанови, які регулювали діяльність Міністерства чорної металургії та підвідомчих йому підприємств. У рамках даної групи слід виділити декілька підгруп, до яких належать акти, пов'язані з навчанням та підвищення кваліфікації робітників, з розвитком винахідництва і раціоналізації, а також з проведенням соціалістичних змагань у промисловості. Другу групу складають документи, які встановлювали умови праці робітників на підприємствах і стосувалися оплати праці металургів та інших доходів від їх виробничої діяльності.

Нормативні акти, які належать до першої групи, регулювали діяльність Міністерства чорної металургії та підприємств, що підпорядковувалися міністерству. У 1957 р. була здійснена реорганізація управління промисловістю, результатом чого став перехід від управління через міністерства до раднаргоспів, що відображало територіальний принцип управління. Однак з часом у даній системі почали проявлятися значні недоліки, що обумовило створення в УРСР республіканського раднаргоспу і державних комітетів за галузями промисловості. Утворені для проведення єдиної технічної політики, галузеві державні комітети зосередили в своєму віданні науково-дослідні, конструкторські та проектні організації, але виявилися відірваними від промислових підприємств, що підпорядковувалися раднаргоспам. Дана обставина не сприяла технічному прогресу та підвищенню якості продукції підприємств. Тому у 1965 р. відбулося повернення до галузевого принципу управління промисловістю, внаслідок чого було утворено Міністерство чорної металургії [19], яке мало статус союзно-республіканського [7]. У 1968 р. вийшло нове положення про Міністерство чорної металургії СРСР, яке яким на останнє було покладено завдання проведення єдиної технічної політики в галузі, впровадження новітніх досягнень науки і техніки та передового досвіду, забезпечення високих техніко-економічних показників виробництва, створення безпечних умов праці на виробництві, впровадження нових засобів і методів попередження професійних захворювань, виробничого травматизму та аварій [27]. Для усунення багатоступеневості в управлінні промисловістю протягом 1973-1975 рр. планувалося здійснити перехід на дволанкову та триланкову системи управління. Відповідно до даної реформи відбувалося розширення підприємств, створення виробничих об'єднань (комбінатів), всесоюзних і республіканських промислових об'єднань [39].

Постанова Ради Міністрів СРСР 1957 р. «Про заходи із забезпечення подальшого розвитку чорної металургії УРСР» [11, с. 67], рішення XXI з'їзду партії, червневого (1959 р.) та липневого (1960 р.) Пленумів ЦК КПРС сприяли здійсненню програми технічного прогресу в промисловості. Ними було визначено конкретні завдання з впровадження комплексної механізації та автоматизації виробництва, заміни застарілого обладнання, підвищення якості та зниження собівартості продукції, використання науки та досвіду новаторів виробництва [9, с. 69].

Встановлювалося, що на підприємствах за рахунок прибутку та інших власних ресурсів мали бути створені: фонд матеріального заохочення, з якого відбувалося преміювання працівників підприємств та надання їм одноразової допомоги; фонд соціально-культурних заходів і житлового будівництва, який використовувався для будівництва і капітального ремонту житла і культурно-побутових установ, поліпшення обслуговування робітників підприємства та фонд розвитку виробництва, який

призначався для фінансування капітальних вкладень у заходи з розвитку виробництва [45].

Стан справ у чорній металургії у другій половині 1960-х рр. ілюструє постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20 липня 1967 р. У даному документі відзначається, що багато з видів прокату, труб, метизу за своєю якістю не відповідали тогочасним вимогам та поступалися кращим світовим зразкам. Основною причиною відставання розвитку чорної металургії називалося систематичне невиконання планів капітального будівництва та введення в дію нових виробничих потужностей. Мали місце випадки, коли технічний рівень проектів нових агрегатів не відповідав рівню розвитку науки і техніки. Проблема проектної механізації допоміжних виробництв перебувала в особливо незадовільному стані. Освоєння нових за технічним рівнем видів обладнання відбувалося повільними темпами. На підприємствах нерідко допускалися порушення технологічних процесів. Також на деяких заводах в експлуатації перебувала велика кількість застарілого обладнання, що обумовлювало випуск продукції низької якості та важкі умови праці робітників [36].

Прискорити процес впровадження досягнень науки і техніки на кожному промисловому підприємстві була покликана постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР 1966 р. [37]. Серед основних завдань, які ставило керівництво країни перед чорною металургією до 1970 р., були: будівництво доменних печей об'ємом переважно у 2700 м³, кисневих конверторів великої ємності, електричних печей з електромагнітним перемішуванням металу, потужних електроферосплавних печей, установок безперервного лиття сталі, безперервних прокатних та трубних станів, оснащених засобами автоматичного управління та контролю, тощо. У доменному виробництві акцент робився на необхідність розширення використання кисню та природного газу. У сталеплавильному виробництві перевага надавалася киснево-конверторній сталі, збільшенню виробництва сталі у дугових печах, методом електрошлакового та вакуумного переплаву. Планувалося збільшити обсяг безперервного розливання сталі, поліпшити якість чорних металів, а також розвинути виробництво термічно зміцненого прокату, труб і економічних видів металопродукції [36].

Протягом 1987-1988 рр. з метою підвищення ефективності виробництва було здійснено переведення обладнання підприємств на багатозмінний режим роботи, що відповідно спричинило встановлення двозмінного та тризмінного графіку роботи робітників [40].

Політика модернізації виробництва вимагала наявності значної кількості кваліфікованих кадрів, які б змогли обслуговувати нове обладнання, тому з кінця 1950-х рр. влада взяла курс на підвищення професійної майстерності металургів. Рішенням червеневого (1959 р.) Пленуму ЦК КПРС було поставлене завдання підняти рівень технічного навчання робітників, особливо молодих [9, с. 114]. Безпосередньо на підприємствах проводилась підготовка нових робітників початкового рівня кваліфікації відповідній спеціальності, перепідготовка працівників, переведених на інші роботи, а також послідовне підвищення кваліфікації робітників. Для підвищення останньої через одержання робітниками технічних і економічних знань організовувалися: виробничо-технічні курси, курси цільового призначення, школи з вивчення передових методів праці, школи майстрів. Серед інших форм підвищення кваліфікації кадрів на підприємствах мали місце школи комуністичної праці, гуртки економічних знань, громадські інститути і університети технічних знань, народні університети [53].

З метою покращення підготовки та підвищення кваліфікації робітників на виробництві у 1979 р. перед Міністерством чорної металургії, Державним комітетом СРСР з професійно-технічної освіти та керівниками підприємств ставилося завдання забезпечити збільшення контингенту робітників, які навчалися у вечірніх (змінних)

професійно-технічних училищах, а також повніше використовувати заклади професійно-технічної освіти для теоретичного навчання робітників, підготованих на виробництві. Також встановлювалося, що жінки-робітники, які мають дітей віком до 8 років, проходять перепідготовку та підвищення кваліфікації з відривом від роботи і збереженням на час навчання середньомісячної заробітної плати [34].

Для збільшення ефективності роботи бригад протягом 1984-1986 рр. були здійснені заходи з підвищення кваліфікації бригадирів. В подальшому постановою Ради Міністрів СРСР та ВЦРПР 1983 р. рекомендувалося здійснювати підвищення їх кваліфікації не рідше одного разу на п'ять років [33].

За рахунок соціалістичного змагання керівництво СРСР намагалося забезпечити використання усіх можливих ресурсів для підвищення кількісних та якісних показників у виробництві. Наприкінці 1950-х рр. виникла нова форма соціалістичного змагання – рух за комуністичне ставлення до праці [29], що проголошувалася найвищим його ступенем [18].

Учасники змагання мали досягати підвищення ефективності виробництва, освоєння нових потужностей і кращого використання виробничих фондів, ощадливості і економії коштів, а також матеріальних і трудових ресурсів, приводити в дію всі резерви виробництва [18]. Перед профспілковими та господарськими органами ставилося завдання розширювати рух за комуністичне ставлення до праці [35], формувати у рамках руху обов'язки, виходячи із завдань, поставлених перед підприємствами та галузями, з урахуванням індивідуальних обов'язків та пропозицій робітників [32, с. 144].

З метою популяризації соціалістичного змагання керівництво СРСР приділяло велику увагу висвітленню його перебігу, урочистому підведенню підсумків та підтримці суспільного престижу учасників і переможців. При підведенні підсумків змагання одним із важливих чинників, на які слід звертати увагу, було ставлення членів колективу до дотримання правил поведінки на виробництві і в побуті [18]. Підтвердження звання ударника комуністичної праці та колективу комуністичної праці бригади, ділянки, цеху відбувалося один раз на рік, а колективу комуністичної праці підприємства – раз на два роки. Присвоєння почесних звань приурочувалося, як правило, до Дня металурга [35].

Для нагородження переможців були засновані перехідні Червоні прапори ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПР і ЦК ВЛКСМ [51]. З 1953 р. відбувалося нагородження нагрудним значком відмінників соціалістичного змагання [38]. Пізніше було введено загальносоюзний знак «Переможець соціалістичного змагання», якими в період з 1973 р. [43] по 1980 р. [23] нагороджувалися робітники, що досягли високих трудових показників у Всесоюзному соціалістичному змаганні за довгострокове виконання плану та соціалістичних зобов'язань [21]. Також з 1974 р. була впроваджена нагорода «Ударник п'ятирічки» для робітників, які домоглися найвищих трудових показників у Всесоюзному соціалістичному змаганні і достроково виконали п'ятирічні завдання [22]. Дана нагорода існувала протягом IX – XII п'ятирічок [30].

З метою посилення роботи із залучення робітників до лав раціоналізаторів та винахідників відповідно до рішень грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС в УРСР у 1958 р. було створено близько 15 000 постійно діючих заводських і цехових нарад. У січні 1958 р. розпочало свою діяльність Всесоюзне товариство винахідників і раціоналізаторів, яке мало первинні організації на кожному підприємстві [8, с. 163]. Починаючи з 1 січня 1958 р., промислові підприємства мали здійснювати відрахування на користь даного товариства в розмірі 0,5 % від суми економії, яка була отримана від впровадження у виробництво на підприємстві винаходів та раціоналізаторських пропозицій протягом року [47]. З 1 січня 1963 р. дана сума зменшилась до 0,3 % [48], але з 1 січня 1987 р. знову збільшилась до 0,6 % [49].

У 1959 р. були встановлені почесні звання «Заслужений винахідник республіки», з врученням золотого нагрудного знаку, та «Заслужений раціоналізатор республіки», з врученням срібного нагрудного знаку [26]. У грудні 1974 р. було затверджено знак «Винахідник СРСР» [28]. За видатні досягнення в підвищенні продуктивності праці, якості продукції та зниженні її собівартості, розробці і впровадженню новітньої техніки, технології і нових видів продукції з 1989 р. присуджувалося почесне звання «Заслужений працівник промисловості СРСР». Це звання з відповідним нагрудним знаком могли отримати висококваліфіковані працівники підприємств, які працювали в промисловості не менше 15 років [24].

Другу групу актів складають закони, що встановлювали умови праці робітників на підприємствах, а також стосувалися зарплати та інших їх виробничих доходів. Значна частина законів, які визначали умови праці робітників металургійних підприємств на виробництві, була прийнята у другій половині 1950-х рр. Так, протягом 1956 р. було проведено в життя ряд прогресивних законів: у передвихідні та передсвяткові дні встановлювався 6-годинний робочий день [46]; тривалість відпуски для жінок, пов'язаної з пологами, збільшувалася до 56 днів до пологів та 56 днів після пологів з оплатою за цей період [16]; скасовувалася кримінальна відповідальність за самовільне залишення робочого місця та прогули без поважної причини [15]; для робітників віком 16-18 років встановлювався 6-годинний робочий день [20]. У квітні 1957 р. робітники металургійних підприємств Міністерства чорної металургії СРСР були переведені на 7-годинний робочий день [1, с. 116].

З 1967 р. було встановлено додаткові щорічні оплачувані відпустки за стаж безперервної роботи на одному підприємстві. У разі наявності безперервного стажу більше 2 років нараховувалося 3 дні відпустки, а більше 5 років – 9 днів [36]. Додаткові відпустки надавалися з 1987 р. за роботу у багатозмінному режимі. Право на них мали робітники, що відпрацювали не менше 60 вечірніх або 40 нічних змін на робочий рік. Стаж роботи для надання цих відпусток обчислювався з 1 січня 1987 р. Також для робітників, які працювали у багатозмінному режимі, були введені пільги при розподілі путівок для відпочинку [40].

Протягом 1950-1960-х р. невирішеною проблемою залишався низький рівень трудової дисципліни [36]. Постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР 1966 р. була спрямована на подолання даної проблеми, визначивши ряд заходів зі зміцнення дисципліни на виробництві [37]. З 1983 р. передбачалося введення в практику систематичної атестації робочих місць з метою підвищення їх технологічного рівня і поліпшення умов праці, а також проведення на даній основі планомірного скорочення малопродуктивних і неефективних робочих місць [33].

Незадовільною була організація харчування робітників на багатьох підприємствах у зв'язку з браком місць у їдальнях, бідним асортиментом та низькою якістю їжі. Деякі їдальні були розміщені в непристосованих приміщеннях і не відповідали санітарно-технічним вимогам. Значні недоліки мали місце в організації харчування робітників, що працювали у нічні зміни. За період 1967-1969 рр. були здійснені кроки в напрямку покращення обслуговування та якості харчування. Збільшилась кількість місць в їдальнях на підприємствах промисловості, отримали розповсюдження самообслуговування, відпуск обідів за абонементом та доставка гарячої їжі безпосередньо до робочих місць [31]. Працівники, зайняті на виробництві зі шкідливими умовами праці, безкоштовно отримували молоко чи інші рівноцінні харчові продукти [12]. Після переведення підприємств на багатозмінний режим роботи з 1987 р. для робітників, які працювали в нічну зміну, вводилося безкоштовне або за зниженими цінами гаряче харчування [40]. Проте проблема організації харчування робітників на багатьох підприємствах не була вирішена в повній мірі [31].

Безпосередній вплив на повсякденне життя робітників мали постанови про оплату праці та інші доходи, пов'язані з виробничою діяльністю металургів. У 1950 р. середньомісячна зарплата у промисловості становила 708 крб., але відрахування з неї склали близько 30% [54, с. 90]. Після грошової реформи 1961 р. було встановлено перерахування цін і тарифів у співвідношенні десять до одного [13]. У 1970 р. середньомісячна заробітна плата металургів досягла 144,2 крб., у 1980 р. вона збільшилась до 201,3 крб., а у 1990 р. становила вже 297,2 крб. [1, с. 172].

У січні 1957 р. було підвищено розмір допомоги з тимчасової непрацездатності внаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання до 100% заробітної плати [17]. Робітникам, зайнятим на роботах з важкими і шкідливими умовами праці, постановою 1977 р. встановлювалася одноразова виплата за вислугу років. За цим документом при безперервному стажі роботи від 1 до 3 років розмір річної винагороди складав 0,6 посадового окладу. Якщо ж безперервний стаж був більше 15 років, то винагорода досягала 1,5 посадового окладу. Проте максимальний розмір даної винагороди не мав перевищувати 450 крб. на рік [42].

З жовтня 1973 р. за роботу в нічний час встановлювалася додаткова оплата праці робітників у розмірі 20 % від годинної тарифної ставки за кожну годину роботи вночі [41]. А з 1987 р. відбувалися доплати в розмірі 20% окладу за кожну годину роботи у вечірню зміну та 40% – за кожну годину в нічну. Доплата за нічну зміну нараховувалася, якщо не менше 50% робочого часу припадало на нічний час (з 10 години вечора до 6 години ранку) [40].

У 1959 р. було здійснено впорядкування оплати праці робітників за час їх перекваліфікації або навчання другим професіям безпосередньо на виробництві. У результаті цього за перший місяць навчання оплата праці робітників складала 100% середнього заробітку, обчисленого за останні три місяці на попередній роботі. Оплата за другий місяць становила 70%, а за третій – 40%. З другого місяця навчання за придатну продукцію, виготовлену робітниками, їм нараховувалась заробітна плата за діючими на підприємстві нормами та розцінками. У випадках, коли навчання робітників відбувалося на устаткуванні, що було зайняте кваліфікованим робітником, який проводив навчання, оплата за весь час навчання, проводилася з розрахунку середнього заробітку за останні три місяці на попередній роботі [14].

Оплата праці кваліфікованих робітників, не звільнених від основної роботи, з підвищення кваліфікації або навчання другим професіям інших робітників відбувалася одноразово після здачі учнями випробувань, встановлених програмою. В цехах із звичайними умовами праці за навчання одного робітника кваліфікований робітник міг отримати до 45 крб. на місяць. Якщо при одночасному навчанні кількість учнів становила чотири і більше осіб, то за кожного встановлювалася плата до 20 крб. на місяць. На роботах у гарячих цехах, цехах зі шкідливими умовами праці кваліфікований робітник міг отримувати відповідно до 70 крб. за одного учня і до 35 крб. – за чотирьох і більше робітників [14].

Суттєвим засобом у підвищенні продуктивності виробництва було матеріальне стимулювання робітників у вигляді премій. Постановою 1964 р. вводилося преміювання робітників промисловості за створення та впровадження нової техніки, прогресивних методів праці та модернізацію обладнання. Одноразові премії встановлювалися в залежності від річної економічної ефективності результатів, отриманих від впровадження нововведень. Якщо річна економічна ефективність коливалась від 0,5 до 3%, то розмір премії складав 200 крб. Максимальний розмір премії міг становити 2000 крб. Однак слід враховувати те, що для працівників чорної металургії він не мав перевищувати трьох посадових окладів, за поодинокими виключеннями. Для преміювання робітників за роботи зі створення та впровадження нової техніки металургійні підприємства

відраховували кошти від фонду заробітної плати промислово-виробничого персоналу в розмірі 0,5% [29]. З 1967 р. на підприємства чорної металургії поширювався порядок преміювання за освоєння в термін і достроково проектних потужностей, передбачений Постановою Ради Міністрів СРСР від 17 жовтня 1964 р. № 858 [36]. Преміювання робітників за основні результати роботи, що розпочалося з 1977 р., відбувалося за виконання і перевиконання виробничих завдань та особистих планів, технічно обґрунтованих норм; підвищення якості продукції і виконуваних робіт в порівнянні з встановленими нормативами і плановими завданнями; економію сировини, матеріалів, інструменту та інших матеріальних цінностей у порівнянні з планом або нормативами витрат при забезпеченні випуску продукції необхідної якості [25].

Винагорода автору винаходу або раціоналізаторської пропозиції визначалася в залежності від суми річної економії, яку отримувало підприємство після впровадження даної модернізації. Окремим працівникам адміністрацією підприємств також присуджувалися премії за сприяння впровадженню винаходу чи раціоналізаторської пропозиції [26]. Проте наявною була практика необґрунтованого розширення кола осіб, які отримували дані премії. Часто вони виплачувалися керівному складу виробництва. Встановлювалися їх завищені розміри. З метою ліквідації подібних явищ було посилено взаємозв'язок між розмірами премій та отриманої економії, встановлено перелік робіт, які могли сприяти винахідництву та раціоналізації, скасовано преміювання працівників апарату органів управління. Для вдосконалення практики присудження премій за сприяння винахідництву та раціоналізації з 1982 р. на комітет з праці УРСР покладалося завдання здійснювати систематичні перевірки на предмет відповідності нарахування премій встановленим нормам [44].

Таким чином, державою протягом 1950-1980-х рр. перед Міністерством чорної металургії ставились завдання забезпечити високі техніко-економічні показники виробництва та створити на них безпечні умови праці для робітників. У 1950-1960-х рр. з особливою інтенсивністю відбувалася реконструкція існуючих та створення нових виробничих потужностей, автоматизація виробництва та впровадження передових методів на ньому. Для підвищення темпів модернізації, керівництвом країни стимулювався розвиток руху винахідників і раціоналізаторів. Оскільки модернізація вимагала наявності значної кількості кваліфікованих кадрів, які б змогли обслуговувати нове обладнання, влада сприяла підвищенню професійного рівня робітників. Для досягнення максимальної результативності виробництва з мінімальною витратою ресурсів, керівництво УРСР всіляко заохочувало металургів до раціоналізаторської діяльності, підвищення кваліфікації, оволодіння додатковою професією та участі у соціалістичних змаганнях. Для цього встановлювалося матеріальне стимулювання у вигляді доплат і премій та моральне, яке знайшло відображення у системі нагород та почесних звань, а також піднесенні престижу передовиків у суспільстві. У зв'язку з першочерговим фінансуванням важкої промисловості, держава протягом 1950-1980-х рр. поступово збільшувала суми заробітної плати робітників. Політика в сфері організації умов праці на виробництві включала заходи зі зменшення тривалості робочого дня, покращення трудової дисципліни та підвищення рівня харчування металургів.

Список використаної літератури

1. Буждежан А. В. Чорна металургія Донбасу у 50-80-і рр. ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Артем Володимирович Буждежан; Донецький національний університет. – Донецьк, 2008. – 286 с. ; Buzhdezhan A. V. Chorna metalurhiia Donbasu u 50-80-i rr. KhKh st. : dys. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 / Artem Volodymyrovych Buzhdezhan; Donetskyy natsionalnyi universytet. – Donetsk, 2008. – 286 s.

2. Всесоюзная перепись населения 1959 г. Численность городского населения союзных республик (кроме РСФСР), их территориальных единиц, городских поселений и

городских районов по полу [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr59_reg2.php ; Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1959 g. Chislennost gorodskogo naseleniya soyuznykh respublik (krome RSFSR), ikh territorialnykh edinit, gorodskikh poseleniy i gorodskikh rayonov po polu [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr59_reg2.php

3. Всесоюзная перепись населения 1970 г. Численность городского населения союзных республик (кроме РСФСР), их территориальных единиц, городских поселений и городских районов по полу [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr70_reg2.php ; Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1970 g. Chislennost gorodskogo naseleniya soyuznykh respublik (krome RSFSR), ikh territorialnykh edinit, gorodskikh poseleniy i gorodskikh rayonov po polu [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr70_reg2.php

4. Всесоюзная перепись населения 1979 г. Численность городского населения союзных республик (кроме РСФСР), их территориальных единиц, городских поселений и городских районов по полу [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr79_reg2.php ; Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1979 g. Chislennost gorodskogo naseleniya soyuznykh respublik (krome RSFSR), ikh territorialnykh edinit, gorodskikh poseleniy i gorodskikh rayonov po polu [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr79_reg2.php

5. Всесоюзная перепись населения 1989 г. Численность городского населения союзных республик, их территориальных единиц, городских поселений и городских районов по полу [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng89_reg2.php ; Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1989 g. Chislennost gorodskogo naseleniya soyuznykh respublik, ikh territorialnykh edinit, gorodskikh poseleniy i gorodskikh rayonov po polu [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng89_reg2.php

6. Всесоюзная перепись населения 1989 г. Численность населения союзных республик СССР и их территориальных единиц по полу [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng89_reg1.php ; Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1989 g. Chislennost naseleniya soyuznykh respublik SSSR i ikh territorialnykh edinit po polu [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng89_reg1.php

7. Об изменении системы органов управления промышленностью и преобразовании некоторых других органов государственного управления [Электронный ресурс] : Закон СССР от 2 октября 1965 г. N 4041-VI. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6304.htm ; Ob izmenenii sistemy organov upravleniya promyshlennostyu i preobrazovanii nekotorykh drugikh organov gosudarstvennogo upravleniya [Elektronnyy resurs] : Zakon SSSR ot 2 oktyabrya 1965 g. N 4041-VI. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6304.htm

8. Кожукало І. П. Компартія України в період будівництва розвинутого соціалізму. З досвіду діяльності парторганізацій республіки в 1951-1958 рр. / І. П. Кожукало. – Київ : Вища школа, 1976. – 208 с. ; Kozhukalo I. P. Kompartiiia Ukrainy v period budivnytstva rozvynutoho sotsializmu. Z dosvidu diialnosti partorhanizatsii respubliky v 1951-1958 rr. / I. P. Kozhukalo. – Kyiv : Vyshcha shkola, 1976. – 208 s.

9. Митюков А. Г. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности. (1956-1961 гг.) / А. Г. Митюков. – Київ : Наукова думка, 1965. – 199 с. ; Mityukov A. G. Rabochiy klass Ukrainy v borbe za razvitie promyshlennosti. (1956-1961 gg.) / A. G. Mityukov. – Kiiv : Naukova dumka, 1965. – 199 s.

10. Народне господарство Української РСР в 1956 р. : стат. щоріч. – Київ : Держстатвидав, 1957. – 536 с. ; Narodne hospodarstvo Ukrainskoi RSR v 1956 r. : stat. shchorich. – Kyiv : Derzhstatvydav, 1957. – 536 s.

11. Народное хозяйство Украинской ССР в 1989 г. : стат. ежегод. – Киев : Техника, 1990. – 468 с. ; Narodnoe khozyaystvo Ukrainskoy SSR v 1989 g. : stat. ezhegod. – Kiev : Tekhnika, 1990. – 468 s.

12. О бесплатной выдаче молока рабочим и служащим, занятым на работах с вредными условиями труда [Электронный ресурс] : Постановление Совета Министров СССР N 551 от 14 июля 1965 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6268.htm ; O besplatnoy vydache moloka rabochim i sluzhashchim, zanyatym na rabotakh s vrednymi usloviyami truda [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR N 551 ot 14 iyulya 1965 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6268.htm

13. Об изменении масштаба цен и замене ныне обращающихся денег новыми деньгами [Электронный ресурс] : Постановление Совета Министров СССР N 470 от 4 мая 1960 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5535.htm ; Ob izmenenii masshtaba tsen i zamene nune obrashchayushchikhsya deneg novymi dengami [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR N 470 ot 4 maya 1960 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5535.htm

14. Об оплате труда учащихся средних школ в период производственного обучения, учеников на предприятиях, рабочих за время переквалификации или обучения вторым профессиям, а также об оплате труда квалифицированных рабочих и инженерно-технических работников по обучению этих учащихся, учеников и рабочих [Электронный ресурс] : Постановление Совета Министров СССР N 1369 от 10 декабря 1959 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5470.htm ; Ob oplate truda uchashchikhsya srednikh shkol v period proizvodstvennogo obucheniya, uchenikov na predpriyatiyakh, rabochikh za vremya perekvalifikatsii ili obucheniya vtorym professiyam, a takzhe ob oplate truda kvalifitsirovannykh rabochikh i inzhenerno-tekhnicheskikh rabotnikov po obucheniyu etikh uchashchikhsya, uchenikov i rabochikh [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR N 1369 ot 10 dekabrya 1959 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5470.htm

15. Об отмене судебной ответственности рабочих и служащих за самовольный уход с предприятий и из учреждений : Указ Президиума ВС СССР от 25 апреля 1956 г. // Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г. / под ред. Ю. И. Мандельштам. – Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1956. – С. 374-375 ; Ob otmene sudebnoy otvetstvennosti rabochikh i sluzhashchikh za samovolnyy ukhod s predpriyatiy i iz uchrezhdeniy : Ukaz Prezidiuma VS SSSR ot 25 aprelya 1956 g. // Sbornik zakonov SSSR i ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR. 1938 g. – iyul 1956 g. / pod red. Yu. I. Mandelshtam. – Moskva : Gosudarstvennoe izdatelstvo yuridicheskoy literatury, 1956. – S. 374-375.

16. Об увеличении продолжительности отпусков по беременности и родам : Указ Президиума ВС СССР от 26 марта 1956 г. // Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г. / под ред. Ю. И. Мандельштам. – Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1956. – С. 377 ; Ob uvelichenii prodolzhitelnosti otpuskov po beremennosti i rodam : Ukaz Prezidiuma VS SSSR ot 26 marta 1956 g. // Sbornik zakonov SSSR i ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR. 1938 g. – iyul 1956 g. / pod red. Yu. I. Mandelshtam. – Moskva : Gosudarstvennoe izdatelstvo yuridicheskoy literatury, 1956. – S. 377.

17. Об улучшении обеспечения рабочих и служащих пособиями по государственному социальному страхованию [Электронный ресурс] : Постановление Совета Министров СССР N 79 от 28 января 1957 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5170.htm ; Ob uluchshenii obespecheniya rabochikh i sluzhashchikh posobiyami po gosudarstvennomu sotsialnomu strakhovaniyu [Elektronnyy

resurs] : Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR N 79 ot 28 yanvarya 1957 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5170.htm

18. Об улучшении организации социалистического соревнования [Электронный ресурс] : Постановление Президиума ВЦСПС от 23 сентября 1966 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_6475.htm ; Ob uluchshenii organizatsii sotsialisticheskogo sorevnovaniya [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie Prezidiuma VTsSPS ot 23 sentyabrya 1966 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_6475.htm

19. Об улучшении управления промышленностью [Электронный ресурс] : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР N 728 от 30 сентября 1965 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_6302.htm ; Ob uluchshenii upravleniya promyshlennostyu [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie TsK KPSS i Soveta Ministrov SSSR N 728 ot 30 sentyabrya 1965 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_6302.htm

20. Об установлении шестичасового рабочего дня для подростков от 16 до 18 лет [Электронный ресурс] : Указ Президиума ВС СССР от 26 марта 1956 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5091.htm ; Ob ustanovlenii shestichasovogo rabochego dnya dlya podrostkov ot 16 do 18 let [Elektronnyy resurs] : Ukaz Prezidiuma VS SSSR ot 26 marta 1956 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5091.htm

21. Об утверждении образца единого общесоюзного знака «Победитель социалистического соревнования 1975 года» и положения о нем [Электронный ресурс] : Постановление Президиума ВЦСПС от 7 марта 1975 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_8513.htm ; Ob utverzhdenii obraztsa edinogo obshchesoyuznogo znaka «Pobeditel sotsialisticheskogo sorevnovaniya 1975 goda» i polozheniya o nem [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie Prezidiuma VTsSPS ot 7 marta 1975 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_8513.htm

22. Об утверждении образца единого общесоюзного знака «Ударник девятой пятилетки» и положения о нем [Электронный ресурс] : Постановление Президиума ВЦСПС от 27 февраля 1974 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_8261.htm ; Ob utverzhdenii obraztsa edinogo obshchesoyuznogo znaka «Udarnik devyatoy pyatiletki» i polozheniya o nem [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie Prezidiuma VTsSPS ot 27 fevralya 1974 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_8261.htm

23. Об утверждении образцов единого общесоюзного знака «Победитель Социалистического соревнования» и положения о нем [Электронный ресурс] : Постановление Президиума ВЦСПС от 8 апреля 1977 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_9192.htm ; Ob utverzhdenii obraztsov edinogo obshchesoyuznogo znaka «Pobeditel Sotsialisticheskogo sorevnovaniya» i polozheniya o nem [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie Prezidiuma VTsSPS ot 8 aprelya 1977 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_9192.htm

24. Об утверждении положений о почетных званиях «Заслуженный работник промышленности СССР», «Заслуженный строитель СССР», «Заслуженный работник транспорта СССР», «Заслуженный работник связи СССР», «Заслуженный специалист вооруженных сил СССР» [Электронный ресурс] : Указ Президиума ВС СССР от 8 февраля 1989 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_15438.htm ; Ob utverzhdenii polozheniy o pochetnykh zvaniyakh «Zasluzhennyy rabotnik promyshlennosti SSSR», «Zasluzhennyy stroitel SSSR», «Zasluzhennyy rabotnik transporta SSSR», «Zasluzhennyy rabotnik svyazi SSSR», «Zasluzhennyy spetsialist vooruzhennykh sil SSSR» [Elektronnyy resurs] : Ukaz Prezidiuma VS SSSR ot 8 fevralya 1989 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_15438.htm

25. Об утверждении основных положений о премировании работников производственных объединений (комбинатов) и предприятий промышленности за

основные результаты хозяйственной деятельности [Электронный ресурс] : Постановление Государственного комитета Совета Министров СССР по труду и социальным вопросам и Президиума ВЦСПС от 28 июня 1977 г. N 207/П-9. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_9349.htm ; Ob utverzhdenii osnovnykh polozheniy o premirovaniy rabotnikov proizvodstvennykh obedineniy (kombinatov) i predpriyatiy promyshlennosti za osnovnye rezultaty khozyaystvennoy deyatel'nosti [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie Gosudarstvennogo komiteta Soveta Ministrov SSSR po trudu i sotsialnym voprosam i Prezidiuma VTsSPS ot 28 iyunya 1977 g. N 207/P-9. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_9349.htm

26. Об утверждении положения об открытиях, изобретениях и рационализаторских предложениях и инструкции о вознаграждении за открытия, изобретения и рационализаторские предложения [Электронный ресурс] : Постановление Совета Министров СССР N 435 от 24 апреля 1959 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5398.htm ; Ob utverzhdenii polozheniya ob otkrytiyakh, izobreteniyakh i ratsionalizatorskikh predlozheniyakh i instruktsii o voznagrazhdenii za otkrytiya, izobreteniya i ratsionalizatorskie predlozheniya [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR N 435 ot 24 aprelya 1959 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5398.htm

27. Об утверждении положения о Министерстве черной металлургии СССР [Электронный ресурс] : Постановление Совета Министров СССР N 514 от 4 июля 1968 г. – Режим доступа : http://wfi.lomasm.ru/РУССКИЙ.Постановления_СССР_1917-1992/Постановление_Совмина_СССР_от_04.07.1968_N_514_Об_утверждении_Положения_о_Министерстве_черной_металлургии_СССР ; Ob utverzhdenii polozheniya o Ministerstve chernoy metallurgii SSSR [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR N 514 ot 4 iyulya 1968 g. – Rezhim dostupa : http://wfi.lomasm.ru/RUSSKIY.Postanovleniya_SSSR_1917-1992/Postanovlenie_Sovmina_SSSR_ot_04.07.1968_N_514_Ob_utverzhdenii_Polozheniya_o_Ministerstve_chernoy_metallurgii_SSSR

28. Об утверждении положения о нагрудном знаке «Изобретатель СССР», описания нагрудного знака «Изобретатель СССР» и порядка выдачи нагрудного знака «Изобретатель СССР» [Электронный ресурс] : Постановление Государственного комитета Совета Министров СССР по делам изобретений и открытий 9 декабря 1974 г. и Президиума ЦС ВОИР 12 декабря 1974 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_8458.htm ; Ob utverzhdenii polozheniya o nagrudnom znake «Izobretatel SSSR», opisaniya nagrudnogo znaka «Izobretatel SSSR» i poryadka vydachi nagrudnogo znaka «Izobretatel SSSR» [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie Gosudarstvennogo komiteta Soveta Ministrov SSSR po delam izobreteniy i otkrytiy 9 dekabrya 1974 g. i Prezidiuma TsS VOIR 12 dekabrya 1974 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_8458.htm

29. Об утверждении положения о премировании работников предприятий и организаций за создание и внедрение новой техники [Электронный ресурс] : Постановление Государственного комитета Совета Министров СССР по вопросам труда и заработной платы и Президиума ВЦСПС от 26 декабря 1964 г. N 597/П-27. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6183.htm ; Ob utverzhdenii polozheniya o premirovaniy rabotnikov predpriyatiy i organizatsiy za sozдание i vnedrenie novoy tekhniki [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie Gosudarstvennogo komiteta Soveta Ministrov SSSR po voprosam truda i zarabotnoy platy i Prezidiuma VTsSPS ot 26 dekabrya 1964 g. N 597/P-27. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6183.htm

30. О Всесоюзном Социалистическом соревновании за успешное выполнение заданий двенадцатой пятилетки [Электронный ресурс] : Постановление ЦК КПСС, Совета

Министров СССР, ВЦСПС и ЦК ВЛКСМ N 735 от 18 июня 1986 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_13367.htm ; О Vsesoyuznom Sotsialisticheskom sorevnovanii za uspeshnoe vypolnenie zadaniy dvenadtsatoy pyatiletki [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie TsK KPSS, Soveta Ministrov SSSR, VTsSPS i TsK VLKSM N 735 ot 18 iyunya 1986 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_13367.htm

31. О дальнейшем улучшении общественного питания на производственных предприятиях [Электронный ресурс] : Постановление Совета Министров СССР N 660 от 14 августа 1969 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_7133.htm ; О dalneyshem uluchshenii obshchestvennogo pitaniya na proizvodstvennykh predpriyatiyakh [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR N 660 ot 14 avgusta 1969 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_7133.htm

32. О дальнейшем улучшении организации социалистического соревнования : Постановление ЦК КПСС от 31 августа 1971 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1988). – Москва : Издательство политической литературы, 1986. – Т. 12 : 1971-1975. – С. 138-146 ; О dalneyshem uluchshenii organizatsii sotsialisticheskogo sorevnovaniya : Postanovlenie TsK KPSS ot 31 avgusta 1971 g. // KPSS v rezolyutsiyakh i resheniyakh sezdov, konferentsiy i Plenumov TsK (1898-1988). – Moskva : Izdatelstvo politicheskoy literatury, 1986. – Т. 12 : 1971-1975. – S. 138-146.

33. О мерах по дальнейшему развитию и повышению эффективности бригадной формы организации и стимулирования труда в промышленности [Электронный ресурс] : Постановление Совета Министров СССР и ВЦСПС N 1125 от 1 декабря 1983 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_11832.htm ; О merakh po dalneyshemu razvitiyu i povysheniyu effektivnosti brigadnoy formy organizatsii i stimulirovaniya truda v promyshlennosti [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR i VTsSPS N 1125 ot 1 dekabrya 1983 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_11832.htm

34. О мерах по дальнейшему совершенствованию подготовки и повышения квалификации рабочих на производстве [Электронный ресурс] : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР N 586 от 21 июня 1979 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_9982.htm ; О merakh po dalneyshemu sovershenstvovaniyu podgotovki i povysheniya kvalifikatsii rabochikh na proizvodstve [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie TsK KPSS i Soveta Ministrov SSSR N 586 ot 21 iyunya 1979 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_9982.htm

35. О мерах по дальнейшему улучшению организации социалистического соревнования и движения за коммунистический труд [Электронный ресурс] : Постановление Президиума ВЦСПС от 16 июля 1969 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_7116.htm ; О merakh po dalneyshemu uluchsheniyu organizatsii sotsialisticheskogo sorevnovaniya i dvizheniya za kommunisticheskiy trud [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie Prezidiuma VTsSPS ot 16 iyulya 1969 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_7116.htm

36. О мерах по обеспечению высоких темпов развития черной металлургии в соответствии с директивами XXIII съезда КПСС по пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1966-1970 гг. [Электронный ресурс] : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР N 730 от 20 июля 1967 г. – Режим доступа : <http://www.alppp.ru/law/hozjajstvennaja-deyatelnost/promyshlennost/26/postanovlenie-ck-kpss-sovmina-sssr-ot-20-07-1967--730.html> ; О merakh po obespecheniyu vysokikh tempov razvitiya chernoy metallurgii v sootvetstvii s direktivami XXIII sezda KPSS po pyatiletnemu planu razvitiya narodnogo khozyaystva SSSR na 1966-1970 gg. [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie TsK KPSS i Soveta Ministrov SSSR N 730 ot 20 iyulya 1967 g. – Rezhim dostupa :

<http://www.alppp.ru/law/hozjajstvennaja-dejatelnost/promyshlennost/26/postanovlenie-ck-kpss-sovmina-sssr-ot-20-07-1967--730.html>

37. О мерах по обеспечению дальнейшего роста производительности труда в промышленности и строительстве [Электронный ресурс] : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР N 970 от 22 декабря 1966 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6507.htm ; O merakh po obespecheniyu dalneyshego rosta proizvoditelnosti truda v promyshlennosti i stroitelstve [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie TsK KPSS i Soveta Ministrov SSSR N 970 ot 22 dekabrya 1966 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6507.htm

38. О нагрудных значках для отличников социалистического соревнования [Электронный ресурс] : Постановление Совета Министров СССР N 2195 от 18 августа 1953 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4905.htm ; O nagrudnykh znachkakh dlya otlichnikov sotsialisticheskogo sorevnovaniya [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR N 2195 ot 18 avgusta 1953 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4905.htm

39. О некоторых мероприятиях по дальнейшему совершенствованию управления промышленностью [Электронный ресурс] : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР N 139 от 2 марта 1973 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_7986.htm ; O nekotorykh meropriyatiyakh po dalneysheму sovershenstvovaniyu upravleniya promyshlennostyu [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie TsK KPSS i Soveta Ministrov SSSR N 139 ot 2 marta 1973 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_7986.htm

40. О переходе объединений, предприятий и организаций промышленности и других отраслей народного хозяйства на многосменный режим работы с целью повышения эффективности производства [Электронный ресурс] : Постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР и ВЦСПС N 194 от 12 февраля 1987 г. – Режим доступа : <http://www.webapteka.ru/phdocs/doc3102.html> ; O perekhode obedineniy, predpriyatiy i organizatsiy promyshlennosti i drugikh otrasley narodnogo khozyaystva na mnogosmennyy rezhim raboty s tselyu povysheniya effektivnosti proizvodstva [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie TsK KPSS, Soveta Ministrov SSSR i VTsSPS N 194 ot 12 fevralya 1987 g. – Rezhim dostupa : <http://www.webapteka.ru/phdocs/doc3102.html>

41. О повышении работникам промышленности дополнительной оплаты труда за работу в ночное время [Электронный ресурс] : Постановление Совета Министров СССР N 822 от 16 ноября 1972 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_7916.htm ; O povyshenii rabotnikam promyshlennosti dopolnitelnoy oplaty truda za rabotu v nochnoe vremya [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR N 822 ot 16 noyabrya 1972 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_7916.htm

42. О порядке выплаты единовременного вознаграждения за выслугу лет работникам предприятий и организаций черной металлургии [Электронный ресурс] : Постановление Государственного комитета Совета Министров СССР по труду и социальным вопросам и Секретариата ВЦСПС от 11 ноября 1977 г. N 379/21. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_9481.htm ; O poryadke vyplaty edinovremennogo voznagrzhdeniya za vyslugu let rabotnikam predpriyatiy i organizatsiy chernoy metallurgii [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie Gosudarstvennogo komiteta Soveta Ministrov SSSR po trudu i sotsialnym voprosam i Sekretariata VTsSPS ot 11 noyabrya 1977 g. N 379/21. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_9481.htm

43. О развертывании Всесоюзного социалистического соревнования работников промышленности, строительства и транспорта за досрочное выполнение народнохозяйственного плана на 1973 год [Электронный ресурс] : Постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР, ВЦСПС и ЦК ВЛКСМ N 15 от 05 января 1973 г. –

Режим доступа : <http://lawru.info/dok/1973/01/05/n1188625.htm> ; О razvertyvanii Vsesoyuznogo sotsialisticheskogo sorevnovaniya rabotnikov promyshlennosti, stroitelstva i transporta za dosrochnoe vypolnenie narodnokhozyaystvennogo plana na 1973 god [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie TsK KPSS, Soveta Ministrov SSSR, VTsSPS i TsK VLKSM N 15 ot 05 yanvarya 1973 g. – Rezhim dostupa : <http://lawru.info/dok/1973/01/05/n1188625.htm>

44. О результатах проверки практики премирования за содействие изобретательству и рационализации и мерах по совершенствованию этого премирования [Электронный ресурс] : Постановление Государственного комитета СССР по труду и социальным вопросам от 23 июня 1983 г. N 134. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_11625.htm ; О rezultatakh proverki praktiki premirovaniya za sodeystvie izobretatelstvu i ratsionalizatsii i merakh po sovershenstvovaniyu etogo premirovaniya [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie Gosudarstvennogo komiteta SSSR po trudu i sotsialnym voprosam ot 23 iyunya 1983 g. N 134. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_11625.htm

45. О совершенствовании планирования и усилении экономического стимулирования промышленного производства [Электронный ресурс] : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 4 октября N 729 1965 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6308.htm ; О sovershenstvovanii planirovaniya i usilenii ekonomicheskogo stimulirovaniya promyshlennogo proizvodstva [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie TsK KPSS i Soveta Ministrov SSSR ot 4 oktyabrya N 729 1965 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6308.htm

46. О сокращении продолжительности рабочего дня для рабочих и служащих в предвыходные и предпраздничные дни : Указ Президиума ВС СССР от 8 марта 1956 г. // Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г. / под ред. Ю. И. Мандельштам. – Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1956. – С. 375 ; О sokrashchenii prodolzhitelnosti rabocheho dnya dlya rabochikh i sluzhashchikh v predvykhodnye i predprazdnichnye dni : Ukaz Prezidiuma VS SSSR ot 8 marta 1956 g. // Sbornik zakonov SSSR i ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR. 1938 g. – iyul 1956 g. / pod red. Yu. I. Mandelshtam. – Moskva : Gosudarstvennoe izdatelstvo yuridicheskoy literatury, 1956. – S. 375.

47. О финансировании Всесоюзного общества изобретателей и рационализаторов [Электронный ресурс] : Постановление Совета Министров СССР N 528 от 17 мая 1958 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5283.htm ; О finansirovanii Vsesoyuznogo obshchestva izobretateley i ratsionalizatorov [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR N 528 ot 17 maya 1958 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5283.htm

48. О финансировании Всесоюзного общества изобретателей и рационализаторов [Электронный ресурс] : Постановление Совета Министров СССР N 546 от 18 мая 1963 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5955.htm ; О finansirovanii Vsesoyuznogo obshchestva izobretateley i ratsionalizatorov [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR N 546 ot 18 maya 1963 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5955.htm

49. О финансировании Всесоюзного общества изобретателей и рационализаторов [Электронный ресурс] : Постановление Совета Министров СССР N 306 от 12 марта 1987 г. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_13852.htm ; О finansirovanii Vsesoyuznogo obshchestva izobretateley i ratsionalizatorov [Elektronnyy resurs] : Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR N 306 ot 12 marta 1987 g. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_13852.htm

50. Плющ М. Р. Вклад робітничого класу Української РСР у прискорення науково-технічного прогресу в промисловості (50–70-і роки) / М. Р. Плющ. – Київ : Наукова думка, 1981. – 246 с. ; Pliushch M. R. Vklad robitnychoho klasu Ukrainskoi RSR u pryskorennia naukovo-tekhnichnoho prohresu v promyslovosti (50–70-i roky) / M. R. Pliushch. – Kyiv : Naukova dumka, 1981. – 246 s.

51. Погребной Л. И. Социалистическое соревнование [Электронный ресурс] / Л. И. Погребной // Большая советская энциклопедия. – Москва: Советская энциклопедия. 1969-1978. – Режим доступа : <http://bse.sci-lib.com/article104908.html> ; Pogrebnoy L. I. Sotsialisticheskoe sorevnovanie [Elektronnyy resurs] / L. I. Pogrebnoy // Bolshaya sovetskaya entsiklopediya. – Moskva: Sovetskaya entsiklopediya. 1969-1978. – Rezhim dostupa : <http://bse.sci-lib.com/article104908.html>

52. Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946-1970 рр.) / В. О. Романцов. – Київ, 1972. – 219 с. ; Romantsov V. O. Robitnychi klas Ukrainskoi RSR (1946-1970 rr.) / V. O. Romantsov. – Kyiv, 1972. – 219 s.

53. Типовое положение о подготовке и повышении квалификации рабочих непосредственно на производстве [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6919.htm ; Tipovoe polozhenie o podgotovke i povyshenii kvalifikatsii rabochikh neposredstvenno na proizvodstve [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6919.htm

54. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО України). – Ф. 582. – Оп. 3. – Спр. 9566. – Арк 1 ; Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchukh orhaniv vlady ta upravlinnia (TsDAVO Ukrainy). – F. 582. – Op. 3. – Spr. 9566. – Ark 1.

55. Яновська О. Зарплата, пенсія, позики і ціни як чинники матеріально-побутового стану трудящих УРСР (друга половина 1940-х – середина 1960-х років) / О. Яновська, О. Даниленко // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика : зб. ст. – Львів : Растр-7, 2015. – Вип. 20. – С. 84-97 ; Yanovska O. Zarplata, pensiia, pozyky i tsiny yak chynnyky materialno-pobutovoho stanu trudiashchukh URSR (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1960-kh rokiv) / O. Yanovska, O. Danylenko // Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka : zb. st. – Lviv : Rastr-7, 2015. – Vyp. 20. – S. 84-97.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2016 р.

A. Reutskaya

STATE POLICY AS A FACTOR OF INFLUENCE ON EVERYDAY LIFE OF THE WORKERS OF FERROUS METALLURGY OF THE USSR IN THE CONTEXT OF THEIR PRODUCTION ACTIVITIES (1950-1980s)

The article has tried to analyze the state policy of the USSR in the field of ferrous metallurgy through the prism of everyday life of the workers of this field who worked at the businesses located on the territory of Ukrainian Soviet Socialist Republic. First of all, the state policy is reflected in legislative acts.

Characterized the acts concerned with the activities carried out by Ministry of Ferrous Metallurgy and the businesses managed thereby. The government of Ukrainian Soviet Socialist Republic pursued the policy of technological development in industry, which is reflected in reconstruction of the existing production facilities and in construction of new ones as well as in mechanization and automation of production and in restricting labor discipline.

In 1950s-1980s the state was permanently raising the wages and encouraging the workers in the form of bonuses and extra pays for creation and introduction of new equipment and advanced labor methods, for modernization of the equipment, for training other workers and upgrading their qualifications, for inventions or innovations as well as for promotion thereof.

The policy of modernization of production required a considerable quantity of highly qualified personnel who could maintain new equipment. Therefore since 1950s the state

embarked upon the path of improvement of the workers' professional level. New workers were trained by means of individual or brigade-type training courses organized directly at production sites or at specialized vocational institutions as well as at other training outlets. Retraining was carried out the same way, though it could be carried out at vocational colleges and affiliated retraining institutions. Mostly widespread forms of upgrading workers' qualifications were production-through-equipment courses, courses for teaching workers other professions, cross-training, target-based retraining courses, schools of advanced methods of work and schools of professional excellence.

The country's government gave socialist movement an important role in improvement of the production rates. Therefore the commercial and the trade union agencies were given the assignment to form most complicated obligations and to involve more and more workers in the competition. In the framework of the strategy of modernizing industry and to manage the movement of inventors and innovators, the All-Union Community of Inventors and Innovators was created. The government's support for those movements' social prestige was carried out by means of financial and moral encouragement of the authors of inventions and innovations as well as that of the participants and the winners of socialist competition.

Considered the acts that determined the conditions for adjustment of the labor mode and the off-work time. A considerable part of the laws that determined the working conditions was adopted in the late 1950s. Thus, criminal responsibility for unauthorized leave and for truancy for no apparent reason was abolished. Workers of the businesses involved in ferrous metallurgy operated by the USSR Ministry of Ferrous Metallurgy were ordered to switch to the 7-hour long working-day. In the 1960s measures were taken to improve the workers' dieting conditions and to restrict labor discipline. The workers had the right to additional vacations for uninterrupted service, the right to work in more than shift, etc.

Keywords: *workers, production, ferrous metallurgy, industry, policy, everyday life.*

УДК 930 (477.62-2) «1917» (045)

В.М. Романцов

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В МАРИУПОЛІ НА ПОЧАТКУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р. ІСТОРИЧНІ УРОКИ ДЛЯ СУЧАСНОСТІ

Аналізуються питання щодо розвитку етнокультурних та політичних процесів у багатонаціональній громаді Маріуполя на початку демократичної революції 1917 р. Розглядаються питання відродження української, грецької, єврейської, вірменської спільнот.

Висвітлюються проблеми забезпечення національно-культурних потреб різних етнічних спільнот Маріуполя. Це дозволяє в наш час враховувати досвід реалізації етнокультурних та політичних запитів суспільства революційної доби.

Ключові слова: *етнокультурні, етнополітичні процеси, суспільне життя, маріупольська громада, українська, грецька, єврейська, вірменська спільноти, історичні уроки.*

Національне питання завжди посідає дуже важливе місце в розвитку поліетнічного суспільства. Це особливо відчувається в наш час, коли в південно-східній Україні за умов російської військової агресії, постійних пропагандистських атак, а також через не

завжди продуману та послідовну політику української влади міжнаціональні відносини витримують випробування.

Забезпечення національно-культурних потреб різних етнічних спільнот, толерантності у міжетнічних стосунках є важливим завданням кожної держави. Важливо при цьому враховувати історичний досвід реалізації етнокультурних та політичних запитів суспільства.

Вивчення питань щодо національного відродження етнічних спільнот у Маріуполі на початку демократичної революції 1917 р. становить значний науковий інтерес, оскільки це дає можливість проаналізувати історичний досвід пошуку шляхів реалізації суспільних запитів національних спільнот, спроб гармонізації міжетнічних відносин у найбільш значному індустріальному, політичному та культурному центрі Приазовського регіону на південному сході України, яким є Маріуполь. Зазначене питання актуальне також в контексті аналізу історичних уроків цих процесів для сучасного українського суспільно-політичного розвитку.

Досліджувана тема лише певною мірою розглядалася в більш ранніх працях П. Мазура [6], В. Романцова [24; 25], наукових співробітників Маріупольського краєзнавчого музею [1]. Найбільшу увагу науковці приділяли історії грецької спільноти Приазов'я. Метою статті є висвітлення питань етнокультурних та політичних процесів у громаді Маріуполя на початку демократичної революції 1917 р.

Історично склалося так, що населення Маріуполя, як і Північного Приазов'я загалом, формувалося на поліетнічній основі. Протягом багатьох століть тут простежувалися дуже відмінні впливи: киммерійські, скіфські, сарматські, давньогрецькі в Античну добу; кочових тюркомовних народів та Давньої Русі в часи Середньовіччя, козацько-українські, кримсько-татарські в ранньомодерний період історії.

Реалізація російської імперської політики в останній чверті XVIII ст. спричинила докорінні зміни в етнічній структурі населення Приазовського краю. Імперська влада ліквідувала тут українське козацтво, яке заважало проводити російську колонізацію Степової України, і сприяла заселенню її представниками різних етнічних спільнот, здійснюючи таким чином у міжетнічних відносинах традиційну політику всіх імперій за принципом: «divide et impera» (розподіляй і володарюй). Ліквідувавши Нову Запорозьку Січ та її Кальміуську паланку в Північному Приазов'ї, царська влада поселила тут спочатку переселенців-християн з Криму (переважно греків), а потім і представників інших етнічних спільнот. Згідно «Жалуваній Грамоті» від 21 травня 1779 р., наданій царицею Катериною II «християнам грецького закону, які вийшли з Криму», переселенці-греки після тривалої, виснажливої, сповненої поневірян та людських втрат подорожі отримали для подальшого проживання землі колишньої Кальміуської паланки Війська Запорозького, а також численні пільги [22, с. 824, 825].

Згідно законодавчому акту від 30 березня 1859 р. в Маріуполі було дозволено створити «окрему від грецької громаду», з можливістю «зараховуватися до цієї нової громади як росіянам, так і іноземцям» [23, с. 246, 247]. З того часу в місті значно змінився національний склад населення. Поряд з греками протягом другої половини XIX – на початку XX ст. там поселилися українці, росіяни, євреї, вірмени та представники інших етнічних спільнот. Але при цьому в суспільно-політичному житті Маріуполя надалі зберігалося домінуюче становище греків. Наприкінці XIX – на початку XX ст. вони становили абсолютну більшість гласних Маріупольської міської думи [3, с. 520, 521]. Міськими головами Маріуполя були лише представники цієї спільноти: О. Хараджаєв, А. Аттаринів, О. Грандафілов, С. Горбачов, І. Попов [3, с. 519].

28 січня 1911 р. Катеринославське губернське у справах про товариства присутствіє зареєструвало Статут товариства маріупольських греків-нащадків вихідців з Криму [3, с. 316 – 326]. Йому було дозволено соціальну, благодійну діяльність,

поширення господарських знань, сприяння освіті дітей членів товариства. На початку ХХ ст. в місті поряд з ним легально діяло також Грецьке благодійне товариство [1, 132]. Головою першого був Ф. Таші, друге очолював штабс-капітан М. Караманов. Активними діячами товариства греків-нащадків переселенців з Криму були К. Пічахчі, В. Аттаринов, М. Куркчі [3, с. 426].

На початку ХХ ст. чисельно значну національну спільноту Маріуполя становили українці. В роки Першої світової війни чисельність українців зросла за рахунок переселенців та певної частини військовослужбовців 24-го запасного піхотного полку, який дислокувався у маріупольському передмісті. Але українці завжди розглядалися імперською владою та більшістю російського суспільства як невід'ємна складова «русского народа», як «малороси», які не можуть претендувати на самобутній національно-культурний, а, тим більше, національно-політичний статус. Це обумовило утиски українців з боку царської влади в мовному та політичному питаннях. У 1916 р. катеринославський губернатор заборонив товариство «Просвіта» [6, 17]. Воно діяло з 1905 р. відповідно до статуту, затвердженого катеринославським губернатором О. Нейдгартом [5, с. 17].

В зазначений період певну частку населення Маріуполя становили євреї. Вони мали в місті молитовні будинки (синагоги) [1, с. 130], тут діяло кілька початкових навчальних закладів для єврейських хлопчиків та дівчаток [1, с. 127]. Соціальна верхівка єврейської спільноти мала значні статки, але, попри це, вона була дискримінована імперською владою у політичному житті. За законом 1892 р. євреї були позбавлені права голосу і не мали можливості бути представленими в Маріупольській міській думі [4, с. 42]. Відображенням поширених антисемітських настроїв були єврейські погроми, спровоковані в Маріуполі чорносотенцями 20 – 21 жовтня 1905 р. Внаслідок цих насиль загибло 20 осіб, було розгромлено $\frac{3}{4}$ торгівельних закладів, загальні збитки склали близько 2 млн. рублів [2, с. 90].

Загострення національних суперечностей було одним з вагомих чинників Російської демократичної революції 1917 р., яка призвела до падіння самодержавства. Ці революційні події мали великий вплив на поліетнічну маріупольську громаду. Демократизація суспільного життя, яка розгорнулася в країні після повалення російського самодержавства, створила сприятливі умови для національного відродження етнічних спільнот у Маріуполі. 21 березня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв постанову про відміну віросповідальних та національних обмежень, які були «встановлені діючими узаконеннями» [13]. Зазначена постанова започаткувала створення законодавчої бази для реалізації прагнення етнічних спільнот Приазов'я до їх національного самовизначення.

Представники етнічних спільнот Маріуполя активно долучилися до процесу демократичних перетворень. До Маріупольського громадського виконавчого комітету, створеного на хвилі демократизації, було обрано відомих представників грецької громади, які становили впливову групу у складі нової інституції: В. Бахалова, В. Гіацинтова, І. Пічахчі, К. Пічахчі, Г. Псалті, П. Асланов, І. Куркчі, Н. Куркчі, Н. Дульгерова, українця І. Коваленка, єврея Д. Розенталя [8]. Заступником голови Маріупольського громадського виконавчого комітету був обраний відомий адвокат І. Пічахчі [8]. В ході революції у складі 24-го запасного піхотного полку виділилися національні військові формування, зокрема 5-а та 6-а українські роти, окремі грецькі сотні під керівництвом Балжі [1, с. 133].

В цей час демократична громадськість Маріуполя неодноразово проводила акції за участю представників різних етнічних спільнот. У масовій демонстрації на підтримку революції та суспільних реформ, яка відбулася в місті 10 березня 1917 р., її учасники несли транспаранти не лише російською, але також українською та єврейською мовами [7]. За свідченням маріупольського краєзнавця П. Мазура, подібна масова

демонстрація відбулася в місті також 1 травня. Серед учасників цієї ходи була група українців з прапором «Вільна Україна» та групи сіоністів, «бундівців» [6, с. 12,13].

В цей час активізувалася діяльність грецької спільноти. Маріупольські греки на початку революції орієнтувалися на загальноросійські демократичні інституції. Вони розширили свої попередні можливості реалізації політичних прагнень, демонструючи прихильність до демократичних принципів. Представники грецької спільноти взяли активну участь у створенні Маріупольського повітового громадського виконавчого комітету. Серед учасників повітових делегатських зборів, які представляли міський виконавчий комітет, були авторитетні діячі грецької громади В. Бахалов, В. Гіацинтов, І. Пічахчі, К. Пічахчі, Г. Псалті. Жінки-гречанки були активними учасницями створення союзу жінок Маріуполя. Його ініціаторкою була А. Псалті [11].

12 березня на загальному зібранні товариства греків-нащадків переселенців з Криму делегатами Маріупольського громадського виконавчого комітету були обрані П. Асланов, І. Куркчі, Н. Куркчі, Н. Дульгеров [8]. Грецькі купці були представлені в торгівельній комісії Маріупольського громадського виконкому. 28 березня відбулося перше засідання оновленої думи. В ній активно працювали Г. Псалті, І. Пічахчі, В. Гіацинтов [14]. Саме вони були основними учасниками обговорення питання про діяльність новоствореного продовольчого комітету.

Зазначені факти засвідчили, що чільні представники грецької громади Маріуполя навесні 1917 р. були активними учасниками демократичних перетворень. Грецькі підприємці, юристи, громадсько-політичні діячі того часу всіляко спряли формуванню у Маріупольському повіті нових демократичних інституцій на засадах Російської революції.

Протягом березня – травня 1917 р. у Маріуполі активізувався український рух, що був складовою національної революції, яку започаткувало створення Центральної Ради в Києві. Найбільш відомими діячами українського руху в Маріуполі того часу були викладач єпархіального училища С. Липківський та член повітового земського зібрання, член міського громадського виконавчого комітету І. Коваленко [6, с. 17]. 15 березня в газеті «Мариупольская жизнь» з'явилася інформація про те, що в Харкові «зібрання українців висловилося за скликання установчих зборів, встановлення демократичної республіки, автономію України, введення в народних школах та судах української мови та видання радою робітничих депутатів газети українською мовою» [9].

Одразу після цього в Маріуполі українці, а також «особи, які співчують українському рухові» були запрошені 19 березня в приміщення гімназії Лобачевського, щоб «з'ясувати своє ставлення до подій, які відбуваються» [12]. На 25 березня було призначено загальні збори українського товариства, яке діяло на заводах Нікополь і Провіданс. Передбачалося розглянути питання про прийом нових членів товариства та поточні питання [10]. Осередки Українського товариства діяли в земському інвалідному домі та в Олександрівській чоловічій гімназії. Там щодня проводився запис до Товариства [6, с. 9]. 21 березня в приміщенні жіночої гімназії Н. Дарій відбувся вечір, присвячений творчості І. Котляревського та Т. Шевченка [2, с. 116].

18 травня в газеті «Мариупольское слово» було надруковане звернення «До українського громадянства», в якому повідомлялося про те, що в Києві 6 – 8 квітня відбувся загальноукраїнський конгрес, скликаний Українською Центральною Радою. На конгресі об'єдналися українські партії «на підставі вимогань автономії України». За постановою цього конгресу була створена Катеринославська Українська Губернська Рада, «яка повинна об'єднувати всі українські організації та гуртки нашої губернії, ... керувати їхньою діяльністю згідно з тими вказівками, які їй дає Центральна Рада». На 21 – 22 травня було призначено український губернський з'їзд [6, с. 15, 16]. На цьому з'їзді Маріупольське українське товариство представляв викладач єпархіального училища

Сергій Онуфрійович Липківський [6, с. 17].

27 травня в приміщенні гімназії В. Острославської було заплановане загальне зібрання українського товариства «Просвіта» в Маріуполі, на якому передбачалося заслухати доповіді голови товариства С. Липківського, а також солдата-фронтовика про організацію українського війська; доповіді щодо діяльності театральної комісії та про біженців-українців [6, с. 17]. З 5 червня для членів «Просвіти» було відкрито двотижневі курси української мови та короткої історії України [21].

Громадські кола Маріуполя в зазначений час сприймали діяльність Української Центральної ради як складову російського суспільного руху. 30 травня «Мариупольское слово» в рубриці «Русская жизнь» опублікувало Декларацію Української Центральної Ради до Тимчасового Уряду та Виконкому Ради робітничих та солдатських депутатів з редакційними коментарями [20].

Вказані події виразно засвідчили, що серед українців, які мешкали в Маріуполі, навесні 1917 р. поширювалися ідеї національно-культурного та державного відродження. Українське товариство в цей час уже не обмежувалося культурно-просвітницькою діяльністю, але також включилося до громадсько-політичного руху на полі Української революції. Цьому сприяли процеси демократизації суспільного життя, які відбувалися в цей час у місті.

Протягом березня – травня 1917 р. під сіоністськими гаслами активізувалася діяльність єврейської спільноти Маріуполя. Організаторами сіоністського руху в Маріуполі були члени так званого Палестинського одеського комітету. 29 березня в приміщенні молитовного будинку на Георгіївській вулиці вони провели зібрання всіх маріупольських сіоністів [14]. 12 квітня в приміщенні синагоги було скликано засідання міського сіоністського комітету [6, с. 9, 11]. 16 квітня в приміщенні Маріупольської жіночої гімназії Н. Дарій було проведено мітинг організації єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей ціон» [6, с. 9].

З 2 до 25 травня в приміщенні гімназії В. Острославської здійснювався набір учнів до молодшого, середнього, старшого підготовчого класів, а також до I, II, та III класів приватної єврейської чоловічої гімназії. До молодшого підготовчого класу приймали всіх неграмотних дітей 6 – 8 років. Єврейські предмети передбачалося викладати за розширеною програмою [16, 18]. Одночасно в Маріуполі була відкрита єврейська бібліотека. Для неї здавали книги, надавали грошові пожертви [15]. Наприкінці травня маріупольська організація «Цейре-ціон» відкрила курси єврейської мови [19]. В приміщенні школи-осередку для єврейських дітей-біженців відбувся районний з'їзд учителів єврейських середніх та народних шкіл для обговорення питань шкільного будівництва та для виборів делегатів на всеросійський єврейський учительський з'їзд, який скликався в Петрограді 11 – 13 червня [19].

8 травня в прикрашеному біло-голубими прапорами приміщенні театру братів Яковенко відбувся перший в Маріуполі вільний сіоністський мітинг на тему «Чого хочуть сіоністи». Всі присутні отримали програму цього руху та карточки, в яких було зазначено: «Сіонізм прагне створити право на захищене пристанище для євреїв у Палестині» [18].

Аналіз питань розвитку єврейського руху в Маріуполі свідчить про те, що він був розколотий. Частина єврейських організацій була зорієнтована на необхідність вирішення своїх етнокультурних та політичних проблем за місцем проживання, а інша, більш радикальна – прагнула до виїзду на палестинську землю.

Меншою мірою в Маріуполі розвивався вірменський національний рух. 11 березня відбулися загальні збори Маріупольського вірменського комітету, на які з'явилися майже всі вірмени, що проживали в місті. Вони одноголосно обрали до Маріупольського громадського виконавчого комітету інженера С. Єгіазарова та робітника Г. Вартаняна.

Також, на пропозицію голови зборів В. Вартаньяна, почали збирати добровільні пожертви для борців за свободу. Вирішуючи організаційне питання, учасники зборів вірменського комітету замість Л. Дячкова головою комітету обрали Х. Адабашева. Також на пропозицію голови зборів В. Вартаньяна почали збирати добровільні пожертви для борців за свободу [9].

Проведене дослідження свідчить про те, що на початку революції 1917 р. за умов активної демократизації суспільно-політичного життя у поліетнічній громаді Маріуполя відбувалося національне відродження української, єврейської, вірменської спільнот, активізувалася діяльність грецької спільноти. Процес відродження для кожної з зазначених національних спільнот Маріуполя мав свої особливості. Греки здійснювали політичну діяльність, використовуючи свій значний вже існуючий суспільний вплив, громадсько-політичну активність своїх впливових діячів. Українці відродили своє національне товариство, яке активно включилося до громадсько-політичного життя. Євреї та вірмени формували свої національні товариства, спираючись на активність та ініціативу своїх лідерів та спільнот. З часом в Приазов'ї поширилися процеси Української революції, в ході якої національні спільноти отримали підтримку з боку Центральної Ради. Ці процеси закладали основу подальшого полікультурного розвитку Маріуполя і свідчили про те, що етнічні спільноти повноцінно можуть розвиватися лише в демократичному суспільстві.

Це важливий історичний урок для нашого часу. Відмова певних політичних кіл сучасної Донеччини, орієнтованих на підтримку російської влади, від демократичних принципів вирішення національного, мовного питань, спекуляції щодо них, ілюзія того, що їх можна вирішити силовими засобами, насправді лише веде справу в глухий кут.

Науковий та суспільний інтерес спонукає до того, щоб надалі проаналізувати окремо місце українського, грецького, єврейського національних рухів у громадсько-політичному та культурному розвитку Маріуполя, всього Маріупольського повіту.

Список використаної літератури

1. Божко Р. П. Маріуполь и его окрестности: видгляд из XXI века / Р. П. Божко, Т. Ю. Були, Н. Н. Гашененко и др. – Маріуполь : Рената, 2006. – 355 с.; Bozhko R. P. Mariupol i ego okrestnosti: viglyad iz KhKhI veka / R. P. Bozhko, T. Yu. Buli, N. N. Gasheneko i dr. – Mariupol : Renata, 2006. – 355 s.
2. Весь Маріуполь. Иллюстрированная историческая хроника : фотоальбом. – Маріуполь : СПД Маликов, 2008. – 320 с., илл.; Ves Mariupol. Ilyustrirovannaya istoricheskaya khronika : fotoalbum. – Mariupol : SPD Malikov, 2008. – 320 s., ill.
3. Калоеров С. А. В послереформенной царской России (1861–1918) / С. А. Калоеров. – Харьков : Изд-во НТМТ, 2016. – 717 с.; Kaloerov S. A. V poslereformennoy tsarskoy Rossii (1861–1918) / S. A. Kaloerov. – Kharkov : Izd-vo NTMT, 2016. – 717 s.
4. Коробка В. М. Міський виборчий процес у Катеринославській губернії за Городовим положенням 1892 р. / В. М. Коробка // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. – 2015. – Вип. 12. – С. 39–49; Korobka V. M. Mis`ku`j vy`borchu`j proces u Katery`noslavs`kij guberniyi za Gorodovy`m polozhennyam 1892 r. / V. M. Korobka // Visny`k Mariupol`s`kogo derzhavnogo universy`tetu. Seriya : Istoriya. Politologiya. – 2015. – Vy`p. 12. – S. 39–49.
5. Лучка Л. Діяльність бібліотечної комісії Катеринославської «Просвіти» на початку XX ст. / Л. Лучка // Вісник Львівського університету. Серія : Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – 2009. – Вип. 4. – С. 86 – 92; Luchka L. Diyal`nist` bibliotechnoyi komisiyi Katery`noslavs`koyi «Prosivty`» na pochatku XX st. / L. Luchka // Visny`k L`vivs`kogo universy`tetu. Seriya : Kny`goznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informacijni texnologiyi. – 2009. – Vy`p. 4. – S. 86 – 92.

6. Мазур П. И. 1917 год. Мариуполь: От февраля до октября. Историческая хроника / П. И. Мазур. – Мариуполь : Азовье, 2007. – 40 с.; Mazur P. I. 1917 god. Mariupol: Ot fevralya do oktyabrya. Istoricheskaya khronika / P. I. Mazur. – Mariupol : Azove, 2007. – 40 s.
7. Мариупольская жизнь. – 1917. – 12 марта; Mariupolskaya zhizn. – 1917. – 12 marta.
8. Мариупольская жизнь. – 1917. – 14 марта; Mariupolskaya zhizn. – 1917. – 14 marta.
9. Мариупольская жизнь. – 1917. – 15 марта; Mariupolskaya zhizn. – 1917. – 15 marta.
10. Мариупольская жизнь. – 1917. – 16 марта; Mariupolskaya zhizn. – 1917. – 16 marta.
11. Мариупольская жизнь. – 1917. – 17 марта; Mariupolskaya zhizn. – 1917. – 17 marta.
12. Мариупольская жизнь. – 1917. – 18 марта; Mariupolskaya zhizn. – 1917. – 18 marta.
13. Мариупольская жизнь. – 1917. – 23 марта; Mariupolskaya zhizn. – 1917. – 23 marta.
14. Мариупольская жизнь. – 1917. – 30 марта; Mariupolskaya zhizn. – 1917. – 30 marta.
15. Мариупольское слово. – 1917. – 3 мая; Mariupolskoe slovo. – 1917. – 3 maya.
16. Мариупольское слово. – 1917. – 4 мая; Mariupolskoe slovo. – 1917. – 4 maya.
17. Мариупольское слово. – 1917. – 11 мая; Mariupolskoe slovo. – 1917. – 11 maya.
18. Мариупольское слово. – 1917. – 13 мая; Mariupolskoe slovo. – 1917. – 13 maya.
19. Мариупольское слово. – 1917. – 25 мая; Mariupolskoe slovo. – 1917. – 25 maya.
20. Мариупольское слово. – 1917. – 30 мая; Mariupolskoe slovo. – 1917. – 30 maya.
21. Мариупольское слово. – 1917. – 31 мая; Mariupolskoe slovo. – 1917. – 31 maya.
22. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – 1-е изд. — Санкт-Петербург, 1830. – Т. XX. – С .1775 – 1779; Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii (PSZ). – 1-e izd. — Sankt-Peterburg, 1830. – Т. KhKh. – S .1775 – 1779.
23. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1861. – Т. XXXIV. Отделение I. – 839 с.; Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii (PSZ). – 2-e izd. – Sankt-Peterburg, 1861. – Т. KhKhKhIV. Otdelenie I. – 839 s.
24. Романцов В. М. Грецька громада Мариупольського повіту в політиці українських урядів 1917 – 1918 рр.: історико-правові проблеми / В. М. Романцов // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. – 2012. - Вип. 20 (1. 1). – С. 81 – 85; Romanczov V. M. Grecz`ka gromada Mariupol`s`kogo povitu v polity`ci ukrajins`ky`x uryadiv 1917 – 1918 rr.: istory`ko-pravovi problemy` / V. M. Romanczov // Naukovy`j visny`k Uzhgorods`kogo nacional`nogo universy`tetu. Seriya : Pravo. – 2012. - Vy`p. 20 (1. 1). – S. 81 – 85.
25. Романцов В. М. Демократичні перетворення в Маріуполі на початку революції 1917 р. / В. М. Романцов // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. – 2015. – Вип. 12. – С. 88 – 95; Romanczov V. M. Demokraty`chni peretvorennya v Mariupoli na pochatku revoluciyi 1917 r. / V. M. Romanczov // Visny`k Mariupol`s`kogo derzhavnogo universy`tetu. Seriya : Istoriya. Politologiya. – 2015. – Vy`p. 12. – S. 88 – 95.

Стаття надійшла до редакції 08.10.2016 р.

V. Romantsov

**ETHNOPOLITICAL AND ETHNOCULTURAL PROCESSES IN MARIUPOL
AT THE BEGINNING OF THE DEMOCRATIC REVOLUTION OF 1917.
HISTORICAL LESSONS FOR THE PRESENT**

The issue of national identification is of high significance in the development of a multi-ethnic society. It becomes apparent especially clearly nowadays when in the Southern-Eastern part of Ukraine under the conditions of the military aggression unleashed by Russia, constant propaganda attacks and sometimes unreasoned policy of Ukrainian authorities the international relations are under the test.

Satisfaction of the national and cultural needs of the different ethnic societies and tolerance in interethnic relations are significant tasks of every state. At the same time it's important to take into account historical experience of meeting ethnocultural and political demands of the society.

The article analyses the issues concerning ethnocultural and political processes development in the multinational society of Mariupol at the beginning of the Democratic Revolution of 1917. It examines the matters of the Ukrainian, Greek, Jewish and Armenian communities' revival. It elucidates the problems of meeting the national and cultural requirements of different ethnic communities of Mariupol. It enables to specify the historical lessons and to consider the experience of meeting ethnocultural and political demands of the revolutionary period society at present.

The research done attests that at the beginning of the Revolution of 1917 under the conditions of active democratization of social and political life of multi-ethnic society of Mariupol there was taking place the national revival of the Ukrainian, Jewish and Armenian communities. The Greek community's activity became more intense. The revival process of each of the mentioned Mariupol communities had its peculiarities. The Greeks carried out their political activity using their existing significant impact and social and political activity of their influential figures. The Ukrainians renewed their national community which actively entered into social and political life. The Jewish and the Armenians formed their national partnerships basing on activity and initiative of their leaders and communities. In the course of time in the Azov Sea region there extended the Ukrainian Revolution processes under which the national communities gained support of the Central Rada. Those processes laid the foundations for the further multicultural development of Mariupol and attested that ethnic communities could fully develop only in a democratic society.

It's an important historical lesson for the present. The refusal of the certain political circles of the modern Donetsk region oriented to the Russian authorities backing to observe democratic principles in solving the national and language issues, their speculations concerning the matters mentioned above, the illusion that they can be solved with the method of force actually are bringing the things into a dead end.

Key words: *ethnocultural, ethnopolitical processes, social life, Mariupol community, Ukrainian, Greek, Jewish, Armenian communities, historical lessons.*

УДК 94(477)«17»

І.С. Стороженко

ВОЄННА ДОКТРИНА Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1648-1652 рр. : РЕАЛІЗАЦІЯ ЇЇ ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНОГО ЗМІСТУ

У статті розглядається реалізація другої частини воєнної доктрини Б. Хмельницького – військово-технічного змісту, який складається з військового будівництва та способів вибору ведення війни.

Ключові слова: бойове забезпечення, маневрування, військове будівництво, способи ведення війни.

а) Військове будівництво: озброєння, оснащення та спорядження армії.

Прагнучи підвищити рівень використання української (козацької) піхоти, Б. Хмельницький переглянув стан вогнепального озброєння українського козацького війська. У перспективі він переозброює його найсучаснішими зразками мушкетів (з кремінним ударним замком та нарізним стволом). За рахунок цього та введення ладівниць (пристрій із завчасно приготовленими набоями для мушкета), а також високої бойової виучки він скоротив багаточерговий (батовий) стрій мушкетерів-піхотинців до трьох шеренг. Це розширило фронт вогневої атаки, підвищило щільність, влучність та безперервність мушкетного вогню, а також маневрування піхоти на полі бою. Цей захід повністю відповідав вимогам нової лінійної тактики, яка отримала розвиток у західноєвропейському воєнному мистецтві під кінець Тридцятилітньої війни.

Враховуючи козацький та західноєвропейський досвід, визначив для кожного козака запас боезаряду на час бою в межах 30-35 набойів, а на час походу - з розрахунку на 10 бойових атак (300 куль та 2 кг пороху) [9, с. 217].

Для боротьби української (козацької) піхоти проти польської кінноти Б. Хмельницький створює підрозділи, озброєні бердишами і келепами. За допомогою бердишів уражувався кінь, а панцир кіннотника розбивався келепами [5, с. 120].

Традицію Війська Запорізького - мати на час походу один віз на 10 козаків - він закріпив в універсалах. Зобов'язав кожного козака мати на час походу двох коней [9, с. 225], що дозволило перетворити українську піхоту на драгунію (кінну піхоту) і цим підвищити її маневровість у районі бойових дій.

У ході бойових дій було запроваджене оригінальне застосування традиційного козацького бойового порядку - табору з возів. Так, 27 липня 1648 р. М. Кривоніс здійснив форсування р. Случ південніше Старокостянтинова за допомогою рухомого табору з возів і примусив відступити Я. Вишневецького. А 30 червня 1651 р. Б. Хмельницький вийшов на поле бою під Берестечком 10-рядним табором з возів, забезпечивши одночасне вирішення на обмеженій території питання базового табору і бойових порядків війська на полі бою.

Відповідно до наступального характеру бойових дій Б. Хмельницький провів реорганізацію козацької польової артилерії. При цьому вона була розділена на полкову (легку польову) і артилерію резерву верховного командування (важку польову). Враховуючи досвід західноєвропейських армій-учасниць Тридцятилітньої війни, він встановив питому вагу забезпечення української армії артилерією в межах чотирьох гармат на одну тисячу чоловік (6-7 легких гармат у кожному полку і біля 30 важких гармат артилерії гетьмана).

б) Вибір способів ведення війни. Концепція виснажування (вимогування) ворога (див. рис.3 у попередньому випуску статті).

Аналіз воєнних дій за період 1648-1652 рр. дозволив виявити системність в українському воєнному мистецтві з наступними закономірностями:

1) Застосування маневрування військ на оперативно-стратегічному рівні.

Порівняно з козацькими повстаннями, які передували Визвольній війні, змінилися мета і форми цього рівня маневрування. Якщо під час козацьких повстань здійснювалося маневрування у районі воєнних дій усім військом з метою ухилення від битви, то у Визвольній війні маневрування такого рівня здійснювалося за такими формами і метою:

- частиною війська (авангардом, загоном особливого призначення) у складі 4-5 козацьких полків (15-20 тис.чоловік) здійснювалося у передбачуваному районі воєнних дій маневрове блокування основних комунікацій ворога (переправ, шляхів сполучення, ключових фортець) з метою його ослаблення, а також створення сприятливих умов для виходу і розгортання головних сил української армії (напередодні битв під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Берестечком);

- головними силами української армії у районі воєнних дій (із заблокованими основними комунікаціями) здійснювалося маневрування з метою вибору вигідного району для битви і її проведення з мінімальними втратами (битви під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Берестечком, Білою Церквою).

Це свідчить, що Б. Хмельницький був спадкоємцем і продовжувачем маневрової стратегії української козацької школи воєнного мистецтва, але характер і мета застосованого ним оперативно-стратегічного маневрування має спільні риси зі шведською (Густав Адольф) та французькою (Анрі Тюренн) школами воєнного мистецтва. Не виключено, що Б. Хмельницький був обізнаний з маневровою стратегією цих шкіл, яку вони застосовували під час Тридцятилітньої війни, і, можливо, основні їх положення трансформував крізь українські національні традиції у військовій справі та відповідно до умов збройної боротьби;

2) Застосування маневрування військ на оперативно-тактичному рівні.

Під час козацьких повстань 1591-1638 рр. маневрування цього рівня здійснювалося з метою ухилення від битви шляхом переходу повстанського війська до оборони укріпленого табору. У Визвольній війні це маневрування мало наступні форми і мету:

- використовувалося просування своїх і ворожих військ для обходу, обхвату і розгрому останніх по частинах (битви на Жовтих Водах, під Корсунем, Зборовом);

- практикувався такий вибір поля битви, рельєф місцевості якого не дозволяв ворогу повністю реалізувати свої бойові можливості. При цьому тактичне маневрування підрозділів української армії поєднувалося з рельєфними перепонами (створювалися засідки) у районі битви (битви під Корсунем, Пилявцями, Зборовом);

- з частини українського війська (татарської кінноти) створювався передовий загін (загін особливого призначення), який напередодні битви, рухаючись попереду головних сил на відстані 15-20 км, мав на меті зустріти (наздогнати) ворога, атакувати, виснажити його боєм і прикрити вихід головних сил у район битви та введення їх у бій (битви на Жовтих Водах, під Корсунем, Зборовом, Берестечком, Батогом);

- з метою попереднього виснаження ворога (до його зустрічі з регулярним українським козацьким військом) у прикордонній смузі (по лінії річок Случ - Мурафа) та на шляхах просування ворожого війська до району битви зі складу селянсько-повстанських формувань створювалися загороджувальні загопи (рубєжі), які першими приймали на себе удари ворожої армії (битви під Пилявцями, Зборовом, Білою Церквою).

Викладене свідчить, що розгром ворога в ході битви поєднувався з його виснаженням, а це дає нам підстави зробити висновок, що в ході оперативно-тактичного маневрування військ битва є одним з його етапів, спрямованих на виснаження або вимотування ворога.

Розглядаючи рівні і форми маневрової стратегії Б. Хмельницького, зазначимо, що маневрування головними силами було тісно пов'язане з наявністю у складі української армії союзного кримськотатарського війська. Так, у зв'язку із запізненням татарського війська у серпні 1648 р. до району Гончарихи Б. Хмельницький вирішив ухилитись від битви. Яскравим підтвердженням цього рішення є маневр української армії до району Пилявців і перехід її до укріпленого табору. Тільки після прибуття до Пилявців Буджацької орди українська армія зранку 23 вересня 1648 р. вийшла з табору і зайняла бойовий порядок на полі бою. Раптове введення у бій татарського війська викликало паніку у польській армії, яка завершилась його втечею з поля бою. Після втечі татарського війська з-під Берестечка 30 червня 1651 р. Б. Хмельницький відмовився від продовження битви, не повернувся у район бойових дій і наказав Ф. Джалалію організувати, а І. Богуну забезпечити вихід української армії з оточення. Під Білою Церквою у вересні 1651 р., незважаючи на наявність значних сил української армії (до 100 тис. чоловік), у складі якої було і татарське військо, Б. Хмельницький свідомо, не бажаючи ризикувати, відмовився від проведення битви, зосередивши свою армію у укріпленому таборі;

3) Залучення до боротьби проти ворога широких мас населення.

Участь широких мас населення у боротьбі проти ворога - одна з визначальних національних ознак українського воєнного мистецтва у Визвольній війні. Реалізовувалася вона в таких формах:

- для протидії ворогові, з метою його ослаблення (виснаження) залучалось місцеве населення району воєнних дій, яке застосовувало народні (партизанські) способи боротьби, зокрема: знищення переправ, мостів, пасовиськ, продуктів харчування, фуражу, забруднення водопоїв і т.ін. (напередодні битв під Пилявцями, Білою Церквою);

- для надання допомоги українському та союзному татарському війську залучалося місцеве населення району воєнних дій, яке здійснювало постачання військ продуктами харчування, фуражем, порохом, зброєю, кіньми, возами і т.ін. Крім того, місцеві жителі проводили агентурну розвідку, створювали необхідні умови для просування військ, наведення переправ, організації привалів,ночівель і т.ін. (під час бо- йових дій під Старокостянтиновом, під час битви під Зборовом). Підґрунтям для залучення місцевого населення до боротьби проти польського війська були визвольні тенденції та спільність соціальних інтересів з козацтвом у селян вільного землеволодіння, яким загрожувала колонізаторська діяльність князів-магнатів;

- з метою поповнення українських збройних сил людськими та матеріальними резервами через інструмент полково-сотенного державного устрою залучалося все населення козацької України. Оскільки полково-сотенний державний лад був створений з метою максимальної мобілізації сил українського народу для свого визволення, то його можливості були настільки великими, що зробили польське військо неспроможним заволодіти Україною Б. Хмельницького, бо її збройні сили після кожної поразки негайно відроджувалися. У великому проміжку часу це діяло як чинник виснаження польської армії [6, с. 118].

Аналіз вищевикладених закономірностей воєнного мистецтва у Визвольній війні свідчить, що провідними їх рисами є ослаблення, виснаження ворога, а також досягнення над ним перемоги з мінімальними втратами. На формування цих рис мали вплив такі чинники:

- у середині XVII ст. стратегічні зусилля воюючих сторін у Західній Європі зводилися до того, щоб по можливості ухилитись від битви і виграти війну шляхом майстерного маневрування на комунікаціях супротивника, а також застосування блокади та захоплення його фортець [2, с.140]. Незважаючи на те, що Б. Хмельницьким були розроблені свої, національні способи боротьби проти Речі Посполитої, він не міг

повністю позбавитись від впливу закономірностей у розвитку світового (західноєвропейського) воєнного мистецтва, оскільки воно було тісно пов'язане з дією об'єктивних законів суспільства;

- отримання перемоги над ворогом з мінімальними втратами відповідало українському менталітету козака-землероба, який воював не силою, а мудрістю, розумом, майстерністю. Не фізичну силу спостерігаємо у козака Мамає – народному образі козацтва, а характерництво у боротьбі проти ворогів. Отже, формування наведених закономірностей в українському воєнному мистецтві повністю узгоджувалося з менталітетом народу і його козацького війська;

- Польща була могутньою світовою державою, і щоб вистояти у боротьбі з нею, Б. Хмельницький вимушений був шукати таких шляхів збройної боротьби проти неї, які б максимально ослабили її воєнну перевагу над козацькою Україною. Тільки застосовуючи комплексно всі чинники, на яких ґрунтувалися вищезазначені закономірності українського воєнного мистецтва, можна було розраховувати на успіх у збройній боротьбі проти Речі Посполитої.

Отже, керуючись останнім, маємо підстави вважати, що розглянуті закономірності воєнного мистецтва у Визвольній війні є концепцією виснажування (вимогування) ворога, яку Б. Хмельницький обрав за провідний напрямок боротьби проти Польщі.

Моральною базою цієї концепції були визвольні тенденції, які були поширені серед населення України, а матеріальною - її полково-сотенний державний устрій.

Врахування у концепції досягнень воєнної науки, українського національного менталітету, соціальних і моральних інтересів населення, а також забезпечення концепції (при її реалізації) людськими і матеріальними резервами всієї України стало джерелом тих успіхів Б. Хмельницького, яких він досяг у боротьбі проти Польщі.

Практична реалізація концепції здійснювалася у такій послідовності: оголошувався збір українського війська у Масловому Ставі (для наддніпрянських полків) та біля Білої Церкви (для полків західного регіону); авангард української армії у складі 4-5 полків (16-20 тис. чоловік) з району Брацлавщини вирушав на Волинь і Поділля, де протягом 2-3 тижнів здійснював до рубежу річок Горинь і Збруч маневрове блокування основних комунікацій; розгорталася широка мережа агентурної розвідки на території району майбутніх бойових дій; залучалося місцеве населення для протидії ворогові та надання допомоги своїм військам; на підготовлений район воєнних дій вирушали головні сили української армії, для яких, застосовуючи оперативно-стратегічне маневрування, вибирався вигідний район проведення битви; при підготовці і проведенні битви вживалися заходи, спрямовані на виснаження ворога і отримання над ним перемоги з мінімальними втратами.

в) Реконструкція битв

Здійснена автором наукова реконструкція битв Визвольної війни, з метою визначення в них воєнного мистецтва, показала, що отримані Б. Хмельницьким перемоги були забезпечені, зокрема, майстерним стратегічним, оперативним та тактичним маневруванням військ. Зокрема:

- під час Жовтоводської битви (29 квітня – 16 травня 1648 р.) зупинку і розгром польського війська по частинах було здійснено у найвигіднішій ситуації - коли між трьома його частинами за рахунок просування виникла найбільша віддаленість;

- під час Корсунської битви (25-26 травня 1648 р.) був здійснений майстерний форсований марш у район битви, завдяки якому вдалося наздогнати польське військо, а також здійснити маневр по обході, обхваті і розгрому ворога;

- маневрування української армії з району Гончарихи до Пилявців, удавана втеча від Росоловецької переправи та м. Старокостянтинівська козацьких полків, вибір пересіченої місцевості для поля бою (не придатного для використання польської

кінноти), а також ліквідація оперативно-тактичної переваги ворога у кавалерії за рахунок раптового введення у бій зранку 23 вересня татарської кінноти (Буджацької орди) забезпечили Б. Хмельницькому блискучу перемогу у Пилявецькій битві (21-23 вересня 1648 р.);

- під час Зборівської битви (15-16 серпня 1649 р.) для зупинки і розгрому польського війська була обрана заболочена місцевість, де воно зупинилось на ночівлю, а для атакування був обраний момент його переправи через р.Стрипу;

- після поразки української армії під Берестечком (30 червня 1651 р.) Б. Хмельницький у досить короткий термін здійснив збір війська та його перегрупування у район Білої Церкви. Оточення тут у 20-х числах вересня 1651 р. польського війська, а також застосування до нього маневрового блокування вимусили М. Потоцького відмовитись від бойових дій (25 вересня 1651 р.);

- блискучим зразком отримання перемоги української армії над польською за рахунок маневрування складових частин першої (авангарду, головних сил та ар'єргарду) є Батозька битва (1-2 червня 1652 р.).

г) Використання кримськотатарського війська.

У зв'язку з наявністю у складі української армії союзного кримськотатарського війська Б. Хмельницьким була розроблена ціла система взаємодії з ним при просуванні та на полі бою. Так, забезпечення маршрутів просування татарського війська, зокрема обладнання переправ через річки, вибір місць для привалів і ночівель, забезпечення водою і кормом коней та продуктами харчування особового складу, повністю покладалося на українську армію. Оперативне орієнтування, місце у похідній побудові війська на марші, а також у бойових порядках на полі бою для татарського війська визначав Б. Хмельницький. Безпосередня взаємодія українських і татарських командирів та підрозділів при просуванні війська та в ході бойових дій здійснювалася шляхом обміну представниками на всіх рівнях штабів і підрозділів. Широко застосовувалися вогнева підтримка татарської кінноти з боку української (козацької) піхоти і кавалерійська підтримка української піхоти з боку татарського війська на полі бою. Для підрозділів, що діяли окремо, практикувалося їх вогневе (піхотне) або кавалерійське підсилення.

Б. Хмельницький майстерно поєднував татарську тактику з українською (козацькою), а також вміло використовував високі мобільні можливості татарської кінноти. Так, очікуючи проведення зустрічної битви, він застосовує оригінальну побудову свого війська на марші. Враховуючи високу рухомість татарської кінноти, її навальність і блискавичність атак на бойові порядки ворога, створює з її складу передовий загін (авангард), або загін особливого призначення [3, с. 88; 11, с.350], підсилений козацькими підрозділами з вогнепальною зброєю. Такий загін, рухаючись слідом за розвідувальним загonom попереду головних сил на відстані півпереходу (15-20 км), мав завдання зустріти ворога, атакувати його, примусити зупинитись, паралізувати його дії дрібними сутичками до підходу головних сил і прикрити їх розгортання у районі битви. Цілком закономірно, що виконання дорученого завдання вимагало зосередження управління всією тактичною розвідкою, а також частково оперативною, у передовому загоні. Підтвердженням вищевикладеного є повідомлення польських джерел про те, що татари першими розпочали бойові дії на Жовтих Водах, під Корсуном, Зборовом, Берестечком та Батогом, а здобуті поляками у першому бою з татарами на Жовтих Водах гарматка та гаківниця підтверджують підсилення кримськотатарського війська українськими (козацькими) підрозділами [8, №31. Арк.31].

д) Бойове забезпечення війська.

Для вирішення завдань війни і бойового забезпечення війська Б. Хмельницьким на високому рівні була організована діяльність усіх видів розвідки.

Спеціальні агенти Б. Хмельницького діяли на значній території України, де не тільки вивчали політичну та воєнну обстановку, а й створювали підпільні осередки для підготовки повстання [4, с. 64-66].

Набула розвитку оперативна (дальня) розвідка на глибину до декількох переходів з метою отримання інформації про склад ворожих військ та місце їх дислокації. Так, у перших числах травня 1648 р. із загону, надісланого Б. Хмельницьким у район Чигирин (де стояв М. Потоцький з військом), втік до поляків козак, який на допиті повідомив, що у складі підрозділу - 50 татар [7, №142.Арк.92-93]. Адже це українська дальня розвідка, глибина якої дорівнювала трьом переходам (120 км), оскільки Б. Хмельницький у цей час перебував на Жовтих Водах. Напередодні Зборівської битви (перша половина серпня 1649 р.) українська оперативна розвідка діяла на глибину до 80 км [10, с. 274,300]. Очевидно, така глибина оперативної розвідки зберігалась і надалі, оскільки це була максимальна відстань, з якої, з урахуванням швидкості вершника-розвідника (12 км за годину) [3, с. 87], інформація про ворога надходила до штабу Б. Хмельницького в день її здобуття (за розрахунками - через 7-10 годин).

У сполученні з оперативною розвідкою була чітко організована тактична розвідка, яка складалась з охоронної та бойової [3, с. 42]. Перша мала на меті отримання інформації про ворога на близькій відстані (6-8 км), щоб забезпечити безпеку військ на марші або в районах зосередження (привалах, ночівлях). Друга здійснювала розвідку місцевості у районі бойових дій та розвідку поля бою.

Виконання тактичної розвідки було покладене на кримсько-татарські підрозділи [1, с. 60]. Крім того, на татарське військо покладалась обов'язки по блокуванню району бойових дій з метою інформаційної ізоляції ворога та розповсюдження дезінформації. Ці заходи здійснювалися за допомогою широкої мережі сторожових застав, роз'їздів і постів. Зокрема, через це М. Потоцький, перебуваючи на відстані 120-200 км (Чигирин - Черкаси) від Жовтих Вод, упродовж двох тижнів не міг довідатись про долю польського війська, очолюваного його сином, Стефаном, у районі Жовтоводської битви.

е) Планування воєнних (бойових) дій.

Блискуче оперативно-тактичне вирішення битв на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Зборовом та Батогом свідчить, що Б. Хмельницький та його штаб здійснювали планування бойових дій та їх практичну реалізацію. Іншими словами, мало місце організоване на високому рівні управління військом, яке включало:

- організацію розвідки та оцінки супротивника (склад, розташування та його наміри);
- вивчення району воєнних дій, в першу чергу його основних комунікацій (шляхів сполучення, річок та переправ через них, населених пунктів, фортець);
- організацію просування військ у район воєнних дій (вибір маршрутів та їх забезпечення службою регулювання рухом, охороною, інженерними заходами, водою, фуражем, продуктами харчування та ін. на привалах та ночівлях), вибір побудови військ на марші (в залежності від можливого характеру бойових дій) та розробку графіків їх руху;
- організацію управління військами на марші та під час бойових дій (кінними зв'язківцями, гаслами: візуальними - прапор, звуковими - постріл та ін.);
- вибір та ретельне вивчення (рекогносцировка) поля битви: визначення вигідних позицій для проведення битви (бою), урахування рельєфу місцевості для ослаблення бойових можливостей ворога;
- розробку плану битви (бою) та її етапів (фаз). Визначення бойових порядків на полі бою та створення тактичного резерву;
- визначення порядку взаємодії між піхотою, кіннотою та артилерією, а також тактики їх бойових дій;

- розробку плану побудови укріпленого табору.

Аналіз кампаній 1648-1652 рр. показав, що начальником штабу української армії, а отже і провідним розробником основних битв, був кропивнянський (іркльївський) полковник Ф. Джалалій. Безперечно, робота штабу здійснювалася при безпосередньому керівництві Б. Хмельницького, а також за участю полковників-виконавців бойових завдань, серед яких були М. Кривоніс, М. Гладкий, І. Богун, М. Кричевський, М. Пушкар, Д. Нечай, І. Ганжа, І. Гиря та ін., але для успішного управління військами потрібен був мозковий центр, який і уособлював Ф. Джалалій разом з підлеглою йому штабною старшиною. При цьому слід зазначити, що Ф. Джалалій займав у гетьманській військово-державній структурі посаду одного з генеральних осавулів [12 с. 89, 93], тому його діяльність, очевидно, не обмежувалася лише розробкою оперативно-тактичних планів, а й торкалася оперативно-стратегічних завдань війни, зокрема воєнної доктрини, концепції виснажування ворога, узгодження військових питань із союзниками та ін. Очевидно, для вирішення останнього Ф. Джалалій очолював посольства у 1648 р. до Туреччини, а в 1650 р. - до Молдавії. За сучасними мірками, це функції генерального (головного) штабу держави. Отже, Ф. Джалалій був начальником генерального (головного) штабу збройних сил Української козацької держави.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що наукове мислення, організаційні здібності та сильна воля Б. Хмельницького не тільки народжували особисті оригінальні стратегічні, оперативні й тактичні рішення, а й створювали творчу атмосферу для розробки нових способів збройної боротьби проти ворога у середовищі соратників українського гетьмана, командирів і штабів усіх рівнів, а також рядових козаків. Головною запорукою блискучих успіхів Б. Хмельницького у Визвольній війні є вміння поєднання традиційних козацьких, народних способів збройної боротьби проти ворога з досягненнями сучасної світової, зокрема західноєвропейської, воєнної науки і воєнного мистецтва. Геніальність Б. Хмельницького полягає в тому, що зовнішні запозичення з військової справи він уміло узгодив і поєднав з національними традиціями, місцевими умовами і можливостями, фактично надав їм українських національних рис, змінив до невпізнаності, сприяв їх подальшому вдосконаленню і розвитку. Так, маневрова стратегія дій на основні комунікації ворога з метою його виснаження, яку розробив французький полководець Арні Тюренн, була поєднана Б. Хмельницьким з народними способами збройної боротьби проти ворога, розчинилася в них і стала складовою частиною його концепції виснажування (вимотування) ворога. Застосування нової лінійної тактики в українському війську привело до створення тришеренгового строю мушкетерів і гармонічного його поєднання з возовим прикриттям.

Отже, воєнне мистецтво українського народу у Визвольній війні середини XVII ст. завдяки Б. Хмельницькому є національним і одночасно світовим надбанням. Наукова та культурологічна цінність останнього полягає в тому, що воно є сукупністю національних характерів народів, які проявилися через способи збройної боротьби. Одне з почесних місць у цій сукупності, серед спільноти народів Європи, посідає і українська нація, а також її геніальний полководець Богдан Хмельницький.

«Завершення, початок у попередньому випуску».

Список використаної літератури

1. Величко С. Літопис : у 2-х т. / С. Величко : пер. з кн. мови, вступ. стаття, комент. Валерій Шевчук ; відп. ред. О. В. Мишанич. - Київ : Дніпро. 1991. – Т. 1 : Сказання про війну козацьку з поляками... – 371 с. ; Velychko S. Litopys : u 2-kh t. / S. Velychko : per. z kn. movy, vstup. stattia, koment. Valerii Shevchuk ; vidp. red. O.V. Myshanych. – Kyiv : Dnipro. 1991. – Т. 1 : Skazannia pro viinu kozatsku z poliakamy. – 371 s.

2. Военный энциклопедический словарь / под ред. Н. В. Огаркова. – Москва : Воениздат, 1984. – 863 с. ; Voennyy entsiklopedicheskiy slovar / pod red. N. V. Ogarkova. – Moskva : Voenizdat, 1984. – 863 s.

3. Готовский В. Н. Конница / В. Н. Готовский. – Москва, Ленинград, 1925 – Кн. 1. – 270 с. ; Gotovskiy V. N. Konnitsa / V. N. Gotovskiy. – Moskva, Leningrad, 1925 – Кн. 1. – 270 s.

4. Грабовецкий В. В. Західно-українські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. / В. В. Грабовецкий. - Київ, 1972. – 194 с. ; Hrabovetskiy V. V. Zakhidno-ukrainski zemli v period narodno-vyzvolnoi viiny 1648-1654 rr. / V. V. Hrabovetskiy. – Kyiv, 1972. – 194 s.

5. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. - Киев, 1965. – 828 с. ; Dokumenty ob osvoboditelnoy voyne ukrainskogo naroda 1648-1654 gg. – Kiev, 1965. – 828 s.

6. История военного дела в Польше : Избранные вопросы : Диссертации, очерки : Изд. по случаю XIII Международного конгресса ист. наук в Москве в 1970 г. / под ред. Витольда Беганьского и др. ; подгот. к печати Ядвига Налзея ; пер. с польск. : Я. Збиневиц и др. ; Воен.-ист. ин-т. Варшава. - Варшава : Изд-во М-во нац. обороны Польск. Нар. Республики, 1970. - 594 с. ; Istoriya voennogo dela v Polshe : Izbrannyye voprosy : Dissertatsii, ocherki : Izd. po sluchayu XIII Mezhdunarodnogo kongressa ist. nauk v Moskve v 1970 g. / pod red. Vitolda Beganskogo i dr. ; podgot. k pechati Yadviga Nalzeya ; per. s polsk.: Ya. Zbinevich i dr. ; Voen.-ist. in-t. Varshava. - Varshava : Izd-vo M-vo nats. obrony Polsk. Nar. Respubliki, 1970. – 594 s.

7. Библиотека Чарторийських у Кракові. - Колекція мікрофільмів джерел з архівосховищ Польщі проф.Ю. Мицика. Відділ рукописів. Спр. №142,143,1657 ; Biblioteka Chartoryiskikh u Krakovi. - Kolektsiia mikrofilmiv dzherel z arkhivoskhovyshch Polshchi prof.Iu. Mytsyka. Viddil rukopysiv. Spr. №142,143,1657

8. Воєводський державний архів у Кракові. Фонд зібрання Русецьких. - Колекція мікрофільмів джерел з архівосховищ Польщі проф.Ю. Мицика. Спр. №31, 41 ; Voievodskiy derzhavnyi arkhiv u Krakovi. Fond zibrannia Rusetskykh. - Kolektsiia mikrofilmiv dzherel z arkhivoskhovyshch Polshchi prof.Iu. Mytsyka. Spr. №31,41.

9. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – Київ : Вид-во академії наук Української РСР, 1954. – 536 с. ; Krypiakevych I. P. Bohdan Khmelnytskyi / I. P. Krypiakevych. – Kyiv : Vyd-vo akademii nauk Ukrainskoi RSR, 1954. – 536 s.

10. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история /Ю.М. Лотман. – Москва: Языки русской культуры, 1999. – 464 с. ; Lotman Yu. M. Vnutri myslyashchikh mirov. Chelovek – tekst – semiosfera – istoriya /Yu. M. Lotman. – Moskva: Yazyki russkoy kultury, 1999. - 464 s.

11. Разин Е. А. История военного искусства : в 5-ти т. / Е. А. Разин. – Санкт-Петербург : Омега-Полигон, 1994. – Т. 3. – 734 с. ; Razin Ye. A. Istoriya voennogo iskusstva : v 5-ti t. / Ye. A. Razin. – Sankt-Peterburg : Omega-Poligon, 1994. – Т. 3. – 734 s.

12. Сергійчук В. І. Бойові побратими Богдана Хмельницького / В. І. Сергійчук // Жовтень. -1985. - №1 ; Serhiichuk V. I. Boiovi pobratymy Bohdana Khmelnytskoho // V. I. Serhiichuk // Zhovten. -1985. - №1

13. Dzieje polskiej kartografii wojskowej i myśli strategicznej. – Warszawa, 1982.

Стаття надійшла до редакції 02.09.2016 р.

I. Storozhenko

MILITARY DOCTRINE OF B. KHMELNYTSKY 1648-1652: REALIZATION OF ITS MILITARY-TECHNICAL CONTENT

The article examines the realization of the second part of military doctrine of B. Khmelnytsky - the military-technical content, which consists of military construction and

choice of methods of warfare. Due to rearmament of the Cossack army the latest samples of muskets and the introduction of ladinvyntsy (a device with a beforehand prepared for a musket charges), as well as high combat training of the Cossack infantry B. Khmelnytsky considerably increased its efficiency. In particular, reduced a multirank (batovy) battle array musketeers-infantry to three ranks. It expanded firing attack front, increased density, accuracy and continuity of musket fire and maneuvering infantry on a battlefield. Considering its and foreign experience he has defined for each Cossack reserve of military load in a battle within 30-35 charges, and in a march - at the rate of 10 combat attack (300 bullets and 2 kg of powder). He set in a march to have one cart on 10 Cossacks and each Cossack - two horses. New Breath received traditional Cossack military order – tabor (camp) of the carts, which began to be used not only for defense but also attack. Considering experience of armies participating in the Thirty Years War, he set the share of the Ukrainian army to ensure the weight of artillery within four guns per thousand people (6-7 light guns in every regiment and about 30 heavy guns of Hetman artillery).

Referring to the issue discussed in the article on the choice of warfare, I note that, raising the uprising and starting a war against the Rzeczpospolita, B. Khmelnytsky consider that comes into the fight with a powerful empire and to defeat it, he combines military action with the strategy and tactics various forms of its depletion, which received the name «Concept of exhaustion (wearing down) of enemy», as part of his military doctrine and the main direction of his armed struggle against an enemy. At the same time, this concept is an example of the Ukrainian military art in the Liberation war, which rested on three pillars: a) maneuvering of troops on operational-strategic level (before a battle, on enemy territory); b) maneuvering troops on operational-tactical level (battle); c) involvement to fight against the enemy of the great mass of the population. In the context of this concept were worked out methods of use of the Union of Crimean Tatar troops, organization of combat support troops (organization of all types of reconnaissance), as well as planning of military (battle) actions.

Keywords: rearmament, exhaustion of enemy, maneuvering, population.

УДК 930(170+571)"1850/1917":929Выговский(045)

С.В. Тарасов

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГЕТМАНА ИВАНА ВЫГОВСКОГО В ИЗОБРАЖЕНИИ РОССИЙСКОЙ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье анализируется дореволюционная российская историческая литература, посвящённая личности и деятельности гетмана И. Выговского, на период правления которого пришёлся ряд важных событий истории казацкой Украины. Подвергнуты критическому рассмотрению работы известных русских историков С. Соловьёва, Г. Карпова, Н. Павлицева, Д. Иловайского, В. Эйногорна и др.

Ключевые слова: Украина, Руина, Гетманщина, И. Выговский, Ю. Хмельницкий, Гадячский договор, Казацкая старшина, Г. Карпов, М. Погодин, С. Соловьёв, Н. Павлицев, Д. Иловайский, В. Эйногорн, В. Причета, М. Покровский, С. Платонов.

Немалый интерес среди украинских деятелей эпохи Руины представляет и гетман И. Выговский, человек бывший «правой рукой» Б.Хмельницкого в его дипломатических предприятиях, затем сумевший возглавить Казацкое государство. Именно на период его правления приходится начало эпохи Руины. Потому личность и деятельность этого человека привлекла пристальное влияние русской дореволюционной историографии.

Среди историков, писавших о И.Выговском были С. Соловьёв и Д. Иловайский и менее именитые, такие как А. Барсуков, В. Эйнгорн, Г. Карпов, Н. Павлищев и др. Следует также обратить внимание, на то обстоятельство, что они привязывали свои соображения, носившие иногда принципиальный характер к рассказу о деятельности И.Выговского.

Первые русские историки, обращавшиеся к личности И.Выговского говорили о нём слишком кратко, а потому поверхностно и противоречили друг другу. Так В. Берх писал что И. Выговский захватил гетманскую булаву «против желания России» [3, с. 127]). Н. Устрялов же напротив, заявлял, что когда началась борьба за власть между И.Выговским и Ю. Хмельницким, первый «успев заслужить доверенность московского двора, при помощи его, вытеснил соперника» [28, с. 235].

Первым серьезным исследователем жизни и деятельности И.Выговского в русской историографии стал С.Соловьёв. В 1859 г. была опубликована статья С. Соловьёва о И. Выговском [24]. Большая часть статьи была впоследствии без изменений воспроизведена историком на страницах его капитального труда. Биографические сведения о гетмане попали в X т. [25, с. 534], а основная часть, содержащая соловьёвскую концепцию гетманства И. Выговского, была помещена в 1-ю главу XI т. Следует заметить, что хотя с И. Выговским связана первая вспышка гражданской войны на землях Украины, исследователь не считал его главным виновником начала Руины. «Смута в Малороссии», по мнению С. Соловьёва, имела глубокие социальные корни, которые значили больше, чем амбиции гетманов и их окружения [26, с. 181-184].

С. Соловьёв, а за ним такие ученые, как Г. Карпов, Н. Павлищев, В. Эйнгорн, В. Сергеевич, Д. Иловайский, М. Покровский, С. Платонов считали гетмана типичным представителем ополяченной шляхты и вождем шляхетской партии [26, с. 534; 10, с. 39-40; 16, с. 218; 28, с. 96; 23, с. 86; 9, с. 195; 19, с. 62; 20, с. 440]. Платонов называл И. Выговского «человеком польских симпатий» [22, с. 440], а Д. Иловайский объявил, даже, в своем учебнике, что генеральный писарь был «родом поляк» [8, с. 161]. «Хитрым польским шляхтичем» называл гетмана и К.Бестужев-Рюмин [4, с. 27]. Конечно, в данном случае Д.Иловайский и К.Бестужев-Рюмин сгущали краски, представляя вопрос упрощенно. В 5-м томе своей «Истории России» Д.Иловайский выразился о И. Выговском более точно. Исследователь указал, что семья нового гетмана «по своему воспитанию, привычкам и родственным связям была сродни польской шляхте, и естественно ее симпатии оказались на стороне шляхетской Польши...» [9, с. 195].

При этом необходимо заметить, что в те времена национальность во многом определялась вероисповеданием, а неправославный никогда не смог бы сделать карьеру в Войске Запорожском. Что И. Выговский исповедовал православную религию, было общеизвестно [23, с. 43; 24 с. 543].

С. Соловьёв считал, что в Украине шла борьба двух партий (войсковой старшины и народной). «Присоединение к Москве было делом народного большинства, – писал С. Соловьёв, – и большинство это до сих пор не имело никакой причины раскаяться. Другой взгляд был у меньшинства, находившегося наверху: для этого меньшинства, для войсковой старшины и особенно для шляхты соединение с шляхетским государством, с Польшею имело больше прелести» [25, с. 12-13]. Этот тезис, так или иначе, восприняли такие русские ученые, как Г. Карпов, В. Эйнгорн, К. Бестужев-Рюмин, А. Барсуков, юрист В. Сергеевич, Е. Замысловский, Д. Иловайский, В. Ключевский, М. Покровский, С. Платонов, И. Розенфельд. О классовом антагонизме в украинском обществе писал и В. Пичета [11, с. 16; 29, с. 96; 4, с. 27; 1, с. 381; 2. 3; 22, с. 86; 7, с. 215; 9, 194-195; 12, с. 114; 20, с. 62; 18, с. 439-440; 19 с. 253; 21, с. 79; 17].

Ученик В. Ключевского и один из первых русских историков-марксистов М. Покровский, как и другие российские исследователи, считал И. Выговского вождем шляхетской партии. Переход гетмана на сторону Польши он объяснял исключительно

классовыми интересами. Для доказательства своего тезиса ученый использовал челобитную гетмана царю и Гадяцкий договор. В челобитной гетман просил ограничить казачество реесторовыми. «И впредь бы гулятьям в казаки писаться было бы не вольно» [20, с. 62]. И. Выговский, по мнению исследователя, в начале своего гетманства, не только не противился присылке в Гетманщину московских воевод, но даже приветствовал это. М. Покровский, со ссылкой на «Историю России» С. Соловьева, цитировал письмо гетмана царю: «...Этим в войске бунты усмирятся; да хотя бы государь и в иных городах изволил воеводам быть, то у них бы в войске гораздо лучше и смиреннее; изволил бы государь послать в Войско Запорожское своих воевод и ратных людей для искоренения своеволия» [20, с. 62]. И далее, объяснение измены гетмана. И. Выговский ушел к полякам «найдя московское правительство в деле «искоренения своеволия» недостаточно энергичным» [20, с. 62]. Интересно, что тезис о борьбе шляхетской и народной партии в Гетманщине, высказывал и известный украинский историк Н. Костомаров [13 с. 289].

Русские историки, считавшие И. Выговского «человеком польских симпатий», полагали, что он задумал возвращение Украины в состав Речи Посполитой в самом начале своего гетманства, и лишь слабость Польши, неуверенность гетмана в прочности своего положения и наличие сильной оппозиции в лице Пушкаря и его сторонников, возглавлявших «народную партию», заставили гетмана отсрочить исполнение своего замысла. Таково было мнение С. Соловьева, Г. Карпова, Н. Павлицева, митрополита Макария, Д. Иловайского Д. Розенфельда [25, с. 13; 10, с. 39-40; 16, с. 229-230; 14, с. 267, 9, с. 194-196; 21, с. 79-80]. По-видимому, так же думали С. Платонов и В. Пичета [18, с. 440; 17, с. 128].

Начиная с С. Соловьева, русские историки видели в И. Выговском гетмана, «по избранию меньшинства» и писали о его непопулярности в основной массе казачества [23, с. 49, 25, с. 15]. Эта концепция С. Соловьева была подхвачена Д. Иловайским, и В. Пичетой [9, с. 190; 17, с. 126, 127]. К. Бестужев-Рюмин писал, даже о «незаконности» избрания И. Выговского [4, 27-28].

Тут, впрочем, необходимо некоторое уточнение. Утверждение, что И. Выговский стал гетманом «по избранию меньшинства» не совсем верно. Решение старшинской рады (рады «меньшинства») было подтверждено затем решением общевоисковой рады и еще одной рады с участием запорожцев. Но С. Соловьев и его последователи, безусловно, правы в другом. И. Выговский, и это признают украинские историки, не пользовался популярностью в народных массах [6, с. 331]. Старшина должна была идти за гетманом, именно, как за выразителем ее интересов.

Что касается М. Пушкаря и его окружения, то ими весьма вероятно, двигали не сословные, а личные мотивы, но для достижения своих целей они умело играли на недовольстве неродных масс [29, с. 127, с. 137-138].

Русские историки признавали, что исход битвы под Конотопом сильно напугал московское правительство. Но так как И. Выговский не пользовался народной поддержкой, а поляки не могли оказать ему помощи, то, по мнению исследователей, главная сила гетмана заключалась в его крымских союзниках. На это указывали С. Соловьев, Н. Голицын, Д. Иловайский, К. Бестужев-Рюмин, В. Пичета, Н. Покровский, С. Платонов [25, с. 52; 5, с. 213; 9, с. 204; 4, с. 28; 17, с. 129; 19, с. 253]. Все вышеперечисленные историки подчеркивали, что И. Выговский был свергнут «самими казаками». Об этом писал и митрополит Макарий [5, с.53; 5, с. 213; 9, с. 204-205; 4, с. 28; 20, с. 63; 17, с. 129; 19, с. 253; 14, с. 269.].

Важнейшим внешнеполитическим актом правления И. Выговского стал знаменитый Гадяцкий (Гадяческий) договор. Следует заметить, что русские историки не

пришли к единому мнению, относительно сути договора, оценивая его как успех, либо как поражения И.Выговского.

При этом историки приводят различные варианты Гадяцкого договора. Это объясняется тем, что существовало три редакции этого документа: в том виде как его задумал И.Выговский (1-я), каким договор стал после согласования с польскими агентами (2-я), и наконец в том виде, в каком его утвердил сейм (3-я) [29, с. 258].

Эти три редакции сохранились в различных источниках. Российские исследователи комбинировали известные им сведения из доступных им источников и реконструировали текст Гадяцкого договора по-своему [26, с. 48-55].

С. Соловьев не анализировал подробно договор, но видел в нем еще одно доказательство польско-шляхетских идеалов гетмана. Он считал Гадяцкий трактат большим дипломатическим успехом шляхетской партии и ее вождя. «Выговский получил все, чего только мог желать, – писал историк, – приверженцы его с которыми он устроил польский союз, были так же награждены: урожденные, т.е. бывшие прежде шляхтичами, получили земли, нешляхтичи – нобилитованы» [26, с. 33].

Реконструированная С.Соловьёвым версия Гадяцкого договора близка к первой его редакции.

Вся русская историография, вслед за С. Соловьевым, признавала Гадяцкий трактат доказательством шляхетских устремлений гетмана и старшины. Но далеко не все историки признали трактат, заключенный И.Выговским, его дипломатической победой. Г. Карпов и Н.Павлищев и Д.Иловайский считали договор обманом со стороны поляков [11, с. 33; 16, с. 246; 9, с. 200].

По мнению В. Эйнгорна, Гадяцкий договор превращал Украину в такую же шляхетскую республику, какой была Польша. Он давал также большие права представителям высшего украинского духовенства [28, с. 121]. Но одно дело декларация, другое – реальность. Ученый указывал на то, что о невыполнимости Гадяцкого договора «поляки говорили при самом его заключении» [28, с. 121].

Что касается К. Бестужева-Рюмина, то он в своей оценке трактата, заключенного в Гадяче, следовал за С. Соловьевым, считая, что Украина присоединилась к Польше и Литве «На основании полного равенства» [4, с.28].

Очень близки к оценке С. Соловьева позиции М. Покровского и В. Пичеты. М. Покровский считал, что заключив Гадяцкий договор, И. Выговский добился своей главной цели. «Казацкая старшина и местное дворянство сливались теперь фактически и юридически в один класс», – отмечал историк [20, с. 62].

По мнению В. Пичеты, Гадяцкий трактат действительно гарантировал автономию Украины, но при этом превращал казацкое государство в шляхетское. Таким образом, договор вскрывал затаенные мечты и желания казацкой старшины [17, с. 129]. Но В. Пичета объяснял уступчивость поляков их пониманием, что польские обещания по-разному будут приняты в украинском обществе [17, с. 129].

Итак, И.Выговский был свергнут собственной старшиной. Однако политическая карьера его на этом не закончилась. Как известно он стал польским сенатором, и поражение русского войска под Чудновом во многом было следствием его деятельности. Русские историки признавали это. А.Барсуков и Д.Иловайский обращали внимание на то, что В. Шереметева подвела слабость разведки. Совсем иначе обстояло дело у противника. Украину, по мнению названных исследователей, в то время наводнили агенты И. Выговского, от которых поляки узнавали о всех намерениях и распоряжениях В. Шереметева [2, с. 306; с. 307-308; 9, с. 211]. По утверждению А. Барсукова, И. Выговский стал главным посредником между Речью Посполитой и крымскими татарами [2, с. 309]. Таким образом, по А. Барсукову, именно И. Выговский, при содействии С.Беневского и своих украинских сторонников, подготовил западно армии

В. Шереметева [2, с. 306]. Д.Иловайский, подобно А. Барсукову, считал, что И. Выговский стал главным организатором Чудновской катастрофы российского войска. [9, с. 211].

Обращают русские историки внимание и на трагическую гибель И.Выговского в марте 1664 г. во время похода на левобережья короля Яна Казимира. Казнь бывшего гетмана И. Выговского стала одним из эпизодов той войны, и, возможно, самым важным из ее следствий. С. Соловьев и Д. Иловайский считали, что у поляков имелись для нее серьезные основания. Еще в 1662 г. И. Выговский пытался вступить в контакт с Москвой. А в 1664 г. он, как указывали С. Соловьев и Д. Иловайский, вошел в сношения с полковником И. Сулимой, который был должен поднять восстание [25, с. 128-129; 9, с. 227].

Н. Павлищев и Н. Голицын считали И. Выговского жертвой личной вражды. При этом для Н. Павлищева расправа над бывшим гетманом была лишним доказательством его излюбленного тезиса об анархической сущности польского государства [16, с. 332; 5, с. 230].

Но, по-видимому, заговор И. Выговского существовал. Несколько старшинских группировок сплотились вокруг бывшего гетмана, как наиболее авторитетной фигуры в тогдашней Украине. Заговорщики преследовали цель снова возвести его на гетманство и объединить Украину. В заговоре принимали участие И. Богун, И. Серко, Ю. Хмельницкий и И. Тукльский [30, с. 348-349, с. 492-404].

Не вполне ясно, собирались ли участники заговора ориентироваться на Москву или на Крым (что более вероятно). Но, в любом случае, было решено окончательно порвать с Речью Посполитой. Если бы во время похода Яна Казимира на Левобережную Гетманщину на Правобережье вспыхнуло полномасштабное восстание королевское войско оказалось бы в западне. Таким образом, у поляков были все основания опасаться И. Выговского. И. Богун со своими казаками собирался сыграть роль «пятой колонны», потому его гибель также была не случайной [30, с. 349, 383-385].

Подведём итоги. Русские историки оценивали И. Выговского с редкостным единодушием. С такой определенностью русская историография не высказывалась даже о Б. Хмельницком и И. Мазепе. И.Выговский рассматривался как глава шляхетской партии, ориентировавшийся на Речь Посполитую. Для доказательства своего тезиса русские историки привлекали Гадяцкий договор, который однако оценивали по разному, так как анализировали различные его редакции. Так же русская историография не смогла найти общий взгляд на причины гибели И.Выговского, так как не все исследователи верили в его заговор.

Список использованной литературы

1. Барсуков А. Род Шереметевых / А. Барсуков. – Санкт-Петербург, 1884. – Кн. 4. - 456 с. ; Barsukov A. Rod Sheremetevykh / A. Barsukov. – Sankt-Peterburg, 1884. – Кн. 4. - 456 s.
2. Барсуков А. Род Шереметевых / А. Барсуков. — Санкт-Петербург, 1888. – Кн. 5. - 469 с. ; Barsukov A. Rod Sheremetevykh / A. Barsukov. — Sankt-Peterburg, 1888. – Кн. 5. - 469 s.
3. Берх В. Н. Царствование царя Алексея Михайловича / В. Н. Берх. – Санкт-Петербург, 1831. – Ч. 1 – 314 с. ; Berkh V. N. Tsarstvovanie tsarya Alekseye Mikhaylovicha / V. N. Berkh. – Sankt-Peterburg, 1831. – Ch. 1 – 314 s.
4. Бестужев-Рюмин К. Б. Алексей Михайлович / К. Б. Бестужев-Рюмин // Русский Биографический словарь. – Санкт-Петербург, 1900. – Т. II. – С. 23-35 ; Bestuzhev-Ryumin K. B. Aleksey Mikhaylovich / K. B. Bestuzhev-Ryumin // Russkiy Biograficheskiy slovar. – Sankt-Peterburg, 1900. – Т. II. – S. 23-35.

5. Голицын Н. С. Всеобщая военная история новых времен / Н. С. Голицын. – Санкт-Петербург, 1878. – Ч. 1-2, Отд. 1. – 279 с. ; Golitsyn N. S. Vseobshchaya voennaya istoriya novykh времен / N. S. Golitsyn. – Sankt-Peterburg, 1878. – Ch. 1-2, Otd. 1. – 279 s.

6. Грушевский М. Иллюстрированная история Украины / М. Грушевский. – Киев : Левада, 1995. – 696 с. ; Grushevskiy M. Illustrirovannaya istoriya Ukrainy / M. Grushevskiy. – Kiev : Levada, 1995. – 696 s.

7. Замысловский Е. Е. Лекции по русской истории, курс 1882/83 г. / Е. Е. Замысловский. – Литографировано. – Санкт-Петербург, 1882. – 304 с. ; Zamyslovskiy Ye. Ye. Lektsii po russkoy istorii, kurs 1882/83 g. / Ye. Ye. Zamyslovskiy. – Litografirovano. – Sankt-Peterburg, 1882. – 304 s.

8. Иловайский Д. И. Краткие очерки русской истории. Приспособленные к курсу средних учебных заведений / Д. И. Иловайский. – Москва, 1860. – Выпуск I-II. – 297 с. ; Povayskiy D. I. Kratkie ocherki russkoy istorii. Prispособlennye k kursu srednikh uchebnykh zavedeniy / D. I. Povayskiy. – Moskva, 1860. – Vypusk I-II. – 297 s.

9. Иловайский Д. И. История России. Отец Петра Великого: Алексей Михайлович и его ближайшие преемники / Д. И. Иловайский. – Москва : Чарли, 1996. – 624 с. ; Povayskiy D. I. Istoriya Rossii. Otets Petra Velikogo: Aleksey Mikhaylovich i ego blizhayshie preemniki / D. I. Povayskiy. – Moskva : Charli, 1996. – 624 s.

10. Карпов Г. Ф. В защиту Богдана Хмельницкого / Г. Ф. Карпов. – Москва, 1890. – 104 с. ; Karpov G. F. V zashchitu Bogdana Khmel'nitskogo / G. F. Karpov. – Moskva, 1890. – 104 s.

11. Карпов Г. Ф. Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великою Россией. 1654-1661 гг. Статья вторая: Дионисий Балабан митрополит Киевский / Г. Ф. Карпов. – Москва, 1874. – 45 с. ; Karpov G. F. Kievskaya mitropoliya i moskovskoe pravitel'stvo vo vremya soedineniya Malorossii s Velikoyu Rossiey. 1654-1661 gg. Statya vtoraya: Dionisiy Balaban mitropolit Kievskiy / G. F. Karpov. – Moskva, 1874. – 45 s.

12. Ключевский В. О. Курс русской истории // Ключевский В. О. Сочинения в 9-ти т. / В. О. Ключевский. – Москва : Мысль, 1988. – Т. III. – 414 с. ; Klyuchevskiy V. O. Kurs russkoy istorii // Klyuchevskiy V. O. Sochineniya v 9-ti t. / V. O. Klyuchevskiy. – Moskva : Mysl, 1988. – Т. III. – 414 s.

13. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей, Н. Костомарова / Н. И. Костомаров. – Санкт-Петербург, 1874. – Вып. 4-5 : XVII столетие. Второй отдел : господство дома Романовых до вступления на престол Екатерины II. – 536 с. ; Kostomarov N. I. Russkaya istoriya v zhizneopisaniyakh ee glavneyshikh deyateley, N. Kostomarov / N. I. Kostomarov. – Sankt-Peterburg, 1874. – Vyp. 4-5 : XVII stoletie. Vtoroy otdel : gospodstvo doma Romanovykh do vstupleniya na prestol Yekateriny II. – 536 s.

14. Макарий (Булгаков М. П.) История Русской церкви / Макарий (Булгаков) митрополит Московский и Коломенский. – Москва : Издательство Спасо-Преображенского Волоколамского монастыря, 1996. – Кн. VII. Т. 12. – 672 с. ; Makariy (Bulgakov M. P.) Istoriya Russkoy tserkvi / Makariy (Bulgakov) mitropolit Moskovskiy i Kolomenskiy. – Moskva : Izdatel'stvo Spaso-Preobrazhenskogo Volokolamskogo monastyrya, 1996. – Kn. VII. T. 12. – 672 s.

15. Мякотин В. А. Лекции по русской истории преподавателя Императорского Александровского Лицея В. А. Мякотина / В. А. Мякотин. – Санкт-Петербург, 1892. – 468 с. ; Myakotin V. A. Lektsii po russkoy istorii prepodavatelya Imperatorskogo Aleksandrovskogo Litseya V. A. Myakotina / V. A. Myakotin. – Sankt-Peterburg, 1892. – 468 s.

16. Павлицев Н. И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину / Н. И. Павлицев. – Санкт-Петербург, 1887. – Т. II : Царствование Яна-Казимира 1648-1668. – 405 с. ; Pavlishchev N. I. Polskaya anarkhiya pri Yane-Kazimire i voyna za Ukrainu / N. I. Pavlishchev. – Sankt-Peterburg, 1887. – Т. II : Tsarstvovanie Yana-Kazimira 1648-1668. – 405 s.
17. Пичета В. И. Внешняя политика России при царе Алексее Михайловиче / В.И. Пичета // Три века : истор. сб. / под ред. В. В. Каллаша; сост.: А. М. Мартышкин, А. Г. Свиридов. – Репринт. изд. – Москва : ГИС, 1991. – Т. II : XVIII век. Вторая половина. – С. 106-139 ; Picheta V. I. Vneshnyaya politika Rossii pri tsare Aleksee Mikhayloviche / V. I. Picheta // Tri veka : istor. sb. / pod red. V. V. Kallasha; sost.: A.M. Martyshkin, A. G. Sviridov. – Reprint. izd. - Moskva : GIS, 1991. – Т. II : XVIII vek. Vtoraya polovina. – S. 106-139.
18. Платонов С. Ф. Лекции по русской истории, 1993 / С. Ф. Платонов. – Москва : Высшая школа, 1993. – 736 с. ; Platonov S. F. Lektsii po russkoy istorii, 1993 / S.F. Platonov. – Moskva : Vysshaya shkola, 1993. – 736 s.
19. Платонов С. Ф. Учебник русской истории для средней школы / С. Ф. Платонов. – Петроград, 1918. – Ч. 1-2. – 500 с. ; Platonov S. F. Uchebnik russkoy istorii dlya sredney shkoly / S. F. Platonov. – Petrograd, 1918. – Ch. 1-2. – 500 s.
20. Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен / М. Н. Покровский, М. Н. Никольский, В. Н. Сторожев. – Москва, 1911. – Т. III. – 232 с. ; Pokrovskiy M. N. Russkaya istoriya s drevneyshikh времен / M.N. Pokrovskiy, M.N. Nikolskiy, V.N. Storozhev. – Moskva, 1911. – Т. III. – 232 s.
21. Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654-1793) : Историко-юридический очерк / И. Б. Розенфельд. – Петроград : Издание Петроградского Политехнического института Императора Петра Великого, 1915. – 192 с. ; Rozenfeld I. B. Prisoedinenie Malorossii k Rossii (1654-1793) : Istoriko-yuridicheskiy ocherk / I.B. Rozenfeld. – Petrograd : Izdanie Petrogradskogo Politekhnicheskogo instituta Imperatora Petra Velikogo, 1915. – 192 s.
22. Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права / В. Сергеевич. – 2-е изд., доп. – Санкт-Петербург, 1899. – 480 с. ; Sergeevich V. Lektsii i issledovaniya po drevney istorii russkogo prava / V. Sergeevich. – 2-e izd., dop. – Sankt-Peterburg, 1899. – 480 s.
23. Соловьев С. М. Гетман Иван Выговский / С. М. Соловьев // Отечественные записки. – 1859. – Т. СХХVII. Ноябрь. – С.43-64 ; Solovev S. M. Getman Ivan Vygovskiy / S. M. Solovev // Otechestvennye zapiski. – 1859. – Т. СХХVII. Noyabr. – S.43-64
24. Соловьев С. М. Сочинения в 18-ти кн. / С. М. Соловьев; отв. ред. : И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. – Москва : Мысль, 1990. – Кн. V. Т. 9-10 : История России с древнейших времен. – 718 с. ; Solovev S. M. Sochineniya v 18-ti kn. / S.M. Solovev; otv. red. : I. D. Kovalchenko, S. S. Dmitriev. – Moskva : Mysl, 1990. – Кн. V. Т. 9-10 : Istoriya Rossii s drevneyshikh времен. – 718 с.
25. Соловьев С. М. Сочинения в 18-ти кн. / С. М. Соловьев; отв. ред. : И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. – Москва : Мысль, 1990. – Кн. VI. Т. 11-12 : История России с древнейших времен. – 671 с. ; Solovev S. M. Sochineniya v 18-ti kn. / S.M. Solovev; otv. red. : I. D. Kovalchenko, S. S. Dmitriev. – Moskva : Mysl, 1990. – Кн. VI. Т. 11-12 : Istoriya Rossii s drevneyshikh времен. – 671 с.
26. Тарасов С. В. Руїна Гетьманщини: історійко-правове дослідження в російській історіографії. (Друга половина XIX-початок XX ст.) / С. В. Тарасов. – Донецьк: Ноулідж, 2014. – 193 с. ; Tarasov S. V. Ruina Getmanshchiny: istoriyko-pravove doslidzhennya v rosiyskiy istoriografii. (Druga polovina XIX-pochatok XX st.) / S. V. Tarasov. – Donetsk: Noulidzh, 2014. – 193 s.

27. Устрялов Н. Г. Русская история / Н. Г. Устрялов. – Санкт-Петербург, 1837. – Ч. II. : 1462-1689. – 338 с. ; Ustryalov N. G. Russkaya istoriya / N. G. Ustryalov. – Sankt-Peterburg, 1837. – Ch. II. : 1462-1689. – 338 s.

28. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича / В. О. Эйнгорн. – Москва, 1899. – 1104 с. ; Eynorn V. Ocherki iz istorii Malorossii v XVII v. Snosheniya malorossiyskogo dukhovenstva s moskovskim pravitelstvom v tsarstvovanie Alekseya Mikhaylovicha / V. O. Eynorn. – Moskva, 1899. – 1104 s.

29. Яковлева Т. Г. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Г. Яковлева. – Київ : Основи, 1998. – 447 с. ; Yakovleva T.H. Hetmanshchyna v druhii polovyni 50-kh rokiv XVII stolittia: Prychyny i pochatok Ruiny / T.H. Yakovleva. – Kyiv : Osnovy, 1998. – 447 s.

30. Яковлева Т. Г. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради – до Андрусовської угоди (1659-1667 рр.) / Т. Г. Яковлева; пер. з рос. Л. Білик. – Київ : Основи, 2003. – 644 с. ; Yakovleva T. H. Ruina Hetmanshchyny: Vid Pereiaslavskoi rady – do Andrusovskoi uhody (1659-1667 rr.) / T. H. Yakovleva; per. z ros. L. Bilyk. – Kyiv : Osnovy, 2003. – 644 s.

Стаття надійшла до редакції 20.09.2016 р.

S. Tarasov

IVAN VYGOVSKIY AS A PERSONALITY IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY OF THE PRE-REVOLUTION PERIOD

The article is devoted to the analysis of Russian historiographic documents of the Pre-revolution period describing the personality of hetman I. Vygovskiy, whose governing is marked by a number of important historical events in Cossack Ukraine. The works of well-known Russian historians such as S. Solovyov, D. Ilovayskiy, V. Eynorn and some other are criticized.

The governing of hetman I. Vygovskiy coincides with the beginning of Ruina this very fact can explain the interest of Russian historians. One the first who paid his attention to the biography of the hetman was C. Solovyov. He believed I. Vygovskiy to be the leader of Polish Gentry called Szlyachta that did their best to follow the Polish-Lithuanian Commonwealth (RechPospolitaya). Such approach to the treatment of the hetman's personality prevails in Russian historiography of the mentioned period. It is clear when reading the works of G. Karpov, V. Eynorn, K. Bestugeve-Ryumin, A. Barsukov, V. Sergyeevich, Y. Zamyslovskiy, I. Khudyak, D. Ilovayskiy, V. Klyuchevskiy, M. Pokrovskiy, S. Platonov, I. Rosenfeld. The class antagonism in Ukrainian society of that time was mentioned in the works of V. Picheta, M. Pokrovskiy, who explained the hetman's decision to join Poland by class interests. This view is followed when discussing the Gadiach Treat, but the point is that the Russian historians dealt with the different editions of the document, that's why they didn't manage to come to the same understanding of its benefits for hetman I. Vygovskiy.

A. Barsulov and D. Ilovayskiy paid their attention the hetman's role in the victory of the Polish Army near Chudnov.

Russian historian dwelt upon I. Vygovskiy's tragic death, but there is not the only suggestion of the real danger the hetman could create for Polish-Lithuanian Commonwealth. For example, S. Solovyov and D. Ilovayskiy believed in I. Vygovskiyconspiracy, but N. Pavlischev and N. Golistyn treated him as the victim of personal enmity.

Thus the Russian historiography treated the politic activity of hetman I. Vygovskiy unanimously following S. Solovyov's point of view, but still there exists some facts that are treated in the same way.

Key words: *Ukraine, Ruina, CossackHetmanate, I. Vygovskiy, Yu. Khmelnitskiy, Gadiach Treat, Cossack Commanders, G. Karpov, V. Eynorn, K. Bestugeve-Ryumin, A. Barsukov,*

V. Sergyeevich, Y. Zamyslovskiy, I. Khudyak, D. Ilvayskiy, V. Klyuchevskiy, M. Pokrovskiy, S. Platonov, I. Rosenfeld.

УДК 94(477):[631.3:325(430)]”18\19”

І.О. Швайка

**ВНЕСОК НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ В ІСТОРІЮ РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО МАШИНОБУДУВАННЯ
(середина XIX – початок XX століття)**

У статті досліджується питання внеску німецьких колоністів у розвиток вітчизняного сільськогосподарського машинобудування. Дослідження охоплює період з середини XIX століття і до початку XX століття. У статті було зроблено спробу виявити основні тенденції у зародженні та розвитку німецького сільськогосподарського машинобудування. Досліджено головні проблеми, з якими зустрічалися колоністи на шляху зародження машинобудування в Російській імперії. Наведено приклади застосування німецької техніки та інвентарю місцевим населенням. Результатами дослідження можна вважати висновок про те, що поштовхом переходу німецьких колоністів від виключно аграрного напрямку своєї діяльності до вироблення сільськогосподарської техніки слугувала економічна доцільність. Колоністи були досить прогресивними за напрямком свого мислення, тому всі інноваційні технології якомога швидше впроваджували у техніку в Російській Імперії, удосконалювали її та намагалися зробити дешевше ніж іноземну.

Ключові слова: німці, колоністи, сільськогосподарська техніка, сільськогосподарське машинобудування, економіка, взаємовідносини.

Вивчення історії вітчизняного машинобудування є важливим аспектом у дослідженні історії України. Важливий внесок у становлення та розвиток вітчизняного машинобудування внесли німецькі колоністи. Але дане питання досить довгий час залишалося поза увагою дослідників. Зародження сільськогосподарського машинобудування розглядалося в загальному контексті, без глибокого вивчення його перших кроків. Варто зазначити, що Російська Імперія у досліджуваній період залишалася аграрною країною, тому розвиток сільського господарства був першочерговою проблемою. Саме вдосконалення та оновлення методів обробки землі та збору врожаю виступали рушійною силою до вдосконалення сільськогосподарського інвентарю. Досліджуючи питання економічного життя німецьких колоністів на території України, що оселилися тут наприкінці XVIII століття, слід звернути увагу на питання внеску німецьких колоністів у вітчизняне сільськогосподарське машинобудування.

Дослідження питання сільськогосподарського машинобудування та ролі німецьких колоністів в ньому почалися ще у XIX столітті. Клаус А. [6], будучи сучаником та активним діячем життя колоній у середині XIX століття, у роботі “Наши колонии опыт и материалы по истории и статистике иностранных колоний” описує перші кроки на шляху до створення перших сільськогосподарських механізмів та машин. У праці Д. Багалія “Колонізація Новоросійського краю і перші кроки на шляху культури.” [1] Можна знайти відомості про сільськогосподарський інвентар та деякі механізми для обробітку землі та врожаю. Варто відзначити записки Калагеорги Н.[5], який описував деталі побуту колоністів, і залишив детальний опис деяких сільськогосподарських механізмів. Варто відзначити ще одну роботу Голобуцького В.О. «Економічна історія Української РСР»[3] У посібнику висвітлено питання економічної історії України від

найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. У ньому послідовно викладено матеріал про різні системи землеробства і форми промисловості, зовнішню і внутрішню торгівлю та шляхи сполучення, що існували на Україні за певних соціально-економічних формацій. Але слід звернути увагу на те, що робота була написана за радянських часів, коли існувала певна ідеологічна спрямованість в історичній науці.

Особливу увагу слід приділити монографії Венгер Н.В. “Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789-1920)” [2] у даній роботі комплексно досліджено питання економічного розвитку колоній на Україні, сільськогосподарське машинобудування розглядається частково.

Світова економічна тенденція мала вплив і на економічний розвиток кріпосної Російської Імперії. Примусове використання праці закріпачених селян дедалі більше ставало не вигідним. На цьому фоні умови починають диктувати необхідність використання машин у сільському господарстві. Російська Імперія залишалася аграрною країною і виготовлення сільськогосподарської техніки було фактично першочерговим завданням. Це продиктоване часом і необхідністю нововведення підхопили прогресивні представники німецьких переселенців.

Першим підприємством з виготовлення сільськогосподарської техніки стала фабрика Шумана у м. Луганськ, побудована у 1840 році. На фабриці вироблялися механізми для переробки зерна. У період з 1840 по 1843 роки тут було зроблено понад 100 машин. Але ціна на механізм виявилася занадто дорогою для місцевого населення і Шуман вимушений був припинити виготовлення техніки і перейти на виготовлення більш дешевих зернопереробних машин. Зазвичай, на підприємствах такого типу по своїй території губерній України, використовувалася більш дешева праця кріпаків. Власники намагалися зробити виготовлення продукції більш простішим, а не якіснішим. Тому автономізація підприємств залишилася неактуальною ще багато років. Це призводило до того, що розвиток сільськогосподарського машинобудування гальмувався, а якість техніки залишала бажати кращого. Тому у першій половині XIX століття виробництво сільськогосподарських машин не мало значного впливу на машинобудівний сектор промисловості Російської Імперії [2, с.187].

Потреба в додаткових заробітках спонукала багатьох поселенців вдаватися до ремесла як допоміжного виду діяльності. Одним із таких занять стало виготовлення сільськогосподарського інвентарю та механізмів для переробки продукції. Колоністи відчували гостру потребу в ефективних знаряддях праці. Тих, що вони привезли з собою, не вистачало. Німецькі колоністи взялися за вдосконалення знарядь праці відразу, як тільки пристосувалися до нових умов господарювання.

Підприємець на прізвище Лепп був найвідомішою людиною у сільськогосподарському машинобудуванні. Відомим він став після того, як винайшов механізм для розмотування коконів шовкопряду. Для того, щоб механізм набув популярності, Лепп навчав принципам роботи з ним усіх бажаючих [2, с.195].

Ще у 1848 році у документах Міністерства державного майна було зазначено, що в Новоросії серед державних селян почали поширюватись німецькі знаряддя обробітку землі. Так державні селяни, які жили поблизу колонії Молочна, перейняли у колоністів моделі кам'яних катків, за допомогою яких вони молотили по 20 кіп. [11, с. 124]. Н. Калагеорги залишив опис цього катка: зерно висипалося на току і пара коней тягнула по ньому кам'яний із зубцями каток. Таким чином зерно звільняли від лушпиння [5, с. 51].

У 1854 році на території Українських губерній Російської Імперії існувало 8 фабричних підприємств, які виготовляли сільськогосподарську техніку, два з них належали німцям [3, с.187].

У 1862 році Пітер Лепп отримав нагороду на виставці сільськогосподарської продукції у Москві. Він представляв соломорізку, яка була виготовлена на його заводі.

У 1864 році у Москві проходила виставка винаходів сільського господарства. На ній було представлено 33 вироби менонітів (Державний архів Одеської області, Оп 4 спр. 21244, арк. 5-10). Визнання отримали винаходи: Б. Варкетин (колонія Альтонау) та його плуг вартістю 62 рублі; І. Дерксен (колонія Ліхтенау) та його плуг із разпашником та 5 зубами вартістю 95 рублів; Якоб Фрізен (Орлово) та його віялка вартістю 42 рублі; Дітріх Тісен (колонія Клефельд) та його плуг із возом для перевезення вантажу [2, с. 275].

У кінці 60-х років XIX ст. було створено трисошниковий плуг, продуктивність якого втричі перевищувала аналогічні показники плугів, що застосовувались до цього. Російська преса писала: «...Коли колоністи... з'явилися в наших краях, вони принесли з собою і свої хліборобські знаряддя: це були маленькі сошки, дуже добре виготовлені й майстерно розмальовані, однак вони були полишені ними після першого ж досвіду на нашій землі. Орати було нічим, і колоністи змушені були взятися за селянські плуги, які в їхніх руках перетворилися на колоністські» [6, с. 145].

Плуги модифікували й надалі, як професійні механіки, так і сільські умільці. Удосконалювалися й інші землеробські знаряддя та механізми: молотарки, віялки, соломорізки. Проте до середини XIX століття потреби колоністів у сільськогосподарській техніці задовольнялися в цілому за рахунок імпорту [1, с. 87].

Таким чином, ще на допромисловому періоді розвитку сільськогосподарського машинобудування німецькі колонії чинили серйозний вплив на розвиток агротехніки в регіоні в цілому. Важливим було те, що німецькі колонії територіально знаходилися в оточенні поселень населення Російської Імперії, і мали можливість збувати своє знаряддя праці саме сусідам. Поширення набувала та техніка, яка дійсно мала користь у сільському господарстві. Тому німецькі винахідники шляхом експериментів, шляхом проб та невдач, закладали початки зародження вітчизняного машинобудування.

Для німців був характерний високий ступінь оснащення сучасною технікою господарств, при цьому частка спеціалізованої техніки в колоністів була вище, ніж у представників інших місцевих груп німецького населення. У менонітських господарствах були млини для грубого помолу зерна й білого борошна. Багато особливостей господарського розвитку у менонітів мають свою основу в релігійному навчанні [6, с. 75].

У середині 80-х років XIX століття центр машинобудування переміщується на територію України. Це було обумовлено тим, що сировинна база та безпосередньо база збуту знаходилися в цьому регіоні. Вже на початку 90-х років XIX століття на територію українських земель приходилася половина машинобудівних підприємств Російської імперії, у тому числі 9 із них належали німцям [4, с. 10].

Згідно з матеріалами Одеського державного архіву, станом на 1866 рік у німецьких колоніях було виготовлено сільськогосподарського інвентарю на загальну суму в 99 227 рублів [9, арк. 2]. Варто зазначити, що більшість із цих сільськогосподарських виробів на загальну суму в 61 862 рублі була продана за межі німецьких колоній. Це свідчить про те, що сільськогосподарський інвентар, виготовлений колоністами, мав широку популярність серед селян Російської Імперії. Тому німецькі ремісники у більшості розраховували саме на ринок поза межами колоній [9, арк. 5].

Борошномельні підприємства колоністів дещо відрізнялися від російських. Досліджуючи стан сільського господарства Півдня Російської Імперії, М. Шаховський зауважував, що німецькі жатки, які були виготовлені на заводі Леппа мали велику популярність серед селян. В середині 1890-х років у Таврійській губернії

нараховувалось більше ніж 40 000 таких жаток. За допомогою цих удосконалених жаток селяни могли обробляти не 40-50 десятин землі, як це було раніше, а 100 десятин. Завдяки цьому серед селян Російської Імперії з'являються нові види відходництва від господарства. Маючи жатки такого типу, селянин міг не тільки обробляти власний наділ, але і отримувати додатковий заробіток, обробляючи чужі наділи. Така практика отримання прибутку набула поширення з 1888 року [12, с.160].

Російський підприємець А. Ярошенко у своїх спогадах описував своє ознайомлення із жаткою Леппа: «1884 рік був урожайним, тому не вистачало робочих рук на наділах. А ті, що були, підіймали ціни на свою роботу. Було вирішено купити нову жатку Леппа. Коли її привезли у село, то прибігли всі сусіди навіть із навколишніх сіл подивитися на неї. Вона показала чудові результати. І тому ми повністю перейшли на машинну працю. До 1888 року ми збирали врожай пшениці і машинною і ручною працею. Але з 1884 року і по сьогоднішній день (1894 рік) ми збираємо врожай за допомогою жаток Леппа. Наші засіви іноді досягають 600 десятин землі» [7, с.16].

Але варто відзначити, що у зазначений період німецьке машинобудування в силу недостатньої сировинної бази, а також через нестачу досвіду у цій сфері, уступало у популярності в Російській Імперії перед зарубіжними машинами.

На початку ХХ століття відбулися певні зміни у економічному житті Російської Імперії. Реформа Столипіна мала вплив і на економічне життя німецьких колоністів. Німці почали активно створювати кооперативи. Це було пов'язано перш за все із необхідністю створювати підприємства більшого масштабу ніж одноосібні. Прикладом може слугувати подія 1910 року в місті Барвінкове Ізюмського повіту Харківської губернії. За ініціативою і за безпосередньою участю менонітів починає роботу завод сільськогосподарських машин «Луч». Засновниками підприємства були Й.Классен, Й.Фрез і Б.Дік. На ньому працював 191 робітник. Завод задовольняв потреби сільського господарства не лише на місцевому рівні, але і далеко за межами губернії. Працював він на вугіллі, тому потребував кокс та нафту. Завод було націоналізовано більшовиками після революції 1917-18 років. Один із колишніх власників Й.Фрез просив залишити його на підприємстві простим службовцем, але в цьому йому було відмовлено [8, арк. 29].

Таким чином, німецькі колоністи справили важливий вплив на розвиток вітчизняного сільськогосподарського машинобудування. Техніка, яка була виготовлена колоністами, користувалася попитом серед місцевого населення та складала конкуренцію іноземним технічним винаходам. Цей факт свідчить про те, що колоністи виготовляли якісну і сучасну техніку. Вивчення даного питання не повинно залишатися поза увагою дослідників. Подальше дослідження даного питання було б доцільним для кращого розуміння загальноімперських економічних процесів.

Список використаної літератури

1. Багалій Д. Колонізація Новоросійського краю і перші кроки на шляху культури / Д. Багалій. – Київ : Типогр. Г. М. Кочак-Новицького, 1889. - 115 с. ; Bahalii D. Kolonizatsiia Novorosiiskoho kraiu i pershi kroky na shliakhu kultury / D. Bahalii. – Kyiv : Typogr. H. M. Kochak-Novytskoho, 1889. - 115 s.

2. Венгер Н. В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789-1920) : моногр. / Н. В. Венгер. – Днепропетровск : Днепропетровский нац. ун-т, 2009.- 696 с. ; Venger N. V. Mennonitskoe predprinimatelstvo v usloviyakh modernizatsii Yuga Rossii: mezhdru kongregatsiey, klanom i rossiyskim obshchestvom (1789-1920) : monogr. / N. V. Venger. – Dnepropetrovsk : Dnepropetrovskiy nats. un-t, 2009. - 696 s.

3. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР / В. О. Голобуцький. – Київ : Вища школа, 1970. - 298 с. ; Holobutskyi V. O. Ekonomichna istoriia Ukrainskoi RSR / V. O. Holobutskyi. – Kyiv : Vyshcha shkola, 1970. - 298 s.
4. Измайловская Е. Русское сельскохозяйственное машиностроение / Е. Измайловская. – Москва : Изд-во С.А. Фалькинера, 1920. – 164 с. ; Izmaylovskaya Ye. Russkoe selskokhozyaustvennoe mashinostroenie / Ye. Izmaylovskaya. – Moskva : Izd-vo S.A. Falkinera, 1920. – 164 s.
5. Калагеорги Н. Экскурсия на реку Молочную. Опыт сельскохозяйственного и экономического исследования южнорусских хозяйств русских землевладельцев-меннонитов и колонистов и лютеран / Н. Калагеорги. – Санкт-Петербург : Изд-во В.Ф. Демакова, 1878. - 105 с. ; Kalageorgi N. Ekskursiya na reku Molochnuyu. Opyt selskokhozyaustvennogo i ekonomicheskogo issledovaniya yuzhnorusskikh khozyaystv russkikh zemlevladeltsev-mennonitov i kolonistov i lyuteran / N. Kalageorgi. – Sankt-Peterburg : Izd-vo V.F. Demakova, 1878. - 105 s.
6. Клаус А. Наши колонии: опыт и материалы по истории и статистике иностранных колоний России / А. Клаус. - Санкт-Петербург : Типогр. В. Нусвальта, 1869. – 455с. ; Klaus A. Nashi kolonii: opyt i materialy po istorii i statistike inostrannykh koloniy Rosii / A. Klaus. - Sankt-Peterburg : Tipogr. V. Nusvalta, 1869. – 455s.
7. Кафенгауз Л. Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения / Л. Б. Кафенгауз. – Харьков : Типогр. Ю. М. Беркмана, 1910. - 60 с. ; Kafengauz L. B. Razvitie russkogo selskokhozyaustvennogo mashinostroeniya / L. B. Kafengauz. – Kharkov : Tipogr. Yu. M. Berkmana, 1910. – 60 s.
8. Державний архів Харківської області. – Ф. 238. – Оп. 2. – Спр. 797. – 79 арк. ; Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. – F. 238. – Op. 2. – Spr. 797. – 79 ark.
9. Державний архів Одеської області. – Ф. 89. Оп. 4. – спр. 1351. – 58 арк. ; Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti. – F. 89 Op. 4. – spr. 1351. – 58 ark.
10. Державний архів Одеської області. – Ф. 89. Оп. 4 спр. 21244. – 30 арк. ; Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti. – F. 89. Op. 4 spr. 21244. – 30 ark.
11. О состоянии разных отраслей сельского хозяйства в Южной России в 1847 г. // Журнал Министерства государственных имуществ. - 1848. - № 10 ; O sostoyanii raznykh otrasley selskogo khozyaystva v Yuzhnoy Rossii v 1847 g. // Zhurnal Ministerstva gosudarstvennykh imushchestv. - 1848. - № 10.
12. Шаховской Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы / Н. Шаховской. – Москва : Типогр. И. Д. Сытина, 1896. - 253 с. ; Shakhovskoy N. Selskokhozyaustvennyye otkhozhie promysly / N. Shakhovskoy. – Moskva : Tipogr. I. D. Sytina, 1896. - 253 s.

Стаття надійшла до редакції 09.10.2016

I. Shvaika

**THE GERMAN COLONISTS' CONTRIBUTION INTO THE HISTORY OF THE
UKRAINIAN AGRICULTURAL ENGINEERING DEVELOPMENT (middle of the
XIX- beginning of the XX century)**

The article touches upon the issue of the German colonists' contribution into the development of the domestic agricultural engineering. The investigation covers the period from the middle of the XIX century up to the beginning of the XX century. Geographically the research spans the German colonies of the southern and south-eastern Ukraine. An attempt is made to discover the main tendencies in the origin and development of the German agricultural engineering on the territory of Ukraine. Much attention is given to an attempt to find out, how the world economic trends and innovations influenced the agricultural engineering in the Russian Empire. The root problems, that the colonists faced on their way to the origin of the machine building in the Russian Empire, are investigated. The main peculiarities, that the German agricultural machinery is characterized by, are shown in the

article. Examples are given of the German machinery and equipment usage by the local population. Research results are reported in the conclusion that the economic efficiency and profit served as an incitement to the German colonists' conversion from, solely, the agrarian position of their living to the production of the farm machinery. Colonists were rather progressive in their line of thinking, therefore all the innovation techniques were implemented in the machinery of imperial Russia as fast as possible, being improved in an attempt to make the machinery cheaper than the foreign one.

Key words: *the Germans, colonists, farm machinery, agricultural engineering, economy, relations.*

УДК 944:314.727.3(477.62)'' 1945/1953''

N. Shypik

ADAPTATION PROBLEMS OF THE UKRAINIANS DEPORTED FROM POLAND TO DONETSK REGION IN 1945-1947

The article examines characteristic features of adaptation process of resettlers from Poland to Donetsk region in 1945 – 1947 on the basis of wide range of sources. Nature of resettling process was determined by the substance of administrative and command system. It is proved that the adaptation process was significantly affected by violation of principle of zemlyachestvo during the resettlement, economic disorder, low level of property compensations, kolkhoz system rejection and the Holodomor of 1946-1947. It was difficult to supply the families with foodstuff with workdays served out in kolkhoz. Incomplete families settling caused lack of subsidiary means of subsistence. This put the resettlers to a disadvantage compared to the local kolkhozniks. Due to disorganization of work in kolkhozes they were more often shifted from one work to another that reduced the number of workdays served out, they were not engaged in piece work''. Besides the place of resettlement sometimes didn't respond to the newcomers' professional abilities. Owing to the entire set of reasons the number of resettlers' families in Donetsk region was reduced. In September 1947 there left 25,3 % of them. Having found out that in West Ukraine the private form of farm management had still prevailed most of resettlers tried to move there.

Key words: *resettlers from Poland, Donetsk region, adaptation.*

Donetsk region villages had one of the lowest levels of population density even before the war. Rural districts were considered to own much land; hence they were used for resettlement from time to time. After occupation rural population of the region amounted to 81,8% from the prewar number (as of the 1st of January 1944) [1, p. 10]. Soviet Party authorities continuing the practice of unlimited resource allocation directed their flows of people that had the form of resettlement when occasion offered. The first of them was the resettlement of the Ukrainians from Zakerzonnia. Its compulsory nature was proved owing to the inquiry of the former resettlers conducted by "Memorial" community. Deportation of the Ukrainians to Donetsk region was the aim of many explorations [2]. But particular aspects of resettlers' adaptation were left aside by the researchers. This fact defined the aim of the given article.

The source basis is comprised of Stalinsky Regional Party Committee Bureau minutes, certificates, information and correspondence between the government bodies as well as recollections of the witnesses.

In 1944 the problem of the post-war territorial settlement with Poland was decided to be resolved by leaving Kholmshchyna, Lemkivshchyna, Nadsyannya and Pidlyashya to it and by resettling compact groups of Ukrainians to the Ukrainian Soviet Socialist Republic. At that time the internal needs of Donbas coincided with the state desire to place a big amount of “alien” Ukrainians in the artificially created Soviet lifestyle. Among 11 Eastern and Southern regions of the Ukrainian Republic Stalin region was defined the place for resettlement of the considerable part of migrants. M. Khrushchov in his letter to J. Stalin reported that “from 87.000 families 69.000 or 70 % are to be directed to the Eastern and Southern regions and only 18.264 (30 %) to the Western ones” [3, p. 18]. It was planned regardless of the fact that Western Ukraine was able to accommodate all Ukrainians resettlers in the houses of those Poles who left for Poland under the terms of Lyublin agreement. But the Western regions from the state’s point of view had sufficient deficiency which was prevailing of the private form of farm management.

It was planned to direct 7 thousand families or 28 thousand people to Stalin region. The plan of resettlers’ accommodation was considered and endorsed on the 8th of December 1944 at the meeting of the Regional Party Committee Bureau. It was agreed to accommodate newcomers in 28 districts of the region in groups of from 100 to 500 families. It was planned to prepare transport, provide hot meals at the stations, hygienic disposal, find the best agitators. Every kolkhoz and sovkhov was to allocate the necessary number of the flats with the respective outbuildings for every family detached settling. Later on it became apparent that it was impossible. The state obligation mustn’t be violated therefore it was agreed to change the ways of its realization. On the 15th of December 1944 the Decree of the Regional Party Committee ordering “to provide every family with liveable lodgement, in case it is impossible families should be accommodated in kolkhozniks’ and the locals’ houses if they agree”. To obtain benevolence of the local population 182 agitators conducted 4110 talks with kolkhozniks. On the 12th of January 1945 Stalin region reported on its complete readiness to meet 7293 resettlers families.

M. Khrushchov was informed that the majority of newcomers would be accommodated by means of concentration in kolkhozniks’ houses, 83 automobiles and 3597 carts would be allocated for their transportation. At the station there would be 11 buffet and canteens, bathhouses and hygiene disposal centers functioning. The trade organisations allocated salt, kerosene, soap, matches and so on for sale to resettlers [4, leaf 18; 5, leaf 12].

In 11 Eastern and Southern regions of Ukraine there were established departments in executive committees of Regional Party Councils. They were responsible for practical realization of resettling, providing vehicles, accommodation and household arrangements. The staff of the department consisted of a chief, a senior inspector and 2 ordinary inspectors [6, p. 230]. Such number of members enabled only to gather information, summarize and carry out certain coordination. The main burden of receiving and accommodating resettlers was laid on the district government bodies.

The first newcomers in Stalin region were recorded in the beginning of February 1945. On the 18th of October 1945 the regional authorities reported to the Secretary of the Central Committee of Communist Bolshevik Party of Ukraine D. Korotchenko by wire on the reception of 3053 families (13.223 individuals). Of the total number 1608 individuals joined kolkhozes, 50 were accommodated in sovkhovs, 33 were directed to industrial enterprises, and other 1336 newcomers worked in kolkhozes. They were prepared to join collective farms. Of the total number of households that joined kolkhoz 517 ones were provided with detached houses, 354 – with estates, 1352 – with vegetable gardens with kolkhoz’s potatoes and vegetables. Money loan of 135 thousand karbovantsiv for household arrangements was issued. Polish zlotys were exchange for 961,5 karbovantsiv. 349 families were given warrants for receiving 1,5 thousand centners of grain against that left in Poland. Number of the resettlers’

families sent was not equal to number of newcomers that proves certain losses en route. Thus, according to the summary report of the General Commissioner of the Ukrainian Soviet Socialist Republic Government 3110 families were directed to Stalin region. Though different reports told about 3044, 3053 and 3067 families [7, leaf 168; 8, leaf 24].

Hence, more than 3 thousand families from 7 thousand maximum planned were directed to Stalin region. Only 9 % of all the resettlers instead of 30 % planned were directed to the Eastern regions. To compare 26 % instead of 49 % were sent to the Southern regions and, conversely, 65% instead of 21 % were directed to the Western ones. Disruption of large-scale resettlement to the Eastern regions was the first failure of resettling from the state's point of view [6, leaf 122].

The resettlers were distributed into 22 districts in groups of 19 – 457 families. The biggest number of resettlers was received by Starobeshivsky (457 families), Telmanovsky (322 families) and Dobropilsky (350 families) districts. More than 36 % of resettlers of the region were directed there. Settlement in kolkhozes was carried out according to the need in able-bodied population. So, in Telmanivsky district the resettlers were accommodated in 41 kolkhozes in groups of from 2 to 40 families. The largest group was accommodated in the kolkhoz named after Stalin. In Starobeshivsky district they were settled in 26 kolkhozes, in Velyko-Yanisolsky district – in 13 kolkhozes in groups of from 4 to 9 families, in Avdiyivsky district – in 19 kolkhozes in groups of from 3 to 21 families [8, leaf 5, 12]. Resettlement in small groups violated the principle of zemlyachestvo and family relations, in consequence of this there occurred isolated cases of unauthorized moving from certain kolkhozes to other ones [8, leaf 14].

Besides, in Donbas as in other areas of resettlement family splitting up took place. One of the first complaints from the resettlers concerned namely this issue. Thus, families who arrived at Novotroitske station had still been split up en route. In 1946 the editor of Vseslovyansky Committee named family splitting up the chief defect in settling newcomers. Among 34 families of Avdiyivsky and Selidivsky districts interviewed by him only one reached one of the kolkhozes in its entirety [9, leaf 96]. Andriy Tavpash, a former resettler to Donbas, calls family dispersion the greatest moral trial because Lemky people are “individuals with vivid genetic feeling of a united family” and “such family vacuum caused the beginning of creeping migration to the West” [10, p. 24].

One of the most topical issues for resettlers was compensation for property, crops and products left in Poland. The Decree of the Regional Party Committee commissioned district executive committees to gather information about the amount of winter crops left in hectares. Compensation was to be provided by the Regional Commissioner of People's Committee for stocking up on the basis of 4 centners for 1 hectare of winter crops. Regional authorities in their report of the 20th of November 1945 informed M. Khrushchov that “534 centners of grain were given as the compensation for agricultural products, 5468 centners of grain were given as the compensation for the crops left. Settlements with 1249 households were realised” [7, leaf 166]. They were to give 300 kilos of the same product for every hectare of spring crops and 12 centners of hay for every hectare of grass [11, leaf 6]. The allotment of compensations was accompanied by a number of violations. So, Dobropilsky Region Commissioner of People's Committee for stocking up included grain allocated as compensation for the crops left in Poland in kolkhoz realizing the state supply plan. Administrations of kolkhozes named after Rosa Luxemburg and “Pravda” made use of absence of control and gave moist musty grain to resettlers. In Selydivsky district the revision as of the 15th of June ascertained that in the kolkhoz named after Karl Marks 31 centners of grain allocated for crops compensation were spent on the kolkhoz's needs [12, leaf 13]. In their letter to Korotchenko of the 3rd of June 1946 they reported they had paid off for all crops left, as to agricultural products settling it was carried out only according to 178 documents presented [12, leaf 14]. The state of affairs in the

sphere of property settling was much worse. In the letter of the 30th of January 1946 the Council of People's Commissars reported that it could be realized only after factual housing of a household either in a dwelling house in kolkhoz or in a flat in town. Thus, settling for properties was tied to housing the resettlers [12, leaf 34].

A housing potential of Donbas wasn't large. Thus, in Oleksandrivsky district there were 15 state fund dwelling houses that had previously belonged to colonists, in Telmanivsky region there were 43 ones, in Avdiyivsky region there were none [13, leaf 119]. Even existing housing resources of the former German colonies were not always used as intended. On the 9th of December 1945 Stalin region reported M. Khrushchov on completing settlement. 755 households were resettled in the houses previously belonged to the former kolkhozes in German colonies and those of village councils' recourses. [7, leaf 161]. Others were located in kolkhozniks' houses by means of concentration tightly and irregularly. So in kolkhozes "Leninsky shlyakh", "Chervony prapor", "Vpered" and some others situated in Starobeshevsky district 2 families of resettlers (8-12 persons) were accommodated in one room. In kolkhoz "Nove zhyttya" of Chervonoarmiysky district 3 families took up 2 small rooms and had 2 beds. There was no table or chairs. The stove was heated with straw owing to this it was smoky and dirty in the rooms. Occasionally resettlement by way of concentration caused morbid relations between the dwellers of one house [12, leaf 8].

It's obvious that to rectify the situation with housing it is necessary to settle every family in a detached way. To this end still in autumn 1945 it was planned to build for resettlers 3827 houses during the first half of 1946. Stocking up bricks, lime, tiles, nails was to be realized mainly at the expense of local industrial enterprises and industrial cooperation allocations. Under the State plan of the Ukrainian Soviet Socialist Republic 2,5 thousand cubic meters of glass and 5 thousand nails were allocated. The need in timber was to be satisfied with the help of the felling resources through Administration of village and kolkhoz construction. 800 kolkhozniks went to Volyn and Zhitomir regions to fell timber [7, leaf 13].

During the first 6 months of 1946 there were built only 179 houses. The construction plan was derailed. On the 1st of July 1948 271 families of resettlers had to live in kolkhozniks' houses as before [14, leaf 70]. Some resettlers built or bought houses by themselves, but they were not numerous. Only in July 1949 the regional financial department sent to the district executive committees the letter permitting money settlements with newcomers. It was done in cases when resettlers were provided with separate apartments instead of houses as well as "when the dwellers of the apartment accepted sedentism". The deadline of complete pay-off was fixed on the 30th of December 1949, but total settlement wasn't carried out. The letters asking for settling came still in 1952 and even in 1953 [15, leaf 154].

Active large-scale political work was done in order to attract settlers to kolkhozes. In Telmanivsky district when the resettlers came 20 agitators were assigned. The party activists were sent to familiarize with domestic and international state of the USSR, kolkhoz production, the Charter of agricultural artel through holding meetings, readings and talks. As a result of agitation 270 households joined kolkhoz [8, leaf 6, 16]. The average percentage of resettlers involved in collectivization process in different regions was 77,8 %. The highest rate was in the Southern regions: Zaporizzhya region had 87,8 %, Mykolayiv region – 87,1 %, Odesa region – 82,5 %. The lowest rate was in the Eastern regions where there was the poorest housing provision. Particularly Stalin region had the rate of 64,8 % [16, leaf 26,128].

For attracting resettlers to kolkhozes both ideological work and corporeal factor were used. In some districts it was reported on the difference in size of ground areas given to kolkhoz's and non-kolkhoz's population. In that way in Staromlynivsky district kolkhozniks were given ground areas of 0,8 hectare, but non-kolkhozniks – 0,4 - 0,5 hectare. In Velyko-Novoselkivsky district kolkhozniks were given 0,43 hectare each and those who didn't join kolkhoz got 0,25 hectare of land. The Party leaders considered resettlers in the light of their

task to attract them to kolkhozes. Those who joined kolkhoz and worked hard were encouraged. The carpenter of the kolkhoz named after Molotov of Khartsyzsky district Model went over the quota of production for 110%. He was given bonuses thrice and his destroyed house was rebuilt at the expense of kolkhoz [12, leaf 31-39]. Those resettlers who opposed to joining kolkhozes received the brand of “nationalist elements with money grubber tendencies of petty owners”.

Resettlers' attitude to kolkhozes reflected in inquiries “On political climate among resettlers”. If in the beginning their attitude was estimated as more or less loyal then in spring 1946 many of them refused to work in kolkhozes, sent “their foot-messengers to the Western regions of Ukraine aiming to find the opportunity to cross the state border” [12, leaf 9]. Such organization form of farm management as kolkhoz turned unfamiliar for the majority of them. And it's not surprising because when moving to Eastern Ukraine they were deprived of the most valuable villager's thing, that is land. While examining 50 property letters of Telmanivsky district resettlers it's occurred that only 6 % of households had in Poland less than 1 hectare of ploughed land, 59 % had from 1 to 5 hectares, 29 % had from 5,1 to 10 hectares and 6 % had more than 10 hectares of ploughed land [15, leaf 210]. Some of them even after resettlement demanded land in quantity incredible for an ordinary Soviet peasant. Having found out that in the West of Ukraine the private form of farm management had still been prevailed they made attempts to move there. Some of them even were lucky to get an official permit for moving [17, leaf 12].

In the course of resettling natural conditions weren't taken into account. The editor of Vseslovyansky Committee in 1946 wrote about that felicitously: “People from the mountains, Carpathian forests were resettled in steppe, plain, hot climate they were not adapted to. As a result of drastic change of climate and water (it was saline in Stalin region) people fall sick. If one takes into account that the majority of the Lemky people are great masters working with wood, but in the Eastern regions they can't practise their abilities, then all of that causes extra stimulus to move to the Western regions” [3, leaf 134]. The witness of the events A. Tovpash wrote that “it was difficult to get used to natural contrasts. In Donbas it is incredibly hot, dust penetrates up to the bones, plants are grey. But in our mountains the grass is clean, it's green, rains are abundant...” [10, leaf 24].

Many of those who came there identified themselves as Lemky people. In one of the first reports of Starobeshivsky district of the 27th of July 1946 it was stated: “There are some Belarusians from Bilostok area who know the Soviet way of life. From 1939 to 1941 they lived on the territory of the Byelorussian Soviet Socialist Republic. Others are Rusyns and Lemky people from Krakiv and Lyublin provinces” [8, leaf 12]. The representatives of this West Ukrainian ethnic group after resettlement in Russian-speaking environment experienced certain language barrier. One of the agitators of Khartsyzsk district Chornovil explained some words in Polish that was forbidden by the local authorities [18, leaf 6]. Periodicals and schooling for resettlers were to be in Russian and Ukrainian. About 25 % of all the newcomers were the school-age children [8, leaf 26]. The regional administration was to keep record of potential pupils and provide them with educational materials. They hastily reported on the complete schooling coverage of all school-age children, but many children of resettlers didn't go to school [7, leaf 163]. Thus, as of the 29th of January 1946 in Dobropilsky district 93 school-age children didn't attend school.

Among the resettlers as well as among other displaced categories of population increased incidence of parasitic typhoid was traced. There were a great number of lousy families that was connected mainly with unsanitary conditions of their dwellings. The decree of the 20th of October 1945 stated that district health care departments hadn't carried out skin disease control measures. Among the measures of parasitic typhoid control in the region in the period of

autumn – winter 1945 it was planned to build bath-houses and sterilizer rooms in all the kolkhozes where they were absent and to create epidemiological squads [19, leaf 40].

As a result of all the reasons such as violating principle of zemlyachestvo, a low level of property compensations, economy disorder and rejecting kolkhoz system the number of resettlers' families in Donbas was constantly reduced. As of September 1947 there left only 25,3 % of them. In that time reduction of resettlers' families took place irregularly. Reducing intensity was influenced by seasonality and famine. However famine wasn't the only cause of resettlers' number reduction because when famine was defeated as well as before its beginning resettlers' reducing in Stalin region continued.

The tight situation of the resettlers before famine started was certified by the documents from the districts. Payment for the workdays served out wasn't enough for maintaining families. Thus in kolkhoz named after Kalinin in Khartsyzsk district the resettlers received per 497 kilos of grain for their average 475 workdays served out in 1946. In 1945 they received per 710 kilos of grain for their average 396 workdays served out [18, leaf 53]. Amount of grain given for workdays in 1946 was less than in 1945. In 1946 Stalin Regional Party Committee and the regional executive committee requested the Council of Ministers to allocate to resettlers for 1946-1947: grain in amount of 500 tones, potato – 250 tones, fats – 3 tones etc [12, leaf 50]. In autumn 1946 Khartsyzsky district reported that the basic flaw in newcomers' settling in that period was lack of bread. It is proved by the locals' utterances. So the kolkhoznitsa Spinkina stated: "We ourselves are dying of starvation, why are you staying here? There will be nothing to eat" [18, leaf 9, 15].

Resettlers' migration took place both beyond the region's boundaries and within its territory. If as of autumn 1945 only 1,1 % of resettlers from Stalin region were accommodated in towns then in 2 years the percentage of resettlers who left for towns was 9,8 % [8, leaf 24]. The Secretary of the Regional Party Committee wrote in his letter of the 31st of July 1946: "In the course of March – May there were cases when those who had been settled in rural areas for permanent residence left for towns and working villages where they got jobs in industrial and railway transport sphere." The Regional Party Committee obliged "to check their job placement in mines and railway transport sphere". Starobeshivsky district reported that as of the 5th of August 1946 21 households worked in Karakubske mine group [12, leaf 11, 80, 41]. Intraregional migrations occurred mainly due to the following facts. Firstly, when the place of resettlement didn't respond to the newcomers' professional abilities and they had to search for jobs in towns in compliance with their professional and education demands. Thus, the resettler Pyrtay and his wife came to Khartsyzsky district. They had higher education and were professional teachers but were sent to kolkhoz. They were discontented that they weren't employed in their own field, refused to work in kolkhoz and were going to leave [12, leaf 9]. A. Tovpash's recollections have a tinge of negativity: "In Donbas we were settled in villages far from town civilization" [10, leaf 24]. Secondly, due to disorganization of work in kolkhozes because "the resettlers are more often shifted from one work to another that reduces the number of workdays served out, they are not engaged in piece work" [7, leaf 160]. Thirdly, it was difficult to provide their families with foodstuff with workdays served out in kolkhoz. Incomplete families settling caused lack of subsidiary means of subsistence. This put them to a disadvantage compared to the local kolkhozniks.

The first post-war resettlement to Donbas was an unsuccessful attempt to solve workforce problems in villages. The reason for this is neglecting many factors such as housing, professional, climate, and language factors. It's connected both with post-war difficulties and administrative and command system defects. Resettlement was ineffective also because it was realized basically because of political motivations of the state. With the help of such resettling it tried to ease tension in the national issue of the Western region and to collectivize the

population of the abovementioned region. Donbas had a role of "smithy" that would turn an "outdated" villager into a "politically conscientious" kolkhoznik.

References

1. Шипік Н. Соціально-демографічні процеси в Донбасі у 1943 – 1955 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України". – Донецьк, 2005. – 20 с.; Shypik N. Sotsialno-demohrafichni protsesy v Donbasi u 1943 – 1955 rr. : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 "Istoriia Ukrainy". – Donetsk, 2005. – 20 s.
2. Байкеніч Д. Кількість та місця розселення депортованих українців Польщі у східних областях УРСР (др. пол. 1940-х рр.) / Д. Байкеніч. // Народознавчі зошити. – 2013. – №2. – С. 231–237; Baikienich D. Kilkist ta mistsia rozselennia deportovanykh ukrainsiv Polshchi u skhidnykh oblastiakh URSR (dr. pol. 1940-kh rr.) / D. Baikienich // Narodoznavchi zoshyty. – 2013. – №2. – S. 231–237; Алфьоров М. Депортації українського населення в Донбас 1944 – 1949 рр. / М. Алфьоров // Схід. – 2004. – № 3.; Alforov M. Deportatsii ukrainskoho naseleння v Donbas 1944 – 1949 rr. / M. Alforov // Skhid. – 2004. – № 3.; Шипік Н. Ф. Сільськогосподарські переселення в Донбас у повоєнні роки / Н.Ф. Шипік. // Нові сторінки в історії Донбасу. – 2003. – С. 122–137; Shypik N. F. Silskohospodarski pereselennia v Donbas u rovoienni roky / N. F. Shypik. // Novi storinky v istorii Donbasu. – 2003. – S. 122–137
3. Депортації: західні землі України кін.30-х - поч.50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. – Львів, 1996. – 538 с. Deportatsii: zakhidni zemli Ukrainy kin.30-kh - poch.50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady. U 3-kh t. – Lviv, 1996. – 538 s.
4. Держархів Донецької обл., ф. 326, оп. 2, spr. 211; Derzharkhiv Donetskoï obl., f. 326, op. 2, spr. 211.
5. Держархів Донецької обл., ф. 326, spr. 215; Derzharkhiv Donetskoï obl., f. 326, spr. 215.
6. ЦДАВО, ф. 2, оп. 7 – 4.2, spr. 1420; TsDAVO, f. 2, op. 7. - 4.2, spr. 1420.
7. Держархів Донецької обл., ф. 326, оп. 2, spr. 865; Derzharkhiv Donetskoï obl., f. 326, op. 2, spr. 865.
8. Держархів Донецької обл., ф.326, оп.2, spr.874; Derzharkhiv Donetskoï obl., f. 326, op. 2, spr. 874.
9. ЦДАВО, ф.Р. – 2, оп.7, ч.3, spr.2627; TsDAVO, f.R. – 2, op.7, ch.3, spr.2627.
10. Что ищет бизнесмен Товпаш за Сяном? // Галицкие контракты. - №19 – 2002.; Chto yshchet byznesmen Tovpash za Sianom? // Halytskye kontrakty. - №19 - 2002.
11. Держархів Донецької обл., ф.326, оп.2, spr.66; Derzharkhiv Donetskoï obl., f. 326, op. 2, spr. 66.
12. Держархів Донецької обл., ф.326, оп.4, spr.592; Derzharkhiv Donetskoï obl., f. 326, op. 4, spr. 592.
13. Держархів Донецької обл., ф.Р.299, оп.2, spr.10; Derzharkhiv Donetskoï obl., f. R.299, op. 2, spr. 10
14. Держархів Донецької обл., ф.326, оп.4, spr.132; Derzharkhiv Donetskoï obl., f. 326, op. 4, spr. 132.
15. Держархів Донецької обл., ф.4098, оп.1, spr.12; Derzharkhiv Donetskoï obl., f. 4098, op. 1, spr. 12.
16. ЦДАВО, ф. Р.-2, оп. 7 - 4.3, spr. 2627; TsDAVO, f. R.-2, op. 7. - 4.3, spr. 2627.
17. Держархів Донецької обл., ф.326, оп.4, spr.73; Derzharkhiv Donetskoï obl., f. 326, op. 4, spr.73.
18. Держархів Донецької обл., ф.Р.2157, оп.1, spr.43; Derzharkhiv Donetskoï obl., f. R.2157, op. 1, spr. 43.

19. Держархів Донецької обл., ф.326, оп.2, спр. 742; Derzharkhiv Donetskoi obl., f. 326, op. 2, spr. 742.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2016 р.

Н.Ф. Шипік

ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ, ДЕПОРТОВАНИХ З ПОЛЬЩІ У ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ У 1945-1947 РР.

Донецькі села і до війни мали один із найнижчих рівнів щільності населення в Україні. Сільські райони визнавалися багатоземельними, час від часу до них проводили переселення. Після окупації чисельність сільських мешканців області складала 81,8 % від довоєнної. Партійно-радянське керівництво, продовжуючи практику необмеженого розпорядження людськими ресурсами, при нагоді спрямовувало сюди людські потоки, котрі мали форму переселень. Першим з них було переселення українців із Закарзоння. У 1944 р., коли проблему повоєнних територіальних урегулювань з Польщею було вирішено розв'язати залишенням їй Холмицини, Лемківщини, Надсяння, Підляшшя і переселенням компактних груп українців в УРСР, внутрішні потреби Донбасу збіглися з державним бажанням утиснути велику масу “чужих” українців до штучно створеної радянської схеми життя. Донецька область була визначена місцем розселення значної частки всього переселенського загалу поміж 11 східних і південних областей УРСР.

Перше повоєнне переселення у Донецьку область було невдалою спробою влади вирішити проблеми трудових ресурсів на селі. На вересень 1947р. їх залишилося вже 25,3%. Причиною цього є неврахування багатьох чинників, таких, як житловий, професійний, кліматичний, мовний, що пов'язано як з повоєнними труднощами, так і з недоліками адміністративно-командної системи. Неefективним переселення було й тому, що відбувалося в першу чергу з політичних міркувань держави, що намагалася за рахунок таких переселень зняти напруження в національному питанні західного регіону і колективізувати населення вищеназваного регіону. Донбасу відводилася роль “кузні”, що переробить “відсталого” селянина на “політично свідомого” колгоспника.

Ключові слова: переселення із Польщі до УРСР, Донецька область, адаптація.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 327(4-6ЕС)(045)

М.В. Булык, Н.В. Гаврилова

ЕВРОПЕЙСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ СИРИЙСКОГО И УКРАИНСКОГО КРИЗИСОВ

В статье рассматриваются последствия Сирийского и Украинского кризисов для Европейской безопасности, особое внимание авторы уделяют при этом безопасности Европейского Союза. В статье выделяются общие черты характерные для Сирийского и Украинского кризисов.

Ключевые слова: миграционный кризис, НАТО, ОПБО, терроризм, энергетическая безопасность, исламизация.

Проблема безопасности всегда была центральной проблемой в системе международных отношений. На рубеже веков в новых геополитических условиях, связанных с крахом биполярной системы, окончанием «холодной войны», развитием глобализационных процессов меняется сама парадигма безопасности, которая становится более сложной, многоуровневой, что потребовало ее типологизации в зависимости от характера угроз и вызовов. Так, в теорию безопасности вошли понятия «мягкой» и «жесткой» безопасности. Одновременно стал вопрос о новом качественном взаимодействии и взаимозависимости уровней международной безопасности: глобальном, региональном и национальном. При этом исследователями отмечалось все возрастающая роль в этом взаимодействии региональной безопасности, к которой относится европейская безопасность. Европа всегда играла особую роль в обеспечении международной безопасности. В условиях биполярного мира она была форпостом, где проходила линия противостояния НАТО и Варшавского договора. Окончание «холодной войны», казалось должно было положить начало «новой эры» – бесконфликтности, демилитаризации, укрепления доверия безконфракционнойности и сотрудничества. В это же время начался процесс создания новой архитектуры европейской безопасности, ее институтов. Завершается создание ОБСЕ, ЕС начинает процесс формирования своей системы безопасности ОПБО, в соответствии с Маастрихтским договором, на территории СНГ создается ОДКБ. Одновременно страны Европы активно формируют международно-правовую базу для новой европейской архитектуры безопасности. Подписывается и принимается целый ряд важнейших документов, определивших тенденции развития процесса создания системы европейской безопасности и ее принципов. Это принятая в 1999 г. Хартия европейской безопасности, Соглашение о сотрудничестве России и ЕС от 1994, 1997 гг., основополагающий Акт 1997 г., определивший характер сотрудничества между Россией и НАТО. Значительный вклад в укрепление стабильности и доверия на континенте внесла запущенная НАТО программа «Партнерство ради мира». Важные шаги были предприняты в военной сфере. Особую значимость имел Договор об обычных вооруженных силах в Европе, Лиссабонский договор по стратегическим наступательным вооружениям.

Это должно было обеспечить мир и стабильность в Европе, создать благоприятные условия для реализации устойчивого развития всех европейских государств. Последующие события, развернувшиеся в Европе, показали иллюзорность таких прогнозов. Конфликты, тлевшие на континенте в период жесткой конфронтации биполярного мира и эффективно подавляемые благодаря балансу сил, вырвались

наружу, приобретая характер военных действий. События в Приднестровье, развал Югославии, бомбардировки НАТО Сербии в 1999 г., военные действия на Кавказе подрывали формирующуюся новую систему безопасности в Европе, меняли геополитическую ситуацию на континенте.

Все это способствовало осознанию того, что в сфере безопасности происходят сдвиги глубинного, тектонического характера, а ее обеспечение требует нового стратегического мышления, новых институтов и новых международно-правовых структур. Стало ясно, что нынешняя безопасность развивается не по тем законам, по которым она функционировала в годы «холодной войны».

События августа 2008 г. стали первым знаковым испытанием на прочность существующей системы европейской безопасности, которое Европа не прошла. Ряд экспертов и политиков уже тогда сделали вывод о кризисе сложившейся к тому времени системы европейской безопасности, ее неспособности адекватно реагировать на возникающие вызовы и угрозы [1, с. 3-12]. Более того в Евросоюзе по-прежнему считали, что в основе европейской безопасности должно лежать стратегическое партнерство с Россией. В контексте такого подхода в порядке дискуссии политические лидеры Западной Европы обсуждали концепцию формирования «единого неделимого пространства безопасности от Ванкувера до Владивостока», инициированную Россией. В тоже время страны Восточной Европы стали оценивать Россию как реальную угрозу своей национальной безопасности и искать защиту в лице США, предоставляя свою территорию для развертывания американской системы ПРО в Европе. Это крайне негативно было воспринято Россией, оценив эти действия как прямую угрозу своей национальной безопасности, как шаги подрывающие всю систему европейской безопасности, вводя ее в состояние глубокого кризиса. Украинский и сирийский кризисы стали завершающей точкой развития этого процесса. Достаточно хрупкая система, формировавшаяся с начал 90-х гг. XX в. в области европейской безопасности продемонстрировала свою полную неадекватность тем вызовам и угрозам, с которыми ей пришлось столкнуться.

В этом контексте тема данной статьи актуальна, о чем свидетельствует тот огромный интерес, который она вызывает у исследователей и экспертов. Историография проблемы насчитывает уже сотни статей украинских, российских и западных авторов. Среди них необходимо выделить работы И. Иванова, О. Мережко, Н. Ермолаева, И. Горобца, И. Нагорняка, И. Сльобы, О. Кондратенко и И. Дап.

Географически удаленные друг от друга оба кризиса имеют ряд общих черт. Сирия и Украина стали территорией, где сталкиваются геополитические интересы ряда стран. В первую очередь это России, США и ЕС. Позиция этих государств фактически определяет динамику развития этих конфликтов, перспективы их разрешения. Главное отличие заключается в том, что кризис в Сирии качественно трансформировался, приобретя глобальный характер. Доминирующей его составляющей стала борьба с международным терроризмом в лице ДАИШ. Это расширило как число участников, так и предопределило доминирующим средством его развития военные действия, хотя одновременно делаются попытки запустить и политический процесс. Украинский кризис не приобрел такого уровня, он все-таки носит региональный характер и главным инструментом его разрешения – это политический процесс, запущенный Минскими соглашениями.

Не смотря на существующие отличия, как в характере, так и в динамике развития оба эти явления стали мощным катализатором развития целого ряда негативных тенденций в среде европейской безопасности, которая, по мнению экспертов сегодня находится на самой низшей точке своего развития со времен второй мировой войны [2, с. 117]. Исследователи в этой области констатируют, что как сирийский, так и

український кризис взорвали хрупку стабільність, которая сложилась в XXI в. в сфере безопасности в Европе, прямо или опосредованно окончательно разрушили формирующуюся архитектуру европейской безопасности. События в Сирии и в Украине стали серьезными испытаниями не только для Европы, но и для всей системы современных международных отношений [3, с. 4]. Последствия этих кризисов для европейской безопасности настолько масштабны, что не представляется возможным раскрыть их в рамках данной статьи. Авторы ставят своей целью ограничиться исследованием последствий сирийского и украинского кризисов на безопасность ЕС.

Авторы при этом исходят из того, что ЕС включает в себя большую часть европейских государств и является доминирующим игроком не только на полях европейской безопасности, но и во многом определяют уровень и характер глобальной безопасности. Поэтому анализ последствий двух этих кризисов для Евросоюза позволяет оценить их в контексте всей европейской безопасности.

В основе как сирийского, так и украинского кризисов лежит, на наш взгляд, игнорирование международного права, базовых принципов Устава ООН, выход за рамки правового поля, на котором строилась вся система региональной безопасности, как в Европе, так и в странах Магриба. Так, в случае с Украиной, Россия нарушила нормы Статута ООН, ряда международных соглашений – это хельсинский Акт от 1978 г., Будапештский меморандум 1994 года, Договор Украины и России от 1997 г. Этот факт не может вызывать сомнений, хотя исследователи делают попытку найти юридическое оправдание подобным действиям [4, с. 53-57]. Игнорирование международного права демонстрировали и западные страны, проводя свои военные операции в Ираке и Ливии, стремясь свергнуть режим Б. Асада в Сирии, поддержав «Арабскую весну», направленную на свержение существующих политических режимов в странах Магриба и Ближнего Востока.

Результатом такой политика стала полная дестабилизация геополитической ситуации в регионе, создававшей благоприятные условия для деятельности международного терроризма и создания Исламского государства (ДАИШ). События в Украине, действия и политика России, аннексия ею Крыма окончательно подорвало то хрупкое состояние доверия, которое существовало между Россией и Западом в вопросах безопасности, разрушили условия, при которых возможно было находить платформу для обсуждения и принятия решений по ключевым проблемам европейского континента. Одновременно развивающиеся события в Сирии в условиях глобализационного мира стали, чуть ли не доминирующим фактором определяющим ситуацию в сфере безопасности ЕС. Сирийский кризис привел к обострению и качественной трансформации старых угроз, появлению новых как в сфере «мягкой» так и «жесткой» безопасности. Страны Европы, прежде всего члены ЕС, столкнулись с таким сложным клубком угроз и вызовов, которые представляют реальную опасность фундаментальным ценностям, лежащим в основе развития европейской цивилизации.

К таким угрозам относится, прежде всего проблема мигрантов. Данная проблема не является для европейцев принципиально новой. После Второй мировой войны Европа стала приютом для сотен тысяч мигрантов из бывших колоний европейских государств, в том числе из стран Магриба. Число мигрантов в странах ЕС составлял от 12 % до 20 % от населения страны. Наиболее многочисленные диаспоры исламского толка находятся в Германии и Франции [5, с. 7].

В начале XXI в. правительства ряда европейских стран столкнулись с проблемой мигрантов, которые стали фактором дестабилизирующим политическую ситуацию в стране. Это массовые беспорядки, вызванные мигрантами во Франции, Бельгии, Великобритании. Это стало поводом для заявлений А. Меркель, Ф. Оланда и

Д. Кемерона о провале политики мультикультурализма как основы миграционной политики.

Наплыв мигрантов в Европу усилился в период «Арабской весны». Так в 2011 г. в Европу прибыло 113 тыс. чел., в 2013 г. их было уже 626 тыс. чел. То, с чем столкнулась Европа, сегодня ряд экспертов называют «демографическим оружием». В 2015 г. в Европу прибыло по разным оценкам от 1200 тыс. до 1800 тыс. чел., в 2016 г. только за шесть месяцев – свыше 650 тыс. чел. [5, с. 7]. Поток мигрантов в этот период вызывает целый ряд вопросов. Война в Сирии шла уже давно. Кроме того, эксперты отмечают, что миграция носит хорошо организованный характер, есть четкая схема транзитов, и особенно настораживает, что 78 % мигрантов это молодые люди до 38 лет, и практически все они исповедуют ислам. Нелегальная миграция сопровождается массовой гибелью людей. Так, только в 2015 г. погибло свыше 1750 чел. [6, с. 25]. Таким образом, в ходе сирийского кризиса нелегальная миграция приобрела новые качественные характеристики и такие масштабы, что руководство Евросоюза оценила ситуацию как «миграционный кризис». Попытки лидеров Евросоюза найти пути его разрешения на начальном этапе оказались неэффективными. Брюсселю не удалось адекватно отреагировать на возникшие в связи с ним вызовы и угрозы. По своей сути и направленности последствия миграционного кризиса оказались настолько многовекторными и глубокими, что стали катализаторами развития процессов, поставивших под угрозу существование самого Европейского Союза и резко снизивших уровень национальной безопасности стран-участниц. В этих условиях страны члены ЕС стали отказываться от главного принципа европейской интеграции – солидарности, поставив приоритетом свои национальные интересы.

Показательным в этом плане является отказ целого ряда стран «Новой Европы», следуя принципу солидарности, принимать беженцев на своей территории согласно квотам, установленных Брюсселем. Введение принципа квотированного приема мигрантов был инициирован премьер-министром Италии как один из инструментов разрешения миграционного кризиса. В ответ на эту инициативу последовал резкий отказ со стороны Словакии, стран Балтии, Польши, Венгрии и ряда других стран. Аргументом отказа может служить заявление премьер-министра Словакии Р. Фицо, заявившего так как Братислава не бросала бомбы на ливийцев, то его страна не будет принимать мигрантов. Лидер Венгрии В. Орбан вынес вопрос о приеме мигрантов на референдум. И хотя референдум был признан несостоявшимся, В. Орбан заявил, что Венгрия и дальше будет ужесточать свое миграционное законодательство и не допустит беженцев с Востока на свою территорию [7].

«Мертворожденным» назвал план Брюсселя по квотированию заместитель министра иностранных дел Республики Польша К. Шиманский, подчеркнув, что он «не будет выполнен большинством стран» [7]. Отказ разделить ответственность за миграционный кризис стран «Новой Европы» вызывает крайнее недовольство политических лидеров западных стран. Так, в ответ на жесткую позицию Венгрии в вопросе приема беженцев Люксембург призвал исключить ее из ЕС [7]. Миграционный кризис фактически запустил процесс трансформации существующей системы международных отношений внутри Евросоюза. Целый ряд стран вопреки решению Европарламента и Еврокомиссии стали на путь прямого нарушения фундаментальных принципов, лежащих в основе ЕС – свободного перемещения людей, открытости и прозрачности границ. Сегодня уже 8 стран ввели не только контроль на границе, но и строят стены с целью недопущения беженцев на свою территорию. Ряд государств пошли по пути ужесточения миграционного законодательства, предусматривая уголовное преследование нелегальных мигрантов, проводят их насильственную депортацию. Особенно жестко в этом направлении действует Дания, Швеция,

Финляндия и Венгрия. Идет процесс консолидации стран несогласных с миграционной политикой Брюсселя. Так, единым фронтом выступает «Вышеградская четверка», которая сделала заявление на саммите 16 сентября 2016 г., где отвергла идею квотирования беженцев, подчеркнув, что страны должны принимать мигрантов, исходя из собственных возможностей [8]. Таким образом, последний саммит показал, что сегодня внутри ЕС продолжается углубляться раскол между сторонниками укрепления наднациональной интеграции. К последним относятся в своем большинстве представители «Старой Европы», а к первым – страны «Новой Европы».

Миграционный кризис дал новый мощный импульс процессу исламизации в странах Евросоюза, об опасности которого эксперты и политики говорят уже давно. При сохранении сегодняшних тенденций к 2050 г. численность мусульман в мире составит столько же, сколько христиан, а в Европе их доля возрастет с 5,9 % до 10,2 %, главным образом в странах Западной Европы [9]. Процесс исламизации – это не только количественные показатели роста сторонников ислама, это внедрение ислама в государственно-политическую жизнь страны, так называемая «вертикальная» и «горизонтальная» исламизация. Первая предполагает внедрение в органы государственного управления, вторая – создание собственных исламских структур. Цель той и другой – усиление позиций мусульман в различных сферах государственной политики и общественной жизни [10, с. 181]. Особенно быстрыми темпами идет «горизонтальная» исламизация, направленная на создание собственных исламских общественных институтов, групп давления на государственные структуры. Этот тип исламизации способствует политизации миграционных процессов, когда мигранты выдвигают и отстаивают свои политические, культурные интересы путем создания собственных партий и движений. Примером такого рода является Радикальная Европейская арабская лига (ЕАЛ), главным требованием которой является прекращение политики интеграции иммигрантов-мусульман в общество принимаемой страны. Она требует считать арабов «равноценным этносом», придать арабскому языку статус государственного, предоставить исламу статус официальной религии. Ее активисты патрулируют в ряде городов улицы, создают шариатские суды, действующие в четырех странах Западной Европы [11].

Сирийский кризис, спровоцировавший приезд в Европу миллионов беженцев, в потоке которых, как предполагают эксперты, в Европу прибыло несколько сот так называемых «спящих агентов ДАИШ», привел к резкому снижению уровня национальной безопасности стран-членов ЕС. Европейцы впервые столкнулись с таким высоким уровнем террористической угрозы. Террористические акты в ноябре 2015 г. во Франции, затем в Бельгии, целый ряд террористических актов, совершенных террористами-одиночками в странах Европы летом 2016 г. наглядно показали наличие связей прибывающих беженцев с ДАИШ. Одновременно они продемонстрировали, насколько сильно европейское общество в лице их граждан-мусульман заражено идеями радикального ислама, неприятием тех ценностей, которые исповедует страна, их приютившая. Ход расследований террористических акций показал крайне низкую эффективность деятельности антитеррористических структур, отсутствие четкой координации действий в рамках Евросоюза, неспособность существующих структур работать на опережение. Мигранты резко актуализировали проблему обеспечения безопасности личности. В странах, приютивших беженцев, резко возросла преступность. В Швеции в 2015 г. мигрантами было совершено свыше 50 тыс. преступлений. Немецкое общество пережило шок от событий в Кельне и других городах Германии в новогоднюю ночь 2016 г.

Вышеуказанные факторы создали основу для роста социально-политической нестабильности, расколу общества, его радикализации и поляризации. Массовые

выступления против миграционной политики Евросоюза стали обычным явлением политической жизни европейских стран. Протестные движения приобретают системный характер, идет процесс их консолидации и структуризации. Особенно успешно противники исламизации действуют в Германии, где созданная в Дрездене инициатива «Патриотические европейцы против ислама» нашла десятки тысяч сторонников не только внутри страны, трансформировавшись в общеевропейскую протестную платформу недовольных миграционной политикой ЕС. Беспомощность Брюсселя в решении миграционного кризиса и его последствий в области безопасности привели к изменению политического ландшафта всех стран Евросоюза. Повсеместно укрепляют свои позиции и влияние правые партии. В Австрии – это Австрийская партия свободы, в Бельгии – «Фламандский интерес», в Германии – «Альтернатива для Германии» и движение «Пегида», в Италии – «Лига Севера», в Дании – Датская народная партия, во Франции – Народный фронт, в Венгрии – «Движение за лучшую Венгрию», в Голландии – «Атака», в Литве – «Порядок и справедливость». Для всех этих партий является характерно неприятие и полное отторжение «эмигрантского европейского интернационализма», защита своих национальных ценностей с упором на национальные интересы страны, которая должна доминировать, а не растворяться в общеевропейских ценностях и общей внешней политике Европейского Союза. Выборы в Европейский парламент в 2014 г. показали, что в ряде стран они набрали наибольшее количество голосов [12, с. 47]. В Германии на местных выборах партия «Альтернатива Германии» получила 21 % голосов, обойдя партию А. Меркель и заняв второе место после социал-демократов [13].

На этом фоне активизировались неонацистские организации. Толерантная Европа уходит в прошлое, нетерпимость, граничащая с расизмом, становится обычным явлением, с которым сталкиваются мигранты-мусульмане. Неуклонно растет статистика, связанная с избиением и нападением на мигрантов, поджогов мест их размещения и мечетей. Так, в Германии только за три месяца 2016 г. произошло 14 случаев поджога мечетей [14]. Раскол общества на противников и защитников мигрантов, идущий сегодня в европейских странах, с явным преобладанием первых, несет в себе потенциал, способным стать мощным дестабилизирующим фактором существования ЕС, так как укрепляет влияние евроскептиков и расширяет число их сторонников. Примером развития такого процесса – победа евроскептиков на референдуме в Великобритании и последовавший выход ее из ЕС. О проведении подобных референдумов уже говорят представители ряда правых политических сил в Дании, Швеции и ряда других стран.

Таким образом, Сирийский кризис стал серьезным дестабилизирующим фактором, в развитии самого Союза, усилив его кризисный потенциал. ЕС оказался абсолютно неэффективным в решении миграционного кризиса, который в свою очередь показал несостоятельность Брюсселя адекватно реагировать и противостоять угрозе международного терроризма, создать высокую степень безопасности личности. Это в свою очередь неизбежно ведет к росту евроскептицизма, стремлению решать проблемы на национальном уровне, нарастанию центробежных сил, проявлением которых стал выход Великобритании из ЕС. Число сторонников вернуться в свои национальные квартиры неумолимо растет.

Украинский и сирийский кризисы наглядно продемонстрировали уязвимость ЕС в сфере энергетической безопасности, остро поставив вопрос о поиске новых путей ее обеспечения. На сегодняшний день Европа не в состоянии обеспечивать свою энергетическую безопасность за счет внутренних ресурсов и занимает второе место в мире по импорту энергоносителей. За данными Eurostat наибольшим поставщиком энергоресурсов в ЕС выступает Россия – 33,5 %, вторая Норвегия – 11,7 %, третий Алжир – 8,6 % [15]. По мнению экспертов, тенденция к росту зависимости от поставок

энергоресурсов будет сохраняться и в будущем. К 2030 г. они составят 65 %, в том числе 90 % потребности в нефти и 80 % в газе будут покрываться за счет импорта, из них 60 % будет составлять поставки из России. Значительная часть поставляемых Россией углеводородов проходят через ГТС Украины. Другим важнейшим регионом импорта энергоносителей для Европы являются страны Магриба и Ближнего Востока.

Все это потребовало от ЕС пересмотреть свои подходы к обеспечению энергетической безопасности и разработать такую энергетическую политику, которая бы в условиях обострения отношений ЕС и России и нестабильной ситуации в Северной Африке смогла бы обеспечить бесперебойное стабильное функционирование энергетического комплекса. Результатом стало принятие 28 мая 2014 г. новой стратегии энергетической безопасности ЕС, где приоритетом должна была стать диверсификация поставок углеводородов, снижения зависимости от России, в качестве перспективных направлений были обозначены поставки из Азербайджана, Туркменистана, Алжира и сжиженного газа из США [16]. Важным шагом на пути трансформации подходов ЕС к обеспечению своей энергетической безопасности на фоне все более углубляющихся кризисных процессов в Украине и Сирии стал саммит членов ЕС 24 октября 2014 г., где была принята программа противодействия изменению климата и энергетической эффективности на период 2020-2030 гг. – «Рамочная программа ЕС в области климата и энергетики до 2030 года», в которой четко были сформулированы задачи повышения энергетической безопасности, снижения зависимости от поставок газа из России и укрепления взаимодействия стран ЕС в обеспечении энергетической безопасности [17].

В контексте этих документов Евросоюз блокировал строительство «Южного потока», предусматривавшего поставки российского газа в Европу в обход Украины через Болгарию. С целью положить конец «российскому энергетическому господству» Дональд Туск выступил с инициативой создания Энергетического Союза в рамках ЕС, получившей поддержку у большинства стран «Новой Европы», но прохладно встреченную представителями «Старой Европы» [18]. «Старая Европа» оказалась не заинтересованной в создании единого координационного центра по импорту энергоносителей. Экономический интерес ряда стран «Старой Европы» оказались выше как европейской, так и антироссийской солидарности. В 2015 г. крупнейшие газовые компании пяти стран «Старой Европы» подписали контракт с российским Газпромом о строительстве газопровода «Северный поток-2» с пропускной способностью 55 млрд. м³ газа. Проект должен быть реализован в 2019 г., когда истекает срок контракта с Украиной на транзит газа по ее территории. Реализация данного проекта приведет к тому, что 80 % газа из России пойдет по одному маршруту. Такой подход к решению энергетической безопасности странами Старой Европы, выразившим полную поддержку этому проекту на уровне своих правительств (Германия, Нидерланды, Великобритания, Франция и Австрия) полностью противоречит духу и требованиям новой Энергетической Стратегии и ведет к усилению зависимости от поставок из России. Другим последствием этого проекта станет превращение Германии в крупнейший газовый хаб в Европе, что укрепит ее лидирующие позиции в Евросоюзе. С жесткой критикой этого проекта выступала Италия, требовавшая возврата к «Южному потоку» и страны Центральной Европы, которых не устраивают оба проекта. Недовольство политикой Брюсселя заставляет страны искать новые формы координации с целью отстоять свои интересы в рамках ЕС и оказывать давление на Брюссель. Так, в январе 2015 г. было подписано соглашение между Австрией, Чехией и Словакией о совместной координации действий на европейской арене, а также в вопросах энергетики. Как считает ряд экспертов, так называемый «Слаковский треугольник» может стать прямым конкурентом Вышеградской четверки, где на лидерство всегда претендовала Польша [6, с. 15].

Таким образом, анализ свидетельствует о том, что все заявления, сделанные на уровне руководства ЕС о необходимости диверсификации поставок энергоресурсов, пока остаются декларативными заявлениями, а поставки углеводородов из России продолжают расти, делая ЕС заложником российской политики.

Нет полной солидарности внутри ЕС по такому значимому для Украины вопросу как антироссийские санкции. Хотя на последнем сентябрьском саммите ЕС санкции были продлены до 1 января 1917 г., ряд европейских политиков все громче говорят об их неконструктивности и необходимости их отмены. Вопреки официальной политике Брюсселя законодательные органы Франции и Италии приняли резолюции, требующие их отмены. Клубок противоречий внутри ЕС, окончательно сформировавшийся под воздействием сирийского и украинского кризисов, заставил страны-участниц переосмыслить свои подходы и к обеспечению своей безопасности. В условиях аннексии Крыма и продолжения военного конфликта в Украине страны Восточной и Центральной Европы взяли курс на укрепление роли НАТО как гаранта их безопасности. В этом контексте они предоставили свои территории для размещения американских вооруженных сил, численность которых в Европе будет доведена до 100 тыс. чел. Будет усилен Военно-морской флот НАТО в Черном море за счет кораблей США.

В то же время накануне саммита Евросоюза в сентябре 2016 г. между Францией и Германией были достигнуты договоренности о переходе на новое качество военной интеграции ЕС. Ее важнейшей составляющей должна стать система безопасности (ОПБО), получившая название «Оборонный Шенген», предполагающий создание постоянно действующего европейского генерального штаба, европейского оборонительного фонда и ускорения, совершенствование подготовки воинских контингентов численностью до 1500 человек, которые могли бы дислоцироваться на территории государств-членов ЕС [19].

На саммите ЕС лидеры Франции и Германии обосновывали необходимость реализации этого плана поддержкой НАТО в Европе [20]. На самом деле Германия и Франция, видимо опасаются, что складывающаяся ситуация в обеспечении безопасности сможет ослабить их доминирование в ЕС, а странам «Новой Европы» позволит укрепить их позиции и вести более независимую политику.

В этом контексте нельзя не согласиться с тезисом, бывшего советника президента Н. Саркози Жан-Пьером Тома, что Европе нужна новая стратегия и новые политические лидеры, которые бы могли вывести ее из состояния кризиса и эффективно обеспечить ее безопасность.

Сирийский и украинский кризисы привели к созданию в регионе и мире новой геополитической ситуации и необходимости трансформации европейской системы безопасности. В этих условиях нарастающей конфронтации приоритет в Западной Европе будет отдан укреплению НАТО, усилению его военной составляющей и дальнейшему расширению его участников.

Украинский кризис сделал невозможным формирование единого неделимого европейского пространства безопасности. Более того, он стал катализатором процесса милитаризации, укрепления военного присутствия США в Европе, наращивание военного потенциала, как со стороны НАТО, так и России. Европа, прежде всего ее восточная часть, вновь, как и в годы «Холодной войны» становится линией противостояния между западными странами и Россией.

Список использованной литературы

1. Арбатов А. Международная безопасность после Кавказского кризиса / А. Арбатов // Международная экономика и международные отношения. — 2009. — № 4. — С. 3—12 ; Arbatov A. Mezhdunarodnaya bezopasnost posle Kavkazskogo krizisa /

А. Arbatov // *Mezhdunarodnaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya*. — 2009. — № 4. — S. 3—12.

2. Иванов И. Украинский кризис через призму международных отношений / И. Иванов. — Москва : Российский совет по международным делам, 2015. — 205 с. ; Ivanov I. *Ukrainskiy krizis cherez prizmu mezhdunarodnykh otnosheniy* / I. S. Ivanov. — Moskva : Rossiyskiy sovet po mezhdunarodnym delam, 2015. — 205 s.

3. Данилов Д. Кризис европейской системы безопасности / Д. Данилов // *Международная жизнь*. — 2015. — № 3. — С. 88—104 ; Danilov D. *Krizis evropeyskoy sistemy bezopasnosti* / D. Danilov // *Mezhdunarodnaya zhizn*. — 2015. — S. 5—7.

4. Моисеев А. О некоторых международно-правовых позициях по украинскому вопросу / А. Моисеев // *Международная жизнь*. — 2014. — № 5. — С. 53—66 ; Moiseev—A. *O nekotorykh mezhdunarodno-pravovykh pozitsiyakh po ukrainskomu voprosu* / A. Moiseev // *Mezhdunarodnaya zhizn*. — 2014. — № 5. — S. 53—66.

5. Толстой С. Средиземноморский шторм: миграция криза в Европейському Союзі / С. Толстой, М. Оврамець // *Зовнішні справи*. — 2015. — № 9. — С. 6—11 ; Tolstoi S. *Seredzemnomorskiy shturm: mihratsiina kryza v Yevropeiskomu Soiuzi* / S. Tolstoi, M. Ovrामets // *Zovnishni spravy*. — 2015. — № 9. — S. 6—11.

6. Нагорняк І. Дезінтеграційні та міграційні виклики для європейської солідарності / І. Нагорняк // *Зовнішні справи*. — 2015. — № 7. — С. 24—25 ; Nahorniak I. *Dezintehratsiini ta mihratsiini vyklyky dlia yevropeiskoi solidarnosti* / I. Nahorniak // *Zovnishni spravy*. — 2015. — № 7. — S. 24—25.

7. Sputnik [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.sputnik.ru>

8. Воскресенский Г. Фонд стратегической культуры [Электронный ресурс] / Г. Воскресенский, В. Нестеров. — Режим доступа : <http://www.fondsk.ru/authors/georgij-voskresenskij-236.html> ; Voskresenskiy G. *Fond strategicheskoy kultury* [Elektronnyy resurs] / G. Voskresenskiy, V. Nesterov. — Rezhim dostupa : <http://www.fondsk.ru/authors/georgij-voskresenskij-236.html>

9. The future of world religions: population Growth Projections [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projections-2010-2050>.

10. Олейник В. «Вертикальная» и «горизонтальная» исламизация Западной Европы в контексте миграционного кризиса / В. Олейник // *Власть*. — 2016. — № 5. — С. 181 ; Oleynik V. *«Vertikalnaya» i «gorizontalnaya» islamizatsiya Zapadnoy Yevropy v kontekste migratsionnogo krizisa* / V. Oleynik // *Vlast*. — 2016. — № 5. — S. 181.

11. Европейская арабская лига [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1489731> ; Yevropeyskaya arabskaya liga [Elektronnyy resurs]. — Rezhim dostupa : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1489731>.

12. Ванштейн Г. Евроскептицизм: новый фактор европейской политики / Г. Ванштейн // *Международная экономика и международные отношения*. — 2015. — № 8. — С. 42—47 ; Vanshteyn G. *Yevroskeptitsizm: novyy faktor evropeyskoy politiki* / G. Vanshteyn // *Mezhdunarodnaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya*. — 2015. — № 8. — S. 42—47.

13. На выборах в Германии антииммигрантская партия обошла партию Меркель [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.bbc.com/russian/news-37271591> ; Na vyborah v Germanii antiimmigrantskaya partiya oboshla partiya Merkel [Elektronnyy resurs]. — Rezhim dostupa : <http://www.bbc.com/russian/news-37271591>

14. В Германии возросло число нападений на мечети // *События недели: итоги и факты*. — 2016. — № 40 ; V Germanii vozroslo chislo napadeniy na mecheti // *Sobytiya nedeli: itogi i fakty*. — 2016. — № 40.

15. Policy Brief: European energy security in light of the Ukraine crisis [Electronic resource]. — Mode of access : <https://isiseurope.wordpress.com/2014/07/03/policy-briefs-european-energy-security-in-light-of-the-ukraine-crisis>
16. European energy security strategy [Electronic resource]. — Mode of access : <https://ec.europa.eu/energy/en/topics/energy-strategy/energy-security-strategy>
17. European council 23/24 October 2014 conclusion [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.consilium.europa.eu/en/meetings/european-council/2014/10/23-24>
18. Кавешников Н. Ю. Энергетический союз ЕС – новая упаковка для старых проектов [Электронный ресурс] / Н. Ю. Кавешников. — Режим доступа : <http://mgimo.ru/about/news/experts/270247> ; Kaveshnikov N. Yu. Energeticheskiy soyuz YeS – novaya upakovka dlya starykh proektov [Elektronnyy resurs] / N. Yu. Kaveshnikov. — Rezhim dostupa : <http://mgimo.ru/about/news/experts/270247>
19. Воскресенский Г. Саммит в Братиславе. Разброд в ЕС, военные планы Берлина и Парижа [Электронный ресурс] / Г. Воскресенский, Ф. Нестеров. — Режим доступа: <http://www.fondsk.ru/news/2016/09/17/sammit-v-bratislave.-razbrod-v-es-voennye-plany-berlina-i-parizha-42525.html> ; Voskresenskiy G. Sammit v Bratislave. Razbrod v YeS, voennye plany Berlina i Parizha [Elektronnyy resurs] / G. Voskresenskiy, F. Nesterov. — Rezhim dostupu: <http://www.fondsk.ru/news/2016/09/17/sammit-v-bratislave.-razbrod-v-es-voennye-plany-berlina-i-parizha-42525.html>
20. Итоги саммита от 16 сентября в Братиславе [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://expert.ru/2016/09/16/bratislava-ne-vernet-brekzit-obratno> ; Itogi sammita ot 16 sentyabrya v Bratislave [Elektronnyy resurs]. — Rezhim dostupa : <http://expert.ru/2016/09/16/bratislava-ne-vernet-brekzit-obratno>
- Стаття надійшла до редакції 05.10.2016 р.

M. Bulyk, N. Gavrylova

EUROPEAN SECURITY IN THE CONTEXT OF SYRIAN AND UKRAINIAN CRISIS

The article describes the implications of the Syrian and Ukrainian crises for European security, special attention is paid to the security of the EU. The article highlights the common features of the Syrian and Ukrainian crises. This commonality primarily comes out of the presence of common participants in these conflicts and the role of Russia and the Western countries in their development and resolution. Events in Syria and Ukraine, as highlighted in the article became a powerful destabilizing factor for not only the European security system that definitively entered a period of deep crisis, and its level reached the lowest point of development since the Second World War. Analyzing the Syrian crisis in the context of the European Union's security, authors studied in detail the nature and consequences of the migration crisis as a result of the events in Syria and policies of Western countries in the region. According to the opinion of the authors, migration crisis became so large-scaled that the problem of migrants has become a powerful destructive factor that transforms, eliminates and removes those principles and values, that formed and developed European Union. The authors show that the total helplessness of Brussels in its resolution gave a powerful impulse for separatism, centrifugal forces, strengthened the position of eurosceptics. One of the manifestation of this trend is the beginning of the British exit from the EU. Brussels Migration policy has led to a further split within the EU between the Old and New Europe, which has refused to implement the European Commission's plan for quotas of acceptance of refugees from the East. Consequences of Ukrainian crisis is most clearly manifested in the deepening contradictions between the member states in matters of energy security, that manifested in the failure of the Polish initiative of the Energy Union within the EU. According to the authors' opinion, Ukrainian crisis has led to a reassessment of the approaches of the EU Member States to the problem their security. Some countries, especially the New Europe ones see NATO and

an increase of US military presence on their territory as the main guarantors of their security. Ukrainian crisis, as the authors conclude, definitively destroyed the fragile confidence system between Russia and Western countries, burying the idea of creating a single indivisible security space from Vancouver to Vladivostok.

Keywords: migration crisis, NATO, CSDP, terrorism, energy security, islamization.

М. В. Булик, Н. В. Гаврилова

ЄВРОПЕЙСЬКА БЕЗПЕКА В КОНТЕКСТІ СИРІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ КРИЗ

У статті розглядаються наслідки Сирійської та Української криз для Європейської безпеки, особливу увагу автори приділяють при цьому безпеці Європейського Союзу. У статті виділяються загальні риси характерні для Сирійської та Української криз. Ця спільність проявляється насамперед у наявності спільних учасників цих конфліктів і ролі Росії та західних країн в їх розвитку та вирішенні. Події в Сирії і в Україні, як підкреслюється в статті стали потужним дестабілізуючим фактором не тільки для Європейської безпеки, система якої вступила остаточно в період глибокої кризи, а її рівень досяг найнижчої точки розвитку з точки розвитку з часів Другої Світової війни. Аналізуючи Сирійську кризу в контексті безпеки Європейського Союзу, автори детально дослідили суть і наслідки міграційної кризи як результат подій в Сирії і політики Західних країн в цьому регіоні. Міграційний криза на думку авторів прийняла настільки масштабний характер, що проблема мігрантів стала потужним деструктивним фактором, який трансформує, нівелює і ліквідує ті принципи і цінності на яких формувалася і розвивався Європейський Союз. Автори показують, що повна безпорадність Брюсселя в його вирішенні дала потужний імпульс для сепаратизму, відцентрових сил, посилила позиції євроскептиків. Одним з проявів цих тенденцій став початок процесу виходу Британії з ЄС. Міграційна політика Брюсселя призвела до ще більшого розколу всередині ЄС між Старою та Новою Європою, яка відмовилася реалізовувати план Єврокомісії щодо квотування прийому біженців зі Сходу. Наслідки Української кризи найбільш яскраво проявилися в поглибленні протиріч країн учасниць в питаннях забезпечення енергетичної безпеки, що проявилось в провалі ініціативи Польщі про заснування Енергетичного союзу в рамках ЄС. На думку авторів, Українська криза, призвела до переоцінки підходів країн-членів ЄС до проблеми забезпечення своєї безпеки. Частина країн, переважно країни Нової Європи бачать НАТО і збільшення військової присутності США на їх територіях, як головні гаранті своєї безпеки. Українська криза, як роблять висновок автори, остаточно зруйнувала крихку систему довіри між Росією та Західними країнами, поховавши ідею створення єдиного неподільного простору безпеки від Ванкувера до Владивостока.

Ключові слова: міграційна криза, НАТО, ОПБО, тероризм, енергетична безпека, ісламізація.

УДК 321:303.01

П.В. Бульдович

РИНКОВІ ЗАСНОВКИ НЕОІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО ПІДХОДУ В ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

У статті аналізуються методологічні засновки неоінституціонального підходу в сучасній політичній науці, які за своїм змістом спираються на ринкові інтерпретації політики. Окремо розглянуто кожен із принципів – методологічний індивідуалізм, модель «економічної людини» та підхід до діяльності як обміну. Автор доходить висновку, що ці принципи слугують не лише методологічною основою для нового інституціоналізму, а й дозволяють обґрунтувати практичну необхідність суспільних інститутів.

Ключові слова: неоінституціоналізм, методологічний індивідуалізм, економічна людина, обмін, ринок.

Неоінституціональний підхід об'єднує множину наукових дослідницьких програм, які доволі складно виокремити в одну цілісну теорію, тим більше, що ці програми використовуються різними науками – соціологією, політологією, економічною теорією тощо – для вирішення притаманних їм завдань. Така строкатість нового інституціоналізму дозволяє говорити про згаданий підхід радше як про певну схему для аналізу наукових проблем, засновану на взаємоузгоджених принципах сучасної ліберальної політичної філософії, тобто ідентифікувати неоінституціоналізм в якості методологічного інструментарію для вирішення конкретних завдань у конкретних сферах предметного знання.

Окремі аспекти методологічного підґрунтя нової інституціональної парадигми висвітлені в роботах П. ДіМажіо [3], Дж. Марча та Й. Олсена [4], Д. Норта [12], Дж. Б'юкенена [8,9], Р. Коуза [2], А. Алчіяна [1], В. Полтеровича [13] тощо. Серед вітчизняних науковців цю проблематику частково зачіпають роботи А. Колодій [11], В. Андрусіва [7], А. Романюка та ін..

Неоінституціоналізм виник як реакція на крайнощі холістичної та атомістичної, або соціально-детерміністської та індивідуалістичної перспектив у науці. В політології ця поляризація унаочнена в апеляції до примату формально-правових інститутів у суспільному житті (традиційний інституціоналізм) або в наголосі на виключній ролі індивідуальної поведінки в соціально-політичних процесах (біхевіоралізм, теорія раціонального вибору). Труднощі, з якими зіштовхнулися прихильники обох напрямів, мотивували розробку нових методів з більш високим рівнем пояснювального потенціалу.

Так, на відміну від традиційного інституціоналізму, в межах якого інститути тлумачилися як самодостатні утворення, що повністю детермінують індивідуальну поведінку, в неоінституціоналізмі вихідною точкою аналізу є саме індивід з набором його потреб, інтересів та мотивів. Водночас індивідуальна поведінка завжди реалізується в рамках можливостей, заданих інституціональною структурою суспільства, тобто інститути задають структуру стимулів індивідуальної поведінки. Ця обставина відрізняє неоінституціоналістів вже від послідовників традиції біхевіоралізму, в чієму аналізі інституціональна змінна практично ігнорувалася. Тому не дивно, що девізом неоінституціонального підходу стало, на перший погляд, тривіальне висловлювання: «Інститути мають значення» (Institutions matters) [4, p. 736].

Головною новацією нового інституціоналізму є інтерпретація інститутів як «правил гри», створюваних і змінюваних індивідами задля координації своїх дій у процесі досягнення власних цілей. Таке визначення дозволяє включити до аналізу не лише формальні інститути на кшталт офіційних правових норм, органів державної влади та інших інституцій публічної політики, а й всі неформальні установлення, такі як традиції, кодекси поведінки, звичаєві умовності тощо. За такого підходу у фокусі уваги неоінституціоналістів, по суті, опиняється вся культура, що значно розширює евристичні можливості цього методу, але водночас ускладнює сам аналіз. Загалом же призначення інститутів у суспільстві полягає в зменшенні невизначеності шляхом встановлення стійкої (хоч і не обов'язково ефективної) структури взаємодії між людьми [12, р. 21].

Своєю чергою, для того, щоб зрозуміти, що таке «невизначеність» у нашому контексті та яка її роль в конституюванні інститутів, необхідно увиразнити ті засадничі принципи неоінституціоналізму, на яких базується весь поняттєвий апарат цього методологічного підходу.

Неоінституціональний метод потрапив до пізнавального інструментарію сучасної політології внаслідок методологічного експансіонізму економічної науки на інші сфери предметного знання. Звідси й специфічні ринкові засновки неоінституціоналізму: 1) методологічний індивідуалізм; 2) концепція «економічної людини» та 3) розуміння діяльності, в тому числі політичної, як обміну [8]. Проте це зовсім не означає, що прихильники даного підходу ототожнюють політику з економікою і розглядають політичні феномени виключно крізь призму ринкових законів і механізмів.

Методологічний індивідуалізм є базовим принципом нового інституціоналізму, що передбачає пояснення суспільних явищ в термінах індивідуальної поведінки [10, р. 70]. Цей принцип сформульований представником австрійської школи економіки К. Менгером, і вперше детально описаний Й. Шумпетером [6]. Як відзначає Автономов, принцип методологічного індивідуалізму в соціальних науках є дечим більшим, ніж простою робочою гіпотезою: почасти це складова частина ліберального символу віри, успадкована від англійської класичної школи, в межах якої велика цінність надається особистій свободі і незалежності від зовнішніх впливів [6]. В класичній версії цієї атомістичної візії індивід є неподільним об'єктом аналізу, тобто все, що відбувається «всередині» нього – походження мотивів, когнітивні проблеми, зміна смаків і суб'єктивних преференцій – виноситься за дужки. Фундаментальна ідея такого припущення полягає у звільненні індивіда від диктату будь-яких надіндивідуальних сутностей на зразок суспільного блага чи колективної волі, у запереченні реального існування будь-яких колективних цілей спільноти, якщо їх досягнення позбавляє окремих індивідів можливості задовольняти свої конкретні інтереси і потреби. К. Віксель увиразнив наведене міркування у такий спосіб: «Якщо корисність для кожного окремого громадянина дорівнює нулю, то сукупна корисність для всіх членів суспільства дорівнюватиме тільки нулю і нічому іншому» [8]. Інакше кажучи, не існує ніяких телеологій, що мають автономний характер по відношенню до телеологій конкретних індивідів; держава, закони, традиції не наділені своїми власними цілями, а є всього лише механізмами, засобами реалізації індивідуальних цільових функцій. Індивіди, і ніхто крім індивідів, визначають, встановлюють і змінюють модальності цих механізмів у ході складних і тривалих інкрементних процесів, якими є процеси інституціональних змін.

Водночас заперечення реальності і детермінуючої сили надіндивідуальних феноменів не означає, що методологічний індивідуалізм постулює існування відособлених і самодостатніх індивідів замість того, щоб визнавати їх природу і характер цілком обумовленими їх буттям у суспільстві [14]. «Істинний індивідуалізм, -

наголошує Ф. Хайек, - це, передусім, теорія суспільства, спроба зрозуміти сили, які визначають суспільне життя людини, і тільки потім – ряд політичних максим, виведених із подібного уявлення про суспільство» [14, р. 27]. Головне твердження індивідуалізму, за Хайєком, полягає в тому, що не існує іншого шляху до пояснення соціальних феноменів, окрім як через наше розуміння індивідуальних дій, направлених на інших людей і таких, що витікають з їх очікуваної поведінки [14, р. 27]. Звісно, подібні міркування супроводжуються певними уявленнями про природу людини, яка в ліберальній системі координат вважається недосконалою і порочною, тому проектувати суспільство високих моральних чеснот за таких умов – не що інше, як суперечити реальності. Більш доречно, на думку апологетів методологічного індивідуалізму, сконструювати таку систему інститутів, які б спонукали людину з її недоліками, власним вибором і мотивами, що направляють її типову поведінку, вносити максимальний внесок в задоволення потреб всіх інших. Індивід найбільше мотивований, а значить, і найбільш ефективний в діяльності тоді, коли задовольняє власні потреби, тож завдання інститутів полягає в тому, щоб «невидимою рукою» спрямовувати таку егоїстичну діяльність на користь інших настільки, наскільки це можливо. У такий спосіб індивідуальне і суспільне приводяться якщо не в гармонію, то принаймні в несуперечність.

З точки зору практичного досвіду і здорового глузду постулати методологічного індивідуалізму виглядають доволі вичерпними та послідовними. Однак спрямованість інститутів на максимальне задоволення індивідуальних цілей ще не означає, що інститути можна вичерпно пояснити, виходячи з них. Так чи інакше, твердження атомістів про те, що всі соціальні феномени можуть бути пояснені виключно через поведінку індивідів, є слушним хіба що в буквальному фізичному сенсі. Інститути дійсно не існують як щось автономне у фізичному розумінні, як речі. В такому аспекті буттям наділені лише індивіди. Але індивідуальна поведінка набуває визначеності виключно через вплив інститутів, які в цьому сенсі є автономними і реальними. Індивіди, звісно, можуть змінювати форму і навіть зміст інститутів, однак вони не можуть від них відмовитися, бо це унеможливить буття кожного з них окремо. Інститути як правила гри ніколи не є безумовними, але як модальність зв'язку, що уможлиблює комунікацію, вони є достатньою і необхідною умовою існування індивіда в суспільстві. Іншими словами, люди спроможні як завгодно модифікувати «правила гри» у своїх інтересах (в цьому аспекті інститути не є субстанційними), але альтернативи дотриманню правил гри як таких вони не мають. І в цьому сенсі неінституціоналізм спирається на апріорі соціального індивіда, який не може обирати між своєю соціальністю і не соціальністю.

Позаяк індивід визнається головною детермінантою соціальних процесів, виникає потреба операціоналізувати його поведінку, тобто зробити її придатною для адекватного наукового аналізу. Науковий підхід до опису і прогнозування людської поведінки вимагає від суспільних наук її узагальнення, типізації. На практиці це виявляється у використанні певної поведінкової гіпотези, яка передбачає спрощене уявлення про людську природу. Ця гіпотеза, або модель, є не предметом вивчення, а інструментом дослідження, елементом методу відповідної теорії. У нашому випадку мова йде про модель так званої «економічної людини». Субстратом останньої прийнято вважати три групи чинників: цілі індивіда, засоби їх досягнення (матеріальні та ідеальні), а також інформацію (знання), завдяки якій засоби ведуть до реалізації цілей [6]. Базова функція економічної людини – максимізація власної вигоди, що має суб'єктивну цінність для індивіда. При цьому в даному типі аналізу зміст цілей, суб'єктивних преференцій та мотивів не береться до уваги, натомість значення має лише спосіб, у який індивіди досягають поставлених цілей. «Ця готовність виходити із преференцій будь-якого змісту

як даності дозволяє застосовувати економічний аналіз до будь-якої людської поведінки і дає економічній теорії підстави претендувати на титул універсальної соціальної науки» [6].

Хоч єдиної загальноприйнятої моделі економічної людини з фіксованим набором параметрів у науці не існує, все ж можна виокремити ряд атрибутів, які науковці найчастіше приписують цій моделі. По-перше, економічна людина діє в ситуації обмежених ресурсів, а отже, не може задовольнити всі свої потреби, що вимагає від неї робити вибір. По-друге, індивіди весь час зіштовхуються з однаковими ситуаціями вибору або з послідовністю альтернатив, схожих одна на одну. По-третє, індивіди мають стійкі преференції, і тому оцінюють результати індивідуального вибору, виходячи зі стійких критеріїв. По-четверте, економічній людині властива здатність оцінювати можливі для неї варіанти вибору з точки зору того, наскільки їх результати відповідають її преференціям. По-п'яте, вибираючи, економічна людина керується власними інтересами (а не перевагами її контрагентів, соціальними традиціями, нормами і т.п.), які можуть включати і добробут інших людей. По-шосте, інформація, якою розпоряджається індивід, як правило, є обмеженою, - йому відомі далеко не всі доступні варіанти дії, а також результати відомих варіантів, - і не змінюється сама по собі. Отримання додаткової інформації вимагає додаткових витрат. Нарешті, вибір економічної людини є раціональним в тому сенсі, що із відомих альтернатив обирається та, яка згідно з думкою або очікуваннями індивіда найбільше відповідатиме його преференціям, або максимізуватиме його цільову функцію. Передумова максимізації цільової функції означає тільки те, що люди вибирають альтернативи, яким віддають переваги, - ця передумова просто встановлює зв'язок між упорядкованими преференціями і актом вибору чи дією. Враховуючи неповноту інформації, економічна людина може помилятися, але лише випадково, а не систематично. Насамкінець, слід зауважити, що в ході еволюції наукових підходів модель економічної людини змінювалася, і деякі параметри, зокрема безумовний егоїзм, повнота інформації, миттєва реакція, були викреслені з числа її обов'язкових елементів [6].

Проте якщо беззмістовність такого аналізу є задовільною для програми більшості економічних досліджень в рамках неокласичного мейнстріму, то пояснити процес інституціональних змін практично неможливо без урахування впливу тих чинників, які не цікавлять економістів. Для того, щоб розглянути недоліки моделі економічної людини і пов'язаної з нею теорії раціонального вибору стосовно проблеми інститутів, Д. Норт пропонує зупинитися на двох особливих аспектах людської поведінки: 1) мотивації; 2) розшифровці інформації про оточуючий світ. Дослідник наголошує, що людська поведінка значно складніша тієї, котру економісти описують у своїх моделях, які спираються на функцію індивідуальної корисності. «В багатьох випадках слід говорити не тільки про максимізацію власної вигоди, але й про альтруїзм і самообмеження, які радикально впливають на результати індивідуального вибору. ...Крім того, люди сприймають зовнішній світ шляхом переробки інформації за допомогою перед-існуючих ментальних конструкцій, що забезпечують розуміння оточуючого і вирішення поточних проблем» [12, р. 37]. Тобто Норт розширює рамки аналізу, беручи до уваги той факт, що егоїстичну або альтруїстичну поведінку індивіда до певної міри формують також окремі ідеї, ідеологічні цінності та догми, які й складають зміст згадуваних «перед-існуючих ментальних конструкцій». Це дозволило якщо не пояснити механізми мотивації поведінки, то принаймні ідентифікувати її джерела. Понад те, визначаючи інститути як рутинізовані алгоритми поведінки, що дозволяють індивідам швидко приймати рішення у типових ситуаціях, Норт звертає увагу на труднощі, з якими люди зіштовхуються, коли мають справу з нетиповими ситуаціями. За умов, коли обставини вибору виходять за рамки особистого досвіду і

стосуються неповторюваної взаємодії зі світом, невизначеність результатів зростає, а це, своєю чергою, перетворює діяльність на малоефективну або взагалі неможливу.

Г. Саймон удокладнює цю проблему, звертаючись до когнітивних аспектів людської поведінки. Він наполягає, що коли індивід сприймає світ таким, яким він є насправді, і якщо йому властива необмежена здатність проводити обчислення і розрахунки, то ми можемо передбачити вибір раціонального індивіда, виходячи виключно з наших знань про реальний світ, і нам зовсім не обов'язково знати, як індивід сприймає світ і як виробляє рішення. Але якщо ми приймаємо постулат обмеженості індивідуальних знань, то маємо розмежовувати реальний світ і його сприйняття з боку індивіда. Таким чином, якщо в типовій моделі економічної людини раціональний індивід завжди продукує об'єктивні і найкращі з точки зору заданої функції корисності рішення в ході вибору, то індивід з обмеженою раціональністю відтворює такий процес прийняття рішень, що є розумним і адекватним з точки зору доступного індивіду знання і методів розрахунку [5, р. 210-211]. Такий підхід пояснює, чому ідеологія, заснована на суб'єктивному сприйнятті реальності, має вирішальне значення для людського вибору. Оперування поняттями складності і неповноти інформації, яку люди намагаються «розшифрувати навпомацки», дозволяє Саймону звернути увагу на необхідність стійких стереотипів людської взаємодії для того, щоб справлятися з цією складністю, а також зробити припущення, що ці стійкі взаємодії, які Норт називає інститутами, можуть бути доволі неадекватними, неефективними чи неоптимальними [12, р. 41].

Передумова власного інтересу в неоінституціоналізмі зумовлює трактування діяльності як обміну. Індивід, який робить вибір, ототожнює свої інтереси з товарами, які мають для нього суб'єктивну цінність. Як зазначає Дж. Б'юкенен, така поведінка характерна не лише для ринку, але й для політики. «Ринки – це інститути обміну: люди йдуть на ринок для того, щоб обміняти одну річ на іншу, однак не для того, аби отримати деякі суспільні результати, окрім торгівлі чи задоволення власних інтересів» [8]. На думку дослідника, «застосування концепції обміну до політики підважує розповсюджену філософську хибу, начебто люди беруть участь у політичній діяльності, керуючись загальним прагненням до пошуку добра, справедливості й краси, причому ці ідеали не залежать від звичаєвих цінностей самих учасників і не завжди характерні для їх власної поведінки. В світлі ідеалістичної філософії політика вважалася всього лише інструментом для досягнення цих великих цілей» [8].

Згідно з позицією К. Вікселя, головна різниця між ринком і політичною системою не у відмінних типах цінностей та інтересів людей, а в умовах, в яких вони сповідують свої різноманітні переконання. Політика – це складна система обміну між індивідами, в якій останні колективно прагнуть досягнення своїх приватних цілей, позаяк не можуть реалізувати їх з допомогою звичайного ринкового обміну. В політиці також немає інших інтересів, крім індивідуальних. «На ринку люди обмінюють яблука на апельсини, а в політиці – погоджуються платити податки в обмін на блага, необхідні всім і кожному: від місцевої пожежної охорони до суду». Завдання політики, яка відрізняється від ринку хіба що структурно, відтак, полягає в тому, щоб виробити такі загальні правила гри, які б могли забезпечити максимальне задоволення інтересів кожного індивіда з урахуванням їх множинності і навіть конфліктності в суспільстві. Отже, умовою можливості реалізації партикулярних функцій корисності є звернення до політики як сфери консенсусного установлення загальних правил взаємодії між людьми. Адже реалізувати стратегії максимізації індивідуальної вигоди в рамках заданої інституціональної структури дуже часто виявляється просто неможливо.

Таким чином, проаналізовані ринкові засновки неоінституціонального підходу в політичній науці, по суті, є не лише принципами, на які ця методологічна парадигма

спирається, а водночас і засобами раціональної легітимації інститутів у сучасних ліберальних суспільствах.

Список використаних джерел

1. Alchian A. Uncertainty, Evolution and Economic Theory / A. Alchian // *Journal of Political Economy*. – 1950. - Vol. 58, № 3. – P. 211-221.
2. Coase R. H. The new institutional economics / R. H Coase // *The American Economic Review*. – 1998. - Vol. 88, № 2. – P. 72-74.
3. Powell W. The New Institutionalism in Organizational Analysis / W. Powell, P. DiMaggio. – Chicago : University of Chicago Press, 1991. – P. 1-38.
4. March J. G. The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life / J. G. March, J. Olsen // *American Political Science Review*. – 1984. – Vol. 78, № 3. – P. 734-749.
5. Simon H. Rationality in Psychology and Economics / H. Simon // *Rational choice: The contrast between economics and psychology* / R. M. Hogarth, M. W Reder (eds.). – Chicago : The University of Chicago Press, 1987. – 332 p.
6. Автономов В. С. Модель человека в экономической теории и других социальных науках [Электронный ресурс] / В. Автономов // Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/628/639/1219/003Avtonomov.pdf> ; Avtonomov V. S. Model cheloveka v ekonomicheskoy teorii i drugikh sotsialnykh naukakh [Elektronnyy resurs] / V. Avtonomov // Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/628/639/1219/003Avtonomov.pdf>
7. Андрусів В. В. Інституційний інтерес: виникнення та стратегічне значення [Електронний ресурс] / В. В. Андрусів // *Стратегічні пріоритети*. – 2006. – № 1. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/Strateg_pr/1/1-3.pdf ; Andrusiv V. V. Instytutsiinyi interes: vynyknennia ta stratehichne znachennia [Elektronnyi resurs] / V. V. Andrusiv // *Stratehichni priorytety*. – 2006. – № 1. – Rezhym dostupu : http://www.niss.gov.ua/Strateg_pr/1/1-3.pdf
8. Бьюкенен Дж. Конституция экономической политики [Электронный ресурс] / Дж. Бьюкенен // Режим доступа : http://www.lukyanenko.at.ua/_ld/1/114____.pdf ; Byukenen Dzh. Konstitutsiya ekonomicheskoy politiki [Elektronnyy resurs] / Dzh. Byukenen // Режим доступа : http://www.lukyanenko.at.ua/_ld/1/114____.pdf
9. Бьюкенен Дж. Расчет согласия. Логические основания конституционной демократии / Дж. Бьюкенен, Г. Таллок // Бьюкенен Дж. Сочинения / Дж. Бьюкенен.- Москва : Таурс Альфа, 1997. – С. 31-206 ; Byukenen Dzh. Raschet soglasiya. Logicheskie osnovaniya konstitutsionnoy demokratii / Dzh. Byukenen, G. Tallok // Byukenen Dzh. Sochineniya / Dzh. Byukenen.- Moskva : Taur Alfa, 1997. – S. 31-206.
10. Кирдина С. Г. Методологический индивидуализм и методологический институционализм / С. Г. Кирдина // *Вопросы экономики*. – 2013. - № 10. – С. 66-89 ; Kirdina S. G. Metodologicheskii individualizm i metodologicheskii institutsionalizm / S. G. Kirdina // *Voprosy ekonomiki*. – 2013. - № 10. – S. 66-89.
11. Колодій А. Ф. Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях / А. Ф. Колодій // *Вісник Львівського університету: Серія Філософсько-політологічні студії*. – 2010. - Вип. 1. – С. 60-70 ; Kolodii A.F. Neoinstitutsionalizm ta yoho piznavalni mozhlyvosti v politychnykh doslidzhenniakh / A.F. Kolodii // *Visnyk Lvivskoho universytetu: Seriiia Filosofsko-politolohichni studii*. – 2010. – Vyp. 1. – S. 60-70.
12. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – Москва : Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с. ; Nort D. Instituty, institutsionalnye izmeneniya i funktsionirovanie ekonomiki / D. Nort. – Moskva : Fond ekonomicheskoy knigi «Nachala», 1997. – 180 с.

13. Полтерович В. М. Институциональные ловушки и экономические реформы / В.М. Полтерович. – Москва : ЦЭМИ РАН и РЭШ, 1999. – 37 с. ; Polterovich V. M. *Institutsionalnye lovushki i ekonomicheskie reformy* / V. M. Polterovich. – Moskva : TsEMI RAN i RESh, 1999. – 37 s.

14. Хайек Ф. Индивидуализм и экономический порядок / Ф. Хайек. – Москва : Изограф, 2001. – 256 с. ; Khayek F. *Individualizm i ekonomicheskiy poriyadok* / F. Khayek. – Moskva : Izograf, 2001. – 256 s.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2016 р.

P. Buldovych

MARKET PRINCIPLES OF THE NEO-INSTITUTIONAL APPROACH IN POLITICAL SCIENCE

This article analyzes the methodological premise of neo-institutional approach in modern political science, which based on the market interpretation of policy. It is alleged that the main innovation of the new institutionalism is the interpretation of institutions as «game rules» created and changed by individuals to coordinate their actions in achieving their goals. The appointment of institutions in society is to reduce uncertainty by establishing a stable (but not necessarily efficient) structure interaction between people.

Author focuses attention on the fact that neo-institutional method was in the cognitive tools of modern political science because of methodological expansionism of economics to other areas of subject knowledge. This explains the specific market premises of neo-institutionalism: 1) the methodological individualism; 2) the concept of «economic person» and 3) understanding of the activities, including political, as exchange.

Author regards the methodological individualism as a basic principle of neo-institutionalism that provides an explanation of social phenomena in the terms of individual behavior. However, the author shows that in fact neo-institutionalism appeals to social individual because people are able to modify the «rules of the game» as they want in own interests, but alternative of compliance with rules as such they don't have. The model of «economic person» is analyzed in terms of bounded rationality of the person, complexity and incompleteness of information, which human uses in decision-making, and based on the impact of ideas, dogmas and ideological values on the person motivation. Overcoming the uncertainty, arising from the complexity and incompleteness of information, justifies the need of persistent stereotypes of human behavior, such as institutions. Finally, the dominance of the «economic person`s» private interest makes interpretation of activity as exchange. Applying the concept of exchange to the policy sets the task for last one to develop such general rules, that could provide maximum satisfaction of the interests of each individual based on their multiplicity and even conflictness in society. After all, during the economic market exchange this problem cannot be solved.

The author concludes that the analyzed market premise of neo-institutional approach in political science, in fact, is not only the principles on which this methodological paradigm is based, but at the same time rational means of legitimizing institutions in modern liberal societies.

Key words: *neo-institutionalism, methodological individualism, economic person, market exchange.*

О.С. Виговська

ФІНАНСУВАННЯ АКАДЕМІЧНОЇ МОБІЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ І ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

Стаття присвячена актуальному питанню розвитку українського освітнього простору шляхом інтернаціоналізації. Здійснений аналіз реального стану академічної мобільності українських науковців, приділяючи особливу увагу питанню фінансування та запропоновані рекомендації по підвищенню рівня міжнародної академічної мобільності в Україні.

Ключові слова: *інтернаціоналізація вищої освіти, міжнародна академічна мобільність, фінансування академічної мобільності в Україні.*

Складні трансформаційні процеси, що нині спостерігаються у сучасному глобалізованому та динамічному світі, свідчать про перехід людства до нового способу цивілізаційного розвитку – інформаціоналізму. Прорив інформаційно-комунікативних технологій майже у всі сфери суспільного життя радикально змінили й ландшафт вищої освіти як найважливішої суспільної інституції, створюючи конкурентний простір для альтернативних стратегій щодо її інтернаціоналізації з урахуванням викликів сьогодення. Як зазначається у комюніке Всесвітньої конференції ЮНЕСКО із вищої освіти «Нова динаміка вищої освіти і наукових досліджень» (UNESCO, Paris, 5-8 July 2009), наразі «необхідно зміцнювати партнерські стосунки та узгоджувати дії на національному, регіональному і міжнародному рівнях з метою забезпечення якості та усталеності систем вищої освіти в усьому світі» [10]. Нагальна потреба інтегративної трансформації вищої освіти, задекларованої у програмних документах ЮНЕСКО та інших міжнародних інституцій, актуалізує процеси її інтернаціоналізації, які інтенсивно розгортаються протягом останніх 25-ти років у міжнародному освітньому просторі.

Мета статті полягає в аналізі сучасного стану інтернаціоналізації вищої освіти в Україні, виокремлення основних проблем та запропоновані шляхи їх вирішення.

Вища освіта протягом свого історичного розвитку завжди була інтернаціональним інститутом, втім саме у другій половині ХХ століття розпочався активний науковий дискурс щодо змісту, цілей, стратегій, механізмів інтернаціоналізації. Зокрема, проблеми формування світового і загальноєвропейського освітнього простору в контексті інтернаціоналізації вищої освіти стали предметом наукових досліджень як вітчизняних (Т. Андрущенко, Л. Гурч, В. Зінченко, С. Курбатов, Н. Мешко, Н. Рибка, І. Сікорська, І. Степаненко та ін.), так і зарубіжних учених (Ф. Альтбах, У. Брандбург, Б. Вульфсон, Х. де Вітт, Дж. Найт, Л. Ризберг, К. Тремблей, П. Скотт та ін.).

Методи дослідження:

- *теоретичні* – аналіз філософських, історичних, педагогічних праць з теми дослідження; виявлення протиріч, що склалися у процесі інтернаціоналізації, проблематизація та пошуки шляхів розв'язання проблеми; порівняльний аналіз різних підходів до визначення ключових понять дослідження; узагальнення, класифікація, синтез тощо;

- *емпіричні* – аналіз нормативних актів та документів як державних, так і міжнародних з теми дослідження; вивчення та узагальнення досвіду роботи інших освітніх та наукових установ щодо інтернаціоналізації вищої освіти в Україні; проведення дослідно-пошукової роботи з теми дослідження та обробка її результатів.

В сучасних умовах міжнародна академічна мобільність стає важливим чинником розвитку науки та освіти. Розвитку міжнародних освітніх і наукових зв'язків між університетами, активізації їх співпраці сприяє участь молоді у програмах міжнародної академічної мобільності, отримання нею доступу до закордонних освітніх програм, курсів та дослідницьких технологій. Саме таким чином вітчизняна освіта та наука можуть збагачуватись міжнародним академічним та культурним досвідом.

Академічна мобільність як найбільш розвинена форма інтернаціоналізації освіти сприяє інтеграції індивіда у міжнародну академічну спільноту в рамках глобального освітнього простору. Вона забезпечує доступ до освітніх здобутків провідних країн світу, сприяє розвитку інтеркультурних компетентностей та збільшує шанси на професійну самореалізацію [1].

Узгоджений підхід до інтернаціоналізації вищої освіти спирається на підтримку міжнародної академічної мобільності шляхом надання стипендій та реалізації програм академічних обмінів, а також програм, спрямованих на створення інституційних партнерств у сфері вищої освіти.

25 травня 2013 року Міністерство освіти та науки України видало Наказ про затвердження Примірного положення про міжнародну академічну мобільність студентів вищих навчальних закладів, яке надало перші офіційні підстави для здійснення академічної мобільності.

12 серпня 2015 року Кабінет міністрів України затвердив розроблену Міністерством освіти і науки України Постанову №579 «Про затвердження Порядку реалізації права на академічну мобільність» [3].

Документ встановлює єдиний порядок організації програм академічної мобільності для учасників освітнього процесу вищих навчальних закладів України на території України чи поза її межами.

Документом визначено, що академічна мобільність це можливість учасників освітнього процесу навчатися, викладати, стажуватися чи проводити наукову діяльність тощо в іншому вищому навчальному закладі на території України чи поза її межами.

Фінансування академічної мобільності Міністерство освіти і науки України пропонує здійснювати за рахунок коштів ВНЗ, фондів підтримки й розвитку вищої освіти, грантів, коштів приймаючої сторони або особистих коштів учасників академічної мобільності. Закордонне навчання й стажування за рахунок ВНЗ або держави становить менше 10 % від офіційно оголошеної кількості «мобільних українських студентів» [2].

Згідно нової моделі фінансування вищої освіти від МОН України у 2016 році вищий навчальний заклад отримуватиме 80% гарантованого фінансування від минулорічних коштів. Це надасть можливість університету планувати свою роботу на наступний рік. Решта 20% фінансування будуть розподілені за показниками результативності роботи ВНЗ. Сьогодні за цими показниками пропонується враховувати кількість студентів, які обрали той чи інший університет. Серед інших показників результативності роботи університету будуть: наукові публікації, науково-дослідну діяльність закладу, рівень інтернаціоналізації, показники працевлаштування випускників, залучення інших джерел фінансування для наукових досліджень [2].

У рамках виконання двосторонніх угод у сфері освіти і науки Міністерство освіти і науки України адмініструє стипендії для навчання українських студентів закордоном на різних освітньо-кваліфікаційних рівнях.

Більшість академічних обмінів студентів відбувається шляхом укладення двосторонніх договорів між університетами України та Європи.

Ситуація з міжнародною академічною мобільністю кадрів знаходиться на досить низькому рівні свого розвитку, оскільки стажування викладачів українських ВНЗ у провідних європейських університетах ніяк не координується й не фінансується

українськими ВНЗ або державою. Спільні наукові програми підготовки фахівців із провідними європейськими університетами мають поодинокий характер. Укладання міжуніверситетських двосторонніх договорів про обмін кадрами відбувається епізодично й часто має односторонній характер, оскільки іноземні університети можуть профінансувати перебування своїх фахівців за кордоном, а вітчизняні намагаються здійснювати це «за рахунок приймаючої сторони».

У контексті стратегічних завдань державної освітньої політики України зовнішню студентську мобільність слід розглядати як істотну статтю поповнення бюджету (за 2012/13 навчальний рік закордонні студенти заплатили за навчання в Україні більше 4 мільярдів 300 мільйонів грн.), а професійну мобільність професорсько-викладацького та адміністративного складу ВНЗ варто розглядати як механізм підвищення рівня національної освітньої системи за рахунок вивчення іноземного досвіду, а також як спосіб подолання відставання вітчизняної університетської науки, яке виникає через брак фінансування й відсутність сучасного обладнання [5].

Україна повинна стати повноправним учасником загальноєвропейського ринку кваліфікованих кадрів і наукових розробок й орієнтуватися на ті його реальні потреби, які вона здатна задовольнити.

В умовах, коли держава фінансує лише зарплату викладачам, стипендію студентам і частину коштів на комунальні витрати, українські ВНЗ не в змозі організувати академічну мобільність на належному рівні.

Для прикладу можемо навести досвід Київського університету імені Бориса Грінченка, основними цілями якого є підвищення якості освіти, розвиток міжкультурного обміну, підготовка майбутніх кваліфікованих спеціалістів. Участь в програмах академічної мобільності дає студенту та викладачу можливість отримати якісну європейську освіту по обраному напрямку підготовки, розширити свої знання у всіх областях європейської культури.

В нашому Університеті міжнародна академічна мобільність реалізовується в рамках діючих проектів від програм Європейського Союзу:

- «Міжнародна науково – дослідницька мережа з вивчення та розробки нових технологій і методів для інноваційної педагогіки в галузі ІКТ, електронного навчання та міжкультурних компетенцій (IRNet)» (PIRSES-GA-2013-612536, Сьома рамкова програма (FP7));

- «Розвиток системи вбудованих курсів за допомогою інноваційних віртуальних підходів для інтеграції дослідження, освіти і виробництва в Україні, Грузії, Вірменії» (544091-TEMPUS-1-2013-1-BE-TEMPUS-JPCR, програма Темпус (TEMPUS));

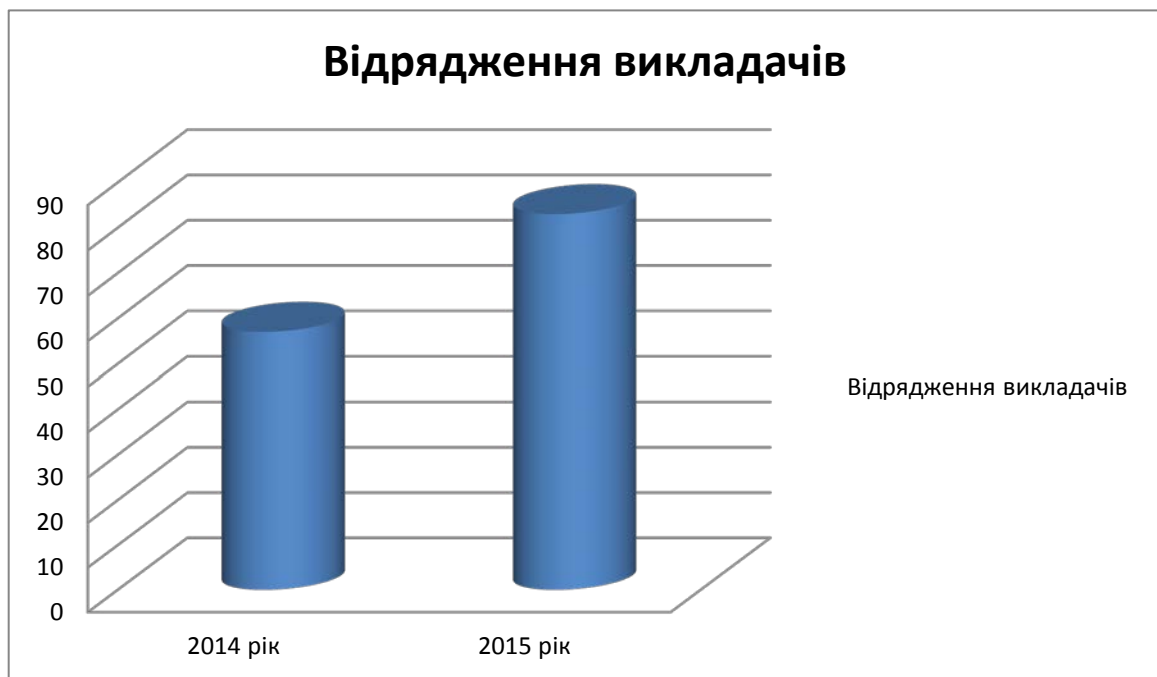
- «Освіта задля розвитку лідерства, інтелекту і таланту» (544343-2013-LT-SMHES, програма Темпус (TEMPUS)).

А також в рамках підписаних двосторонніх договорів з університетами Німеччини, Швейцарії, Франції, Італії, Іспанії, США, Польщі, Туреччини, Китаю, Болгарії, Словаччини, Греції, Чехії, Росії, Білорусі, Казахстану та ін.

Співробітники Київського університету імені Бориса Грінченка найактивніше відвідують наступні країни: Польща – 21, Білорусь – 5, Франція, Бельгія, Литва, Латвія, Чехія – 4, Грузія – 3, Португалія, Вірменія, Німеччина, Нідерланди, Велика Британія, Фінляндія – 2, Іспанія, Італія, Ізраїль, Швейцарія, Австрія, Норвегія, – 1.

Ми можемо зробити висновок, що для України досягнення ефективної міжнародної академічної мобільності в контексті Болонського процесу реальне лише за умови створення продуктивної системи національної академічної мобільності, її нормативно-правової бази, організаційно-економічного механізму, визначення джерел фінансування та готовності до партнерства суб'єктів процесу академічних обмінів.

**Стажування викладачів та студентів
Університету Грінченка за 2015 рік**

Рекомендації по розвитку міжнародної академічної мобільності

Посилювати співробітництво з країнами високого науково-технічного розвитку в галузях, де вітчизняна наука здатна отримувати результати світового рівня, з метою реалізації потенціалу вітчизняних наукових шкіл у світовій системі поділу праці у сфері науки;

Забезпечити достатнє фінансування міжнародних науково-дослідних проектів та ініціаторів їх реалізації, які мають формувати елітну науку та освіту та не тільки проводити інноваційні наукові дослідження, а й впроваджував їх у життя.

Упорядкувати організаційно-правові засади, що визначають участь науковців у міжнародних науково-освітніх програмах, передусім форми організації взаємодії вищих навчальних закладів з міжнародними спорідненими організаціями.

Враховуючи пропозиції Міністерства освіти і науки України розробити та впровадити програму, спрямовану на розвиток інтернаціоналізації регіональної освіти та науки, експорту та імпорту науково-освітніх послуг, в якій зазначити пріоритетність:

- стандартизації певних мінімальних вимог до освіти та науки та уніфікації навчальних планів і програм, структур вищих навчальних закладів;
- видачі «подвійних дипломів», визнання дипломів зарубіжних країн;
- запровадження в дослідницьких університетах міжнародних докторських програм;
- ширше практикувати викладання англійською мовою, запрошення іноземних викладачів;
- широке запровадження грантової системи;
- створення державної структури сприяння експорту та імпорту освітніх послуг та міжнародної академічної мобільності науковців, викладачів та студентів, залучення іноземних студентів в Україну.

Список використаної літератури

1. Авшенюк Н. Інтернаціоналізація вищої освіти в умовах глобалізації світового освітнього простору / Н. Авшенюк // Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія. – 2009. – Вип. 468. – С. 3-11 ; Avsheniuk N. Internatsionalizatsiia vyshchoi osvity v umovakh hlobalizatsii svitovoho osvitnoho prostoru / N. Avsheniuk // Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Pedagogika ta psykholohiia. – 2009. – Вип. 468. – С. 3-11
2. Совсун І. Нова модель фінансування вищої освіти повинна бути прозорою й ефективною у використанні бюджетних коштів [Електронний ресурс] / І. Совсун. – Режим доступу : <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2016/03/15/inna-sovsun-nova-model-finansuvannya-vishhoi-osviti/> ; Sovsun I. Nova model finansuvannya vyshchoi osvity povynna buty prozoroiu u efektyvnoiu u vykorystanni biudzhethnykh koshtiv [Elektronnyi resurs] / I. Sovsun. – Rezhym dostupu : <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2016/03/15/inna-sovsun-nova-model-finansuvannya-vishhoi-osviti/>
3. Про затвердження Порядку реалізації права на академічну мобільність [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України №579 від 12 серп. 2015 р. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248409199> ; Pro zatverdzhennia Poriadku realizatsii prava na akademichnu mobilnist [Elektronnyi resurs] : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy №579 vid 12 serp. 2015 r. – Rezhym dostupu : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248409199>
4. Anderson V. “World-travelling”: a framework for re-thinking teaching and learning in internationalised higher education / V. Anderson // Higher Education. – 2014. – Т. 68, № 5. – С. 637-652.
5. Collins C. S. Student mobilities, migration and the internationalization of higher education / C. S. Collins // Higher Education. – 2013. – Т. 66, № 6. – С. 769-771.
6. Erasmus student motivation: Why and where to go? / M. Lesjak, E. Juvan, E. M. Ineson, M. H. T. Yap, E. P. Axelsson // Higher Education. – 2015. – Vol. 70, № 5. – С. 845-865.
7. Lumby J. Internationalization and Culture in Higher Education / J. Lumby, N. Foskett // Educational Management Administration & Leadership. – 2016. – Vol. 44, № 1. – P. 95-111.
8. Societal Change and Development (UNESCO, Paris, 5-8 July 2009) [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.unesco.org/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/ED/ED/pdf/WCHE_2009/FINAL%20COMMUNIQUE%20WCHE%202009.pdf

Стаття надійшла до редакції 23.08.2016 р.

O. Vyhovska

**FINANCING OF ACADEMIC MOBILITY IN UKRAINE:
PROBLEMS AND SOLUTIONS**

The article is devoted to topical issues of Ukrainian educational space by internationalization. Was analyzed the real state of academic mobility of Ukrainian scientists, paying special attention to the funding and proposed recommendations to improve the level of international academic mobility in Ukraine.

The complex transformation processes that currently observed in today's globalized and dynamic world show the transition of humanity to a new way of civilization development – informatsionalizm. The urgent need for integrative transformation of higher education actualizes its internationalization process that rapidly deployed over the last 25 years in the international educational space. Higher education throughout their historical development has always been an international institution; however it is the second half of the twentieth century began active scientific discourse on the content, objectives, strategies, mechanisms of internationalization. Academic mobility as the most advanced form of internationalization of education promotes individual integration into the international academic community within the global educational space. It provides access to educational achievements of leading countries, promotes intercultural competences and increases the chances of professional self-realization. Occupational mobility of the teaching and administrative staff Universities should be seen as a mechanism to enhance national education system by studying the international experience, as well as a way of catching up national university science that arises due to lack of funding and lack of modern equipment. Ukraine should become a full member of European market of qualified personnel and scientific research and focused on those real needs that our country can meet.

Keywords: *internationalization of higher education, international academic mobility, financing of academic mobility in Ukraine.*

УДК 323(44)“2012/2016”:314.7(045)

О.Л. Гільченко, О.С. Рабчевська

СУЧАСНА МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА ФРАНЦІЇ

У статті розглядається міграційна політика Франції за президентство Ф. Олланда, в контексті сучасної міграційної кризи. Аналізуються основні причини та напрями міграційних потоків. В дослідженні основну увагу приділено розгляду процесу формування сучасного міграційного законодавства Франції та її участі у розробці міграційного законодавства Європейського Союзу. Розглядається цілеспрямований процес інтеграції мігрантів у французьке суспільство.

Ключові слова: *міграційна політика, міграційна криза, міграційне законодавство, легалізація іммігрантів, інтеграція іммігрантів.*

Процеси глобалізації, що за останні сто років призвели до розмивання кордонів між державами, зближенню економік, вільного руху ресурсів, капіталу та ідей, безумовно, не є настільки однозначними. Адже міграційні процеси, хаотичне зростання яких за останні три роки перетворилося на справжню кризу, є зворотною стороною глобалізації та справжнім викликом безпеці та територіальній цілісності держав, насамперед, європейських.

Окрім загроз міжнародного тероризму, підйому націоналістичних рухів всередині держав, економічної нестабільності, імміграція до країн Європи призвела до нової глобальної загрози та викликали міграційну кризу в ЄС. Зокрема станом на вересень 2016 року до Європи прибуло 318 275 мігрантів, 16 552 з яких дісталися туди сушею, а 301 723 – морським шляхом, кількість потонулих або зниклих становить 3 501 особи [20].

Франція як середземноморська країна більш за інші країни ЄС відчуває на собі загострення міграційної кризи, що позначається на її внутрішньополітичному та внутрішньоекономічному розвитку. Збільшення міграційних потоків призводить до активізації тероризму, збільшення рівня злочинності, зіткнення на релігійній основі, ріст безробіття та величезні державні витрати на допомогу мігрантам тощо. Всі ці причини спонукають уряд Франції шукати у короткостроковий період радикальні заходи для взяття міграційних потоків під контроль та адоптувати національне та європейське законодавство для проведення більш ефективної міграційної політики.

Враховуючи вкрай актуальне на сьогодні питання міграційної кризи ЄС, вивчення його серед сучасних політологів, міжнародників, економістів та соціологів досить поширене. Серед найбільш ґрунтовних сучасних досліджень зазначеної проблеми та участі Франції в цьому процесі можна назвати роботи Ромашової А. «Міграційна політика Франції як наслідок соціальних протиріч» [7], Потемкіної О. «Європейська порядок денний з міграції – новий поворот в імміграційній політиці ЄС» [5], Шмелевої Н. «Еволюція імміграційної політики Франції на рубежі ХХ - ХХІ століть» [10], Обічкіної Є. та інші.

Питання інтеграції мігрантів в країнах ЄС та зокрема у Франції в його історичному ракурсі досліджують: Малахов В.С. «Інтеграція мігрантів : Концепції та практики» [3], Стрельцова Я. Р. «Інтеграція іммігрантів у Франції: в чому особливість» [8], Ляліна А.В. та ін.

До основних причин загострення міграційної кризи можна віднести нестабільність, військові дії та тероризм у Сирії, Іраку, Афганістані, що штовхають людей до пошуку притулку за тисячі кілометрів перетинаючи Середземне море у зв'язку із закриттям більш безпечного Балканського маршруту.

Міграційні потоки до європейських країн все частіше абсорбують шукачів притулку з країн з неліберальними режимами (Еритрея) та економічних мігрантів з західноафриканських країн (Малі, Сенегал, Гвінея, Кот-д'Івуар) [17].

Франція є однією з найстаріших імміграційних країн в Європі та світі. Уряд Франсуа Олланда зіткнувся з проблемою вирішення міграційної кризи у період її апогею. Французька ініціатива охопила як внутрішні реформи процесу надання притулку, адаптації іммігрантів, так і інтеграцію Франції у загальноєвропейську міграційну політику.

За даними UNHCR [16] за 2015 рік офіційних шукачів притулку до Франції прибуло 337 509 осіб, всього у Франції мешкає більш ніж 7 мільйонів іммігрантів, що становить близько 12% населення країни.

Основним напрямками імміграції до Франції є Азія та Балкани. За 2015 р. азіатський напрямок склав 54% біженців: Сомалі – 1653 осіб; Сирія – 5110 осіб; Афганістан – 2453 осіб. Статистичні дані доводять, що важливими експортерами іммігрантів до Європи залишалися й Балканські країни, зокрема кількість шукачів притулку у Франції з Албанії становить 3 228 осіб, з Сербії (Косового) – 5 269 осіб [22].

Проте, критична ситуація з іммігрантами у Франції є наслідком не тільки сил зовнішніх, але й не завжди добре продуманих дій попередників нинішнього президента: невибагливість щодо «якості» іммігрантів за правління Ж. Ширака призвела до збільшення у Франції частки мусульманського населення з малорозвинених країн; різкі

висловлювання на адресу іммігрантів та незавершеність реформ Н. Саркозі знову відсунуло у часі формування нової міграційної політики країни. Слід зауважити, що саме з ініціативи Н. Саркозі, за часів головування Франції у ЄС, був прийнятий базовий документ в області узгодження міграційної політики країн ЄС – Європейський пакт про імміграцію і надання притулку [2], який покликаний стати основою політики Європейського союзу з питань імміграції та надання притулку, в дусі взаємної відповідальності і солідарності між державами-членами.

Для регулювання міграційних процесів у Франції була створена багатоступенева система державних установ та органів. В даний час основними урядовими органами, які займаються питаннями міжнародної міграції, є:

- Міністерства по соціальних справах, праці і солідарності включає в себе наступні організації та служби, що займаються проблемами мігрантів: ADRI, FASILD, OFII, SSAE, ASSFAM, DPM;

- Міністерство внутрішніх справ, що включає в себе Управління з громадянським свободам і Центральне управління прикордонної поліції, яке входить в структуру Генерального управління Національної поліції. Управління прикордонної поліції контролює міграційні потоки і бореться з нелегальною міграцією;

- Міністерство закордонних справ, що відстоює інтереси французьких громадян за кордоном та іноземних громадян у Франції. В ньому розробляється державна політика у сфері візового режиму і пересування іноземних громадян на території Франції;

- Міністерство юстиції включає в себе Управління по цивільних справах друку, яке поряд з іншими Міністерствами поділяє відповідальність з питань надання громадянства [7].

Обійнявши посаду президента, Франсуа Олланд здебільшого приділяв увагу вдоволенню нагальних державних потреб: стабілізація державної економіки, вирішення загостреного воєнного конфлікту в Малі за участю французьких збройних сил, відведення військ з Афганістану, - тимчасово абстрагуючись від вирішення проблеми імміграції.

У своїй першій програмній промові 15 грудня 2014 року Франсуа Олланд торкнувся болючої теми міграції на фоні зростання анти-іммігрантських настроїв та правих сил, відстоюючи відкритість Франції для мігрантів, які зробили вагомий внесок у процес формування сучасної Французької Республіки. Президент Олланд також висловив прихильність до збереження Шенгенських домовленостей в протиположності намірам Ніколя Саркозі переглянути їх із можливістю повернути контроль за міждержавними кордонами.

Деяке спрощення в легалізації іммігрантів, які незаконно мешкають у Франції, запропонував міністр внутрішніх справ Манюель Вальс 28 листопада 2012 року. Головна зміна стосувалася в першу чергу сімей, що нелегально мешкають на території країни протягом п'яти років. Вони отримували право претендувати на легалізацію, якщо хоча б одна дитина у сім'ї здобуває шкільну освіту у Франції останні 3 роки. Нововведення також торкалися молодих пар: запит на отримання документів відтак могли подавати обидва члени подружжя; змінювалися критерії видачі документів з возз'єднання сім'ї – замість п'яти років спільного проживання віднині було потрібно лише 18 місяців для отримання посвідки на проживання. Легалізації підлягали також ті, хто п'ять років мешкали у Франції та працювали не менше восьми місяців. При цьому міністр підтвердив обіцянку президента, що кількість легалізацій не перевищуватиме 30000 на рік [4].

Наступним кроком та першим в області імміграції для соціалістичного уряду Франсуа Олланда, стало прийняття 23 липня 2014 року Радою Міністрів відразу двох законопроектів, що дозволяли регулювати імміграцію. Їх створення було обумовлено

об'єктивними причинами: станом на 2013 рік в префектурах поліції Франції накопичилося 66000 досье шукачів притулку, на розгляд кожного йшло в середньому два роки, що призводило до виникнення стихійних наметових містечок та захопленню нежитлових приміщень, загостренню анти-іммігрантських настроїв у суспільстві. Процедура розглядання кожного запиту на притулок за новим законом не повинна була перевищувати 9 місяців, що значно спрощувало роботу організацій з питань біженців та заощаджувало бюджетні кошти.

Другий законопроект був покликаний створити більш сприятливі умови для висококваліфікованих іноземців, в цьому знайшли свій відгук наміри колишнього президента Ніколя Саркозі щодо впровадження «вибіркової» замість «вимушеної» імміграції, які досі не були втілені. Нова реформа передбачала видачу так званого «паспорту таланту», тривалістю чотири роки, висококваліфікованим спеціалістам, вченим та працівникам мистецтва, що прибули на роботу з країн, що не входять в ЄС [6].

Законопроекти були прийняті урядом 23 липня 2015 року [18], що супроводжувалося гострою критикою серед опозиційних правих сил та правозахисників. Депутати правої коаліції «Республіканців» засудили нові закони за надмірне пом'якшення умов життя для нелегалів та сприяння таким чином нелегальній імміграції. Правозахисники у свою чергу назвали закони напівзаходами, які не призведуть до реального поліпшення життя мігрантів [9].

Заключним етапом реформування міграційної політики в країні стало прийняття 8 березня 2016 року Закону про права іноземців [13], який включає положення стосовно прийому та інтеграції іммігрантів, нового порядку надання посвідки на проживання, а також положення нелегальних мігрантів у Франції. Проект закону запропонували прем'єр-міністр Франції М. Вальс та міністр закордонних справ Б. Казньов. Основним завданням нового закону було створення надійного механізму інтеграції, що зменшило б градус напруженості й ненависті до біженців та вимушених переселенців у суспільстві, який різко підскочив після терактів у листопаді 2015 року.

За розділом першим даного закону іммігрантам видаватимуть «кількарічні картки строком до чотирьох років», які покладуть край традиційній системі надання посвідки на проживання у Франції строком на 1 рік, з правом подовження на 5 років. Було введено однорічний випробувальний термін для іноземців, які мають, перш ніж отримати довгострокову посвідку на проживання – «картку до чотирьох років», продемонструвати свою прихильність до інтеграції. Спрощується також процедура пошуку роботи та відкриття власної справи для іноземних студентів, які завершили навчання у Франції. Для нелегалів, що вже три місяці мешкають у Франції і мають тяжку хворобу, закон передбачає соціальне забезпечення та право лікуватися у французьких лікарнях [24].

Другий розділ присвячено новим інструментам у боротьбі з нелегальною міграцією: адміністративне затримання на п'ять днів, протягом якого префект мав приймати рішення щодо репатріації нелегальних мігрантів, скоротилося до 48 годин. Також були розширені повноваження префектур у боротьбі з шахрайством [1].

Для розуміння основних напрямів міграційної політики Франції за останні роки, необхідно враховувати такі фактори як: внутрішньополітичну боротьбу в країні, а саме відбувається передвиборча гонка; настрої громадськості, та звісно розвиток міграційної політики в рамках ЄС, беручи до уваги положення Лісабонського договору, щодо спільних умов координування зовнішньої політики, політики безпеки та оборони країнами ЄС [21].

Однак загострення міграційної кризи в Європі та збільшення неконтрольованих потоків біженців виявили неспроможність як існуючих інститутів ЄС, так і національних

урядів вчасно та компетентно вирішувати ці питання. Щорічні спроби перетнути Середземне море на човнах поновилися з початком теплого сезону 2015 року, принісши 19 квітня кілька сотень нових жертв, що потонули біля острова Лампедуза. 23 квітня було скликане позачергове засідання Європейської Ради для узгодження сумісних дій країн ЄС з урегулювання кризової ситуації у Середземному морі, адже міграційні шляхи саме через нього є найнебезпечнішими в Європі (за підрахунками ООН з 2014 по 2016 рік у Середземному морі потонуло 10085 мігрантів) [19]. Радою було визначено чотири пріоритетні напрями дій: посилити операції на морі, вести боротьбу проти мереж перевізників людей відповідно до міжнародного права, протидіяти нелегальним міграційним потокам, зміцнювати солідарність і відповідальність країн ЄС [5].

Керуючись висновками Ради, 13 травня 2015 року Європейська Комісія запустила новий «Європейський порядок денний по міграції» (A European Agenda On Migration [11]), який передбачає виконання до 2020 року чотири короткострокові заходи:

1. Розгляд у контексті Спільної політики безпеки та оборони (*Politique de défense et de sécurité commune*), спільно з Європолем, можливої операції у Середземному морі зі знищення мереж контрабандистів і боротьби з незаконним ввезенням мігрантів відповідно до міжнародного права;

2. Потроєння потенціалу та ресурсів, наявних у 2015 році, для проведення спільних операцій «Тритон» і «Посейдон» агентства Frontex у Середземному морі;

3. Надання екстреної допомоги та впровадження програм розвитку у державах-членах, які зіткнулися з раптовим припливом мігрантів;

4. Введення до дії тимчасового механізму для розподілу серед країн-членів ЄС осіб, які дійсно потребують міжнародного захисту [12].

У середньо- та довгостроковій перспективі основні напрямки міграційної політики визначалися Президентом Європейської Комісії – Ж. Клодом Юнкером, серед них:

- Зниження стимулів до нелегальної міграції: акцент робиться на усунення корінних причин, що сприяють нелегальній міграції в країнах, що не входять в ЄС;

- Збереження життя і забезпечення контролю кордонів, зокрема приділяється увага країнам, розташованим на зовнішніх кордонах ЄС;

- Реалізація Спільної європейської системи надання притулку;

- Розробка нової політики щодо легальної міграції: нова політика повинна була зосередитися на залученні працівників, яких потребує економіка країн ЄС, а саме – шляхом полегшення в'їзду та визнання кваліфікацій [14].

Головний акцент, відразу після підписання країнами ЄС Європейського порядку денного, було зроблено на порятунок людей у Середземному морі, завдяки збільшенню фінансування операцій Frontex – «Тритон» і залучення до них морських судів держав-членів. Французькі містралі також розглядалися у якості потенційних рятувальних суден. Але країнам дуже важко дійти згоди у не менш важливих питаннях «порядку денного», які нерідко потребують реформування національних законодавств, серед них: розподіл шукачів притулку та біженців по країнах ЄС, реформа системи надання притулку, боротьба з контрабандою людей в Середземному морі в рамках загальної політики безпеки і оборони.

Оскільки в умовах нинішньої міграційної кризи найбільше страждають країни ЄС, що знаходяться безпосередньо на шляху мігрантів, Європейська комісія схвалила надання допомоги 2,4 млрд. євро Італії та Греції (в межах програм розвитку ЄС) із Фонду надання притулку, міграції та інтеграції і Фонду внутрішньої безпеки [15].

У справі вирішення проблеми міграції Франція багато уваги приділяє інтеграції іммігрантів. Таку політику використовують в багатьох демократичних країнах Європи, проте у Франції вона є найбільш поширеною та ефективною моделлю суспільної асиміляції. Це пов'язано з тим, що на відміну від інших європейських країн Франція, в

силу свого географічного розташування, є найстарішою країною імміграції, та приймає їх безперервно починаючи з середини XIX ст.

Відчуваючи певну провину за своє колоніальне минуле останні десятиріччя, Франція, охоче надавала притулок вихідцям з її колишніх колоній, намагаючись створити усі умови для їхньої адаптації та інтеграції у контексті політики мультикультуралізму. Цей фактор помітно вплинув на характер та склад імміграційного процесу у Франції, разом з тим вона зберегла значний культурний вплив у країнах Магрибу та північно-західної Африки.

Під виразом «інтеграція мігрантів» розуміють, принаймні, три різних речі. По-перше, асиміляцію. У цьому випадку від мігрантів очікують повного розчинення у населення приймаючої країни. Вони повинні відмовитися від усього, що яким-небудь чином відрізняє їх від приймаючого спільноти.

По-друге, під інтеграцією може розумітися культурна адаптація мігрантів до нового для них оточення. У цьому випадку від них не чекають відмови від будь-яких проявів культурної приналежності, пов'язаних з країною походження.

По-третє, інтеграція мігрантів може означати їх структурну адаптацію до нового середовища, а саме таку ступінь включеності в життя приймаючої країни, коли вони практично не відрізняються від більшості місцевого населення з об'єктивних (соціально-економічних) показників. Культурні показники при цьому відсунені на другий план. Єдиний із значущих параметрів культурного властивості в цьому зв'язку – володіння мовою [3].

Для Франції необхідне втілення першого варіанту інтеграції мігрантів – асиміляції, бо імміграція тут носить не тільки масовий характер, а й є результатом тривалого процесу, який протягом кількох поколінь завдяки змішаним шлюбам та більш високій народжуваності у жінок афро-азіатського походження, змінює по суті, докорінно, французьке суспільство. Проте, головною перешкодою на шляху інтеграції новоприбулих мігрантів в масі своїй мусульман, є їхня релігія – іслам і традиції з ним пов'язані, які входять в нерозв'язне протиріччя зі світським характером держав заходу [8].

Політичні суперники Французької республіки, які мають намір балотуватись на пост президента Франції у 2017 р., мають досить різні погляди на питання інтеграції мігрантів. Так екс-президент Ніколя Саркозі, вважає, що мігранти, які отримують громадянство Франції повинні жити за правилами та законами Франції. Ця позиція йде набагато далі просто інтеграції мігрантів, мова йде про повну асиміляцію: «Якщо ви бажаєте стати французами, то ви говорите французькою, ви живете як французи. Ми більше не будемо зупинятися на інтеграції, яка не працює, ми будемо вимагати асиміляції» [23].

Лідер опозиційної французької партії «Національний фронт» Марін Ле Пен звинувачує інститути ЄС у проведенні безвідповідальної міграційної політики, яка закликає ще більше економічних мігрантів. Її позиція – це посилення міграційної політики та внутрішньодержавного міграційного законодавства, що йде в супереч заклинам Саркозі до асиміляції мігрантів.

Отже, проблема вирішення міграційної кризи на сьогодні є однією з основних загроз для ЄС та основною загрозою національній безпеці Франції. Враховуючи особливості географічного та історичного факторів, Французька республіка є традиційним центром напливу іммігрантів із Близького Сходу, Північної Африки та Балкан. Кожна країна ЄС має свій підхід до вирішення проблеми міграційної кризи. Франція за Ф. Олланда вбачає основними шляхами подолання негативних наслідків від цього процесу для внутрішньополітичного та внутрішньоекономічного розвитку країни в трансформації внутрішнього міграційного законодавства. Зміни перш за все

стосуються спрощення процесу легалізації іммігрантів та активації заходів щодо їх асиміляції, як найвищого рівня інтеграції мігрантів у французьке суспільство.

Проте, проблема загострення міграційної кризи залишається відкритою та її вирішення потребує консолідації не тільки національних та європейських зусиль, а й конструктивних дій всієї світової спільноти, направлених перш за все не на подолання, а на попередження імміграційних потоків.

Список використаної літератури

1. Закон об иностранном праве во Франции [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.immigration.interieur.gouv.fr/Immigration/Loi-du-7-mars-2016-relative-au-droit-des-etrangers-en-France> ; Закон об иностранном праве во Frantsii [Elektronnyy resurs]. — Rezhim dostupa : <http://www.immigration.interieur.gouv.fr/Immigration/Loi-du-7-mars-2016-relative-au-droit-des-etrangers-en-France>.

2. Законодательство Европейского Союза [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/?uri=URISERV%3Ajl0038> ; Zakonodatelstvo Yevropeyskogo Soyuza [Elektronnyy resurs]. — Rezhim dostupa : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/?uri=URISERV%3Ajl0038>.

3. Малахов В. С. Интеграция мигрантов : концепции и практики / В. С. Малахов. — Москва : Фонд «Либеральная Миссия», 2015. — С. 32-33 ; Malakhov V. S. Integratsiya migrantov : kontseptsii i praktiki / V. S. Malakhov. — Moskva : Fond «Liberalnaya Missiya», 2015. — S. 32-33.

4. МВД Франции представил новые правила для нелегалов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ru.rfi.fr/frantsiya/20121128-mvd-frantsii-predstavil-novye-pravila-dlya-nelegalov> ; MVD Frantsii predstavil novye pravila dlya nelegalov [Elektronnyy resurs]. — Rezhim dostupa : <http://ru.rfi.fr/frantsiya/20121128-mvd-frantsii-predstavil-novye-pravila-dlya-nelegalov>.

5. Потемкина О. Европейская повестка дня по миграции” – новый поворот в иммиграционной политике ЕС? [Электронный ресурс] / О. Потемкина. — Режим доступа : <http://www.sov-europe.ru/2015/4/Potemkina3.pdf> ; Potemkina O. Yevropeyskaya povestka dnya po migratsii” – novyy povorot v immigratsionnoy politike YeS? [Elektronnyy resurs] / O. Potemkina. — Rezhim dostupa : <http://www.sov-europe.ru/2015/4/Potemkina3.pdf>

6. Правительство Франции одобрило проект новой иммиграционной реформы [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ru.rfi.fr/frantsiya/20140723-pravitelstvo-frantsii-odobrilo-proekt-novoi-immigratsionnoi-reformy> ; Pravitelstvo Frantsii odobrilo proekt novoy immigratsionnoy reformy [Elektronnyy resurs]. — Rezhim dostupa : <http://ru.rfi.fr/frantsiya/20140723-pravitelstvo-frantsii-odobrilo-proekt-novoi-immigratsionnoi-reformy>.

7. Ромашова А. Г. Миграционная политика Франции как следствие социальных противоречий [Электронный ресурс] / А. Г. Ромашова. — Режим доступа : <http://ashpi.asu.ru/ic/?p=2292> ; Romashova A. G. Migratsionnaya politika Frantsii kak sledstvie sotsialnykh protivorechiy [Elektronnyy resurs] / A. G. Romashova. — Rezhim dostupa : <http://ashpi.asu.ru/ic/?p=2292>.

8. Стрельцова Я. Р. Интеграция иммигрантов во Франции: в чем особенность [Электронный ресурс] / Я. Р. Стрельцова. — Режим доступа : <http://www.lawinrussia.ru/blogs/redaktsiya-po/2011/06/01/integratsiya-immigrantov-vo-frantsii-v-chem-osobennost> ; Streltsova Ya. R. Integratsiya immigrantov vo Frantsii: v chem osobennost [Elektronnyy resurs] / Ya. R. Streltsova. — Rezhim dostupa : <http://www.lawinrussia.ru/blogs/redaktsiya-po/2011/06/01/integratsiya-immigrantov-vo-frantsii-v-chem-osobennost>.

9. Франция примет новый закон о статусе иностранцев [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ru.rfi.fr/frantsiya/20150720-frantsiya-primet-novyi-zakon-dlya>

inostrantsev ; Frantsiya primet novyy zakon o statuse inostrantsev [Elektronnyy resurs]. — Rezhim dostupa : <http://ru.rfi.fr/frantsiya/20150720-frantsiya-primet-novyi-zakon-dlya-inostrantsev>.

10. Шмелева Н. В. Эволюция иммиграционной политики Франции на рубеже XX - XXI веков [Электронный ресурс] / Н. В. Шмелева. — Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/evolyutsiya-immigratsionnoi-politiki-frantsii-na-rubezhe-xx-xxi-vekov> ; Shmeleva N. V. Evolyutsiya immigratsionnoy politiki Frantsii na rubezhe XX - XXI vekov [Elektronnyy resurs] / N. V. Shmeleva. — Rezhim dostupa : <http://www.dissercat.com/content/evolyutsiya-immigratsionnoi-politiki-frantsii-na-rubezhe-xx-xxi-vekov>.

11. A European agenda on migration [Electronic resource]. — Mode of access : http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/policies/european-agenda-migration/background-information/docs/communication_on_the_european_agenda_on_migration_en.pdf.

12. Chronologie: histoire de l'immigration en dates [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.vie-publique.fr/politiques-publiques/politique-immigration/chronologie-immigration/>

13. Dossiers législatifs [Electronic resource]. — Mode of access : <https://www.legifrance.gouv.fr/affichLoiPubliee.do?idDocument=JORFDOLE000029287359&type=general&legislature=14>.

14. European Agenda on Migration [Electronic resource]. — Mode of access : http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/policies/european-agenda-migration/index_en.htm

15. European Union approves 2.4 billion euros funding for migration crisis [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.reuters.com/article/us-europe-migrants-funding-idUSKCN0QF15Z20150810>.

16. Figures at a Glance [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.unhcr.org/figures-at-a-glance.html>

17. La France à l'action face à la crise migratoire [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.gouvernement.fr/la-france-a-l-action-face-a-la-crise-migratoire-2817>

18. Le droit des étrangers et la réforme de l'asile [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.gouvernement.fr/action/le-droit-des-etrangers-et-la-reforme-de-l-asile>

19. Migrants : plus de 10 000 morts en Méditerranée depuis 2014, selon l'ONU [Electronic resource]. — Mode of access : http://www.lemonde.fr/international/article/2016/06/07/migrants-plus-de-10-000-morts-en-mediterranee-depuis-2014-selon-l-onu_4940967_3210.html

20. Migration flows – Europe [Electronic resource]. — Mode of access : <http://migration.iom.int/europe/>

21. Official Journal of the European Union treaty of lisbon [Electronic resource]. — Mode of access : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A12007L%2FTXT>

22. Population Statistics [Electronic resource]. — Mode of access : http://popstats.unhcr.org/en/asylum_seekers_monthly

23. Samuel H. Nicolas Sarkozy says immigrants must accept "your ancestors are the Gauls" [Electronic resource] / H. Samuel. — Mode of access : <http://www.telegraph.co.uk/news/2016/09/20/nicolas-sarkozy-says-immigrants-should-live-like-the-french/>

24. Théas A. Immigration : les dangers d'une loi irresponsable votée en catimini [Electronic resource] / A. Théas. — Mode of access : <http://www.lefigaro.fr/vox/politique/2016/02/19/31001-20160219ARTFIG00300-immigration-les-dangers-d-une-loi-irresponsable-votee-en-catimini.php>

Стаття надійшла до редакції 10.10.2016 р.

O. Gilchenko, O. Rabchevs'ka

CONTEMPORARY MIGRATION POLICY OF FRANCE

This article analyzed the current migration crisis in the EU and the role of France in its decision at national and European level. The problem is considered in the period 2012-2016, during his presidency, Francois Hollande. A brief overview of the main reasons, directions, and quantitative indicators of immigration flows in recent years. In this article for understand the foundations of modern migration policy of France respetuosa her problematic aspects of previous presidents J.Chirac and N. Sarkozy.

This article lists the main institutions of the French Republic responsible for the formation and implementation of migration policy. The focus of the study was on reviewing the process of formation of the legislative framework of migration policy of France since 2012, Analyzes the main normative legal acts which establish state controls over migration flows. Consider laws the simplification of the legalization of immigrants, establishing new procedures to review each request for asylum, the laws are designed to create more favorable conditions for skilled foreigners and the law on the rights of foreigners. Given the deep involvement of France in the European integration process, the formation of EU legislation in the area of migration policy in the context of solving the immigration crisis and the role of France in this process. Analyzed the "European agenda on migration" and defines the main medium - and long-term main directions of migration policy of the European Union.

The definition of the concept "integration of immigrants" and its level. The author examines the role of this policy for modern political development of France. This article analyzed approaches to integration of migrants policy the various forces of the modern French Republic.

Key words: *migration policy, immigration crisis, immigration laws, legalization of immigrants, integration of immigrants.*

УДК: 327.5(477)«2013/2016»(045)

I.M. Грідіна

ОСВІТЯНСЬКИЙ ФРОНТ ВІЙНИ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена функціонуванню системи вищої освіти на окупованих територіях Донецької і Луганської області у якості однієї з імітаційних ознак невизнаних республік. Аналізуються умови, за яких вища освіта у тимчасово окупованих районах Донецької та Луганської області перетворилась на інструмент гібридної війни РФ проти України, використовуючись з метою деформації соціально-політичної структури, послаблення та руйнації відповідних світоглядних і регулятивних цінностей і норм в окупованому регіоні, ментального відриву його від решти України.

Ключові слова: *національна безпека, гібридна війна, вища освіта, тимчасово окуповані території, Донецька область, Луганська область, Схід України.*

Однією з важливих складових національної безпеки держави є освітянська сфера. Реформування освіти, яке відбувається в Україні, досвід в цьому провідних країн світу [23] підтверджують гостру необхідність опікуватися проблемами освітянської галузі на всіх без виключення рівнях державної влади при безпосередній участі небайдужої громадськості [11]. Особливої гостроти це питання набуває в умовах, коли РФ веде проти України повномасштабну гібридну війну та пряму воєнну агресію на Сході країни, усіма засобами намагаючись розколоти українське суспільство, принижуючи

українську мову і культуру, фальшуючи українську історію, формуючи за допомогою російських та підконтрольних їм ЗМІ викривлену картину світу [20].

Освітня галузь завжди відігравала величезну роль у так званій «війні сенсів/смислів», яку РФ активізувала у 2006-2007 роках проти України. Але інструментом гібридної війни вона стала саме під час воєнної агресії та окупації окремих районів Донецької та Луганської області, використовуючись з метою деформації соціально-політичної структури, послаблення та руйнації відповідних світоглядних і регулятивних цінностей і норм в окупованому регіоні, ментального відриву його від решти України. Начальник Генштабу, перший заступник Міністра оборони РФ генерал армії В.Герасимов ще до анексії Криму і війни на Сході України описував це так: «Акцент зсунувся на використання політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних та інших невоєнних заходів поруч із застосуванням протестного потенціалу місцевого населення. Усе це доповнюється воєнними заходами прихованого характеру, в тому числі реалізацією заходів інформаційного протиборства і діями сил спеціальних операцій...» [5].

Але сценарій, який було реалізовано в Криму, на Сході України не спрацював, проект «Новоросія» було спішно/успішно поховано, в окупованих районах створено квазіреспубліки, які використовуються у якості інструменту шантажу та перманентної дестабілізації соціально-політичної ситуації в Україні. Не ставлячи за мету включення окупованих територій до свого складу, влада РФ намагається створити виставу про успішність квазіреспублік як «певних державних утворень», імітуючи діяльність усіх державницьких інституцій. Важливу роль в цій імітації відведено саме освіті, зокрема вищій, як одному з найважливіших соціальних інститутів.

Отже, в статті мова піде саме про функціонування системи вищої освіти на окупованих територіях Донецької і Луганської області (переважно Донецької, адже існує суттєвий брак доступної інформації по окупованим районам Луганської області), як інструменту гібридної війни РФ проти України. При цьому автор не може претендувати на повну вичерпність та абсолютну достовірність викладених фактів, адже має місце, за влучним висловом дослідниці О.Стяжкіної, поруч з втратою політичної, економічної, правової, фінансової суб'єктності, - безпосередньо взаємопов'язана з ними втрата суб'єктності інформаційної [21]. Іншими словами, інформація напряму залежить від того, для кого - для населення в зоні конфлікту, для населення країни, проти якої здійснюється агресія, однак територія безпосередньо не охоплена конфліктом, для громадян країни агресора, для міжнародного співтовариства, - радники з українського питання при адміністрації президента РФ створюють чергову вітрину. Відповідь, чому саме система вищої освіти є одним з визначних критеріїв квазіреспублік та її активна симуляція російською владою, і є метою даної статті.

Вже за перший рік війни освітня інфраструктура Донбасу зазнала значних втрат: частина навчальних закладів залишилася на тимчасово непідконтрольній Україні території, частина - зруйнована чи пошкоджена. Загалом у Донецькій області було пошкоджено та зруйновано понад 10 тис. об'єктів, зокрема 176 шкіл, 86 дитячих садків, 28 професійно-технічних, 19 вищих навчальних закладів та 26 об'єктів фізкультури і спорту. В Луганській області зруйновано та пошкоджено 40 дошкільних і загальноосвітніх закладів. За загальними оцінками, сума збитків становить 4,9 млрд дол. США. Зменшення контингенту навчальних закладів у середньому склало від 50 % до 100 % залежно від рівня й типу закладу. За даними Уповноваженого Президента України з прав дитини, на кінець 2014 року на окупованих територіях Донбасу залишалось близько 500 тис. дітей, з них майже 6 тис. дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Понад 160 тис. дітей виїхали з Донбасу в інші регіони України. Із проблемою продовження навчання у вищих навчальних закладах Донбасу зіткнулися

близько 150 тис. студентів [8, с.180-181]. На початок 2015 року на окупованих територіях Донецької та Луганської областей проживало в чотири рази більше дітей, ніж виїхало на територію, контрольовану Україною. Отже, основна маса дітей залишилась на території, що перебуває під окупацією [6]. Можна припустити, що кількість дітей на тимчасово окупованих територіях у 2016 році тільки зростала, адже за неофіційними даними збільшилась кількість повернень вимушених переселенців саме з дітьми (важко знайти роботу, житло тощо).

За таких «сприятливих» умов російська влада створює в зоні конфлікту традиційну для цього регіону і звичну для його населення патерналістсько-популістську державницьку систему соціальних інститутів, зразком для якої і є вища освіта. Для населення решти України, громадян своєї держави та міжнародного співтовариства «успішність» функціонування вищої освіти «ДНР/ЛНР» та примарна включеність її до системи вищої освіти РФ почергово відіграє наступні функції. По-перше, це розкол єдиного освітнього простору України, що вже сьогодні усвідомлюється фахівцями, як велика проблема повернення окупованих територій. Якщо, фінансова, політична, економічна та інші сфери більш-менш чітко можуть бути врегульовані за рахунок правової, то в системі освіти, особливо вищої, виникають такі граничні морально-правові проблеми, як свідомо чи вимушена колаборація науково-педагогічних кадрів, існування захоплених та переміщених вишів, їх майнова та інтелектуальна власність, визнання/невизнання дипломів про вищу освіту та багато іншого. По-друге, це безпосередня та системна ідеологічна обробка з боку російської пропаганди найсвідомішої та найактивнішої частини населення регіону – студентів та викладачів шляхом впровадження російських стандартів та освітнянських програм, системи атестації та переатестації науково-педагогічних кадрів, їх безальтернативне/примусове замкнення виключно на російському інтелектуальному продукті (неможливість взяти участь у зарубіжних конференціях, грантах, опублікуватися у провідних наукових журналах тощо). По-третє, для світової громадськості створюється вистава захисту «російськомовного населення Донбасу» від «утискань української хунти», «турботи» за дотриманням права на освіту та функціонуванням державних інститутів у псевдореспубліках.

Важко сказати, чи вивчався кураторами з РФ досвід організації системи освіти за часів нацистської окупації на території Донецької та Луганської областей, але, на нашу думку, таке порівняння не було б зайвим для розуміння тих цілей, які переслідуються російською владою шляхом створення та підтримання ознак квазідержавності так званих «ДНР/ЛНР».

Відомо, що політика Третього рейху стосовно долі освіти на окупованих Східних територіях була однозначною. Е.Кох, котрого надихали вкрай відверті расистські заяви Гітлера, був впевнений, що освіту для населення окупованих регіонів України слід звести до мінімуму, адже воно, будучи расово нижчим від німців і зазнавши непоправного впливу більшовизму, все одно приречене на зникнення. А.Розенберг вважав, що створення освітньої системи для українців мало слугувати, крім здобуття підтримки з боку населення, ще й формуванню спецперсоналу (робітники, медсестри, агрономи), який був потрібен для реалізації воєнних цілей рейху. Зі свого боку Е. Кох, який формально підпорядковувався очільникові Східного міністерства А. Розенбергу, у першому ж наказі розпорядився закрити всі освітні інституції у грудні 1941 р. Проте, на практиці рішення про впровадження чи ігнорування цієї директиви залишалось за місцевою адміністрацією [1, с. 79]. Так, у Ворошиловграді з метою забезпечення селекційної бази для сільського господарства владою була зроблена спроба розгорнути діяльність частини підрозділів Ворошиловградського сільськогосподарського інституту. Така увага до сільськогосподарських навчальних закладів пояснювалася, в першу чергу,

винятковим значенням для окупантів сільського господарства, яке мало забезпечити армію продовольством. У 1942–1943 рр. у Сталіно на базі Сталінського медичного інституту діяли медичні курси для колишніх студентів-медиків старших курсів. Після п'ятимісячного навчання та складання іспитів курсанти мали отримати «тимчасові дипломи». Узагалі ж під час окупації Східної України в результаті цілеспрямованої політики нацистів вища освіта перебувала у стані глибокого занепаду, що виявилось у майже повній ліквідації вищих навчальних закладів [2, с. 79, 81].

Здавалось би освітянська політика нацистської окупаційної влади кардинально відрізняється від політики російської влади в окупованих районах Донецької та Луганської областей: в імітованих урядових структурах так зване «Міністерство освіти» посідає провідне місце, а вищі навчальні заклади, власне кажучи, як і переважна більшість закладів освіти I-II рівня, знаходяться на повному матеріальному та моральному утриманні РФ. Інформація про систему освіти на сайті так званої «ДНР» абсолютно недвозначно на це вказує: «... побудована за допомогою російських кураторів з Міносвіти РФ система отримання освіти є однією з найконкурентніших і якісних у світі. Це підтверджується автоматичним визнанням шкільних атестатів і дипломів, виданих закладами освіти ДНР в Росії, Північній Кореї, Придністров'ї, Нікарагуа, Венесуелі, Сирії та інших розвинутих країнах. Більше того, низка громадян України мріють вступити до вишів ДНР з метою отримати освіту відповідно російських стандартів» [16].

Нацистську владу узагалі не турбувала доля вищої освіти, як показника успішності впровадження нового порядку. Її цікавив саме порядок на окупованих територіях у буквальному сенсі цього поняття, адже цю територію нацистська влада розглядала як частину III рейху. І навпаки, політика держави окупанта у підконтрольних «квазіреспубліках» спрямована на максимальне охоплення молоді вищою освітою: прийом до вишів за спрощеною схемою (конкурсом атестатів), збільшення у разі «бюджетних» місць, виплата на рівні мінімальної заробітної платні стипендії (1200 крб.), обіцянки визнання дипломів або видача дипломів РФ.

Разом з тим, якщо у 2015 р. студентами 18 вишів «ДНР» стали 16 тис. 839 студентів [13], то у 2016 р. ця цифра склала 15 тис. 515 осіб [14]. Усього ж абітурієнтів, які взяли участь у вступній кампанії 2016 р. «Міністерство» нарахувало 16 тис. 806 осіб. З них 99,3% склали абітурієнти «ДНР», 0,3% - абітурієнти з України (згадаймо – «діти з України мріють вступити до вишів ДНР, щоб отримати російські дипломи»), 0,2% - абітурієнти з РФ і 0,2% - абітурієнти з «ЛНР» [3]. На перший погляд, цифри як для квазіреспубліки, досить оптимістичні, але ж виходить, що система просто відтворює сама себе. І куратори РФ, і адресати замилювання їх очей – українські громадяни та європейці, а головне ті, хто зараз керує освітою в так званих «ДНР/ЛНР», та вчиться в їх вишах, - добре розуміють, що вища освіта, отримана у закладах на окупованих територіях, не має свого застосування поза їх меж, а за умов ретельно приховуваного безробіття – і всередині. За тими ж даними «Міністерства» «ДНР», яке зробило у 2016 р. «моніторинг потреби робочих кадрів вітчизняного ринку праці», найбільш затребуваними виявились: педагогічний профіль – 688 місць; будівельні спеціальності – 672 місця; медичні спеціальності – 483 місця; юридичні спеціальності – 435 місць [17]. Отже, прості арифметичні дії, свідчать, що так звана «молода республіка» відчуває брак саме тих кадрів, які її будують та легітимують, але студентів, які через чотири роки винні поповнити цей ринок праці, на сьогодні аж у вісім разів більше.

Отже, можемо припустити, що російська влада витрачає величезні гроші задля створення чергового симулякра на окупованих територіях, адже молодь отримує заздалегідь непотрібну освіту, прирікаючи себе до статусу заручників ОРДІЛО. З молоддю та їх батьками більш-менш усе зрозуміло. Об'єктивно мешканці окупованих

територій суттєво обмежені у можливості після закінчення загальноосвітніх закладів, розташованих у зоні окупації, вступати до українських вишів, навіть за умов складання замість ЗНО іспитів до вишів-переселенців. Необхідність перетинання лінії зіткнення, пов'язані з цим небажання та фінансова неспроможність батьків відпускати дітей на навчання до вишів України, брак місць у гуртожитках вишів-переселенців, вимушує навіть патріотично налаштовану молодь залишатись на окупованій території. А за умов відсутності роботи (для хлопців – небезпека мобілізації) та поширення чуток, що у разі повернення України, «вона щось вигадас з дипломами», – вступати до місцевих вишів, де можна ще й отримувати стипендію.

У 2015 р. було створено так звану «Вищу атестаційну комісію» при «МОН» «ДНР», а на початку 2016 навчального року за повідомленням сайту «ВАК» в «республіці» діяла 21 рада із захисту кандидатських та докторських дисертацій з 39 спеціальностей [10]. Зважаючи, що кількість вищих навчальних закладів скоротилась майже вдвічі, то і підготовка науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, які можуть реалізувати свої професійні здібності з дипломами юридично нелегітимної ВАК тільки у невизнаній республіці, є намаганням декорувати систему вищої освіти «ДНР» усіма необхідними атрибутами.

Зважаючи на те, що функціонування системи вищої освіти так званих «ДНР/ЛНР» позбавлені будь-яких правових підстав, активно створюється імітація легітимності їх діяльності. Поширюється інформація, що усі вищі навчальні заклади в так званій «ДНР» знайшли партнерів в Росії та уклали з ними договори про співробітництво: «... укладені договори з 31 вишем РФ, і цей список планується розширяти...». При цьому самі російські виші «Міністерством» не називаються, мабуть для того, щоб їх не дискредитувати сумнівним співробітництвом, а акцентується увага лише на їх географії: «... Встановлені контакти в вишами Москви, Санкт-Петербургу, Орла, Воронежа, Курську, Краснодар, Ульяновська, Смоленська, Чебоксар, Іжевська, Пскова, Белгорода, Сочі та ін.» [4].

Але таке правило не розповсюджується на окремі виші. Далі за усіх пішов Донецький національний університет «ДНР», повідомивши на своєму сайті, що багато уваги в університеті приділяється міжнародним відносинам з вищими навчальними закладами інших країн світу, укладаються договори про співробітництво за різноманітними програмами, включаючи і програми обміну студентів. Серед вишів-партнерів ДонНУ «ДНР» називає Московський державний університет імені Ломоносова, Російський університет Дружби народів, Іркутський державний університет, Брестський державний університет ім. А.С. Пушкіна, Білоруський державний педагогічний університет ім. Максима Танка, Мінський державний лінгвістичний університет, а також «виші з інших країн: Вірменії, Китаю, Казахстану, Польщі, Великої Британії, Німеччини, Єгипту, Сирії, США, Австралії, Греції, Чехії та ін.» [9]. Цікаво, що цей перелік вишів-партнерів майже жодним чином не відрізняється від довоєнного. Важко припустити, що США та Велика Британія знають про те, що мають вишів-партнерів у так званій «ДНР», за створення та утримання якої вони наклали та зміцнюють санкції проти РФ. Практика імітації міжнародного співробітництва вишів цілком вписується в історію з відкриттям фейкових посольств фейкових республік на території європейських держав. «Ми і озирнутися не встигнемо, як до самоназваних «глав» і «депутатів» додадуться самозвані «консули» і «повпреди» на московському жалуванні, які будуть розповідати, що представляють «народ Донбасу», який жадає незалежності, і звинувачувати Україну у «воєнних злочинах та геноциді», розташувались у затишних європейських оселях», - висловився з приводу таких фейкових консульств «ДНР» В.Портніков [22]. Можна припустити, що саме заради поширення подібних псевдопредставництв ДонНУ «ДНР» збільшив бюджетні

місяця для студентів спеціальності «Міжнародні відносини» з 20 до 70, адже більш-менш адекватного пояснення підготовки такої кількості міжнародників у невизнаному державному утворенні знайти важко.

Для місцевих науково-педагогічних кадрів, які свідомо чи вимушено залишилися працювати у захоплених вишах, це була нагода не втратити роботу, а подекуди і засоби існування. Для нових кадрів, хто влаштувався на місця проявивши свою громадянську позицію та звільнившись, часто-густо це стало реалізацією своїх амбіцій створення кар'єри у вищій школі, а отже і свідомого сприйняття існуючого порядку.

Для російських кураторів імітація функціонування вищої освіти на окупованих територіях – це створення нових симулякрів для симулякра «ДНР/ЛНР», множення форми без змісту.

Будь-яка окупаційна влада здійснює абсолютно прагматичну політику на підконтрольній їй території. Нацистську цікавив виключно життєвий простір, а отже території з мінімумом неосвіченого населення. Цинізм нацистської окупаційної влади визначався так званим «обмеженим існуванням» для окупованого населення - мінімум прав, мінімум задоволення потреб. В освітянській сфері – залишення мінімальних можливостей для підготовки слухняних робітників. Така політика втілювалась з притаманною німцям скрупульозністю та без зайвих обставлень перед населенням. Так, у грудні 1941 р. рейхсміністр Східних територій А.Розенберг просто видав наказ, за яким діти віком понад 12 років після закінчення чотирьох класів повинні були працювати на Німеччину і не мали права продовжувати навчання [7, с.120].

Російській владі не потрібна ані територія, ані люди. Видані за два роки за інформацією «міністра освіти» 5000 російських дипломів (цю цифру слід розглядати виключно в контексті викривленої інформаційної суб'єктності) випускникам вищих навчальних закладів «ДНР» [18] зовсім не означає готовність РФ працевлаштувати молодих спеціалістів з Донецької та Луганської областей в Росії. Про це свідчить хоча б нові, більш жорсткі, правила РФ для мігрантів з України, в яких відсутні жодні виключення для переселенців з Донбасу [15]. Російська влада виявилась цинічною за нацистську, адже підтримуючи примарні надії частки окупованого населення на легітимізацію хоча б освітнього простору, насправді шляхом заміни об'єктивних уявлень цільових груп інформаційними фантомами створює симулякр вищої освіти, як інструмент утримання нашої держави в орбіті своєї агресивної внутрішньої та зовнішньої політики, для розповсюдження плацдарму війни проти України, створення ситуації керованого хаосу. Парадний вал інформації про успішне функціонування вишів, про велику кількість абітурієнтів, про діяльність спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій, про проведення наукових конференцій, видавничу діяльність на базі колишніх фахових видань, звіти про кількість отриманих російських дипломів, активізацію діяльності Малої академії наук як кузні потенційних студентів, ховають головне – система освіти працює лише на відтворення сама себе та на реалізацію цілей російської влади.

Яким чином протистояти і що можна протиставити російській агресії на ділянці освітянського фронту. Сьогодні фахівці цілком справедливо зазначають: безпекова проблема полягає в тому, що за часи незалежності більшість державних інституцій і правлячих партій не «бачила» загроз українській ідентичності на зрусіфікованих територіях України і не розробляли практик щодо їх нейтралізації. А патріотичні політичні партії (Рух, УРП та ін.) і громадські організації не мали достатнього потенціалу щоби змінити ситуацію. Тому питання регіональної ідентичності піднімалося лише у контексті чергових політичних спекуляцій [19]. Але констатація факту розколотого гуманітарного середовища потребує набагато глибшого та виваженого історичного та політологічного аналізу, приміром якого може служити ґрунтовна

монографія вчених інституту історії НАН України «Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини» [12], присвячена поворотним етапам політичної, соціально-економічної та етнокультурної історії нового й новітнього часу Донеччини і Луганщини, властивим регіону формам соціальної та міжетнічної взаємодії, сучасним тенденціям, перспективам й потенційним загрозам. Отже, паралельно з дослідницькими розвідками, політологічними аналізами та на їх засадах необхідно створення умов для усвідомлення усієї низки проблем в гуманітарній сфері тимчасово окупованих територій, зокрема освітянській, задля успішного майбутнього процесу деокупації та постконфліктного будівництва. Наприклад, що можна робити вже зараз в галузі вищої освіти. По-перше, це створення умов для появи неупередженої, нестигматизованої, недискримінаційної інформаційної суб'єктності окупованих територій саме з боку відповідних структур української влади та громадськості: міністерства освіти України, міністерства інформаційної політики, вищих навчальних закладів, громадських організацій, центрів та фондів. Це може біти: моніторинг та оприлюднення інформації про стан вищої освіти на окупованих територіях з його аналізом наслідків для освітньої галузі України. По-друге, прийняття запобіжних заходів щодо створення інформаційних приводів для російської пропаганди. Наприклад, визнати шкідливою практику позбавлення вчених ступенів та звань науково-педагогічних кадрів, які залишились на окупованих територіях, явочним порядком за умов неіснуючих поки що правових норм вирішення цих проблем. Подібна, вже застосована, практика, окрім того, що працює на російську пропагандистську машину, лякає та відштовхує лояльно налаштованих до України працівників освіти, що вимушені були залишитись на окупованій території. По-третє, розроблення стратегії та тактики повернення вищої освіти на деокуповані території з врахуванням усіх майбутніх аспектів врегулювання – правових, майнових, моральних і таке інше. І при цьому слід постійно мати на увазі, що ця війна – гібридна, і ведеться вона не лише на Донбасі, і не лише зброєю.

Список використаної літератури

1. Беллецца С. А. Освіта в Україні під час нацистської окупації (на матеріалах Дніпропетровської області) / С. А. Беллецца // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 78-91 ; Belletstsa S. A. Osvita v Ukraini pid chas natsystskoi okupatsii (na materialakh Dnipropetrovskoi oblasti) / S. A. Belletstsa // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 2010. – № 3. – S. 78–91.
2. Бистра М. О. Вища освіта на території Східної України в реаліях нацистського «нового порядку» (на матеріалах Ворошиловградської, Сталінської та Харківської областей) / М. О. Бистра // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. – 2011. – Вип. 202, Ч. II. – С. 78-84 ; Bystra M. O. Vyshcha osvita na terytorii Skhidnoi Ukrainy v realiiakh natsystskoho «novoho poriadku» (na materialakh Voroshylovhradskoi, Stalinskoi ta Kharkivskoi oblasti) / M. O. Bystra // Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriiia : Istorychni nauky. – 2011. – Vyp. 202, Ch. II. – S. 78-84.
3. Брифинг Ларисы Поляковой об итогах вступительной кампании в вузы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://mondnr.ru/news/item/507-larisa-polyakova-podvela-itogi-vstupitelnoj-kampanii-v-uchrezhdeniyakh-vysshego-professionalnogo-obrazovaniya> ; Brifing Larisy Polyakovoy ob itogakh vstupitelnoy kampanii v vuzy [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : <http://mondnr.ru/news/item/507-larisa-polyakova-podvela-itogi-vstupitelnoj-kampanii-v-uchrezhdeniyakh-vysshego-professionalnogo-obrazovaniya>
4. Все 18 вузов ДНР заключили договоры о партнерстве с учебными заведениями РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dan-news.info/russia/vse-18-vuzov-dnr-zaklyuchili-dogovory-o-partnerstve-s-uchebnymi-zavedeniyami-rf.html> ; Vse 18 vuzov DNR zaklyuchili dogovory o partnerstve s uchebnymi zavedeniyami RF [Elektronnyy resurs]. –

Rezhim dostupa : <http://dan-news.info/russia/vse-18-vuzov-dnr-zaklyuchili-dogovory-o-partnerstve-s-uchebnyimi-zavedeniyami-rf.html>

5. Герсимов В. Ценности науки в предвидении. Новые вызовы требуют переосмыслить формы и способы ведения боевых действий [Электронный ресурс] / В. Герсимов // Военно-промышленный курьер. – 2013. – 27 февраля. – Режим доступа : <http://vpk-news.ru/articles/14632> ; Gersimov V. Tsennosti nauki v predvidenii. Novye vyzovy trebuyut pereosmyslit formu i sposoby vedeniya boevykh deystviy [Elektronnyy resurs] / V.Gersimov // Voenno-promyshlennyy kurer. – 2013. – 27 fevralya. – Rezhim dostupa : <http://vpk-news.ru/articles/14632>

6. Діти війни: дослідження проблем дитинства в Україні за умов військової агресії [Електронний ресурс] // Український інститут дослідження екстремізму. – Режим доступу : <http://uire.org.ua/doslidzhennya/1738/> ; Dity viiny: doslidzhennia problem dytynstva v Ukraini za umov viiskovoi ahresii [Elektronnyi resurs] // Ukrainskyi instytut doslidzhennia ekstremizmu. – Rezhym dostupu : <http://uire.org.ua/doslidzhennya/1738/>

7. Добров П. В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943 рр.) / П. В. Добров, І. С. Тарнавський. – Донецьк : ДонНУ, 2008. – 218 с. ; Dobrov P. V. Nimetsko-fashystskiy okupatsiinyi rezhym v Donbasi (1941-1943 rr.) / P. V. Dobrov, I.S. Tarnavskiy. – Donetsk : DonNU, 2008. – 218 s.

8. Донбас і Крим: ціна повернення : моногр. / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. – Київ : НІСД, 2015. – 474 с. ; Donbas i Krym: tsina povernennia : monohr. / za zah. red. V. P. Horbulina, O. S. Vlasiuka, E. M. Libanovoi, O. M. Liashenko. – Kyiv : NISD, 2015. – 474 s.

9. Донецкий национальный университет (г.Донецк) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://donvuz.ru/donetskiy_natsionalniy_universitet__316_7507.html ; Donetskiy natsionalnyy universitet (g.Donetsk) [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : http://donvuz.ru/donetskiy_natsionalniy_universitet__316_7507.html

10. Информация ВАК при МОН ДНР [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vak.mondnr.ru/> ; Informatsiya VAK pri MON DNR [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : <http://vak.mondnr.ru/>

11. Іщенко А. Ю. Критерії національної безпеки в освітній сфері: зарубіжний досвід та висновки для України. Аналітична записка [Електронний ресурс] / А. Ю.Іщенко // Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/osvita_bezpeka-7e24e.pdf ; Ishchenko A. Yu. Kryterii natsionalnoi bezpeky v osvittii sferi: zarubizhnyi dosvid ta vysnovky dlia Ukrainy. Analitychna zapyska [Elektronnyi resurs] / A. Yu.Ishchenko // Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. – Rezhym dostupu : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/osvita_bezpeka-7e24e.pdf

12. Кульчицький С. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини / С. Кульчицький, Л. Якубова. – Київ : Кліо, 2016. – 720 с. ; Kulchytskyi S. Trysta rokiv samotnosti: ukrainskyi Donbas u poshukakh smysliv i Batkivshchynu / S. Kulchytskyi, L. Yakubova. – Kyiv : Klio, 2016. – 720 s.

13. На заседании коллегии МОН ДНР обсудили прошедшую вступительную кампанию и другие актуальные вопросы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://mondnr.ru/?p=37136> ; Na zasedanii kollegii MON DNR obsudili proshedshuyu vstupitelnyuyu kampaniyu i drugie aktualnye voprosy [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : <http://mondnr.ru/?p=37136>

14. На заседании Коллегии МОН ДНР подвели итоги вступительной кампании [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://mondnr.ru/news/item/769-na-zasedanii-kollegii-mon-dnr-podveli-itogi-vstupitelnoj-kampanii> ; Na zasedanii Kollegii MON DNR podveli itogi vstupitelnoy kampanii [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa :

<http://mondnr.ru/news/item/769-na-zasedanii-kollegii-mon-dnr-podveli-itogi-vstupitelnoj-kampanii>

15. Новые законы для мигрантов в 2016 г. [Электронный ресурс] // Вестник мигранта. - Режим доступа : <http://migrant.lameroid.ru/2015/12/new-law-4-migrants-2016.html> ; Novye zakony dlya migrantov v 2016 g. [Elektronnyy resurs] // Vestnik migranta. - Rezhim dostupa : <http://migrant.lameroid.ru/2015/12/new-law-4-migrants-2016.html>

16. Образование в ДНР [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://dnr.one/obrazovanie-dnr> ; Obrazovanie v DNR [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : <https://dnr.one/obrazovanie-dnr>

17. Пресс-конференция Ларисы Поляковой об итогах окончания учебного года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://mondnr.ru/news/item/485-press-konferentsiya-larisy-polyakovoj-o-itogakh-okonchaniya-uchebnogo-goda> ; Press-konferentsiya Larisy Polyakovoy ob itogakh okonchaniya uchebnogo goda [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : <http://mondnr.ru/news/item/485-press-konferentsiya-larisy-polyakovoj-o-itogakh-okonchaniya-uchebnogo-goda>

18. Российские дипломы в 2016 году получили около 3 тыс. выпускников вузов ДНР [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://dnr-hotline.ru/news/rossijskie_diplomy_v_2016_godu_poluchili_okolo_3_tys_vypusknikov_vuzov_dnr/2016-08-18-3422 ; Rossiyskie diplomy v 2016 godu poluchili okolo 3 tys. vypusknikov vuzov DNR [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : http://dnr-hotline.ru/news/rossijskie_diplomy_v_2016_godu_poluchili_okolo_3_tys_vypusknikov_vuzov_dnr/2016-08-18-3422

19. Степико М. Т. «Цілісність гуманітарного простору України як об'єкт національної безпеки держави». Аналітична записка [Електронний ресурс] / М. Т. Степико // Національний інститут стратегічних досліджень. - Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1871/> ; Stepyko M. T. «Tsilisnist humanitarnoho prostoru Ukrainy yak obiekt natsionalnoi bezpeky derzhavy». Analitychna zapyska [Elektronnyi resurs] / M. T. Stepyko // Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. - Rezhym dostupu : <http://www.niss.gov.ua/articles/1871/>

20. Стратегія національної безпеки України [Електронний ресурс] : Затверджено Указом Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> ; Stratehiia natsionalnoi bezpeky Ukrainy [Elektronnyi resurs] : Zatverdzheno Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 26 travnia 2015 roku № 287/2015. – Rezhym dostupu : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>

21. Стяжкіна О. В. Окуповані території Сходу України: втрата інформаційної суб'єктності / О. В. Стяжкіна // Україна у світовому історичному просторі : зб. матер. Всеукр. наук. конф., м. Маріуполь, 8 квітня 2016 р. – Маріуполь : МДУ, 2016. – С. 25-28 ; Stiazhkina O. V. Okupovani terytorii Skhodu Ukrainy: vtrata informatsiinoi subiektnosti / O. V. Stiazhkina // Ukraina u svitovomu istorychnomu prostori : zb. mater. Vseukr. nauk. konf., m. Mariupol, 8 kvitnia 2016 r. – Mariupol : MDU, 2016. – S. 25-28

22. «Чехия – это начало» : Портников предрек появление в Европе новых «консульств ДНР» [Электронный ресурс] // Обозреватель. – Режим доступа : <http://obozrevatel.com/politics/49870-chehiya-eto-nachalo-portnikov-predrek-poyavlenie-v-evrope-novyih-konsulstv-dnr.htm> ; «Chekhiya – eto nachalo» : Portnikov predrek poavlenie v Yevrope novykh «konsulstv DNR» [Elektronnyy resurs] // Obozrevatel. – Rezhim dostupa : <http://obozrevatel.com/politics/49870-chehiya-eto-nachalo-portnikov-predrek-poyavlenie-v-evrope-novyih-konsulstv-dnr.htm>

23. U.S. Education Reform and National Security : (Independent Task Force Report No. 68) / J. I. Klein, C. Rice, J. C. Levy. – New York : Council on Foreign Relations Press, 2012. – 120 p.

Стаття надійшла до редакції 08.10.2016 р.

I. Gridina

THE EDUCATIONAL COMPONENT OF THE WAR IN THE EAST OF UKRAINE

The article is dedicated to the problem of tertiary education establishments functioning in the occupied territories of Donetsk and Lugansk regions. Education is one of the focal points of the «republics's policy», which are the states with limited recognition.

The conditions under which the tertiary education in the temporarily occupied territories of Donetsk and Lugansk regions turned into an instrument of hybrid Russian warfare against Ukraine is analyzed. Education is used to strain social and political structure, to weaken and destroy ideological values in the occupied region, to produce a mental gap between the mainland of Ukraine and the occupied territories.

It is emphasized that the Russian authority in the East conflict zone creates a state system of social institutes, based on paternalism and populism. Such a system is traditional for this region and habitual for its population. Tertiary education is an example of such social institute.

The Ukrainian population of the mainland and global citizenship view the «successful» functioning of the «DPR/LPR» tertiary education and its vague inclusion into the system of Russian tertiary education alternately in such a way.

Foremost, it breaks the unified educational space of Ukraine. Scholars today argue that this problem is a challenge regarding the reintegration of the occupied territories. If financial, political, economic and other spheres of life can be more or less regulated by means of the law, educational sphere, and tertiary education in particular, encounters controversial moral issues including the collaboration of professors, existence of the captured and displaced Universities, their property and intellectual possessing, recognition of degrees etc.

Secondly, this is a direct and systematic indoctrination of students and professors, who represent the most active and most conscious part of the population by Russian propaganda by means of educational program implementation, certification of the teaching staff, their compulsory lockup on the Russian intellectual product (impossibility to participate in foreign conferences and grants, inability to get published in the leading scientific journals etc.)

Finally, «DPR/LPR» tertiary education acts out a performance of «Russian-speaking Donbas population» defense against «the Ukrainian junta oppression» that is intended to influence the world community.

Keywords: national security, hybrid warfare, tertiary education, temporarily occupied territories, Donetsk Region, Lugansk Region, the East of Ukraine.

УДК 321.01:32.001

Р.Б. Демчишак

ПРОБЛЕМА ФОРМИ ДЕРЖАВИ ТА РОЗПОДІЛУ ВЛАДИ У ПОЛІТОЛОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО

Досліджено погляди В'ячеслава Липинського щодо проблематики форми держави та розподілу влади у контексті української політичної думки консервативного спрямування. З'ясовано типологію державно-політичного ладу, запропоновану мислителем. Охарактеризовано концепцію «правової трудової монархії» з класократичною організацією суспільства та спосіб функціонування інститутів влади у ній.

Ключові слова: монархія, республіка, демократія, охлократія, класократія.

Аналіз вітчизняної політичної думки і практики політичної організації набуває важливого значення у наш час не лише у плані актуалізації політологічної спадщини українських мислителів, але, передусім, оптимального використання ідейно-теоретичних напрацювань і практичного досвіду минулого. Особливо це твердження стосується наукового доробку визначного мислителя, ідеолога українського консерватизму та одного із основоположників вітчизняної політичної науки В'ячеслава Липинського (1882-1931 рр.). Нині, у час розбудови державно-політичних інститутів в Україні, процесу конституційного реформування, коли Україна знову перебуває «на переломі», ідеї великого українського патріота набувають нового звучання та актуальності.

Загальний аналіз наукових концепцій В. Липинського проводився у наукових працях В. Потульницького [14], І. Передерій [13], М. Гордієнка [2]. Окремі аспекти політологічного вчення мислителя були предметом дослідження ряду інших авторів, зокрема О. Гриніва [3], Н. Демиденка [4], Ю. Тишкуна [16], О. Ситника [15]. Водночас залишається потреба у комплексному дослідженні конкретної політологічної проблематики форми держави та розподілу влади у політологічній концепції В. Липинського.

Джерельна база даної проблематики представлена працями В. Липинського «Листи до братів хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму» (1926 р.), «Україна на переломі. 1657-1659» (1920 р.), «Релігія і церква в історії України» (1925 р.), а також листуванням мислителя та архівними матеріалами.

Метою даної розвідки виступає комплексне дослідження проблематики форми держави та розподілу влади у науковому доробку В. Липинського у контексті української політичної думки консервативного спрямування.

Розчарування у неефективності республікансько-демократичних методів організації влади в епоху національно-визвольних змагань Українського народу 1917-1921 рр. підштовхнуло В. Липинського до пошуку більш адекватних форм державної організації. У всіх державах, незалежно від їх форми, вважав мислитель, носієм влади та організатором державного будівництва виступає провідна верства або ж національна аристократія. В. Липинський виділяв міліарну еліту, господарську та інтелектуальну. Залежно від методів організації національної аристократії та її взаємовідносин з іншими суспільними верствами мислитель визначав три форми державно-політичного ладу: 1) демократію з республікою; 2) охлократію з диктатурою; 3) класократію із правовою монархією [8, с.216, 230, 261].

При демократії, за В. Липинським, відбувається розпад та змішування традиційних для даного суспільства (нації) класів, внаслідок чого провідну верству формують вихідці

з різних суспільних прошарків, які здобувають владу шляхом соціальної демагогії. Для цього ладу є характерним «порушення рівноваги між владою і свободою на користь останньої» [13, с.439].

При охлократії, за умов відсутності чіткої соціальної диференціації та примітивного цивілізаційного розвитку, провідна верства, що формується із завойовників чи здекласованих елементів, користується необмеженою владою разом із диктатором.

Класократія, за Липинським, – це суспільно-політичний лад, що передбачав соціальну диференціацію на органічні класи та стани. Класи – хліборобський (поміщики, селяни); промисловий (власники підприємств, інженери, робітники); фінансовий і купецький; комунікаційний (залізничники, шофери, поштарі); інтелігенція (духовенство, учителі, журналісти, адвокати, лікарі). Стани (існують в межах класів) – організатори і організовані; перші – активна меншість, другі – пасивна більшість. У хліборобів це – поміщики і селяни, у промисловців – власники і робітники тощо. Активна меншість обмежує свою владу послухом монархові. Монарх, у свою чергу, обмежується законами, прийнятими у законодавчих установах представниками усіх класів.

Активна меншість – кращі представники класів та станів – складає національну аристократію, що виступає політичною елітою. Саме останній В. Липинський відводив винятково важливу роль у процесі українського державотворення. Особливо підкреслювалося значення основного для українського народу класу хліборобів.

Однозначно засуджуючи диктатуру, мислитель водночас доводив переваги монархії над республікою: «Авторитет, влада й відповідальність у народа внизу, а свобода й безвідповідальність зверху – це державний принцип Народньої Республіки. Свобода внизу, а авторитет, влада й відповідальність зверху – це державний принцип Трудової Монархії» [9, с.355]. Недоліками демократії та республіки В. Липинський вважав: популізм політичних лідерів; партійну диференціацію з «отаманщиною», що перешкоджали досягненню суспільної єдності; пріоритетність групових та особистих інтересів над загальнонаціональними; використання періоду перебування при владі для задоволення власних цілей.

Як відомо, адепти республіканської форми правління принцип короткотерміновості перебування на посадах розцінюють як перевагу демократії, що запобігає безконтрольності у діяльності влади та її узурпації. Призначенням політичного плюралізму та багатопартійності як його прояву також виступає запобігання вище переліченим вадам політичної влади. В. Липинський дотримувався протилежної позиції, вважаючи, що терміновість перебування на посаді провокує лише бажання використати роки урядування задля власного збагачення за задоволення різноманітних егоїстичних інтересів, в жодній мірі не сприяючи поступальному суспільному розвитку. Водночас багатопартійність веде до суспільного роз'єднання, ставить вузькопартійні інтереси вище загальнонаціональних. Монархічна форма правління, особливо у варіанті класократії, позбавлена цих недоліків. «Тільки той, хто заінтересований у зростанні, в скріпленню, а не використуванню держави, – писав мислитель, – хто несе за цю державу не часову, а постійну аж до смерті і по смерті перед своїми нащадками відповідальність – тільки Господар Монарх захоче й зможе тих організаторів (державних чиновників – Р.Д.) знайти, до діла державного поставити...» [9, с.354]. Водночас монарх стоїть «понад класами, понад партіями, понад цілою Землею і понад цілою Нацією» [9, с.351].

Саме монархічну форму держави з класократичною організацією суспільства В. Липинський вважав оптимальною для українців на даному етапі політичної зрілості та національної самоідентифікації. «Не розперезана республіканська свобода і не самодержавна диктатура», а саме поміркована монархія уособлює, на думку

В. Липинського, усі переваги державно-політичного ладу [12, с. 417]. Учений позиціонував себе як принциповий прихильник монархії у традиційній для українців формі гетьманату. Саме спадщиною козацької держави В. Липинський обґрунтував «історичний легітимізм» українців на власну державу та виправданість монархічної форми правління.

Усі великі держави, за переконанням мислителя, обов'язково проходили монархічний етап розвитку, на якому у них викристалізовувалося почуття національної ідентичності, персоніфіковане в особі монарха. Такий етап повинна пройти і українська нація. «Ми досі не розвинулися в націю через те, що під час Руїни знищили свою козацьку монархію. Весь час після смерті Великого Богдана був для нашого національного розвитку... «пропащим часом»... Без надолуження того «пропащого часу», – писав В. Липинський, – без збудування українського Гетьманства-Монархії... ми на віки останемось нацією недорозвиненою, нацією в літературі, нацією калікою» [8, с. 86].

Таким чином, майбутня незалежна держава видавалася В. Липинському спадковою монархією на чолі з Гетьманом як символом нації та представником всього суспільства. При цьому мислитель не був адептом абсолютних монархій російського зразка («напівазіатських деспотій»), називаючи їх «спадковими диктатурами» [8, с. 42]. Українська «правова монархія», що «стоїть під одним для цілого народу законом» будувалася на принципах конституціоналізму та розподілу влад на три гілки [12, с. 417].

Функції влади у майбутній монархії розподілялися так: Гетьман, який персоніфікує і репрезентує державу, є представником аристократичної династії, що уособлює вищість і авторитет; Гетьманська Управа – виконавчий орган, який очолює і організовує внутрішню і зовнішню політику (члени управи призначаються Гетьманом за погодженням з Радою Присяжних); Законодавчий Орган – класократичне представництво, куди обираються кращі представники від селянських, робітничих, купецьких та інших станів (партійне представництво заперечувалося); Рада Присяжних – вищий судовий орган, на який покладалися в тому числі наглядові функції за Гетьманом [18].

В. Липинський, відповідно до сучасних класифікацій форм правління, був прихильником дуалістичної конституційної монархії. Гетьман як «суверен незалежності української нації» та верховний головнокомандувач формував і очолював виконавчу владу. Орган законодавчої влади мав складатися з двох палат, територіальної та трудової, або нижчої та вищої. Перша мала представляти інтереси окремих земель України, друга – організацій працівників та професійних спілок. До нижчої палати (з'їзду Рад окремих земель) входили представники окремих земельних Рад (по 3-4 представники від кожної землі), вибрані у кожній землі відповідно до усіх демократичних принципів виборчого права. Вища палата представляла класократичні трудові організації та професійні спілки – селянсько-хліборобські, робітничі, наукові, релігійні, освітні, промислові, фінансові тощо [14, с. 147].

Таким чином, модель «правової», «трудової» монархії В. Липинського базувалася на існуванні трьох незалежних гілок влади – виконавчої (Гетьман та Гетьманська Управа), законодавчої (Законодавчий Орган, що складався з двох палат, територіальної та трудової, або нижчої та вищої) та судової (Рада Присяжних). В концепції мислителя спостерігаємо наявність елементів системи стримувань та противаг між гілками влади. В дусі дуалістичної конституційної монархії передбачалися два сильних центри влади: монарх та парламент. При цьому фрагментарність думок, залишених мислителем у міркуваннях щодо балансу влади, не дозволяє пролити більше світла на дану проблематику. Водночас двопалатна будова Законодавчого Органу наводить на думки щодо прихильності В. Липинського або до ідей федеративного державно-

територіального устрою, або ж до теорій децентралізації у вигляді виразно вираженого розвитку місцевого самоврядування.

Попри заперечення політичних партій (замість партійного представництва проголошувався принцип класократії) та властивого ліберальній демократії парламентаризму, В. Липинський виступає прихильником політичного плюралізму, стверджуючи, що «для опозиції Його Величності завжди буде місце поруч уряду Його Величності в нашій Гетьманській Україні» [8, с. 40]. Залишаючи за опозицією традиційне для неї у демократичній політичній системі місце контролера та критика влади, мислитель водночас бачить у легальній опозиції механізм ротації політичної еліти. У політичній концепції В. Липинського також проголошувалися гарантії дотримання демократичних прав та свобод, зокрема недоторканості особи та приватної власності. Як помітно з вище викладеного, мислитель був прихильником принципу розподілу влади та демократичних принципів виборів.

Важливе місце в обґрунтуванні оптимальної для України форми держави у науковій спадщині В. Липинського займає розуміння співвідношення понять «нація» – «державна». У мислителя ці поняття по суті ототожнюються. Принцип формування нації за Липинським – «територіальний патріотизм» – почуття солідарності між усіма мешканцями України незалежно від їхнього етнічного походження. Територіальний патріотизм В. Липинський протиставляє етнічному націоналізму та шовінізму. Погляди мислителя відповідають концепціям політичної та громадянської нації.

Згідно з преконаннями В. Липинського, без власної держави Україна ніколи не зможе мати перспективи державотворчої нації. Через «державу» до «нації» – варіант націєтворення за Липинським. Причому формою держави повинна бути запропонована мислителем спадкова монархія. В. Липинський писав: «Без української Монархії – в формі діничного, а не виборного Гетьманства – не може повернути до Української Нації політично-чесна, державно-творча частина помосковлених і спольщених дворянських верхів хліборобського класу: не може бути сформована... селянсько-хліборобська аристократія», покликана об'єднати українське суспільство і повести його до державо-та нації творення [9, с. 387].

Специфіка позиції В. Липинського щодо проблематики форм держави стає більш зрозумілою у контексті поглядів інших ідеологів українського консерватизму – С. Томашівського та В. Кучабського, які, у значній мірі, розвивають та доповнюють концепцію основоположника українського консерватизму.

С. Томашівський, на відміну від В. Липинського, не проводить чіткого розмежування між монархією і республікою, не ототожнюючи останню із демократією водночас. Мислитель дотримується вірного з позицій сучасної політичної науки постулату, що як демократичні, так і недемократичні режими можуть бути властиві як республіканським, так і монархічним формам правління. При цьому С. Томашівський однозначно засуджує абсолютну форму монархії, передусім у її східнодеспотичному (московському) варіанті.

Аналізуючи політичний лад держав епохи античності, вчений приходить до висновку про можливість самозаміни форм правління шляхом переходу у свою протилежність внаслідок мирної еволюції. С. Томашівський не відкидає прийнятності для України республіканської форми державного правління за умови, що вона еволюціонує з традиційної для українців монархічної форми правління. Лише остання, на думку мислителя, допоможе консолідувати суспільство, подолати протиріччя між соціальними угрупованнями та чвари між політичними лідерами, тому починати традицію українського державотворення однозначно потрібно з монархії. С. Томашівський був прихильником виборності посади монарха. Мислитель водночас

підкреслював особливу роль Галичини та греко-католицької церкви у процесі українського державотворення та європеїзації українців.

В основу політичних тверджень В. Кучабського було покладено детальний аналіз розвитку української державності в епоху національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Мислитель доходить висновку про неможливість створення концепції універсального, придатного для різних епох та культурних традицій державно-політичного ладу. Наслідком процесів демократизації та супроводжуючої її анархізації суспільно-політичного життя, вважає учений, часто виступає перехід до диктатури, вади якої В. Кучабський нещадно викриває на прикладі більшовизму. Засуджуючи республіканську форму правління як демократичного, так і диктаторського зразка, мислитель позиціонує себе адептом монархії.

На чолі процесу державотворення В. Кучабський бачив «людей військового духу і організації» з огляду на втрату іншими суспільними верствами можливостей очолити дані процеси. Водночас мислитель не заперечував ролі у державному будівництві великих землевласників, селянства та інтелігенції за умови відродження їхніх державницьких інстинктів.

Стає зрозумілим, що представники української політичної думки консервативного спрямування В. Липинський, С. Томашівський та В. Кучабський були прихильниками монархічної форми правління, спираючись у своїх теоріях державного будівництва на ідеї відповідно «правової трудової монархії», «клерикальної монархії» та «міліарної монархії». Аналізуючи національно-визвольні змагання Українського народу 1917-1921 рр., вище перелічені мислителі високо цінували надбання держави гетьмана П. Скоропадського, при цьому різко критикуючи анархію та міжусобиці періоду Центральної Ради та Директорії. Погляди учених у багатьох питаннях були співзвучними. В обґрунтуванні монархічної форми правління найбільш універсальну теорію вибудував В. Липинський. Водночас механізм балансу влади не був чітко розписаний у жодній із концепцій.

Таким чином, визначний ідеолог українського консерватизму та один із основоположників вітчизняної політичної науки В'ячеслав Липинський у своєму науковому доробку визначав три форми державно-політичного ладу: демократію з республікою, охлократію з диктатурою та класократію із правовою монархією. Саме третю форму державного будівництва В. Липинський вважав оптимальною для українців на даному етапі їхньої політичної зрілості та національної самоідентифікації. Учений позиціонував себе як принциповий прихильник монархії у традиційній для українців формі гетьманату.

Українська «правова трудова монархія», за В. Липинським, будувалася на принципах конституціоналізму та розподілу влади на три гілки: Гетьман, який персоніфікує і репрезентує державу, є представником аристократичної династії, що уособлює вищість і авторитет (глава держави та глава виконавчої влади); Гетьманська Управа – виконавчий орган, який очолює і організовує внутрішню і зовнішню політику (члени управи призначаються гетьманом за погодженням з Радою Присяжних); Законодавчий Орган (мав складатися з двох палат, територіальної, що мала представляти інтереси окремих земель України, та трудової, що мала представляти інтереси організацій працівників та професійних спілок – класократичного представництва, куди обираються кращі представники від селянських, робітничих, купецьких та інших станів); Рада Присяжних – вищий судовий орган, на який поклалися в тому числі наглядові функції за Гетьманом.

Попри заперечення політичних партій (замість партійного представництва проголошувався принцип класократії) та властивого ліберальній демократії парламентаризму, В. Липинський виступає прихильником політичного плюралізму,

наявності політичної опозиції, гарантій дотримання демократичних прав та свобод, а також принципу розподілу влади та демократичних принципів виборів.

Можемо констатувати, що конституційна модель В. Липинського, відповідно до сучасних класифікацій форм правління, в найбільшій мірі була наближеною до дуалістичної конституційної монархії, зберігаючи при цьому основні ознаки демократичного режиму.

Наукові концепції та ідеї В. Липинського потребують нового прочитання та подальшого глибокого вузькопроблемного аналізу.

Список використаної літератури

1. Гелей С. Д. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності / С.Д. Гелей. – Львів : Коопосвіта, 1998. – 532 с. ; Helei S. D. Vasyl Kuchabskyi: vid natsionalnoi ideii do derzhavnosti / S.D. Helei. – Lviv : Kooposvita, 1998. – 532 s

2. Гордієнко М. Г. Сутність та основні засади концепції української державності В'ячеслава Липинського : автореф. дис. ... канд. політ. Наук : спец. 23.00.01 / Михайло Григорович Гордієнко ; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 1999. – 23 с. ; Hordiienko M. H. Sutnist ta osnovni zasady kontseptsii ukrainskoi derzhavnosti Viacheslava Lypynskoho : avtoref. dys. ... kand. polit. Nauk : spets. 23.00.01 / Mykhailo Hryhorovych Hordiienko ; Kyivskiy un-t im. Tarasa Shevchenka. – Kyiv, 1999. – 23 s.

3. Гринів О. І. Українська націологія між світовими війнами: історичні нариси / О.І. Гринів. – Львів : Світ, 2008. – 430 с. ; Hryniv O. I. Ukrainska natsiologhiia mizh svitovymu viinamy: istorychni narisy / O. I. Hryniv. – Lviv : Svit, 2008. – 430 s.

4. Демиденко Н. М. «Речник суспільної злагоди»: В'ячеслав Липинський та його ідеологічна доктрина державотворення в Україні у 20-х роках ХХ століття [Електронний ресурс] / Н. М. Демиденко // Сумська старовина. – 2014. – № 43-44. – С. 100-106. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/SumS_2014_43-44_12 ; Demydenko N. M. «Rechnyk suspilnoi zlahody»: Viacheslav Lypynskiy ta yoho ideolohichna doktryna derzhavotvorennia v Ukraini u 20-kh rokakh XX stolittia [Elektronnyi resurs] / N.M. Demydenko // Sumska starovyna. – 2014. – № 43-44. – S. 100-106. – Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/UJRN/SumS_2014_43-44_12

5. Консерватизм : антологія / упоряд. О. Проценко. – Київ : Смолоскип, 2008. – 820 с. ; Konservatyzm : antologhiia / uporiad. O. Protsenko. – Kyiv : Smoloskyp, 2008. – 820 s.

6. Кучабський В. Большевизм і сучасне завдання українського заходу / В. Кучабський. – Львів, 1925. – 126 с. ; Kuchabskyi V. Bolshevyzm i suchasne zavdannia ukrainskoho zakhodu / V. Kuchabskyi. – Lviv, 1925. – 126 s.

7. Липинський В. Листи до братів хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму/ В. Липинський. – Київ : Київ-Філадельфія, 1995. – 470 с. ; Lypynskiy V. Lysty do brativ khliborobiv. Pro ideiu i orhanizatsiiu ukrainskoho monarkhizmu/ V. Lypynskiy. – Kyiv : Kyiv-Filadelfiia, 1995. – 470 s.

8. Липинський В. Листи до братів хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму [Електронний ресурс] / В. Липинський. – Відень, 1919-1926. – 580 с. – Режим доступу : <http://diasporiana.org.ua/ideologiya/3615-lipinskiy-v-listi-do-brativ-hliborobiv-pro-ideyu-i-organizatsiyu-ukrayinskogo-monarkhizmu/> ; Lypynskiy V. Lysty do brativ khliborobiv. Pro ideiu i orhanizatsiiu ukrainskoho monarkhizmu [Elektronnyi resurs] / V. Lypynskiy. – Viden, 1919-1926. – 580 s. – Rezhym dostupu : <http://diasporiana.org.ua/ideologiya/3615-lipinskiy-v-listi-do-brativ-hliborobiv-pro-ideyu-i-organizatsiyu-ukrayinskogo-monarkhizmu/>

9. Липинський В. Листи до братів хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст. : хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 328-477 ; Lypynskiy V. Lysty do brativ khliborobiv.

Pro ideiu i orhanizatsiiu ukrainskoho monarkhizmu // Politolohiia. Kinets XIX – persha polovyna XX st. : khrestomatiia / za red. O. I. Semkiva. – Lviv : Svit, 1996. – S. 328-477

10. Липинський В. Релігія і церква в історії України [Електронний ресурс] / В. Липинський. – Філадельфія, 1925. – 111 с. – Режим доступу : <http://diasporiana.org.ua/religiya/1197-lipinskiy-v-religiya-i-tserkva-v-istoriyi-ukrayini/> ; Лупynський В. Relihiia i tserkva v istorii Ukrainy [Elektronnyi resurs] / V. Lypynskiy. – Filadelfiia, 1925. – 111 s. – Rezhym dostupu : <http://diasporiana.org.ua/religiya/1197-lipinskiy-v-religiya-i-tserkva-v-istoriyi-ukrayini/>

11. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659 [Електронний ресурс] / В. Липинський. – Відень, 1920. – 304 с. - Режим доступу : <http://diasporiana.org.ua/politologiya/6515-lipinskiy-v-ukrayina-na-perelomi-1657-1659-zamitki-do-istoriyi-ukrayinskogo-derzhavnogo-budivnitstva-v-xvii-im-stolitti/> ; Лупynський В. Ukraina na perelomi. 1657-1659 [Elektronnyi resurs] / V. Lypynskiy. – Viden, 1920. – 304 s. - Rezhym dostupu : <http://diasporiana.org.ua/politologiya/6515-lipinskiy-v-ukrayina-na-perelomi-1657-1659-zamitki-do-istoriyi-ukrayinskogo-derzhavnogo-budivnitstva-v-xvii-im-stolitti/>

12. Листування В. Липинського / ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. — Київ : Смолоскип, 2003. – Т.1. - 960 с. ; Lystuvannia V. Lypynskoho / red. Ya. Pelenskyi, R. Zalutskyi, Kh. Pelenska ta in. — Kyiv : Smoloskyp, 2003. – Т.1. - 960 s.

13. Передерій І. Г. В'ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець : моногр. / І. Г. Передерій. – Полтава : ПолтНТУ, 2012. – 621 с. ; Perederii I. H. Viacheslav Lypynskiy: etnichnyi poliak, politychnyi ukrainets : monohr. / I. H. Perederii. – Poltava : PoltNTU, 2012. – 621 s.

14. Потульницький В. А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній думці) / В. А. Потульницький. – Київ : Либідь, 1992. – 232 с. ; Potulnytskyi V. A. Istoriia ukrainskoi politolohii (Kontseptsii derzhavnosti v ukrainskii zarubizhnii istoryko-politychnii dumtsi) / V. A. Potulnytskyi. – Kyiv : Lybid, 1992. – 232 s.

15. Ситник О. В'ячеслав Липинський і Дмитро Донцов: дві концепції української державності [Електронний ресурс] / О. Ситник // Українознавчий альманах. – 2011. – Вип. 5. – С. 108-111. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2011_5_37 ; Sytnyk O. Viacheslav Lypynskiy i Dmytro Dontsov: dvi kontseptsii ukrainskoi derzhavnosti [Elektronnyi resurs] / O. Sytnyk // Ukrainoznavchyi almanakh. – 2011. – Vyp. 5. – S. 108-111. – Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2011_5_37

16. Тишкун Ю. Я. Термінологічний аналіз поняття державний апарат у «Листах до братів-хліборобів» В. Липинського / Ю. Я. Тишкун // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Політологія. – 2012. – Т. 197, Вип. 185. – С. 16-20 ; Tyshkun Yu. Ya. Terminolohichnyi analiz poniattia derzhavnyi aparat u «Lystakh do brativ-khliborobiv» V. Lypynskoho / Yu. Ya. Tyshkun // Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly]. Ser. : Politolohiia. – 2012. – Т. 197, Вуп. 185. – S. 16-20.

17. Томашівський С. Під колесами історії [Електронний ресурс] / С. Томашівський. – Нью-Йорк, 1962. – 111 с. – Режим доступу : <http://diasporiana.org.ua/politologiya/151-tomashivskiy-s-pid-kolesami-istoriyi/> ; Tomashivskiy S. Pid kolesamy istorii [Elektronnyi resurs] / S. Tomashivskiy. – Niu-York, 1962. – 111 s. – Rezhym dostupu : <http://diasporiana.org.ua/politologiya/151-tomashivskiy-s-pid-kolesami-istoriyi/>

18. Центральний державний історичний архів України у м. Львові – Ф. 359, оп.1, спр. 9, арк. 23, 24, 74 ; Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Lvovi – F. 359, op.1, spr. 9, ark. 23, 24, 74.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2016 р.

R. Demchyshak

**FORMS OF GOVERNMENT AND AUTHORITY DISTRIBUTION ISSUE IN
VYACHESLAV LYPYNSKY'S CONCEPT OF POLITICAL SCIENCE**

The article deals with the scientific views of Vyacheslav Lypynsky, a well-known thinker, an ideologue of Ukrainian conservatism and one of the national political science founders. The activist's politological concept is analyzed in connection with forms of government, political system and authority distribution issues.

It is stated that the philosopher determines three forms of political system such as a democracy with a republic, an ochlocracy with dictatorship and klasokratia (classocracy) with a legal monarchy. The article confirms just a third form of political system to be recognized by V. Lypynsky as the most favorable one for the Ukrainians under existing conditions of political development and national identification. The scientist showed himself as a high-principled supporter of monarchy in the traditional for Ukrainian people form, known as Hetmanate.

According to V. Lypynsky Ukrainian «legal monarchy» was based on the principals of constitutionalism and authority distribution into three branches such as Hetman (head of state) who personifies and deputizes the state being a representative of an aristocratic dynasty that impersonates the supreme power as well as prestige; Hetman Board being an executive branch that stands at the head of internal and external policies (members of the Board are nominated by a hetman and agreed with Jury trial); Legislative Body (supposed to be formed of two chambers: territorial to represent the interests of Ukrainian regions and labor to stand for concerns of organizations, workers and trade unions that is representation of klasokratia form where the best delegates of peasant, working, merchant and other classes are chosen to); Jury Trial is the highest judicial authority fulfilling supervisory functions for Hetman.

The author clarified that despite the denial of party representation (it was replaced by delegates of klasokratia), V. Lypynsky was a supporter of political pluralism, democratic principles of elections, personal immunity, private property and other symbols of democracy.

Key words: monarchy, republic, klasokratia, democracy, ochlocracy.

УДК 327.36:327.7(477)

Л.О. Дорош, О.Б. Лагода

**SWOT-АНАЛІЗ МИРОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ
СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ МІЖНАРОДНІЙ ТА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ**

Досліджено специфіку миротворчої діяльності України на сучасному етапі із врахуванням подій на Сході України. Виокремлено загальні переваги та недоліки, а також можливі перспективи та загрози подальшої участі України у діяльності з підтримання міжнародного миру і безпеки та розроблено оптимальний варіант збереження участі України у миротворчій діяльності і водночас залучення українських миротворців до врегулювання конфлікту на Сході України.

Ключові слова: миротворчість, міжнародні миротворчі операції, збройні конфлікти, конфлікт на Сході України.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. ознаменувався значною кількістю політичних трансформацій на глобальній арені: крах біполярної системи міжнародних відносин, виникнення великої кількості конфліктів як локального, так і регіонального характеру, деструктивна діяльність терористичних організацій, існування значної кількості

міждержавних та внутрішніх збройних конфліктів, поява нового способу ведення бойових дій – кібервійни тощо. Всі ці чинники становлять значну загрозу міжнародному миру та безпеці і змушують як держави, так і міжнародні організації вдаватися до активної миротворчої політики з метою попередження та зменшення загроз існуючому міжнародному порядку.

Сьогодні жодна держава не спроможна гарантувати свою національну безпеку тільки власними силами. У сучасному глобалізованому світі це можливо лише за умови колективних зусиль багатьох держав, зокрема у форматі спільної участі у діяльності з підтримки глобального миру під егідою багатьох міжнародних організацій у сфері безпеки. Відтак, дедалі частіше збройні сили різних держав долучаються до проведення міжнародних миротворчих операцій (ММО). Україна надає особливо важливого значення такій діяльності, розглядаючи її як важливий елемент своєї зовнішньої політики. Розширюється географія застосування миротворчих підрозділів, з'являються нові форми участі, методи проведення миротворчих операцій. Наша держава все активніше надає підрозділи власних Збройних сил для участі в таких операціях. Однак у зв'язку із розгортанням російсько-української війни на Сході України постає питання про формат залучення українських миротворців до АТО без порушення при цьому міжнародних зобов'язань України перед світовою спільнотою. На сучасному етапі ці питання особливо актуалізуються для нашої держави, а тому потребують детального вивчення. Отже, метою цієї розвідки є з'ясування переваг та недоліків миротворчої діяльності України, викликів та перспектив, які стоять перед нею як контрибутором міжнародного миру та безпеки у світлі безпекових загроз сьогодення із використанням методики SWOT-аналізу.

Проблематика участі України у міжнародних операціях з підтримання глобального миру і безпеки не залишається поза увагою науковців та публіцистів, котрі висвітлюють різні її аспекти. Варто зауважити, що у працях зарубіжних науковців більше досліджуються загальні питання щодо особливостей феномену миротворчості, а участь України у ММО розглядається лише в контексті її залучення до миротворчих ініціатив міжнародних та регіональних організацій або у форматі співробітництва та аналізу двосторонніх відносин з окремими державами. До прикладу, І. Булгаков [18] розглядає участь України у міжнародних операціях крізь призму співпраці України та США. Автор наголошує на розвитку двостороннього співробітництва країн як на ключовому чиннику, що впливає на збільшення військового потенціалу України та зростання її авторитету у світі.

У працях українських авторів різнопланово аналізується участь України у миротворчій діяльності, вплив на забезпечення національних інтересів України, її імідж та відносини з іншими державами. На особливу увагу заслуговують розробки фахівців Національної академії стратегічних досліджень України. Зокрема, це праці Г. Перепелиці [15], Ю. Цюрко [19], у яких відображено сучасні проблеми європейської безпеки, виявлено тенденції розвитку конфліктів у європейському регіоні та шляхи їх врегулювання.

У низці праць здійснено аналіз співробітництва України та її Збройних Сил із такими організаціями як ООН, НАТО та ОБСЄ. Зокрема, такі науковці як О. Мещерякова [11], Ю. Овчаренко [13] здійснили аналіз переваг та недоліків участі України у миротворчій діяльності під егідою ООН. Спільні миротворчі дії України та ОБСЄ досліджували А. Каляєв [8-9], У. Ільницька [7] та ін. На особливу увагу заслуговують дослідження Українського центру політичних і економічних досліджень імені О. Разумкова [12].

Разом з тим, незважаючи на свою актуальність, проблема участі України у миротворчій діяльності залишається недостатньо розробленою і лише частково

висвітленою. У більшості наукових досліджень із проблематики участі національних контингентів у миротворчих операціях переважно розглядаються окремі його сторони. Так, багато науковців (О. Бондаренко [1], С. Гаценко [3], Г. Гозуватенко [4], Є. Марчук [10] та ін.) досліджували особливості діяльності українських миротворців за кордоном, однак мало хто розглядав перспективи їх залучення до врегулювання конфлікту на Сході України. Більшість дослідників акцентують увагу на залученні миротворців ООН та ЄС до врегулювання вищезгаданої проблеми, залишаючи питання залученості українських миротворців до АТО поза увагою. Достатньо новим для сучасної політичної думки залишається питання можливої дислокації миротворчих сил ООН на території України з метою деескалації конфлікту.

Отже, миротворчість є невід'ємною складовою забезпечення національної та міжнародної безпеки держав, недопущення поширення наслідків воєнних конфліктів у світі. Варто зауважити, що питання безпеки все частіше постає перед міжнародною спільнотою, адже сучасні загрози часто виходять за межі національних кордонів, тому повинні ліквідуватися не лише на державному, а й на регіональному, а за умов їх ескалації, і на глобальному рівнях шляхом об'єднання колективних зусиль багатьох держав. Окрім того на сучасному етапі жодна держава, незалежно від рівня свого військового потенціалу, не спроможна гарантувати свою безпеку тільки власними силами. Відтак, дедалі частіше збройні сили багатьох держав світу залучаються до участі у діяльності з підтримання глобального миру та безпеки.

Україна вперше долучилася до миротворчої діяльності у 1992 р. для врегулювання конфлікту на території колишньої Югославії. За період з 1992-2016 рр. понад 40 тис. військовослужбовців ЗСУ взяли участь в таких операціях на територіях майже 20 країн світу. На сучасному етапі миротворча діяльність України може бути оцінена з двох позицій: як діяльність, що має більше переваг для нашої держави, або ж навпаки, як така, що є невиправданою і недоцільною. Варто зауважити, що другий підхід особливо чітко сформувався саме в період з 2014 р. у зв'язку з подіями на Сході України. Відтак, неможливо здійснити оцінку миротворчої діяльності, не розглянувши всіх аспектів та підходів до її характеристики. Детальний аналіз та оцінка миротворчої діяльності України на сучасному етапі у світлі новітніх загроз міжнародній безпеці та враховуючи конфлікт на Сході нашої держави можливі із використанням методики SWOT-аналізу, котра передбачає вивчення особливостей участі України в діяльності із забезпечення міжнародного миру і безпеки з позиції їх розгляду за такими чинниками: переваги, недоліки, перспективи та загрози (Табл. 1.).

Недоліки та загрози умовно диференційовані як такі, що є відносно незначними чи мають тимчасовий характер, та такі, що містять потенційну небезпеку для основних сфер суспільства України чи потребують значних витрат і часу для їх усунення. Переваги – це сильні сторони миротворчості, а перспективи – це ті переваги, які надають можливості значного позитивного ефекту від такої діяльності для України в майбутньому. Такий аналіз дозволить з'ясувати та у майбутньому врахувати всі причини та наслідки попередніх невдач участі України в діяльності із забезпечення міжнародного миру і безпеки, а також виділити перспективи подальшої участі України у ММО.

Систематизуючи основні компоненти, за якими здійснено SWOT-аналіз миротворчої діяльності України на сучасному етапі, слід відзначити, що загалом за роки незалежності Україна здобула статус виваженого, послідовного та неупередженого контрибутора міжнародного миру та безпеки.

Таблиця 1.

SWOT-аналіз участь України у миротворчій діяльності

<p>Переваги:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Зростання авторитету України на глобальній арені та інтенсифікація відносин із впливовими міжнародними організаціями, головно ООН. • Створення сприятливого клімату для активізації співробітництва з багатьма державами світу. • Підвищення рівня боєздатності українських збройних сил. • Набуття нових теоретичних та практичних знань військових, зростання професійного досвіду. • Підвищення взаємосумісності сил і засобів Збройних Сил України з миротворчими контингентами інших держав. • Надходження додаткових фінансових ресурсів до державного бюджету. • Високий рівень фінансового забезпечення українських миротворців. 	<p>Недоліки:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Недосконалість національного законодавства у сфері миротворчої діяльності України. • Відсутність цілісної системи узагальнення та впровадження досвіду участі українських підрозділів у миротворчих операціях. • Загроза здоров'ю та життю миротворців. • Відсутність соціальних гарантій та державної політики, спрямованої на соціальну адаптацію колишніх миротворців. • Недостатній рівень підготовки військовослужбовців та проблеми добору миротворців. • Відсутність розвиненої цивільної складової України у миротворчій діяльності. • Застарілість техніки, проблеми матеріально-технічного забезпечення. • Низький рівень володіння українськими миротворцями іноземними мовами.
<p>Перспективи:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Розширення та розвиток конструктивного співробітництва з державами світу та міжнародними організаціями з питань безпеки. • Підтримка безпеки в регіоні. • Створення окремого професійного миротворчого відділу. • Розвиток новітніх технологій, реформування та модернізація української армії. • Зростання цивільної складової в складі українських миротворчих ротаций, розширення участі приватних комерційних українських компаній. • Вдосконалення українського законодавства у сфері миротворчості. • Залучення жінок до миротворчості. • Залучення миротворців до проведення АТО. 	<p>Загрози:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Багатовекторність зовнішньої політики як перешкода національним інтересам. • Загострення конфліктів та погіршення відносин з державою, де перебувають миротворці. • Ризик залучення до реальних чи потенційних конфліктів як їх прямого чи опосередкованого учасника. • Проблеми матеріально-технічного забезпечення та відбору майбутніх миротворців. • Негативний вплив АТО.

Участь України у ММО є економічно вигідною. Станом на 2013 р. за миротворчу діяльність Україна отримала лише від ООН в якості компенсації близько 500 млн. дол. США [14]. Окрім того, саме фінансове забезпечення є одним із пріоритетних чинників, що спонукає військовослужбовців до участі в ММО [6]. Позитивом є й те, що під час проведення миротворчих операцій українські миротворці здобувають певні навички, які згодом можуть застосовувати в своїй країні не лише під час участі у бойових діях. Зокрема, перебування в іншій країні дозволяє їм вдосконалити свої дипломатичні навички, вміння співпрацювати та знаходити компроміси [18, р. 53].

До недоліків участі України у міжнародній миротворчій діяльності слід віднести те, що чинне законодавство щодо залучення України до ММО недостатньо повно відповідає актуальним потребам сьогодення. Ускладненою та доволі проблемною є процедура прийняття рішення про направлення контингентів за кордон, його передислокації тощо [3, с. 32]. Негативом є й те, що українські миротворці володіють недостатнім рівнем підготовки. Чимало проблем виникає із соціальним забезпеченням та реабілітацією військових, котрі повернулися з ММО.

До основних перспективи участі України у міжнародній миротворчій діяльності слід віднести те, що сьогодні миротворчість стає каталізатором розвитку співпраці багатьох держав. Така діяльність відповідає національним інтересам України – сприяє налагодженню взаємовигідних контактів [17]. Для України участь у ММО має ключове значення, оскільки вона розглядає її як засіб зміцнення власної національної безпеки через створення стабільного зовнішньополітичного середовища та налагодження надійних комунікативних зв'язків [16, с. 26].

Особливим фактором, який слід брати до уваги при розгляді перспектив миротворчості України, є залучення миротворців до АТО та навпаки – військовослужбовців, що мають досвід служби у зоні проведення АТО, до миротворчої діяльності. До прикладу, досвід участі у врегулюванні конфліктів або веденні бойових дій мають шоста ротація українського контингенту в ДРК [5] та п'ятнадцята ротація українських миротворців у Косово [2]. Однак, на нашу думку, передусім доцільніше було б залучати до АТО саме тих військовослужбовців, котрі мають досвід участі в миротворчій діяльності. Сьогодні багато колишніх миротворців (особливо тих, котрі перебували в Афганістані та Іраку) воюють у добровільних українських батальйонах. Українські військові з досвідом участі в ММО сьогодні є не лише основою професійного війська, а й рушійною силою нашої нації, патріотично налаштованими людьми, котрі борються за національну ідею. Саме тому, на нашу думку, таких людей необхідно залучати до активної діяльності в рамках створення навчально-тренувальних центрів з підготовки українських бійців – майбутніх учасників АТО. На жаль, досі не існує практики залучення миротворців до АТО як командирів окремих батальйонів. Враховуючи той факт, що сьогодні наші миротворці високо оцінюються як ООН, так і НАТО як фахівці вищого рівня, вважаємо, що залучення до АТО частини тих військових, котрі сьогодні беруть активну участь у миротворчій діяльності за кордоном, є необхідним. Саме таких людей необхідно залучати до керівництва бригадами наших військових на Сході.

Звичайно, говорити про повну відмову від участі у миротворчій діяльності на сучасному етапі є недоцільно, адже її переваги значно перебивають негативи, котрі значною мірою пов'язані з проблемою вдосконалення матеріально-технічної, законодавчої бази миротворчої діяльності України, рівня підготовки миротворців тощо. Всі ці проблеми можуть бути вирішеними виключно в процесі подальшої участі в миротворчій діяльності. Однак, на нашу думку, варто дещо змінити формат участі в ММО, передусім за рахунок скорочення кількості миротворчих місій, і, натомість розширення участі у вже діючих місіях шляхом збільшення їх цивільної складової.

Окрім того варто активно залучати миротворців до врегулювання конфлікту на Сході України. Однак тут важливо з'ясувати, яким чином необхідно залучати миротворців до АТО. Адже повне згортання миротворчої діяльності України означає припинення співробітництва у сфері безпеки з розвиненими країнами, втрату потенційно можливих шляхів інтенсифікації відносин із впливовими світовими акторами, певні скорочення надходжень до бюджету України тощо. Саме тому повне відкликання миротворців є недоцільним на сучасному етапі.

Окремо слід розглянути негативний вплив АТО. Йдеться про те, що нестабільна внутрішньополітична ситуація в країні також впливає на сприйняття України міжнародним співтовариством та її імідж як миротворця. Так, тривала війна на Сході України та неефективність будь-яких спроб її завершення є вагомими аргументами твердження про недоцільність участі України в ММО на даний час. Оскільки справедливими стають заяви, що Україна спершу повинна навести лад на свої території і лише потім вирішувати внутрішні проблеми інших держав. Негативний вплив у цьому аспекті відіграє і російська пропаганда, котра дезінформує міжнародну спільноту щодо стану подій та перебігу конфлікту в Україні. І хоча сьогодні жодна країна, на території якої наші миротворці залучені до врегулювання конфлікту, офіційно не висловила бажання про виведення українських миротворців з її території, мотивуючи це ситуацією в Україні, однак таку можливість ніколи не можна виключати, потенційна загроза існує, і тому потребує особливої уваги та заходів для її недопущення. Звичайно, вирішення конфлікту як найкращий варіант подолання цієї загрози є надзвичайно складним, оскільки залежить від багатьох умов, котрі наша держава не може реалізувати лише власними силами. Саме тому найкращим виходом із цієї ситуації та попередженням такої загрози є передусім максимальне використання Україною інформаційних технологій та успішне ведення інформаційної війни з Росією.

Відтак, миротворча діяльність України містить багато як позитивних, так і негативних аспектів, котрі потребують обов'язкового врахування перед прийняттям рішення про участь у тій чи іншій операції з підтримання миру і безпеки, адже перелік поставлених до виконання завдань, формат залучення українських миротворців до ММО та особливості проведення кожної миротворчої операції мають свою специфіку. Однак загалом участь України у операціях з підтримання світового миру і безпеки є досить перспективним та вигідним елементом її міжнародної діяльності, котрий за умов вирішення існуючих недоліків та врахування можливих загроз участі України у ММО може стати однією із ключових передумов становлення України як могутньої та розвиненої держави, впливової не лише у своєму регіоні, а й у світі.

Отже, враховуючи події на Сході України та розуміючи виклики та загрози національній та європейській безпеці, вважаємо за доцільне зазначити, що висока оцінка наших миротворців як в ООН, так і в НАТО як фахівців вищого рівня, робить необхідним залучення до АТО у повній мірі частини тих військових, котрі сьогодні беруть активну участь у миротворчій діяльності за кордоном. Передусім йдеться про рівень командирів батальйонів, враховуючи той факт, що нерідко українські командири очолюють миротворчі підрозділи, котрі нараховують військових із багатьох країн світу. В такій ситуації необхідні не лише високі професійні вміння у військовій сфері, а й необхідні навички медіаторства, комунікабельність, дипломатичність тощо. Саме таких фахівців сьогодні необхідно залучати як до процесу створення та діяльності навчально-тренувальних центрів з підготовки українських бійців – майбутніх учасників АТО, так і до керівництва бригадами українських військових на Сході. Це дозволить підготувати професійних солдат, котрі будуть детально ознайомлені та треновані не лише вмінню правильного ведення військових операцій, розробці ефективних стратегій та правильному тактичному плануванню, а й здобудуть навички посередництва,

дипломатичності, вміння налагоджувати комунікацію із різними людьми, готовності до спонтанних, але обдуманих дій, правильному реагуванню на провокації тощо. Реалізація таких заходів дозволить ефективно використовувати досвід участі України у миротворчій діяльності і, водночас, отримувати переваги від такої участі й надалі.

Підсумовуючи, слід зазначити, що не зважаючи на воєнні дії на своїй території, наявність певних недоліків та загроз участі у міжнародній діяльності з підтримання глобального миру і безпеки, Україна продовжує виконувати свої міжнародні зобов'язання та брати активну участь у миротворчій діяльності, участь України у ММО є важливим вектором її зовнішньої політики і сприяє реалізації її національних інтересів, дозволяє посилити її міжнародний авторитет. Завдяки участі у миротворчій діяльності Україна успішно реалізовує національні інтереси, сприяє її утвердженню як активного суб'єкта міжнародних відносин, для якого демократичні цінності та права людини є пріоритетними та непорушними. На сучасному етапі здобутки та перспективи миротворчості є надзвичайно важливими, оскільки становлять ключову роль у подальшому становленні та позиціонуванні України як впливової розвиненої держави із миролюбною зовнішньою політикою, проблеми та перспективи здійснення якої у світлі сучасних викликів міжнародній та європейській безпеці є особливо перспективними для подальших наукових досліджень.

Список використаної літератури

1. Бондаренко А. Благородна справа – мир боронити / А. Бондаренко // Народна армія. – 2013. – № 17. – С. 3 ; Bondarenko A. Blahorodna sprava – myr boronyty / A. Bondarenko // Narodna armiiia. – 2013. – № 17. – S. 3.
2. Відбулася ротація українських миротворців у Косово [Електронний ресурс] // Zaxid.net. – 14.12.15. – Режим доступу : http://zaxid.net/news/showNews.do?vidbulasya_rotatsiya_ukrayinskih_mirotvortsiv_u_kosovo&objectId=1376268 ; Vidbulasia rotatsiia ukrainiskykh myrotvortsiv u Kosovo [Elektronnyi resurs] // Zaxid.net. – 14.12.15. – Rezhym dostupu : http://zaxid.net/news/showNews.do?vidbulasya_rotatsiya_ukrayinskih_mirotvortsiv_u_kosovo&objectId=1376268
3. Гаценко С. С. Вимоги до застосування національних контингентів і персоналу у міжнародній операції з підтримання миру і безпеки / С. С. Гаценко, А. М. Іващенко, С. Є. Хлонь // Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. – 2014. – №1. – С. 28-33 ; Hatsenko S. S. Vymohy do zastosuvannia natsionalnykh kontynhentiv i personalu u mizhnarodnii operatsii z pidtrymannia myru i bezpeky / S. S. Hatsenko, A. M. Ivashchenko, S. Ye. Khlon // Zbirnyk naukovykh prats Tsentru voienno-stratehichnykh doslidzhen Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy imeni Ivana Cherniakhovskoho. – 2014. – №1. – S. 28-33.
4. Гозуватенко Г. О. Розвиток міжнародних відносин України – пріоритетний напрям створення українського професійного війська / Г. О. Гозуватенко // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» : Держава та армія. – 2011. – № 693. – С. 257-262 ; Hozuvatenko H. O. Rozvytok mizhnarodnykh vidnosyn Ukrainy – priorytetnyi napriam stvorennia ukrainского profesiinoho viiska / H. O. Hozuvatenko // Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha» : Derzhava ta armiiia. – 2011. – № 693. – S. 257-262.
5. До Конго поїдуть 250 українських миротворців-учасників АТО [Електронний ресурс] // Racurs.ua. – 09.02.2016. – Режим доступу : <http://ua.racurs.ua/news/66179-do-kongo-poyidut-250-ukrayinskykh-myrotvorciv-uchasnykiv-ato> ; Do Konho poidut 250 ukrainiskykh myrotvortsiv-uchasnykiv ATO [Elektronnyi resurs] // Racurs.ua. – 09.02.2016. –

Rezhym dostupu : <http://ua.racurs.ua/news/66179-do-kongo-poyidut-250-ukrayinskyh-myrotvorciv-uchasnykiv-ato>.

6. За участь у війні українцям платитимуть 2 тисячі доларів [Електронний ресурс] // Tsn.ua. – 28.02.2011. – Режим доступу : <http://tsn.ua/groshi/za-uchast-u-viyni-ukrayincyam-platitimumut-2-tisyachi-dolariv.html> ; Za uchast u viini ukrainsiam platytimumut 2 tysiachi dolariv [Elektronnyi resurs] // Tsn.ua. – 28.02.2011. – Rezhym dostupu : <http://tsn.ua/groshi/za-uchast-u-viyni-ukrayincyam-platitimumut-2-tisyachi-dolariv.html>.

7. Ільницька У. Україна-ОБСЄ: активізація співробітництва у формуванні європейської системи безпеки та стабільності / У. Ільницька // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2015. – №27. – С. 115-121 ; Pnytska U. Ukraina-OBSIe: aktyvizatsiia spivrobitnytstva u formuvanni yevropeiskoi systemy bezpeky ta stabilnosti / U. Pnytska // Ukrainka natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku. – 2015. – №27. – С. 115-121.

8. Каляєв А. Збройні Сили України у миротворчих операціях ООН і ОБСЄ / А. Каляєв // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Історичні науки. – 2009. – №14. – С. 396-408 ; Kaliaiev A. Zbroini Syly Ukrainy u myrotvorchykh operatsiiakh OON i OBSIe / A. Kaliaiev // Naukovi zapysky [Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiiia"]. Istorychni nauky. – 2009. – №14. – С. 396-408.

9. Каляєв А. Історичні реалії та перспективи систем колективної безпеки у контексті безпекових імперативів державного управління / А. Каляєв // Ефективність державного управління. – 2015. – №. 42. – С. 21-28 ; Kaliaiev A. Istorychni realii ta perspektyvy system kolektyvnoi bezpeky u konteksti bezpekovykh imperatyviv derzhavnoho upravlinnia / A. Kaliaiev // Efektyvnist derzhavnoho upravlinnia. – 2015. – №. 42. – С. 21-28.

10. Марчук Є. Парадокси сучасного українського війська [Електронний ресурс] / Є. Марчук // Ukr. Media. – Режим доступу : <https://ukr.media/ukrain/218096/> ; Marchuk Ye. Paradoksy suchasnoho ukrainskoho viiska [Elektronnyi resurs] / Ye. Marchuk // Ukr. Media. – Rezhym dostupu : <https://ukr.media/ukrain/218096/>

11. Мещерякова О. В. Операції ООН з підтримання миру: усунення двозначностей / О. В. Мещерякова // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 42. – С. 70–76 ; Meshcheriakova O. V. Operatsii OON z pidtrymannia myru: usunennia dvoznachnostei / O. V. Meshcheriakova // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav. – 2008. – № 42. – С. 70–76.

12. Миротворчі операції – це репутація для країни та досвід для військових [Електронний ресурс] // Український центр політичних і економічних досліджень імені О. Разумкова. – 30.05.2012. – Режим доступу : http://www.uceps.org/ukr/article.php?news_id=987 ; Myrotvorchi operatsii – tse reputatsiia dlia krainy ta dosvid dlia viiskovykh [Elektronnyi resurs] // Ukrainskyi tsentr politychnykh i ekonomichnykh doslidzhen imeni O. Razumkova. – 30.05.2012. – Rezhym dostupu : http://www.uceps.org/ukr/article.php?news_id=987

13. Овчаренко Ю. Історичні та теоретико-методологічні основи міжнародної миротворчої діяльності під егідою ООН / Ю. Овчаренко // Актуальні проблеми державного управління. – 2011. – № 1. – С. 22-25 ; Ovcharenko Yu. Istorychni ta teoretyko-metodolohichni osnovy mizhnarodnoi myrotvorchoi diialnosti pid ehidoiu OON / Yu. Ovcharenko // Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia. – 2011. – № 1. – С. 22-25.

14. ООН у якості відшкодування за миротворчу діяльність перерахувала до українського бюджету півмільярда доларів [Електронний ресурс] // Мультимедійна платформа іномовлення України. – 24.01.2013. – Режим доступу : <http://www.ukrinform.ua/rubric-society/1448091-za-mirotvorchu-diialnist-ukraina-otrimala-vid-oon-500-mln-1789754.html> ; OON u yakosti vidshkoduvannia za myrotvorchu diialnist pererakhuvava do ukrainskoho biudzhetu

pivmiliarda dolariv [Elektronnyi resurs] // Multymediina platforma inomovlennia Ukrainy. – 24.01.2013. – Rezhym dostupu : http://www.ukrinform.ua/rubric-society/1448091-za_mirotvorchu_diyalnist_ukrainia_otrimala_vid_oon_500 mln_1789754.html

15. Перепелиця Г. Відношення України до миротворчої діяльності та врегулювання конфліктів на терені СНД [Електронний ресурс] / Г. Перепелиця. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/book/perepel/009.htm> ; Perepelytsia H. Vidnoshennia Ukrainy do myrotvorchoi diialnosti ta vrehuliuvannia konfliktiv na tereni SND [Elektronnyi resurs] / H. Perepelytsia. – Rezhym dostupu : <http://old.niss.gov.ua/book/perepel/009.htm>

16. Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / А. І. Кудряченко, І. І. Богданович, І. В. Богінська, А. Г. Бульвінський, В. І. Головченко; за ред. А. І. Кудряченка. – Київ : Фенікс, 2011. – 632 с. ; Ukraina v Yevropi: kontekst mizhnarodnykh vidnosyn / A. I. Kudriachenko, I. I. Bohdanovych, I. V. Bohinska, A. H. Bulvinskyi, V. I. Holovchenko; za red. A. I. Kudriachenka. – Kyiv : Feniks, 2011. – 632 s.

17. Шелест Г. Посередницькі ініціативи Києва як інструмент просування національних інтересів України [Електронний ресурс] / Г. Шелест // COMPASS 2020. Україна в міжнародних відносинах. Цілі, інструменти, перспективи. – Режим доступу : <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/07750.pdf> COMPASS 2020 ; Shelest H. Poserednytski initsiatyvy Kyieva yak instrument prosuvannia natsionalnykh interesiv Ukrainy [Elektronnyi resurs] / H. Shelest // COMPASS 2020. Ukraina v mizhnarodnykh vidnosynakh. Tsili, instrumenty, perspektyvy. – Rezhym dostupu : <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/07750.pdf> COMPASS 2020.

18. Bulgakov I. C. The Ukrainian Armed Forces in Peacekeeping: New Perspectives on the Professionalization of Peacekeeping Forces / I. C. Bulgakov. – Monterey : Naval Postgraduate School, 2002. – 105 p.

19. Tsurko Y. Assessment of Ukrainian National Defense Policy / Y. Tsurko. – USA : Army War College of Pennsylvania, 2012. – 30 p.

Стаття надійшла до редакції 08.10.2016 р.

L. Dorosh, O. Lahoda

SWOT-ANALYSIS OF UKRAINE'S PEACEKEEPING ACTIVITIES IN THE CONTEXT OF MODERN CHALLENGES TO THE INTERNATIONAL AND NATIONAL SECURITY

It is investigated the specificity of Ukraine peacekeeping activity under present-day conditions taking into account the events in the Eastern Ukraine. It is determined the overall advantages and disadvantages along with possible prospects and threats to the further Ukraine's participation in the maintenance of international peace and security. It is also suggested the optimum way for the continuation of Ukraine's participation in the peacemaking activity and simultaneously for the involvement of Ukrainian peacekeepers to the conflict settlement in the Eastern Ukraine. It is accentuated that Ukraine's participation in the peacekeeping activity is an essential direction of its foreign policy and facilitates the implementation of its national interests, can strengthen its international prestige. The Ukraine's peacekeeping activities have many advantages, in particular: the growth of Ukraine's prestige in the global arena and among the UN member states; the arrangement of a favorable environment for intensification of cooperation with many countries of the world; the significant financial benefits; the gain of professional peacekeepers' experience etc. The negative aspect of such activity is the existence of a number of disadvantages and threats that have predetermined the formation of positions about inexpediency of participation of our country in such activities. Most of the shortcomings of Ukraine's participation in peacekeeping operations are concerned to the issues of legislative framework improving, logistical support, training of troops and accordance of the social guarantees to the ex-peacekeepers etc.

Analyzing the possible prospects of further Ukraine's participation in the peacekeeping activity in the conditions of unresolved conflict in the Eastern Ukraine it is emphasized on the option of preserving of Ukraine's participation in peacekeeping activity and at the same time involving of Ukrainian peacekeepers to the conflict settlement in the Eastern Ukraine. It is necessary to use the experience of former peacekeepers as well as attract some former officers of peacekeeping contingents, who exerted leadership of peacekeeping contingents during the peacekeeping operations in the different countries.

Key words: *peacekeeping, international peacekeeping operations, armed conflicts, the conflict in the Eastern Ukraine.*

УДК 329.05+329.1/6

Г.О. Замікула

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

В статті розглядається еволюція партійної системи Туреччини з часів створення республіки до початку XXI століття. Визначаються основні тенденції, які впливали на цей процес, характеризуються політичні традиції та ідеології, що формують структуру політикуму держави. Вивчаються найпопулярніші політичні течії Республіки – кемалізм, правоцентризм та ісламізм. Послідовно описується процес формування та трансформації цих напрямків політичної думки під впливом внутрішніх та зовнішніх обставин.

Ключові слова: *Турецька Республіка, політична традиція, партійна система, Народно-республіканська партія, Партія Справедливості та Розвитку, кемалізм*

Турецька Республіка займає унікальне місце на геополітичній карті світу. Країна перебуває на стику Сходу та Заходу, на межі цивілізацій. Вона є єдиною мусульманською державою, яка успішно пройшла шляхом вестернізації. Протягом тривалого часу Туреччина залишалась вірним союзником США, є членом євроатлантичної системи колективної безпеки та намагається приєднатись до ЄС. В той же час сьогодні Анкара об'єктивно претендує на роль регіонального лідера на Близькому Сході, конкуруючи з Іраном та Саудівською Аравією.

Місце Туреччини на міжнародній арені безпосередньо пов'язане з сутністю її політичної системи, панівною ідеологією, розподілом сил між провідними внутрішньополітичними гравцями. Розуміння сучасного стану країни та її майбутніх перспектив вимагає комплексного підходу та вивчення історичних процесів розвитку політичного середовища республіки. Актуальність такого дослідження продиктована науковим інтересом до Туреччини в якості унікального геополітичного гравця, який має стратегічний вплив на події в регіонах Близького Сходу, Чорного моря та Кавказу.

Метою статті є визначення основних характерних рис турецької партійної системи. Задля цього здійснюється розгорнутий аналіз її еволюції з часів створення республіки і до початку XXI століття.

Історіографія дослідження складається з великої кількості матеріалів, які представляють пострадянську, західну та турецьку наукову школи. В своїх статтях С.А. Васильєва вивчає проблеми партійної спадкоємності в політичній системі Туреччини та вплив окремих ідеологій на трансформацію цього середовища [2; 3]. Натомість А.Д. Васильєв аналізує політичне життя Турецької Республіки в контексті залучення до нього збройних сил держави [1]. Проблематика сучасних трансформацій в

Туреччині досліджується в статтях Т.У. Лукманова [7]. Р.Р. Кадиров торкається історичного аспекту проблеми, вивчаючи політичне життя держави у 1950-х рр. [6]. С.Ю. Дружиловський розглядає вплив внутрішньополітичних факторів – в тому числі ідеології політичних партій – на зовнішню політику Туреччини [5]. Л.Р. Садикова намагається пояснити причини ісламістського відродження, яке є характерним для політичного життя країни на рубежі ХХ-ХХІ століть [8]. Ю.Ю. Гайдаєва розглядає перспективи кемалізму та неоосманізму в якості майбутньої панівної ідеології республіки [4]. Колектив українських дослідників аналізує систему державного управління Туреччини в контексті досвіду для нашої країни [9]. Західна наукова школа представлена фундаментальною роботою Бернарда Льюїса з турецької історії [12]. Найбільший внесок у вивчення проблеми серед турецьких дослідників зробили Ергун Озбудун [13; 14] та Сабрі Сайарі [15; 16; 17]. Також окремі аспекти розвитку політичної системи Туреччини розглядаються в роботах Алі Каркоглу [10], Ісмаїла Хамді Косеоглу [11], Хурі Турсана [18]. Радянська історіографія в статті не використовувалась через її політичну ангажованість.

На початку існування Турецької Республіки в країні сформувалась однопартійна система. Вся влада була сконцентрована в руках створеної прибічниками Мустафи Кемалю – представниками військової та цивільної бюрократії часів національно-визвольної боротьби – Народно-республіканської партії (НРП). Ця політична сила була офіційно зареєстрована в 1923 році. Її платформою стали затверджені на третьому з'їзді партії «шість стріл» - принципи функціонування держави. Ними стали республіканство (республіка – єдина прийнятна для Туреччини форма правління); націоналізм (готовність до боротьби за незалежність та велич турецької нації), народність (відмова від класового поділу суспільства), етатизм (створення національної промисловості), світськість (деісламізація держави), революційність (вірність ідеям кемалістської революції) [1, с. 56].

В період правління Кемалю в Туреччині робились спроби відійти від однопартійності. Втім, вони були нетривалими та невдалими. Перша відбулась в 1924 році. Група старих прибічників Кемалю, які розчарувались в його політиці, сформувала Прогресивну Республіканську партію (ПРП). Втім, початок курдського повстання вимагав від влади рішучих дій. Уряд отримав на два роки диктаторські повноваження, які потім були подовжені. Опозиційна партія була заборонена 3 червня 1925 року [12, с. 266]. Наступного року в Ізмірі було викрито підготовку до замаху на Кемалю. Розпочаті після цього репресії прямо торкнулися організаторів ПРП [12, с. 275].

Друга спроба сформувати опозиційну партію відбулась в 1930 році. Цього разу за цими діями стояв сам Мустафа Кемаль. Дослідники сперечаються щодо мотивів, які спричинили такі дії. Одні вважають, що він спочатку дійсно хотів встановити в Туреччині демократичний устрій, втім – зрозумів неможливість впровадження радикальних реформ за умов багатопартійності. Інші наполягають на тому, що Кемаль лише провокував опозиційні сили задля виявлення супротивників свого курсу. За будь-яких умов, поява підконтрольної Кемалю опозиції у вигляді Ліберальної Республіканської партії (ЛРП) спричинила загострення ситуації в Туреччині. Противники реформаторського курсу Кемалю побачили в цьому можливість для консолідації своїх сил. В результаті вже через три місяці після проголошення про створення ЛРП вона була розпущена своїми лідерами – щоб не спричинити подальшої ескалації внутрішнього протистояння та не надавати допомогу реальним реакціонерам [12, с. 280-281].

Однопартійна система проіснувала в Туреччині до середини 1940-х років, коли розпочався перехід до багатопартійності. Першою ластівкою цього процесу стала заява лідера НРП, одного з найближчих соратників Кемалю – Ісмета Іненю. У 1943 році він

назвав відсутність опозиційної партії головним недоліком турецької демократії [1, с. 57]. В результаті в 1945 році з'явилась Партія національного розвитку. На початку 1946 року вихідцями з НРП була заснована нова політична сила – прозахідна правоцентристська Демократична партія Туреччини (ДП). Вже в 1950 році вона одержала перемогу на виборах і залишалась при владі наступні десять років. В цей період політична система Туреччини була фактично двопартійною – НРП довелося звикати до незвичної ролі опозиційної політичної сили.

Внутрішньополітична ситуація в країні в 1950-і роки характеризувалась наступом влади на кемалістські принципи. Захищаючи інтереси національного капіталу, Демократична партія активно придушувала профспілкові рухи. І це – не зважаючи на передвиборчі обіцянки захищати інтереси робітників. В економіці зменшувалась роль державного сектора на користь приватних підприємців, представників середнього та крупного бізнесу. В результаті поглиблювалась класова нерівність. У зовнішній політиці Анкара дотримувалась чіткого проамериканського курсу [3, с. 74]. Його проявами стала активізація військово-технічного співробітництва з США, розміщення на території країни іноземних військових баз та вступ до НАТО в 1952 році [5, с. 8].

Прихід до влади ДП в Туреччині перш за все був викликаний незадоволенням безальтернативністю політики НРП. Авторитарний стиль керівництва, властивий Кемалю, в руках його наступників перетворився фактично на диктаторський режим. Їм бракувало необхідної репутації та особистого впливу на населення [12, с. 303-304]. В результаті воно почало шукати альтернативу їхньому володарюванню.

Втім, сподівання на демократичні перебудови від Демократичної партії не справилились. Вона розпочала копіювати свою попередницю у прагненні встановити власну монополію на політичну владу та переслідуючи політичних супротивників. Демократи впевнено пішли шляхом встановлення політичної диктатури. Була проведена чистка державного апарату від прибічників НРП [6, с. 213-214]. Врешті решт конфлікт між прихильниками двох політичних сил переріс у зіткнення, які вдалося зупинити лише втручанням військових. Останні здійснили в 1960 році переворот, в результаті якого ДП була заборонена, її лідери – страчені. За новою Конституцією, прийнятою наступного року, підкреслювалась легітимність залучення генералітету в політичне життя країни за рахунок функціонування Ради національної безпеки

Армія залишала за собою владу до нових виборів, які пройшли 15 жовтня 1961 року. Вони підкреслили формування в Туреччині багатопартійної системи. Перемогу на виборах здобула НРП. Втім, до парламенту увійшли ще три політичні сили – Партія Справедливості (ПС – ідейна спадкоємниця ДП), Республіканська селянська національна партія (РСНП) та Партія нової Туреччини [1, с. 60]. Саме НРП та ПС під тиском військових були вимушені утворити правлячу коаліцію – першу в історії Турецької Республіки.

Вона проіснувала недовго. Вже наступні вибори – у 1965 році – принесли перемогу Партії Справедливості. Вона повторилась в 1969 році. Правоцентристський етап історії республіки продовжився, провідну роль в політиці в цей період грав голова ПС Сулейман Демірель. НРП знову опинилась в опозиції. Саме в цей період до парламенту Туреччини потрапляють ліві сили – Робітнича партія Туреччини (РПТ).

На рубежі 1960-1970-х рр. формуються нові партії – Партія національного порядку (ПНП, відокремилась від Партії Справедливості) та Партія націоналістичного руху (ПНР, сформована радикалами). Перша з них була практично відразу заборонена – за відмову від секулярістської політики. Втім, її лідер Неджметтін Ербакан створив її спадкоємницю – Партію національного спасіння (ПНС). В м'якій формі він агітував за припинення наслідування західним країнам та необхідність згуртування навколо традиційних ісламських цінностей. В подальшому риторика Ербакана та його

прибічників ставала все більш радикальною [3, с. 76]. Друга стала наступницею створеної ще наприкінці 1950-х років Республіканської селянсько-національної партії. На чолі націоналістів став полковник Альпарслан Тюркеш – один з учасників перевороту 1960 року, який потім розійшовся у поглядах з колегами через власний радикалізм [11, с. 52].

Старі політичні сили чекав розкол – так, з НРП спочатку виходить її праве крило, яке утворює Республіканську партію довіри (РПД). Потім в Народно-Республіканській партії активізується політична боротьба між представниками старої гвардії (команда Ісмета Іненю) та молодшим поколінням (Бюлент Еджевіт), в якій перемогу святкують останні [3, с. 74]. Партія Справедливості теж не може зберегти єдність – від неї відокремилась права фракція, яка сформувала нову Демократичну партію [3, с. 75].

Разом з цими крупними політичними утвореннями в Туреччині з'являється велика кількість радикальних угруповань – лівих, ісламістських, пантюркістських. Вони використовують злочинні методи ведення політичної боротьби – терор, вбивства, викрадення людей. Дестабілізація ситуації в країні призводить до повторного втручання військових в політику у 1971-1973 рр. Воно було здійснене мирним шляхом та не супроводжувалось збройним захопленням влади. Результатом стало посилення ролі армії в країні та тиск на демократичні свободи. Втім, в політичному полі нічого суттєво не змінилось – протягом 1970-х років діяльність нестійких коаліційних урядів продовжувала загрожувати стабільності Туреччини.

Кінець 1970-х років ознаменувався посиленням ролі турецьких націоналістів та радикалів. Все більшої сили набирає пантюркістський рух «Сірі вовки», пов'язаний з Партією націоналістичного руху. Ця політична сила дійсно активізувала свою присутність в політичному житті Туреччини. До її складу входило близько 200 тисяч осіб, які об'єднувались у понад 1700 регіональних організацій. В її розпорядженні знаходились тренувальні табори для підготовки бойовиків, склади боєприпасів та зброї [1, с. 65].

«Сірі вовки» за політичної підтримки А.Тюркеша фактично розпочали латентну громадянську війну в країні своїми нападами на лівих активістів. На їх рахунок спроба вбивства прем'єр-міністра країни Б.Еджевіта. Криваві зіткнення на національному та релігійному ґрунті призвели до того, що армія знову взяла владу в свої руки [2, с. 212]. Протягом 1980-1983 років керівництво Туреччиною здійснювали військові. Вони розпочали репресії проти тих політичних сил, які вважали відповідальними за кризу – ПНС та ПНР. Першу звинуватили у використанні ісламу в політичних процесах, другу – в плануванні державного перевороту. За три роки ПНР була повністю розгромлена як політична сила. Атака на неї супроводжувалась чисельними антитерористичними операціями та масовими звільненнями професури по своїй території Туреччини.

Повернення влади до цивільного уряду супроводжувалось прийняттям нової Конституції Туреччини в 1982 році та Закону про політичні партії в 1983 році. Ці документи обмежували повноваження та потенціал політичних партій – їм було заборонено створювати жіночі та юнацькі організації, підтримувати зв'язки з іншими громадськими установами. Студентам та викладачам вищих навчальних закладів заборонялось вступати до лав партій. Діяльність політичних сил мала відповідати принципам кемалізму. Зберігалась заборона на використання релігії в політичних цілях [1, с. 66].

Нові парламентські вибори 1983 року пройшли під знаком радикальної перебудови політичного середовища Туреччини. В законодавчому порядку в них було заборонено брати участь лідерам політичних партій минулого – С. Демірелю (ПС), Б. Еджевіту (НРП), Н. Ербакану (ПНС), А. Тюркешу (ПНР). Ці політики були відсторонені від політичної діяльності на 10 років. Більше того, військові вимагали, щоб у виборах брали

участь виключно нові політичні сили, при цьому під заборону підпадали навіть ті нові партії, які вважалися офіційними спадкоємцями заборонених. В результаті до них були допущені лише три гравці – Партія Вітчизни (ПВ, лідер – Т. Озал; правоцентристська сила, яка вийшла з ПС та виступала за ліберальні реформи в економіці), Народницька партія (НП, лідер – Н. Джальп; спадкоємиця Народно-республіканської партії), Націонал-демократична партія (НДП, лідер – Т. Сунальп; користувалась підтримкою збройних сил). Перемогу здобула політична сила Озала, якій й була передана влада в Туреччині [9, с. 4].

Врешті решт протягом 1980-х років в політичному житті країни з'явилися нові партії. Кемалістський напрям в політиці був представлений кількома політичними силами. Прибічники Еджевіта створили Демократичну ліву партію (ДЛП). Інше крило сформувало Соціал-демократичну партію (СДП), яку очолив син Ісмета Іненю. У 1985 році вона об'єдналась з Народницькою партією у Соціал-демократичну народну партію (СДНП) [3, с. 74]. Відміна заборони на політичну діяльність для старих лідерів в 1986-1987 році повернула їх до активних дій. Правоцентристи на політичній арені окрім Партії Вітчизни були представлені Партією вірного шляху (ПВШ). Ісламістської сили згуртувались навколо Н.Ербакана та Партії Благоденства (ПБ), яка була спадкоємицею його минулих політичних проектів (ПНП та ПНС) [3, с. 76-66]. Націоналісти створюють Консервативну партію (КС), яка в 1985 році була перейменована в Націоналістичну робочу партію [3, с. 78].

Партія Вітчизни перебувала при владі до 1991 року. Останні роки супроводжувались активізацією діяльності опозиції, яка звинувачувала Озала у відмові відновити всі політичні свободи. Врешті решт на початку 1990-х років влада перейшла до коаліційних урядів.

Поступово розпочалось відродження політичних сил, які постраждали від заборони початку 1980-х та перебували у розколотому стані. Офіційною датою повернення до політичної активності НРП вважається 9 вересня 1992 року. Через три роки вона об'єдналась з СДНП. Це консолідувало лівоцентристське кемалістське крило турецького політикуму [3, с. 74]. В тому ж році Націоналістична робоча партія повернула собі свою стару назву – на політичній арені знову з'явилась Партія націоналістичного руху. Втім, вже наступного року від неї відокремилась найбільш радикальна фракція, яка створила Партію Великого Союзу (ПВС) [11, с. 52].

Саме в цей період в політичному житті держави виділяється окрема Курдська традиція. В 1990 році кілька парламентарів, які були виключені з СДНП, утворили Народну партію праці (НПП). Після її заборони в 1993 році місце представника курдських інтересів зайняла Партія Демократії. Наступного року вона також була позбавлена можливості діяти в політичній площині, втім, процес курдського політичного відродження вже не зупинявся. В 1994 році їй на зміну прийшла Партія народної демократії, яка проіснувала до 2003 року. В 1997 році утворилась курдська Демократична народна партія [11, с. 53].

Вибори 1995 року принесли перемогу Партії Благоденства (ПБ). Варто відзначити, що це перш за все було викликано не надмірною релігійністю турецького суспільства, а апелюванням до лозунгів справедливості для пригноблених та ображених – того, чого населенню не вистачало з боку світських політичних сил [8, с. 2]. В результаті нездатності інших політиків підтримати дієву коаліцію саме ісламісти в 1996 році отримали право на створення уряду. Політика ПБ була спрямована на боротьбу з надмірним впливом Заходу на Туреччину. В зовнішній політиці уряд орієнтувався на налагодження відносин з Лівією та Іраном. Тодішнім заступником голови партії А.Гюлем озвучувались проекти створення об'єднаного ісламського ринку та митного союзу. Врешті решт це призвело до конфлікту з військовими та бюрократією. Рада

національної безпеки ініціювала судову справу проти ПБ, в результаті чого вона була заборонена в 1998 році. Втім, вплив її членів на політику Туреччини не зменшився [1, с. 68]. Її активісти сформували нову Партію Чесноти. Її спіткала та сама участь, що і попередницю – в 2001 році вона була заборонена.

Приблизними Ербакана не здавалися – вони створили натомість Партію Щастя (ПЩ). Втім, в їх рядах намітився розкол. Молоді реформатори, такі як Реджеп Таїп Ердоан та Абдулла Гюль, не знаходили спільної мови зі старою гвардією. У 2001 році вони порвали з Ербаканом та сформували нову політичну силу, яка з 2002 року визначає політику Туреччини – Партію Справедливості та Розвитку (ПСР). Вона характеризується як поміркована ісламістська сила прозахідної орієнтації. Її програма поєднувала ісламську риторику з прагматичною кейнсіанською економікою та жорсткою фінансовою політикою [8, с. 3]. Таким чином партія об'єднує дві популярні ідеології, що відразу підкупило велику кількість електорату [3, с. 77]. Їй вдалося зрозуміти сутність проблеми, яку не змогли подолати численні проекти Ербакана – не вставати на шлях насильства та глухої опозиції, натомість шляхом реформ привести громадян до свідомого вибору того політичного вектору, який вона пропонує [4, с. 118]. До позитивних сторін партії Ердоана з точки зору передвиборної агітації також відносили апелювання до проблеми боротьби з корупцією та наявністю професіоналів, підкованих в економічних питаннях (А.Гюль, М.Сімсек) [7, с. 186].

Початок нового тисячоліття характеризується посиленням ПСР та монополізацією влади в Туреччині цією політичною силою. Ці процеси супроводжуються партійними трансформаціями опонентів. Кемалісти продовжили вже звичний для себе процес об'єднання та розколу. З одного боку до своїх джерел повернулася Демократична ліва партія. Спочатку вона зазнала розколу – в 2002 році від неї відокремилася Партія Нової Туреччини (ПНТ). Втім, остання не виправдала очікувань та після невдалого виступу на виборах приєдналась до НРП у 2004 році. Сама ДЛП брала участь в парламентських виборах 2007 року в альянсі з Народно-Республіканською партією. З іншого боку, з НРП знову пішли соціал-демократи. У 2002 році вони відродили СДНП [3, с. 74]. Правоцентристи також перейнялися питанням консолідації зусиль перед загрозою ісламістів. У 2007 році напередодні виборів Партія вірного шляху та Партія Вітчизни заявили про об'єднання. Втім, їхній альянс проіснував не довго [11, с. 52]. Навіть більш радикальні ісламісти не зберегли єдність – в 2010 році від Партії Щастя відділилась Партія «Голос Народу». Курдські політичні сили продовжували створюватися та заборонятися. Демократична народна партія трансформувалась в Партію демократичного суспільства, втім, припинила свою діяльність за рішенням Конституційного суду. Їй на зміну прийшла Партія миру та демократії, яка проіснувала з 2008 по 2014 роки. [11, с. 53].

Таким чином, серед найбільш популярних політичних течій турецького політикуму варто відзначити три сили: лівоцентристи (кемалісти), правоцентристи (прозахідні ліберали) та ісламісти. Перша перебувала в якості одноосібного лідера при владі в Туреччині протягом 1920-1940-х років. В наступні десятиліття активізується її протистояння з прозахідними політичними силами. З початку 1970-х років в країні активізується ісламістський рух, лідером якого стає Неджметтін Ербакан. Врешті решт в 1990-ті роки саме ісламізм виходить на перший план у протистоянні ідеологій, а на початку ХХІ століття здобуває впевнену перемогу – в першу чергу за рахунок того, що йому вдається поєднати в своїй програмі окремі елементи політики опонентів та відмовитися від найбільш застарілих постулатів.

Іншою політичною традицією, яка в окремі періоди турецької історії грала важливу роль в житті держави, є ультранационалістична права ідеологія. Наприкінці 1970-х років її представники становили потужну силу та загрожували стабільності Туреччини. Втім,

радикали були розгромлені в результаті дій військових, а після відновлення конституційного ладу – переорієнтовані в рамках домовленостей з владою на протистояння курдському сепаратизму.

Ліві політичні сили також існують в Туреччині. Але їхня популярність ніколи не була занадто високою. Електоральна база лівих в основному орієнтувалась на кемалістів, тому радикальні революційні лозунги не знаходили підтримки в населення.

Поява на політичній сцені Туреччини легальних політичних партій, які представляють інтереси курдської меншини, має свою специфіку. Втім, їхній вплив на національному рівні не може бути значним, а репресивна політика влади в будь-якому разі не дозволить їм стати потужною силою.

Аналізуючи перебіг подій на політичній арені Туреччини, можна виділити кілька етапів становлення її партійної системи. На зміну однопартійності перших десятиліть існування республіки прийшла двопартійна та багатопартійна системи. Їх функціонування час від часу переривалося військовим втручанням, яке зазвичай призводило до суттєвих змін партійного складу турецького політикуму. Політичні партії, які на думку військових становили загрозу розвитку та стабільності країни, просто заборонялись. Втім, це не призводило до кардинального якісного оновлення влади – популярністю в населення користувалась низка ідей, навколо яких утворювалися політичні сили. Заборона однієї партії призводила до створення нової, яка сповідувала подібну ідеологію. Історія республіканської Туреччини насичена кризами та переворотами, позачерговими виборами та диктаторськими режимами. Втім, у всьому цьому завжди присутній елемент стабільності – унікальна партійна спадкоємність. Жодна політична сила, яка мала значне число прихильників, не зникла безслідно з політичної арени [3, с. 73]. Натомість вона перероджувалась у новому вигляді, сповідуючи таку саму ідеологію та традицію.

Іншою характерною рисою турецької політичної системи є «вождизм». Ще з часів Мустафи Кемалі потреба в сильній руці та віра в лідера стали ознаками вподобань населення. Як можна побачити, в Туреччині та чи інша ідеологія зазвичай пов'язується з політиком, а не з партією. Політичні сили з'являються та зникають, об'єднуються та забороняються, відновлюються та трансформуються. Втім, кожна політична течія мала своїх героїв, з якими електорат пов'язував свої надії незалежно від назви актуальної на той момент партії. Партійна маса також орієнтується не на партійні документи, а на лідера, що має надзвичайний вплив. В першу чергу це стосується зовнішньополітичної діяльності та пріоритетів [5, с. 9]. В якості прикладів таких політиків, що формували політичне життя Туреччини, можна навести Бюлента Ерджевіта (лівоцентристсько-кемалісти), Сулеймана Деміреля (правоцентристські прозахідні сили), Неджметтіна Ербакана (традиційні ісламісти), Альпарслана Тюркеша (націоналісти-радикали). Сьогодні саме таким лідером є президент країни – Реджеп Таїп Ердоан. Розвиток його політичної кар'єри ще раз доводить авторитарність турецьких партій. Перебуваючи в тіні Ербакана, Ердоан не міг і подумати про те, щоб підтримати один з важливих постулатів своєї зовнішньополітичної доктрини – вступ Туреччини до ЄС. Лише після створення окремої політичної партії він проголосив про свою підтримку євроінтеграційного курсу [5, с. 9].

Визначаючи специфіку партійної системи Туреччини, ми приходимо до висновку, що в найближчому майбутньому її навряд чи чекають радикальні зміни. Вірність обмеженій кількості традиційних течій не дозволяє розраховувати на появу нового руху, який став би активним конкурентом для ПСР. Більше того, зараз в країні немає потужного лідера, який зміг би протистояти харизмі та впливу Ердоана. Таким чином, майбутнє Турецької Республіки пов'язане саме з ісламістами та залежить від обраного

ними політичного курсу. Основна небезпека для них полягає у можливості внутрішнього розколу, що також є характерною рисою провідних турецьких партій.

Список використаної літератури

1. Васильев А.Д. Армия в Турции / Александр Дмитриевич Васильев // История и современность. – Вып. № 2 (18). – 2013. – С. 52-74; Vasilev A.D. Armiya v Turtsii / Aleksandr Dmitrievich Vasilev // Istoriya i sovremennost. – Вып. № 2 (18). – 2013. – С. 52-74.
2. Васильева С.А. Влияние пантюркизма на идеологический процесс в Турецкой Республике / Светлана Анатольевна Васильева // Теория и практика общественного развития. – № 3. – 2012. – С. 208-212; Vasileva S.A. Vliyanie pantyurkizma na ideologicheskii protsess v Turetskoy Respublike / Svetlana Anatolevna Vasileva // Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya. – № 3. – 2012. – С. 208-212.
3. Васильева С.А. Партийная преемственность в Турции / Светлана Анатольевна Васильева // Вестник Челябинского государственного университета. – № 40. – 2009. – С. 73-79; Vasileva S.A. Partiynaya preemstvennost v Turtsii / Svetlana Anatolevna Vasileva // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. – № 40. – 2009. – С. 73-79.
4. Гайдаева Ю.Ю. Турция: идеология и политика будущего. Нео-оттоманизм или кемализм /Юлия Юнусовна Гайдаева // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Социология. Политология. – № 2, том 14. – 2014. – С. 116-120; Gaydaeva Yu.Yu. Turtsiya: ideologiya i politika budushchego. Neo-ottomanizm ili kemalizm /Yuliya Yunusovna Gaydaeva // Izvestiya Saratovskogo universiteta. Novaya seriya. Seriya Sotsiologiya. Politologiya. – № 2, том 14. – 2014. – С. 116-120.
5. Дружиловский С.Б. Внутренние факторы в формировании внешней политики Ирана и Турции / Сергей Борисович Дружиловский // Вестник МГИМО. – № 1. – 2010. – С. 1-11; Druzhilovskiy S.B. Vnutrennie faktory v formirovanii vneshney politiki Irana i Turtsii / Sergey Borisovich Druzhilovskiy // Vestnik MGIMO. – № 1. – 2010. – С. 1-11.
6. Кадыров Р.Р. Турецкая Республика в 50-е годы XX века: проблемы социальных и экономических реформ / Рамиль Рашитович Кадыров // Ученые записки Казанского университета. Серия «Гуманитарные науки». – № 2-1, том 151. – 2009. – С. 208-215; Kadyrov R.R. Turetskaya Respublika v 50-e gody XX veka: problemy sotsialnykh i ekonomicheskikh reform / Ramil Rashitovich Kadyrov // Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta. Seriya «Gumanitarnye nauki». – № 2-1, том 151. – 2009. – С. 208-215.
7. Лукманов Т.У. К вопросу о демократических преобразованиях в современной политической системе Турции / Т.У. Лукманов // Вестник Башкирского университета. – № 1, том 16. – 2011. – С. 185-188; Lukmanov T.U. K voprosu o demokraticeskikh preobrazovaniyakh v sovremennoy politicheskoy sisteme Turtsii / T.U. Lukmanov // Vestnik Bashkirskogo universiteta. – № 1, том 16. – 2011. – С. 185-188.
8. Садыкова Л.Р. Исламский «Ренессанс» в Турции на рубеже XX-XXI вв. / Людмила Рафкатовна Садыкова // Вестник МГИМО. – № 5. – 2009. – С. 1-9; Sadykova L.R. Islamskiy «Renessans» v Turtsii na rubezhe XX – XXI vv. / Lyudmila Rafkatovna Sadykova // Vestnik MGIMO. – № 5. – 2009. – С. 1-9.
9. Система державного управління Турецької Республіки: досвід для України / уклад. П.І.Крайнік; за заг. ред. Ю.В.Ковбасюка, С.В.Загороднюка. – К.: НАДУ, 2012. – 52 с.; Systema derzhavnoho upravlinnia Turetskoi Respubliki: dosvid dlia Ukrainy / uklad. P.I.Krainik; za zah. red. Yu.V.Kovbasiuka, S.V.Zahorodniuka. – К.: NADU, 2012. – 52 s.
10. Carkoglu A. The Turkish Party System in Transition: Party Performance and Agenda Change / Ali Carkoglu // Political Studies. – Vol. 46, issue 3. – Special issue 1998. – P. 544-471.
11. Koseoglu I.H. Is a Two-Party System Possible in Turkey? / Ismail Hamdi Koseoglu // Turkish Journal of Politics. – Vol. 2, No 1. – Sommer 2011. – P. 49-60.

12. Lewis B. The Emergence of Modern Turkey / Bernard Lewis. – Oxford University Press – 1967. – 533 p.
 13. Ozbudun E. Party Politics and Social Cleavages in Turkey / Ergun Ozbudun. – 2013. – 155 p.
 14. Ozbudun E. The Turkish Party System: Institutionalization, Polarization and Fragmentation / Ergun Ozbudun // Middle Eastern Studies. - Vol. 17, No. 2 - April, 1981. – P. 228-240.
 15. Politics, Parties and Elections in Turkey / ed. by Sabri Sayari and Yilmaz Esmer. - Lynne Rienner Pub, 2002. – 270 p.
 16. Sayari S. The Turkish Party System in Transition / Sabri Sayari // Government and Opposition. An International Journal of Comparative Politics. – Vol. 13, Issue 1. – January, 1978. – P. 39-57.
 17. Sayari S. Towards a New Turkish Party System? / Sabri Sayami // Turkish Studies. – Vol. 8, issue 2. – 2007. – P. 197-210.
 18. Tursan H. Democratisation in Turkey: The Role of Political Parties / Huri Tursan. – Brussels. – P.E.I. – Peter Lang, 2004. – 289 p.
- Стаття надійшла до редакції 10.10.2016 р.

H. Zamikula

TRANSFORMATION OF PARTY SYSTEM IN THE TURKISH REPUBLIC

The article under consideration focuses on the evolution of the Turkish party system from the time of the Republic's formation to the beginning of XXI century. The main tendencies are defined in terms of their influence on this process, and the political traditions and ideologies are analyzed with respect to their forming of the state's political elite structure. The most popular political trends are studied by covering Kemalism, Center-right centrism, and Islamism. The character of relations between them within XX - the beginning of XXI century is analyzed in terms of continuous struggle for the power in Turkey. The influence of less popular ideologies on the society such as Nationalism and the Left Movements, as well as formation of Kurdish tradition are also studied in this article. The process of formation and transformation of these political trends are described consecutively with regard to the effect of internal (party rift) and external (military coups and prohibition of particular political parties) circumstances. The specificity of formation and functioning of multiparty system in Turkey is highlighted, as well as the role of autocracy in the Turkish political tradition. It is stated, that Turkish political system has come a long way from one-party system in 1920-1940s (when Kemal and his followers were strong without controversy and attempts to create an opposition party were doomed to failure), to bipartisanship of 1950s (when pro-Western Democrat Party took power by winning the elections and made a lot of changes in foreign and domestic policy) and to multiparty system of later period (which was characterized by unceasing struggles between parties that sometimes had threatened the security and peaceful development of the Turkish state – a challenge that was overcome only with the intervention of the military) The factors enabling the moderate Islamists' victory in the party struggle at the beginning of XXI century are studied with focus on the role of the Justice and Development Party that has monopolized the control over the Turkish political elite. An assumption is made that today Erdoğan's party has a lot of power in the main fields of state building, which gives her an opportunity to change the course of the Republic's development drastically.

Key words: *The Turkish Republic, political tradition, party system, the Republican People's Party, the Justice and Development Party, Kemalism.*

Т.М. Іванець

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В ЯПОНІЇ

У статті розглядається нормативно-правова база функціонування японської партійної системи. Проаналізовані основні закони, які регулюють діяльність партій, поправки до цих законів. Визначаються передумови та причини внесення змін до законодавства, що регулює партійну сферу, на певних етапах розвитку країни, їх вплив на подальший розвиток партійної системи країни.

Ключові слова: Японія, політичні партії, виборчий процес, закон про вибори, політичні фонди, субсидії політичним партіям.

Партійна система є одною з важливих складових діяльності будь-якої держави і Японія не є виключенням. На сьогоднішній день у цій сфері йдуть активні трансформаційні процеси, які впливають на особливості формування внутрішньої та зовнішньої політики країни. Щоб краще зрозуміти всі ці процеси, ми в своїй статті проаналізуємо правове поле, в рамках якого функціонує партійна система. Це дасть змогу прослідити, яке відображення у чинному законодавстві знайшли трансформаційні процеси в партійній системі та як поправки до окремих законів вплинули на подальший розвиток даної сфери суспільного життя Японії.

Питання, пов'язані з функціонуванням партійної системи Японії на сучасному етапі, активно досліджуються в наукових колах. Існує багато праць, присвячених діяльності окремих партій, особливо ключових в Японській політиці – Ліберально-Демократичної партії Японії та Демократичної партії Японії. Це, наприклад, роботи Молодякової Є., Добринської О., Шмідта К., Муракамі Х. Розвиток політичної системи Японії на сучасному етапі розглядають у своїх працях Стрельцов Д., Сенаторов О., Муракамі Х. Кожен з цих дослідників у своїх роботах певним чином торкається питання нормативно-правового забезпечення діяльності партій та партійної системи, однак предметом окремого дослідження воно не стало.

Метою нашої статті було проаналізувати особливості нормативно-правового забезпечення партійної системи Японії, розглянути основні поправки до чинного законодавства та їх вплив на подальшу трансформацію партійної системи.

Партійна система Японії, як і будь-яка інша сфера життя, регулюється цілою низкою законів, нормативно-правових актів та поправок до них. І перш за все це діюча Конституція Японії, яка була прийнята у 1947 році. У 41 статті японської конституції визначається, що парламент є вищим органом державної влади та єдиним законодавчим органом в державі. Він складається з двох палат: Палати Представників та Палати Радників. Термін повноважень для членів Палати Представників 4 роки, для членів Палати Радників – шість років, при цьому половини з них переобирається кожні три роки. Визначається також, що одна і та сама особа не може бути членом обох палат одночасно [1].

Якщо Палата Представників розпускається, то у термін 40 днів мають бути проведені вибори, а у термін 30 днів після виборів сформований новий парламент. При розпуску Палати представників припиняє засідання і Палата Радників, хоча Кабінет міністрів може скликати її на надзвичайну сесію. Однак рішення, які вона прийме, будуть тимчасовими і втратять силу, коли буде обрана нова Палата Представників, яка

може ці рішення не ухвалити. Палати проводять засідання, коли присутні не менше однієї третини її членів, вони також обирають Голову та посадових осіб [1].

Одним з ключових законів у цій сфері є Закон про вибори, ухвалений та прийняти парламентом у 1950 році. Протягом того часу, що пройшов з його ухвалення, до закону неодноразово приймалися поправки, які свідчать про трансформацію партійно-політичної сфери японського життя, яка триває і на сучасному етапі.

Закон про вибори складається з 17 розділів. Серед них наступні: основні положення; право обирати; виборчі округи; виборці; дата виборів; голосування; підрахунок голосів; процедура виборів; кандидати; обранці; позачергові та спеціальні вибори; виборча кампанія; витрати та пожертви, пов'язані з виборами; суперечки; штрафи; додаткові положення [7].

У першому розділі закону визначаються основні константи даної сфери життя. Це, перш за все, кількість депутатів в Палаті Представників та Палаті Радників і особливості їх обрання.

Треба відмітити, що система виборів у Японії змішана: існують різні системи округів. Третій розділ закону визначає, що на виборах до Палати Представників використовуються малі (одномандатні) округи та округи пропорціонального представництва, у виборах до Палати Радників округи пропорційного представництва та префектурні виборчі округи, які співпадають з кордонами префектур (розділ 3, стаття 12) [7].

По пропорційній системі кожен виборчий округ має свою квоту. Деякі муніципалітети діляться на два виборчі округи. Треба відзначити, що система малих виборчих округів стала продуктом політичної реформи 1994 року. До цього в Японії діяла система середніх виборчих округів (вибори проводилися в 130 округах, кожен з яких делегував до парламенту від двох до шести депутатів) [8, с.785].

Закон визначає кількість депутатів. Палата Представників – 475 депутатів: 295 обираються по малим округам, 180 – за пропорційними виборчими округами. Донедавна Палата Представників складалася з 480 депутатів (кількість представників, що обиралися по малим округам складала 300), однак у червні 2013 року було прийнято рішення скоротити кількість малих виборчих округів з трьох до двох у п'яти наступних префектурах: Яманасі, Фукуї, Токусіма, Коті, Сага [9]. Палата Представників, обрана на позачергових виборах у грудні 2014 року вже складалася з 475 депутатів.

Функціонує Центральна виборча комісія та виборчі комісії на місцях. Комітет центральної виборчої комісії складається з п'яти представників, які призначаються прем'єр-міністром на основі голосування парламенту. Не має бути три і більше представника з однієї партії. Існують резервні члени центральної виборчої комісії, які мають у випадку чогось замінити основних. Термін повноважень членів Центральної виборчої комісії – три роки, для резервного члена термін повноважень той самий, як і у члена комісії, якого він замінює. У випадку розпуску парламенту Центральна виборча комісія зберігає свої повноваження, поки новообраний парламент не затвердить нову Центральну виборчу комісію [7].

Виборами займаються окрім Центральної виборчої комісії Міністерство адміністративних справ та комунікацій, Національна виборча рада, виборчі комісії префектур. Проведення виборів забезпечує прокуратура та органи суспільної безпеки (розділ 1, статті 5-8) [7].

Згідно другого розділу Закону про вибори право голосувати мають всі громадяни Японії, які досягли віку 20 років. Однак, 4 червня 2015 року парламент Японії прийняв поправку, згідно якої вік людей, що мають право голосувати, був знижений з 20 до 18 років. Ця поправка стосується як виборів до парламенту, так і місцевих, та вступає в силу починаючи вже з наступних виборів. Згідно з розрахунками Міністерства

адміністративних справ та комунікацій, це дозволить збільшити кількість виборців на 2,4 мільйона [2].

Право балотуватися в депутати громадяни Японії мають починаючи з наступного віку: до Палати Представників – з 25 років, до Палати Радників – з 30 років, до ради префектури – з 25 років, на пост губернатора префектури – з 30 років, в раду муніципалітету – з 25 років, в мери – з 25 років.

Не мають права голосувати ув'язнені, які не відбули повністю термін покарання, та ті, хто був засуджений. Особи, які були засуджені за корупцію та махінації з політичними фондами, не мають права голосувати ще 5 років, після відбуття покарання [7].

Виборці голосують згідно виборчих списків. Вони уточнюються чотири рази на рік – у березні, червні, вересні та грудні. Обов'язково у списках має бути повне ім'я виборця, адреса, стать, дата народження. Якщо адміністративна одиниця, де мешкає виборець, розділена на декілька виборчих округів, то виборець відносить тільки до одного з них. Людина, яка досягла виборчого віку, має зареєструватися у муніципалітеті, її ім'я з'явиться в списку у термін від одного дня до одного тижня.

Муніципалітет також здійснює реєстрацію виборців, які перебувають за кордоном. У списках має бути вказана остання адреса проживання перед від'їздом за кордон. Вік та обмеження для тих, хто перебуває за кордоном, такі ж самі, як і для усіх інших (розділ 4) [7].

Дата виборів згідно статті 31 розділу 5 встановлюється за тридцять днів до спливання повноважень. Позачергові вибори проходять через сорок днів після розпуску парламенту. Вибори реалізуються шляхом голосування, один виборець має один голос. Однак виборець голосує по двом бюлетеням – за кандидата по малому округу та за партію по округу пропорційного представництва, якщо це вибори до Палати Представників. На виборах до Палати Радників виборець голосує паралельно по округу пропорційного представництва та по префектурному виборчому округу [7].

Право брати участь у виборах як до Палати Представників, так і до Палати Радників мають партії та інші політичні організації. Вони повинні мати п'ять або більше представників в парламенті (в Палаті Представників – для виборів в Палату Представників, та в Палаті представників чи в Палаті Радників – для участі у виборах до Палати Радників).

Усі кандидати, які мають бажання балотуватися в депутати, мають внести певну суму. Вона різниться, зважаючи на те, на яку посаду претендує кандидат. Так, наприклад, кандидати в депутати по малому виборчому округу до Палати Представників вносять 3 мільйона ієн, до Палати Радників по префектурному округу – 3 мільйона ієн, кандидат до ради префектури – 600 тисяч ієн, на пост губернатора – 3 мільйона ієн, до міської ради – 500 тисяч ієн, у мери міста – 2 мільйони ієн. Що стосується виборів по округам пропорційного представництва як до Палати Представників так і до Палати Радників, то за кожного кандидата партія, від якої він балотується, має внести суму у розмірі 6 мільйонів ієн [7].

У розділі 13 Закону про вибори дуже детально розписані вимоги до передвиборчої кампанії. Передвиборча кампанія до Палати Представників триває 12 днів, до Палати Радників – 17 днів. Визначається, що кандидати від малих округів та партійні списки для округів пропорційного представництва мають бути передані до виборчої комісії у визначений час. Чітко визначається коло осіб, які не мають права приймати участь у передвиборчій кампанії. Це перш за все члени виборчих комісій на всіх рівнях, судді, прокурори, поліція, податківці. Крім того, адміністративні службовці та посадовці особи фінансових корпорацій, представники органів місцевої влади. Представникам другої групи забороняється також давати рекомендації кандидату, використовуючи своє

посадове становище, на власні кошти організувати передвиборчу кампанію, випустити газети та іншу агітаційну продукцію, бути спонсорами [7].

Ці обмеження спрямовані перш за все на те, що не допустити ситуації, коли кандидат стане провідником інтересів певної фінансової структури, а вибори перетворяться на фінансове змагання між провідними корпораціями.

Крім того, не можуть брати участь у передвиборчій кампанії особи, позбавлені права голосувати, та ті, хто не досяг певного віку, який дозволяє голосувати [7].

Дуже детально закон розглядає види покарань за різні порушення на виборах. Міра покарання може коливатися від кількох сотень ієн штрафу до позбавлення свободи в окремих випадках до шести років [7].

Наприклад, спроби посадових осіб та членів вибіркових комісій впливати на результати голосування карається позбавленням свободи до чотирьох років. Несанкціоноване відкриття урни для голосування – до трьох років позбавлення свободи, штраф 500 тисяч ієн. Заборонено приносити зброю, як вогнепальну, так і холодну, на вибіркові дільниці – позбавлення свободи до двох років, штраф 300 тисяч ієн.

Існують покарання і за неправильне ведення передвиборчої кампанії. Наприклад, позбавленням свободи до трьох років та штрафом 500 тисяч ієн караються наступні порушення: отримання коштів на передвиборчу кампанію в обмін надання донорам державних пільг, майнових переваг, товарів; залучення до передвиборчої кампанії зацікавлених шкіл, храмів, компаній, профспілок, муніципальних об'єднань; використання посадових повноважень для отримання коштів. Покарання збільшується до 4 років позбавлення свободи та одного мільйона ієн штрафу, якщо ці порушення були скоєні особами, які займають наступні пости: кандидат на державну службу, голова вибіркової комісії, казначей [7].

Фінансування політичних партій є дуже складним та важливим питанням, бо це та сфера, в якій виникає найбільша кількість порушень і з якою пов'язана більшість скандалів у японському політичному житті. У Законі про вибори один з розділів присвячений особливостям регламентування фінансування передвиборчої кампанії, однак він не охоплює всіх нюансів цієї проблеми.

У 1948 році був прийнятий Закон про регулювання політичних фондів, який був направлений на стримування корупції у політичній системі Японії, встановивши межі грошових пожертв, які могли надаватися партіям та політикам, та встановивши порядок фінансової звітності [3].

Перш за все закон давав визначення політичної організації та політичної партії. До політичної партії, згідно нього відносилися лише ті політичні структури, які мали п'ять та більше депутатів в парламенті або набрали більше 2% на останніх виборах. Політичні організації у свою чергу ділилися на організації, метою яких є вивчення принципів політики, та політичні фонди, метою яких є збір коштів [5].

Також закон визначає наступні поняття: «доходи» - гроші, майно та товари, які отримує партія; «внески або членські внески» - фінансові зобов'язання членів партії; пожертви – гроші та майно, яке отримує партія, окрім членських внесків; «пожертви на політичну діяльність» - пожертви, направлені на політичну діяльність та передвиборчу кампанію кандидата; «витрати» - гроші та майно, які були використані партією в процесі роботи. Саме ці поняття в цих трактовках використовуються у тексті закону [5].

Одними з найважливіших питань, що підіймаються, це питання керування політичними фондами та аудит.

Для контролю за діяльністю фондів був створений спеціальний комітет – комітет по контролю за політичними фондами. Він визначав політику фондів, питання, пов'язані з проведенням аудиту та його принципами, проводив навчання, визначав випадки порушень [5].

Цей комітет складається з п'яти осіб. Вони обираються серед тих, у кого є необхідний досвід роботи. Кандидатури пропонуються парламентом та затверджуються прем'єр-міністром. Не допускається, щоб три і більше членів комітету були представниками однієї партії. Це правило має на меті попередження можливих випадків корупції. Термін повноважень комітету по контролю за політичними фондами становить три роки. Однак, якщо парламент був розпущений, комітет зберігає свої повноваження доки новий парламент не ухвалить нового складу комітету. Голова обирається серед членів комітету, у подальшому комітет скликається саме головою [5].

Комітет по контролю за політичними фондами має повноваження у будь який час запросити у адміністративних органів всю необхідну інформацію, яка стосується фінансів партій.

Закон також досить детально визначає розміри пожертв. Так від фізичної особи допускається у рік не більше 2 мільйонів ієн. Ліміт пожертв компанії залежить від її доходів: компанії з доходом більше 5 мільярдів ієн мають право перераховувати політичній партії до 30 мільйонів ієн у рік; компанії з доходами від 1 до 5 мільярдів – 15 мільйонів у рік; з доходами менше 1 мільярду – до 7,5 мільйонів у рік [5].

Розміри пожертв з боку профспілок регламентуються у залежності від кількості їхніх членів: більш ніж 100 тисяч членів – до 30 мільйонів у рік; від 50 до 100 тисяч членів – до 15 мільйонів у рік; до 50 тисяч членів – 7,5 мільйонів у рік [5].

У законі зазначено, що пожертви від організацій, які не відносяться до політичних, визначаються у наступних розмірах: доход більше 60 мільйонів – до 30 мільйонів у рік; від 20 до 60 мільйонів – до 15 мільйонів у рік; менше 20 мільйонів – до 7,5 мільйонів у рік [5].

Суми не грошових пожертв не мають перевищувати 10 мільйонів ієн на рік.

Кошти мають право надаватися лише громадянами Японії. Залишаються легальними в межах закону виступи політиків за гроші, однак всі пожертви, більше ніж 50 тисяч ієн мають декларуватися, продовжує практикуватися проведення збору коштів через неполітичні організації, які офіційно займалися культурною, соціальною, екологічною чи якоюсь іншою діяльністю [4, с.157].

Дуже детально розглядається міра покарання за порушення та злочини у сфері політичних фондів. Наприклад, неправдиві записи у бухгалтерському звіті, надання фальшивих даних та квитанцій карається терміном до трьох років позбавлення свободи та штрафом 500 тисяч ієн. П'ять років позбавлення свободи та штраф 1 мільйон ієн передбачено особі, яка не може надати звіт про потрачені нею кошти або надає сфальсифікований звіт [5].

Внесення пожертви з порушенням вимог закону, як і прийняття такої пожертви карається терміном до одного року позбавлення свободи та 500 тисяч штрафу. Якщо подібне правопорушення здійснює посадова особа корпорації, то термін автоматично збільшується до трьох років.

Усі ці правопорушення класифікуються як злочини пов'язані з корупцією. Особа, яка була засуджена за подібні злочини, позбавляється права голосувати не лише на період відбування покарання, але й протягом п'яти років після звільнення. Це стосується і тих випадків, коли правопорушник відбувся лише штрафом – все рівно найближчі п'ять років голосувати він не зможе [5].

Кінець 80-х-початок 90-х років ХХ століття ознаменувався великою кількістю скандалів, які стосувалися високопосадових членів парламентських партій, та були пов'язані з фінансовими порушеннями та махінаціями. Це змусило піти на реформування політичної системи. У 1994 році були прийняті перші поправки, які обмежили пожертви окремим депутатам та зробили спробу направили фінансування на пряму у партію. У 2000 році кількість політичних фондів про збору коштів, які міг

мати кандидат, обмежили до одного, заборонили корпоративні пожертви окремому кандидату. Тобто основні пробіли, які були притаманні закону та давали змогу обійти правила, в умовах реформ були ліквідовані [4, с.157].

Окрім фінансування партій фізичними та юридичними особами через пожертви, існує система політичних субсидій – фінансування партій з фоку держави. Ця практика була започаткована у 1994 році після прийняття Закону про державні субсидії політичним партіям [6].

Партія, яка відповідала вимогам та хотіла отримувати субсидію від держави, мала надати Міністерству адміністративних справ та інформації наступні данні: назва партії; розміщення головного офісу; представники, бухгалтер, їх ім'я, адреси, дати народження; представники по малим округам, списки по пропорційним; число представників, що були обрані по малим округам на минулих виборах; число представників, що були обрані по пропорційним округам на минулих виборах; інформація про філіали, якщо такі є в наявності – кількість, назви, місце розташування, представники головного офісу та бухгалтер, імена, адреси. Крім того необхідно було надати устав та документи, що регулюють основні адміністративні питання в партії [6].

Фінансування партії державою здійснюється із розрахунку 250 ієн на кожного жителя згідно останнього перепису населення. Розмір субсидій кожній партії розраховується наступним чином: одна половина коштів пропорційно представництву партії в парламенті, друга половина – пропорційно відсотку набраних голосів на останніх виборах [6].

Кошти, які отримує партія в якості субсидій, підлягають звітності. У звіті мають бути відображені переміщення усіх сум, що є більшими 50 тисяч ієн, вказуватися баланс. Також необхідно включити інформацію про перерахування коштів до філіалів партії. Філіали мають надати власні звіти, в яких зазначити дату та розміри отриманих коштів; розходи, включаючи ім'я того, хто отримав гроші; мета фінансування, його розміри, дата та залишок [6].

Звіти мають бути опубліковані у термін до 30 вересня, зберігають протягом п'яти років з дня опублікування.

У випадку, коли партія розпадається або навпаки відбувається її об'єднання з іншою партією, про це має бути проінформовано Міністерство адміністративних справ та інформації протягом семи днів, бо від цього буде залежить їх подальше субсидювання. У випадку злиття партій субсидії будуть нараховуватися на основі отриманої спільної кількості представників та отриманих голосів. У випадку розколу субсидії розраховуються пропорційно кількості представників парламенту, які увійшли до інших політичних формувань [6].

Прийняття цього закону стало вигідним великим партіям. Кількість партій у японському парламенті була завжди обмежена і саме вони були домінуючими у політичному житті. Закон про політичні субсидії це більше закріпив їхнє провідне становище в японській політиці, надавши до звичайних джерел фінансування, яких у них не бракувало, ще й фінансову підтримку держави. Це ставило малі партії у невигідне становище, зробив їх ще менше конкурентоспроможними, та певним чином гальмувало процеси трансформації у партійній системі Японії [8, с.786].

Отже, проаналізувавши нормативно-правову базу діяльності партій в Японії, ми можемо зробити наступні висновки. Всі закони та нормативні акти приймаються в межах правового поля діючої конституції Японії. Діяльність політичних партій детально регламентується законом про вибори 1950 року, а питання фінансування ще й законом про політичні фонди 1948 року. Ці закони діють до сьогоднішнього дня, однак до них неодноразово приймалися поправки, які робили їх знову актуальними в умовах зміни політичних реалій. Все це свідчить про те, що законодавча база не являється чимось

статичним. Трансформації у партійній та політичній системах автоматично призводить і до трансформацій у правовій сфері.

Список використаної літератури

1. Конституция Японии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Japan&language=r> ; Konstitutsiya Yaponii [Elektronnyy resurs]. – Режим доступа : <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Japan&language=r>
2. Парламент Японии принял поправку к закону о выборах [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://russian.people.com.cn/n/2015/0618/c31520-8908231.html> ; Parliament Yaponii prinyal popravku k zakonu o vyborah [Elektronnyy resurs]. – Режим доступа : <http://russian.people.com.cn/n/2015/0618/c31520-8908231.html>
3. Сенаторов А. Политическая реформа в Японии [Электронный ресурс] / А. Сенаторов – Режим доступа : http://observer.materik.ru/observer/N09_94/9_09.htm ; Senatorov A. Politicheskaya reforma v Yaponii [Elektronnyy resurs] / A. Senatorov – Режим доступа : http://observer.materik.ru/observer/N09_94/9_09.htm
4. Стрельцов Д. В. Япония: политическая модернизация эпохи Хейсей / Д. В. Стрельцов. – Москва : АИРО-XXI, 2013 – 296 с. ; Streltsov D. V. Yaponiya: politicheskaya modernizatsiya epokhi Kheysey / D. V. Streltsov. – Moskva : AIRO-XXI, 2013 – 296 s.
5. 政治資金規正法（昭和二十三年七月二十九日法律第百九十四号） [Electronic resource]. – Mode of access : <http://law.e-gov.go.jp/htmldata/S23/S23HO194.html> ; Seiji shikin kisei hoo (Shoowa ni juu sannen shichigatsu ni juu kyuu nichu dai hyaku kyuu juu shi goo) [Electronic resource]. – Mode of access: <http://law.e-gov.go.jp/htmldata/S23/S23HO194.html>
6. 政党助成法（平成六年二月四日法律第五号） [Electronic resource]. – Mode of access : <http://law.e-gov.go.jp/htmldata/H06/H06HO005.html> ; Seitoojosei hoo (Heisei roku nen nigatsu yokka hooritsu dai go goo) [Electronic resource]. – Mode of access: <http://law.e-gov.go.jp/htmldata/H06/H06HO005.html>
7. 公職選挙法（昭和二十五年四月十五日法律第百号） [Electronic resource]. – Mode of access: <http://law.e-gov.go.jp/htmldata/S25/S25HO100.html> ; Kooshoku senkyo hoo (Shoowa ni juu go nen shigatsu juu go nichu hooritsu daihyaku goo) [Electronic resource]. – Mode of access : <http://law.e-gov.go.jp/htmldata/S25/S25HO100.html>
8. 村上弘. 民主党 – 2012年衆議院選挙と2大政党制 [Electronic resource] / 村上弘. – С. 783-821. – Mode of access : <http://www.ritsumei.ac.jp/acd/cg/law/lex/12-56/murakami.pdf> ; Murakami Hiroshi. Minshutoo – 2012 nen shuugiinsenkyo to 2 dai seitoo sei [Electronic resource]. – Murakami Hiroshi. – Mode of access : <http://www.ritsumei.ac.jp/acd/cg/law/lex/12-56/murakami.pdf>
9. 衆議院の議員数って480人から475人になった [Electronic resource]. – Mode of access : http://detail.chiebukuro.yahoo.co.jp/qa/question_detail/q10112977865 ; Shūgiin no giin-sū tte 480-ri kara 475-ri ni natta [Electronic resource]. – Mode of access : http://detail.chiebukuro.yahoo.co.jp/qa/question_detail/q10112977865

Стаття надійшла до редакції 07.10.2016 р.

T. Ivanets

THE LEGAL REGULATION OF POLITICAL PARTIES IN JAPAN

The party system is an important part of the functioning of any state. The system is regulated with a number of laws, regulations as well as amendment acts. The abovementioned acts are under consideration in the present article. The legal basis for legislation in all areas of human activity is the Constitution. It is related to the party system, too. The Constitution defines the powers of parliament, the terms of the dissolution of parliament and elections. Particularly these provisions are specified in the Election Law which was passed by the

National Diet in 1950. The law consists of 17 chapters and regulates various positions: the right to be elected; constituencies; electorate; date of the election; the process of voting; counting of votes; election procedure; candidates; elected representatives; extraordinary and special elections; campaign; expenses and donations related to elections; debate; fines. The amendment acts to this law were adopted repeatedly. Among the latter amendments there is reducing the number of MPs in the House of Representatives from 480 to 475 (came in force during the special elections in December 2014) and reducing voter age from 20 to 18 (the amendment adopted in 2015). Special attention in the article is paid to the issue of financing of political parties as well as to the laws which regulate this sphere. Except the Election Law, the Regulation Of Political Funds Act adopted in 1948 and the Law «On state subsidies to political parties» adopted in 1994 can be considered under this regard. The financing of election campaign is an area where the largest number of violations is extremely possible. The political funds law is aimed to curb corruption in the political system in Japan and to set limits of donations that can be given to parties and politicians. Also this law sets the order of the financial statements. The amendments (adopted in 1994) restricted donations to individual MPs and allowed to give donations to the party fund, which had to provide their candidates with financing. Finally corporate donations to the MPs were banned in the amendment adopted in 2000. The funds given by corporations and unions now have to be appropriated exclusively to the bank account of the party. In 1994, when the Law «On state subsidies to political parties» was adopted, the practice of the state funding of political parties was established. The law, which dealt exclusively with parliamentary parties, became profitable to the major Japanese political parties that dominated in the political life, and consolidated their leading position in Japanese politics.

Keywords: *Japan, political parties, electoral process, election law, political foundations, subsidies to political parties.*

УДК 323.382(485)

І.І. Іванова

ЕРОЗІЯ НЕОКОРПОРАТИВНИХ ІНСТИТУТІВ У ШВЕЦІЇ

У статті розглядається розвиток неокорпоративізму в Швеції та аналізується сучасний стан розвитку відносин між державою, асоціаціями роботодавців та профспілками. Досліджуються зміни у політиці соціального партнерства як основі корпоративних відносин та причини зниження ролі відповідних інститутів в останні два десятиліття. Доводиться, що традиційна корпоративістська модель, яка була характерною ознакою шведської політики продовж майже століття, змінюється іншими формами взаємодії відповідних груп інтересів з державою, зокрема лобізмом.

Ключові слова: *Швеція, неокорпоративізм, колективні переговори, соціальне партнерство.*

Тривалий час Швеція вважалася типовим прикладом держави, де профспілки й асоціації роботодавців завдяки кооперації та консенсусу вирішують найважливіші суспільні питання, починаючи від проблеми зайнятості населення і закінчуючи пенсійною реформою. Шведська модель неокорпоративізму, яка отримала назву «соціальної» [6, р. 12], була однією з найуспішніших та результативних, а організації інтересів - профспілки та асоціації роботодавців - мали значний вплив на публічну політику. Однак ситуація змінилася у 90-х роках ХХ століття. Основні корпоративні

інституту вийшли із процесу трипартистських договірних відносин і, на відміну від сусідніх країн - Данії та Норвегії - корпоративізм не трансформувався в інші форми колективної взаємодії. Мета даного дослідження - з'ясувати основні причини занепаду корпоративізму в Швеції та сучасні тенденції взаємодії між групами інтересів, які представляють роботодавців і працівників, та державою.

Швеції було приділено велику увагу в дослідженнях неокорпоративізму та політики соціального партнерства. Загалом, проблематикою неокорпоративізму займалися здебільшого західні дослідники (К. Шміттер [20], Г. Лембрух [4], А. Ліпхарт [8], Дж. Віарда [23] та інші). Швеція як один із прикладів застосування некорпоративної моделі також була у фокусі уваги західного наукового середовища. Роботи, присвячені шведській моделі неокорпоративізму, можна розділити дві груп. Перші з них стосуються особливостей розвитку неокорпоративних інститутів, до яких відносяться тристоронні ради при міністерствах і відомствах, які стали відмітною ознакою шведської моделі. Так, Б. Ротшейн [15; 16; 17] приділяв особливу увагу причинам появи корпоративних договорів між роботодавцями, профспілками та державою у Швеції, доводячи, що саме в Швеції корпоративні інститути були найбільш впливовими. До другої групи (Т. Іверсен [7], Дж. Ліндвал і Дж. Сербінг [10], М. Антонсен [1], К. Ханус [5], С. Томсен [21]) відносяться дослідження, присвячені сучасним проблемам трипартистських відносин у Швеції.

Як було зазначено вище, довгий час шведська модель розглядалась як особливо вдалий приклад централізованого діалогу між профспілками та роботодавцями. Впритул до 1990-х років соціальне партнерство було високорозвинене в Швеції. Виключно централізовані профспілки та організації роботодавців були активно залучені у розробку і здійснення урядової політики. Загалом, так званий «ранній корпоративізм» [17, р. 155] у Швеції був започаткований ще до Першої світової війни. Саме тоді були зроблені перші спроби створення корпоративних органів. Так, у 1902 році консервативний уряд висунув пропозицію створити першу корпоративну установу із представників робітничого класу та роботодавців для здійснення наглядових функцій за процесом професійного страхування. І хоча пропозиція була відхилена парламентом через невизначеність механізмів відбору членів до подібної установи, сама ідея була підтримана. Більше того, депутати визнали, що подібна корпоративна рада матиме велике значення для успішного здійснення реформ у соціальній сфері [17, р. 157]. Зважаючи на те, що на національному рівні через технічні складнощі впровадження корпоративних інститутів відклалося на десятиліття, на локальному рівні вони з'явилися значно раніше. До 1907 року у всіх великих містах були створені корпоративно організовані інститути. На національному рівні корпоративний принцип політичного представництва був остаточно впроваджений у 1912 році, коли парламент прийняв рішення про створення нового агентства – Національної ради з соціальних питань. В Раду увійшли як представники від робітничого класу, так і один представник від федерації роботодавців. Таким чином, до 1912 року ідея корпоративізму міцно укорінилася у шведській політичній культурі, а корпоративний принцип представництва став центральним елементом у розвитку перед – демократичної шведської держави. До 1919 року були створені ще декілька важливих корпоративних інститутів – корпоративні консультативні ради при Національній пенсійній Раді та комісії з безробіття, Рада зі страхування і Рада праці. До рад входили представники профспілок та бізнесу, а також державні службовці. Таким чином, корпоративізм як система політичного представництва набув легітимності в шведській політичній культурі ще до моменту запровадження першого представницького демократичного уряду [16, р. 173].

Якщо говорити про передумови появи корпоративізму в Швеції, то вони були досить нетиповими і в дечому суперечили загальноприйнятим теорії та практиці.

Шведська класова система була негнучкою та закритою, а робітничий клас досить пізно отримав важелі впливу на політику, в першу чергу виборче право. Але це не стало перешкодою для налагодження консенсус між робочим рухом та буржуазією, на чому наполягав у своїй теорії С. Ліпсет [12]. Якщо слідувати останній, такі характеристики неминуче повинні були привести до радикалізації робітничого руху та відмові від будь-якої співпраці з державою та організаціями роботодавців. Ці причинно-наслідкові зв'язки звісно спостерігалися в інших країнах, але зовсім не були характерні для Швеції.

Шведський робітничий клас дійсно пізно отримав право голосу і сама класова система була жорсткою. Тим не менш, реформізм став домінуючою характеристикою шведського робочого руху, що і стало основою так званого «раннього корпоративізму» в Швеції [17, р. 168]. Ця система «раннього корпоративізму» дала профспілкам доступ до шведської держави та показала, що держава не завжди є ворожою до вимог робітничого класу. Саме в цей період корпоративізм був остаточно визнаний цілком природною, і ефективною, частиною політичної системи Швеції, завдяки якій став можливим компроміс між найбільшими соціальними акторами.

Загалом, щодо першопричин появи досить впливових корпоративних інститутів у Швеції немає однозначного погляду. Часткове пояснення полягає в тому, що робітничий рух мав доволі сильну реформістську орієнтацію і завдяки етнічній та релігійній однорідності був схильний вступати у переговори для знаходження консенсусу. Результатом такого консенсус і стали корпоративні політичні інститути [15]. Інше пояснення полягає в тому, що шведській державі у цей визначальний період потрібно було знайти спосіб для скорочення безробіття і поліпшення функціонування ринку праці. Інституалізація корпоративізму була потрібна для забезпечення гнучкості у впровадженні соціальних реформ. Адже імплементація будь-яких змін у цій сфері супроводжувалася труднощами і конфліктами. Нове законодавство повинно було збалансувати інтереси працівників і роботодавців, що було б неможливо реалізувати без медіації. Для цього найбільше підходив корпоративний орган, ніж традиційні інституції.

І, нарешті, найважливішим аргументом на користь корпоративізму протягом цього періоду було поняття «суспільного інтересу». «Робітниче питання» на той час було настільки важливим для держави і суспільства, що не могло обмежуватися лише вузькокласовими інтересами.

Як вірно підмітив Б. Ротшейн, «якщо держава не втручається в «робітниче питання», організовані класи просто переслідують свої вузькі інтереси, і це може викликати серйозні проблеми; це може в кінці кінців підірвати самі основи суспільства» [17, р. 164]. Звичайно, держава не може усунути класової боротьби, але ця боротьба може бути перетворена з невирішеного в керований конфлікт – з гри з нульовою сумою на гру з позитивною сумою.

Тому шведська держава вдалася до залучення найважливіших організацій інтересів до процесу реформ. Будучи частиною цього процесу, цим організаціям довелось шукати і знаходити шляхи кооперації один з одним. Таким чином, уряду вдалося досягти своєї мети.

Як результат, до 40-х років ХХ століття було укладено основоположні тристоронні договори, які стали основою подальшого функціонування шведської моделі соціального корпоративізму. Зокрема, у 1938 році у Сальтшюбадені було укладено визначальну угоду між Шведською конфедерацією профспілок (LO) і Шведською конфедерацією роботодавців (SAF), яка передбачала мирне врегулювання розбіжностей замість проведення страйків та контроль над «договірною активністю» своїх галузевих відділень.

У 1950-ті роки відносини між 2 організаціями переросли в складну процедуру макроекономічного регулювання: була встановлена солідарна система заробітної плати, яка заохочувала робітників підвищувати продуктивність праці [3, р. 41]. Для забезпечення мобільності робочої сили та більш гнучкого регулювання відносин у 1957 році була створена Рада з питань ринку праці, куди увійшли всі учасники корпоративних відносин. Формально уряд не брав безпосередньої участі в двосторонньому діалозі між SAF і LO, але на практиці він впливав на розвиток подій (не в останню чергу через зв'язки між керівництвом правлячої соціал-демократичної партії та LO) [3, р. 41].

Тривалий час така модель продовжувала домінувати в шведській політиці: групи інтересів на постійній основі брали участь у різноманітних комісіях та активно залучалися до вироблення політичного курсу. Загалом, політичне життя характеризувалося низьким рівнем конфліктів та міцними зв'язками між державою, профспілками і роботодавцями. До 80-90-х років корпоративні інститути були інтегровані у державу.

Не зважаючи на те, що часто дослідники об'єднують характерні політичні відносини у Швеції, Данії та Норвегії у єдину «Скандинавську модель» [21], шведський корпоративізм мав свої відмінні риси. По-перше, переговори між профспілковими конфедераціями і асоціаціями роботодавців були високо централізовані на національному рівні. По-друге, профспілки в Швеції були високо централізованими і внутрішньо дисциплінованими організаціями з високим рівнем членства. Для того, щоб отримати страховку на випадок безробіття, працівники повинні були набути членство в профспілках. По-третє, об'єднання роботодавців також були сильно централізованими і внутрішньо дисциплінованими. По-четверте, історично профспілки були тісно пов'язані з Соціал-демократичною партією. Тому позиція профспілок відображала інтереси в першу чергу соціал-демократів, однак це не заважало співробітництву профспілок та організації роботодавців. Довгий час суперечки між бізнесом та працівниками залишалися в на дуже низькому рівні, що також є характерною ознакою шведської моделі. Договір, укладений в у Сальтшюбадені, був основою їхньої співпраці і регулював їхню діяльність на національному рівні, на галузевому рівні також укладалися угоди, які регулювали оплату ту праці та робочий час. Галузеві угоди встановлювали параметри і для переговорів на місцевому рівні [13]. Тобто корпоративні договори охоплювали всі рівні соціально-економічних відносин у Швеції.

Однак, ці основоположні характеристики зазнали сильних змін у 80-90 роках. Інститути, задіяні в колективних переговорах, які раніше були одними з найбільш централізованих у світі, були формально децентралізовані на початку 1980-х років [10, р. 1058]. У 1991 році Конфедерація шведських роботодавців вийшла зі складу рад майже всіх урядових установ і ліквідувала свої органи, відповідальні за ведення переговорів. Представництво соціальних партнерів в урядових радах з 1992 року практично завершилось. Після 1992 року групи інтересів були формально представлені переважно у сфері трудової політики – в Суді з трудових спорів, Фондах пенсійного страхування та Раді з питань ринку праці.

Загалом 90-і роки виявилися критичними для подальшого існування неокоративізму у Швеції. Прагнення до подальшої децентралізації зробили головним гравцем у забезпеченні соціальної рівноваги державу. Остання намагалася відновити координацію між колишніми партнерами навіть в умовах відсутності централізованої дисципліни. В кінці десятиліття були зроблені спроби домовитися про новий двосторонній пакт. Після виборів до Ригсдагу, які відбулися у 1998 році, дещо змінився політичний клімат. На зміну майже десятилітній ворожій політиці неолібералів до ідеї соціальних переговорів та взагалі будь-яких обговорень між центральними

організаціями праці та роботодавців, прийшло розуміння необхідності відновлення діалогу між Шведською Конфедерацією роботодавців (SAF) і центральними профспілками – Шведською конфедерацією профспілок (LO) та Шведською Конфедерацією професійних працівників (TCO) [2, 303]. Результатом відновлення порозуміння між соціальними партнерами було укладання двох нових угод. У 2001 році роботодавці і профспілки започаткували інноваційний союз, названий «Майбутнє для шведської промисловості». Цього ж року відбулися ініційовані урядом тристоронні переговори з соціальними партнерами у сфері охорони здоров'я робітників. Результатом переговорів стало включення до проекту бюджету на 2002 рік відповідної програми з 11 пунктів.

Водночас, хоча зусилля уряду і мали певний прогрес, особливо на галузевому рівні, але нові угоди не означали відродження неокорпоративізму. Адже декорпоративізація відбувалася в Швеції не лише з точки зору формальних інституційних змін, але й з точки зору знецінення норм, які складали основу соціального партнерства і були визначальними у процесі вироблення політики та взаємодії груп інтересів. І хоча деякі дослідники притримуються погляду, що корпоративізм в Швеції як і раніше є важливим елементом в шведській політиці і суспільстві, а корпоративні інститути здійснюють вплив на вироблення політичного курсу за рахунок більш неформальних каналів [10, р. 1058] та нових моделей представництва інтересів [22], але в дійсності корпоративні інститути вже не грають тієї ролі, як це було до 90-х років. Як слушно зауважили Дж. Ліндвал і Дж. Сербінг, «Корпоративізм не є синонімом політичного впливу для профспілок або роботодавців; це ознака того шляху, яким цей вплив інституалізується» [10, р. 1063]. Якщо раніше цей шлях пролягав через компроміс соціальних партнерів, через скоординовану систему переговорів, то після 90-х років головні організації не могли знайти загального ґрунту щодо ключових питань розвитку соціальної сфери і впливали на політику через інші канали.

Було декілька причин такого провалу корпоративної взаємодії.

По-перше, це політизація взаємодії між організаціями інтересів. Вони поступово були втягнуті в ідеологічну боротьбу між лівими і правими. Як вказує С. Жочем [5, р. 68], на відміну від Данії, де буржуазні партії через політичну кон'юнктуру повинні були вступити в коаліцію з соціал-демократами і тому корпоративні інститути і політика соціального забезпечення засновувались на міжкласовому та партійному співробітництві, детермінанти політичного процесу в Швеції після втрати влади соціал-демократами засновувались на антагоністичних відносинах між двома партійними блоками, які представляли відповідні класи суспільства. Таким чином, це зробило перегляд умови корпоративізму більш складним, ніж у сусідній Данії. Замість горизонтальної координації між профспілками і роботодавцями та між лівими і правими, з'явилася сильна вертикальна інтеграція – між соціал-демократичною партією та профспілками, і так само між бізнесом і політичними правими. Не прагматичні інтереси, а навпаки, ідейне протистояння, зруйнувало ті норми соціального партнерства, на які спирався корпоративізм протягом майже століття.

По-друге, традиційна система соціального діалогу розширилась і не змогла адаптуватися до нових викликів. В середині основних організацій з'явилося багато нових утворень з різними поглядами на подальший розвиток централізованих колективних переговорів. Наприклад, окремі великі компанії не поділяли радикальності Шведської асоціації роботодавців щодо виключення з переговорів щодо заробітної плати профспілок. Вони були більш схильними до компромісу. Водночас влада Шведської конфедерації профспілок була підірвана внутрішніми протиріччями між профспілками в приватному секторі та в сфері державних послуг, а також за рахунок збільшення вакансій для «білих комірів», які надавалися конкуруючими конфедераціями.

Шведська модель була розроблена для вирішення конфліктів між працею і капіталом, але не змогла впоратися з серйозними конфліктами між профспілковими організаціями (як між спілками «синіх комірців» і «білих комірців», так і об'єднаннями в державному і приватному секторах). Виникнення нових суб'єктів з різними інтересами і поглядами на справедливий розподіл заробітної плати не сприяло відродженню корпоративізму.

По-третє, конфлікт між ключовими організаціями інтересів і всередині них спричинили зміну методів впливу на політику. Великі компанії, а згодом і Шведська асоціація роботодавців, перейшли до прямого лобювання своїх інтересів. Крім того, залишивши централізовані переговори, остання почала здійснювати вплив на громадську думку через мозкові центри, засоби масової інформації, через інформаційні і консультаційні сервіси та свої галузеві асоціації.

По-четверте, довгий час ядром централізованих переговорів була взаємна довіра між головними акторами. Як зазначав Б. Ротшейн, Шведська модель відрізнялася високим рівнем довіри, як на вертикальному рівні між громадянами та елітою, так і на горизонтальному рівні між окремими учасниками політичного процесу. Однак довірливі відносини між головними організаціями інтересів і державою зникли в кінці 1980-х років [14, р. 461]. Як наслідок, жоден учасник колективних переговорів не налаштований відмовлятися від власних амбіцій заради інших, навіть якщо кінцевий результат буде кращим.

Таким чином, головною проблемою системи соціального корпоративізму в Швеції стало бажання головних гравців отримати більше переваг з меншими витратами. Це явище відоме як «проблема безбілетника» («free rider problem»). Для корпоративізму «проблема безбілетника» приймає форму відмови від членства в централізованому тристоронньому переговорному процесі. Групи інтересів націлені отримати основні переваги – наприклад, високу заробітну плату, - не вступаючи у колективні переговори. Розділені ідеологічно, не відчуючи довіри одне до одного, профспілки та організації роботодавців припинили тісне співробітництво в корпоративних інститутах. Однак загострення конфлікту між бізнесом та профспілками на фоні глобалізаційних змін не сприяє вирішенню головних соціальних проблем, таких як зниження зайнятості, пенсійне страхування, страхування по безробіттю тощо. Тому у 2000-х профспілки та бізнес повернулися до колективних переговорів. Однак вони перенеслися з національного на локальний рівень [5, р. 66].

На даний момент майбутнє шведської моделі корпоративізму є невизначеним. Якщо в 90-х роках колективні переговори стримувалися неоліберальним урядом, то сьогодні загрозу цій моделі становить економічна глобалізація, що підриває владу основних акторів на національному рівні [9, р. 161] та ідеологічна прірва, яка з'явилася між профспілками та асоціаціями роботодавців, а також неспроможність останніх відновити консенсусну модель, яка з 20-х років минулого століття домінувала у шведській політиці.

Список використаної літератури

1. Anthonsen M. Social Democrats, Unions and Corporatism: Denmark and Sweden Compared / M. Anthonsen, J. Lindvall, U. Schmidt-Hansen // *Party Politics*. – 2011. – Vol. 17, Issue 1. – P. 118-134.
2. Berger S. Policy Concertation and Social Partnership in Western Europe: Lessons for the 21st Century / S. Berger, H. Compston. – New York : Berghahn Books, 2002. – 382 p.
3. Boyd S. Partnership Working: European Social Partnership Models [Electronic resource] / S. Boyd. – Mode of access : <http://www.gov.scot/resource/doc/25954/0028681.pdf>
4. Consociational Democracy, Class Conflict and the New Corporatism // Schmitter C. Trends toward corporatist intermediation / C. Schmitter, G. Lehmbruch. – London, Beverly Hills, Calif. : Sage, 1984. – P. 53-61.

5. Hanuš K. The Decline of Centralized Collective Wage Bargaining in Sweden / K. Hanuš // Slovak Journal of Political Sciences. – 2014. – Vol. 14, Issue 1. – P. 54-74.
6. Hermann Ch. Privatisation of Public Services. Impacts for Employment, Working Conditions, and Service Quality in Europe / Ch. Hermann, J. Flecker. – New York, 2012. – 214 p.
7. Iversen T. Power, Flexibility, and the Breakdown of Centralized Wage Bargaining: Denmark and Sweden in Comparative Perspective / T. Iversen // Comparative Politics. – 1996. – Vol. 28, No. 4. – P. 399-436.
8. Lijphart A. Corporatism and consensus democracy in eighteen countries: Conceptual and empirical linkages / A. Lijphart, M. Crepaz // British Journal of Political Science. – 1991. – Vol. 21, No. 2. – P. 235-256.
9. Lijphart A. Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries / A. Lijphart. – 2nd. Ed. – New Haven, London : Yale University Press, 2012. – 368 p.
10. Lindvall J. Policy Reform and the Decline of Corporatism in Sweden / J. Lindvall , J. Sebring // West European Politics. – 2005. – Vol. 28, No.5 – P. 1057-1074.
11. Lindvall J. Sweden: The Fall of the Strong State / J. Lindvall, B. Rothstein // Scandinavian Political Studies. – 2006. – Vol. 29, Issue 1. – P. 47-63.
12. Lipset S. Radicalism or Reformism: The Sources of Working-Class Politics / S. Lipset // American Political Science Review. – 1983. – Vol. 77, No. 1. – P. 1-18.
13. Malmberg J. The Collective Agreement as an Instrument for Regulation of Wages and Employment Conditions [Electronic resource] / J. Malmberg. – Mode of access : <http://arbetsratt.juridicum.su.se/Filer/PDF/Jonas%20Malmberg/25.pdf>
14. Öberg P. Power, Trust and Deliberation in Swedish Labour Market Politics / P. Öberg, T. Svensson // Economic and Industrial Democracy. – 2002. – Vol. 23(4). – P. 451-490.
15. Rothstein B. Corporatism and Reformism: The Social Democratic Institutionalization of Class Conflict / B. Rothstein // Acta Sociologica. – 1987. – Vol.30, No. 3-4. – P. 295-311.
16. Rothstein B. Explaining Swedish Corporatism: The Formative Moment / B. Rothstein // Scandinavian Political Studies. – 1992. – Vol. 15, Issue 3. – P. 173-191.
17. Rothstein B. State Structure and Variations in Corporatism: The Swedish Case / B. Rothstein // Scandinavian Political Studies. – 1991. – Vol. 14, Issue 2. – P. 149-171.
20. Schmitter Ph. Still the Century of Corporatism? / Ph. Schmitter // The Review of Politics. – 1974. – Vol. 36, No. 1. – P. 85-131.
21. Thomsen S. The Nordic Corporate Governance Model / S. Thomsen // Management and Organization Review. – 2016. – Vol. 12, Issue 1. - P. 189-204.
22. Traxler F. The Metamorphoses of Corporatism / F. Traxler // European Journal of Political Research. – 2004. – Vol. 43, Issue 4. – P. 571-598.
23. Wiarda J. Corporatism and Comparative Politics: The Other Great «Ism» / J. Wiarda. – NY : M.E. Sharpe.1997. – 205 p.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2016 р.

I. Ivanova

EROSION OF NEOCORPORATIST INSTITUTIONS IN SWEDEN

The article deals with the development of corporatism in Sweden. The current state of relations between the state, employers' associations and trade unions is analyzed. We study changes in the policy of social partnership as the basis of corporate relations and the reasons for reducing the role of relevant institutions in the last two decades. We demonstrate that in 1980-90s corporate institutions were integrated into the state. Since the 80s institutions, involved in collective bargaining, that used to be one of the most centralized in the world, were

formally decentralized. In general, 90s turned out the critical to the continued existence of neocorporatism in Sweden.

There are some reasons for the loss of importance of corporatist institutions. First, politicization of cooperation between interest organizations. They were gradually drawn into an ideological struggle between left and right. Second, the traditional system of social dialogue expanded and was not able to adapt to new challenges. Many new structures with different views on the further development of centralized collective bargaining appeared inside the main organizations. Thirdly, the conflict between key interest organizations and inside them led to a change of methods of influence on policy. Fourth, good relations between the main interest organizations and the state have disappeared in the late 1980s. Thus, the main problem of social corporatism in Sweden was the desire to major players get more benefits with less costs. This phenomenon is known as «free rider problem». «Free rider problem» takes the form of denial of membership in the centralized tripartite negotiation process.

The article proves that the traditional corporatist model that was a characteristic feature of Swedish politics for nearly a century is changing by other forms of interaction between relevant interest groups with government, including lobbyism.

Key words: Sweden, neocorporatism, collective bargaining, social partnership

УДК 327.8(474):341.1

О.Я. Івасечко, О.В. Коваль

ЗАГРОЗИ ТА ВИКЛИКИ ДЛЯ КРАЇН БАЛТІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

У статті розглянуто основні потенційні загрози безпекового виміру зовнішньої політики країн Балтії, які передусім пов'язані з російською проімперською політикою на теренах держав колишнього соцтабору. Наголошено, що спільність кордонів країн Балтії та РФ може стати прямою загрозою територіальній цілісності та суверенітету, так як у випадку військового вторгнення до ЄС такі держави як Естонія і Латвія постраждають першими.

Увагу акцентовано на необхідності підтримки стану постійної бойової готовності з метою захисту як власної територіальної цілісності, так і непорушності Європейського Союзу в цілому.

Висвітлено позицію громадської думки та політичної верхівки країн Балтії до конфлікту на сході України, що полягає на необхідності посилення політико-економічних санкцій щодо РФ.

Виокремлено особливості впровадження превентивних заходів для уникнення конфронтації з одного боку та застосування сил швидкого реагування НАТО разом із військовим потенціалом держав Балтії у разі погіршення ситуації, з іншого.

Зроблено висновок про те, що вже сьогодні Росія вдається до окремих елементів «гібридної війни» проти країн Балтії, насамперед, через інформаційну пропаганду звинувачує Литву, Латвію та Естонію у «порушенні прав російськомовного населення», підтримує проросійські політичні партії, готує на їх території провокаторів з числа молодих людей, які схвалюють російську проімперську політику, проводить різного роду розвідувальну та вербувальну роботи. Відзначено, що серйозною загрозою для інституційної сфери країн Балтії є посилення російського фактору при владі. Росія своїми діями в Україні наочно показала, що політику Кремля неможливо передбачити, а архітектура безпеки в Східній Європі характеризується істотною нестабільністю.

Ключові слова: країни Балтії, безпековий вимір зовнішньої політики, євроінтеграція, НАТО, Росія.

Події кінця ХХ століття, пов'язані з дезінтеграційними процесами на теренах колишнього СРСР з одного боку та поглибленням інтеграції країн Європи в межах Європейського Співтовариства з іншого, стали тим каталізатором, який стимулював держави соцтабору рухатися в напрямку європеїзації, аж до набуття повноправного членства в ЄС. Сьогодні ЄС є одним із найпотужніших політичних об'єднань, що репрезентує 28 держав-членів на міжнародній арені. Консолідація європейських держав пояснюється, насамперед, ідеєю політичного зближення з метою запобігання виникнення військових загроз у майбутньому. Початок 90-х рр. ХХ ст. яскраво продемонстрував посилення позицій країн Європи. У той час стає зрозумілим те, що для успішної інтеграції нових членів необхідні трансформації, спрямовані на посилення позицій у політичній, економічній та соціальній площинах.

Варто відзначити, що однією з визначальних подій функціонування Об'єднання та Європейського континенту було п'яте розширення Європейського Союзу в 2004 р. Тоді 10 держав Центрально-Східної Європи, в тому числі й країни Балтії, через членство в ЄС отримали можливість продовжити реформування. У короткий період часу Латвія, Литва та Естонія імплементували ті перетворення, успішне проведення яких дозволило цим країнам досягнути найвищого рівня розвитку з-поміж представників колишнього СРСР.

Конфлікт на території України став поштовхом до формування кардинально нової геополітичної ситуації в Східно-Європейському регіоні. Треба констатувати той факт, що в цьому регіоні переплелися інтереси Російської Федерації, НАТО (США) і країн ЄС. З огляду на це, спільність кордонів країн Балтії та РФ може стати прямою загрозою територіальній цілісності та суверенітету, так як у випадку військового вторгнення до країн ЄС Естонія і Латвія постраждають першими.

Питання забезпечення територіальної цілісності та безпеки в регіоні через можливе вторгнення Російської Федерації на територію держав ЄС, позицію НАТО щодо посилення заходів безпеки на території регіону Балтії досліджували такі науковці, як А. Спрудс [16], Д. Гелбрейт [14], А. Парк [15], А. Юнтунен [12] та ін. Про реальність російського вторгнення до балтійських країн наголошують не лише політики з Литви, Латвії й Естонії та їх колеги з НАТО та ЄС, але й військове керівництво Північноатлантичного Альянсу. Так, командувач силами НАТО в Європі генерал Філіп Брідлав заявляє про необхідність посилювати оборону в регіоні Балтії, в першу чергу, задля охорони повітряного простору ЄС [2]. Серед вітчизняних науковців, які досліджували безпекові питання в країнах Балтії, варто згадати кандидата філософських наук Максима Хилька. Дослідник розкриває можливі геополітичні наслідки російської інтервенції в Україну, загрози для країн-членів НАТО у випадку успішної реалізації російського сценарію [11]. Представник Інституту зовнішньої політики Дипломатичної академії України Олександр Титарчук визначає регіон Балтії як найбільш вразливу ланку європейської безпеки [1].

Метою цієї статті є з'ясування основних загроз та викликів для країн Балтії на сучасному етапі євроінтеграції з урахуванням можливого розвитку подій, залежно від розгортання ситуації в регіоні.

Закінчення «холодної війни» та розпад Радянського Союзу кардинально змінили ситуацію на міжнародній арені. Можливість повернення державного суверенітету ставила новообраним урядам та політикам країн Балтії важливі питання про подальший розвиток та забезпечення власних національних інтересів, у тому числі – в сфері безпеки та оборони, захисту територіальної цілісності і незалежності. Фактори вибору інтеграції країн Балтії до НАТО та ЄС стосувалися ідеологічних, історичних, військово-

політичних та економічних аспектів. Лідери трьох країн постійно наголошували на важливості «безпекових факторів», «економічного сприяння, зростання та розвитку», «соціального добробуту» і «участі у спільних європейських справах» [10, с. 99].

Країни Балтії як повноправні члени ЄС здійснюють свою політику відповідно до європейських норм та правил. Інколи ця політика не співпадає з національними інтересами держав, але вони змушені підпорядковуватися законодавству Спільноти. Останні події на теренах сучасного ЄС показують, що навіть таке потужне інтеграційне об'єднання з високим економічним потенціалом у деяких ситуаціях нездатне протистояти проблемам, які виникають з тих чи інших причин. І кожна держава-член Союзу відчуває на собі наслідки цих викликів – одні більшою мірою, коли ця ситуація виникла на їх території, інші ж зазнають збитків через тих членів, які прийняли удар на себе. Саме балтійські республіки належать до категорії тих держав, які більше за інших відчувають на собі виклики у рамках сучасного стану євроінтеграції. Це зумовлено низкою факторів, і вирішальну роль тут грає географічне положення держав. Спільні кордони з Росією змушують Латвію, Литву та Естонію постійно перебувати в бойовій готовності, захищаючи як власну територіальну цілісність, так і непорушність всього Європейського Союзу. Офіційна Москва трактує їх як «історичні російські території» та не може змиритися з європейським вибором цих держав.

Слід акцентувати увагу на тому моменті, що найбільш складні стосунки у Росії склалися з Литовською Республікою, яка виступає за посилення політико-економічних санкцій проти країни-агресора, досить жорстко відстоює свої інтереси та активно підтримує європейський курс України разом з іншими пострадянськими країнами, що обрали зовнішньополітичним пріоритетом західний світ. Виходячи з цих обставин, Росія вдається до окремих елементів «гібридної війни» проти країн Балтії. Найчастіше вона через інформаційну пропаганду звинувачує Литву, Латвію та Естонію у «порушенні прав російськомовного населення», підтримує проросійські політичні партії, готує на їх території провокаторів з числа молодих людей, які схвалюють політику В. Путіна, проводить різного роду розвідувальну та вербувальну роботи [5].

Доцільно також відзначити, що упродовж тривалого часу країни Балтії перебували в енергетичній залежності від РФ. Це змушувало їх проводити більш помірковану зовнішню політику, утримуватися від жорстких заяв, знаходити компроміс між західним і східним світами. Однак у зв'язку з подіями на сході України населення балтійських республік зайняло доволі принципову позицію щодо застосування санкцій проти РФ. Самі держави неодноразово виступали ініціаторами накладення цих санкцій, хоч і належать до тієї категорії, що отримують найбільші збитки від їх запровадження.

Позитивним явищем для країн Балтії у відносинах з РФ стало будівництво в 2015 р. першого енергомоста. Через енергоміст Польща-Литва країни Балтії під'єднано до загальноєвропейської електромережі, що дозволить знизити енергетичну залежність від Росії. Після відкриття терміналу для імпорту зрідженого природного газу у Клайпеді поява енергомостів стала другим кроком на шляху відмови від російської сировини. Міністр енергетики Литви Рокас Масюліс заявив, що Естонія, Латвія та Литва планують побудувати ще принаймні один енергоміст з Євросоюзу, щоб не просто бути підключеними до європейської енергосистеми, а стати її повноцінною частиною [7].

Окрім цього, необхідно наголосити на тому, що шлях до енергетичної незалежності може стати ще одним викликом для країн Балтії в сучасних умовах євроінтеграції. Як заявив експерт American Foreign Policy Council Стівен Бланк, зусилля Балтії щодо енергетичної незалежності можуть підштовхнути Росію до війни. Він додає, що РФ має багато переваг у балтійському регіоні та може їх використовувати, наголошуючи на великій кількості етнічних росіян, вербуванні балтійських бізнесменів і політиків агентами ФСБ, проникненні російських шпигунів на територію держав Балтії

та активній пропаганді, як впливає на громадську думку та збільшує соціальну напруженість у зазначеному регіоні. Також С. Бланк зазначає, що будівництво терміналу для прийому та зберігання скрапленого газу в Клайпеді зменшить вплив російського «Газпрому» та офіційного Кремля на регіон. Це дає підстави вважати, що дії балтійських країн та зусилля ЄС з диверсифікації енергозабезпечення позбавлять Росію впливу на Центральну і Східну Європу. Саме тому остання може наважитися на вторгнення в одну або кілька країн Балтії.

Слушною є думка С. Бланка, що РФ починатиме своє вторгнення з диверсій, які повинні вивести з ладу литовське сховище в Клайпеді та невійськовими методами намагатиметься завадити ухваленню нового енергетичного законодавства в Литві. Країнам Балтії варто чекати і масового пропагандистського наступу. Кремль спробує натиснути на світову громадську думку, звинувачуючи керівництво країн в «порушенні прав людини» за ненадання громадянства етнічним росіянам. Більше того, Москва може організувати масові заворушення в регіонах Латвії, Литви та Естонії, де проживають переважно росіяни, та виправдати своє військове вторгнення захистом протестуючих. Експерт вважає, що російська сторона влаштуватиме кібернетичні атаки на мережі країн Балтії та розв'яже проти них інформаційну війну, так, як це відбулося в Грузії у 2008 р. [6].

Суттєвою загрозою в інституційній сфері країн Балтії є посилення російського фактору при владі. Депутати, які відстоюють інтереси російськомовних громадян, своїми діями можуть спровокувати негативне ставлення жителів Латвії, Литви та Естонії аж до виникнення конфліктних ситуацій. В свою чергу, їх дії можуть підірвати територіальну цілісність та національні інтереси країн Балтії. До прикладу, на виборах до Сейму Латвії у 2014 р. перемогла соціал-демократична партія «Соґласіє», що представляє інтереси російськомовних жителів країни. Її очолює перший російський мер Риги Ніл Ушаков. Разом з тим проросійська Центристська партія Естонії на парламентських виборах 2015 р. посіла друге місце. Лідер партії – мер Таллінна Едгар Савісаар – набрав рекордну кількість голосів за всю історію виборів в країні. У трійку лідерів потрапив ще один член Центристської партії, депутат Європарламенту Яна Тоом [8]. Такий перебіг подій може спричинити зміну зовнішньополітичної орієнтації країн в майбутньому чи навіть спровокувати військові протистояння під проводом захисту прав російськомовних меншин з боку РФ.

Поряд з посиленням російського фактору в країнах Балтії набуває поширення євроскептицизм, який також негативним чином впливає на політичний розвиток регіону. Активна російська пропаганда підштовхує радикально налаштованих жителів держав Балтії відкрито виступати проти політики Європейського Союзу та всіма можливими способами блокувати процес прийняття політичних рішень у Співтоваристві. Євроскептицизм поширений у всіх державах західного світу, політика представників цієї течії спрямована в першу чергу на критику ЄС, його діяльності в інституційній сфері, позиції щодо актуальних питань порядку денного тощо. Зважаючи на посилення впливу російськомовного населення, країни Балтії стоять на порозі радикальних перетворень, які у випадку їх успішної реалізації можуть послабити життєздатність не лише балтійського регіону, але й всього Європейського Союзу.

Питання забезпечення національної безпеки в регіоні піднімалось і у вищих ешелонах влади. Так, в ході тристоронньої зустрічі в м. Палагна президенти Литви, Латвії та Естонії зійшлися на думці, що Європа не повинна зволікати з поліпшенням можливостей і взаємодії служб безпеки, а також зміцненням зовнішніх кордонів. Президенти дійшли згоди про необхідність ефективної політики реадмісії тих нелегальних мігрантів, які не кваліфікувались на статус біженця. Вищі посадові особи обговорили ситуацію з безпекою країн Балтії, підтвердивши, що рівень загроз тероризму

в регіоні низький, але Європа не повинна допускати, щоб ризики тероризму зросли у зв'язку зі збільшенням потоку шукачів притулку [9].

На Варшавському саміті глав держав та урядів країн-учасниць Північноатлантичного Альянсу, який проходив 8-9 липня 2016 р., лідери країн ухвалювали ключові рішення щодо зміцнення здатності регіону до оборони і стримування та забезпечення стабільності поза кордонами НАТО. Ряд питань, які розглядалися учасниками засідання, стосувалися посилення військової присутності у східній частині Альянсу. Так, Генеральний секретар НАТО Єнс Столтенберг зазначив, що лідери країн Альянсу домовляться про розгортання чотирьох потужних багатонаціональних батальйонів в Естонії, Латвії, Литві і Польщі. Подальшими кроками зі зміцнення стримування і оборони стане військова присутність на південному сході завдяки розміщенню багатонаціональної бригади в Румунії. Генеральний секретар схвалив збільшення оборонних видатків і закликав членів Альянсу продовжувати укріплювати військову могутність країн-членів НАТО. Й. Столтенберг наголосив, що війська будуть розміщені на ротаційній основі. За його словами, в кожному з країн регіону будуть направлені солдати держав-членів Альянсу: в Латвію їх направить Канада, в Литву – Німеччина, в Естонію – Великобританія, а в Польщу – США [3].

У фахівців існує різний підхід до питання забезпечення безпеки східних кордонів ЄС і НАТО. Багато хто відзначає, що забезпечення національної безпеки великою мірою залежить від внутрішньої політики держави. Наприклад, президент американського аналітичного центру The Jamestown Foundation Глен Говард наголошує на нехтуванні країнами Балтії своєї безпеки. Відомо, що на сьогодні рекомендовані НАТО 2 % ВВП на оборону серед цих країн виділяє лише Естонія. Відрахування Литви і Латвії значно нижчі. При цьому всі три країни в разі небезпеки у першу чергу розраховують на допомогу НАТО – передусім, США.

«У американських платників податків виникає просте запитання: чому США повинні гарантувати Литві, Латвії та Естонії безпеку в той час, коли ці країни самі не роблять усього можливого для зміцнення оборони?», – зазначає Говард. При цьому експерт наголошує, що в питаннях оборони країн Балтії присутні два основних аспекти – це простір і час. Іншими словами, у разі конвенційної загрози основне питання полягає в тому, як довго війська країн Балтії зможуть протриматися і чи буде цього достатньо, щоб дочекатись допомоги сил швидкого реагування від союзників НАТО. Із зауваженнями Г. Говарда погоджується і литовський дипломат Жигімантас Павіліоніс. За словами Ж.Павіліоніса, до питань оборони варто підходити комплексно, тому збільшувати фінансування потрібно не тільки для зміцнення збройних сил, а й для покращення системи освіти і науки, що сприятиме формуванню сильного громадянського суспільства [4].

Останні події на теренах ЄС, пов'язані з проведенням референдуму щодо членства Великої Британії в ЄС, серйозно занепокоїли керівництво прибалтійських республік. Естонія, Литва і Латвія побоюються посилення «російської загрози» у випадку, якщо Великобританія покине Європейський Союз. За даними Washington Post, країни Балтії перебувають у стані постійної загрози через географічну близькість з РФ. Влада прибалтійських країн вважає, що їх благополуччя великою мірою залежить від стану справ у ЄС. Як наслідок, можливий вихід Великобританії з ЄС може стати поштовхом для проведення нового референдуму про незалежність Шотландії, країни, де базується британський ядерний щит – підводні човни класу «Вангард». Також в цих країнах вважають, що більшість країн ЄС будуть незадоволені політикою Союзу після можливого виходу Британії. При цьому влада Естонії, Латвії та Литви впевнена, що Brexit принесе багато користі російському президенту В. Путіну [13].

Побоювання і занепокоєння країн Балтії цілком зрозумілі. Росія своїми діями в Україні наочно показала, що дії Кремля неможливо передбачити, а архітектура безпеки в Східній Європі характеризується істотною нестабільністю. З іншого боку, беззастережно говорити про гарантії успіху Москви у разі агресії проти країн Балтії теж не варто.

Враховуючи всі фактори, пов'язані із забезпеченням територіальної цілісності та національної безпеки країн Балтії, на основі викладеного матеріалу можна зробити такі висновки:

По-перше, військовий потенціал російських військ значно поступається військовому потенціалу НАТО (країни Балтії є учасниками цього блоку, й відповідно на них поширюється принцип колективної безпеки).

По-друге, необхідно враховувати моральну готовність Литви, Латвії та Естонії до опору військам агресора (країни все ще пам'ятають «гіркий» досвід 1940 рр.).

По-третє, чимало питань викликає і боєздатність російської армії. Її успіхи неочевидні, тим більше у випадку можливого зіткнення з НАТО. Російська Федерація тільки з другої спроби змогла «перемогти» Чечню (шляхом підкупу частини еліти бунтівної республіки). Крім того, на рахунок російської армії можна записати фактичну перемогу над набагато слабшою Грузією в серпневій війні 2008 р. Разом з тим, успіхи російських військових на Донбасі піддаються великому сумніву, оскільки на сході України Росія досягнула значно менше, ніж спочатку розраховувала (при тому, що на початковому етапі українська армія була практично небоєздатною).

І, нарешті, у Заході (і країн Балтії) не залишається сумнівів, що Росія може розпочати подібну авантюру, тому державам, які не бажають перейти зі стану конфронтації до відкритих воєнних дій з РФ, слід перебувати у постійній бойовій готовності та підтримувати дружні стосунки з партнерами і союзниками.

Список використаної літератури:

1. Безпека країн Балтії: загрози Росії, можливості НАТО та фактор Білорусі [Електронний ресурс] / пер. А. Поліщук // East European Security Research Initiative. – 2015. – Режим доступу до джерела: <http://eu.prostir.ua/library/268857.html> ; Bezpeka krain Baltii: zahrozy Rosii, mozhlyvosti NATO ta faktor Bilorusi [Elektronnyi resurs] / per. A. Polishchuk // East European Security Research Initiative. – 2015. – Rezhym dostupu do dzherela : <http://eu.prostir.ua/library/268857.html>.

2. Генерал Бридлав: НАТО должен готовиться к оборонной миссии в странах Балтии [Электронный ресурс] // Радио Польща. – 2015. – Режим доступа : <http://www.radiopolsha.pl/6/137/Artykul/246589> ; General Bridlav: NATO dolzhen gotovitsya k oboronnoy missii v stranakh Baltii [Elektronnyy resurs] // Radio Polshcha. – 2015. – Rezhim dostupa : <http://www.radiopolsha.pl/6/137/Artykul/246589>.

3. Генеральный секретар НАТО окреслив прядок денний Варшавського саміту [Електронний ресурс] // North Atlantic Treaty Organization. – 2016. – Режим доступу : http://www.nato.int/cps/en/natohq/news_133063.htm?selectedLocale=uk ; Heneralnyi sekretar NATO okreslyv priadok denni Varshavskoho samitu [Elektronnyi resurs] // North Atlantic Treaty Organization. – 2016. – Rezhym dostupu : http://www.nato.int/cps/en/natohq/news_133063.htm?selectedLocale=uk.

4. Денисенко В. Балтия перед лицом российской угрозы: готовность «номер один»? [Электронный ресурс] / В. Денисенко // Newsader. – 2016. – Режим доступа : <http://newsader.com/20210-princip-oborony-bud-gotov/> ; Denisenko V. Baltiya pered litsom rossiyskoy ugrozy: gotovnost «nomer odin»? [Elektronnyy resurs] / V. Denisenko // Newsader. – 2016. – Rezhim dostupa : <http://newsader.com/20210-princip-oborony-bud-gotov/>

5. Досвід країн Балтії щодо протидії агресії зі сторони Російської Федерації [Електронний ресурс] // Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень «Борисфен Інтел». – 2014. – Режим доступу : <http://bintel.com.ua/uk/article/opyt-baltii> ;

Dosvid krain Baltii shchodo protyidii ahresii zi storony Rosiiskoi Federatsii [Elektronnyi resurs] // Nezalezhnii analitychnii tsentr heopolitychnykh doslidzhen «Borysfen Intel». - 2014. – Rezhym dostupu : <http://bintel.com.ua/uk/article/opyt-baltii>.

6. Зусилля Балтії щодо енергетичної незалежності можуть підштовхнути Росію до війни – Atlantic Council [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – 2016. – Режим доступу : http://dt.ua/WORLD/zusillya-balti-yi-schodo-energetichnoyi-nezalezhnosti-mozhut-pidshtovhnuti-rosiyu-do-viyni-atlantic-council-196479_.html ; Zusyllia Baltii shchodo enerhetychnoi nezalezhnosti mozhut pidshtovkhnuty Rosiiu do viiny – Atlantic Council [Elektronnyi resurs] // Dzerkalo tyzhnia. – 2016. – Rezhym dostupu : http://dt.ua/WORLD/zusillya-balti-yi-schodo-energetichnoyi-nezalezhnosti-mozhut-pidshtovhnuti-rosiyu-do-viyni-atlantic-council-196479_.html.

7. Країни Балтії стали незалежними від енергетики з РФ [Електронний ресурс] // Експрес. – 2015. – Режим доступу : <http://expres.ua/news/2015/12/09/163707-krayiny-balti-yi-staly-nezalezhnymy-energetyky-rf> ; Krainy Baltii staly nezalezhnymy vid enerhetyky z RF [Elektronnyi resurs] // Ekspres. – 2015. – Rezhym dostupu : <http://expres.ua/news/2015/12/09/163707-krayiny-balti-yi-staly-nezalezhnymy-energetyky-rf>.

8. На выборах в Эстонии победили либералы, пророссийская партия стала второй [Электронный ресурс] // Українська правда. – 2015. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2015/03/2/7060159/> ; Na vyborakh v Estonii pobedili liberaly, prorossiyskaya partiya stala vtoroy [Elektronnyy resurs] // Ukraïnska pravda. – 2015. – Rezhim dostupu : <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2015/03/2/7060159/>.

9. Президенты стран Балтии: угроза терроризма в регионе низкая [Электронный ресурс] // UaPort. – 2015. – Режим доступу : <http://uaport.net/news/ee/t/1511/21/9867225> ; Prezidenty stran Baltii: ugroza terrorizma v regione nizkaya [Elektronnyy resurs] // UaPort. – 2015. – Rezhim dostupu : <http://uaport.net/news/ee/t/1511/21/9867225>.

10. Сидорук М. Особливості інтеграції держав Балтії до ЄС / М. Сидорук // Вісник Львівського університету. Серія : Міжнародні відносини. – 2010. – № 2. – С. 97–104 ; Sydoruk M. Osoblyvosti intehratsii derzhav Baltii do YeS / Mariia Sydoruk // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia «Mizhnarodni vidnosyny». – 2010. – № 2. – S. 97–104.

11. Хилько М. Как Путин помогает США избавиться от «геополитического соперника №1», или Возможные геополитические последствия российской интервенции в Украину [Электронный ресурс] / М. Хилько // Geopolitika. – 2014. – Режим доступа : <http://geopolitika.lt/?artc=6553> ; Khilko M. Kak Putin pomogaet SShA izbavitsya ot «geopoliticheskogo sopernika №1», ili Vozmozhnye geopoliticheskie posledstviya rossiyskoy interventsii v Ukrainu [Elektronnyy resurs] / M. Khilko // Geopolitika. – 2014. – Rezhim dostupa : <http://geopolitika.lt/?artc=6553>.

12. Юнтунен А. Балтийское море – геополитическая проблема / А. Юнтунен // Россия и Центральная Европа в новых геополитических реальностях : сб. ст. участн. IY междунар. науч. конф., г. Москва, 14-16 июня 2001 / под ред. Л. Н. Шишелиной. – Москва : Институт международных экономических и политических исследований РАН, 2002. – С. 271-282 ; Yuntunen A. Baltiyskoe more – geopoliticheskaya problema / A. Yuntunen // Rossiya i Tsentralnaya Yevropa v novykh geopoliticheskikh realnostyakh : sb. st. uchastn. IY mezhdunar. nach. konf., g. Moskva, 14-16 iyunya 2001 / pod red. L. N. Shishelinoi. – Moskva : Institut mezhdunarodnykh ekonomicheskikh i politicheskikh issledovaniy RAN, 2002. – S. 271-282.

13. Boot M. Why Brexit alarms Britain's Baltic allies [Electronic resource] / M. Boot // The Washington Post. – 2016. – Mode of access : https://www.washingtonpost.com/opinions/why-brexite-alarms-britains-baltic-allies/2016/06/19/30c805b2-34a1-11e6-8758-d58e76e11b12_story.html?utm_term=.abd5c868677c.

14. Galbreath D. Continuity and change in the Baltic Sea region: Comparing foreign policies / D. J. Galbreath, A. Lašas, J. W. Lamoreaux. – Amsterdam-New York: Rodopi, 2008. – 183 p.

15. Park A. Baltic Foreign Policy Making Establishments of the 1990s: Influential Institutional and Individual Actors / A. Park // Journal of Baltic Studies. – 2005. – Vol. 36, No. 2. – P. 178-208.

16. Sprūds A. Russia in the Baltic Sea Regional Energy Architecture / A. Sprūds // Estonian Foreign Policy Yearbook 2011 / ed. A. Kasekamp. – Tallinn, 2012. – P. 33-58.

Стаття надійшла до редакції 09.10.2016 р.

O. Ivasechko, O. Koval

THREATS AND CHALLENGES FOR THE BALTIC STATES AT THE CURRENT STAGE OF EUROINTEGRATION

The article considers the main potential threats to the security dimension of foreign policy of the Baltic States at the present stage of European integration. The objective of the article is to clarify security and defense factors that influence foreign policy of the Baltic States and respectively the process of political decision-making in countries. Common borders of the Baltic States and Russia has caused deep concern because of the Russian-Ukrainian conflict the primary goal of which was to disseminate the ideology of "the Russian World" in all former Soviet republics and to establish Russian hegemony in Eastern Europe. The author pays particular attention to the necessity to maintain the state of constant combat readiness to protect both territorial integrity of the Baltic States and inviolability of the entire European Union. The factors of particular importance in the formulation of foreign policy priorities of the Baltic States (energy dependence, past affiliation with the Soviet Union, geographical proximity, etc.) are pointed out. Moscow treats the Baltic countries as the «historic Russian territory» and can't come to terms with their European choice. It is emphasized that today Russia resorts to some elements of «hybrid warfare» against the Baltic States appearing in information propaganda. Moscow accuses Lithuania, Latvia and Estonia in violations of rights of the Russian-speaking population living in the territory of the Baltic republics. Besides, the Russian government supports pro-Russian political parties in Latvia, Lithuania and Estonia, trains instigators among young people in the Baltic States, conducts various kinds of investigations, etc. The author draws conclusions that strengthening the Russian factor in the government of the Baltic countries becomes a serious threat to their institutional sphere. An increasing number of pro-Russian deputies may cause a crucial change in foreign policy orientation of the Baltic republics. Russian policy in Ukraine has clearly demonstrated that the Kremlin actions are impossible to be predicted. Nowadays security architecture in Eastern Europe is characterized by significant instability. But despite everything, it has been revealed that military potential of Russian forces is significantly weaker than military capabilities of NATO. Nevertheless, Russia may launch hostilities through different kinds of sabotage; that is why sovereign states should be in constant combat readiness and maintain friendly relations with their partners and allies.

Keywords: *The Baltic States, security, European Integration, Baltic foreign policy, NATO, Russia.*

Ю.В. Константинова, А.А. Авер'янов

УЧАСТЬ ВЕНЕСУЕЛИ В ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ У ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ

Розглянуто етапи латиноамериканської інтеграції. Основні інтеграційні об'єднання континенту. Висвітлена участь Венесуели у інтеграційних процесах під час президентства Уго Чавеса та Ніколаса Мадурі.

Ключові слова: Латинська Америка, Венесуела, інтеграція, МЕРКОСУР, УНАСУР, АЛБА, КАРИКОМ

Сьогодні регіон Латинська Америка налічує 33 суверенні держави із загальним населенням, що наближається до 600 млн. Хоча жодна з країн Латинської Америки не входить до групи світових лідерів першої ланки, в сукупності регіон істотно впливає на глобальну політику і економіку завдяки природним та людським ресурсам. Як і більшість регіонів світу Латинська Америка не залишилась осторонь інтеграційних процесів, які набули тут своїх особливих рис. Отже, Венесуела яка, до останнього часу, позиціонувала себе регіональним лідером взяла активну участь у цих процесах і навіть запропонувала свій проект інтеграції – Боліваріанську альтернативу для Латинської Америки АЛБА (ALBA). Тому, тема статті є актуальною.

Проблема інтеграційних процесів у Латинській Америці знаходиться сьогодні в стадії активного вивчення в роботах вітчизняних та іноземних дослідників. Розвиток інтеграційних процесів на континенті, діяльність окремих інтеграційних структур та участь в них Венесуели аналізується в роботах Е. Дабагяна, З. В. Івановського, О. Карякіна, Ж.-П. Марсоза, А. Еррери-Вайланта, Г. Вельтмейера, Н. В. Гаврилової. Незважаючи на наявність значного числа досліджень з проблеми, ряд аспектів теми не знайшли досить глибокого відображення.

Метою даною статті є вивчення участі Венесуели у інтеграційних процесах на континенті. Для досягнення мети необхідно розкрити наступні завдання: проаналізувати особливості розвитку інтеграційних процесів в Латинській Америці; дослідити участь Венесуели в інтеграційних процесах в регіоні.

Основною ідеєю латиноамериканської інтеграції є створення сильної континентальної спільноти та поглиблення міжнародних зв'язків країн регіону, хоча кожен з учасників має свій погляд на напрям та розвиток інтеграційних процесів.

Інтеграція країн Латинської Америки закономірна. Їх об'єднує іспанська мову (за винятком Бразилії де говорять португальською), католицька релігія, спільні історичні корені і подібна культура, в тому числі політична. До того ж всі країни регіону протягом більшої частини своєї історії знаходилися під зовнішнім впливом – спочатку це була європейська метрополія - Іспанія або Португалія, потім неформальне панування США.

В інтеграційних процесах в Латинській Америці можна виділити три етапи.

Перший етап 1960 -1980 рр. В 60-ті роки ХХ ст. під впливом успіхів Європейської економічної спільноти виникла ідея створення в регіоні економічного союзу, передусім, у формі зони вільної торгівлі.

На другому етапі інтеграції 1980 – 1994 рр. країни регіону переходять до створення митного союзу – погодженим скасуванням національних митних тарифів і введенням загального митного тарифу і єдиної системою нетарифного регулювання торгівлі відносно третіх держав.

На третьому етапі інтеграції 1994-2016 рр. країни, що інтегруються, домовляються про свободу руху не тільки товарів і послуг, але і факторів виробництва – капіталів, робочої сили і технологій.

Отже, у 1960 р. почалося створення і організаційно оформлення торговельно-економічних угруповань країн Латинської Америки. До перших інтеграційних угруповань можна віднести наступні.

Латиноамериканська асоціація вільної торгівлі (ЛАВТ). Хоча до неї увійшли усі держави Південної Америки і Мексика, грандіозні плани, що зв'язувалися з нею, залишилися в 1960-і роки не реалізованими. Стала очевидною головна проблема: економіка майже усіх країн регіону була орієнтована на експорт сировини в країни Заходу і імпорт звідти промислових товарів, тому латиноамериканські країни мало що могли запропонувати один одному для взаємної торгівлі.

Але вже з середини 60-х рр. XX ст. інтеграційний процес почав мінятися і пішов не шляхом злиття існуючих угруповань, а їх фрагментації. Внаслідок розбіжностей усередині ЛАВТ виникло два формування: Лаплатська група і пакт Анд група, яка у 1997 р. була трансформована в Андську групу. У 1978 р. був створений Амазонський пакт, багато в чому схожий по своїх завданнях на Лаплатську групу.

У 1980 р. ЛАВТ була реорганізована в Латиноамериканську асоціацію інтеграції (ЛАІ), яка приступила до практичної діяльності у 1981 р. Було підписано 29 часткових угод, згідно з якими були надані 5800 митних поступок, схвалений перший список преференцій для найменш розвинених країн, підписані угоди про співпрацю з ЛАЕС (Латиноамериканською економічною системою) [7]. ЛАЕС була створена у 1975 р. і стала першою економічною організацією латиноамериканських країн, в якій не приймали участь США. Її створення відображає прагнення країн регіону до єдності дій для захисту національних інтересів.

У 1960 р. було створено Центральноамериканський спільний ринк (пізніше - ЦАСР) – це було друге інтеграційне угруповання Латинської Америки. У його рамках передбачалося протягом п'яти років лібералізувати взаємну торгівлю і ввести в дію загальний митний тариф по відношенню до «третіх країн». Але досягли тільки зони преференційної торгівлі, що проіснувала аж в період до 1990-х рр. В 60–ті рр. у рамках ЦАСР була сформована зона вільної торгівлі, передбачалася ліквідація мит усередині блоку і введення ОТТ відносно третіх країн.

Створення ЦАСР не сприяло рішенню найбільш насущних проблем соціально-економічного розвитку країн Центральної Америки : подоланню монокультурного характеру їх економіки, послабленню залежності цих країн від диктату американських монополій, проведенню аграрних реформ, підвищенню життєвого рівня населення [5].

Карибська асоціація вільної торгівлі (КАВТ) у 1968 р, об'єднала як самостійні у той час держави (Барбадос, Гайана, Тринідад і Тобаго, Ямайка), так і британські володіння (Антигуа, Беліз, Гренада, Домініка, Монтсеррат, Сент-Вінсент, Сент-Люсія, Сент-Крістофер і Невіс). Діяльність КАВТ по економічній інтеграції карибських країн зіткнулася з низкою труднощів: монополією США, Великобританії тощо. Країн прагнули підпорядкувати КАВТ своїм інтересам, позначалася також однотипна структура економіки цих країн.

Впродовж 1972-1974 рр. сталася трансформація КАВТ в Карибський спільний ринок (КАРИКОМ). Нині КАРИКОМ – митний союз. Учасники прагнули на основі лібералізації взаємної торгівлі створити додаткові робочі місця для своїх переважно сільськогосподарських острівних економік. У липні 1994 року була утворена Асоціація країн Карибського басейну, в яку крім 14 країн - членів КАРИКОМ увійшли ще 12 [7].

У 70-х рр. XX ст. процес латиноамериканської інтеграції переживає кризу. Вона пов'язана з відносно низьким рівнем світових цін на товари латиноамериканського

експорту, з нестачею стимулів для здійснення капіталовкладень у багатонаціональні проекти.

У 1980-х рр. економічна криза торкнулася усіх держави Латинської Америки, настав тимчасовий застій у процесі інтеграції.

Спочатку 1990-х рр. розпочався новий віток інтеграції в регіоні, стався перезапуск субрегіональні угруповання які існували раніше, а також були створені потужніші нові інтеграційні об'єднання. Почали виділятися два напрями інтеграції: перший – спрямований на співпрацю із США (до нього тяжіли організації, створені 60-70-ті рр. – ЦАСР і КАРИКОМ), а другий – на зміцнення стосунків між країнами регіону, створення економіки, незалежної від США (сюди можна віднести – МЕРКОСУР).

В останнє десятиліття ХХ століття, більшість країн регіону однозначно орієнтувалися на США. Проте група провідних держав (Аргентина, Бразилія, Венесуела) узяла курс на переважний розвиток не панамериканської, а латиноамериканської інтеграції і на диверсифікацію економічних і політичних зв'язків за межами Західної півкулі.

В цей час інтеграційні процеси в країнах Латинській Америці проходять у рамках «відкритого регіоналізму», поняття якого було обґрунтовано у 1994 р. Економічною комісією ООН для країн Латинської Америки (ЕКЛАК) на XXV сесії в Картахене – де лас Індіас (Колумбія).

«Відкритий регіоналізм», уявляє собою відкритість для приєднання нових членів, відсутність жорстких внутрішніх структур, можливість режиму «асоційованого членства», установка на співпрацю з іншими інтеграційними об'єднаннями, велика відкритість відносно світового ринку і іноземного капіталу [6]. Тепер латиноамериканська інтеграція орієнтувалася, головним чином, на світовий ринок, на створення умов для підвищення конкурентоспроможності економік держав і регіональних об'єднань у світовій економіці, а не на регіон, як було в 60 - 70 рр.

З концепції «відкритого регіоналізму» виходить створений у березні 1991 р. Спільний ринок країн Південного конуса (МЕРКОСУР). Який став практично першим митним союзом в Південній Америці. Інтеграція розглядалася державами союзу як відповідь на тенденції світового розвитку і засіб забезпечення повноправності країн регіону у вирішенні питань світової економіки. Кінцевою метою процесу проголошувалася інтеграція усіх країн Латинської Америки.

Масштабною подією в даній області стало досягнуте в грудні 2004 р. спільне рішення лідерів 12 держав континенту про формування Південноамериканського співтовариства націй (ПАСН). До угруповання увійшли країни-члени МЕРКОСУР, Андської групи, а також Чилі, Гайана і Сурінам. На першому етапі основними цілями нової структури була інтеграція у сфері енергетики, комунікацій і будівництва об'єктів інфраструктури. У перспективі країни-члени, наслідуючи приклад ЄС, прагнули створити єдиний економічний простір, загальні органи влади і здійснювати випуск єдиної валюти [12].

23 травня 2008 року президенти дванадцяти держав Латинської Америки підписали договір про створення Південноамериканського союзу націй (УНАСУР) – найбільшого інтеграційного співтовариства в Латинській Америці. Таким чином, формально завершений процес створення об'єднання, заснованого ще в 2004 році, а країни південноамериканського континенту отримали новий інструмент для вирішення виникаючих проблем власними силами. Головна мета цього регіонального об'єднання - посилення політичної співпраці, економічна інтеграція і захист загальних інтересів. Його основне завдання – об'єднати зусилля усіх країн континенту для вирішення проблем регіону в різних сферах – економічній, енергетичній, військовій і соціальній, використовуючи вже наявні механізми співтовариства Андської групи і

Південноамериканського спільного ринку (МЕРКОСУР) [1]. Отже, в інтеграційному плані XXI ст. почалося для Латинської Америки надзвичайно інтенсивно.

У грудні 2011 р. в столиці Венесуели відбувся установчий саміт нового інтеграційного об'єднання CELAC, яке було покликане стати інтеграційним інструментом самостійного і незалежного розвитку Латинської Америки. Сьогодні ще чітко не визначений формат CELAC як міждержавного форуму, інтеграційного блоку, політичного союзу тощо, очевидно лише переважання політичної складової над економічною [11].

Основною стратегічною метою всіх цих організацій так чи інакше було гармонійний і збалансований розвиток економік латиноамериканських країн, який, в кінцевому підсумку, повинен привести до створення єдиного економічного простору. Таким чином, сьогодні всі 33 держави регіону задіяні у інтеграційних процесах, багато держав мають членство відразу в трьох блоках.

Венесуела є активним учасником інтеграційних процесів в регіоні, але зміна політичних систем у країні призводила до зміни підходів Венесуели до інтеграційних процесів в Латинській Америці.

Не дивлячись на постійну присутність інтеграційних тенденцій до середини 60-х рр. XX ст. увага керівництва країни до цього напрямку в зовнішній політиці була обумовлена складністю внутрішніх політичних і економічних переговорів, а також тим що її економіка спиралася виключно на розвиток нафтової індустрії, крім того вона пізно приступила до індустріалізації і сильно залежала від північноамериканського ринку. У 70-ті роки, коли постало питання про реформу інтеграційних механізмів, щоб зробити їх гнучкішими, Венесуела стала одним із засновників ЛАЕС, а також активним учасником перетворювальних процесів, внаслідок чого ЛАВТ була трансформована в ЛАІ [5].

Також важливим фактором, який вплинув на формування зовнішньої політики Венесуели, стали природні ресурси країни, в першу чергу, - це нафта і газ. Країна входить у першу десятку країн світу, які виробляють нафту. Регіон також забезпечений практично усіма різновидами мінеральних ресурсів, водними та лісовими.

Падіння цін на нафту на початку 1980-х рр. боляче вдарило по економіці Венесуели, яка як і більшість латиноамериканських країн в цей час переживає кризу. Докорінно ситуація змінюється з 1998 р., коли на президентських виборах у Венесуелі перемогу одержав Уго Чавес. Який поклав в основу зовнішньополітичної доктрини країни ідеологія боліваризму. Поставивши амбіційні цілі досягнути регіонального лідерства, У. Чавес розумів, що вони повинні спиратися на економічний та військовий потенціал. Тому, формування нової зовнішньої політики було пов'язано зі здійсненням радикальних реформ в країні, метою яких було формування нової моделі суспільного розвитку, яскравого соціального спрямування, так званої «альтернативної ринкової економіки», яка отримала назву «Альтернатива для Латинської Америки «Соціалізм XX ст.»». Він чудово розумів, що його плани по реалізації ролі Венесуели, як регіонального лідера неможливо без участі Венесуели в інтеграційних процесах [9].

Розробляючи зовнішню політику країни, президент враховував й низку інших факторів, які виходили як з особливостей геополітичного розташування Венесуели, так і фінансових можливостей країни, яка контролювала в результаті реформування нафтової галузі увесь отриманий прибуток від продажу нафти. Нафтовий фактор та нафто долари Уго Чавес став розглядати як реальну основу для зміни ролі Венесуели не лише в регіоні, а й в світі в цілому [4]. У контексті регіонального співробітництва президент Венесуели підписав у 2000 році «угоди Каракаса» в області енергетики з президентами 10 країн Центральної Америки і Карибського басейну.

Вигідні геополітичне розташування країни, дозволяло їй здійснювати вплив на цілу низку регіонів Латинської Америки – це Карибський басейн, Центральна Америка, Андський регіон та регіон ріки Амазонки, для надання додаткових імпульсів латиноамериканської інтеграції.

Трансформуючи ідеї Болівара для XXI ст., У.Чавес зробив ідеологію інтеграції фундаментальним принципом нової концепції зовнішньої політики країни. Боліваризм за У. Чавесом – це насамперед, концепція єдиного континенту [9]. Одним з перших кроків, стало прискорення інтеграції Андського співтовариства націй з МЕРКОСУР, куди Венесуела була прийнята за пропозицією Бразилії. Каракас став учасником УНАСУР, та прийняв участь в створенні Банку Півдня. До цього часу Венесуела була асоційованим членом МЕРКОСУР, спостерігачем у КАРИКОМ, членом Карибського банку розвитку, МАБР, ЛАСС, ЛАІ, ОАГ, Групи Ріо, УНАСУР, ОПАНАЛ тощо.

Особливу роль Венесуела відіграє в розвитку інтеграційних процесів в енергетичній галузі. Вона, як підкреслюється в одному з документів Руху 5-ї Республіки, є точка дотику між Андським пактом МЕРКОСУР та Каракасом, що дозволяє Венесуелі бути центром інтеграційної та економічної компліментарності в регіональному масштабі [4]. В 2004 р. Венесуела поставила свій підпис під Декларацією Куско, яка оголосила про створення Північноамериканської спільноти Націй (ПАСК).

Але все це не дозволяло ефективно реалізувати прагнення Венесуели до регіонального лідерства. Використовуючи ситуацію яка склалася до 2004 року на геополітичній карті континенту в результаті так званого «лівого дрейфу», Уго Чавес шукає союзників для створення блоку об'єднань, в основі якого б лягли не економічні принципи, а спільність поглядів [3].

У 2004 році Венесуела, Куба і Болівія оголошують про створення потрібного союзу для боротьби з імперською політикою США. На думку Чавеса, Боліваріанська альтернатива і договір про вільну торгівлю для латиноамериканських країн є складовими частинами стратегії боротьби з американським імперіалізмом. Така політика знайшла своє відображення у створенні економічного союзу АЛБА, підкріпленого боліварійською ідеєю національного і соціального визволення, яка багато в чому сприяє розвитку регіону, а також проведення самостійної соціально-економічної політики багатьма країнами Латинської Америки [4].

Цей проект орієнтований на таку модель інтеграції, де її механізми повинні сприяти економічному і соціальному розвитку, спрямованому на викорінення бідності і вирівнювання рівня життя латиноамериканських народів. В основі АЛБА лежать три основні принципи – опозиція реформам вільного ринку, відсутність обмеження для регулюючої ролі держави в процесі лібералізації економіки, гармонізації стосунків між державою і ринком.

Поширення блоку АЛБА розгорталося по багатьох напрямках, охоплюючи сфери енергетичної і продовольчої безпеки, ідейно-політичну і фінансову підтримку ліворадикальних режимів і антисистемних рухів, активізацію боліварійської пропаганди.

У політичному контексті проект боліваріанської альтернативи став протиположним в першу чергу для американського проекту АЛКА (зони вільної торгівлі в Південній Америці), і в меншій мірі для МЕРКОСУР, дублюючи або нівелюючи деякі положення загального ринку [4]. Однак факт участі Венесуели і в АЛБА, і в МЕРКОСУР свідчить, про різні цілі, переслідувані цими організаціями: МЕРКОСУР – насамперед економічні, АЛБА – політичні. Крім того АЛБА стала рухом об'єднуючим всю Латинську Америку проти неоліберальної політики США.

У 2006 р. Венесуела виходить з Андського співтовариства націй, це дало офіційному Каракасу можливість зосередити зусилля на реалізації нових принципів міжнародного співробітництва в торгово-економічній галузі, заснованих на ідеологічних

постулатах «соціалізму ХХІ ст.», зокрема реалізувати зафіксований в плані соціально-економічного розвитку на 2007-2013рр. «Симон Болівар» принцип «створення енергетичних альянсів в контексті регіональної інтеграції» і провести «консолідацію осі Куба – Венесуела – Болівія для просування блоку АЛБА як альтернативи МАЗВТ (Міжамериканська зона вільної торгівлі) і СВТ» [10].

Смерть Уго Чавеса стала тяжким ударом для країни. Наступник Чавеса – Ніколас Мадуро, не користується тією популярністю у населення, що була у харизматичного Чавеса. Крім того країну охопила економічна та політична криза. Нове керівництво підтвердило ціль на інтенсифікацію розвитку інтеграційних процесів на континенті, концепцію прискореної та багатопланової інтеграції, співробітництво країн Півдня континенту [2].

Мадуро продовжує південноамериканську інтеграцію в політичних і економічних сферах в УНАСУР та МЕРКОСУР, СЕЛАК.

Також інтеграція продовжує реалізовуватись і через АЛБУ та Petrocaribe. Венесуелою було запропоновано своїм партнерам по об'єднанню Petrocaribe створити економічну зону, що дозволить їм зміцнити ділові зв'язки і торгівлю, а також сприятиме економічному розвитку держав регіону. Що стосується АЛБИ, то на саміті організації 2013 року, Ніколас Мадуро заявив про продовження і зміцненні наміченого курсу Чавеса. Мадуро активно просуває проект створення простору МЕРКОСУР – АЛБА – Petrocaribe [13].

Таким чином, в основі розвитку інтеграційних процесів в Латинській Америці лежить спільність культури, історії, менталітету, глибоких економічних зв'язків, особливостей історичного, політичного, економічного розвитку, що впливає із загального колоніального минулого.

Почавшись у 60-х рр. ХХ ст. інтеграційні процеси в Латинській Америці розвивалися вкрай нерівномірно, багатовекторно, зустрічаючи на своєму шляху цілий ряд труднощів і протиріч.

Виконаний нами аналіз дозволяє виділити ряд етапів у розвитку інтеграційних процесів – це перший етап 1960 -1980 рр.; другий етап інтеграції 1980 -1994 рр.; третій етап 1994-2016 рр. Кожен з них мав свою особливість, специфіку, свої вектори розвитку інтеграційних процесів і своїх лідерів. У той же час загальним для всіх етапів є формування інтеграційних структур насамперед економічних, які створювалися за географічними принципами. І тільки на третьому етапі чітко простежується тенденція створення єдиних інтеграційних структур в масштабах усього континенту.

Венесуела є країною, яка стала учасником розвитку інтеграції з початку її розвитку на Південноамериканському континенті. У політиці Венесуели відносно інтеграційних процесів виділяються два етапи. До 1998 року і з приходом до влади Уго Чавеса, коли починається формування нової моделі розвитку країни, її зовнішньої політики і визначаються нові підходи до бачення розвитку інтеграційних процесів в Латинській Америці.

Принципи інтеграції, сформульовані Уго Чавесом витікали з ідеології «боливаризма» і обумовлювалися реалізацією амбіцій Венесуели, як регіонального лідера.

При Уго Чавесе Венесуела різко активізувала свою участь в існуючих і знову створюваних на континенті інтеграційних структур. Вона стала членом МЕРКОСУР, УНАСУР, КАРИКОМ. Поряд з цим, прагнучи до регіонального лідерства, Венесуела стала ініціатором створення нової структури АЛБА, виникнення якої було обумовлене не економічними, а ідеологічними чинниками. Участь в інтеграційних процесах тісно ув'язувалася з нафтовим чинником, який при Уго Чавесе став головним інструментом зміцнення впливу країни на континенті.

Після смерті Уго Чавеса Венесуела вступила в період глибокої економічної, соціальної і політичної кризи. Хоча наступник Чавеса, Мадуро і проголосив продовження курсу на інтеграцію сьогодні роль Венесуели в цих процесах різко знизилась.

Список використаної літератури

1. Аракэ Али Родригес УНАСУР: интегральная стратегия [Электронный ресурс] / Али Родригес Аракэ. – Режим доступа : <http://www.geopolitica.ru/article/unasur-integralnaya-strategiya#.WATkUPmLSUk> ; Arake Ali Rodrigues UNASUR: integralnaya strategiya [Elektronnyy resurs] / Ali Rodrigues Arake. – Rezhim dostupu : <http://www.geopolitica.ru/article/unasur-integralnaya-strategiya#.WATkUPmLSUk>.

2. Гаврилова Н. В. Зовнішньополітичний курс Венесуели за президентства Ніколаса Мадурі [Электронный ресурс] / Н. В. Гаврилова, І. В. Кокуріна // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. – 2015. – Вип. 13-14. – С. 222-229 ; Havrylova N. V. Zovnishnopolitychnyi kurs Venesuely za prezidentstva Nikolasa Madury [Elektronnyy resurs] / N. V. Havrylova, I. V. Kokurina // Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia : Istoriiia. Politolohiia. – 2015. – Vyp. 13-14. – S. 222-229.

3. Дабагян Э. «Левый поворот» в Латинской Америке [Электронный ресурс] / Э. С. Дабагян // Свободная мысль – XXI. – 2008. – № 2. – С. 63-74. – Режим доступа : <https://pravo33.files.wordpress.com/2010/09/d18d-d0b4d0b0d0b1d0b0d0b3d18fd0bd-d0bbd0b5d0b2d18bd0b9-d0bfd0bed0b2d0bed180d0bed182-d0b2-d0bbd0b0d182d0b8d0bdd181d0bad0bed0b9-d0b0d0bc.pdf> ; Dabagyan E. «Levyuy povorot» v Latinskoy Amerike [Elektronnyy resurs] / E. S. Dabagyan // Svobodnaya mysl - XXI. — 2008. — № 2. — S. 63-74. – Rezhim dostupa : <https://pravo33.files.wordpress.com/2010/09/d18d-d0b4d0b0d0b1d0b0d0b3d18fd0bd-d0bbd0b5d0b2d18bd0b9-d0bfd0bed0b2d0bed180d0bed182-d0b2-d0bbd0b0d182d0b8d0bdd181d0bad0bed0b9-d0b0d0bc.pdf>.

4. Дабагян Э. С. Внешняя политика Венесуэлы в начале XXI века: основные направления [Электронный ресурс] / Э. С. Дабагян // Вестник Московского университета. Сер. 25 : Международные отношения и мировая политика. – 2012. – № 1. – С. 95-123. – Режим доступа : http://fmp.msu.ru/attachments/article/256/DABAGYAN_1_2012.pdf ; Dabagyan E. S. Vneshnyaya politika Venesuely v nachale XXI veka: osnovnyye napravleniya [Elektronnyy resurs] / E. S. Dabagyan // Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser. 25 : Mezhdunarodnye otnosheniya i mirovaya politika. – 2012. – № 1. – S. 95-123. – Rezhim dostupa : http://fmp.msu.ru/attachments/article/256/DABAGYAN_1_2012.pdf

5. Евдокимов А. И. Интеграционные процессы в странах Латинской Америки: проблемы и перспективы [Электронный ресурс] / А. И. Евдокимов, Л. В. Грук // Проблемы современной экономики. – 2011. – № 2. – С. 92-97. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/integratsionnye-protsessy-v-stranah-latinskoy-ameriki-problemy-i-perspektivy> ; Yevdokimov A. I. Integratsionnye protsessy v stranakh Latinskoy Ameriki: problemy i perspektivy [Elektronnyy resurs] / A. I. Yevdokimov, L. V. Gruk // Problemy sovremennoy ekonomiki. – 2011. – № 2. – S. 92-97. – Rezhim dostupa : <http://cyberleninka.ru/article/n/integratsionnye-protsessy-v-stranah-latinskoy-ameriki-problemy-i-perspektivy>.

6. Заболотна М. Ф. Вплив нового регіоналізму на розвиток країн Латинської Америки [Електронний ресурс] / М. Ф. Заболотна // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. – 2015. – Вип. 13-14. – С. 242-249 ; Zabolotna M. F. Vplyv novoho rehionalizmu na rozvytok krain Latynskoi Ameryky [Elektronnyy resurs] /

М. F. Zabolotna // *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia :Istoriia. Politolohiia.* – 2015. – Вур. 13-14. – S. 242-249.

7. Костюнина Г. М. Интеграция в Латинской Америке [Электронный ресурс] / Г. М. Костюнина // *Международная экономическая интеграция : учеб. пособ. / под ред. Н. Н. Ливенцева.* – Москва : Экономистъ, 2006. – Режим доступа : <http://mgimo.ru/upload/iblock/4f1/4f148798e7fb817ac49170040d3acbbe.pdf> ; Kostyunina G. M. Integratsiya v Latinskoj Amerike [Yelektronniy resurs] / G. M. Kostyunina // *Mezhdunarodnaya ekonomicheskaya integratsiya : ucheb. posob. / pod red. N. N. Liventseva.* – Moskva : Ekonomist, 2006. – Rezhim dostupa : <http://mgimo.ru/upload/iblock/4f1/4f148798e7fb817ac49170040d3acbbe.pdf>.

8. Ищенко В. Латиноамериканский социализм 21 века в исторической перспективе [Электронный ресурс] / В. Ищенко, Дж. Петрас // *Спільне: журнал соціальної критики.* – Режим доступа : <http://commons.com.ua/ru/latinoamerikanskij-sotsializm-21-veka-v/> ; Ishchenko V. Latinoamerikanskiy sotsializm 21 veka v istoricheskoy perspektive [Elektronnyy resurs] / V. Ishchenko, Dzh. Petras // *Spilne: zhurnal sotsialnoї kritiki.* – Rezhim dostupu : <http://commons.com.ua/ru/latinoamerikanskij-sotsializm-21-veka-v/>.

9. Коларов Г. Режим Уго Чавеса в Венесуэле: сочетание национальной демократии и левого радикализма? [Электронный ресурс] / Г. Коларов // *Политэкс.* – 2008. - № 3. – Режим доступа : <http://www.politex.info/content/view/465/30/> ; Kolarov G. Rezhim Ugo Chavesa v Venesuele: sochetanie natsionalnoy demokratii i levogo radikalizma? [Elektronnyy resurs] / G. Kolarov // *Politeks.* – 2008. - № 3. – Rezhim dostupu : <http://www.politex.info/content/view/465/30/>.

10. Лезгинцев Ю. М. «Боливарианская альтернатива для Америк» как новая форма интеграционных объединений в странах Латинской Америки и Карибского бассейна [Электронный ресурс] / Ю. М. Лезгинцев // *Экономические стратегии.* – 2009. - № 5-6. – Режим доступа : <http://www.inesnet.ru/article/bolivarianskaya-alternativa-dlya-amerik-kak-novaya-forma-integracionnykh-obedinenij-v-stranax-latinskoj-ameriki-i-karibskogo-bassejna/> ; Lezgintsev Yu. M. «Bolivarianskaya alternativa dlya Amerik» kak novaya forma integratsionnykh obedineniy v stranakh Latinskoj Ameriki i Karibskogo basseyna [Elektronnyy resurs] / Yu. M. Lezgintsev // *Ekonomicheskie strategii.* – 2009. - № 5-6. - Rezhim dostupa : <http://www.inesnet.ru/article/bolivarianskaya-alternativa-dlya-amerik-kak-novaya-forma-integracionnykh-obedinenij-v-stranax-latinskoj-ameriki-i-karibskogo-bassejna/>

11. Пятаков А. Н. CELAC: восходящий интеграционный блок [Электронный ресурс] / А. Н. Пятаков // *X Конвент РАМИ «25 лет внешней политике России».* – Режим доступа : <http://risa.ru/ru/sections/25-2011-05-12-09-16-54/sektsii-viii-konventa-rami/156-sektsiya-5-iberoamerikanskij-mir-v-novom-mirovom-kontekste> ; Pyatakov A. N. CELAC: voskhodyashchiy integratsionnyy blok [Elektronnyy resurs] / A. N. Pyatakov // *X Konvent RAMI «25 let vneshney politike Rossii».* – Rezhim dostupa : <http://risa.ru/ru/sections/25-2011-05-12-09-16-54/sektsii-viii-konventa-rami/156-sektsiya-5-iberoamerikanskij-mir-v-novom-mirovom-kontekste>

12. Союз южноамериканских наций [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ria.ru/spravka/20141208/1036844603.html> ; Soyuz yuzhnoamerikanskikh natsiy [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : <https://ria.ru/spravka/20141208/1036844603.html>

13. Ramonet I. Interview: Venezuelan President Nicolas Maduro Talks to Le Monde Diplomatique [Electronic resource] / I. Ramonet. – Mode of access : <http://venezuelanalysis.com/analysis/10007>

Y. Konstantinova, A. Averianov

VENEZUELA PARTICIPATION IN LATIN AMERICAN INTEGRATION

Latin America began the development of integration process earlier than the other third world countries. During the development of integration processes have gone through 3 stages: the first stage in the 1960-1980; second-1980-1994; third-1994-2016. Each of these stages has had its feature specifics, their vectors of development of integration processes and their leaders.

The basis of the development of integration processes in Latin America lies the commonality of culture, history, mentality, deep economic ties, features of the historical, political, and economic development, arising from the colonial past.

Origins in the 60-ies. integration processes in Latin America have evolved smoothly and have many vectors, encountering along the way a number of difficulties and contradictions. To the beginning of the 21st century in the region have formed dozens of economic integration structures, the most important of which is Mercosur, UNASUR, Andean Group, KARIKOM.

Each of the countries in the region have their own approaches to the development of integration, as Brazil and Argentina to favor Latin American powerhouse of this process, seeking to extend MERCOSUR on the entire continent. At the same time Chile and , Andean Groups priority consider development of integration structures of the Asia-Pacific region. A special position in this regard take Venezuela.

Venezuela stood at sources of integration on the continent. Integration politics are made in two stages. The first 1998 second – after Hugo Chavez become the president, who formulated the guidelines for integration on the basis of the ideology of «bolivarizmu» and the implementation of the ambitions of Venezuela as regional leader.

Under Hugo Chavez leadership Venezuela increased effort on participation in the existing and newly created on the continent integration structures. Venezuela became a member of MERCOSUR, UNASUR, ALBA, KARIKOM.

Aspiring to regional leadership, Venezuela has become the initiator of new integration structure also known as ALBA. This structure was created to enhance the impact on the continent which not based on economic but on the ideological basis.

The participation of Venezuela in integration processes significantly affected the oil factor that became the main instrument for strengthening the country's influence on the continent.

After the death of Chavez's Venezuela entered a period of deep economic, social and political crisis. That does not allow it today to development of integration processes, as it was before. Falls the role of ALBA as a structure which was created to increase the influence of Venezuela on the continent.

Key words: *Latin America, Venezuela, integration, MERCOSUR, UNASUR, ALBA, KARIKOM.*

А.М. Кучуран

ЛОКАЛЬНА ПОЛІТИКА ТА ТИПИ МІСЬКИХ СОЦІАЛЬНИХ РУХІВ

У статті аналізуються міські соціальні рухи та їх потенційна участь в локальній політиці. Поряд з іншими місцевою владою та бізнесом пропонується розглянути міські соціальні рухи в якості впливово політичного актора міських режимів. Вказується на важливість врахування різних контекстів при дослідженні міських рухів, наводяться дослідження європейських науковців з приводу особливості посткомуністичного простору в аспекті політичного активізму. Запропоновано типологію міських рухів відповідно до сфери функціонування та аналізуються типології окремих європейських дослідників.

Ключові слова: міські соціальні рухи, міський режим, типи міських рухів, міська влада, локальна політика.

Те, що чиниться в громадському автобусі або в крамниці, може бути не менш важливим, а то й важливішим, аніж події в міській ратуші
Блер Рубл [3, с. 14]

Проблематика досліджень локальних політичних процесів, взаємовідносин між різними акторами місцевого рівня, конфігурації політичної влади в містах, набула особливої уваги серед дослідників з середини минулого сторіччя. Зокрема, це дослідження американських дослідників школи плюралізму (Р. Даль, Р. Волфінджер, Н. Полсбі та ін.) та елітизму (Ф. Хантер, Ч. Р. Міллс, У. Домхофф), до яких в 60-70-х роках додалися порівняльні дослідження, погляди неомарксистів. В цей період основними політичними акторами локальної, зокрема й міської політики, науковцями розглядалися органи державної влади, їх службовці та представники приватних інтересів, в першу чергу бізнесу. У 80-х роках К. Стоун сформував теорію міських режимів (urban regime theory), яка дає змогу зрозуміти та пояснити співіснування і взаємодію політико-публічних та приватних інтересів у процесі вироблення та реалізації управлінських рішень. Окрім публічної влади та бізнесу К. Стоун звертає увагу також на громадський сектор, який є потенційним актором міських режимів. Загалом він виокремлює чотири типи міських режимів: 1) режим підтримки (maintenance або caretaker) статус-кво (сервісу), який фокусується на буденному наданні послуг і виступає проти масштабних проектів розвитку, які можуть підвищити вартість життя в місті [25; с. 84]; 2) режим розвитку, який сконцентрований на зміні використання території задля промоції росту; 3) прогресивний режим середнього класу, який включає цілі захисту навколишнього середовища, збереження історичної спадщини, наявності доступного житла; 4) режим розширення можливостей нижчого класу, що підкреслює політику інвестицій в людський розвиток та розширення ринку праці. Останні два типи найважче досягнути, оскільки вони передбачають певний примус, стримування і регуляцію бізнесу, а не добровільну співпрацю [22, с. 18-22]. Відповідно у міських режимах першого типу домінують державні службовці, які завдяки виконанню буденних сервісних послуг заробляють собі підтримку, зокрема електоральну. Домінуючим актором режимів росту є бізнес. Для третього і четвертого типів режимів необхідна участь представників середнього, нижчого класів, які звично можуть діяти через об'єднання громадського типу. Деякі з дослідників небезпідставно об'єднують ці два

типи в один, якраз на основі критерію домінування в режимі та його порядку денному, громадських об'єднань [25, с. 84-86].

До організацій громадського типу відносяться локальні ініціативи, низовий та громадський активізм, неурядові організації. На думку автора, міські соціальні рухи, що є також об'єднаннями громадського типу, можуть виступати політичним актором в рамках міського режиму. Відповідно, метою статті є аналіз участі міських соціальних рухів в локальній політиці та виокремлення можливих їх типів відповідно до сфери функціонування.

Активно досліджувати соціальні рухи, й міські в тому числі, науковці розпочали з 1960-х років, на хвилі протестів та громадських хвилювань, що прокотились містами Європи та США. Згодом, у 80-х роках ХХ ст., коли в науковий обіг увійшла теорія міських режимів, різноманітним організаціям і групам громадського характеру стало приділятися більше уваги серед дослідників вже міської політики. Це було спричинено переглядом їхньої ролі в локальній політиці. Адже, як зазначалось вище, згідно теорії міських режимів представники середнього класу, які можуть виступати в ролі локальних активістів, учасників міських рухів, можуть відігравати значну роль у розвитку міста, на рівні з такими політичними акторами міських режимів як представники місцевої влади та бізнес.

Західні дослідники С. Файнштейн (Fainstein) та К. Гірт (Hirst) визначають соціальні рухи як колективні суб'єкти, що одночасно є і організацією (дезорганізацією), і способом досягнення цілей. Соціальні рухи можуть включати організації, де є членські внески і списки учасників, але їх загальна структура не є фіксованою і вона завжди в процесі становлення – рухи є феноменом, що постійно розвиваються [23, с. 182-183].

Іспано-американський науковець М. Кастельс, що вперше використав термін «міські соціальні рухи» зазначає, що впродовж всієї історії, соціальні рухи були основними агентами соціальних змін. Соціальні рухи викликані емоціями, які колективно поділяються, а окремі індивіди поширюють емоції через комунікацію. Соціальні зміни, на думку М. Кастельса, невіддільні від просторових змін. Він стверджує, що всі міські форми є результатом невинної взаємодії між відтворенням міських форм інститутами та опором з боку громадян, які не відчувають залучення в процеси автоматичного відтворення існуючої міської структури. Міські форми (вигляд, форма міста) є результатом міської соціальної структури та соціальних рухів, які взаємодіють між собою [15].

Свідченням того, що міським соціальним рухам та й городянам загалом М. Кастельс відводив найбільшу роль у міському житті, є обрані ним слова Жан-Жака Руссо в якості епіграфу до своєї книги «Місто та низові рухи: крос-культурна теорія міських соціальних рухів», які є наступними: «Houses make a town, but citizens make a city», що можна розуміти як: «Будинки заповнюють простір, а жителі роблять його містом» [8, с. 5].

Стосовно ж критики ідей М. Кастельса, то вона базувалась на тому, що він не враховував різний контекст. Цей аспект спричинив до появи нових теоретичних підходів, як-от «структури політичних можливостей» (Political Opportunity Structures), основним захисником якого був К. Пікванс. Він наголошував на важливості контексту, стверджуючи, що контекст не був критерієм для визначення успішності чи провалу міських рухів, але він мав великий вплив на сприяння чи ускладнення досягнення цілей міських рухів [14]. Цю думку підтримали й інші дослідники, як-от С. Файнштейн та К. Гірт, вважаючи, що випадкові фактори, які відрізняють міські соціальні рухи від одного місця до іншого, не менш важливо теоретично досліджувати, аніж спільноти, над чим працював М. Кастельс [23, с. 198].

Шведська дослідниця низового активізму та соціальних рухів К. Якобссон (Jacobsson) також вказує, що суспільні рухи формує контекст, у якому вони з'являються. Постсоціалістичний контекст добре ілюструє обмеженість зосередження лише на протестах, масових чи вуличних, у вивченні суспільних рухів: «із таким підходом дослідники та інші спостерігачі ризикують прогледіти інші важливі форми протестних дій, і таким чином недооцінити чи хибно зрозуміти колективні дії, які власне відбуваються на місцях» [6]. Більше того, дослідниця застерігає, що очікуючи використання суспільними рухами в постсоціалістичних країнах того самого репертуару дій, що й, скажімо, у Західній Європі чи Північній Америці, є ризик недогледіти важливі форми колективної дії.

Підтверджуючи важливість врахування різних контекстів під час дослідження міських рухів С. Файнштейн пише, що впродовж 1960-х років успішні соціальні рухи були засновані на групах, що поділяють расовий, територіальний, клієнтський статуси. В ХХІ ст. же ефективність рухів означає організацію навколо статусу роботи, коли він перетинається з ситуацією довкола мігрантів чи гендеру. На її думку, міські соціальні рухи минулого зосереджені навколо проблем колективного споживання (за М. Кастельсом), а майбутні рухи повинні звернутись до проблем організації роботи нових видів працівників. Мінливий характер ринку праці вимагає об'єднань тимчасових працівників, домашніх робітників, самозайнятих осіб, а не традиційної організації навколо робочого місця, установи [11, с. 249-272].

Важливість впливу контексту на існування й розвиток міських рухів можна спостерігати при співставленні їх діяльності в різних країнах, регіонах. Розглядаючи типології міських рухів, звернемося спочатку до розуміння політичного активізму в посткомуністичних країнах. Чеський дослідник О. Цісар наводить чотири типи посткомуністичного активізму (post-communist activism) [10, с. 994-999]:

1) Учасницький або партисипативний активізм (participatory activism). Партисипативний активізм базується на членських організаціях, які мають хороші можливості доступу до політичної системи. До таких організацій дослідник відносить профспілки, оскільки вони змогли зберегти можливості до масової мобілізації після краху комунізму й мають сталих партнерів в державних інститутах. Порівнюючи з іншими типами активізму, профспілки проводять меншу кількість заходів та колективних подій, оскільки їхня взаємодія з політичною системою є формалізованою та конвенційною. Але під час такої мобілізації, ці організації здатні публічно демонструвати значну кількість прихильників. Таким чином, публічна самопрезентація заснована на «декількох заходах і багатьох учасниках» [9].

2) Активізм взаємодії (transactional activism). Цей тип активізму здебільшого зосереджений на міжорганізаційній взаємодії, а не прямій політичній мобілізації. Даний активізм стосується переважно невеликих правозахисних організацій чи рухів, які здебільшого діють в таких сферах як охорона навколишнього середовища, захист прав людини, жінок. Здебільшого такі рухи підтримуються за рахунок міжнародної фінансової допомоги. Тут формула зворотна до партисипативного активізму – багато подій, мало учасників. Інший відомий дослідник С. Тарроу під типом «активізму взаємодії» розуміє «тривалі або тимчасові зв'язки серед недержавних акторів та між ними і політичними партіями, представниками влади та іншими інститутами» [18, с. 79].

3) Радикальний активізм. Активісти цього типу стикають з політичною системою, яка повністю закрита до їхніх вимог. Їх здатність до формування мережі і співпраці є обмеженою. Вони мобілізують частіше, ніж «партисипативні активісти», але рідше, ніж «активісти взаємодії». Насильницькі стратегії використовуються ними частіше, ніж активістами інших типів.

4) Громадська самоорганізація (civic self-organization). Активісти цього типу організуються на початках без залучення якоїсь формальної організації чи неформальної групи. Цей тип характеризується самопрезентацією базованою на формулі «багато заходів, без організацій, декілька учасників». На думку польського дослідника Г. Піотровські активісти, що утворюють цей тип, орієнтовані на місцеві вимоги і проблеми, що важливі для локальних спільнот. Багато з цих груп у Східній Європі є урбаністичними, що інтерпретуються Д. Харві у вигляді концепції «права на місто» [19, с. 7].

Також О. Цісар виокремлює і п'ятий тип, базуючись на дослідженнях чеських активістів та соціальних рухів. Це «епізодична масова мобілізація», що складається з короткострокових заходів на основі публічного вираження вимог чи ідей великої кількості учасників з низькою здатністю взаємодіяти. На табл. 1 зображено всі п'ять типів активізму, що характерні для посткомуністичних країн [9].

Табл. 1. Типологія активізму.

Здатність мобілізувати

	Висока	Низька
Здатність взаємодіяти	Висока Партисипативний активізм	Низька Активізм взаємодії
	Низька Епізодична масова мобілізація	Радикальний активізм; Громадська самоорганізація

Джерело: Cisar O. A Typology of Extra-parliamentary Political Activism in Post-communist Settings: The Case of the Czech Republic [Electronic resource] / O. Cisar. – Mode of access: https://www.academia.edu/1906793/A_Typology_of_Extra-parliamentary_Political_Activism_in_Post-communist_Settings_The_Case_of_the_Czech_Republic

Для нашого дослідження найбільш цікавою є роль міських соціальних рухів в якості політичного актора міських режимів, їх здатності впливати на політику в місті та прийняття рішень, що важливі для міста. Польська дослідниця А. Кобернацька пише, що міські рухи, які стають дедалі більш впливовими, є індикатором сучасної демократії. Про це пише також відомий соціолог та політолог Ч. Тіллі, вказуючи на тісний зв'язок демократизації та соціальних рухів: «Соціальні рухи частково виникали з демократичних процесів, що мали місце в північноамериканських колоніях британських підданих, які виступали проти своїх правителів у XVIII столітті. Впродовж XIX століття соціальні рухи загалом процвітали і поширювались там, де відбувалась подальша демократизація та відступали там, де авторитарні режими згортали демократичні права. Ситуація продовжувалась і в XX та XXI століттях: карти повноцінних соціальних рухів та демократичних інститутів в значній мірі збігаються». Хоча одразу ж Ч. Тіллі застерігає про те, що соціальні рухи не обов'язково завжди підтримують або сприяють розвитку демократії. Рухи навіть частіше утворюються навколо окремих інтересів або невдоволень, аніж навколо вимог демократизації як такої [24, с. 125-126].

Останні десятиліття соціальні рухи показують, що можуть бути не тільки «продуктом демократії», а й «виробником демократії». Наприклад, вибори минулих років до органів місцевого самоврядування в Польщі показали значний зсув електоральних тенденцій – в основному зростання популярності серед молодих кандидатів, які часто пов'язані з новими рухами, а не з традиційними і впливовими політичними партіями. Більш того, міські рухи часто можуть ставати інструментами в руках досвідчених політиків у передвиборчій боротьбі (науковці це характеризують як фальшивий низовий активізм або «астротурфінг» (astroturfing)), що якраз і може бути спричинено більшою довірою громадян до учасників рухів, а не політичних партій. В той же час, такі рухи не мають формальних структур, щоб бути істотною політичною

альтернативою для традиційних партій, однак вони володіють значним інтелектуальним потенціалом, а їх постулати набагато ближчі до локальних громад. Хоча якраз через свою гнучку та широку організаційну структуру міські рухи і мають здатність здобувати знання про реальні потреби громадян [12, с. 205].

А. Кобернацька задається питаннями – що лежить в основі міських рухів: ще один спосіб протесту проти нинішньої форми здійснення політики? Чи інший спосіб вираження політичних поглядів, що може стати основою для розвитку демократії та держави загалом? Чи вони є відповіддю на складну і забюрократизовану систему, де пересічна людина намагається знайти свій власний канал комунікації з владою? Можливо рухи є ймовірною заміною політичних партій?

Міркуючи над цими питаннями, автор прийшов до висновку, що відповіді на них, дадуть змогу виокремити типи міських рухів відповідно до критерію загальної спрямованості в міській політиці:

1) **Протестні міські рухи**, що зосереджуються на опорі певним діям інших акторів міського режиму (наприклад, проти забудови зелених зон або реконструкції).

2) **Політико-експресивні рухи**, які прагнуть показати своє бачення на розвиток ситуації в міській спільноті. Тут може бути декілька варіантів таких рухів. По-перше, це квазі-політичні рухи, які здебільшого існують у вигляді громадських об'єднань, що однойменні то тієї чи іншої партії. Наприклад, в Україні таку діяльність активно проводить громадська організація «Самопоміч» (однойменна до політичної партії «Об'єднання «Самопоміч»), або громадсько-журналістський рух «Народний контроль» (співзвучно з партією «Народний рух «Народний контроль», також схожість логотипів) [1]. Хоча і між цими двома прикладами існує значна різниця. Базуючись на спостереженнях напередодні місцевих виборів 2015 року у м. Чернівці, діяльність ГО «Самопоміч» здебільшого стосувалась соціальних проектів. Громадсько-журналістський рух «Народний контроль» концентрував власну увагу на сфері політики, як загальнонаціональної, так і місцевої. По-друге, це громадські рухи або організації, члени яких повністю або частково зайняті в питаннях урбаністичного розвитку (міські громадські рухи розвитку). До прикладу, проведення громадською організацією «Буковинська агенція регіонального розвитку» серії публічних лекцій-тренінгів з питань розвитку міського простору Чернівців [2]. Така діяльність громадського сектору може здійснювати вплив на формування порядку денного в місті, пропонуючи власні альтернативи.

3) **Комунікативно-соціальні міські рухи**. Автор пропонує розширити погляд польської дослідниці, який обмежується тільки комунікацією з державою і включити до нього ще соціальну складову. Останнє передбачає те, що учасники рухів гуртуються не тільки через брак комунікації з владою, а й через брак внутрішньо групової комунікації між членами цієї соціальної групи. Як приклад, сформована он-лайн спільнота з назвою «Активний Гравітон» у соціальній мережі «Facebook», яка об'єднує жителів цього мікрорайону у Чернівцях. За допомогою он-лайн спілкування жителі мають змогу легко поділитись між собою проблемами, які їх оточують в міському просторі, ідеями вирішення, тобто це комунікативно-соціальна складова. Друга складова – це спільне звернення і комунікація із представниками влади, бізнесу, який включений в міську правлячу коаліцію.

4) **Міські рухи-мережі**. Як зазначає А. Кобернацька, важливо пам'ятати, що деякі рухи можуть об'єднувати зусилля і виходити за межі одного міста. Правило «сила всередині групи» починає працювати. Цей шлях розвитку міських рухів в перспективі може сприяти створенню додаткових місцевих організацій або навіть політичних партій. Таке уточнення польської дослідниці про «вихід за межі одного міста» автор статті вважає доцільним. Ілюстрацією міських рухів цього типу можуть бути такі

загальнонаціональні формування як громадянська мережа «Опора» чи громадський рух «Чесно». Активісти цих рухів присутні у багатьох регіонах та містах України й окрім того, що виконують функції ширших цілей своїх об'єднань, вони також приймають участь у вирішенні проблем міського розвитку [5].

К. Пікванс пропонує іншу типологію міських соціальних рухів, засновану на предметі боротьби городян. Він виділив чотири таких предмети боротьби: 1) виділення житла і послуг; 2) доступ до житла і послуг; 3) контроль і управління міським середовищем; 4) соціальні та екологічні загрози. Зрозуміло, що учасники відповідних рухів можуть перетинатися, та і самі громадські рухи одночасно можуть переслідувати декілька цілей [17, с. 133]. К. Пікванс попереджає про можливість маніпуляції ідеями соціальної справедливості з боку різних політичних сил і допускає можливість альянсу між активістами низових рухів і політичними партіями. Також дослідник пропонує власну відповідь на питання про те, коли ж соціальні рухи робляться саме міськими. На його думку, повинні, по-перше, мати місце саме місцеві політичні рухи; по-друге, учасники рухів повинні жити недалеко один від одного; по-третє (цей критерій сформулював М. Кастельс) повинно підніматися питання колективного споживання благ міського життя (транспорту, житла, охорони здоров'я і т. д.) [4, с. 350].

Польські дослідники, аналізуючи досвід функціонування міських соціальних рухів у своїй країні виокремили чотири їх типи: 1) неоанархістські рухи (зміщення фокусу з державної влади до економічної влади); 2) рухи орендарів житла (*tenants' movements*); 3) рухи «середнього класу»; 4) рухи третього сектору або «рухи неурядових організацій» (*non-governmental-organizations-kind-of-movements*). При чому польські дослідники класифікують рухи першого і другого типів (неоанархістів та орендарів житла), як таких, що входять до однієї категорії «руху бідних людей», що борються з економічною нерівністю капіталістичної системи. Це першочергово їх і відрізняє від інших типів політичної боротьби багатших груп [20]. Відповідно до теорії міських режимів і їх типології, згаданої на початку статті, міські рухи середнього класу є тим актором, причому політичним, що може входити до правлячої коаліції і вирішувати питання розвитку міста. Тобто наявність таких рухів в місті може змінювати порядок денний міської коаліції і, як результат, вектор розвитку міста.

До прикладу, французька дослідниця С. Боді-Гендро (*S. Body-Gendrot*) аналізуючи низову мобілізацію в окремому районі Парижа дійшла наступного висновку. Низова мобілізація і районний рух були ефективними, оскільки середній клас відіграв центральну роль у формуванні спільної правлячої коаліції і тиснув на чиновників для прийняття необхідних рішень. Ця участь середнього класу розширила ресурси районного об'єднання, що дозволило діяти ширше в межах встановлених соціальних відносин, а не в опозиції до них [21, с. 125-143].

Інші європейські дослідники розглядають два типи міських рухів. Перший тип часто описується як проста реакція на політику в сфері міського планування та інфраструктури, згідно якого громадяни намагаються подолати принизливий для них ярлик «NIMBY» (*Not In My Back Yard Movements* – пер. Лиш би не на моєму задньому дворі), що його «вішають» їм потужні міські актори для того, щоб позбавити легітимності їхні протести. Другий тип репрезентується орендарями житла та соціальними центрами і описується, як більш радикальний з точки зору арсеналу дій та колективної ідентичності [7, с. 201].

Активна участь в міських рухах жителів Іспанії спонукала тамтешніх науковців до ретельних досліджень цього явища. Для нас цікавими є використані критерії для типологізації міських рухів. Грунтуючись на значенні рухів, дослідники першочергово класифікують їх залежно від масштабу: внутрішні міські, регіональні чи міські, національні. Вони вказують, що навіть у випадку того, що вимоги руху носять загальний

характер (за пряму демократію, право на житло, боротьбу з корупцією і т.д.), вони повинні бути пов'язані з певним просторовим розташуванням (корелюється з вище наведеними прикладами автора міських рухів-мереж). Другий критерій стосується тих суб'єктів, яких рух закликає до протесту: район та/чи місто, політики й громадські діячі, на захист громадських послуг чи зайнятості. Третій критерій це мета руху: поліпшення умов проживання в місті чи районі; підтримка соціальних стандартів; повніше здійснення демократичних прав і свобод; посилення публічного контролю за економікою. І останній критерій – соціальний рух також визначається тим рівнем публічної влади, якому вони протистоять: місцеві ради, що втягнуті в неоліберальне планування міста; уряди, що скорочують соціальне забезпечення або придушують права; економічна олігархія; корумповані політичні діячі [13, с. 134].

У відповідності до цих чотирьох змінних, іспанські дослідники здійснюють класифікацію міських соціальних рухів. 1) Перший тип базується на масштабі і мотивації до мобілізації й складається з рухів мешканців районів міст (*neighborhoods movements*). Ці рухи виступали противниками дорогих перебудов та модернізації міського простору у різних частинах Іспанії, починаючи ще з 1960-х років. Аналізуючи випадки цього типу дослідники ідентифікують глибоку вкоріненість соціальних рухів всередині міської громади, що виражається на «вулицях» в прагненнях захистити себе, відмові від облагороджування міста за рахунок дорогих будівельних робіт, формуванні альтернативного порядку денного, який орієнтований на вимозі інвестування в місцеві громадські послуги. Загалом такі типи низових рухів в Іспанії поширювались в багатьох містах із спільним гаслом «район слугує/існує для його жителів» (*the neighbourhood at the service of its inhabitants*) [13, с. 134-135].

2) Друга група стосується рухів, що вимагають різноманітних прав, як от житла, зайнятості, освіти, системи загальної охорони здоров'я. Рухи цього типу не обмежуються окремими районами. Вони виростають на національному рівні, але часто можуть існувати й автономно на рівні регіонів чи міст [13, с. 135].

3) Третя група рухів стосується вимог прямої демократії й ідеї «міста для жителів». Якщо для рухів першого типу характерним є колективний самозахист районів міста і здатність локальної спільноти бути активним учасником життя міста, то у випадку цього третього типу слогани соціальних рухів ширші. Вони не концентруються на окремому районі, місті чи території та вимогах їх покращення. Їх вимоги є загальними, а рухи цього типу інтенсивно формуються у мережі. Хоча учасники таких міських рухів базуються навколо конкретних ідей розширення зелених зон в містах чи створення публічних просторів для комунікації і т.д.. За допомогою таких локальних дій ці рухи борються за своє справжнє «право на місто», відповідно до термінології А. Лефевра.

4) Даний тип міських рухів стосується представленості їх завдяки внесення в порядок денний міської влади протесту. Дослідники відзначають, що якщо ці локальні рухи можуть протистояти масштабним планам забудови, то вони можуть здійснювати управління простором навколо себе за допомогою нових форм комунітаризму. Тобто такі міські рухи виступають за право приймати рішення, права управляти розвитком території більш демократично [13, с. 135].

Це певним чином перегукується із думкою, що міські рухи можуть репрезентувати ширше коло цінностей, ідеалів чи емансипаторських можливостей. З часом міські рухи втрачають свій місцевий (*localist*) ухил і формують більш загальні вимоги чи ідеї. Іншими словами, оскільки міські активісти спочатку діють локально, вони згодом починають мислити глобально, і ці глобальні роздуми часто приводять до усвідомлення, що локальної діяльності недостатньо для досягнення загальних цілей [17, с. 132]. Як бачимо, третій і четвертий тип мають значну спільність у плані розширення прав і можливостей демократичного самоуправління.

5) Останній тип міських рухів, який дослідники виокремили в Іспанії, стосується зростаючого політичного характеру об'єднань і фокусуванні на масовій мобілізації задля того, щоб отримати владу [13, с. 135].

Однією із характеристик сучасних міських рухів є те, що вони не мають узгодженого та визначеного спільного бачення ідеального суспільства, за яке вони борються. На думку М. Майер одні з важливих питань для наступних досліджень міських рухів можуть бути такими: «Що в урбанізмі є для того, щоб підживити політичні дії? Чи є якийсь специфічний образ активності міських рухів, щоб діяти політично? Який визвольний потенціал міста сьогодні?» [16, с. 286-287]. Спрямованість цих питань і напрямків наукових пошуків підкреслює політичну складову діяльності міських рухів, що є тільки додатковим аргументом до тези, що рухи є політичним актором міських режимів.

Розглянуті типології міських рухів і запропонована автором показують наявність як спільних, так і відмінних рис цього явища в різних контекстах. Протестний потенціал міських рухів відзначається практично всіма дослідниками. Але, до прикладу, рухи орендарів житла є поширеними в Польщі, Іспанії чи Франції, але не в Україні. Як схожі цілі протестів міських рухів в різних країнах можна відзначити боротьбу з незаконними забудовами і проти зниження зелених зон; або боротьба за розширення демократичних прав і свобод.

Список використаної літератури:

1. Кривко А. ГО «Народний контроль»: мімікрія під журналістський бренд [Електронний ресурс] / А. Кривко, І. Фещенко. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/10/9/7084290/>; Kryvko A. HO «Narodnyi kontrol»: mimikriia pid zhurnalistskyi brend [Elektronnyi resurs] / A. Kryvko, I. Feshchenko. – Rezhym dostupu: <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/10/9/7084290/>

2. Лебухорська Т. Про чернівчан, які змінюють місто дізнавались учасники лекції-дискусії [Електронний ресурс] / Т. Лебухорська. – Режим доступу: <https://sites.google.com/a/bard.cv.ua/www/home/news/prochernivcanakizminuutmistodiznavalisucasnikekciie-diskusii>; Lebukhorska T. Pro chernivchan, yaki zminiuiut misto diznavaly uchasnyky leksii-diskusii [Elektronnyi resurs] / T. Lebukhorska. – Rezhym dostupu: <https://sites.google.com/a/bard.cv.ua/www/home/news/prochernivcanakizminuutmistodiznavalisucasnikekciie-diskusii>

3. Рубл Б. Капітал розмаїтості. Транснаціональні мігранти в Монреалі, Вашингтоні та Києві / Б. Рубл. – Київ : Критика, 2007. – 336 с. ; Rubl B. Kapital rozmaistoty. Transnatsionalni mihranty v Monreali, Vashynhtoni ta Kyievi / B. Rubl. – Kyiv : Krytyka, 2007. – 336 s.

4. Трубина Е. Город в теории: опыт осмысления пространства / Е. Трубина. – Москва : Новое литературное обозрение, 2011. – 520 с. ; Trubina Ye. Gorod v teorii: opyt osmysleniya prostranstva / Ye. Trubina. – Moskva : Novoe literaturnoe obozrenie, 2011. – 520 s.

5. У Чернівцях відбувся форум «Влада і громада: Чесна розмова про майбутнє Чернівців» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://democracylab.org.ua/u-chernivcyah-vidbuvsya-forum-vlada-gromada/>; U Chernivtsiakh vidbuvsia forum «Vlada i hromada: Chesna rozmova pro maibutnie Chernivtsiv» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://democracylab.org.ua/u-chernivcyah-vidbuvsya-forum-vlada-gromada/>

6. Якобссон К. Мобілізація міських суспільних рухів у Центральній-Східній Європі [Електронний ресурс] / К. Якобссон. – Режим доступу: <http://mistosite.org.ua/uk/articles/m%D1%96ska-nyzova-mob%D1%96i%D1%96zacz%D1%96ya-v-czentralno-sx%D1%96dn%D1%96j-yevrope%D1%96>; Jakobsson K. Mobilizatsiia miskykh suspilnykh rukhiv u Tsentralno-

Skhidnii Yevropi [Elektronnyi resurs] / K. Yakobsson. – Rezhym dostupu: <http://mistosite.org.ua/uk/articles/m%D1%96ska-nyzova-mob%D1%96%D1%96zacz%D1%96ya-v-czentrarno-sx%D1%96dn%D1%96j-yevrop%D1%96>

7. Andretta M. Urban Dynamics and Social Movements / M. Andretta, G. Piazza, A. Subirats // The Oxford handbook of social movements / ed. by D. della Porta, M. Diani. – New York : Oxford University Press, 2015. – 835 p.

8. Castells M. The City and the Grassroots: A Cross-Cultural Theory of Urban Social Movements / M. Castells. – Berkeley, Los Angeles : University of California Press, 1983. – 450 p.

9. Cisar O. A Typology of Extra-parliamentary Political Activism in Post-communist Settings: The Case of the Czech Republic [Electronic resource] / O. Cisar // Beyond NGO-ization The Development of Social Movements in Central and Eastern Europe / ed. by K. Jacobsson; S. Saxonberg. – Mode of access : https://www.academia.edu/1906793/A_Typology_of_Extraparliamentary_Political_Activism_in_Post-communist_Settings_The_Case_of_the_Czech_Republic

10. Cisar O. Post-Communism and Social Movements / O. Cisar // Encyclopedia of Social and Political Movements / eds. D. Snow, D. della Porta, B. Klandermans, and D. McAdam. – London : Blackwell, 2013. – Vol. 3. – P. 994-999.

11. Fainstein S. Can We Make the Cities We Want? / S. Fainstein // The Urban Moment / ed. by S. Body-Gendrot, R. Beauregard. – Thousand Oaks : Sage, 1999. – P. 249-272

12. Kobiernacka A. Urban movements as an expression of contemporary democracy / A. Kobiernacka // Polish political science yearbook. – 2015. – Vol. 44. – P. 204-219.

13. Lois-Gonzalez R. C. The revival of urban social and neighborhood movements in Spain: a geographical characterization / R. C. Lois-Gonzalez, M. J. Pineira-Mantinan // DIE ERDE – Journal of the Geographical Society of Berlin. – 2015. – Vol. 146. №. 2-3. – P. 127-138

14. Lopez J. A. M. From social movements to social factory. The 15M movement in Poble Nou, Barcelona [Electronic resource] / J. A. M. Lopez. – Mode of access : https://www.psa.ac.uk/sites/default/files/conference/papers/2014/Paper_SM_Social_Factory_jo_seamansilla_1.pdf

15. Manuel Castells : «The space of autonomy: Cyberspace and urban space in networked social movements» [Electronic resource]. – Mode of access : <https://civic.mit.edu/blog/schock/manuel-castells-the-space-of-autonomy-cyberspace-and-urban-space-in-networked-social>

16. Mayer M. Social movements in urban politics: trends in research and practice / M. Mayer, J. Boudreau // Oxford Handbook on Urban Politics / ed. by P. John, K. Mossberger, S. E. Clarke. – Oxford : Oxford University Press, 2012. – P. 273-292.

17. Parker S. Urban Theory and the Urban Experience: Encountering the City / S. Parker. – London : Routledge, 2004. – 210 p.

18. Petrova T. Transactional and Participatory Activism in the Emerging European Polity: The Puzzle of East Central Europe / T. Petrova, S. Tarrow // Comparative Political Studies, 2007. – № 40(1). – P. 74-94

19. Piotrowski G. What are Eastern European Social Movements and How to Study Them? / G. Piotrowski // Intersections. East European Journal of Society and Politics. – 2015. – Vol. 1. № 3. – P. 4-15

20. Polanska D. The rise of urban social movements in Poland: Neoliberal models of post-socialist urban transformation and the case of squatting and tenants' movement in Poland [Electronic resource] / D. Polanska. – Mode of access :

[http://www.sh.se/p3/ext/res.nsf/vRes/cbees_engelsk_1412582982411_dominika_v_polanska_pdf/\\$File/dominika_v_polanska.pdf](http://www.sh.se/p3/ext/res.nsf/vRes/cbees_engelsk_1412582982411_dominika_v_polanska_pdf/$File/dominika_v_polanska.pdf)

21. Stone C. N. The politics of urban development / C. N. Stone, H. T. Sanders. – Lawrence, Kan. : University Press of Kansas, 1987. – 313 p.

22. Stone C. Urban regimes and the capacity to govern: a political economy approach / C. Stone // Journal of Urban affairs. – 1993. – Vol. 15, Issue 1. – P. 1-28

23. Theories of urban politics / ed. by D. Judge, G. Stoker, H. Wolman. – Calif. : Sage Publications, 1995. – 310 p.

24. Tilly C. Social movements, 1768-2004 / C. Tilly. – Boulder : Paradigm publishers, 2004. – 194 p.

25. Urban politics: cities and suburbs in a global age / by B. H. Ross, M. A. Levine. – 8th ed. – New York : Routledge, 2015. – 344 p.

Стаття надійшла до редакції: 10.10.2016 р.

A. Kuchuran

LOCAL POLITICS AND THE TYPES OF URBAN SOCIAL MOVEMENTS

This article focuses on urban social movements as active actors of urban politics. Based on urban regime theory the article supports an opinion that civil society in cities can make changes and be a political actor. The author focuses on the urban social movements and their participation in local politics.

The author proposes four types of urban social movements based on the criteria of their general activities in city politics: 1) urban protest movements; 2) urban political expression movements (includes two subtypes - quasi political movements and urban civic movements of developments); 3) urban communicative and social movements; 4) urban movements-network.

The author also analyzes the typology of urban social movements of some European scientists and considers the significant of the context in studies of urban movements and political activism.

Keywords: *urban social movements, urban regime, types of urban movements, urban policy, local politics.*

УДК 323.21:172.1М.Вебер

А.М. Міщенко

КОМПРОМІСНИЙ ПІДХІД ДО РОЗВ'ЯЗАННЯ МОРАЛЬНОЇ ДИЛЕМИ В ПОЛІТИЦІ: КОНЦЕПЦІЯ МАКСА ВЕБЕРА

У статті проаналізовано компромісний підхід до співвідношення політики і моралі на прикладі концепції видатного німецького мислителя Макса Вебера. Визнаючи політику сферою втілення легітимного насильства, він заперечує можливість використання критеріїв абсолютної моралі задля оцінки політичних дій. Проте етику можна умовно поділити на етику переконання й етику відповідальності. А вміле використання обох цих типів дозволяє політику приймати адекватні ситуації рішення.

Ключові слова: *політика, мораль, моральна дилема в політиці, компромісний підхід до розв'язання моральної дилеми в політиці, Макс Вебер.*

Розв'язання моральної дилеми в політиці – надзадача, яку століттями ставлять перед собою мислителі. В ході філософського дискурсу викристалізувалося два основні підходи до співвідношення політики та моралі – аристотелівський та макіавеллістський. Іншими словами, етизація політики та ціннісно-нейтральний підхід до розв'язання

моральної дилеми в політиці. Проте ці два протилежні підходи так і не дали чіткого розуміння співвідношення політики і моралі. Якщо прибічники етизації політики вважали, що політичні суб'єкти мусять керуватися в першу чергу моральними принципами і зазнали звинувачення в утопічності своїх ідей. То представники ціннісно-нейтрального підходу наголошували на різній природі політики і моралі, що робить ці сфери суспільного життя несумісними, за що були розкритиковані як посібники встановлення тираній. Звісно, обидві інтелектуальні традиції мають своїх послідовників і цілу низку аргументів на користь своєї теорії. Однак існування двох крайніх позицій завжди стимулює пошук «золотої середини» – компромісу. Тож актуалізація компромісного підходу до розв'язання моральної дилеми в політиці була лише справою часу. І вже у XX-XXI ст. саме цей підхід став найбільш популярним і осмислюваним серед мислителів і науковців. Компромісний підхід до співвідношення політики та моралі базується на інтерпретації професійної етики як певного кодексу моральних норм, що регулюють поведінку людей в рамках визначеної професійної діяльності. На думку А. Гусейнова, «професійна етика, по-перше, засновує відповідну професію в якості нормотворчої етичної інстанції і, по-друге, описує ті винятки (відступи) від загальних моральних принципів, які диктуються логікою професії і в конкретному професійному контексті сприймаються не як відступ, а як адекватне вираження духу самих цих принципів» [4, с.30]. Тож компромісний підхід до розв'язання моральної дилеми в політиці враховує специфіку останньої – конфліктність, перманентну боротьбу за владу і можливість застосування легітимного насильства. В той же час, даний підхід наголошує на необхідності регулювання політики принципами моралі, які слугують певними рамками для обмеження специфічно політичних конфліктогенних чинників.

Одним з найвідоміших представників компромісного підходу до розв'язання моральної дилеми в політиці був німецький соціолог і філософ Макс Вебер. Для того, щоб окреслити його бачення співвідношення політики та моралі, необхідно розібратися з термінологією. В першу чергу Макс Вебер наголошує на тому, що поняття політики є надзвичайно широким, адже може застосовуватися до всіх сфер, пов'язаних з управлінням. Проте дане поняття можна звузити і до управління політичними союзами, тобто державами. А державу можна визначити через притаманне їй право на застосування фізичного насильства. Звісно, насильство не є єдиною функцією держави, проте її специфікація базується саме на можливості його вчинення. «Держава є те людське співтовариство, яке всередині певної галузі - «галузь» включається в ознаку! - Претендує (з успіхом) на монополію легітимного фізичного насильства. Бо для нашої епохи характерно, що право на фізичне насильство приписується всім іншим спільнотам або окремим особам лише настільки, наскільки держава зі свого боку допускає це насильство: єдиним джерелом «права» на насильство вважається держава» [1, с.645]. Крім того, політика передбачає включеність в процес боротьби за владу. Таким чином, М. Вебер визначає риси, що характерні для політики і які мусять бути враховані політичною етикою.

Влада є або самоціллю політики, або засобом реалізації суміжних цілей. Вона базується на трьох підставах легітимності – традиційній, харизматичній і раціонально-легальній. Традиційна легітимність базується на авторитеті звичаїв, харизматична – на вірі у надзвичайні здібності (харизму) правителя, а раціонально-легальна – на законності та ефективності встановленого ладу. Такі ідеальні типи рідко зустрічаються в чистому вигляді, проте зазвичай одна з форм помітно переважає. Легітимність фактично є внутрішньою установкою людей на підкорення. Так само, як і бажання завоювати владу. Тип людей, який живе «для політики» і політикою отримує задоволення від панування над рештою людей, політика стає сенсом їхнього життя. І тут дуже важливим є поняття покликання. Воно виникло завдяки Реформації, коли не лише духовна, а й мирська

праця набула морального відтінку. Фактично, покликання передбачає розуміння того, що професійна діяльність – не лише спосіб отримання засобів існування, а й певний обов'язок перед Богом – використати дані ним таланти і задатки, цим самим засвідчивши йому свою прихильність. Саме цей процес поклав початок кристалізації професійної етики, яка більше не підпорядковувалася релігійній. Мислитель наголошував на тому, що і політика може бути справою життя, тобто покликанням.

У зв'язку з цим Макс Вебер задається питанням, які якості мусять бути притаманні людині, яка може впоратися з владою і з відповідальністю, яку вона на неї накладає. На його думку, такими якостям є пристрасність, почуття відповідальності та окомір. Пристрасність означає самовіддачу справі, яка мусить орієнтуватися на почуття відповідальності за її наслідки, передбачити які можна за допомогою окоміра. Ці якості допомагають політику уникнути марнославства, яке є пагубним для політичної кар'єри. Для політиків характерним є своєрідний інстинкт влади, тобто прагнення отримати її попри все. «Гріх проти святого духу його покликання починається там, де прагнення до влади стає неділовим (*unsachlich*), предметом суто особистого самосп'яніння, замість того щоб служити виключно «справі». Бо в кінцевому рахунку в сфері політики є лише два види смертних гріхів: ухилення від суті справи (*Unsachlichkeit*) і – що часто, але не завжди, те ж саме – безвідповідальність. Марнославство, тобто потреба по можливості часто самому з'являтися на передньому плані, найсильніше вводить політика в спокусу зробити один з цих гріхів чи обидва відразу» [1, с. 691]. Таким чином, політик уникає найменшої відповідальності, цікавлячись лише тим чи справив він гідне враження на публіку. Це призводить до того, що поняття влади втрачає свій сенс, вона стає лише видимістю, яка не несе в собі жодних цілей. А політика, як і будь-яка інша діяльність, мусить направлятися певною метою: чи то національними інтересами, служінням ідеології, релігійними чинниками, суспільному благу. Головне, щоб замість цих цілей не було порожнечі, яку породжує бажання насолодитися владою як кінцевою метою. Крім того, є велика різниця між професійною етикою політика і професійною етикою чиновника. Якщо політик мусить нести особисту відповідальність за прийняті рішення, то чиновник повинен чітко і сумлінно виконувати накази, безвідносно до власних морально-етичних оцінок. Тож виходить, що «якраз ті натури, які в якості чиновників високо стоять в моральному відношенні, суть кепські, безвідповідальні насамперед в політичному сенсі слова, і остільки в моральному відношенні низько стоять політики – такі, яких ми, на жаль, весь час мали на керівних постах» [1, с. 666].

Що ж стосується застосування абсолютної етики до політичної сфери, Макс Вебер вважає це абсолютно непотрібним, і навіть шкідливим. Наприклад, можна розглянути випадок з веденням війни, де в будь-якому разі є переможці і переможені. І саме в таких умовах дуже чітко проглядається недоцільність застосування абсолютної етики до вирішення політичних питань. Адже переможці наполягатимуть на тому, що вони перемогли, бо боролися за праве діло. А переможені виправдовуються тим, що не змогли здобути перемогу через те, що насправді боролися за аморальну справу. Тобто замість того, щоб зробити відповідні висновки і взяти на себе відповідальність за майбутній стан справ, обидві сторони займаються підміною понять. Таким чином, М.Вебер робить висновок, що етика по суті принижує обидві сторони розбірками хто винен в минулому, зовсім не вирішуючи проблем теперішнього і майбутнього. Це породжує неодмінну спекуляцію на почутті провини – переможець нав'язує його програвшій стороні, тим самим отримуючи моральні і матеріальні переваги. А переможені, ціною визнання своєї вини, торгуються за залишок благ. Етика стає засобом торгівлі за найбільші вигоди і найменші втрати. Вчений наголошує на тому, що недоцільно застосовувати абсолютну етику до всіх сфер життя, кожна з яких має свої особливості. Отже, для того, щоб застосовувати етику до політичної діяльності,

необхідно розуміти, що за політикою стоїть боротьба за владу, яка несе в собі насильство.

Абсолютна біблійна етика передбачає оцінювання дій за принципом «все або нічого». У випадку такої безкомпромисності й однозначності політика стає апіорі аморальною діяльністю. Та й з позицій політики абсолютна етика здається неефективною та нераціональною. Вона може реалізуватися лише в суспільстві святих людей, а це є утопією. «Дана етика має сенс, тоді вона є вираженням якогось гідності. В іншому випадку – ні. Бо якщо висновок акосмічної етики любові говорить: «Не протистояти злу насильством», – то для політика має силу прямо протилежне: ти повинен насильно протистояти злу, інакше за те, що зло візьме верх, відповідальний ти» [1, с. 695-696]. Абсолютна етика не визнає можливості революційних дій, повстань, мітингів, адже це все має насильницький корінь. Проте важко уявити демократичне суспільство позбавленим права на повстання, адже це одна з ефективних форм вираження громадської думки. Так само для абсолютної етики безумовним є обов'язок правдивості, що у більшості випадків суперечить політичним і навіть національним інтересам. Таким чином, абсолютна етика, що застосована до політики, не піклується про жодні наслідки, приносить лише шкоду. Вона обмежує природу політики настільки, що, як не парадоксально, може перетворити її на диктатуру. Проте існування абсолютної етики як певного ідеалу не суперечить існуванню професійної етики. У своїй роботі «Протестантська етика та дух капіталізму» Макс Вебер передбачає, що етика може бути раціональною, тобто саме такою, яка б передбачала досягнення благополуччя основною метою і проповідувала б досягнення усіх можливих благ обов'язком. «Ідеал її - кредитоспроможна добропорядна людина, обов'язок якої вважати примноження свого капіталу самоціллю. Суть справи полягає в тому, що тут пропагуються не просто правила життєвої поведінки, а викладається певна «етика», відступ від якої розглядається не тільки як дурість, але і як свого роду порушення боргу. Мова йде не тільки про «практичну мудрість» (це було б не ново), а про певний етосу» [2, с. 73-74]. Разом з тим, отримання наживи не є кінцевою метою. Це перманентний процес, який є протилежний спокою і отриманню задоволення від володіння багатством. Він передбачає аскетизм і скромність. Це М. Вебер і називає протестантською етикою, яку протиставляє етиці традиційній. Проте протестантська етика є продуктом симбіозу певних соціальних умов і релігійних чинників, тож не може бути критерієм оцінювання людства в цілому.

В той же час, усі етично орієнтовані дії вчиняються на основі двох принципів – етики переконання та етики відповідальності. Сутність етики переконання полягає в тому, що вона ставить за мету лише втілення цих переконань, залишаючись байдужою до можливих наслідків. Вважаючи свої переконання істинними, політик, що діє згідно етики переконання, перекладає відповідальність за наслідки своїх вчинків на всіх оточуючих. Адже його наміри були благими, а всі можливі невдачі – результат того, що всі навколо недостатньо розумні й компетентні, щоб їх реалізувати. Тут вступає в дію принцип, за яким добрі цілі породжують добрі наслідки. Проте вся історія людства доводить безглуздість подібного переконання. Етика відповідальності, навпаки, в першу чергу керується зобов'язаннями нести відповідальність за всі можливі наслідки тих чи інших дій. Етика переконання і етика відповідальності – по суті, чисті типи, які не є протилежностями в реальному світі. «Ідеально-типове» загострення протилежності «двох етик», як не парадоксально, виявляє не тільки їх «протистояння» одна одній, їх «незлиттєвість», що лежить на поверхні, але і їх взаємозалежність - «нероздільність» [5, с. 91]. Відповідно, в реальному житті люди не є послідовними прибічниками етики переконання або етики відповідальності, обираючи як діяти в залежності від обставин. «З міркувань самого Вебера випливає, що можуть виникнути такі історичні ситуації,

коли саме почуття відповідальності спонукає зайняти позицію відповідно до етики переконання. Природно, мається на увазі наділений даром харизми «політик за покликанням» [7, с.166]. Тож є надзвичайно важливим, щоб «політик за покликанням» керувався обидвома максимами, розуміючи яка з них є ефективною і правильною в кожній конкретній ситуації.

Отже, компромісний підхід до розв'язання моральної дилеми в політиці, на відміну від ціннісно-нейтрального підходу та етизації політики, враховує специфічну природу політичної діяльності і пропонує розробити таку частину професійної етики як політичну етику. Макс Вебер, як прибічник компромісного підходу до співвідношення політики так моралі, наголошував на тому, що абсолютна етика є нездійсненною в сфері політики. Вона позбавлена раціонального зерна та не враховує критерій ефективності. Більше того, абсолютна етика багато в чому є протилежною політиці, адже заперечує проти права на повстання та легітимного насильства. Проте це не значить, що етика та політика є неспівставними. Будь-які дії, в тому числі й політичні, можуть ґрунтуватися на двох принципах: етиці переконання та етиці відповідальності. Перший принцип передбачає беззаперечне слідування певним ідеям, переконанням; другий – усвідомлення відповідальності за наслідки своїх дій. Дані чисті типи не є повністю автономними, хоча і базуються на різних засадах. Успішний політик мусить вміло маневрувати, обираючи той чи інший тип поведінки залежно від ситуації. Таким чином, можна уникнути небезпек застосування до політики максимум абсолютної етики, при цьому не протиставляючи політику та мораль.

Список використаної літератури:

1. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения : пер. с нем. / М. Вебер; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко; коммент. А. Ф. Филиппова. — Москва : Прогресс, 1990. — С. 644-706 ; Veber M. Politika kak prizvanie i professiya // Veber M. Izbrannye proizvedeniya : per. s nem. / M. Veber; sost., obshch. red. i poslesl. Yu. N. Davydova; predisl. P.P. Gaydenko; komment. A. F. Filippova. — Moskva : Progress, 1990. — S. 644-706.
2. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / Вебер М. Избранные произведения : пер. с нем. / М. Вебер, сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко; коммент. А. Ф. Филиппова. — Москва : Прогресс, 1990. — С. 44-272 ; Veber M. Protestantskaya etika i dukh kapitalizma / Veber M. Izbrannye proizvedeniya : per. s nem. / M. Veber, sost., obshch. red. i poslesl. Yu. N. Davydova; predisl. P. P. Gaydenko; komment. A. F. Filippova. — Moskva : Progress, 1990. — S. 44-272.
3. Вебер М. Харизматическое господство / М. Вебер // Социологические исследования. - 1988. - №5. - С. 139-147 ; Veber M. Kharizmaticheskoe gospodstvo / M. Veber // Sotsiologicheskie issledovaniya. - 1988. - №5. - S. 139-147.
4. Гусейнов А. А. Размышления о прикладной этике / А. А. Гусейнов // Ильиных И. А. Экологическая этика : учебн. пособ. / И. А. Ильиных. – Горно-Алтайск : РИО ГАГУ, 2009. – С.25-33 ; Guseynov A. A. Razmyshleniya o prikladnoy etike / A. A. Guseynov // Ilinykh I. A. Ekologicheskaya etika : uchebn. posob. / I. A. Ilinykh. – Gorno-Altaysk : RIO GAGU, 2009. – S.25-33.
5. Давыдов Ю. Этика убеждения и этика ответственности: Макс Вебер и Лев Толстой / Ю. Давыдов // Этическая мысль. –2006. - Вып. 7. – С.83-108 ; Davydov Yu. Etika ubezhdeniya i etika otvetstvennosti: Maks Veber i Lev Tolstoy / Yu. Davydov // Eticheskaya mysl. –2006. - Vyp. 7. – S.83-108.
6. Ермоленко А. Этика ответственности и социальное бытие человека (современная немецкая практическая философия) / А. Н. Ермоленко; НАН Украины, Институт философии. – Киев : Наук. думка, 1994. – 200 с. ; Yermolenko A. Etika otvetstvennosti i

sotsialnoe bytie cheloveka (sovremennaya nemetskaya prakticheskaya filosofiya) / A. N. Yermolenko; NAN Ukrainy, Institut filosofii. – Kiev : Nauk. dumka, 1994. – 200 s.

7. Рахшмир П. Ю. Идеи и люди. Политическая мысль первой половины XX века / П. Ю. Рахшмир. - 2-е изд., перераб. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 2001. – 272 с. ; Rakhshmir P. Yu. Idei i lyudi. Politicheskaya mysl pervoy poloviny XX veka / P. Yu. Rakhshmir. - 2-e izd., pererab. – Perm : Izd-vo Perm. un-ta, 2001. – 272 s.

8. Roth G. Max Weber's Vision of History: Ethics and Methods / G. Roth, W. Schluchter. – Berkeley, Calif. [etc.] : University of California Press, 1984. – 211 p.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2016р.

A. Mishchenko

THE COMPROMISE APPROACH TO SOLVING MORAL DILEMMA IN POLITICS EXEMPLIFIED BY THE MAX WEBER'S CONCEPTION

The article analyzes the compromise approach to resolving conflicts between politics and morality exemplified by the conception of famous German thinker Max Weber. Compromise approach to the relationship between politics and morality based on the interpretation of professional ethics as a certain code of moral norms that govern behavior within the profession. Max Weber stressed that policy - is the sphere of realization legitimacy violence. Consequently it isn't advisable to use absolute moral criteria to assess political activity. Absolute ethics involves evaluating action on the principle "all or nothing". In the case of such uncompromising and unambiguous politics becomes an a priori immoral activity. And from the standpoint of politics absolute ethics seems ineffective and unsustainable. Absolute ethics doesn't recognize the possibility of revolutionary action, uprisings, political rallies, because it is all violence. For the absolute ethics absolute truth is obligation, which in most cases is contrary to the political and even national interests. Thus, the absolute ethics that applies to politics without worrying about any consequences brings only harm. But completely divide politics and morality is also impossible because for the human characteristic is evaluating all around the criteria of morality. Max Weber believed that ethics can be divided into the ethics of conviction and the ethic of responsibility. The purpose of the ethics of conviction - is only the embodiment of convictions, despite the consequences. A politician in this case shifts the responsibility for the consequences of their actions on all others. He thinks enough fact that his intentions were good. Therefore, all possible failure is the result of the fact that all around the foolish and incompetent. Here comes into play the principle that good goals produce good results. But the whole history of humanity proves the absurdity of this belief. Ethics of responsibility, in contrast, primarily guided by the commitment to be responsible for the consequences of certain actions. Ethics of conviction and ethics of responsibility - these are ideal types. In real life they are interrelated and interdependent. And advisably use of both types take appropriate decisions.

Keywords: politics, morality, moral dilemma in politics, compromise approach to solving moral dilemma in politics, Max Weber.

С.А. Піддубний

СІМЕЙНА ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСТОРУ

У статті розглядаються нормативно-регулятивні основи формування та здійснення сімейної політики органами Європейського Союзу. За допомогою порівняльного аналізу загальноєвропейського і національного рівнів політики соціального захисту сім'ї, виявлено основні тенденції, які визначають сучасні напрямки супроводу сім'ї в Європі. Здійснено науковий огляд основних досягнень соціальної політики ЄС в сфері захисту сім'ї, які є перспективними для впровадження в політичну практику України в умовах подальшої євроінтеграції.

Ключові слова: сімейна політика, соціальний захист і супровід, матеріальна допомога, суспільні товари і послуги.

Європейський Союз постає сьогодні у світі як впливова політична, соціально-економічна, культурна і цивілізаційна інтеграційна структура. Навіть в умовах внутрішньої нестабільності і зовнішніх викликів об'єднана Європа продовжує постійний діалог між учасниками інтеграційного руху на основі співпраці і збереження унікальних національних традицій держав-учасниць ЄС. Одним з прикладів успішної інтеграції є інноваційна сімейно-гендерна політика.

Актуальність дослідження полягає у тому, що Україна з 2015 р. почала процес поступової імплементації норм європейського законодавства у межах договору про асоціацію. В умовах трансформації соціальної політики потрібно звернутися до принципів організації сімейної та гендерної політики в ЄС, яка насамперед скерована на стратегічне планування сім'ї через стабілізацію матеріального і духовного благополуччя суспільства і громадянина. Важливим залишається і питання нематеріального супроводу сім'ї, надання суспільних послуг і товарів, які б забезпечили підтримку сім'ї в умовах суспільної кризи в Україні.

Загальні тенденції і процеси політики ЄС щодо питань сім'ї розглядаються у дослідженнях С. Вегера, О. Крентовської, О. Кушніренко, Л. Мельничука, О. Палія, Н. Руденко, Т. Семигіної, В. Скуратівського, П. Шевчука та інші.

Правове регулювання соціальної політики у ЄС досліджено О. Головко-Гавришеною [5]. Концептуальні засади сімейної політики за напрямками розвитку людського капіталу, подолання дискримінації жінок у сім'ї представлені в роботах Л. Дорошенко, Л. Леонтьєвої [17, 342]. Аналіз сімейної політики ЄС на тлі нових соціальних ініціатив проаналізувала І. Семенець-Орлова [21]. На основі порівнянь сімейної політики провідних країн світу І. Чеховська довела, що ЄС впроваджує в практику «широке визначення» сімейної політики, що створює передумови для виокремлення галузь соціального захисту сім'ї в окремий політичний процес [24]. Аналітична записка О. Коломієць щодо створення сприятливих умов для поєднання зайнятості і батьківства в Україні містить ґрунтовний аналіз означеної практики в ЄС [14]. Основні моделі соціального розвитку країн-членів ЄС розглянули О. Шутаєва, В. Побірченко [25].

Теоретичні та практичні аспекти сучасної політики щодо сім'ї розглядають вчені: Г. Бертрам, М. Вінген, І. Герлях, А. Дільгер, Ф. Кауфманн, М. Текстор. Змістовною для аналізу сімейної і гендерної політики є праця О. Тевенона й Г. Нейер, у якій розглянуто шляхи диверсифікації методів і форм соціальної допомоги на національному і

загальноєвропейському рівні [22]. Характеристику соціальної моделі ЄС та рівень соціальної згуртованості подав Л. Вітте [9].

Джерелами дослідження виступають нормативно-правові акти, які регламентують не тільки загальноєвропейський законодавчий простір, а й регулюють національні законодавчі ініціативи. До джерел також відносимо матеріали моніторингових і соціологічних досліджень, аналітичні доповіді і статистичні звіти державних, громадських і приватних організацій з питань сімейно-гендерної ситуації в країнах Європи.

Тим не менш, вивчення сімейної політики Європейського союзу не стало предметом спеціального дослідження, що вимагає продовження наукової розвідки.

Сімейна політика Європейського Союзу є складною і багатогранною у своїй інституціональній будові. Соціальний супровід сімей охоплює широкий спектр державних заходів, пов'язаний з багатьма аспектами життя жінок і чоловіків, подружніх пар, батьків та дітей. Сімейне законодавство ЄС регулює різні сфери сімейно-демографічних відносин у суспільстві, а саме: сімейне партнерство, аспекти батьківства, проблеми успадкування, форми сімейних союзів, охорону здоров'я членів сім'ї [12].

В основі європейського розуміння сімейної політики лежать наступні постулати:

- сім'я є основною і найважливішою соціальною інституцією;
- держава повинна допомагати сім'ї (на основі принципу субсидіарності);
- сімейна політика означає кілька політик, а не одноразовий, окремий державницький акт [21].

На відміну від декларативності і консерватизму вітчизняної сімейної політики європейський варіант орієнтується на практичне втілення більш прогресивних форм сімейно-шлюбних відносин, а також на подолання дискримінації членів сім'ї з боку один одного та забезпечення фінансово-господарської самостійності кожної родини. Це в свою чергу забезпечується комплексним підходом до трансформації ролі держави від наглядача до партнера кожної європейської сім'ї.

Реформування соціальної сфери в сучасній Європі здійснюється в умовах трансформації не тільки політичних гасел і програм, а й якісної зміни структури суспільних відносин. Відкриті міграційною кризою і демографічним уповільненням соціальні протиріччя вимагають від держав-членів ЄС водночас дієвої і толерантної політики подолання їх на основі оновленої й інтегрованої системи соціального захисту. Криза моделей соціальної держави в європейських країнах посприяла актуалізації проблеми дітей, сім'ї та рівних прав жінок і чоловіків [19].

Ключовим механізмом докорінної трансформації соціального захисту є впровадження прозорого і широкого діалогу держави та соціально вразливих суб'єктів. Наслідком чого є раціоналізація ключових державних структур здійснення сімейної політики і залучення громади, приватного сектору і громадянина для спільного вирішення сімейно-гендерних протиріч.

Становлення загальноєвропейської сімейної політики починається з 1989 р. внаслідок прийняття «Соціальної Хартії» разом із прийняттям пакета документів «Основні директиви в галузі соціальної політики». Саме тоді було опубліковане Повідомлення про сімейну політику Європейської комісії, де визначався пріоритет сім'ї у суспільних відносинах і першочерговість врахування її інтересів у формуванні політики держави у сфері зайнятості, соціального захисту, забезпечення рівних можливостей [17]. Прикладом прогресивного підходу до вирішення сімейно-економічних проблем є прийняття директив «Про відпустку по догляду за дитиною», «Про батьківську відпустку», «Про відпустку по вагітності і родам», що реалізовувалося і на національному законодавчому рівні.

Водночас формується нормативно-правова база сімейної політики ЄС. Насамперед було прийнято нормативно-правові акти з питань захисту сім'ї та дітей, директиви про батьківські відпустки, поліпшення безпеки та охорони здоров'я вагітних жінок, часткову зайнятість, рекомендації стосовно догляду за дітьми, резолюція про збалансування участі жінок і чоловіків у сімейному та професійному житті. Директива ЄС про вагітність (1992), рекомендації ЄС про догляд за дитиною, Директива ЄС про батьківську відпустку, Директива ЄС про зайнятість, неповний робочий день, Резолюція ЄС про збалансовану участь жінок і чоловіків у сімейному і трудовому житті 2000 р. розширюють пакет матеріальних заходів з підтримки сім'ї [24, с.165-166].

Сімейна політика стає більш актуальною у питаннях соціально-політичного розвитку і демографічної стабілізації, що знаходить своє відображення у змінах нормативних орієнтирів. Наприклад, у комюніке Єврокомісії «За солідарність між поколіннями» (2007 р.) визначається, що політика підтримки сім'ї з боку держав-членів ЄС, повинна містити три елементи: компенсацію прямих і не прямих видатків сім'ям; допомогу батькам у вигляді послуг, які допоможуть дітям отримати освіту, піклування про малолітніх дітей, догляд за старшими дітьми, обслуговування утриманців у старіючому суспільстві; забезпечення зайнятості членів сімей та їх доступу до послуг на місцевому рівні. У доповіді Європарламенту про «рівність чоловіків і жінок в ЄС» (2007 р.) зазначено, що країни ЄС повинні «гарантувати високий рівень охорони материнства та вести боротьбу з дискримінацією вагітних жінок на «Право ринку робочої сили». Інша доповідь Європарламенту (2008 р.) стосується «гармонізації професійного, сімейного і особистого життя» [24, с. 161].

Центральні політичні органи ЄС мають широкий вплив на формування та прогнозування загальноєвропейської стратегії і надання рекомендацій національним урядам у прийнятті ними рішень. Але більшу прерогативу у вирішенні сімейних питань в об'єднаній Європі мають саме національні політичні і громадські організації. Інтеграційні трансформації кінця ХХ ст. створили умови для формування інституційних суб'єктів (рівнів) здійснення сімейної політики, а саме:

- загальноєвропейський (наднаціональний, міждержавний) – який визначає основні напрямки розвитку сімейно-гендерних відносин;
- національний (централізований і децентралізований) – реалізація внутрішньої сімейної політики країнами-членами, визначення розмірів і форм допомоги, механізмів захисту;
- місцевий – надання соціальної допомоги і організації захисту членів сімей.
- приватний – позиція кожного громадянина в сімейно-гендерній системі суспільних відносин.

Класифікуючи соціальну політику ЄС загалом, О.І. Головка-Гришаєва виділяє наступні суб'єкти: міжнародні, державні, недержавні інститути соціального захисту [5, с. 19]. Ця класифікація є зручною для аналізу правового аспекту соціальної політики, але для політологічного аналізу необхідно враховувати місце і роль не тільки інститутів але й громадянина, який є головним учасником політичних процесів.

Ця складна політико-організаційна структура соціального захисту сім'ї в об'єднаній Європі є недостатньо узгоджена і інституціонально довершена. Сімейна політика в Європі базується на плюралізмі форм і методів здійснення соціального супроводу сімей. Кожна країна-учасниця ЄС може обирати у відповідності до національних традицій методи соціального захисту (субсидіарний, обмежений, комбінований), але, в той же час, це не повинно бути у розрізі із загальноприйнятими директивами і конвенціями.

Зазначимо, що попри функціонально-організаційну складність здійснення сімейної політики в ЄС, соціальний супровід сімей набув широкої підтримки національних

урядів. Більшість країн об'єднаної Європи мають закріплені у Конституціях основи соціальної і соціально-економічної політики у відповідності до текстуально закріпленого ідеалу соціальної держави. Найбільшу увагу нормативно-правовому оформленню соціального захисту сім'ї мають Іспанія, Франція, ФРН [6, с.18]. Всі країни-члени ЄС головною метою своєї соціальної і сімейної політики вважають забезпечення потреб населення у особистому розвитку.

Інтерес політиків ЄС до проблем сімейно-гендерних відносин зумовлено низкою об'єктивних причин: демографічні виклики, розширення можливостей європейців у реалізації власних установок, пов'язаних зі створенням сім'ї, загостренням проблеми бідності сімей з дітьми та одночасною відсутністю ефективних стратегій у цій сфері. З метою подолання негативних наслідків трансформації сімейної структури Європейським центром з вивчення сімейної політики були вироблені загальноєвропейські принципи сімейної політики, серед яких:

- створення реальних умов для гармонійного і повноцінного існування сімей та реалізації своїх уявлень про сім'ю;
- забезпечення умов для збалансування професійної зайнятості та сім'ї;
- максимальне врахування різноманітності форм сімейних союзів при розробці та здійсненні заходів підтримки сім'ї.

Подані вище принципи сімейної політики визначили розвиток законодавства і соціальної практики країн-учасниць ЄС у 1990-х рр. – на поч. XXI ст.

Механізми реалізації основних положень сімейної політики в країнах Європи є відмінними один від одного. Серед найбільш поширених політик національних урядів виділяємо наступні:

- безпосередня, яка характеризується чітко окресленою програмою дій з наданням соціальних послуг членам сімей, допомога працюючим батькам, охорона здоров'я матері і дитини. Створюється спеціальні уповноважені органи з реалізації сімейної політики;
- опосередкована політика реалізується завдяки загальним заходам соціального регулювання, які вирішують проблеми безробіття, медичного обслуговування і тим самим впливають на добробут сім'ї [10].

Більшість країн ЄС проводять опосередковану сімейну політику. Заходи урядів скеровані на загальний добробут, що в свою чергу створює умови і надає можливість реалізації громадянина у сімейно-гендерних відносинах. Вибір сімейної поведінки має залишитися за людиною, в той час коли держава зобов'язана забезпечити кожного громадянина відповідними засобами, щоб її рішення було ефективним.

Варто зазначити, що незалежно від обраних стратегій і механізмів соціального супроводу сім'ї, країни ЄС здійснюють захист сім'ї наступними способами:

- матеріальна підтримка сімей з дітьми, яка спрямована на усунення нерівності між різними категоріями сімей, створення необхідних матеріальних умов для утримання та виховання дітей, попередження чи подолання бідності;
- створення належних умов для поєднання професійного та сімейного життя як жінкам, так і чоловікам, що, на думку зарубіжних експертів, забезпечує належний розвиток сім'ї як соціального інституту.
- безпосередні послуги відповідними інституціями з метою сприяння реалізації сім'єю власних функцій.

Політика матеріальної підтримки сімей з дітьми є невід'ємною частиною соціальної політики ЄС, але характерною особливістю якої є різноманітність (плюралізм) підходів до реалізації. Політологами і соціологами складений умовний поділ країн Європи за рівнем надання адресної допомоги сім'ям:

- система універсальних виплат на дітей, які виплачуються незалежно від доходу сім'ї;
- система комбінованої допомоги на дітей доповнюється виплатами, що одержують сім'ї, рівень доходів яких нижче межі малозабезпеченості;
- система обмеженої допомоги - надається виключно малозабезпеченим сім'ям [15].

Варто підкреслити, що пряма залежність між обраною стратегією та тенденціями розвитку інституту сім'ї відсутня. В дослідженнях окремих зарубіжних фахівців доведено, що, наприклад, рівень народжуваності вищий у країнах з наявними інституційними механізмами, спрямованими на підтримку сім'ї, а також відносно високим рівнем гендерної рівності в сім'ї [21].

Якщо розглядати більш ґрунтовніше матеріальний аспект соціальної допомоги, то у країнах ЄС поступово відходять від примітивного грошового забезпечення сімей, натомість надають пакет допомоги з різних компонентів: податкові пільги, знижки, програми цільових кредитів, грошові виплати. У європейських країнах неповні сім'ї можуть розраховувати на більшу підтримку, ніж сімейні пари, де обидва з подружжя працюють.

Для України як держави, що підписала Угоду про асоціацію з ЄС, важливим є перегляд і адаптація до власних сімейно-демографічних реалій інноваційного європейського досвіду. У ст. 420 Глави 21 Угоди про асоціацію оговорюється питання посилення діалогу між Україною та ЄС у протистоянні спільному виклику – демографічним змінам, через посилення рівня соціального захисту та модернізацію системи соціального супроводу сім'ї, забезпечення гендерної рівності і подолання дискримінації [2].

Практика продемонструвала, що зберегти пострадянську субсидіарну компенсаторну систему соціального захисту сім'ї неможливо через зміну демографічно-вікової структури українського суспільства, не спроможністю власної економіки до зростання. Ця проблема особливо гостро проявляється під час аналізу виконання Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї 2013 - 2016 рр. Тому сьогодні під час аналізу стану реалізації цільової програми з підтримки сім'ї, ми повинні змінити підходи до супроводу і допомоги сім'ям, закласти у нову програму вже оновлений механізм здійснення соціального захисту сім'ї на основі нового концептуального підходу - загальний добробут суспільства є добробутом кожної родини [7]. Зазначений принцип підходу до здійснення сімейної політики вже давно і ефективно використовують країни-учасниці Європейського Союзу.

Сучасна сімейна політика в ЄС орієнтується на життєву позицію молодих людей, сприяє гендерному рівноправ'ю, створює можливості поєднання виробничої, освітньої та сімейної сфери діяльності завдяки добре розвиненій інфраструктурі. Завдяки утвердженню моделі сучасної сім'ї, в якій обоє батьків працюють, та розширенню державних освітніх послуг і служб для дітей та сім'ї зменшується відносно висока дитяча бідність, створюються нові місця праці у сфері послуг, знижується соціальна нерівність [3, с. 55].

Важливим для розвитку сім'ї є не тільки питання матеріального добробуту. Не останню роль відіграють психологічні і суспільні фактори. У ЄС для реалізації кожним членом сім'ї своїх прав і можливостей створюється система надання соціальних послуг і товарів. Значення цього механізму захисту в тому, що соціальними послугами і товарами користується кожна сім'я без винятку, не зважаючи на матеріальний стан та кількісно-якісну характеристику складу сім'ї [9, с. 35].

До суспільних послуг і товарів у системі сімейної політики ЄС можна віднести:

- освіта (дошкільна, загальна, вища, післядипломна, інклюзивна, перепідготовка фаху);
- охорона здоров'я (сімейна медицина, оздоровлення, дефектологія і медичний супровід новонароджених, геронтологія);
- інформаційний супровід (створення мережі сайтів, літератури, аудіо та відео контенту для сімейного виховання);
- психологічний супровід (антикризові, психологічні служби);
- інфраструктура (умови доступу до соціальних об'єктів);
- безпека (чисте довкілля, охорона правопорядку, запобігання насильству і дискримінації в сім'ї);
- соціальна реабілітація і супровід (організація гуртків і об'єднань, надання послуг довічного догляду, допомога безпритульним);
- зайнятість (перепідготовка, пошук роботи).

Більшість суспільних послуг і товарів надаються у відповідності до Маастрихтського договору 1992 р. (освіта, транснаціональні зв'язки) [8], Амстердамського договору 1999 р. (зайнятість), Пакту стабільності і зростання (медицина, освіта), Лісабонського договору 2012 р. (соціальний супровід, анти дискримінаційні заходи) [24, с. 162 - 163].

Надання суспільних послуг і товарів є більш перспективним для стабілізації соціально-демографічної ситуації в Європі. Це пояснюється тим, що населення усвідомлює не спроможність субсидіарної системи матеріальної допомоги задовільнити потреби сім'ї. Наприклад, польські громадяни у загальнонаціональному опитуванні висловилися, що держава у сімейній політиці перш за все повинна надавати свою допомогу до сімей, в якій є дитина з обмеженими можливостями (98%), іншими словами інклюзивна допомога. Найбільші очікування опитуваних стосуються таких форм допомоги держави, як доступні і дешеві кредити на помешкання (96 %), дешеві і доступні ясла та дитсадки (93 %), доступні кредити на освіту дітей (91 %), податкові звільнення на дітей (87%), матеріальна допомога (85%) [16]. Це підтверджує, що більшість громадян прагне до добробуту сімей не через грошові виплати, а через гідний рівень надання суспільно значущих послуг і товарів.

Характеризуючи більш детально сферу нематеріальної допомоги, торкнемося найбільш успішних форм її здійснення. Освіта в Європейському Союзі займає ключове місце у вирішенні питання безробіття і інформатизації суспільства. Поряд з загальною і вищою освітою ЄС намагається вибудувати ефективну систему інклюзивної освіти для людей з обмеженими можливостями. Сім'ї отримують не просто матеріальну допомогу, а й консультації вчителів-дефектологів, відвідують освітні заклади для соціалізації дітей, отримують можливість користуватися послугами спортивних секцій та творчих осередків. Інклюзивна освіта вимагає від влади і суспільства створення зручної інфраструктури. Вирішення проблеми соціалізації й адаптації інвалідів зменшує соціально-психологічний тиск на сім'ю й надає можливість створити людям з вадами власну повноцінну і щасливу родину.

Важливим для добробуту сім'ї є надання державою можливостей для отримання роботи. Більшість молоді в даний час не вступають в шлюб через відсутність фінансової стабільності, тому вирішення питання першого робочого місця є вкрай важливим. Європейські політики намагаються сприяти більшій зайнятості молодих батьків у декретний період і подолати дискримінацію жінок і неповнолітніх. Тому державами-учасницями організовані спеціальні курси для жінок у декреті, проводяться тренінги з толерантності, впроваджуються нормативні акти з подолання дискримінації жінок і чоловіків на роботі (встановлюється співвідношення, яке контролює держава). Працевлаштування молодих батьків, підлітків, матерів одначок надає реальну

можливість підвищення добробуту родини. Однією з проблем країн-членів ЄС є слабка мережа дошкільних закладів, що створює велику напруженість для вирішення питання з працевлаштування молодих батьків.

Розвиток інфраструктури в ЄС розглядається як можливість подолання розриву між різними країнами, регіонами, між селом і містом, роботою і навчанням. Тому опосередковано усі інфраструктурні проекти створюються з урахуванням потреб громади і сімей: дороги, зупинки громадського транспорту, амбулаторії, освітні заклади, місця рекреації і відпочинку, житло і сервісні установи. Цей напрямок розвитку внутрішньої політики країн-учасниць ЄС фінансується з різних фондів у вигляді прямих інвестицій або ж грантів з державних і недержавних фондів та організацій.

У Європі набуває все більшого розповсюдження всеохоплюючий соціальний супровід вразливих сімей. Соціальний працівник є помічником сім'ї і супроводжує її поряд з сімейним лікарем та вчителем-куратором протягом всього шлюбного життя пари. Тому в Європі шлюбність має стабільні показники. Але треба зазначити, що по Європі успішність цих служб не є однаковою. Найбільш дієвими соціальні служби є на півночі та центрі ЄС, на сході і півдні державні соціальні інститути не «втручаються» у сімейне життя, і тому кількість соціальних служб і спеціалістів значно менша.

Країни Європейського Союзу, попри спільну сімейно-гендерну стратегію, здійснюють власну традиційну модель захисту сім'ї. Ця різноманітність відображається в конкретному поділі країн Європи на групи за рівнем підтримки сімей з боку державних інститутів соціальної політики:

- країни Північної Європи (Данія, Фінляндія, Ісландія, Норвегія і Швеція). Забезпечують всебічну підтримку для працюючих батьків з маленькими дітьми (віком до трьох років) завдяки поєднанню матеріальних механізмів, відпусток і широкого доступу до закладів догляду за дітьми. Важливим аспектом є політика гендерної рівності і жіночої інтеграції на ринку праці. Загалом сімейна політика є гендерно-нейтральною через просування ідеї рівноправності сімейних стосунків незалежно від їх реєстрації. Основне джерело фінансування витрат сімейної політики – податки;
- англо-саксонські країни (Ірландія, Великобританія, Мальта) забезпечують свідомо меншу матеріальну підтримку сімей, надаючи пріоритет сім'ям з низьким прибутком. Основною ідеєю є невтручання держави у сімейно-шлюбні процеси і забезпечення сімей добробутом через загальний розвиток добробуту суспільства [6];
- країни континентальної Європи використовують нематеріальні форми підтримки: податкові пільги, цільові кредити. Франція має найвищий рівень державної підтримки сімей з дітьми і підтримку для працюючих жінок. Сповідується принцип субсидіарної забезпеченості. Використовуються податки і фінансові внески.
- країни Південної Європи (Італія, Іспанія, Португалія, Греція) характеризуються обмеженими заходами підтримки працюючих сімей і низьким рівнем витрат на допомогу сім'ям, а також догляду за дітьми. Політика традиційної сім'ї з розподілом однакових функцій між подружжям. Джерела фінансування - місцеві податки.

Сімейна політика і послуги для сімей в Європі реалізуються на різних рівнях за локальним принципом. Але при цьому зберігається принцип активної європейської політики, заснованої на реалізації партнерства і загальної відповідальності між ЄС, державами, суспільством і громадянином. Реалізується основна ідея зручності у наданні послуг супроводу сімей: «поруч з особами, сім'ями і їх місцем перебування». Завданням місцевих (локальних) органів є реалізація принципу субсидіарної допомоги у здійсненні сімейної політики [9].

Європейська спільнота, пройшовши шлях оформлення і становлення сімейної політики у 1990-2000-х рр., отримала позитивні результати. Однак нестабільна суспільно-політична ситуація у 2010-х рр. призвела до корекції концептуальних основ

соціального захисту сім'ї. Пріоритетними для країн європейської спільноти стали наступні аспекти:

- благополуччя дітей;
- гендерна рівність;
- поєднання зайнятості та сімейного життя [12].

На сучасному етапі Європа намагається спільними зусиллями всіх країн-членів вирішувати поставлені стратегічні завдання. Одним із головніших залишається благополуччя дітей. Це створює умови для розкриття потенціалу дітей і молоді в майбутньому, сприяє максимальному внеску в економічне та соціальне життя суспільства.

Гендерна рівність постає як інструмент оновлення сімейно-гендерної структури суспільства через визначення рівних прав і можливостей всіх партнерів сімейних пар.

Поєднання сім'ї та зайнятості є найуспішнішим засобом у боротьбі з бідністю сімей з дітьми. Сприяння зайнятості батьків у поєднанні з матеріальною підтримкою та соціальними послугами являє собою комплексну систему подолання дитячої бідності, забезпечення інвестицій у суспільний та економічний розвиток у майбутньому.

Важливим питанням для країн ЄС є збільшення участі жінок, особливо дітородного віку, на ринку праці. Для того, щоб надати жінкам можливість поєднувати материнські обов'язки і роботу, діють відпустки для батьків, які наступають після закінчення відпустки у зв'язку з вагітністю і пологами, є більш тривалими і вже в той час частково оплачуваними [20].

Батьківські відпустки розрізняються за чотирма основними характеристиками: тривалість відпустки, доступність для кожного з батьків, оплата і гнучкість у використанні. В більшості країн загальна тривалість всіх відпусток на дитину, включаючи відпустку для матері, відпустку для батька і батьківську відпустку, складає від 9 до 15 місяців.

Важливість зусиль держави, спрямованих на організацію закладів дошкільної освіти, була визнана Європейським Союзом, і у березні 1992 р. на засіданні голів країн ЄС була розроблена рекомендація щодо догляду за дітьми для всіх країн-членів ЄС, що повинні приймати і/або заохочувати ініціативи, які допомагають жінкам і чоловікам узгоджувати професійну діяльність і обов'язки щодо сімейного виховання, що стає можливим завдяки організації позасімейного догляду за дітьми» [14].

Сучасна сімейна політика ЄС охоплює паралельні сфери сімейного і соціального життя: пренатальні заходи, тривалість життя, поділ праці серед чоловіків і жінок, боротьба з дитячою бідністю та безпритульністю, забезпечення рівних можливостей для дітей з різних верств суспільства, подолання дискримінації жінок.

Означена сімейна стратегія поєднує плюралізм, традиціоналізм і модернізацію сімейно-гендерних стосунків завдяки практиці застосування «м'яких» і «прямих» засобів для регулювання державою суспільно-демографічних процесів у суспільстві [22].

Досягненнями європейської сімейної політики можна вважати комплекс заходів з підтримки сімей:

- інформаційний супровід сімей;
- впровадження практики партнерства бізнесу і громад у вирішення житлових, екологічних, освітніх потреб сімей;
- рівний доступ до освіти і перекваліфікації всіх членів сім'ї;
- увага до геронтологічних проблем суспільства;
- створення бази даних для сімей з описом закладів освіти, медицини, відпочинку і розвитку тощо.

Отже, можна зробити висновок, що європейська система соціального захисту сім'ї є організаційно складною і багаторівневою, заснованою на принципах економічного

плюралізму, демократичності і самоврядування. Попри всеохоплюючу інтеграцію зберігається традиційний поділ регіонів Європи в залежності від рівня втручання держави у сімейно-демографічні процеси суспільства. Продовжується робота з вироблення та впровадження єдиних стандартів і гарантій забезпечення сімей. Основним досягненням Європи стало збалансування гендерного питання, яке зняло напругу навколо трансформації сімейно-шлюбних стосунків у сучасному суспільстві, зменшення рівня дискримінації жінок. Зазначимо, що європейська система соціального захисту сім'ї ґрунтується не стільки на матеріальній допомозі сім'ям, скільки на опосередкованих діях національних урядів, які системою суспільних послуг і товарів створюють умови для стабільного існування сім'ї в складних соціально-демографічних умовах. Для України імплементація норм європейського сімейного права надає можливість у майбутньому покращити макроклімат в суспільстві. Впровадження нових форм і механізмів соціального супроводу сімей, через розширення доступу до соціальних послуг і товарів, створить умови для подолання кризи сучасної української сім'ї і покращення сімейно-демографічної ситуації.

Список використаної літератури

1. Alber J. Social dumping, catch-up, or convergence? Europe in a comparative global context / J. Alber, G. Standing // *Journal of European Social Policy*. – 2000. – Vol, 10. № 2, - P. 99 - 119.
2. Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part [Electronic resource] // *Official Journal of the European Union*. - 2014. - Vol. 57. - Mode of access : <http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2014:161:FULL&from=EN>
3. Bertram H. Familienforschung und Familienpolitik : Themen, Felder und familiäre Lebenslagen / H. Bertram // *Handbuch der Erziehungswissenschaft in 4 Bänden* / G. Mertens, U. Frost, W. Böhm, V. Ladenthin. – Paderborn : Ferdinand Schöningh, 2009. – Band III : Familie, Kindheit, Jugend, Sozial-, Medienpädagogik/Interkulturelle und Vergleichende Erziehungswissenschaft/Umweltpädagogik. - P. 31
4. Kłos B. Polityka rodzinna: wybrane zagadnienia. Informacja nr 584. [Electronic resource] / B. Kłos, J. Szymańczak. – Mode of access : <http://biurose.sejm.gov.pl/teksty/i-584.htm>
5. Головка-Гавришева О. І. Правові аспекти співробітництва між Європейським Союзом і причорноморськими країнами / О. І. Головка-Гавришева // *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]*. Сер.: Державне управління. - 2013. - Т. 214, Вип. 202. - С. 31-36 ; Holovko- Holovko-Havrysheva O. I. Pravovi aspekty spivrobitnytstva mizh Yevropeiskym Soiuzom i prychnomorskymy krainamy / O. I. Holovko-Havrysheva // *Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademiiia»]*. Ser.: Derzhavne upravlinnia. - 2013. - Т. 214, Вип. 202. - С. 31-36
6. Дереха В. В. Демографічна ситуація та формування сімейної політики в країнах Європейського Союзу [Електронний ресурс] / В. В. Дереха // *Социально-экономические реформы в контексте интеграционного выбора Украины : VIII Междунар. науч.-практ. конф. (г. Киев, 29-30 нояб. 2012 г.)*. – Режим доступу : http://www.confcontact.com/2012_11_29/1_derega.htm ; Dereha V. V. Demografichna sytuatsiia ta formuvannia simeinoi polityky v krainakh Yevropeiskoho Soiuzu [Elektronnyi resurs] / V. V. Dereha // *Sotsialno-ekonomicheskie reformy v kontekste integratsionnogo vybora Ukrainy : VIII Mezhdunar. nauch.-prakt. konf. (g. Kiev, 29-30 noyab. 2012 g.)*. – Rezhim dostupu : http://www.confcontact.com/2012_11_29/1_derega.htm
7. Державна цільова соціальна програма підтримки сім'ї до 2016 року [Електронний ресурс] : Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 15

травня 2013 р. № 341. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/341-2013-п> ;
Derzhavna tsilova sotsialna prohrama pidtrymky simi do 2016 roku [Elektronnyi resurs] :
Zatverdzheno postanovoju Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15 travnia 2013 r. № 341. –
Rezhym dostupu : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/341-2013-p>

8. Договор о Европейском Союзе (Маастрихт, 7 февраля 1992 г.) (текст с изменениями и дополнениями от 13 декабря 2007 года). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_029 ; Dogovor o Yevropeyskom Soyuze (Maastrikht, 7 fevralya 1992 g.) (tekst s izmeneniyami i dopolneniyami ot 13 dekabrya 2007 goda). – [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_029

9. Вітте Л. Європейська соціальна модель і соціальна згуртованість: яку роль відіграє ЄС? / Л. Вітте ; Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні та Білорусі. – Київ : Заповіт, 2006. – 44 с. ; Vitte L. Yevropeiska sotsialna model i sotsialna zghurtovanist: yaku rol vidihraie YeS? / L. Vitte ; Fond im. Fridrikha Eberta, Rehionalne predstavnytstvo v Ukraini ta Bilorusi. – Kyiv : Zapovit, 2006. – 44 s.

10. Європейський Союз: політика, економіка, право : навч. посібник / за ред. Н. В. Антонюк, М. М. Микієвич. – Львів, 2005. – 532 с. ; Yevropeyskyi Soiuz: polityka, ekonomika, pravo : navch. posibnyk / za red. N. V. Antoniuk, M. M. Mykiievych. – Lviv, 2005. – 532 s.

11. ЕЕС: Council recommendation of 31 March 1992 on child care (92 / 241)

12 Research on Families and Family policies in Europe State of the Art : Final Report (16.07.2010, published 01.09.2010) [Electronic resource] / ed. by M. Kuronen ; Family Research Centre, University of Jyväskylä. – Mode of access : <http://www.mmmeurope.org/ficdoc/FAMILYPLATFORM-Final-Report-04-2011.pdf>

13. Кайлова О. В. Опыт семейной политики в странах Европейского Союза: система родительских отпусков / О. В. Кайолова // Политика народонаселения: настоящее и будущее : Четвертые Валентеевские чтения : сб. докл. / ред. В. В. Елизаров, В. Н. Архангельский. – Москва : МАКС Пресс, 2005. - Книга 2. - С. 15-20 ; Kaylova O. V. Opyt semeynoy politiki v stranakh Yevropeyskogo Soyuza: sistema roditelskikh otpuskov / O. V. Kayolova // Politika narodonaseleniya: nastoyashchee i budushchee : Chetvertye Valenteevskie chteniya : sb. dokl. / red. V. V. Yelizarov, V. N. Arkhangel'skiy. – Moskva : MAKS Press, 2005. - Kniga 2. - S. 15-20

14. Коломієц О. Створення сприятливих умов для поєднання зайнятості і батьківства в Україні (з урахуванням досвіду країн Західної Європи) [Електронний ресурс] / О. Коломієц. - Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/monitor/june2009/4.htm> ; Kolomiets O. Stvorennia spryiatlyvykh umov dlia poiednannia zainiatosti i batkivstva v Ukraini (z urakhuvanniam dosvidu krain Zakhidnoi Yevropy) [Elektronnyi resurs] / O. Kolomiets. – Rezhym dostupu : <http://old.niss.gov.ua/monitor/june2009/4.htm>

15. Пріоритети розвитку сімейної політики країн Європейського Союзу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://demostudy.blogspot.com/2012/09/blog-post.html>

16. Кришталь Г. Сімейна політика в ЄС - приклад Польщі [Електронний ресурс] / Г. Кришталь. - Режим доступу : <http://www.family-institute.org.ua/downloads/file/dopovid%20konferencii%202007/7%20> ; Kryshtal H. Simeina polityka v YeS - pryklad Polshchi [Elektronnyi resurs] / H. Kryshtal. - Rezhym dostupu : <http://www.family-institute.org.ua/downloads/file/dopovid%20konferencii%202007/7%20>

17. Мельничук Л. М. Європейський досвід реалізації сімейної політики / Л. М. Мельничук // Університетські наукові записки. - 2007. - № 4. - С. 432-437 ; Melnychuk L. M. Yevropeyskyi dosvid realizatsii simeinoi polityky / L. M. Melnychuk // Universytetski naukovi zapysky. - 2007. - № 4. - S. 432-437

18. Ничипоренко С. В. Молодіжна сімейна політика в Україні : моногр. / С. В. Ничипоренко. – Умань : Сочінський, 2011. – 217 с. ; Nychyporenko S. V. Molodizhna simeina polityka v Ukraini : monohr. / S. V. Nychyporenko. – Uman : Sochinskyi, 2011. – 217 s.

19. Полехіна В. Зарубіжний досвід соціально-педагогічної роботи з сім'єю [Електронний ресурс] / В. Полехіна // Актуальні проблеми теорії та практики соціальної роботи : колект. моногр. / І. В. Албул, О. О. Гоменюк, Н. М. Коляда та ін. – Умань : Жовтий, 2015. – С. 159 -166 . – Режим доступу: <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/handle/6789/4868> ; Poliekhina V. Zarubizhnyi dosvid sotsialno-pedahohichnoi roboty z simieiu [Elektronnyi resurs] / V. Poliekhina // Aktualni problemy teorii ta praktyky sotsialnoi roboty : kolekt. monohr. / I. V. Albul, O. O. Homeniuk, N. M. Koliada ta in. – Uman : Zhovtyi, 2015. - S. 159 -166 . – Rezhym dostupu: <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/handle/6789/4868>

20. Ruhm C. J The economic consequences of parental leave mandates: Lessons from Europe / C. J. Ruhm. - Cambridge, Mass. : National Bureau of Economic Research, 1996. – 35 p.

21. Семенець-Орлова І. А. Практика сімейної політики у Європейському Союзі та деякі соціальні ініціативи Європарламенту [Електронний ресурс] / І. А. Семенець-Орлова. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/34_NIEK_2010/Politologia/74869.doc.htm ; Semenets-Orlova I. A. Praktyka simeinoi polityky u Yevropeiskomu Soiuzi ta deiaki sotsialni initsiatyvy Yevroparlamentu [Elektronnyi resurs] / I. A. Semenets-Orlova. – Rezhym dostupu : http://www.rusnauka.com/34_NIEK_2010/Politologia/74869.doc.htm

22. Family policies and diversity in Europe: The state-of-the-art regarding fertility, work, care, leave, laws and self-sufficiency [Electronic resource] / ed. by O. Thevenon, G. Neyer. - Mode of access : <http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2014/12/WP7ThevenonNeyer2014.pdf>

23. Хартія Співтовариства про основні соціальні права працівників. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_044 ; Khartiia Spivtovarystva pro osnovni sotsialni prava pratsivnykiv. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_044

24. Чеховська І. В. Світовий досвід сімейної політики / І. В. Чеховська // Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право). - 2010. - № 2. - С. 161 – 170 ; Chekhovska I. V. Svitovyi dosvid simeinoi polityky / I. V. Chekhovska // Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy (ekonomika, pravo). - 2010. - № 2. - S. 161 – 170

25. Шутаєва О. О. Моделі соціальної політики ЄС: основні напрямки трансформації / О. О. Шутаєва, В. В. Побірченко // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Сер. : Экономика и управление. – 2013. - Т. 26 (65), № 1. - С. 174-182 ; Shutaieva O. O. Modeli sotsialnoi polityky YeS: osnovni napriamky transformatsii / O. O. Shutaieva, V. V. Pobirchenko Uchenye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta imeni V. I. Vernadskogo. Ser. : Ekonomika i upravlenie. – 2013. - Т. 26 (65), № 1. - S. 174-182

Стаття надійшла до редакції 09.10.2016 р.

S. Piddubniy

EU FAMILY POLICY IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION OF UKRAINE

In this article the author analyses the main tendencies of implementation family policy by EU government body institutions. A regulatory framework of family policy implementation is considered both on European and national levels. It is found that the European system of

social protection for families is complicated organizational and has a multi-level structure. It based on the principles of economic pluralism, democracy and self-governance.

Analyses of integrating processes evidenced maintaining traditional grouping of European regions accordingly to the level of government intervention to Family and demographic processes within the society. EU government bodies continues development and implementation of common standards and guarantees of family support policy. It applies to the families who might be in a group of risk particular.

The research has identified the main achievements in family policy. It includes balancing of a gender issue. It response to the process of reduced tension around a topic of transformation of family and marital relations in a modern society. It resulted the reducing of women discrimination. Author has identified the indirect nature of family policy implemented by national governments. This policy is expressed by establishing and maintaining a system of public services and goods aimed to create conditions which support families facing different social and demographic challenges. Implementation of European family law regulations will provide an opportunity in the long run to allow public dialogue about gender and discrimination issues in Ukraine. Implementation of new forms and regulatory mechanisms of social support of families is possible by improving their access to public services and goods. This will create necessary conditions for overcoming the crisis of family in the modern Ukrainian society. This will ultimately lead to improving of Family and Demographic situation.

Key words: *family policy, social protection, material assistance, public services and goods.*

УДК 327.8(73)

Н.О. Погоріла

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВИМІР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ США НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Проаналізовано основні положення концепцій, стратегій та доктрин за президентство Дж.Буша молодшого та Б. Обама. В цьому контексті виявлено основні відмінності у зовнішньополітичних стратегіях між республіканською та демократичною адміністрацією США з початку ХХІ ст. Доктрина Буша проголошувала необхідність «по-новому» забезпечити безпеку США. Вона базувалася на документах, що були викладені в 2002 р. – «Доповідь про стан нації», «Стратегія національної безпеки», а також промову Буша в ООН, де він декларував «здатність Сполучених Штатів акумулювати таку міць, яка зробить ворожу гонку озброєнь безглуздою». Центральним елементом зовнішньополітичної концепції США цього періоду є превентивний удар.

Адміністрація президента Б. Обама, яка отримала важкий військово-політичний, фінансовий та економічний спадок була стурбована, в першу чергу, проблемами внутрішньої політики та пошуком шляхів виходу з військового конфлікту на Великому Середньому Сході. США як глобальна держава й надалі відіграватиме вирішальну роль у світовій політиці, а концептуальне і прикладне забезпечення політичних і безпекових стратегій США, які впливають на міжнародну політику, є невід'ємною складовою геополітичних інтересів Америки.

Ключові слова: *доктрина, стратегія, концепція, лідерство, США, ООН, гегемонія, постбіполярна міжнародна система, зовнішня політика.*

Початок президентства Дж. Буша молодшого в США позначився терактами 11 вересня 2001 р., що кардинально вплинуло на доктринальний вимір і зовнішньополітичні стратегії США. Центральне місце займає концепція «жорсткої» гегемонії США. Вона реалізовувалася за президентства Дж. Буша молодшого і розроблялася вченими і політиками, які за своїми переконаннями представляють правий напрям традиційного консерватизму. Окремо слід зазначити Зб. Бжезинського, М. Макфола і М. Олбрайт, яких можна було б охарактеризувати як лібералів з крайніми консервативними поглядами. Відповідно до цієї концепції, США мали виняткові права і можливості для формування нового міжнародного порядку за американською моделлю, відповідно до західних цінностей, на основі вже наявних міжнародних політичних, військових і економічних організацій, які довели свою ефективність і забезпечили Заходу перемогу в холодній війні. На думку прихильників такого підходу, інші члени світової спільноти мають адоптуватися до нової системи.

Виразниками ідей гегемонії, або американського безальтернативного лідерства, стали представники Республіканської партії і неоконсервативного напрямку в американській політичній думці. До числа послідовних прихильників ідеї американської гегемонії можна віднести Г. Кісінджера, Р. Доула, У. Одоума, Р. Кейгана, І. Крістола, Ч. Краутхамера, Дж. Муравчика, Х. Січермана.

Ухвалення у вересні 2002 р. нової «Стратегії національної безпеки», в якій основним було положення про нанесення превентивного удару проти терористів, зробило стратегічні плани США більш амбітними, ніж вони були в роки боротьби з комунізмом [1]. Ця глобальна стратегія була підтримана обома головними партіями США. Однак вона поклала початок розбіжностей між США і її союзниками. У багатьох виникли побоювання, що боротьба з тероризмом слугує прикриттям бажання США розширити зону своєї військової присутності (країни Середньої Азії, Близький і Середній Схід), оскільки американські бази в Саудівській Аравії стали уразливі для дій терористів [2].

Основні положення доктрини Буша, яка проголосила необхідність «по-новому» забезпечити безпеку США, були викладені в 2002 р. в таких документах, як «Доповідь про стан нації», «Стратегія національної безпеки», а також промова американського президента в ООН. Джордж Буш-молодший декларував «здатність Сполучених Штатів акумулювати таку міць, яка зробить ворожу гонку озброєнь безглуздою». Центральним елементом зовнішньополітичної концепції США цього періоду є превентивний удар, тобто те, що розглядалося як крайній, останній засіб. Доктрина Буша, побудована на принципі односторонніх дій, обґрунтовує право США на нанесення подібного удару. При цьому заявлено, що США готові застосовувати такий захід відносно будь-кого, хто буде визнаний хоча б потенційно небезпечним.

Доктрина виходить із того, що сторона, яка наступає має безсумнівну перевагу. Перехоплення ініціативи дозволяє атакуючому нав'язати власну волю і спосіб дій потенційному агресору. Як зазначається в Стратегії національної безпеки, «найкращою формою оборони є гарний наступ», а «чим страшніше загроза, тим вище вартість ризику з огляду на бездіяльність». Цей же документ стверджує: «Зберігаючи готовність застосувати силу в цілях оборони, Сполучені Штати демонструють рішучість підтримувати такий баланс сил, який сприяє свободі». При цьому в доктрині заявлено про рішучість «підтримати вільні і відкриті громадські інститути на всіх континентах». На думку Вашингтона, «демократія може бути експортним товаром». (Ґрунтуючись на цьому положенні, керівник Відділу планування Державного департаменту Річард Хаас негайно виступив з ідеєю «просування демократії в мусульманському світі») [3].

До приходу до влади президента Джорджа Буша-молодшого використання превентивної війни як засобу запобігання розповсюдженню ядерної зброї США вважали незаконним. У 2003 р. США вели єдину в історії превентивну війну під тим приводом, щоб не дати Саддаму Хусейну можливості отримати зброю масового ураження. В результаті відбулися події, які в плани США не входили: Ірак розпався, почалася регіональна війна між сунітами і шиїтами, і виникла «Ісламська держава». Превентивна війна проти Іраку стала найбільш кричущим промахом в історії американської зовнішньої політики.

Доктрина Буша, яка була викладена в Стратегії національної безпеки США 2002 р. ґрунтувалася на тому, що протягом багатьох століть в міжнародному праві визнавалося, що для вживання заходів в порядку законної самооборони проти сил, що представляють безпосередню загрозу нападу, країнам не потрібно чекати, поки такий напад буде здійснено. Правознавці і юристи-міжнародники нерідко зумовлювали законність попереджувальних дій наявністю безпосередньої загрози, найчастіше у вигляді неприхованої мобілізації армій, флотів і військово-повітряних сил в порядку підготовки до нападу.

В цей період аналітики та вчені наголошували на тому, що США необхідно переглянути концепцію безпосередньої загрози з урахуванням можливостей і цілей сьогоднішніх супротивників. Так, на переконання американського вченого М. Лінда у плани держав-ізгоїв і терористів не входять наміри нападати на США із застосуванням звичайних озброєнь. Сполучені Штати давно вже не виключають можливість вжиття запобіжних заходів для відображення достатньою загрози їх національній безпеці. Чим серйозніше загроза, тим більше небезпека бездіяльності – і тим більше підстав для вжиття запобіжних заходів для самозахисту, навіть якщо зберігається невизначеність щодо часу і місця нападу супротивника. З метою запобігання подібним ворожим діям супротивників, Сполучені Штати будуть, за необхідності, приймати попереджувальні заходи. Сполучені Штати не застосовуватимуть силу для попередження загрози, що виникає у всіх випадках, так само як і інші країни не повинні використовувати прийняті США попереджувальні заходи як привід для агресії. І, тим не менш, в епоху, коли вороги цивілізації відкрито і активно прагнуть до володіння найбільш руйнівних у світі технологій, «Сполучені Штати не можуть байдуже спостерігати за тим, як назріває загроза» [4].

Наступний напрямок – ліберально-реалістична концепція лідерства, неоконсерватизм і неоізоляціонізм відстоюється противниками гегемонії взагалі і американської гегемонії, зокрема, число яких серед американських вчених і політиків невелика. На практиці в період постбіполярності дані концепції не були реалізовані, хоча деякі ідеї все ж знайшли реалізацію в зовнішній політиці США. Останнім часом все більше вчених відзначають той факт, що адміністрація Обама відходить від ідей американського лідерства, переваги і гегемонії.

В основі цієї концепції – більш збалансована оцінка ситуації в світі і можливостей Сполучених Штатів, визнання необхідності відмовитися від месіанських ідей, не перешкоджати зміцненню інших центрів сили в світі і проводити політику приєднання США до «концерту провідних держав». Прихильники даної концепції, не заперечуючи наддержавності Сполучених Штатів, не визнають за ними право на безальтернативне світорегулювання, розглядають сучасну ситуацію як перехідну, в процесі якої формування нової системи міжнародних відносин буде відчувати вплив головного полюса сили, але не буде визначатися диктатом США [2, с. 99-100].

Концепції неоізоляціонізму представлені такими американськими вченими, як Е. Нордінгер, П. Бьюкенен, Т. Карпентер. Основними ідеями цієї концепції є: обмеження зовнішньополітичних і військових зобов'язань США необхідним мінімумом; не

втягування країни в війни за межами США; різке скорочення розміру допомоги іншим країнам, всього зовнішньополітичного апарату США і військових витрат за винятком НАТО. Прихильники неоізоляціонізму виходять з вузького трактування національних інтересів США які обмежуються захистом свого суверенітету, територіальної цілісності і безпеки. Цим інтересам США, на думку неоізоляціоністів, в сучасному світі ніщо не загрожує, враховуючи географічне положення країни, фактор її ядерної потужності, а також відсутність у неї реальних конкурентів у військовій сфері сьогодні і малоімовірність їх появи у найближчому майбутньому.

Відомий теоретик неоізоляціонізму Е. Нордінгер вважає, що США «стратегічно невразливі», а тому можуть обмежити свої зовнішньополітичні та військові зобов'язання необхідним мінімумом. Правий республіканець П. Б'юкенен закликає відмовитися від «втягування Сполучених Штатів в війни в чужих землях». Конкретно йдеться про згортання участі у військово-політичних блоках, створених для «стримування» більш неіснуючого супротивника, різкому скороченні обсягу допомоги іншим країнам і всього зовнішньополітичного апарату США, а також військових витрат (приблизно наполовину, якщо брати за основу витрати початку 90-х років). Виняток не робиться і для головного військово-політичного союзу – НАТО.

Інший видатний ідеолог неоізоляціонізму Т. Карпенгер називає НАТО «анахронізмом холодної війни» і пропонує передати основну відповідальність за безпеку Європи самим європейцям. Неоізоляціоністи відкидають глобальну відповідальність США за підтримання існуючого світопорядку, який, на їх погляд, в основному є саморегульованим, заснованим на взаємному врівноваженні великих держав [5]. Подібна ж думка, очевидно, проглядається в другій частині «Стратегії національної безпеки, залучення і розширення», сформульованої Е. Лейком: «Наші відносини повинні бути вибірковими, концентруватися на тих проблемах, які співвідносяться з національними інтересами і матеріальними ресурсами там, де ми можемо змінити ситуацію найбільше» [6].

В рамках ліберально-реалістичної концепції лідерства, концептуальних основ неоконсерватизму і неоізоляціонізму інтерес представляє доктрина Б. Обама. Саме він, на думку багатьох аналітиків відмовився від американського лідерства, ідея якого протягом десятиліть визначала роль Америки в світі, і усвідомлено скоротив американські глобальні зобов'язання.

У контексті вищезазначеного необхідно виділити інтерв'ю Б. Обама Джефрі Голдберг з видання «Atlantic» в якому він розповів про ключові елементи власного підходу до зовнішньої політики. Коли мова зайшла про дворічний конфлікт між Україною і Росією, президент США зазначив, що Україна входить в список ключових інтересів Росії, а не США. Оскільки Україна не входить в НАТО, з військової точки зору вона завжди буде вразливою перед Росією, тому «нам потрібно гранично чітко пояснювати, в чому полягають наші ключові інтереси, і за що ми готові воювати».

У 1994 р. лідери США, Великобританії і Росії підписали Будапештський меморандум, в якому вони зобов'язалися поважати суверенітет, незалежність і територіальну цілісність України і не застосовувати силу для такої держави. Цей меморандум став ключовим фактором для прийняття Києвом рішення про відмову від 2 тисяч стратегічних ядерних боєголовок, а також стратегічних ракет і бомбардувальників. Це стало величезною перемогою зовнішньої політики США і політики нерозповсюдження ядерної зброї в цілому. Рішення РФ порушити цю угоду є серйозним негативним фактором, який може перешкодити іншим країнам відмовитися від зброї масового знищення. Адміністрація Б. Обама рідко згадує про Будапештський меморандум, однак саме він відповідає на питання «чому Україна так важлива» – питання, якого Обама торкнувся в своєму інтерв'ю [7].

Вашингтон повинен був пояснити Києву, «де проходить червона лінія», але аргумент, що надання Україні зброї могло б призвести до зіткнення між США і Росією є беззаперечно неспроможним. Саме ці пункти в погляді президента на український конфлікт і викликають тривогу. Якщо вибирати між продовженням тієї політики, яку США веде зараз, і третьою світовою війною з Росією, то відповідь виявляється очевидною. Однак президент пропустив менш масштабні кроки і заходи, які не привели б до війни з Росією, але при цьому позбавили б РФ можливості йти простим військовим шляхом [7].

У лютому 2015 р. Президент США Б. Обама представив Конгресу нову Стратегію національної безпеки. Це його другий і швидше за все останній офіційний і обов'язковий документ, що відображає стратегічне бачення демократичною адміністрацією сучасного світового порядку, місця і ролі США в ньому. Успіхи демократичної адміністрації, що представлені в ній позиціонуються як вектор подальшого розвитку країни. При цьому вийшла швидше адаптація першої Стратегії Обами 2010 р. до міжнародних умов, що змінилися, ніж нове стратегічне бачення. Вона повністю побудована на концепції, сформульованій в 2010 р., ключові моменти якої не зазнали істотних змін. Це була концепція національного оновлення і повернення США до глобального лідерства. Стратегія була націлена на вибудовування основ американської сили і глобального впливу. В її основі покладена ідея «розумної сили», представлена адміністрацією Обами в 2009 р., яка передбачала, що сила і вплив у світі починаються з оновлення всередині країни. Саме так Обама поклав в основу стратегії національної безпеки всі основні соціальні пріоритети свого президентства – сильна економіка, доступна освіта і охорона здоров'я, енергетична безпека, інновації [8].

У Стратегії 2015 р. ця ідея внутрішньої сили як основи глобального впливу повністю збережено. При цьому формулювання «розумна сила» в тексті відсутнє, так само як будь-які її варіації, які зустрічалися в попередньому документі. У даній Стратегії взагалі немає концептуальної частини, всі розділи присвячені окремим аспектам реалізації концепції, сформульованій п'ять років тому. Основна ідея документа незмінна – глобальне лідерство США. Однак на відміну від Стратегії 2010 р., яку можна назвати стратегією планованого лідерства, ця стратегія лідерства, що реалізується. В ній американське лідерство представлено як основа глобальної стабільності і безпеки. Дана Стратегія вже не відповідає на питання бути чи не бути США глобальним лідером, вона являє бачення того, як це лідерство реалізується зараз і як буде реалізовуватися в майбутньому [8].

Сама стратегія реалізації лідерства повністю перенесена з концепції 2010 р. – використання всіх компонентів «розумної сили»: сильна армія, сильна економіка, вмільа дипломатія, універсальні цінності, про ефективність яких говорить особистий приклад США. Нова Стратегія також передбачає орієнтацію країни на спільні дії через партнерство, коаліції і міжнародні організації. США як і раніше залишають за собою право на односторонні силові дії, але тільки в разі безпосередньої загрози національній безпеці. Список основних загроз в цілому зберігся: ядерна зброя, кліматичні зміни, пандемія. Місце тероризму, який в 2010 р. був основною загрозою, зайняло більш широке поняття – екстремізм. Загроза поширення і застосування ядерної зброї як і раніше на першому місці [8].

Дослідження послань президента Б. Обами до конгресу США 2012-2015 рр., за оцінками експертів, свідчить, що США як глобальна держава й надалі відіграватиме вирішальну роль у світовій політиці, а концептуальне і прикладне забезпечення політичних і безпекових стратегій США, які впливають на міжнародну політику, є невід'ємною складовою геополітичних інтересів Америки [9].

Розглянувши основні концептуально-стратегічні основи американського лідерства можемо зробити наступні висновки. Нова стратегія глобального лідерства може бути реалізована через збереження провідних позицій США в основних міжнародних інститутах – ООН, МВФ, СОТ, НАТО та ін. Управління регіональними процесами та організацію особливих двосторонніх зв'язків з провідними державами світу, що не входять у військово-політичні союзи під егідою США – Китаєм, Індією і Росією, що виключило б, або максимально ускладнило, появу рівного за потужністю США центру сили або зближення цих держав на антиамериканських позиціях.

Однак дана стратегія буде відрізнятися від стратегії глобального лідерства Дж. Буша-молодшого. Кроки адміністрації Б. Обама свідчать про перенесення основних зусиль на відновлення потенціалу «морального лідерства США», на формування проамериканської світової громадської думки. Принцип «хто не з нами – той проти нас» навряд чи тепер буде використовуватися у відкритій формі. Такий підхід зажадає від США відмови від деяких глобальних проєктів. Найбільш очевидні поступки з боку США мають відобразитися на військово-політичній сфері, оскільки саме там сформувався основний антиамериканський потенціал. Це війни в Іраку і Афганістані, загрози застосування військової сили проти Ірану і Північної Кореї, розширення НАТО, стратегічна стабільність, мілітаризація космосу, гонка озброєнь і інше [10].

У контексті нашого дослідження необхідно відзначити, що, до кінця другого президентського терміну Дж. Буша-молодшого стало очевидно, що вироблена під його керівництвом доктрина «глобального домінування» США, заснована на стратегії національної безпеки США 2002 р., яку на початку багато хто сприймав як діючу «велику стратегію», стати нею не змогла. Боротьба з глобальним тероризмом не привела до залучення поточної стратегії США в світові глобальні процеси на умовах, які влаштовують США. Вектори загальносвітової і американської політики стали розходитися. Потреба в «новому американському курсі» привела до Білого дому демократичну партію. Адміністрація президента Б. Обама, яка отримала важкий військово-політичний, фінансовий та економічний спадок була стурбована, в першу чергу, проблемами внутрішньої політики та пошуком шляхів виходу з військового конфлікту на Великому Середньому Сході [10].

Військові аналітики США вбачають розвиток збройних сил своєї держави виходячи з того, що в найближчі роки Сполучені Штати не зможуть виробити «великої стратегії», на зразок стратегій стримування або гегемонії. Найбільш обговорювана стратегія сьогодні – це «A Concert-Balance Strategy» – «адаптивна стратегія» швидкого переходу від «стратегії взаємодії провідних держав» (concert of powers) до стратегії «балансу сил» (balance of power). Ідеологи цієї стратегії заявляють, що якщо, по Клаузевиці, «війна є продовженням політики», то цілі застосування і структуру збройних сил США можна обговорювати і планувати тільки виходячи із загальних цілей США в світі. При цьому потенційний агресор повинен стримуватися об'єднаною міццю США і їх союзників [10].

Таким чином, спроби одноосібно вирішувати глобальні військові, економічні та ідейно-політичні проблеми стали причиною «перенапруги» сил США і втрати ними домінуючої ролі в глобалізаційних процесах. Крім інтеграційної складової, в умовах глобалізації став чітко проявлятися дезінтеграційний вектор – регіоналізація світової економіки і політики. Виникла потенційна загроза лідерства США в світовій економіці. До початку третього року війни в Іраку статус світового морального лідера, який дістався США після розпаду Радянського Союзу, було остаточно втрачено. Виникла потреба у формулюванні нової стратегії США.

Американські політологи запропонували нове бачення стратегії глобального лідерства: оголосити світ «безполосним» і, взявши під контроль ключові з ресурсної та стратегічної точки зору регіони планети, фактично повернути собі важелі глобального

управління. Головною метою оголошується поширення свободи і ліберальної демократії. На підтвердження цього констатується зникнення з «Оборонної стратегії США 2008» однієї з головних національних стратегій після 1991 р. тези про те, що у США на найближчу перспективу не буде глобальних суперників.

Список використаної літератури

1. The National Security Strategy of the United States of America [Electronic resource]. – The White House, 2002. – Mode of access : <http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/nsc/nss/2002/>
2. Шаклеина Т. А. В чем «призвание» Америки ? [Электронный ресурс] / Т. А. Шаклеина // Международные процессы. – 2004. – Т. 2, № 5. – Режим доступа : <http://elibrary.ru/download/20917336.pdf> ; Shakleina T. A. V chem «prizvanie» Ameriki ? [Elektronnyy resurs] / T. A. Shakleina // Mezhdunarodnye protsessy. – 2004. – Т. 2, № 5. – Rezhim dostupa : <http://elibrary.ru/download/20917336.pdf>
3. Уткин А. Доктрина Буша: концепция, разделившая Америку [Электронный ресурс] / А. Уткин // Россия в глобальной политике. – 2005. - №4, – Режим доступа : http://www.globalaffairs.ru/number/n_5457 ; Utkin A. Doktrina Busha: kontseptsiya, razdelivshaya Ameriku [Elektronnyy resurs] / A. Utkin // Rossiya v globalnoy politike. – 2005. - №4, – Rezhim dostupa : http://www.globalaffairs.ru/number/n_5457
4. Lind M. Preventive Wars: The Antithesis of Realpolitik [Electronic resource] / M. Lind // The National Interest. – 2015. – July 20. – Mode of access : <http://nationalinterest.org/feature/preventive-wars-the-antithesis-realpolitik-13367>
5. Современные международные отношения [Электронный ресурс] : учеб. / под ред. А. В. Торкунова. – Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – 584 с. – Режим доступа : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001089/st000.shtml> ; Sovremennye mezhdunarodnye otnosheniya [Elektronnyy resurs] : ucheb. / pod. red. A. V. Torkunova. – Moskva : Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 1999. – 584 s. – Rezhim dostupa : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001089/st000.shtm>
6. National Security Strategy of Engagement and Enlargement [Electronic resource]. – The White House, 1994. – Mode of access : <http://edocs.nps.edu/govpubs/wh/1994/nss1994.pdf>
7. Pifer S. Has Washington done enough to support Kyiv [Electronic resource] / S. Pifer, J. Herbst // The National Interest. –2016. - March 16. – Mode of access : <http://nationalinterest.org/feature/the-obama-doctrine-ukraine-15505>
8. Журавлева В. Ю. Эволюция подходов администрации Обамы к обеспечению национальной безопасности [Электронный ресурс] / В. Ю.Журавлева // Институт мировой экономики и международных отношений имени Е. М. Примакова. – Режим доступа : http://www.imemo.ru/index.php?page_id=502&id=1602&ret=640 ; Zhuravleva V. Yu. Evolyutsiya podkhodov administratsii Obamy k obespecheniyu natsionalnoy bezopasnosti [Elektronnyy resurs] / V. Yu.Zhuravleva // Institut mirovoy ekonomiki i mezhdunarodnykh otnosheniy imeni Ye. M. Primakova. – Rezhim dostupa : http://www.imemo.ru/index.php?page_id=502&id=1602&ret=640
9. Макаренко Є. А. Геополітичний вимір президентських послань конгресу США: 2012-2015 роки [Електронний ресурс] / Є. А. Макаренко // Міжнародні відносини. Сер. Політичні науки. – 2015. – № 5. – Режим доступу : http://www.journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2501 ; Makarienko Ye. A. Neopolitychnyi vymir prezydentskykh poslan konhresu SShA: 2012-2015 roky [Elektronnyi resurs] / Ye. A. Makarienko // Mizhnarodni vidnosyny. Ser. Politychni nauky. – 2015. – № 5. – Rezhym dostupu : http://www.journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2501

10. Сизов В. Глобализация и стратегия США [Электронный ресурс] / В. Сизов // Россия-Америка в XXI веке. - 2009. - №3. – Режим доступа : <http://www.rusus.ru/?act=read&id=158> ; Sizov V. Globalizatsiya i strategiya SShA [Elektronnyy resurs] / V. Sizov // Rossiya-Amerika v XXI veke. - 2009. - №3. – Rezhim dostupa : <http://www.rusus.ru/?act=read&id=158>

Стаття надійшла до редакції 08.10.2016 р.

N. Pogorila

CONCEPTUAL DIMENSION OF US FOREIGN POLICY IN THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY.

The basic grounds of the concepts, doctrines and strategies during the presidency of George Bush Jr. and Barack Obama are analyzed. In this context, major differences in foreign policies between the Republican and Democratic US administration from the beginning of XXI century are revealed. The Bush Doctrine proclaimed the need for “a new way” to ensure the security of the United States. It was based on documents that were presented in 2002 – “Report on the state of the nation”, “National Security Strategy” and the speech of Bush at the UN, where he declared that “the ability of the United States accumulated such a power that would make the enemy’s arms race senseless”. The central element of the US foreign policy concept of this period is a preventive strike. By the end of the second term of George. W. Bush it became obvious that the doctrine “global dominance” of the US did not work on US leadership and could not become an active “grand strategy”. Fighting with global terrorism has not led to the involvement of the current US strategy in the world's global processes on terms which would suit the US.

The administration of President Barack Obama was concerned primarily on domestic policy challenges and finding solutions to the armed conflict in the Greater Middle East. US as a global power continues to play a decisive role in world politics and provide conceptual and applied political and security strategies of the United States, affecting foreign policy is an integral part of the geopolitical interests of the USA.

Steps that administration of Barack Obama suggested were aimed at restoring capacity of “moral leadership of the US”, the formation of pro-American world public opinion. The principle of “whoever is not with us – or against us” is hardly now be used in an open form. Such an approach would require the US rejection from some global projects. The most obvious concessions from the US should show the military-political sphere, since it formed the main anti-American potential. This is the war in Iraq and Afghanistan, the threat of military action against Iran and North Korea, NATO expansion, strategic stability, the militarization of space, the arms race and more.

More and more scientists point out the fact that the Obama’s administration is moving away from American leadership ideas, advantages and hegemony. The basis of this concept is a more balanced assessment of the situation in the world and abilities of the United States, recognizing the need to abandon messianic ideas, not to hinder the strengthening of other centers of power in the world and a policy of joining the United States to the “concert of leading states”. Supporters of this concept, without denying hegemony of the United States, do not recognize their right to non-alternative world governing. They consider the current situation as transitional, in which the formation of a new system of international relations would feel the impact of the main centers of power, but it would not be determined by the dictates of the United States.

Keywords: *doctrine, strategy, concept, leadership, US, UN, hegemony, post-bipolar international system, foreign policy.*

Є.В.Рябінін

ЕКЗОГЕННІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ПОСИЛЕННЯ ЕТНОСЕПАРАТИСТСЬКИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

В статті проаналізовано вплив зовнішніх факторів на посилення етносепаратистських конфліктів. Класифіковано екзогенні чинники впливу, які найчастіше використовуються основними та впливовими акторами міжнародних відносин для посилення своїх позицій в регіоні. Доведено, що етно/сепаратистські конфлікти мають не лише внутрішні причини для ескалації, а частіше й зовнішній вплив, який проявляють головні актори міжнародних відносин, вирішуючи свої геополітичні завдання. Проведено аналіз тих напрямків, які використовують Угорщина, Румунія та РФ для впливу на області України, що межують з ними. Доведено, що культурна складова екзогенного впливу посилює чинник ідентичності та може слугувати елементом м'якої сили та каталізації етно/сепаратистського конфлікту в країні.

Ключові слова: сепаратизм, екзогенні чинники, Росія, Угорщина, Румунія, етносепаратистський конфлікт.

Вважається, що сепаратизм є явищем виключно внутрішнім. Існує низка внутрішніх чинників, які сприяють посиленню етносепаратистських процесів в тому чи іншому регіоні. Проте, окрім внутрішніх чинників, необхідно також відзначити й вплив зовнішніх чинників. У зв'язку з цим на перший план виступає геополітичні інтереси сусідніх держав або потужних акторів міжнародних відносин, які зацікавлені в послабленні або розпаді держави для посилення своїх позицій в регіоні або в збільшенні своєї держави територіями через заволодіння частиною сусідньої держави.

Потенціал міжнародного впливу – це сукупність ресурсів, якими володіє держава для надання прямого і непрямого, військово-політичного, дипломатичного, економічного, фінансового, технологічного, культурно-інформаційного та іншого впливу на інші держави і міжнародне середовище в цілому в своїх цілях і інтересах.

Екзогенні процеси мають визначальний вплив на внутрішній розвиток держав. Тобто причини і характер конфліктів пов'язані з особливостями стану світової геосоціальної системи та її динаміки [7].

Відношення до сепаратистських процесів в тій або іншій державі сьогодні має виключно геополітичну вигоду. Зовнішній чинник може проявлятися різними способами – жорсткими і м'якими.

Жорсткий має одне вираження – військове втручання, та може проявлятися наступним чином:

- регіону країни надається військова допомога;
- введення миротворців або контингенту військ для подальшого врегулювання конфлікту, але з урахуванням інтересів регіону, що претендує на відділення або для підтримки центральної влади;
- проведення гуманітарної інтервенції, яка припускає участь у військових діях на стороні і/або для допомоги бунтуючого регіону;
- пряма участь у війні на стороні сепаратистського регіону.

М'яка підтримка поділяється на м'яку активну та м'яку пасивну. М'яка пасивна підтримка виявляється в існуванні поруч держави з населенням спорідненого етносу сусідньої держави і бажуючого об'єднання в єдину державу, а також в наявності

діаспори, яка фінансово і політично може підтримувати сепаратистський регіон держави. М'яка активна підтримка може проявлятися наступним чином: економічна (фінансування боротьби; фінансування НДО), технічна (постачання озброєнь), гуманітарна (налагодження зв'язків з етнічно спорідненим народом в галузі культури, науки і освіти, фінансування освітніх програм, наукових проектів, стажувань; підтримка на міжнародній арені, засудження центральної влади у світових організаціях ООН, ОБСЄ; будівництво об'єктів єдиного віросповідання (православних/католицьких храмів, мусульманських мечетей), інформаційна (демонізація центральної влади). Подібна підтримка може здійснюватися як під час латентної так й активної фази конфлікту [12, с. 265].

Сьогодні існують держави, які зацікавлені в посиленні своїх глобальних/регіональних позицій через послаблення позицій інших держав. На сучасному етапі серед таких держав ми можемо назвати США та Росію, причому, якщо США проводять цю політику не в регіоні, до якого належать географічно, то РФ активно діє на пострадянському просторі, вважаючи його зоною відповідальності та своїх інтересів.

На сьогоднішній день в Україні існують регіони, в яких потенційно може проявлятися екзогенний вплив з боку інших держав, а саме Буковина, Закарпаття, Донбас. Якщо перші два відчують м'який вплив, то Донбас відчуває жорсткий вплив, оскільки там відбуваються військові дії. Отже, детальний аналіз екзогенного чинника впливу на сепаратистські тенденції в вищеперелічених регіонів, є доволі актуальним.

Якщо не приймати до уваги події на Донбасі, найрадикальнішою виглядає ситуація в Закарпатті. Найсильнішого впливу цей регіон зазнає від сусідньої Угорщини. В Україні мешкає 163.100 угорців або 0,3% від всього населення, в Закарпатській області – 151.500, функціонує 103 навчальних заклада, де навчання ведеться угорською мовою. В 2004 році відкрита у м.Ужгород угорськомовна гімназія [15, с. 36].

В регіоні також діє 87 бібліотек, в яких 408 тисяч примірників книг угорською мовою, 76 клубних закладів, створено 395 колективів художньої самодіяльності, діє угорський драматичний театр ім. Дюли Йєша в м. Берегове. В області встановлено понад 60 пам'ятників та пам'ятних знаків угорським політичним та культурним діячам. Серед депутатів обласних, місцевих та районних рад 12,8% депутатів угорці, угорською мовою виходить 13 періодичних видань, діє 13 обласних громадських об'єднань, на загальнодержавному рівні діє Демократична Спілка угорців України [15, с.37].

В Україні діють біля 50 угорських товариств, з них 28 – на Закарпатті., серед найбільш чисельних є Демократична Спілка угорців України – 10 тисяч, Товариство угорської культури Закарпаття – 22 т., Товариство угорської інтелігенції Закарпаття – 1500 т., Форум угорських організацій Закарпаття – 10 т., Закарпатське угорськомовне педагогічне товариство – 1200т., Закарпатське угорськомовне наукове товариство – 79, Закарпатське угорське товариство студентів та молодих дослідників – 90, Спілка угорських журналістів Закарпаття – 862, Закарпатська угорська асоціація скаутів – 500, Спілка угорських бібліотекарів Закарпаття – 124, Закарпатське угорське товариство працівників охорони здоров'я – 94, Форум угорських організацій Закарпаття, Спілка угорських підприємців Закарпаття [4, с.236].

Також в Україні існує 4 газети і 7 журналів на угорській мові, в Берегівському педагогічному інституті, в Ужгородському національному університеті та Мукачівському педагогічному інституті можна навіть отримати вищу освіту угорською мовою. Активно працюють і національні угорські організації, причому деякі з них також абсолютно відкрито висувають політичні вимоги створення угорської автономії [13].

В 2010 році в Угорщині були прийняті поправки до закону про громадянство, згідно з яким угорці всього світу мають право подати заявку на отримання угорського

громадянства із спрощеними умовами. Угорщина видає свої паспорти громадянам України, не дивлячись на заборону про подвійне громадянство та використовуючи прогалини в українському законодавстві.

Позиція офіційного Будапешту є стриманою, але в ній відчувається бажання поставити дискусію про приналежність Закарпаття на порядок денний [2].

Міхаль Баєр, колишній Надзвичайний і Повноважний Посол Угорщини в Україні заявив, що «якщо згадати нашу історію, то угорський народ болісно переживав той факт, коли в результаті Першої світової війни величезні території були відрізані від історичної Угорщини, і досить великі компактні групи угорців стали враз «етнічними угорцями», що проживають в сусідніх країнах. Ми два рази як мінімум висловилися на адресу України – з приводу того, що у нас немає ніяких територіальних вимог і не буде. Однак наш уряд завжди звертало увагу на те, щоб зберігати, підтримувати, розвивати відносини не тільки з сусідніми країнами, а й з етнічними угорцями, які проживають в них.

Існує фонд «Друзі Угорщини», який діє під егідою уряду і ставить завдання щодо зміцнення національної ідентичності діаспори. На Закарпатті існують селища, де 98% або 100% – етнічні угорці. Там ні на якій мові не говорять, крім угорського. І наш уряд вважає дуже важливим, щоб в якійсь мірі зміцнювати культурну націю» [5, с. А3].

Доволі активно представники влади Угорщини використовують м'який чинник для впливу на Закарпаття.

Прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан в рамках неофіційного одноденного візиту 26 квітня 2013 року відвідав місто Берегове в Закарпатській області України. В ході поїздки Орбан підписав угоду з керівництвом Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II в Берегове, що означає надання 500 мільйонів форинтів (1,7 мільйона євро) вузу з бюджету Угорщини.

Рішення угорської влади про фінансування даного інституту в м. Берегове розглядається в Будапешті як частина системи з надання підтримки діяльності етнічних угорців в інших країнах в сфері освіти і культури. Уряд Угорщини має намір перетворити Закарпатський угорський інститут в ВНЗ найвищого рівня, відкрити в ньому нові факультети і розширити сферу дослідницької роботи. Будапешт надає гроші для розвитку інфраструктури ВНЗ і підтримки зв'язків з інститутами та університетами в самій Угорщині [11].

Політика Угорщини стосовно Закарпатського питання активізувалося під час подій у Криму в 2014 році.

Будапешт заявив про необхідність автономії і подвійного громадянства для угорців, які живуть в сусідніх країнах, зокрема в Україні. При цьому в МЗС Угорщини раніше заявляли про незмінну підтримку територіальної цілісності і суверенітету України. Прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан зажадав автономії і подвійного громадянства для угорців, які проживають на території України. «Ми розглядаємо угорське питання як європейське питання. Угорці, які живуть в Карпатському регіоні, мають право на подвійне громадянство, на національну спільність і на автономію», – таку думку висловив Орбан, виступаючи в парламенті. «Положення 200 тисяч етнічних угорців, які живуть на Україні, надає цьому питанню особливої гостроти. Також вони повинна отримати можливість самоврядування. Це наші чіткі очікування від нової України, яка зараз виникає», – зазначив прем'єр. 27 березня 2014 року близько дипвідомства Угорщини зібралися близько 300 осіб з плакатами «Самовизначення Закарпаття!», «Угорщина вимагає повернення Закарпаття!», «Даєш право на самовизначення, Крим – Росії, Закарпатті – Угорщині!» [1].

Того ж року активізувалися не лише угорці, а й русини, які провели конгрес стосовно статусу Закарпаття. Учасники Конгресу Всесвітньої ради угорців і Всесвітньої

ради Підкарпатських русинів прийняли звернення до Європарламенту, уряду Угорщини та владі України з проханням визнати підсумки референдумів, які пройшли в Закарпатті в 1991 році [8]. Можна зробити висновок, що сьогодні Угорщина використовує групу м'яких чинників для того щоб збільшити на Закарпатті свою культурну та економічну присутність.

Іншим регіоном, який відчуває вплив сусідньої держави є Буковина, а саме Чернівецька область.

На світанку української незалежності територіальне питання з Румунією було на порядку денному. Як зазначає в своїх спогадах А.Зленко, на політичному рівні Румунія намагалася розвивати партнерські відносини з Україною, але на представників влади точився тиск з боку радикальних політиків. 27 вересня 1992 року в Румунії повинні були відбутися президентські вибори, деякі кандидати офіційно внесли в свої програми пункт про необхідність тиску на Україну для прискорення повернення «ісконно румунських земель» [6, с.90].

На референдумі 1991 року переважна більшість буковинців проголосувала за незалежність України. Референдуму передувала гостра ідейна боротьба, в якій досить активними були антиукраїнські сили. Вони намагалися агітувати мешканців молдавських та румунських сіл голосувати проти незалежності України. Ситуацію ускладнював той факт, що з боку деяких політичних сил сусідніх держав висувалися територіальні претензії до України, лунали заклики до передачі Чернівецької області Румунії [9, с. 300].

В 1993 році МЗС Румунії направив Києву ноту, якою оголосив неправомірним Договір про режим радянсько-румунського державного кордону від 1967 року, а потім, в 1994 році Бухарест взагалі денонсував цей договір. З тих пір де-факто Румунія не визнає повоєнного поділу Європи, претендуючи у тому числі і на українські території. Хоча у 2003 році Україна підписала з Румунією базовий договір про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво і взаємодопомогу з прикордонних питань, яким підтверджена лінія державного кордону, визначена в 1961 році (це відкрило Румунії дорогу в НАТО і ЄС). Договір підписано на 10 років, тобто до 2013 року, з правом подальшої пролонгації кожні 5 років. Однак на сьогодні ми чуємо від вищого керівництва Румунії заяви, що прямо суперечать змісту цього документа [14].

Становище в регіоні суттєво ускладнювало ще й те, що такі радикальні вимоги з боку сусідньої Румунії висувалися лише окремими громадськими організаціями, зокрема Об'єднаннями емігрантів із Буковини та Бессарабії, але й підтримувалися впливовими політичними партіями, ієрархами Румунської православної церкви. Нарешті вони знайшли відверту політичну підтримку на рівні уряду та парламенту Румунії. За таких умов окремі лідери та активісти румунської громади області розгорнули пропагандистську діяльність, спрямовану на обґрунтування можливості та доцільності відокремлення Чернівецької області від України з подальшим приєднанням цієї території до Румунії або принаймні на ствердження «незаконності» її перебування у складі України з необхідністю подальшого перегляду такого становища. Така діяльність становила загрозу національному суверенітету й територіальній цілісності України, викликала зростаючу напругу в стосунках між основними етнічними громадами регіону, насамперед між українцями та румунами. Лише з підписанням базового політичного договору між Україною та Румунією у 1997 році, на що румунська сторона наважилася лише під тиском необхідності виконати умови вступу до НАТО, загрозливий розвиток двосторонніх відносин став поступатися більш позитивним тенденціям у взаєминах між країнами. Загроза сепаратизму почала втрачати політичну актуальність, що, проте, не означає її повного усунення як потенційної небезпеки для регіональної стабільності. Адже в сучасній Румунії продовжують залишатися впливовими ті політичні сили, які

розглядають нинішні кордони Румунії як тимчасові. Ці сили поважно представлені в парламенті, в провідних політичних партіях, у впливових засобах масової інформації, а також у різноманітних структурах громадянського суспільства, румунській православній церкві. Ідея Великої Румунії глибоко закорінена у політичну свідомість як чималої частини румунської національної еліти, так і до певної міри пересічних громадян. Вона стала частиною національного міфу румунів, «сакральною» складовою їх національно-державної ідентичності [10, с.16].

Офіційний Бухарест, незважаючи на неодноразові зміни президентів та політичних коаліцій, не залишав без особливої уваги це питання. Така політика переслідує декілька цілей. По-перше – для низки румунських політичних партій тема буковинсько-бессарабських територій – це важлива складова арсеналу засобів боротьби за голоси виборців. По-друге, наполегливе створення та пропагандистське підживлення іміджу історично «скривдженої» Румунії до деякої міри дозволяє дипломатії сусідньої держави тиснути на громадську думку та політичну позицію своїх європейських союзників, використовуючи цей тиск на взаємини з Україною та Молдовою. По-третє, використовуючи фактор румунської діаспори у контексті політики піклування про національно-культурне життя співвітчизників за кордоном, румунський істеблішмент має змогу використовувати цей важіль додаткового впливу задля лобіювання своїх інтересів не лише у прикордонні, на регіональному рівні, але й деякою мірою на національному рівні у взаєминах з країнами-сусідами.

Пріоритетом Румунії безпосередньо стосовно Чернівецької області залишається політика всебічної підтримки національно-культурного розвитку румунської громади з метою збереження її національно-культурної ідентичності. Важливим завданням політики Румунії є подальша підтримка румунської національної громади, її інституцій самоорганізації, національно-культурних товариств. Свого часу депутат ВРУ І. Попеску лобіював питання автономії якщо не для всієї області, то принаймні для окремих регіонів. Основними каналами підтримки румунської громади та її зв'язків із Румунією залишатиметься й надалі освітньо-культурна діяльність. Свого часу були суперечності з встановленням пам'ятника Штефану Великому [10, с. 18].

В галузі культурного впливу румунська сторона й надалі буде порушувати питання про збільшення інституцій та форм культурної репрезентації румунської громади в області. Йдеться про ідею створення румунського театру, музичного колективу румунських народних інструментів, відкриття румунської обласної бібліотеки, заснування музею румунського класика М. Емінеску [10, с. 19].

Між Україною та Румунією функціонує транскордонне співробітництво в межах єврорегіону «Прут». Але рівень цього транскордонного співробітництва показує суттєву невідповідність інтересів та очікувань країн-засновниць. Для української сторони першорядне значення мають економічні та екологічні аспекти транскордонного співробітництва. Для румунської сторони створення цього єврорегіону було зумовлено бажанням отримати додатковий, до того ж цілком легальний за змістом і пристойний за іміджевою формою важіль впливу на ситуацію у прикордонні України, заселеному румунами – громадянами України [10, с.20].

Також як і Угорщина, Румунія багато робить в контексті надання румунського громадянства громадянам України. В кінці 2009 року парламент Румунії прийняв нову редакцію закону про громадянство, в якій спрощений порядок надання громадянства для жителів сусідньої Молдови та України. Зокрема, стаття 37 цього закону говорить: «Іноземні громадяни та особи без громадянства, які були позбавлені румунського громадянства до 22 грудня 1989 року по різним, незалежним від них причин, а також їхні нащадки, мають право на повернення громадянства Румунії». Тобто, згідно з цим положенням, одержати румунське громадянство мають право всі мешканці Чернівецької

області до Дністра, чії батьки (або бабусі-дідусі) до 28 червня 1940 проживали в цій місцевості і були громадянами Румунії. Паспорт Румунії як члена ЄС дає можливість вільно пересуватися по Європі, що робить його бажаним навіть для тих громадян України, які не є етнічними румунами, і не відчують ніякого культурного єднання з «історичною батьківщиною». Крім того, кількість членів комісії дирекції видачі громадянства, що розглядають заявки на отримання румунського паспорта, з 2010 року було збільшено з восьми до п'ятнадцяти, що має підвищити швидкість розгляду заявок, також для цього відкриті і додаткові філії дирекції в східних районах Румунії.

Говорити про конкретні результати цього процесу проблематично: кількість розданих на українській території румунських паспортів не вкаже ніхто. Румунська сторона на 2010 рік визнала роздачу не більше 4 тис паспортів, в ЗМІ з посиланням на «непублічні» дані СБУ називалася цифра понад 50 тис. У реальності це означає, що Київ навіть приблизно не знає, з проблемою якого саме масштабу має справу.

Таким чином, на думку Д. Тимчука, створюються умови для вторгнення румунських військ на «свою» територію. При цьому фактично для захоплення Чернівецькій області цілком достатньо мінімальної військової сухопутної угруповання при умовності скритності її зосередження в прикордонних районах і раптовості вторгнення [14].

На тлі політичної кризи, яка розпочалась в Україні в кінці 2013 – на початку 2014 року, іредентистські заяви в Румунії почали звучати ще частіше. Румунська щоденна газета *Adevarul* («Правда») закликала владу країни «захистити співвітчизників, які проживають на території України» і окупувати «колишні румунські території» - Північну Буковину, Герцевській округ і Південну Бессарабію.

Румунське видання пише далі: «Україна – штучне, неоднорідне держава, що постала на руїнах СРСР, з майже 24-річною історією, щодо якої Румунія має найбільші територіальні претензії, може розділитися надвоє зовсім в недалекому майбутньому, а країна тихо сповзає до реальної громадянської війни» [3].

Отже, що стосується Румунії та Угорщини, ці дві країни протягом 25 років незалежності України інвестували в розвиток угорської та румунської іреденти, що надалі може слугувати приводом для таких саме дій, що відбулися в 2014 році в Криму.

Що стосується Донбасу, слід зазначити, що м'яка сила з боку РФ протягом усього періоду незалежності України, використовувалася дуже слабо. Відверто проросійські партії чи громадянські об'єднання, що виступали за тісне політико-економічне співробітництво з Росією, підтримки не отримували. Проросійський чинник тут здебільшого використовувався Партією регіонів для «подкупу» проросійського електорату, якій, проголосувавши за передвиборчі обіцянки, не був задоволений тим об'ємом співробітництва між Росією та Україною, про яке заявляли представники Партії регіонів.

Після подій 2014 року та дестабілізації політичної ситуації на Сході України, Росія на дипломатичному та військовому рівні почала підтримувати сепаратистські сили в Донецькому та Луганському регіонах. Проведення переговорів у нормандському форматі, підписання Мінських угод може розглядатися як м'який екзогенний вплив. Разом із гуманітарною допомогою, мешканці регіонів отримують підручники та книги російською мовою. Крім того, ці регіони увійшли у рублеву валютну зону, що також може розглядатися як м'який вплив на населення бунтівних регіонів.

Таким чином, слід зазначити, що використання м'якої сили країнами, що межують із Україною та на території якої мешкає значна кількість етнічних угорців, румунів та росіян, може виявитися тим чинником впливу на формування культурної та етнічної ідентичності вищезазначеного населення, що може привести до катастрофічних наслідків для України на кшталт ситуації з Кримом. Тому, керівництво держави

повинно, з одного боку, мінімізувати культурний екзогенний вплив на громадян України, не порушуючи їх громадянські права, а з іншого боку, надати такі умови, щоб представники етнічних меншин вважали мешкання на території України комфортним та безпечним.

Список використаної літератури

1. Будапешт заявил о готовности действовать по крымскому сценарию [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://politikus.ru/v-rossii/19112-budapesht-zayavil-o-gotovnosti-deystvovat-po-krymskomu-scenariyu.html> ; Budapesht zayavil o gotovnosti deystvovat po krymskomu stsenariyu [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : <http://politikus.ru/v-rossii/19112-budapesht-zayavil-o-gotovnosti-deystvovat-po-krymskomu-scenariyu.html>

2. Венгрия выдает паспорта украинцам из-за пробелов в законах Украины, - посол [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://censor.net.ua/news/201015/vengriya_vydaet_pasporta_ukraintsam_izza_probelov_v_zakonah_ukrainy_posol ; Vengriya vydaet pasporta ukraintsam iz-za probelov v zakonakh Ukrainy, - posol [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : http://censor.net.ua/news/201015/vengriya_vydaet_pasporta_ukraintsam_izza_probelov_v_zakonah_ukrainy_posol

3. В Румынии уже заговорили о возвращении "своих" земель в Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vesti.ua/strana/34563-v-rumynii-uzhe-zagovorili-o-vozvraenii-svoih-zemel-v-ukraine> ; V Rumynii uzhe zagovorili o vozvrashchenii "svoikh" zemel v Ukraine [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : <http://vesti.ua/strana/34563-v-rumynii-uzhe-zagovorili-o-vozvraenii-svoih-zemel-v-ukraine>

4. Гетьманчук М. Угорська національна меншина в Україні: правові засади політичної суб'єктності : моногр. / М. Гетьманчук, В. Грищук, Н. Шипка. – Львів: ЛьвДУВС, 2008. – 408 с. ; Hetmanchuk M. Uhorska natsionalna menshyna v Ukraini: pravovi zasady politychnoi subiektnosti : monohr. / M. Hetmanchuk, V. Hryshchuk, N. Shypka. – Lviv: LvDUVS, 2008. – 408 s.

5. Денисенко Л. «О «Йоббике» в парламенте и трех раундах для президента / Л. Денисенко // 2000. – 2013. – №3. – С.А3 ; Denisenko L. «O «Yobbike» v parlamente i trekh raundakh dlya prezidenta / L. Denisenko // 2000. – 2013. – №3. – S.A3

6. Зленко А. М. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамичных геополитических перемен / А. М. Зленко. – Харьков : Фолио, 2004. – 559 с. ; Zlenko A. M. Diplomiya i politika. Ukraina v protsesse dinamichnykh geopoliticheskikh peremen / A. M. Zlenko. – Kharkov : Folio, 2004. – 559 s.

7. Ильин М. Формирование новых государств: внешние и внутренние факторы консолидации [Электронный ресурс] / М. Ильин, Е. Мелешкина, А. Мельвиль // Полис. Политические исследования. – 2010. - №3. – С. 26-39. – Режим доступа : <http://polisnew.isras.ru/files/File/2010/3/3.pdf> ; Ilin M. Formirovanie novykh gosudarstv: vneshnie i vnutrennie faktory konsolidatsii [Elektronnyy resurs] / M. Ilin, Ye. Meleshkina, A. Melvil // Polis. Politicheskie issledovaniya. – 2010. - №3. – S. 26-39. – Rezhim dostupa : <http://polisnew.isras.ru/files/File/2010/3/3.pdf>

8. Конгресс венгров и русинов призвал решить вопрос о статусе Закарпатья [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ria.ru/world/20140913/1023932332.html#ixzz3EEcR2BIV> ; Kongress vengrov i rusinov prizval reshit vopros o statuse Zakarpatya [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : <http://ria.ru/world/20140913/1023932332.html#ixzz3EEcR2BIV>

9. Костишин С. Буковина: історичний нарис / С. Костишин. – Чернівці : Зелена Буковина, 1998. – 416 с. ; Kostyshyn S. Bukovyna: istorychnyi narys S. Kostyshyn. – Chernivtsi : Zelena Bukovyna, 1998. – 416 s

10. Круглашов А. Відповідно до європейського рівня можливостей / А. Круглашов // Політика і час. – 2005. – №5. – С.15-26 ; Kruhlashov A. Vidpovidno do yevropeiskoho rivnia mozhlyvostei / A. Kruhlashov // Polityka i chas. – 2005. – №5. – S.15-26

11. Прем'єр Венгрії привез дєнги венгерському інституту в Україні и пообещал поддержку аналогичным вузам [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://finugor.ru/node/40896> ; Premer Vengrii privez dengi vengerskomu institutu v Ukraine i poobeshchal podderzhku analogichnym vuzam [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : <http://finugor.ru/node/40896>

12. Рябінін Є. В. Екзогенні чинники етносепаратистських процесів: теоретичний аспект / Є. В. Рябінін // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – 2015. – № 12. – С. 263-270 ; Riabinin Ye. V. Ekzohenni chynnyky etnoseparatystskykh protsesiv: teoretychnyi aspekt / Ye. V. Riabinin // Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Istorii. Politolohiia. – 2015. – № 12. – S. 263-270

13. Семенов А. Венгерский сепаратизм в Закарпатье - угроза национальной безопасности Украины [Электронный ресурс] / А. Семенов // Дискуссионный клуб САММИТ. – Режим доступа : <http://dc-summit.info/temy/bezopasnost/2190-vengerskij-separatizm-v-zakarpate.html> ; Semenov A. Vengerskiy separatizm v Zakarpate - ugroza natsionalnoy bezopasnosti Ukrainy [Yelektronnyy resurs] / A. Semenov. – Rezhim dostupu : <http://dc-summit.info/temy/bezopasnost/2190-vengerskij-separatizm-v-zakarpate.html>

14. Тимчук Д. Румунія проти України: сценарії воєнного конфлікту [Електронний ресурс] / Д. Тимчук. – Режим доступу : <http://svit24.net/politic/77-politic/1956-konflkt-ukrani-z-rumunyu> ; Tymchuk D. Rumuniia proty Ukrainy: stsenarii voiennoho konfliktu [Elektronnyy resurs] / D. Tymchuk. – Rezhym dostupu : <http://svit24.net/politic/77-politic/1956-konflkt-ukrani-z-rumunyu>

15. Євчак Ю. Б. Реалізація в Закарпатській області положень Протоколів Міжурядових комісій (Українсько-Угорської, Українсько-Словацької) з питань забезпечення прав національних меншин / Ю. Б. Євчак. - Ужгород, 2007. - 82 с. - (Інформаційний бюлетень Відділу у справах національностей Закарпатської обласної державної адміністрації та Центру культур національних меншин ; Спец.вип.[1]) ; Yevchak Yu. B. Realizatsiia v Zakarpatskii oblasti polozhen Protokoliv Mizhuriadovykh komisii (Ukrainsko-Uhorskoi, Ukrainsko-Slovatskoi) z pytan zabezpechennia prav natsionalnykh menshyn / Yu. B. Yevchak. - Uzhhorod, 2007. - 82 s. - (Informatsiinyi biuleten Viddilu u spravakh natsionalnostei Zakarpatskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii ta Tsentru kultur natsionalnykh menshyn ; Spets.vyp.[1])

Стаття надійшла до редакції 05.10.2016 р.

Y.Ryabinin

EXTERNAL INFLUENCE FACTORS ON THE INCREASE OF ETHNOSEPARATISM PROCESSES IN UKRAINE

The article is devoted to such a pressing problem as separatism. Some experts say that separatism is a problem of the past, but the author emphasizes that the XXI st century will be the century of identification factor increasing that will influence the nationalistic issues. It is underlined that the separatism could be catalyzed not only by inner factors but also by outside ones, especially nowadays, when the structure of the world is being changed by the influential actors of the foreign affairs. In some cases the world community doesn't pay attention to the genocide cases that take place in the countries and regions that are not important for the political world due to geopolitical or resource reasons. The author analyzes external factors that can lead to the ethnoseparatism conflict in the country and constituents of the external factors influence. The author makes out the classification of external factors. Besides, the author analyzes the external factors that influence the increase of the ethnoseparatism processes in Ukraine. Such states as Hungary, Romania and Russia use soft power factors in

order to influence the regions of Ukraine that have common borders with above-mentioned states. So the author makes a conclusion that nowadays it is really necessary for the authorities of Ukraine to pay attention to such issues as soft power because it may lead to the same problems that Ukraine had in 2014 with the Crimea.

Key words: *separatism, external factors, Russia, Hungary, Romania, ethnoseparatism conflict.*

УДК 327.5 (045)

Є.В. Рябінін, І.С. Кульчіковський

ОСНОВНІ ЗАГРОЗИ РЕГІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ ЦЕНТРАЛЬНОАЗІЙСЬКОГО РЕГІОНУ

У статті аналізуються нові загрози та виклики XXI століття (регіональні і локальні конфлікти, міжнародний тероризм, наркоторгівля, сепаратизм, територіальні суперечки, проблема водопостачання та ін.) в Центральномозійському регіоні, що вимагають ефективної стратегії регіональної безпеки від держав Центральної Азії.

Розглядаються головні механізми забезпечення регіональної безпеки в Центральномозійському регіоні в рамках діяльності таких інститутів, як ОДКБ, ШОС і СНД. Підкреслюється необхідність організованої, довірчої і згуртованої діяльності держав-членів ОДКБ, ШОС і СНД з метою ефективного вирішення проблем, які розхитують основи безпеки і стабільності в Центральномозійському регіоні.

Ключові слова: *регіональна безпека, безпека, Центральномозійський регіон, виклик, проблема, ОДКБ, ШОС, СНД.*

XXI століття демонструє стійку тенденцію щодо розширення спектра проблем, які мають негативний вплив на стан міжнародної безпеки. Більшість з них носить транснаціональний характер. Зрозуміло, що поодиноці жодна з держав, яке б високе місце вона не займала у світовій ієрархії, не в змозі ізолювати себе від породжуваних ними загроз. Тому, на теперішньому етапі розвитку міжнародної системи, коли взаємозалежність держав зростає як ніколи, необхідно об'єднання зусиль для нейтралізації таких загроз, оскільки лише спільна робота може гарантувати успіх у цій справі.

Сьогодні з'явилися принципово нові загрози і виклики, які були відомі і раніше, проте набули глобального характеру, такі, як тероризм і сепаратизм, національний, релігійний та інші форми екстремізму, наркоторгівля і організована злочинність, незаконний обіг зброї, регіональні конфлікти, екологічні катастрофи, неконтрольована міграція та епідемії. Всі ці проблеми існували і раніше, але в епоху глобалізації, коли світ став набагато більш взаємозалежним, вони стали швидко набувати універсальний характер. Одночасно вони значно більшою мірою зачіпають повсякденне життя мільярдів людей. Варто відзначити, що ці загрози і виклики залишаються актуальними і в повній мірі відносяться до Центральномозійського регіону і прилеглим до нього районам, де проблеми забезпечення безпеки в даний час набувають особливої актуальності. Не випадково вони стають предметом дискусій, в ході яких робляться спроби визначити роль, місце і можливості діючих на цьому просторі міжнародних структур у справі підтримання тут стабільності. Цим й обумовлюється актуальність статті.

Метою статті є виявлення основних загроз безпеці центральноазійського регіону та аналіз механізми їх запобігання та вирішення.

У цьому контексті ефективними міжнародно – правовими інструментами підтримки миру і безпеки вважаються регіональні механізми та міждержавна інституційна освіта. Роль і можливості таких інститутів обумовлені, головним чином, їх внутрішньою структурованістю, наявністю встановлених засобів і механізмів вирішення міждержавних і внутрішньодержавних проблем і конфліктів. У результаті розпаду СРСР і краху біполярної системи міжнародних відносин, перестала існувати одна з найбільших систем оборони і безпеки. Виник «вакуум безпеки» – стан, коли колишня система безпеки зникла або перестала відповідати сучасним реаліям, а нова ще не створена. Потрібно було негайно створити нові інституційно-правові основи безпеки в ЦА. Перед державами регіону виникли такі завдання: зберегти і пристосувати до нових реалій деякі з елементів колишньої системи і закласти основи якісно нової системи безпеки в регіоні. Таким чином, інституціоналізація безпеки, тобто міжнародно-правове та організаційне закріплення міждержавних відносин у галузі безпеки, розвивалося в двох взаємозалежних і взаємодоповнюючих вимірах: на пострадянському просторі і на регіональному рівні – в рамках ЦА [1].

Створення Співдружності Незалежних Держав стало початком ери суверенних держав. До початку функціонування інших регіональних міждержавних об'єднань (середина 1990-х рр.), таких як «Центральноазійський союз» (ЦАС), Програма НАТО «Партнерство заради миру» (ПЗМ НАТО), «Шанхайська п'ятірка» тощо, співдружність залишилась єдиною регіональною «парасолькою безпеки» для держав ЦА. З точки зору збереження стабільності і безпеки значення СНД незаперечно. Співдружність забезпечувала взаємне визнання держав-членів і сприяла закріпленню їх міжнародно-правового статусу в якості держав наступників СРСР на світовій арені. Воно відіграло позитивну роль у становленні міжнародно – правової основи не тільки для пострадянської, а й для регіональної системи безпеки в ЦА [3, с. 9].

Таким чином, Співдружність забезпечила спадкоємність в питаннях безпеки і оборони; не допустила виникнення критичної ситуації після розпаду СРСР, розвиток подій за «югославським варіантом»; визначила долю ядерного потенціалу колишнього СРСР: заклало основи міжнародно-правового оформлення колишніх адміністративних кордонів колишніх союзних республік та ін. Важливою передумовою виникнення колективних утворень виступають об'єктивні потреби держав регіону у забезпеченні взаємної безпеки. З одного боку, в створенні цих інститутів проявляється певна стабільність і прогресивний розвиток міждержавних відносин у регіоні; з іншого – це необхідний і єдино правильний крок для захисту від існуючих загроз і викликів безпеки, обумовлених впливом процесу глобалізації на стан сучасного світу.

Перед країнами ЦА на порядку денному зберігаються такі загальні джерела напруженості як міжнародний тероризм, екстремізм у всіх його формах, незаконний обіг наркотиків і контрабанда зброї, транснаціональна організована злочинність, нелегальна міграція і сепаратизм. Під впливом зовнішніх факторів, також зберігають свою реальність загрози виникнення і розростання конфліктних ситуацій в регіоні. Певним чином на стабільність ситуації в регіоні впливають і внутрішні чинники, до числа яких можна віднести соціально – економічне відставання країн, що входять до нього, збереження кризових тенденцій в економічному розвитку держав, міжетнічні суперечності, існуючі в регіоні екологічні та ряд інших проблем соціального та міждержавного характеру. Більш того, реанімація в ЦА так званої «Великої гри», неодмінною умовою якої є боротьба за доступ до ресурсного потенціалу, наявного в значних обсягах в країнах регіону, потрапляння останніх на передову лінію оголошеної світовою спільнотою війни проти міжнародного тероризму призвело до того, що

Центральноазійський регіон набуває все більшого значення в формуванні структури міжнародних відносин. Стратегічна важливість ЦА обумовлює зацікавленість всіх геополітичних гравців і світової спільноти в довгостроковій мирній обстановці на її території [4].

Якщо говорити про основні проблеми, які є основними загрозами для дестабілізації регіону, можна їх розділити на декілька груп.

До першої групи належать проблеми тероризму, релігійного та політичного екстремізму, наркобізнесу. Варто відзначити, що діяльність терористичних, сепаратистських і екстремістських організацій в кожній країні Центральноазійського регіону має свої особливості. До найбільших з діючих у регіоні терористичних організацій, що представляють потенційну загрозу безпеці центральноазійських республік, можна віднести наступні: «Хізб ут-Тахрір», або Партія ісламського визволення, діюча практично на всій території Центральної Азії, метою якої є утворення на місці центральноазійських держав ісламського халіфату; Ісламський рух Східного Туркестану (ІРСТ), метою якого є створення на території Синьцзян-Уйгурського автономного району Китаю, а також прилеглих до нього районів Казахстану і Киргизстану незалежної держави Уйгурістан або Східний Туркестан. Крім того, в регіоні діють і більш дрібні сепаратистські та екстремістські організації, такі як Центр ісламського розвитку (на півдні Киргизстану); «Акроміди» – релігійна ісламська течія Узбекистану (діє у Ферганській долині). Казахстан включений в сферу діяльності міжнародних терористичних організацій в основному ісламського толку. При цьому він розглядається ними не стільки як зона для вчинення можливих терактів, а скоріше як свого роду база для здійснення конспіративної роботи з підготовки підривних дій щодо сусідніх з республікою держав, в першу чергу Узбекистану. «Ісламський рух Узбекистану» (ІРУ), одна з найбільших терористичних угруповань, які становлять небезпеку для всього Центральноазійського регіону. Метою створення цієї організації було прагнення до відокремлення Ферганської долини від Узбекистану, Киргизії і Таджикистану і утворення на її території окремої ісламістської держави. Ферганська долина – густонаселений район з високим рівнем безробіття, що робить її територією зручною для діяльності радикальних організацій і вербування нових adeptів. І якщо раніше бойовики хотіли створити державу на території Ферганської долини, то тепер їх плани є ще більш амбіційними: вони планують зробити її частиною ісламського халіфату, що включає весь Близький Схід і Кавказ.

У серпні 2015 р. «Ісламський рух Узбекистану» приєднався до «Ісламської держави». Ця організація знаходить все більший вплив у регіоні і до неї постійно приєднуються більш дрібні формування з центральноазійських країн. Загроза настільки сильна, що 1 жовтня 2015 р. прикордонні війська Таджикистану на кордоні з Афганістаном були приведені в повну бойову готовність у зв'язку з взяттям штурмом м. Кундуз бойовиками-талібами. Більш того, вихідці з центральноазійських республік беруть активну участь в бойових діях в Сирії і Іраку на боці «Ісламської держави». На сьогоднішній день, продовжує посилюватися ситуація пов'язана з активізацією терористичних і екстремістських формувань у зв'язку з поверненням бойовиків в свої рідні країни. Мова йде про бойовиків з Таджикистану, Киргизстану, Казахстану та Узбекистану, які воюють зараз в Сирії та Іраку. Прогнози подальшого розвитку ситуації дають підставу вважати про ймовірність повернення громадян зазначених країн з Сирії та Іраку назад з метою підготовки і здійснення терористичних та інших акцій, спрямованих на дестабілізацію обстановки в країнах. Проникнення бойовиків в Киргизстан і Таджикистан для створення підпільних терористичних угруповань, що мають у своєму складі терористів з досвідом ведення бойових дій як у гірській місцевості, так і в міських умовах, здатних протистояти силовим структурам, формують

серйозну загрозу безпеці Центральноазійського регіону. Істотний вплив на обстановку робить діяльність підпільних екстремістських і терористичних осередків і груп у зазначених країнах, а також можливість дестабілізації суспільно-політичної ситуації в Киргизстані і Таджикистані, що природно відіб'ється на безпеці всього Центральноазійського регіону.

Безумовно, проблема контрабанди та торгівлі наркотиками, і це є другою загрозою, продовжує залишатися одним з найважливіших питань, що стоять на порядку денному не тільки перед центральноазійськими країнами і їхніми сусідами, а й усім світовим співтовариством. З часу розпаду СРСР наркобізнес чинить серйозний вплив на соціально-економічний розвиток центральноазійського регіону. Ця обставина пов'язана, в першу чергу, з географічною близькістю Центральної Азії до найбільшого центру виробництва і розповсюдження наркотичних речовин – Афганістану. Складне економічне становище населення більшості центральноазійських країн разом з очевидною фінансовою привабливістю контрабанди та торгівлі наркотиками обумовлює участь в наркогалузі все більшої кількості жителів регіону. Як результат – наркобізнес вийшов за рамки території Афганістану і Центральної Азії і процвітає вже в світовому масштабі. Дедалі більшого поширення наркоманія отримує і в Центральній Азії, де раніше це явище майже не спостерігалось. Крім того, від наркотрафіку страждає економіка центральноазійських держав. Тіньовий розподіл доходів є серйозною перешкодою для створення і функціонування конкурентоспроможної економічної системи [5].

В кінцевому підсумку, наркобізнес зацікавлений в підтримці політичної і соціальної нестабільності в регіоні, а отже, є реальною загрозою безпеці в широкому розумінні цього слова.

Третя група загроз пов'язана з міждержавними протиріччями. Це – прикордонні питання, пов'язані з делімітацією кордону, використанням ресурсів транскордонних річок, міжетнічні проблеми тощо. Територіальні суперечки між державами Центральноазійського регіону і незгоди без стримуючої опіки з боку провідних держав, що мають тут свої стратегічні інтереси, можуть не тільки істотно зіпсувати зв'язки між самими державами регіону, але і створити невідгдні ні для Росії, ні для США, ні для Китаю вогнища перманентної напруженості. У потенціалі, найгостріші проблеми можуть виникнути з територіальних питань у Казахстані, який є поки самим стабільним і передбачуваним у своїй зовнішній політиці державою регіону. Президент Казахстану Н. Назарбаєв зумів після розпаду СРСР зберегти його територію в межах колишньої радянської республіки, але практично всі північні її райони як і раніше заселені етнічними росіянами, та в разі політичної нестабільності в Казахстані чи зміни влади, райони ці цілком можуть згадати про своє російське минуле. Також є територіальні суперечності між Казахстаном та Узбекистаном, Узбекистаном та Кіргізією, Кіргізією та Таджикистаном.

Четверта група загроз пов'язана з дефіцитом прісної води для країн Центральної Азії і пов'язані з цим питання спільного використання транскордонних водних ресурсів. Важливість цієї проблеми для країн регіону підтверджується її включенням у систему заходів забезпечення національної безпеки, так як це впливає на весь процес державного будівництва та від ефективності її вирішення залежить можливість розвитку центральноазійських держав. Крім того, в умовах браку води, той, хто має достатніми її запаси, здатний реально впливати на ситуацію в регіоні.

Після розпаду Радянського Союзу кожна з незалежних республік стала керуватися суто особистими інтересами. В результаті виникли конфлікти на водній основі, що загрожують перерости в довгу боротьбу за контроль над водними ресурсами. Біля витоків цього процесу став Узбекистан, який в 1993 р. за борги залишив без газу

Киргизію. У відповідь Бішкек розпорядився перевести режим роботи Токтогульського водосховища з іригаційного на енергетичне. Відповідно до цього розпорядження почалося скидання води, раніше резервованої на літо. Результатом стали повені на півдні Казахстану в кінці лютого – початку березня, а в літній час – гостра нестача поливної води. Внаслідок цього розбалансування водних потоків змусило Узбекистан аварійно скидати воду в Арнасайську западину, де її рівень за ці роки піднявся майже на 8 метрів. В даний час там виникло 300-кілометрове море засоленої, непридатною ні для пиття, ні для зрошення води, що отримало назву Айдаркуль [2].

П'ята група загроз пов'язана з геополітикою. Варто відзначити, що Центральноазійський регіон, володіючи геополітичним, гео економічним і геостратегічним значеннями змушує фокусувати на себе увагу глобальних і регіональних держав, у тому числі міжнародних фінансово-економічних структур. Займаючи серединне положення між Європою і Азією, він був природним «мостом» між ними. Центральна Азія розташована на шляху важливих комунікацій по лініях Південь-Північ, Схід-Захід у таких великих ринків, як китайський, російський, тихоокеанський. Наявність в Центральноазійському регіоні солідних запасів нафти і газу, розташування транзитних і комунікаційних шляхів, стратегічне і гео економічне значення Каспійського моря, контроль процесів видобутку ресурсів і енерготрасс, здатність впливу на внутрішні кризи, а також наявність спільних культурних, історичних та економічних інтересів між центральноазіатськими і сусідніми з ними країнами в сучасних умовах послужили головним чинником у посиленні конкуренції регіональних та трансрегіональних сил, що претендують на ключову роль в Центральній Азії після розпаду СРСР. Цим пояснюється важливе геополітичне значення даного регіону в сучасному світі. Все це призводить до того, що ЦА стає об'єктом зіткнення і перетину геополітичних інтересів, як трьох світових держав – Росії, США і Китаю – так і регіональних гравців.

Питання безпеки є основними для таких організацій, що діють на пострадянському просторі, як СНД, ОДКБ і ШОС. Ці об'єднання є механізмом координації і співробітництва у виконанні спільно прийнятих рішень, і, не дивлячись на те, що формально організації переслідують різні цілі, на ділі їх функції часто збігаються. Звертає на себе увагу і той факт, що органи управління організацій також схожі. Звісно ж, що поділ «зон відповідальності» між ОДКБ, СНД і ШОС сприяє більш ефективному рішенням проблем безпеки в Центральній Азії.

Питання забезпечення регіональної та національної безпеки держав Центральної Азії, є пріоритетним для ШОС. Говорячи про конкретні проекти в області безпеки, розроблених в рамках організації, варто виділити, спеціалізований орган ШОС по боротьбі з тероризмом в Центральноазіатському регіоні - Регіональна антитерористична структура (РАТС) є постійно діючим органом ШОС зі штаб-квартирою в Ташкенті. Внесок РАТС в боротьбу проти «трьох сил зла» - тероризму, сепаратизму і екстремізму - складно переоцінити, адже він координує зусилля всіх держав-членів ШОС в цій області, розробляє пропозиції щодо протидії терору, займається аналізом інформації, формує банк даних про осіб та організаціях, які надають підтримку бандитам, сприяє в підготовці і проведенні оперативних-розшукових заходів по боротьбі з названими явищами. РАТС також проводить моніторинг і контроль за всесвітньою мережею Інтернет. У 2013 році була створена спільна група експертів по боротьбі з кібертероризмом, яка посилила нагляд за представниками «трьох сил зла», які повернулися з гарячих точок [7, с. 140].

На відміну від ШОС, що з'єднує і економічні, і військово-політичні функції, ОДКБ є своєрідним інститутом безпеки, в зону відповідальності якого входять як традиційні, так і нові загрози і виклики в Центральній Азії. Діяльність ОДКБ спрямована на

забезпечення колективної безпеки і захист територіальної цілісності держав-членів, надання військової допомоги в разі агресії проти будь-кого з членів, а також на боротьбу з тероризмом, розповсюдженням зброї масового знищення та транскордонною злочинністю. Військово-політичний аспект регіональної безпеки є в діяльності ОДКБ визначальним: посилюються силові компоненти боротьби з тероризмом і екстремізмом в ЦА. Відповідно до цього формуються колективні сили швидкого реагування Центральноазійського регіону (КСБР; вже створені), колективні сили оперативного реагування (КСОР; вже створені); єдина система ППО (планується) [6, с.15].

В останні роки ОДКБ активно розвиває програму з формування системи інформаційної безпеки держав-членів для боротьби з такими загрозами, як поширення інформації, забороненої національними законодавствами (ідеї тероризму, екстремізму, заклики до насильницького повалення конституційного ладу, наклеп). Проводиться операція «Проксі» (протидія криміналу у сфері інформації). Крім вирішення прикордонних проблем і запобігання зовнішньополітичної загрози, ОДКБ вирішує такі найважливіші проблеми, як боротьба з наркотрафіком, для чого щорічно проводить спецоперацію «Канал».

На сьогоднішній день, міжнародна ситуація в Центральній Азії не однозначна. Перед регіоном стоїть низька невіршених проблем і потенційних загроз (наркотрафік, сепаратизм, проблема водного забезпечення, енергетична складова тощо). Завдання міжнародних структур, що діють в ЦАР – забезпечити мир і стабільність, стимулювати розвиток багатостороннього економічного співробітництва. У цьому відношенні перспективи подальшої діяльності ШОС, ОДКБ і СНД є достатньо широкі. Країни-учасниці мають ряд переваг для компромісів: географічна близькість, великий досвід дружніх контактів, наявність спільного завдання соціально-економічного розвитку та забезпечення безпеки в регіоні.

Таким чином, можна зробити висновок, що в Центральній Азії роль таких механізмів забезпечення регіональної безпеки посилюватиметься за умови своєчасної адаптації структур даних організацій до викликів, які формуються під впливом геополітичної ситуації в ЦАР. З потенціалом держав-членів, партнерів по діалогу, Шанхайська організація співробітництва та ОДКБ, які мають першорядне значення в регіоні, мають на сьогодні усі суттєві передумови для трансформації їх в потужні політичні, економічні та військові утворення в Центральноазійському регіоні, вплив яких поширюватиметься і в вирішенні глобальних проблем усього світу.

Список використаної літератури

1. Архитектоника безопасности в Центральной Азии [Электронный ресурс] // Время Востока. – Режим доступа : <http://www.easttime.ru/blog/arkhitektonika-bezopasnosti-v-tsentralnoi-azii-problemy-i-perspektivy> ; Arkhitektonika bezopasnosti v Tsentralnoy Azii [Elektronnyy resurs] // Vremya Vostoka. – Rezhim dostupa : <http://www.easttime.ru/blog/arkhitektonika-bezopasnosti-v-tsentralnoi-azii-problemy-i-perspektivy>
2. Асамудинов Б. Водные проблемы и региональная стабильность Центральной Азии [Электронный ресурс] / Б. Асамудинов. – Режим доступа : <http://easttime.ru/analytics/tsentralnaya-aziya/vodnye-problemy-i-regionalnaya-stabilnost-tsentralnoi-azii/4114> ; Asamudinov B. Vodnye problemy i regionalnaya stabilnost Tsentralnoy Azii [Elektronnyy resurs] / B. Asamudinov. – Rezhim dostupa : <http://easttime.ru/analytics/tsentralnaya-aziya/vodnye-problemy-i-regionalnaya-stabilnost-tsentralnoi-azii/4114>
3. Бобокулов И. Современный тенденции развития региональных механизмов безопасности в Центральной Азии / И. Бобокулов // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – №6. – С. 7–21 ; Bobokulov I. Sovremennyy tendentsii razvitiya regionalnykh mekhanizmov

bezopasnosti v Tsentralnoy Azii / I. Bobokulov // Tsentralnaya Aziya i Kavkaz. – 2009. – №6. – S. 7–21

4. Искандаров А. ШОС и НАТО в системе региональной безопасности Центральной Азии [Электронный ресурс] / А. Искандаров. – Режим доступа : http://dialogs.org.ua/issue_full.php?m_id=9569 ; Iskandarov A. ShOS i NATO v sisteme regionalnoy bezopasnosti Tsentralnoy Azii [Elektronnyy resurs] / A. Iskandarov. – Rezhim dostupa : http://dialogs.org.ua/issue_full.php?m_id=9569

5. Суинова А.С. Проблемы безопасности в Центральной Азии и стратегии их решения [Электронный ресурс] / А. С. Суинова. – Режим доступа : <http://articlekz.com/article/5732> ; Suinova A.S. Problemy bezopasnosti v Tsentralnoy Azii i strategii ikh resheniya [Elektronnyy resurs] / A. S. Suinova. – Rezhim dostupa : <http://articlekz.com/article/5732>

6. Фридман Л. А. Страны ЦА перед лицом глобальных вызовов в начале XXI века / Л. А. Фридман // Вестник Московского Университета. Серия 13. Востоковедение. – 2002. – №1. – С. 3–39 ; Fridman L. A. Strany TsA pered litsom globalnykh vyzovov v nachale XXI veka / L. A. Fridman // Vestnik Moskovskogo Universiteta. Seriya 13. Vostokovedenie. – 2002. – №1. – S. 3–39

7. Шаклеин В. В. ШОС: проблемы обеспечения безопасности и противодействия терроризму в Центрально-Азиатском регионе / В. В. Шаклеин // Актуальные проблемы права: материалы междунар. науч. конф. (г. Москва, ноябрь 2011 г.). — Москва : Ваш полиграфический партнер, 2011. — С. 137-140 ; Shaklein V. V. ShOS: problemy obespecheniya bezopasnosti i protivodeystviya terrorizmu v Tsentralno-Aziatskom regione / V. V. Shaklein // Aktualnye problemy prava: materialy mezhdunar. nauch. konf. (g. Moskva, noyabr 2011 g.). — Moskva : Vash poligraficheskiy partner, 2011. — S. 137-140

Стаття надійшла до редакції 09.10.2016 р.

Y. Ryabinin, I. Kulchikovskiy

THE KEY THREATS TO THE CENTRAL ASIA REGIONAL SECURITY

The article analyzes the new threats and challenges of the XXI century (regional and local conflicts, international terrorism, drug trafficking, separatism, territorial disputes, water disputes and others.) in the Central Asian region, requiring an effective strategy for regional security of the Central Asian states.

Security regionalization is one of the most striking features of international relations in a world where the formerly clear boundaries of national security are rapidly disappearing. The region is developing into an important factor of universal peace and stability. This, in turn, is largely changing our traditional ideas about the means and methods of national security as a sine qua non of sovereign states stability. Security regionalization is itself a direct outcome of such visible trends in the contemporary world as much more frequent cases of «humanitarian interference» in the internal affairs of states; diminished pertinence of traditional armed conflicts against the background of much more frequent armed conflicts inside states; much higher significance of peacekeeping efforts and the «human security» factor, etc.

These trends pushed the idea of regionalism to the forefront, demonstrated to all that the so-called sovereign answer to contemporary challenges is ineffective, and put a «collective (regional) response» to such challenges on the agenda. It is commonly believed that in the 21st century no state can rely on its own forces alone, which means that «collective strategies, collective structures, and an awareness of collective responsibility have become absolutely indispensable». In this context, the regional mechanisms and institutions of states are treated as effective international legal instruments of peace and security.

Considered the main security mechanisms in Central Asia within the framework of institutions such as the CSTO, SCO and CIS. Underlines the necessity of the organized,

confidential and well-knit activity of the members of CSTO, SCO and CIS to solve effectively the challenges and threats which the region face.

Key words: regional security, security, Central Asia, threat, problem, CSTO, SCO, CIS.

УДК 327(549.1:(73+510))

І.В. Тихоненко

«ПАКИСТАНСЬКИЙ» ЧИННИК У ВІДНОСИНАХ США-КНР НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

Розглядаються відносини між США та КНР, об'єктом яких стає регіональний рівень міжнародної системи. Пакистан, як один із полюсів сили у Південній Азії, входить одночасно до зовнішньополітичних інтересів як Вашингтону, так і Пекіну. Таким чином, Ісламабад та його регіональна політика стають проявом конкуренції між США та КНР. Автор дійшов висновку про вплив відносин у форматі США – Пакистан – КНР на Південноазійську систему регіональної безпеки на початку XXI ст.

Ключові слова: Пакистан, США, КНР, Південна Азія, великі держави, безпековий чинник.

На систему міжнародних відносин вагомий вплив мають відносини між США та КНР. Американсько-китайським відносинам притаманна конкуренція, що втілюється і на регіональному рівні міжнародної системи. Об'єктом такого впливу стає Південна Азія, де зовнішньополітичні інтереси обох великих держав мають точку зіткнення у двосторонніх контактах з регіональним полюсом сили – Ісламською Республікою Пакистан. У свою чергу, це приводить до змін у системі регіональної безпеки, в якій «пакистанський» фактор виступає важливою складовою зовнішньополітичних курсів Вашингтону та Пекіну.

Чимало науковців та публіцистів, які досліджують американсько-китайські відносини, наголошують на їх конкурентному характері, що знайшло теоретичне обґрунтування у працях Б. Міллера [9] та Т. В. Паула [11]. Відносини США-КНР у форматі конкуренції на глобальному та регіональному рівні та засади зовнішньої політики держав розглядаються в працях українських дослідників А. М. Кобзаренка [1] та М. В. Фесенка [3]. Розвиток взаємовідносин США-КНР у регіоні Південної Азії крізь призму співробітництва обох великих держав із Пакистаном є предметом дослідження російського науковця С. В. Уянаєва [2], представників науково-дослідницьких центрів Європи та США (С. Акхтар [4], Л. Рудольф, С. Рудольф [13]), а також індійських, пакистанських і китайських науковців (С. Гуїхонг [7], С. А. Кхан [8], С. Д. Муні [5]). Вагоме значення для аналізу запропонованої теми мали офіційні виступи экс-президента Пакистану П. Мушаррафа [12], очільника КНР Сі Цзиньпіня [6] та «Стратегія національної безпеки США» від 2002 р. [10].

Мету статті автор вбачає у визначенні алгоритму взаємодії великих держав, зокрема, у системі регіональної безпеки, характеристиці «пакистанського» фактору у зовнішньополітичних курсах США та КНР, з'ясування впливу відносин у трикутнику США – Пакистан – КНР на Південноазійську систему регіональної безпеки.

Феномен регіоналізму, зокрема, у сфері безпеки, втілюється у виникненні та функціонуванні регіонального комплексу безпеки (РКБ). Не останню роль в утворенні безпекового комплексу відіграє взаємодія держав регіону з великими державами -

впливовими позарегіональними акторами, що ще більше зміцнює системну взаємозалежність.

Алгоритм такої взаємозалежності на думку професора МакГілського університету у Монреалі (Канада) Т. В. Паула виглядає наступним чином. До великих держав дослідник відносить постійних членів РБ ООН – США, КНР, Росія, Франція, Велика Британія. По-перше, передумовою до «інтервенції» великих держав до регіону може бути існування тривалого суперництва між регіональними державами, що стає приводом до їх стурбованості щодо стабільності та безпеки на регіональному рівні. По-друге, зацікавленість таких держав до певного регіону зростає за умови існування регіональних держав, де внутрішньополітична ситуація або міждержавні відносини становлять загрозу регіональному або світовому порядку. По-третє, якщо великі держави конкурують між собою на міжнародному рівні, то, як результат, об'єктом такої конкуренції може стати певний регіон за рахунок їхньої участі в існуючих військових союзах із регіональними державами [11, р. 101].

Залучення великих держав до певного регіону сприяє змінам у його системі безпеки, що знаходить вдале пояснення у теорії дослідника із Хайфського університету (Ізраїль) Б. Міллера. Науковець зазначає, що великі держави впливають на регіональну конфліктну ситуацію та загальне безпекове середовище, трансформуючи його від холодної до гарячої війни, чи від холодного до гарячого миру і навпаки [9, р. 265-273]. Якщо у регіоні існує стабільний гегемон, а регіональний баланс сил забезпечується військовою допомогою від світових держав, то створюється умови для холодного миру. Ситуація холодної війни забезпечується стримуванням конфліктуючих держав від ведення військових дій під парасолькою боротьби за лідерство світових держав. Як холодний мир, так і холодна війна є граничними поняттями та ситуаціями, які характеризують нестабільність регіонального комплексу безпеки.

Південноазійський РКБ є практичним втіленням вище зазначеної взаємодії великих держав та регіональних. США та КНР, виступаючи у статусі великих держав та конкуруючи один з одним, мають низку національних інтересів, які знаходять своє втілення у Південній Азії. Цьому сприяє геостратегічне положення регіону і активність регіональних держав (як Індії, так і Пакистану) до залучення зовнішніх сил з метою збалансувати регіональну ситуацію. Результатом таких дій може бути виникнення союзів як на засадах військово-політичного співробітництва, так і реагування на спільні загрози безпеці. Як наслідок, створюються передумови до змін у системі регіональної безпеки.

Важливим інструментом до розуміння такої трансформації виступає еволюція союзів Пакистан-США, Пакистан-КНР, які спочатку створювалися на засадах реагування на загрози (наприклад, тероризм). Проте, у результаті все більшого залучення Вашингтону та Пекіну до регіону та їхньою стурбованістю лідерськими амбіціями Індії, відбувається перехід до підтримки балансу сили у Південній Азії. Таке твердження знаходить своє обґрунтування у розгляді динаміки взаємодії світових потуг США та КНР із Пакистаном у безпековій сфері.

Вагомість «пакистанського» фактору у зовнішньополітичних стратегіях США та КНР та їхньому втіленні у Південноазійському регіоні виправдовується наступними чинниками: 1) важливим геостратегічним положенням Пакистану; 2) дилемою безпеки у ядерній сфері; 3) джерелом нетрадиційних загроз – тероризму, нелегального наркотрафіку; 4) залученням до афганської проблеми та її врегулювання; 5) стримуванням Індії як претендента на статус ще однієї світової потуги.

Зміни, які відбулися у системі міжнародних відносин із початком XXI ст. стали катализаторами до перегляду пріоритетів та зовнішньополітичних орієнтирів як для США, так і для КНР.

Ще з моменту закінченням холодної війни питання нерозповсюдження, насамперед, ядерної зброї, і регіональна стабільність стали пріоритети стратегії безпеки США [13, р. 345]. Південна Азія є одним з регіонів, в яких обидва пріоритети втілені у де-факто ядерному статусі Індії та Пакистану (з 1998 р.) і конфліктогенності відносин між ними (Каргильська криза 1999 р.).

Слідом за приходом у Білий дім республіканської адміністрації Дж. Буша-молодшого та вересневими терактами 2001 р. у США, Південна Азія стала займати ще більш вагоме місце у зовнішній політиці Вашингтону. Пакистан набув для офіційного Вашингтону статусу стратегічного союзника [7, р. 148-151].

У «Стратегії національної безпеки США» від 2002 р. зазначається прагнення витратити час і ресурси з метою створення міцних двосторонніх відносин з Індією і Пакистаном [10, р. 10]. У свою чергу, позитивний вплив на американсько-пакистанські відносини справила участь Пакистану у антитерористичній кампанії США.

У зверненні до нації від 12 січня 2002 р. екс-президент Пакистану П. Мушарраф пояснив своє рішення про підтримку США: «Ми вирішили приєднатися до міжнародної коаліції по боротьбі з тероризмом, керуючись національними інтересами... Пакистан не допустить, щоб його територія була використана для будь-якої терористичної діяльності в будь-якій точці світу» [12].

Варто зауважити, що участь Пакистану у антитерористичній кампанії США мала для нього і негативні наслідки. По-перше, призвела до більшого поширення діяльності різних терористичних угруповань, зокрема, «Техрік-і-Талібан-Пакистан» на пакистанській території. По-друге, США стали розглядати Пакистан не лише як союзника у боротьбі зі терористичною загрозою, а й як об'єкт протидії терористам [4, р. 209].

Не можна не погодитися із українським дослідником А. М. Кобзаренком, що 2008 р., став переломним етапом у відносинах Пакистан-Індія (теракт у Мумбаї) та започаткував зміни у політиці США. Вашингтон перейшов до прямих дій із застосуванням військових засобів – нанесення ударів безпілотників по пакистанській території, де дислокуються терористи [1, с. 241]. До речі, від цих ударів у період з 2004 по 2013 рр. у Пакистані було вбито 874 дорослих та 142 дитини за оцінкою незалежної правозахисної організації Reprieve [16, р. 6].

Зміни у двосторонніх пакистансько-американських відносинах стали все більше проявлятися з 2008 р.: прихід у Білий дім демократичної адміністрації Б. Обами та повалення у Пакистані військового режиму П. Мушаррафа. Такі внутрішньополітичні трансформації сприяли поступовій переорієнтації Вашингтону на користь Індії, а Пакистан зміцнив відносини із Пекіном.

Проголошення Стратегії національної безпеки США «Повернення в Азію», де Індії відводиться «особлива» роль [5, р. 83], стало приводом до активізації дій КНР на пакистанському та південноазійському напрямі.

Пекін разом із Вашингтоном залишається незмінними союзником Пакистану, який поступово перетворюється на інструмент конкуренції двох великих держав на глобальному та регіональному рівні міжнародної системи.

Китами, на яких будується регіональна та глобальна китайська дипломатія у ХХІ ст., можна вважати переплетіння двох програм. По-перше, висунута у 2005 р. колишнім очільником КНР Ху Цзіньтао на афро-азійському саміті ідея побудови гармонійного світу [15]. Важлива роль відведена саме безпеці і створенню мирного оточення КНР – стабілізація та безпека сусідів. До кола таких «найближчих» держав відноситься і Пакистан, який має низку безпекових проблем. По-друге, висунута у 2013 р. новим китайським очільником Сі Цзиньпіном концепція «Один пояс, один шлях» [6]. Будучи, на перший погляд, більш внутрішньо орієнтованою ідеєю об'єднання проектів

створення «Економічного поясу Шовкового шляху» і «Морського Шовкового шляху XXI ст.», вона якнайкращим чином охоплює й глобальні цілі Піднебесної. Адже, її втілення стає проявом конкурентної боротьби із США та поступовим завоюванням все більших сфер впливу у Південноазійському регіоні.

Важливість Пакистану як союзника для Китаю у зовнішньополітичних ініціативах у Південноазійському регіоні втілюється у наступному.

По-перше, важливим завданням для Пекіну є ядерне нерозповсюдження та нагляд за ядерною дилемою безпеки у Південній Азії. Така ж мета прослідковується і у діях США. Активність американсько-індійського співробітництва в ядерній сфері викликає аналогічне збільшення китайської підтримки Ісламабаду у розвитку його ракетно-ядерного потенціалу.

По-друге, важливим флангом роботи для КНР стає боротьба із тероризмом, джерелом якого є не лише Пакистан, але й Афганістан. Чим більше США закликають пакистанську сторону до мирного діалогу із талібами та сприяння у цьому процесі Афганістану, тим більше ініціативним на афганському напрямі стає Пекін [2].

По-третє, КНР вдало розширює свій вплив невійськовими засобами. Якщо США останнім часом зменшили надавати військову та матеріальну допомогу Пакистану, то КНР збільшує інвестиційні «вливання» у економіку та інфраструктуру Пакистану. Наприклад, будівництво Економічного коридору – за допомогою широкої мережі автомобільних доріг і залізниць з'єднати пакистанський порт Гвадар з китайським Синьцзян-Уйгурським автономним районом [2].

По-четверте, однією із цілей КНР як маневрування із США на глобальному рівні є використання пакистанського порту Гвадар. У довгостроковій перспективі, на думку деяких дослідників, можливим є будівництво військово-морської бази КНР та розташування китайського військового контингенту на пакистанській території [8, р. 89].

Такий гіпотетичний розвиток подій викликає занепокоєння у США та Індії. На початку 2016 р. Вашингтон почав переговори із урядом Н. Моді щодо укладання угоди про військово-матеріальне технічне забезпечення, яка б дозволила американським військовим використовувати оснащення та засоби індійських портів та військово-повітряних баз [14].

Пакистан у контексті зовнішньополітичних цілей Вашингтону та Пекіну у регіональному та глобальному масштабі набуває статусу стратегічного об'єкту. Обидві держави використовують пакистанську територію для досягнення власних цілей, а зв'язки з пакистанською політичною та військовою елітою як суб'єктом регіональних відносин надають маневреності їхнім відносинам з Індією як претендентом на роль ще одного світового «центра сили».

Спільною ознакою залучення США та КНР до співпраці із Пакистаном є недопущення талібанізації держави. Ані Вашингтон, який ставить своєю метою на міжнародному рівні боротьбу із терористичною загрозою, ані Пекін як географічно близька до Пакистану держава, не зацікавлені у поширенні тероризму на свою територію. Проте, у найближчому майбутньому спільна кооперація двох світових «центрів сили» задля кращої долі Пакистану не видається реалістичною.

У перспективі для Пакистану, який відіграє вагомий роль у безпековому регіональному середовищі, взаємодія з обома світовими державами, або більш масштабне залучення однієї із конкуруючих сторін матиме як негативні, так і позитивні наслідки.

Ісламабад мав досвід використання допомоги від США, який можна вважати не досить вдалим. Тому, все більша матеріально-технічна допомога від китайської сторони матиме позитивний вплив на Пакистан за умови співпраці військового та політичного істеблішменту держави і докладання зусиль заради стабілізації внутрішньодержавної

ситуації. У іншому ж випадку, керування лише цілями військового та ядерного «стримування» Індії будь-якими методами не лише більше дестабілізує державу, а й стане загрозою до зменшення прихильного ставлення КНР. Гіршою є перспектива втрати Пакистаном «цінності» положення у регіоні і перетворення на маріонеткову державу у руках більш сильного сусіда.

На основі вище згаданих фактів автор дійшов наступних висновків:

- відносини між великими державами мають безпосередній вплив на регіональний рівень міжнародної системи, де впливають на регіональну конфліктну ситуацію та загальне безпекове середовище. У результаті такого «втручання» окремих регіон стає об'єктом втілення конкуренції між великими державами та проявів їхніх зовнішньополітичних інтересів.

- США та КНР, будучи великими державами, мають конкурентну природу відносин, яка проявляється у Південноазійському регіоні через залучення до сфери зовнішньополітичних інтересів обох держав Пакистану. Такий «пакистанський» фактор у двосторонніх відносинах виправдовується через існування у регіоні дилеми безпеки у ядерній сфері, статусу Пакистану як держави-джерела нетрадиційних загроз – тероризму, нелегального наркотрафіку, його безпосереднього залучення до афганської проблеми та її врегулювання, а також стримування Індії як претендента на статус ще однієї світової потуги.

- у площині безпекового середовища Південної Азії все більше вибудовується лінія розмежування у американсько-китайських відносинах. Проведені паралелі Пакистан-КНР та Індія-США все більше стають інструментом підтримки балансу сил у регіоні. Адже, ні США, ні КНР не допомагають владнати індійсько-пакистанські спірні питання, де-юре, не втручаючись у їхні внутрішні справи. Де-факто, вони створюють у регіоні ситуацію холодного миру та війни, а Пакистан стає інструментом у побудові американсько-китайських відносин на засадах конкуренції.

Список використаної літератури

1. Кобзаренко А. М. Сучасна політика США у Південній Азії / А. М. Кобзаренко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 3. – С. 238-244 ; Kobzarenko A. M. Suchasna polityka SShA u Pivdennii Azii / A. M. Kobzarenko // Stratehichni priorytety. – 2009. – № 3. – S. 238-244
2. Уянаев С. В. Пекин-Исламабад: продолжение «всепогодного» диалога [Электронный ресурс] / С. В. Уянаев // Российский совет по международным делам. – 2015. – 16 февр. – Режим доступа : http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=5282#top ; Uyanaev S. V. Pekin-Islamabad: prodolzhenie «vsepogodnogo» dialoga [Elektronnyy resurs] / S. V. Uyanaev // Rossiyskiy sovet po mezhdunarodnym delam. – 2015. – 16 fevr. – Rezhim dostupa : http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=5282#top
3. Фесенко М. В. Борьба США та Китаю за глобальне лідерство у XXI ст. [Електронний ресурс] / М. В. Фесенко // Міжнародні відносини. Серія : Політичні науки. – 2015. – № 6. – Режим доступу : http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2554/2263 ; Fesenko M. V. Borotba SShA ta Kytau za hlobalne liderstvo u KhKhI st. [Elektronnyi resurs] / M. V. Fesenko // Mizhнародni vidnosyny. Serii : Politychni nauky. – 2015. – № 6. – Rezhym dostupu : http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2554/2263
4. Akhtar S. Dynamics of USA-Pakistan Relations in the Post 9/11 Period: Hurdles and Future Prospects / S. Akhtar // International Journal of Humanities and Social Science. – 2012. – Vol. 2, № 11. – P. 205-213.
5. Asian strategic review 2014: US pivot and Asian security / eds. S. D. Muni, V. Chadha. – New Delhi: Pentagon Press, 2014. – 260 p.

6. Chinese President's speech at Boao Forum for Asia [Electronic resource] // Ministry of foreign affairs of the People's Republic of China. – Mode of access : http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjdt_665385/zyjh_665391/t1250690.shtml
7. Guihong Z. US Security Policy towards South Asia after September 11 and its Implications for China: A Chinese Perspective / Z. Guihong // Strategic Analysis. – 2003. – Vol. 27, Issue 2. – P. 145-171.
8. Khan S. A. Geo-Economic Imperatives of Gwadar Sea Port and Kashgar Economic Zone for Pakistan and China / S. A. Khan // IPRI Journal. – 2013. – Vol. 23, № 2. – P. 87-100.
9. Miller B. When and how regions become peaceful: potential theoretical pathways to peace / B. Miller // International Studies Review. – 2005. – Vol. 7, Issue 2. – P. 229-267.
10. National Security Strategy of the United States of America (September 2002). – SEAL of the President of the United States, 2002. – 31 p.
11. Paul T. V. The major power and conflict in South Asia / T. V. Paul // South Asia beyond the global financial crises / edited by A. Palit. – Singapore, Hackensack, N.J. : World Scientific, 2011. – P. 101-116.
12. President General Pervez Musharaf's Address to the Nation, January 12, 2002 [Electronic resource] // South Asia Terrorism Portal. – Mode of access : <http://www.satp.org/satporgrp/countries/pakistan/document/papers/2002Jan12.htm>
13. Rudolph L. I. Making U.S. Foreign Policy toward South Asia: Regional Imperatives and the Imperial Presidency / L. I. Rudolph, S. H. Rudolph. – Bloomington : Indiana University Press, 2008. – 439 p.
14. Ruff A. India ready to let USA use its military bases, ports to advance American interests! [Electronic resource] / A. Ruff // Asian Tribune. – 2016. – 25 January. – Mode of access : <http://asiantribune.com/node/88482>
15. White Paper: China's Peaceful Development [Electronic resource] // Embassy of the People's Republic of China in the Republic of India. – Mode of access : <http://in.chineseembassy.org/eng/zt/peaceful/t855717.htm>
16. You Never Die Twice: Multiple Kills in the US Drone Program [Electronic resource]. – Mode of access : <https://therearenosunglasses.files.wordpress.com/2016/05/you-never-die-twice.pdf>

Стаття надійшла до редакції 05.10.2016 р.

I. Tykhonenko

«PAKISTANI» FACTOR IN US-CHINA RELATIONS AT THE BEGINNING OF XXI CENTURY

The article deals with relations between the US and China which appear at the global and regional levels of the international system. Both states are great powers and their relations have a competitive nature. Such competition is implemented in South Asian region. The purpose of the research is to identify the interaction of the great powers, in particular, on the regional level of international system, characterize "Pakistani" factor in the foreign policy of the United States and China, find out the impact of the US - Pakistan - China relations on South Asian regional security system.

Relations between states such as the United States and China have a direct impact on the regional level of the international system, affecting regional conflicts, intra-regional states' connections and overall security environment. As a result, regional security system is transformed and became a field of competition between great powers.

The US and China have the same object of foreign policy interests in South Asian region. This is the Islamic Republic of Pakistan. "Pakistani" factor in bilateral relations is justified by several aspects. The existence of regional security dilemma in the nuclear field, the status of Pakistan as a state-source of non-traditional threats (terrorism, illegal drug trafficking), Pakistani involvement in the Afghan problem and its solution, as well as, curbing India as a

contender for the status of another world power are explained the importance of Pakistan for Washington's and Beijing's policies.

As a result, Pakistan builds its foreign and regional policy according to relationship with the United States and China. At the same time, South Asian region has been divided on spheres of US-Chinese relations. Conducted parallels Pakistan-China and India-US are increasingly becoming a tool to support the balance of power in the region. Indeed, neither the US nor China does not help to resolve Indo-Pakistani disputes. In fact, they support conflict situation in the region that could be named as cold war and cold peace.

It is visible to conduct an assumption that Pakistan becomes a tool in building US-China relations as a competition.

Key words: *Pakistan, United States, China, South Asia, great powers, security factor.*

УДК 347.174(477):355.292(045)

А.В. Трофименко

ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ УЧАСНИКІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

У роботі автором представлено аналіз національних нормативно-правових актів, що встановлюють права, обов'язки та механізм соціального захисту учасників антитерористичної операції в Україні та членів їх сімей. Встановлено коло осіб, що є учасниками антитерористичної операції, та права, якими вони наділяються в районі проведення АТО. Розглянуто процедуру отримання учасниками АТО статусу учасника бойових дій. З допомогою аналізу низки законів та підзаконних актів України було визначено, надання яких пільг цій категорії осіб передбачено українським законодавством. Визначено недоліки нормативно-правової бази з досліджуваного питання, що потребують подальшого доопрацювання.

Ключові слова: *антитерористична операція (АТО), район проведення АТО, учасник АТО, учасник бойових дій, доброволець, інвалід війни.*

З початку оголошення 13 квітня 2014 р. антитерористичної операції (АТО) на Сході України одними з найголовніших завдань, що постали перед державою, стали правове визначення статусу та розробка механізмів соціально-правового захисту значної кількості осіб, що беруть безпосередню участь у військових діях проти самопроголошених Донецької та Луганської «народних республік». За період проведення антитерористичної операції відбулося *шість хвиль мобілізації*, через військкомати на фронт пройшли майже 300 тисяч осіб, добровольців, мобілізованих, а пізніше контрактників.

Проведення антитерористичної операції обумовило оновлення національного законодавства, його доповнення значним переліком нормативно-правових актів різного рівня, що визначають адміністративно-правовий статус цих учасників антитерористичної операції, їх права та обов'язки, регулюють їх соціально-правовий захист та їх сімей, встановлюють процедуру отримання статусу учасника бойових дій, інваліда війни тощо. У той же час, законодавство в цій сфері не відрізняється структурованістю, постійно оновлюється, що створює додаткові перешкоди на шляху його реалізації. Це обумовлює науковий інтерес до детального дослідження національного законодавства з метою визначення правового статусу учасників антитерористичної операції, а також встановлення їх прав та пільг.

Об'єктом даного дослідження є правовий статус учасників антитерористичної операції в Україні, предметом виступає визначення цього правового статусу в українському законодавстві. Метою статті є встановити правовий статус учасників АТО згідно національного законодавства, визначити їх основні права та механізм їх соціального захисту.

Через свою актуальність дослідження правового статусу учасника АТО привертає значну увагу вітчизняних науковців. Цій проблематиці свої роботи присвячують Галуцько В.В., Гаркуша В.В., Дзюба С.О., Сукмановська Л.М. та інші. Питання соціального захисту, прав та пільг учасників АТО стало предметом досліджень Антонова В.О., Бейкуна А.Л., Кондратенка О.О., Щербатюка Я. та інших науковців.

Основним законом, який встановлює, що є антитерористичною операцією та хто є її учасниками є Закон України «Про боротьбу з тероризмом» 2003 року (у редакції 28.07.2016 р.). Стаття 13 цього закону постановляє, що за рішенням керівника Антитерористичного центру при Службі безпеки України чи його заступника «до широкомасштабних, складних антитерористичних операцій у районі їх проведення залучаються та використовуються сили та засоби ... Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції, Національної гвардії України, Збройних Сил України, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері захисту державного кордону, та органів охорони державного кордону, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, Управління державної охорони України» [5].

У районі проведення АТО особи, залучені до операції, наділяються досить широкими правами, вони «мають право:

- застосовувати відповідно до законодавства України зброю і спеціальні засоби;
- затримувати і доставляти в органи внутрішніх справ осіб, які вчинили або вчиняють правопорушення чи інші дії, що перешкоджають виконанню законних вимог осіб, залучених до антитерористичної операції, або дії, пов'язані з несанкціонованою спробою проникнення в район проведення антитерористичної операції і перешкоджання її проведенню;
- перевіряти у громадян і посадових осіб документи, що посвідчують особу, а в разі відсутності документів – затримувати їх для встановлення особи;
- здійснювати в районі проведення антитерористичної операції особистий догляд громадян, огляд речей, що при них знаходяться, транспортних засобів та речей, які ними перевозяться;
- тимчасово обмежувати або забороняти рух транспортних засобів і пішоходів на вулицях та дорогах, не допускати транспортні засоби, у тому числі транспортні засоби дипломатичних представництв і консульських установ, та громадян на окремі ділянки місцевості та об'єкти, виводити громадян з окремих ділянок місцевості та об'єктів, відбуксировувати транспортні засоби;
- входити (проникати) в жилі та інші приміщення, на земельні ділянки, що належать громадянам, під час припинення терористичного акту та при переслідуванні осіб, які підозрюються у вчиненні такого акту, на територію та в приміщення підприємств, установ і організацій, перевіряти транспортні засоби, якщо зволікання може створити реальну загрозу життю чи здоров'ю людей;
- використовувати із службовою метою засоби зв'язку і транспортні засоби, у тому числі спеціальні, що належать громадянам (за їх згодою), підприємствам, установам та організаціям, за винятком транспортних засобів дипломатичних, консульських та інших представництв іноземних держав та міжнародних організацій, для запобігання терористичному акту, переслідування та затримання осіб, що підозрюються у вчиненні

терористичного акту, або для доставки осіб, які потребують термінової медичної допомоги, до лікувальних закладів, а також для проїзду до місця злочину» (стаття 15) [5].

Законодавство також встановлює фінансову винагороду учасників АТО, яка складається з посадового окладу (за військовим званням), щомісячних додаткових видів грошового забезпечення (підвищення посадового окладу, надбавки, доплати, винагороди, які мають постійний характер, премія) та одноразових додаткових видів грошового забезпечення. Так, за безпосередню участь в АТО військовослужбовцям виплачується винагорода у розмірі 100 відсотків від місячного грошового забезпечення, але не менше трьох тисяч гривень на місяць, а за безпосередню участь в бойових діях (безпосереднє зіткнення з противником) виплачується додаткова винагорода у розмірі однієї тисячі гривень за кожен день такої участі. Особам, які знаходяться на лікуванні, продовжують виплачувати грошове забезпечення, крім надбавок, що виплачуються за участь у заходах АТО. Грошове забезпечення також зберігається за військовослужбовцями, захопленими в полон або заручниками, і виплачується щомісячно їх сім'ям [3].

Після доповнення національного законодавства таким новим поняттям, як учасник АТО, перед державою постало питання визначення його адміністративно-правового статусу, розробка нових нормативно-правових актів чи змін до існуючих, які б встановили механізм його соціально-правового захисту. Значним кроком у цьому напрямку стало внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», що набули чинності 22 травня 2014 р.

Основним моментом цих змін стало прирахування учасника АТО до учасника бойових дій. Так, зазначений закон було доповнено пунктом 19 статті 6, який прираховував до учасників бойових дій «військовослужбовці (резервісти, військовозобов'язані) та працівники Збройних Сил України, Національної гвардії України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної прикордонної служби України, Державної спеціальної служби транспорту, військовослужбовці військових прокуратур, особи рядового та начальницького складу підрозділів оперативного забезпечення зон проведення антитерористичної операції центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, державну політику у сфері державної митної справи, поліцейські, особи рядового, начальницького складу, військовослужбовці, працівники Міністерства внутрішніх справ України, Управління державної охорони України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Державної пенітенціарної служби України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах антитерористичної операції у період її проведення» [14].

Слід також звернути увагу, що до учасників бойових дій указаними змінами було прираховано і добровольців, що перебували безпосередньо в районах АТО у період її проведення, хоча за умови, що в подальшому їх добровольчі формування були включені до складу Збройних Сил України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної гвардії України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів (стаття 20 пункту 6) [14].

Свій правовий статус після набуття чинності змін до закону отримали і учасники АТО, що стали інвалідами під час безпосередньої участі в ній. Таких осіб пункт 11 статті 7 зазначеного закону прираховував до інвалідів війни. Також до інвалідів війни було прираховано осіб у складі добровольчих формувань, «які стали інвалідами внаслідок

поранення, контузії або каліцтва, одержаних під час безпосередньої участі в антитерористичній операції», а також «працівників підприємств, установ, організацій, які залучалися до забезпечення проведення антитерористичної операції та стали інвалідами внаслідок поранення, контузії або каліцтва, одержаних під час забезпечення проведення антитерористичної операції безпосередньо в районах та у період її проведення» [14].

Наділення учасників АТО зазначеним статусом передбачає розповсюдження на них всіх відповідних прав та пільг. Проте, варто підкреслити, що надання цього статусу учасника бойових дій чи інваліда війни не є автоматичним і передбачає певну процедуру. Така процедура була визначена в Постанові Кабінету Міністрів України № 413 від 20 серпня 2014 р., що затвердила «Порядок надання статусу учасника бойових дій особам, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення».

У цілому, ця Постанова чітко прописує весь механізм отримання зазначеного статусу. Перш за все, у ній визначено структури, відповідальні за надання статусу учасника бойових дій, ними стали «комісії з питань розгляду матеріалів про визнання учасниками бойових дій, утворені в Міноборони, МВС, Національній поліції, Національній гвардії, СБУ, Службі зовнішньої розвідки, Адміністрації Держприкордонслужби, Адміністрації Держспецтрансслужби, Генеральній прокуратурі України, Управлінні державної охорони, Адміністрації Держспецзв'язку, ДСНС, ДПтС» [10].

Першим кроком для отримання учасниками АТО статусу учасника бойових дій є надання командиром (начальником) їх військових частин (органів, підрозділів) або іншим керівником установ чи закладів в районах її проведення переліку документів на розгляд відповідній відомчій комісії. Ці документи мають бути надані у місячний строк після завершення виконання завдань АТО, і повинні включати:

1. оригінал довідки про безпосередню участь особи в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення і захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України;
2. витяги із наказів по стройовій частині про вибуття (прибуття) до військової частини після виконання завдань антитерористичної операції;
3. витяги із наказів по стройовій частині першого заступника керівника Антитерористичного центру (командира сектору) про прибуття для виконання завдань антитерористичної операції та вибуття до місця постійної дислокації;
4. копії посвідчень про відрядження, якщо такі є;
5. копії документів про поранення, якщо є;
6. інформація про осіб, яким надається статус учасника бойових дій;
7. згода на збирання та обробку персональних даних (відповідно до вимог статті 6 Закону України «Про захист персональних даних»);
8. копія першої сторінки паспорта громадянина України (щоб уникнути помилкового написання прізвища, ім'я та по батькові).

Усі копії документів повинні бути завірені підписом командира (начальника) військової частини (органу, підрозділу, установи, закладу) та скріплені гербовою печаткою [4].

У разі якщо командир чи начальник військової частини з тих чи інших причин не подає зазначені документи, учасник АТО може самостійно їх подати на розгляд відомчої комісії [3].

Комісія вивчає документи, у разі потреби заслуховує пояснення осіб, стосовно яких вони подані, свідків та у місячний строк з дня надходження документів приймає

рішення щодо надання статусу учасника бойових дій. За відсутності підстав для надання такого статусу комісія повертає документи до військових частин (органів, підрозділів), установ, закладів з метою подальшого доопрацювання. Якщо рішення є позитивним, комісія інформує у місячний строк Державну службу у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції про осіб, яким надано статус учасника бойових дій, за формою згідно з додатком 3 Постанови Кабінету Міністрів України № 413 від 20 серпня 2014 р. [10].

У разі виникнення спірних питань, що потребують міжвідомчого врегулювання, рішення про надання статусу учасника бойових дій приймається міжвідомчою комісією (Наказ Міністерства соціальної політики № 867 від 10 листопада 2014 р. «Про затвердження Положення про міжвідомчу комісію з питань розгляду матеріалів про визнання учасниками бойових дій») [9].

Ця міжвідомча комісія розглядає документи, надіслані відомчою комісією, та у місячний строк з дня надходження документів (уточненої інформації) приймає рішення щодо надання статусу учасника бойових дій та передає його до департаменту кадрової політики відповідної структури [10]. Після чого цей департамент та органи соціального захисту населення за місцем реєстрації організують видачу посвідчень учасника бойових дій, нагрудних знаків і листів талонів на право одержання проїзних квитків з 50-відсотковою знижкою їх вартості [3].

У разі відмови в наданні статусу учасника бойових дій питання про надання особі зазначеного статусу може повторно виноситися на розгляд міжвідомчої комісії за рішенням Міністра соціальної політики. Також рішення комісії може бути оскаржено в судовому порядку. У разі ж виникнення спорів, пов'язаних з місцем проведення АТО (оскільки інформація щодо чіткого визначення території проведення АТО є закритою), можна зробити запит до Служби безпеки України або через суд, якщо такий спір розглядається у суді.

Щодо добровольців, які взяли участь в АТО, то враховуючи, що на даний час практично всі добровольчі батальйони входять до складу національних військових формувань різного підпорядкування, згідно законодавства процедура отримання посвідчення учасника бойових дій для добровольців є такою ж і передбачає надання тих самих документів, як і для інших військовослужбовців.

Тільки після присвоєння статусу учасника бойових дій учаснику АТО, він наділяється відповідними правами та пільгами. Ці права та пільги визначені низкою нормативно-правових актів, як законодавчих, так і підзаконних. Найбільш повний перелік таких пільг містить Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», зокрема до них відносяться:

- безплатне одержання ліків за рецептами лікарів, першочергове безплатне зубопротезування, безплатне забезпечення санаторно-курортним лікуванням або одержання компенсації вартості самостійного санаторно-курортного лікування;

- 75-процентна знижка плати за користування житлом в межах норм, передбачених чинним законодавством;

- 75-процентна знижка плати за користування комунальними послугами в межах середніх норм споживання, а також 75-процентна знижка вартості палива, в тому числі рідкого, в межах норм, встановлених для продажу населенню;

- безплатний проїзд усіма видами міського пасажирського транспорту, а також залізничним і водним транспортом приміського сполучення та автобусами приміських і міжміських маршрутів;

- щорічне медичне обстеження і диспансеризація із залученням необхідних спеціалістів, першочергове обслуговування в лікувально-профілактичних закладах, аптеках та першочергова госпіталізація;

- виплата допомоги по тимчасовій непрацездатності в розмірі 100 процентів середньої заробітної плати незалежно від стажу роботи, використання чергової щорічної відпустки у зручний для них час, а також одержання додаткової відпустки із збереженням заробітної плати строком 14 календарних днів на рік, а також переважне право на залишення на роботі при скороченні чисельності чи штату працівників та на працевлаштування у разі ліквідації підприємства;

- першочергове забезпечення жилою площею осіб, які потребують поліпшення житлових умов, та першочергове відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, садівництва і городництва, першочерговий ремонт жилих будинків і квартир цих осіб та забезпечення їх паливом;

- одержання позики на будівництво, реконструкцію або капітальний ремонт жилих будинків, а також позики на будівництво або придбання дачних будинків і благоустрій садових ділянок з погашенням її протягом 10 років починаючи з п'ятого року після закінчення будівництва;

- надання права на позаконкурсний вступ до вищих навчальних закладів та переважне право на вступ до професійно-технічних навчальних закладів і на курси для одержання відповідних професій на території інших держав;

- учасникам бойових дій, та їхнім дітям держава забезпечує державну цільову підтримку для здобуття професійно-технічної та вищої освіти у державних та комунальних навчальних закладах (ця підтримка надається у вигляді повної або часткової оплати навчання за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, пільгових довгострокових кредитів для здобуття освіти, соціальної стипендії, безоплатного забезпечення підручниками, безоплатного доступу до мережі Інтернет, систем баз даних у державних та комунальних навчальних закладах, безоплатного проживання в гуртожитку, інших заходів, затверджених Кабінетом Міністрів України);

- учасникам бойових дій пенсії або щомісячне довічне грошове утримання чи державна соціальна допомога, що виплачується замість пенсії, підвищуються в розмірі 25 процентів прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність (стаття 12);

- передбачено щорічну виплату разової грошової допомоги до 5 травня, якщо сума разової грошової допомоги залишилася не одержаною у зв'язку із смертю, вона виплачується батькам, чоловіку (дружині), дітям особи, якій передбачена виплата разової грошової допомоги, або родичам, що проживали разом з нею (стаття 17) [14].

Проте, цей перелік прав та пільг учасників бойових дій, що тепер розповсюджуються і на учасників АТО, у тому числі добровольців, не є повним. Його доповнюють наступні нормативно-правові акти України:

- Закон України «Про військовий обов'язок та військову службу» 1992 р. (у редакції 3 березня 2016 р.) гарантує збереження місця роботи, посади, середнього заробітку на підприємстві, в установі, організації, незалежно від підпорядкування та форм власності з одночасним отриманням грошового забезпечення військовослужбовця [6];

- Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» 1991 р. (у редакції 28 липня 2016 р.) визначає, що час перебування громадян України на військовій службі зараховується до їх страхового стажу, стажу роботи, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби (стаття 8-1) [13];

- Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» 2003 р. (у редакції 12 травня 2016 р.) передбачає, що військовослужбовці, особи начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, які брали участь у бойових діях... мають право на призначення дострокової пенсії за віком після досягнення чоловіками 55 років, жінками – 50 років та за наявності страхового стажу не менше 25 років для чоловіків і не менше 20 років для жінок (розділ 15, п. 3) [8];

- Закон України «Про поліпшення матеріального становища учасників бойових дій та інвалідів війни» 2004 р. встановлює починаючи з 1 травня 2004 р. щомісячну виплату цільової грошової допомоги на прожиття учасникам бойових дій у розмірі 40 гривень, інвалідам війни I групи – 70 гривень, інвалідам війни II та III груп – 50 гривень [12];

- Закон України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» 1992 р. (у редакції 06 травня 2016 р.) призначає виплату пенсій членам сімей військовослужбовців, осіб, звільнених з військової служби, які загинули або померли внаслідок поранення, контузії або каліцтва, одержаних при захисті Батьківщини, у розмірі 70 відсотків грошового забезпечення (заробітної плати) загиблого годувальника на одного непрацездатного члена сім'ї, якщо на утриманні загиблого перебували двоє і більше членів сім'ї, пенсія призначається у розмірі 90 відсотків (стаття 36) [11];

- Постанова Кабінету міністрів України № 656 від 28 липня 2010 р. «Про встановлення щомісячної державної адресної допомоги до пенсії інвалідам війни та учасникам бойових дій» встановлює, що з 1 січня 2012 р. інвалідам війни та учасникам бойових дій, у яких щомісячний розмір пенсійних виплат не досягає в інвалідів війни I групи – 285 відсотків прожиткового мінімуму, II групи – 255, III групи – 225, учасників бойових дій – 165 відсотків, виплачується щомісячна державна адресна допомога до пенсії у сумі, що не вистачає до зазначених розмірів [7];

- Постанова Кабінету міністрів України № 518 від 01 жовтня 2014 р. «Деякі питання протезування та ортезування виробами підвищеної функціональності за технологіями виготовлення, які відсутні в Україні, окремих категорій громадян, які брали участь в антитерористичній операції та/або забезпеченні її проведення і втратили функціональні можливості кінцівки або кінцівок» передбачає безоплатне забезпечення військовослужбовців, які внаслідок захворювання, поранення, контузії чи каліцтва, одержаних під час безпосередньої участі в антитерористичній операції та/або забезпечення її проведення втратили функціональні можливості кінцівки або кінцівок, протезуванням та/або ортезуванням виробами підвищеної функціональності за технологіями виготовлення, які відсутні в Україні, у вигляді надання їм грошової допомоги шляхом безготівкового перерахування коштів закордонним підприємствам, в яких буде здійснюватися протезування (ортезування), а також на рахунок учасника антитерористичної операції для оплати вартості проїзду, проживання та харчування його та супроводжуючої особи (у разі потреби) за кордоном [1].

Проте, не дивлячись на значну кількість існуючих нормативно-правових актів, сучасні дослідники вказують на те, що ними врегульовано не всі питання, що стосуються соціального захисту учасників АТО, серед яких: відсутність Концепції медичної, соціально-психологічної реабілітації та професійної адаптації учасників АТО, відсутність загальнодержавної програми, спрямованої на соціальний захист учасників АТО, відсутність механізму соціально-психологічної реабілітації учасників АТО і членів їх сімей та його правового регулювання, відсутність єдиного механізму обліку учасників АТО та пов'язаних із ним проблем тощо [2].

Таким чином, за період проведення антитерористичної операції в Україні національне законодавство було досить оперативне та комплексно адаптовано до нових потреб суспільно-політичної ситуації, серед яких і визначення правового статусу учасників антитерористичної операції. Широка нормативно-правова база з досліджуваного питання встановила організаційно-інституційну систему забезпечення соціально-правового захисту цієї категорії осіб, надавши військовослужбовцям, що брали безпосередню участь в проведенні АТО, у тому числі у складі добровольчих формувань, статус учасника бойових дій. Надання цього статусу передбачає наділення

учасників АТО широким колом прав та пільг, встановлених низкою існуючих на новоприйнятих законів та підзаконних актів. У свою чергу, національне законодавство з розглянутого питання не врегульовує всіх питань соціального захисту учасників АТО та членів їх сімей і потребує подальшого доопрацювання та більш оперативного реагування на проблеми та перешкоди на шляху реалізації встановлених законодавчих норм.

Список використаної літератури

1. Деякі питання протезування та ортезування виробами підвищеної функціональності за новітніми технологіями та технологіями виготовлення, які відсутні в Україні, окремих категорій громадян, які брали участь в антитерористичній операції та/або забезпеченні її проведення і втратили функціональні можливості кінцівки або кінцівок : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/518-2014-%D0%BF>.
2. Кондратенко О. О. Загальні засади нормативно-правового забезпечення державного управління у сфері соціального захисту учасників антитерористичної операції та членів їх сімей / О. О. Кондратенко [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2016/01/2015_4_17_ukr.pdf.
3. Пільги, гарантії та права учасників АТО: Методичні рекомендації [Електронний ресурс]. — Київ : БО БФ «КОЛО», ГО «Юридична сотня». — 2015. — 60 с. — Режим доступу : http://uba.ua/documents/doc/08_05_2015_metodichni_rekomendatsii_ato.pdf.
4. Права та пільги для учасників АТО // Урядовий кур'єр [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/prava-ta-pilgi-dlya-uchasnikov-ato>.
5. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20 березня 2003 року <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/638-15/page>.
6. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>.
7. Про встановлення щомісячної державної адресної допомоги до пенсії інвалідам війни та учасникам бойових дій : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 липня 2010 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/656-2010-%D0%BF>.
8. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 липня 2003 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1058-15/page>.
9. Про затвердження Положення про міжвідомчу комісію з питань розгляду матеріалів про визнання учасниками бойових дій : Наказ Міністерства соціальної політики України № 867 від 10 листопада 2014 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1494-14/paran12#n12>.
10. Про затвердження Порядку надання статусу учасника бойових дій особам, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/413-2014-%D0%BF?test=XX7MfyrCSgky4clIZiUBOAyXHI4nQs80msh8Ie6>.
11. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб : Закон України від 9 квітня 1992 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2262-12>.
12. Про поліпшення матеріального становища учасників бойових дій та інвалідів війни : Закон України від 16 березня 2004 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1603-15>.

13. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2011-12>.

14. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22 жовтня 1993 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>.

A. Trofimenko

DETERMINING THE LEGAL STATUS OF ANTI-TERRORIST OPERATION PARTICIPANTS UNDER UKRAINIAN LEGISLATION

The author analyzes active Ukrainian regulative acts, which determine the rights, duties and social protection of the anti-terrorist operation participants in order to define their legal status. The article sets forth a number of subjects that shall be treated as the anti-terrorist operation participants in Ukraine, their rights in the ATO region and financial support and money reward they shall obtain under the active legislation. The author argues that amendments to national legislation and inclusion of a new concept of an “anti-terrorist operation participant” pose a challenge for the leaders, as it requires determining participants’ administrative and legal status. This has preconditioned the amendments to the Law of Ukraine “On the Status of War Veterans, and Guarantees of Their Social Protection” which treats an anti-terrorist operation participant as a war veteran.

The article particularly highlights the procedure, which shall be followed by anti-terrorist operation participants in order to gain the war veteran status as well as the documents that shall be submitted to the commission. After gaining the war veteran status the participant is granted certain rights and benefits. These right and benefits are set forth in a number of regulative acts both statutory and substatutory. These benefits are fully described in the Law of Ukraine “On the Status of War Veterans, and Guarantees of Their Social Protection”. Also the author analyzes other rights and benefits granted to war veterans by the following Laws of Ukraine: “On Social and Legal Protection of Military Servicemen and Their Family Members”, “On Military Duty and Military Service”, “On Mandatory State Pension Insurance”, “On pension provision to persons discharged from the military service and certain other persons”, “On Improvement of Material State of War Invalids and War Veterans” and Resolution of the Cabinet of Ministers.

The author argues that national legislation still has to be improved despite the existing regulative acts which determine the legal status of an anti-terrorist operation participant. The legislation doesn’t embrace such important issues concerning the provision of social protection to the anti-terrorist operation participants as medical, social and psychological rehabilitation and occupational adaptation; the elaboration of state program aimed at providing social protection to anti-terrorist operation participants; mechanism for psychological and social rehabilitation of anti-terrorist operation participants and their families and its legal regulation; the elaboration of a comprehensive mechanism for recording the participants etc

The author concludes that during the time of ATO the national legislation was adapted to new challenges set by social and political situation fast and comprehensively enough. These challenges include the definition of the legal status of an anti-terrorist operation participant. However, Ukrainian regulatory framework requires further improvements and adjustments that immediately respond to the challenges and obstacles arising while implementing legislative regulations.

Key words: anti-terrorist operation (ATO), ATO area, ATO participant, war veteran, volunteer, disabled war veteran.

УДК 327.82(045)

М.В. Трофименко

ПУБЛІЧНА ДИПЛОМАТІЯ МАЛИХ ДЕРЖАВ

У роботі характеризуються основні ознаки малих держав та їх трансформація під впливом глобалізації та розвитку високих технологій. Робиться акцент на тому, що для підтримання своїх зовнішньополітичних цілей малі держави досить активно використовують інститут почесних (нештатних консулів). На прикладі Ліхтенштейну розглядається ефективність діяльності почесних консулів та їх роль у запровадженні стратегії публічної дипломатії та брендингу. Зауважується, що почесні консули Ліхтенштейну є регіонально-орієнтованими суб-національними послами, чия діяльність знаходиться за межами традиційних функцій консульств, таких як: видача віз та обслуговування громадян.

Ключові слова: мала держава, публічна дипломатія, почесне консульство, глобалізація, посольство, бренд, брендинг.

Глобалізація має критичний вплив на різні сторони діяльності держави, трансформуючи традиційні уявлення про міць держави, військовий та економічний потенціал, політичний вплив тощо. Сьогодні країна, що вважається малою з точки зору території, населення, природних ресурсів може здобути величезний вплив перетворившись на центр надання фінансових та банківських послуг, виробництва високих технологій тощо.

Малі держави можуть бути визначені цілим рядом способів, але серед науковців і вчених завжди залишається неоднозначність та розбіжності щодо таких класифікацій. Деякі науковці характеризують малі держави як суб'єкти із обмеженими можливостями та впливом. Інші науковці, щоб визначити тип держави, використовують такі показники: населення, територія, валовий національний продукт (ВНП), валовий внутрішній продукт (ВВП), а також елементи військово-економічного потенціалу держави. Основна проблема полягає в тому, щоб визначити, де прокласти межу між малими державами та країнами середніх розмірів, бо серед визначень «мала держава» та «середня держава» існує ще й «карликова держава». Дослідження карликових держав, здається, застигло на вивченні питань суверенітету та дієздатності – тобто, на тому, як залежність від інших держав у питанні розробки та проведення політики впливає на цю політику. Відповідно до цього деякі автори припускають, що необхідність карликових держав підтримувати дійсний суверенітет на території в деякій мірі ставиться під сумнів іншими державами, а також що ці країни не можуть підтримувати те, що у більших державах визначається як мінімальна необхідна «присутність» у міжнародній спільноті держав (членство в міжнародних організаціях, посольства в основних столицях тощо) через відсутність ресурсів. Наприклад, у 1920 році заява Ліхтенштейну на членство в Лізі Націй була відхилена через відсутність атрибутів суверенітету, а також відсутність армії. Однак, сьогодні ці традиційні параметри держави хоча й не є менш важливими, однак не є абсолютними у визначенні статусу держави. Як зазначає один спеціаліст: «Я твердо вважаю, що не розмір земельної ділянки або чисельність населення країни визначають її

значення та взаємодію зі світовою громадськістю, а її внесок у багатосторонню дипломатію та її досягнення»¹.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) також спробувала надати визначення малим та карликовим державам. У дослідженні, яке проводив Навчальний та дослідницький інститут Організації Об'єднаних Націй у 1971 році, наводилися вислови Генерального секретаря ООН, які були вжиті у 1966 році та визначали малі держави як «невеликі за площею, чисельністю населення, а також людськими та економічними ресурсами». Згідно з визначенням ООН, мала або карликова держава означає державу з населенням чисельністю один мільйон або менше. Хоча вираз «карликова держава» може бути сприйнятий посадовими особами країн як зневажливий, але насправді він вже прижився у науковій літературі та є загально вживаним. Ми розуміємо термін «карликова держава», як такий, що позначає країни з населенням менше 100 тисяч жителів. Однією з таких країн є Ліхтенштейн.

Незалежно від обраного визначення, суть держав з позначкою «мікро» позначатиме обмежені ресурси у зовнішній політиці та дипломатії. Через невеликий розмір карликові держави, як правило, характеризуються обмеженими природними ресурсами і менш масштабною економічною діяльністю, що стає на заваді діяльності уряду та громадським послугам. З цієї причини вони сприймаються як держави зі слабкими повноваженнями в галузі міжнародних відносин. Малі держави з обмеженими ресурсами вважають штаб-квартиру Організації Об'єднаних Націй важливим центром аналізу та синтезу інформації для своїх дипломатичних, економічних потреб та питань безпеки.

Ліхтенштейн вперше вирішив створити почесні консульства у 2004 році, а їх призначення почав у 2007-2009 роках, щоб заповнити певні представницькі прогалини у стратегії зовнішньої політики Ліхтенштейну.

На відміну від інших країн, де почесний консул виконує традиційні обов'язки, такі як видача віз та обслуговування громадян, у Ліхтенштейні п'ять нині працюючих почесних консулів взагалі не виконують традиційні посадові обов'язки. Консули Ліхтенштейну практикують далекосяжну публічну дипломатію, покращують імідж країни та поширюють просвітницьку роль, спрямовану на підвищення рівня знань про Ліхтенштейн у інших країнах. Тобто, вони демонструють країну як виробничий центр світового рівня, намагаються створити більш сприятливу картину своєї фінансової політики у контексті нападів на країну за низьке оподаткування, а також виступають в якості стратегічних зовнішньополітичних пунктів отримання та обробки інформації.

Реалізація дипломатії може стати дорогим задоволенням для малих держав – лише відкриття посольств у майже 200 країнах могли б значно збільшити витрати. На міжнародному рівні обмеження для більшості карликових та малих держав були настільки суворими, що багато з них взагалі не в змозі самостійно представляти свої інтереси. Це призвело до появи деяких помилкових засобів розширення встановлення зв'язку зі своїми представництвами за кордоном. Головною характеристикою карликових держав в галузі дипломатії є інтенсивне використання механізмів з метою не тільки мінімізувати витрати на підтримку представництв за кордоном, а і максимізувати прибуток.

Логічно було б знайти економічний засіб розширення дипломатичних можливостей для двостороннього співробітництва. Тут можна розглядати різні варіанти. Постійне представництво є першим та основним шляхом встановлення відносин між державами. Хоча, цей варіант може підійти більше великим країнам. У той час як

¹ Stringer Kevin D. Honorary Consuls in Small States Diplomacy: Trough Lichtenstein's Lens / Kevin D. Stringer // Discussion Papers in Diplomacy. — Issue 120. — Netherlands Institute of International Relations "Clingendael", 2011. — P. 4.

постійні посольства є незамінними у виконанні своїх основних функцій і в той час як обмежене, але селективне відкриття постійних представництв підходить також і малим державам, карликові держави, можливо, мають шукати альтернативи, враховуючи свої обмежені ресурси. Варіантом такого представництва може бути одностороннє представництво. Одностороннє представництво – це коли одна країна підтримує постійне представництво в іншій, але інша країна не має представництва у цій країні. Крім традиційного двостороннього представництва карликові держави можуть розглянути більш альтернативні та інноваційні шляхи розширення і встановлення діалогу з іншими країнами. Одним із шляхів є одночасне багатостороннє представництво. Це також називається паралельне представництво або крос-акредитація. Коли уряд застосовує цей метод, він відкриває одне посольство або призначає одного посла для двох або більше країн. Цей прийом часто використовується для підтримки двосторонніх відносин, не відкриваючи при цьому окремі посольства у кожній країні. Існує три варіанти використання такої моделі. Перший варіант – це коли посол одночасно призначається для двох або більше країн, в яких держава, що призначає, вже має фізичні дипломатичні представництва. Другий – посол і посольство країни одночасно призначаються для двох або більше країн, де держава, що призначає, не має представництва. Третій – посол (але не посольство) призначається для двох або більше країн. У таких випадках посол міг би очолювати посольство в третій країні або міг би працювати в Міністерстві закордонних справ країни проживання. У цьому випадку послы живуть в одній країні, а виїжджають до інших, якщо це необхідно. Це дозволяє країні мати повноцінні дипломатичні відносини з країною без постійного посла. Незважаючи на відносну економічність, метод одночасного багатостороннього представництва не часто застосовується карликовими державами.

Іншим методом, схожим на вищезазначений, є варіант, коли посол-нерезидент займається питаннями що виникають у країні призначення, перебуваючи у своїй країні. Цей метод можна удосконалити до створення невеликого посольства на чолі з тимчасовими повіреними у справах, при цьому посол проживатиме у своїй країні та виїжджатиме до призначеної країни кілька разів на рік. Поняття «посол з особливих доручень» або «спецпредставник» належать до понятійного апарату цього методу. У цьому випадку головою представництва є резидент своєї країни, акредитований у декількох державах за кордоном.

Одним з інноваційних підходів, що був запропонований науковцями, є створення віртуальних посольств і консульств для підтримки карликовими державами двосторонніх відносин.

Цікаво, що навіть така потужна держава як США впроваджує віртуальні представництва, хоча і з перемінним успіхом. Деякі країни використовують невеликі торгові та туристичні служби замість офіційного дипломатичного представництва в регіонах, що представляють економічний інтерес. Нарешті, кількість консулів, безумовно почесних, розглядається в якості інноваційного рішення щодо питання представництва. Призначення почесних консулів є результатом обмежень, з якими стикаються малі держави в міжнародних відносинах і зовнішній політиці.

Цей останній підхід є одним з найбільш ефективних засобів, до якого карликові держави можуть вдатися, щоб розширити свою міжнародну діяльність. Відмінність функцій дипломатичних та консульських представництв у якійсь мірі полягає в змінній практиці. Іноді дуже важко відокремити суто комерційні інтереси держави від політичних або навіть стратегічних питань.

Ліхтенштейн загалом має п'ять форпостів для розширення двостороннього представництва і досягнення деяких з вищезгаданих цілей зовнішньої політики (два

почесних консульства в Німеччині: Франкфурті та Мюнхені, а також три почесних консульства в США: Маконі, Лос-Анджелесі та Портленді).

Перше почесне консульство Ліхтенштейну було відкрите лише в 2007 році в Сполучених Штатах, а нові створювались протягом 2010 року. Роль, функції та взаємовідносини цих консульств, їх голів і ключових зацікавлених сторін продовжують розвиватися.

У Сполучених Штатах функції почесного консульства охоплюють чотири основні напрямки діяльності. Консули в середньому витрачають близько 900-1000 годин на рік на втілення в життя питань дипломатичної діяльності та на відрядження. Їх обов'язки включають в себе:

- Доступність та зв'язки з громадськістю: бути доступним протягом усього дня або протягом декількох годин в день, щоб займатися справами та питаннями, що стосуються Ліхтенштейну. Для цього необхідно відправляти електронні листи, відповідати на дзвінки, переглядати листи та інші документи та надсилати інформаційні матеріали.

- Надання інформації про Ліхтенштейн: проводити лекції та показувати презентації в школах, громадських організаціях, в культурних центрах, а також відвідувати університети, щоб розширити загальні знання про Ліхтенштейн.

- Представництво: участь у проведенні нарад консульського корпусу, відвідування важливих подій та участь у внутрішній діяльності; проведення урядових заходів на всіх рівнях – національному, державному та місцевому; проведення як урядових так і неурядових прийомів. Багато часу витрачається на подорож до місця проведення подій і заходів, які можуть відбуватися 2-3 рази на тиждень, а з ночівлею – один або два рази на місяць. Консульський корпус є важливою базою для проведення будь-якої діяльності.

Демонстрація результатів ефективної діяльності почесних консулів Ліхтенштейну відбулася в Джорджії 26 лютого 2009 року, коли Сенат штату Джорджія прийняв дві окремі резолюції, в яких високо оцінював Князівство Ліхтенштейн за його роботу в сфері консульських відносин і оцінюючи діяльність доктора Брюса С. Аллена як почесного консула Князівства Ліхтенштейн на Півдні та Південному Сході США, якого було призначено на довічний термін. Консул Аллен потім звернувся до Сенату штату Джорджія для обговорення численних досягнень Ліхтенштейну, а також для того, щоб повідомити, що саме Джорджія стала першим місцем призначення першого почесного консула в історії Ліхтенштейну¹. Ця промова була невеликим вступом для подальшого розгляду питань на суб-національному рівні, коли 17 березня 2009 року Посол Ліхтенштейну Клаудія Фрайтш звернулася до Палати представників Джорджії в рамках програми Ліхтенштейну з розширення обізнаності про Ліхтенштейн на території США, а також активізації співпраці з американським народом в різних регіонах.

Оскільки Ліхтенштейн міг призначити тільки обмежену кількість почесних консулів, то він почав з найбільших американських економічних та регіональних центрів.

На думку посла Ліхтенштейну, почесні консульства, що знаходяться у США, відіграють ключову роль в стратегії дипломатичного розвитку країни. Зокрема, існує необхідність представити Ліхтенштейн як багатогранний центр економіки та бізнесу. Всупереч поширеній думці, обробна промисловість робить найбільший вклад в економіку Ліхтенштейну, а вже потім фінансові послуги. Щодо сприйняття Ліхтенштейну як фінансового центру, то почесні консули зобов'язані інформувати громадськість про останні реформи в секторі фінансових послуг Ліхтенштейну в тому числі про багатосторонні угоди та про боротьбу з фінансовими злочинами. Почесні

¹ Stringer Kevin D. Honorary Consuls in Small States Diplomacy: Trough Lichtenstein's Lens / Kevin D. Stringer // Discussion Papers in Diplomacy / Netherlands Institute of International Relations "Clingendael", 2011. — Issue 120. — P. 28.

консули в США зосереджуються на просуванні іміджевої реклами, тобто проводять лекції та презентації; відповідають на питання для інформаційних матеріалів і є активними членами місцевого консульського корпусу.

У Сполучених Штатах почесні консули щороку представляють докладний звіт про діяльність. Вони також мають регулярно взаємодіяти з Посольством (один-два рази на тиждень). Посол і почесні консули обговорюють питання відносин з громадськістю, публічну дипломатію, культуру, туризм, прямі іноземні інвестиції, а також існуючі або плановані заходи, що стосуються досягнень Ліхтенштейну.

У Німеччині почесні консульства Ліхтенштейну з'явилися зовсім недавно, і в той же час вони мають сильний громадський вплив та відіграють важливу роль, як і їх американські колеги, але їх діяльність трохи відрізняється. Ця різниця в основному пов'язана з необхідністю проведення кризових переговорів з метою врегулювання суперечок щодо податків між урядами двох країн. Як зазначив почесний консул доктор Крістіан Вайгель: «Моє завдання полягає в розширенні обізнаності про Ліхтенштейн поза питання податкової суперечки». Разом зі своїм колегою Крістіаном Ратьеном вони сприяють досягненню цієї мети шляхом впливу на внутрішні дебати щодо питання високих податків vs. права громадян на недоторканність приватного життя й на використання послуг зарубіжних фінансових центрів на власний розсуд, не вказуючи на менших сусідів¹. Вони також намагалися підкреслити позицію Ліхтенштейну як доброго сусіда, що надає можливості для торгівлі, туризму та інвестицій. Як прокоментував Вайгель: «Ми хочемо показати людям Баварії, що просто необхідно поїхати до цієї країни і що кожен південний німець повинен її відвідати, принаймні один раз у своєму житті».

З наявністю почесних консулів Ліхтенштейн, здається, має досить непоганий корпоративний підхід у сфері міжнародних відносин. Цей «фірмовий» підхід передбачає введення інновацій шляхом розширення параметрів класичної консульської установи за межі видачі віз та обслуговування громадян; зосередження уваги на брендингу та публічній дипломатії, щоб створити імідж та ефект впізнавання для Ліхтенштейну; проникнення в стратегічні регіони, при цьому переміщуючи національний капітал; і визначення дипломатичної ключової та не ключової компетенції.

Наявність у Ліхтенштейна почесних консулів демонструє інноваційний підхід і можливу гнучкість, властиву даній організації. Розширення дипломатичних зв'язків служить декільком цілям. Цей метод ефективно впливає на розвиток дипломатії, розширює можливості публічної дипломатії, покращує імідж, з мінімальним ризиком та витратами.

Консульська модель Ліхтенштейну також являє собою важливий механізм в рамках загальної публічної дипломатії та стратегії брендингу. Починаючи з 2002 року, Ліхтенштейн змінив свій національний імідж шляхом встановлення інтегрованих суспільних відносин, дипломатії та брендингової кампанії. Крім модернізації інтернет-сайту уряду на привабливе джерело інформації з усіх питань (від фінансів до туризму), спілкування з журналістами та представниками громадської думки та проведення консультацій для створення бренду Ліхтенштейну, князівство використовувало класичну дипломатію. Невелика дипломатична служба, яка історично обмежена посольствами в Берні та Відні, була розширена до восьми іноземних представництв, у тому числі в міжнародних центрах, таких як Брюссель, Берлін, Нью-Йорк і Вашингтон.

Ліхтенштейн виходить за рамки створення та використання бренду, «використовуючи» своїх почесних консулів для проведення публічної дипломатії. Не

¹ Stringer Kevin D. Honorary Consuls in Small States Diplomacy: Trough Lichtenstein's Lens / Kevin D. Stringer // Discussion Papers in Diplomacy / Netherlands Institute of International Relations "Clingendael", 2011. — Issue 120. — P. 31.

зважаючи на те, що не існує повноцінного визначення терміну публічної дипломатії, вона включає в себе заходи в галузі інформації, освіти та культури з метою впливу на іноземний уряд. Коротке визначення терміну дається Полом Шарпом, який описує її, як «процес, за допомогою якого прями відносини з людьми в країні встановлюються для просування інтересу і розширення значення тих, кого представляють». Публічна дипломатія призначена для іноземної громадськості, і її можна розглядати як симптом підвищення рівня м'якої сили в міжнародних відносинах. Як маленькі, так і великі країни в останні роки проявили великий інтерес до публічної дипломатії.

Грунтуючись на ролі публічної дипломатії, по суті, почесні консули Ліхтенштейну є регіонально-орієнтованими суб-національними послами.

Можливо, Роберт Кеохейн був правий, коли сказав, що: «Якщо ліліпути можуть зв'язати Гуллівера, або примусити його битися за них, їх треба роздивитися так само ретельно, як і гіганта»¹. Ліхтенштейн є наявним прикладом цього афоризму через використання князівством почесного консульства – універсальної і економічно ефективної дипломатичної установи, чия діяльність знаходиться за межами традиційних функцій консульств, таких як: видача віз та обслуговування громадян.

Ця модель має як сильні, так і слабкі сторони. З позитивного боку це збільшує кількість з мінімальними витратами ресурсів, надає регіонам більшу роль у великих і важливих двосторонніх дипломатичних відносинах і використовує місцеві і регіональні мережі. З іншого боку, масштаби не досить великі, оскільки існує лише 27 закордонних представництв, отже Ліхтенштейн володіє обмеженими можливостями контролю за діяльністю великої кількості почесних консулів. Підбір персоналу має вирішальне значення і являє собою великий ризик. Нарешті, дати оцінку успіху в галузі публічної дипломатії також дуже важко.

З інноваційної точки зору уряд Ліхтенштейну відкрив почесні консульства і надав їм повноваження в рамках публічної дипломатії та стратегії брендингу.

Таким чином, розглянувши вищезазначені питання, можна зробити наступні висновки.

По-перше, вплив глобалізації змінив уявлення про традиційні характеристики держав, їх роль в регіоні та світі в цілому.

По-друге, для реалізації своїх зовнішньополітичних завдань малі держави все більше запроваджують у дипломатичну практику використання почесних консульських установ, які не потребують фінансових витрат з боку держави, а згідно Віденської конвенції про консульські зносини 1963 року всі витрати покладаються на почесного консула.

По-третє, малі держави використовують почесні консульства для реалізації питань публічної дипломатії та стратегій брендингу, поширюючи таким чином інформацію про себе, залучаючи інвесторів, туристів тощо.

По-четверте, з огляду використання почесних консульств малими державами постає питання ретельного відбору консульських посадових осіб та моніторингу ефективності їх діяльності.

Список використаної літератури

1. Балабанов К. В. Інститут почесних (нештатних) консулів / К. В. Балабанов М. В. Трофименко, // Актуальні проблеми міжнародних відносин. - 2012. — Вип. 105(1). — С. 9—14 ; Balabanov K. V. Instytut pochesnykh (neshtatnykh) konsuliv / K. V. Balabanov M. V. Trofymenko, // Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn. - 2012. — Vyp. 105(1). — S. 9—14

¹ Stringer Kevin D. Honorary Consuls in Small States Diplomacy: Trough Lichtenstein's Lens / Kevin D. Stringer // Discussion Papers in Diplomacy / Netherlands Institute of International Relations "Clingendael", 2011. — Issue 120. — P. 37.

2. Трофименко М. В. Дипломатична та консульська служба : підручник для студентів ВНЗ / М. В. Трофименко, К. В. Балабанов. — Донецьк : Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2013. — 432 с. ; Trofymenko M. V. Dyplomatychna ta konsul'ska sluzhba : pidruchnyk dlia studentiv VNZ / M. V. Trofymenko, K. V. Balabanov. — Donetsk : Vyd-vo «Noulidzh» (donetske viddilennia), 2013. — 432 s.

3. Batora J.. Public Diplomacy in Small and Medium-Sized States: Norway and Canada / J. Batora // Discussion Papers in Diplomacy. - 2005. — Issue 97. - 26 p.

4. Mohamed Ali Naseer. The Diplomacy of Micro-States / Ali Naseer Mohamed // Discussion Papers in Diplomacy. - Issue 78. - 37 p.

5. Stringer K. D. Honorary Consuls in Small States Diplomacy: Trough Lichtenstein's Lens / K. D. Stringer // Discussion Papers in Diplomacy. - 2011. - Issue 120. - 38 p.

Стаття надійшла до редакції 17.09.2016 р.

M. Trofymenko

SMALL STATE DIPLOMACY

Globalization imposes its critical influence on various activities of state by transforming traditional notions of power of the country, its economic and military potential, political influence etc. Today, a country which is considered to be small in terms of geography, population, and natural resources may gain a big share of influence and turn into the financial and banking services center, a high tech production center etc . Small states can be defined in a number of ways, however there is always a place for ambiguousness and controversy among scholars in regard to the classification. Some of them define small states as actors with limited abilities and influence. Others use the following criteria in order to define state: population, territory, GNP, GDP and elements of military and economic potential of state. The problem is where to draw the line between the small and medium size states as except for the notions of a “small state” and a “medium-sized state” there also exists a notion of a “micro-state

The papers on micro-states study seem to merely stick around the issues of sovereignty and action capacity, i.e. how the dependence on other states in developing and conducting policy influence this policy. Regarding it, some authors think that the need among the small states to maintain its active sovereignty is in some way questioned by other states and small states cannot maintain what larger states call minimum required “presence” in the international society of states (membership in international organizations, embassies in key capitals) due to the lack of resources. For example, in 1920 Lichtenstein's application for the membership in the League of Nations was denied due to the lack of army and the attributes of sovereignty. Today these traditional parameters, though remain important, still are not ultimate or obligatory in determining the status of any state. As one practitioner noted: “I firmly believe that it is not the land size or the number of citizens of a country that determines its value and interaction with world society, but its contribution to the public diplomacy and its achievements”. [1]

The United Nations (UN) has also attempted to determine small and micro-states. The research conducted by the United Nations Institute for Training and Research in 1971 quoted the UN Secretary-General sayings from 1966 when he determined small states as “entities which are exceptionally small in area, population, human, and economic resources”. According to the UN definition, small state or micro-state is a state with the population of less than 100,000 citizens. Lichtenstein is one of them. Finally, the number of consuls, surely honorary ones, is seen as an innovative decision in matters of representation. Honorary consuls' appointment is the result of the limitations, which small states face in international relations and foreign policy.

This approach is one the most efficient ones. It can be used by micro-states to expand its international activities. The cleavage between the functions of diplomatic and consular

representations in some way lies in different practices. Sometimes it's difficult to distinguish basically commercial interests of states from political or even strategic issues.

The article draws the following conclusion.

First, the influence of globalization has changed the notion of traditional parameters of state, their role within the region and in the world as a whole.

Second, in order to achieve its foreign policy goals small states introduce honorary consulates more actively into the diplomatic practice as they do not require governmental spendings and according to the Vienna Convention on Consular Relations of 1963, all the spendings are the responsibility of the honorary consul.

Third, small states use honorary consulates to implement the issues of public diplomacy and the strategy of branding through which they disseminate the information about themselves, attracting investors, tourists, etc.

Fourth, the use of honorary consulates by small states brings up the issues of thorough selection of consulate officials and the monitoring of the effectiveness of their efforts.

Key words: *small state, public diplomacy, honorary consulate, globalization, embassy, brand, branding.*

УДК 323.2:[061.2:336](043.5)

N. Khoma

REVOLUTIONARY CROWD-SOURCING AND CROWD-FUNDING PRACTICES OF SOCIAL POLITICAL ACTIVISM (BASED ON UKRAINE'S EXAMPLE OF 2014–2016)

The article analyzes the experience of Ukraine in the use of social and political crowd-sourcing and crowd-funding. These technologies are studied in the time period of 2013-2016 on the example of their application for the Revolution of Dignity and maintaining the country's defensive capacity in the course of the undeclared hybrid war with Russia. It is emphasized that it is through public initiatives that the vector of the state to its democratization and Euro-Atlantic cooperation has been modified.

Social political crowd-sourcing and crowd-funding, unlike their business counterparts are characterized by a high motivational component, they are not intended to gain material benefits. Surely, among the public and political projects there are those that involve certain (usually symbolic) reward, however social (non-cash) practices prevail. In the Ukrainian format the vast majority of crowd-sourcing or crowd-funding socio-political projects imply absence of any material motivational incentives, while intangible reward is widely used, such as a public mention of the donor, etc. Many of the problems of the recent troubled years were solved by the Ukrainians using the two new methods – collective generation of ideas and their co-financing. This short but highly efficient experience requires a further study.

Key words: *social and political activism, crowd-sourcing, crowd-funding, Revolution of Dignity.*

In 2013–2016 Ukraine faced numerous challenges caused by cruel coercion of Ukraine to Eurasian integration under Russian auspices and blocking Kiev's movement toward European and Euro-Atlantic cooperation. The revolution of dignity and further developments in the Crimea and Donbas were a response to the Russian expansionist policy in the post-Soviet area. The Russian armed aggression against Ukraine has been going on for three years; it is the third year of Ukraine's anti-terrorist operation in the Donbas. It has become a real challenge for a

nation with a weakened, understrength and obsolete army, without the necessary resources to withstand the aggressor country. The crucial role in the fight for the future of Ukraine, in our opinion, at this critical time has been played by the activist public, which has undertaken many organizational functions to determine the future development of the nation, enhancing the country's defensive capacity and supporting those affected by the conflict (participants in the antiterrorist operation, internally displaced persons, families of soldiers killed in action and others).

The task of the research is to reveal the role and formats of Ukrainian public participation in organization of the protests, waging the struggle against those blocking Ukraine's movement toward European Community and her independence in decision making concerning the vector of the nation's development, violating her territorial integrity and sovereignty. This task will be fulfilled by analyzing the two innovative practices and techniques, used by the Ukrainians, i.e. crowd-sourcing and crowd-funding.

Crowd-sourcing and crowd-funding are relatively new technologies of fulfilling a task by public means. These collective initiative practices, brought about by the third millennium, were launched by the business in order to create and promote innovative products. But very soon the potential crowd-sourcing and crowd-funding practices were admitted and applied in politics and the public life. Today we can witness the appearance of an independent type of crowd-sourcing and crowd-funding – the social political one.

We believe that such generic name as «social political» (not just «political») is more correct for an analysis of social practices that are the subject of our study (revolutionary and military) because: crowd-sourcing as «the collective wisdom» represents the interest of a community of people sharing the same views in solving specific problems; crowd-funding as co-financing reflects the materialized willingness of the community to act in the common interests to implement public social and political projects.

Social political crowd-sourcing and crowd-funding belong to those modern occupational technologies which underline a free exchange of resources (ideas, finance) between the participants interconnected through horizontal network links. In our opinion, the leading trend nowadays is revitalization of social and political discourse through its virtualization due to the latest information and communication technologies, while crowd-sourcing and crowd-funding underline this trend. Crowd-sourcing and crowd-funding are the formats of interaction, with which the public interest is realized. Such network forms of interaction are the embodiment of modern philosophy of collaboration and solidarity.

Social political crowd-sourcing and crowd-funding, unlike their business counterparts are characterized by a high motivational component, they are not intended to gain material benefits. Surely, among the public and political projects there are those that involve certain (usually symbolic) reward, however social (non-cash) practices prevail. In the Ukrainian format the vast majority of crowd-sourcing or crowd-funding socio-political projects imply absence of any material motivational incentives, while intangible reward is widely used, such as a public mention of the donor, etc. Many of the problems of the recent troubled years were solved by the Ukrainians using the two new methods – collective generation of ideas and their co-financing. This short but highly efficient experience requires a further study.

The revolutionary (protest) movement is one of the best examples of the simultaneous combination of crowd-sourcing (as a collective popular initiative) and crowd-funding (as popular funding). Let us note that crowd-funding and crowd-sourcing as techniques to achieve collective goals are themselves a kind of revolution in the organizational approach to fulfilling the task. And these «revolutionary» (or more correctly «innovative») techniques are quite appropriate to achieve the objectives of protest movements against the regime.

The revolutionary crowd-funding and crowd-sourcing, unlike other (i.e., peaceful, non-protest) varieties of these technologies have a number of specific features, especially when it

comes to their use under anti-democratic regimes which the people's energy is intended to change. Because of the repressive character of the government, the people's creative formats can not have an open, public form. For example, the classical method of raising funds by crowd-funding is: among Internet users; on special crowd-funding platforms; as money transfers and not as any other material or immaterial assistance. However, in our opinion, in the case of protests aimed at overthrowing the regime, the government will try to quickly cut off the channels of revenue and technologically counteract the opposition on the Internet. Therefore, even though it does not comply with the theory of crowd-funding, we regard all formats of micro-investing as the revolutionary crowd-funding.

In the revolutionary (protest) crowd-funding those small investments by a large number of people to support a public project can have, in our opinion, not only financial characteristics. According to I. Kosulia, the concept of crowd-sourcing combines the activities, such as «brainstorming», volunteering, charity, etc.» [2, p. 268]. In this context, we agree with the definition of political crowd-funding by A. Sokolov: «collecting funds for various political projects» [3, p. 33]; the nature of these tools is rightly not specified by the researcher, probably due to their diverse nature. We agree that the definition of the essence of «tools» is inappropriate in this situation, they can take a variety of forms – both materialized (e.g. mobile phones prepaid cards, heating equipment, tents, fuel, medicines, etc.), and conditionally materialized (e.g. removal of the password to private or corporate wi-fi near the places of protest that will allow the protesters broader communication capabilities, donating blood to save the wounded, transporting heating equipment for the protesters, etc.).

The Ukrainian experience has demonstrated that nowadays mass movements can raise funds domestically even without external funding sources, though foreign support (e.g. diasporas and the public sector of other countries) can be a tangible addition to the budget of the revolution. The government cannot completely control the process of accumulation of finance by the protesters, because the financial system is generally apolitical.

Nowadays it is possible to collect the required amount through e-money systems, coordinating the process through social networks. Both the former and the latter operate beyond the government control (though non-democratic states are trying to bar this format). Therefore, both the citizens of the country and people from abroad, members of the diaspora and the like, can support any social and political action. Thus, the area of financial support is greatly expanded. For example, today about 15 million Ukrainian and their descendants live outside Ukraine. Such basis for crowd-funding can accumulate a huge capital.

In our opinion, the use of crowd-sourcing and crowd-funding opportunities for support of the protests in Ukraine has undergone at least two evolutionary stages. The first stage is connected with the events of the «Orange Revolution» of 2004. Then crowd-funding was largely the transfer of money, clothes, food and the like for the needs of the Maidan. The then President of Ukraine Viktor Yushchenko said about «millions of creditors», answering questions on the financing of the Maidan in 2004: «I think, millions. Millions of people» [4]. At the same time, crowd-sourcing as association, coordination of participants was poor, as the global social networks were not developed sufficiently: the number of Facebook users among the Ukrainians was very low (created in February 2004), and Twitter as a platform did not exist at all (created in 2006).

Thus, the method of social organization and communication in 2004 was fundamentally different from the subsequent revolution of 2013–2014. During the «Orange Revolution» the number of regular Internet users was relatively small, about 4 million people. However, even in 2004, the online media provided the most accurate and most expeditious information, the feeble online community formed «night patrols» of citizens who watched the polling stations, and shadowed the police vehicle movements through publications on forums.

However, during the second stage of evolution of crowd-sourcing and crowd-funding practices in Ukraine (Revolution of Dignity, 2013–2014) due to the advanced information and communication technologies (the number of regular Internet users in 2014 increased to almost 19 million people) the online communication offered new ways to enhance public and mobilize their capital. Crowd-funding as a mechanism has been known in this period in Ukraine, national crowd-funding platforms existed already, but we recorded only isolated instances of using these platforms for revolutionary (protest) tasks; resource mobilization avoided these specialized platforms. Instead, we note the rapid evolution of crowd-sourcing practices as a result of the rapid expansion of Internet communication.

Therefore, comparing the two Ukrainian revolution as two evolutionary stages of crowd-sourcing and crowd-funding practices in the protest movement, we can state: 1) the revolutionary crowd-sourcing developed indeed, suggesting many new formats; 2) the revolutionary crowd-funding, because of its opposition, anti-government orientation which despite the relatively apolitical character of the financial system makes it impossible to collect funds openly without the threat of losing contributions, has retained the virtually unchanged format, i.e., was not consolidated in the form of specialized crowd-funding platforms.

The Revolution of Dignity, in our opinion, can be analyzed as an expression of social and political crowd-sourcing and crowd-funding of the Ukrainians, their collective energy. This is expressed by one of the revolutionary symbols and messages – a drop – with the words «I am a drop in the ocean, which will change the Ukraine». The drop falling into the blue and yellow ocean has become a symbol of the protest (along with the barricades, burning tires, etc.). We understand this drop as a symbol of small individual contributions – financial, organizational, intellectual, etc. – in a joint state-building cause. The revolutionary (protest) crowd-sourcing and crowd-funding is based on the belief that one thing the government fears is a people united for a common purpose.

In order to organize a long-term protest a material and financial support is necessary. It is difficult to calculate «a day on the Euro-Maidan» in financial and material terms, but reports were voiced of not less than 300 thousand UAH/day – to feed the activists, rent the stage and the House of Trade Unions, transport costs, communications, medicine and so on. After the start of the bloody confrontations these needs increased dramatically. Their provision was possible due to the collective energy of the participants of the Revolution of Dignity, manifested in many formats of socio-political crowd-funding. Let us analyze the major ones.

1. Financial revolutionary crowd-funding proper – a direct cash assistance to satisfy the needs of the Maidan. Since the government at the time of the Euro-Maidan tracked and blocked the card accounts of activists, they were often changed. It was necessary to provide continuous information about the change of bank details. Also collection of cash among the public of the cities was organized. An example is the initiative of the public organization «Kyiv residents for the reform», which launched in the domestic crowd-funding platform «The Great Idea» the campaign «Warm and feed Maidan» (<https://biggggidea.com/project/385/>) to raise funds to support protesters. Specifically within this campaign efforts of 1060 benefactors brought nearly 262 thousand UAH. Let us note that according to the crowd-funding rules, funds are provided only after they have been collected within a certain time period, but in the time of emergency the administration of the «The Great Idea» made the conditions of the project flexible, i.e. daily transfers of cash receipts.

However, it should be noted that not every crowd-funding initiative during the Euro-Maidan was successful. For example, the campaign «Voice of the Street at the Euro-Maidan» (<https://biggggidea.com/project/383/>) failed (only 24 benefactors supported the project with the amount of 2,725 UAH). We assume that the former project («Warm and feed Maidan») was supported, because it was about the food, medicines, and the latter, extremely significant but

not vital, was about information support of the Maidan (filming video addresses of citizens in the global community in different languages and their translation).

2. Material (logistical) revolutionary crowd-funding – provision of housing for Maidan participants (for example, Kiev citizens letting their apartments to protesters to have a rest); transport support (e.g. transportation of the participants to (from) Kyiv and within the city, evacuation of the wounded from the capital, because after 19.01.2014 when turning to Kyiv hospitals the victims were often kidnapped); collecting food, clothes, protection means, medicines; lending wi-fi from homes or offices located in the vicinity of the protests – by removing the password to private (corporate) networks.

3. Media crowd-funding – for example, during Euro-Maidan nearly 4,000 benefactors gathered 1,243,381 UAH by crowd-funding through the «Great Idea» site to support the multimedia project «Public television». At the same time «Public Radio» was created; for its operation the Ukrainians collected nearly 200 thousand UAH. Another large-scale project in the media industry in 2013 was implemented through crowd-funding – «Vavylon'13», a set of Ukrainian short films that tell of the civic protests in Ukraine and further developments in different languages to deliver the essence of the events in Ukraine to the foreign public. 31 thousand 650 UAH were raised by more than a hundred benefactors.

Let us single out the types of revolutionary social and political crowd-sourcing [1, p. 146–148].

1. Coordination crowd-sourcing (establishing various «hot lines» (IP-telephony) such as «Housing for Maidan» and «Euro-Hostel» services or KyivHost group at the Facebook and so on. That is, organizational support of housing provision (mentioned when describing the material format crowd-funding (free housing), but in terms of organization we are dealing precisely with crowd-sourcing of the organizers of this communication). Coordination crowd-sourcing was used to find missing people, lost documents and belongings of the protesters, monitoring the persecution of activists, the movement of security forces and their equipment, providing certain provisions and means of heating, disinfecting places of mass gatherings, etc., coordination of numerous groups of self-defense.

2. Consulting crowd-sourcing, i. e. organization of social and psychological services directly in situ and online; legal counselling and representation of protest participants at courts.

3. Information and communication crowd-sourcing, i.e. stream broadcasts and organization of online TV: <http://euro-online.kiev.ua>, <http://dozor.tv>, www.Hromadske.TV, www.spilno.tv, AronetsLIVE, GromTV, «Public radio» and so on. This was also organization of offline street actions using the site www.diyaty.org, initiating international anti-government online petitions, recording the events (photos, video) for international agencies. An important manifestation of this type of crowd-sourcing was the organization of an international information support for international mass media, translating news for international media. Communities like «Euro-Maidan SOS», «Euro-Maidan» were news aggregators. The same type of crowd-sourcing includes hash-tagging of information, organization of virtual flash mobs and tweeter storms and so on. This also can include the creation of interactive online maps at the public opposition self-support site Galas.org.ua, which could report an emergency, ask for help, find prisoners and wounded, offer assistance. Site visitors put a mark on the interactive map of Kyiv, tagging the events.

4. Security crowd-sourcing, manifested primarily in the voluntary grouping of townspeople to patrol the city quarters by self-defence detachments, because in order to counter the street protests the Yanukovich regime used criminals (the so-called «titushky»). After the «Nights of wrath» (seizure of administrative buildings that embodied the regime in the cities of Lviv, Ternopil, Lutsk on the night of 19.02.2014), those who were conscious of the threat of anarchy organized themselves through social networks to ensure the public order in their cities: the temporary self-defence detachments replaced the police and effectively ensured

the public order. Also, after the pogroms, the volunteers organized volunteer actions to clean the cities. All the actions were aimed at preventing riots, wherefore thousands of volunteers were organized in foot, automobile and bicycle patrols. An important role in the coordination of human resources in these spontaneous dynamic processes was played by social networks as coordinating centers.

5. Cyber-crowd-sourcing, when online communities (such as «Cybercompany» on the Facebook) were created that thoroughly used computer networks for political purposes (a kind of hacktivism): a) counteracting «ITtushky»¹ who hacked the sites and accounts, blogs, e-mail of the opposition in social networks; b) preventing attacks on mobile phone numbers of Maidan hot lines; c) blocking sites and account of bots and Ukrainophobes in social networks that clogged hashtag # euromaidan stream, misinforming the public and spreading lies. Even a simple click «report for spam» was also a manifestation of social and political crowd-sourcing.

6. Artistic crowd-sourcing, a collective creativity that illustrated and occasionally formed the agenda of the Maidan. In the spirit of the «culture of non-violence», it was manifested as a versatile energy: painting ornaments on helmets, pianists before police cordons and on the barricades, the revolutionary installations and street art, literary reading, «Open University», a library and lecture hall in the «Ukrainian House», posters, stickers, cartoons, etc.

The Ukrainian crowd-funding and crowd-sourcing of 2014–2016 by its scale has become an unprecedented manifestation of public self-organization. The crisis in the country and external influences have jeopardized the existence of Ukraine as a sovereign state, which was seen by citizens as a personal challenge, a threat to their identity. The patriotic enthusiasm in the society resulted in a large number of creative initiatives.

The recent three years have witnessed a sharp increase of Ukrainian public activism, including such advanced formats as social and political crowd-sourcing and crowd-funding. Flexible forms of public activity in practice were the most productive, for bypassing bureaucratic red tape in such extraordinary circumstances saves time and lives. In Ukraine crowd-funding and crowd-sourcing have become the operational mechanisms that helped the public to take on the solution of vital problems of the army and internally displaced persons along with the government, or even ahead of it.

Nowadays, an image of Ukrainian society with an unprecedented self-organization and solidarity has been formed in the world. On the one hand, it is a society with numerous differences, but due to the collective idea it is becoming a cohesive community.

References

1. Голка В. Є. Громадсько-політичний краудсорсинг і краудфандинг як новітні форми політичного активізму : дис. ...канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Валерія Євгенівна Голка; Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського. – Одеса, 2016. – 225 с. ; Holka V. Ye. Hromadsko-politychnyi kraudsorsynh i kraudfandynh yak novitni formy politychnoho aktyvizmu : dys. ...kand. polit. nauk : spets. 23.00.02 / Valeriia Yevhenivna Holka; Pivdennoukrainskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni K. D. Ushynskoho. – Odesa, 2016. – 225 s.

¹ ITtushky – a political neologism that emerged during the Revolution of Dignity to describe hackers, hacking sites and accounts of the opposition in social networks or clogged them with misinformation. The word is formed by merging the words IT (Information Technology) and purely Ukrainian coined slang «titushky» – young people of strong build, often athletes who were paid to illegally prevent the constitutional manifestations of organized civil resistance. Note that the word «titushky» and «EuroMaidan» in 2013 led the ranking of the most popular words in Ukraine.

2. Косуля І. Ю. Краудсорсинг та краудфандинг: нові поняття чи нові феномени / І. Ю. Косуля // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. – 2014. – Вип. 20. – С. 267–271 ; Kosulia I. Yu. Kraudsorsynh ta kraudfandyh: novi poniattia chy novi fenomeny / I. Yu. Kosulia // *Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiologichnoho analizu suchasnoho suspilstva*. – 2014. – Vyp. 20. – S. 267–271.

3. Соколов А. В. Особенности возникновения политического краудфандинга в российской политической практике / А. В. Соколов // *Вестник Российского университета дружбы народов. Сер. : Политология*. – 2014. – № 2. – С. 31–38 ; Sokolov A. V. Osobennosti vznikoveniya politicheskogo kraudfandinga v rossiyskoy politicheskoy praktike / A. V. Sokolov // *Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Ser. : Politologiya*. – 2014. – № 2. – S. 31–38.

4. Ющенко В. Інтерв'ю Бі-Бі-Сі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2005/10/printable/051016_yushchenko_ie_bbc_full.shtml ; Yushchenko V. Interviu Bi-Bi-Ci [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : http://www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2005/10/printable/051016_yushchenko_ie_bbc_full.shtml

Стаття надійшла до редакції: 10.10.2016 р.

Н. Хома

РЕВОЛЮЦІЙНІ КРАУДСОРСИНГОВО-КРАУДФАНДИНГОВІ ПРАКТИКИ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО АКТИВІЗМУ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ 2014– 2016 РОКІВ)

У статті аналізується досвід України у застосуванні ресурсу громадсько-політичного краудсорсингу та краудфандингу. Ці технології вивчаються на часовому проміжку 2013–2016 років на прикладі їх застосування для організації Революції Гідності. Підкреслюється, що саме завдяки громадським ініціативам було змінено вектор розвитку держави до її демократизації та євроатлантичної співпраці.

Автор відносить краудсорсинг і краудфандинг до числа новітніх діяльнських технологій, у яких на передній план виходить вільний обмін ресурсами (ідеями, фінансами) між учасниками, пов'язаними горизонтальними мережевими зв'язками. Провідним трендом сучасності визначено активізацію соціально-політичного дискурсу шляхом його віртуалізації завдяки новітнім інформаційно-комунікативним технологіям, а краудсорсинг і краудфандинг увиразнюють цю тенденцію. Краудсорсинг і краудфандинг розглянено як формати взаємодії, у яких реалізує себе суспільний (публічний) інтерес. Такі мережеві форми взаємодії визначено як уособлення новітньої філософії солідарності.

Підкреслюється, що революційний краудсорсинг і краудфандинг, як різновид політичного, на відміну від бізнес-аналогів, характеризується високою мотиваційною компонентою і не спрямований на очікування матеріалізованої вигоди. Революційна (протестна) сфера визначена автором як один із найяскравіший зразків одночасного поєднання і краудсорсингу (як колективної народної ініціативи), і краудфандингу (як народного фінансування).

Автор вказує, що в Україні застосування можливостей краудфандингу та краудсорсингу для підтримки проведення протестних акцій має два етапи еволюції. На першому етапі (Помаранчева революція, 2004) краудфандинг мав в основному формат передачі для потреб Майдану грошей, одягу, харчів і под., а краудсорсинг як об'єднання, координація зусиль учасників був (порівняно з наступним етапом) слабким через тогочасну ще недостатню розвиненість глобальних соціальних мереж. Другий етап (Революція Гідності, 2013–2014) був стрибком у еволюції краудсорсингу та краудфандингу, адже завдяки інформаційно-комунікаційному прогресу онлайн

комунікація запропонувала новітні способи як активізації громадськості, так і мобілізацію їх капіталу.

Ключові слова: *громадсько-політичний активізм, краудсорсинг, краудфандинг, Революція Гідності.*

УДК 327.7:324(410)

І.М. Червінка

НАСЛІДКИ BREXIT ДЛЯ ШОТЛАНДІЇ ТА ЇЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ЄС

У статті проаналізовано результати референдуму щодо виходу Великобританії з ЄС та позицію Шотландії в даному контексті. Вивчено можливі варіанти реалізації євроінтеграційних прагнень Шотландії та прогнозований вплив Brexit на посилення націоналістичних настроїв серед населення Шотландії. Проаналізовано результати опитувань громадської думки європейських країн щодо Brexit, його наслідків для Великобританії та решти країн ЄС.

Ключові слова: *Brexit, Великобританія, Шотландія, ЄС, референдум*

Результати референдуму про вихід Великобританії з ЄС викликали чимало дискусій щодо наслідків Brexit для Європейського Союзу, його країн-членів та перспектив подальшої інтеграції. Зокрема, увагу привертають питання можливості проведення референдумів в інших країнах-членах, зростання популярності націоналістичних сил, збільшення кількості євроскептиків та імовірність посилення відцентрових тенденцій в рамках ЄС. Прогнози щодо негативного впливу Brexit стосуються не лише інших європейських країн, а й Великобританії та її автономних частин. Зокрема, викликає чимало обговорень прагнення деяких частин Великобританії, таких як Шотландія та Північна Ірландія, залишитися у складі Європейського союзу.

З огляду на це, метою статті є дослідити можливі варіанти політики Шотландії в напрямку реалізації її прагнень щодо членства в ЄС, а також розглянути перспективи проведення другого референдуму про відокремлення від Великобританії. Дослідження даних питань потребує вивчення різних точок зору щодо можливих варіантів для членства Шотландії в ЄС, в тому числі таких авторів як Р. Вобель[18], П. Дарданеллі [4], Д. Едвард[5], Р. Лейн[8], Т. Лок [10], Дж. Мітчелл[4] та ін. та аналізу соціологічних досліджень, зокрема щодо сприйняття Шотландської національної партії та її політики і посилення прихильності до націоналістичних настроїв серед шотландців, а також оцінки наслідків Brexit для Великобританії та інших європейських країн.

Референдум 23 червня про вихід з ЄС та його результати спричинили нову хвилю обговорень статусу Шотландії в Сполученому Королівстві та її членства в Євросоюзі. Попередні опитування, проведені у квітні 2016 року, показали, що близько 66 % шотландців голосуватимуть за те, щоб залишатися у складі ЄС, а серед громадян всього Сполученого Королівства – лише 49 % [16]. Ці дані ще до референдуму засвідчили широку підтримку членства в ЄС серед населення Шотландії, на відміну від деяких інших частин Великобританії.

Результати референдуму щодо виходу з ЄС, з одного боку, підтвердили попередні опитування, а з іншого, розкололи громадян Сполученого Королівства майже навпіл, адже перевага на користь Brexit була незначною (51,9% висловилися за вихід з ЄС і 48,1% – проти).

При цьому, як і було прогнозовано, у Шотландії більшість населення – 62% – проголосувала проти виходу з ЄС [2]. Однак результати референдуму стали для шотландців не лише несподіванкою, а і розчаруванням, адже саме бажання залишитися у складі Євросоюзу було однією із головних причин для багатьох із них голосувати проти виходу зі Сполученого Королівства на референдумі 2014 року. Таким чином, відмовившись від незалежності на користь ЄС, вони в результаті залишаються ні з чим. Розглядаючи ще в 2013 році питання про терміни проведення референдумів про незалежність Шотландії та про членство Великобританії в ЄС, професор Алан Тренч зазначав: «Дуже раннє опитування з приводу членства в ЄС було б занадто покvapливим. Але, принаймні, це б означало, що питання про майбутнє Великобританії в Європі було б вирішено до питання про місце Шотландії в Великобританії. Шотландські виборці змогли б віддати свої голоси з приводу незалежності, знаючи, чи вони обирають залишитися в складі Великобританії, яка є членом ЄС, або вийти з неї, чи залишитися в ЄС, але вийти з Великобританії...»[9]. Однак врешті порядок проведення референдумів виявився несприятливим для шотландців, адже в 2014 році їм довелося голосувати навмання, не знаючи, чи залишиться Великобританія надалі членом ЄС. Тому рішення про Brexit виявилось для них таким неприємним.

Виявом розчарування шотландців у результатах голосування стала заява Ніколи Стерджен про те, що парламент Шотландії, який повинен дати офіційну згоду на вихід Великобританії з ЄС, може накласти вето на це рішення[3]. Ще одним підтвердженням цього є і той факт, що настрої громадян Шотландії продовжують поступово змінюватися в напрямку підтримки незалежності: згідно останніх опитувань 59 % шотландців висловилися позитивно з цього приводу [2]. Тому у разі проведення повторного голосування з приводу незалежності існує велика імовірність того, що результати свідчитимуть на користь відокремлення.

Загалом, референдум про незалежність Шотландії, який було проведено 18 вересня 2014 року, отримав неоднозначні оцінки. З одного боку, результати довели небажання шотландців відокремлюватися, з іншого – вони не були надто переконливими, адже результат, коли близько 55 % проголосували «проти» і 45 % – «за» незалежність[17], яскраво відображає розкол у шотландському суспільстві. Досить незначна різниця між противниками і прихильниками незалежності та тенденція до збільшення кількості останніх свідчать на користь того, що даний результат може швидко змінюватися.

Основних причин голосувати проти незалежності у шотландців було кілька. Серед них – обіцянки англійського уряду про розширення повноважень, соціальне забезпечення, фінансування збереження культурних надбань тощо. І хоча Д. Камерон наполіг на виключенні пункту про розширення повноважень Шотландії з бюлетенів референдуму [12], однак все ж пообіцяв їх розширити, що, в поєднанні із масштабною рекламною кампанією, яку було розгорнуто під закликом «Better Together», дало свої результати. Однак запропонований після референдуму пакет пропозицій про подальшу деволюцію і нові повноваження Шотландії настільки розчарував шотландців, що кількість прихильників незалежності відразу зросла.

Призначена після референдуму новою главою уряду Шотландії Н. Стерджен заявила про свої наміри продовжити курс на відокремлення та збільшення підтримки ідеї незалежності за допомогою аргументів і переконання. Вона зазначила, що уряд країни готується представити законопроект про проведення другого референдуму щодо виходу Шотландії зі складу Великобританії. Тепер цей намір став ще більш вмотивованим у зв'язку з рішенням щодо Brexit.

Загалом, збільшення кількості прихильників ідеї незалежності можна спостерігати і на прикладі Шотландської національної партії, популярність якої, незважаючи на негативні результати референдуму 2014 року, залишається високою. Адже ШНП вже

втретє поспіль перемагає на виборах до парламенту Шотландії: 2007 р. – вона здобула 47 з 129 місць, у 2011 р. – 69 мандатів, отримавши можливість сформувати більшість, яка підтримала ідею проведення референдуму, а в 2016 р. – 63 мандати, в той час як консерватори отримали 31 мандат, а лейбористи – всього 24 [1].

Популярність ШНП підтверджується нещодавніми опитуваннями суспільної думки в Шотландії. До прикладу, згідно останніх соціологічних досліджень, проведених Ipsos MORI (провідною дослідницькою компанією глобального рівня, що спеціалізується на дослідженнях в соціальній, рекламній, маркетинговій і медіа сферах), частка задоволених роботою Н. Стерджен на своїй посаді складає 66 %; ШНП вважають партією, що найкраще розуміє проблеми Шотландії – 53 %, здійснює найкращу для країни політику – 46 %, є найбільш послідовною і єдиною щодо того, якою має бути її політика – 56 %, має найкращу команду лідерів для вирішення проблем країни – 51 %, найкраще дбатиме про інтереси людей – 45 % [16]. Про чіткість і конкретність цілей ШНП свідчить результат опитування, в процесі якого респонденти відповідали на запитання, чи знають, за що виступає кожна з партій: ШНП набрала найбільшу кількість голосів порівняно з іншими партіями – 80% [16].

Шотландська національна партія досить ефективно здійснювала свою політику, перебуваючи при владі. Зокрема, позитивно оцінили роботу уряду з часу останніх виборів до парламенту Шотландії у 2011 році: в сфері управління економікою Шотландії – 56 %, покращення стандартів життя – 49 %, керування державними витратами – 49 % [16]. Ці результати доводять, що програма ШНП та дії щодо її втілення отримують позитивний відгук в шотландському суспільстві, що дає змогу партії забезпечити собі широку підтримку населення.

Звичайно, найважливішим досягненням ШНП можна вважати власне реалізацію ідеї проведення референдуму про відокремлення, адже саме незалежність Шотландії є основним пунктом програми даної партії. Незважаючи на негативний результат референдуму, очільники партії не відмовляються від ідеї відокремлення. А після того, як Brexit став реальністю та знівелював одну із основних причин залишатися у складі Великобританії, позиція націоналістів лише зміцнилася. Н. Стерджен вже заявила, що має намір вжити всіх можливих заходів і вивчити всі варіанти задля збереження місця Шотландії в ЄС та додала, що очевидним є твердження про те, що питання проведення другого референдуму має стояти на порядку денному [10].

Однак новопризначена глава уряду Великобританії Тереза Мей щодо імовірності проведення ще одного референдуму про відокремлення Шотландії від Великобританії зазначила, що шотландці мали можливість проголосувати і їхнє голосування у 2014 році дало чіткий результат, а уряди Великобританії та Шотландії погодилися його дотримуватися [11]. Жорстку позицію Т. Мей зайняла і стосовно повторного референдуму про Brexit та, незважаючи на петицію, яку підписали більше 4 млн. британців та аргументи на користь другого референдуму (до прикладу, той факт, що за рішення про вихід з Євросоюзу проголосувало менше 60 % населення Великобританії, до того ж участь у референдумі взяли менше 75 %), заявила, що його не буде.

Однак варто зазначити, що позиція Н. Стерджен також залишається рішучою. Вона заявила, що дворічний період, відведений на переговори щодо реалізації Brexit варто використати для втілення ідеї проведення референдуму про відокремлення, а серед шотландських виборців за цей час має відбутися «переоцінка» рішення, яке було прийнято на референдумі 2014 року. Важливим меседжем була заява Н. Стерджен, що незгода уряду Великобританії з рішенням ШНП щодо проведення другого референдуму призведе до «гіркового політичного протистояння» [6], що сигналізує про готовність ШНП не відступати від реалізації ідеї відокремлення навіть у випадку протидії з боку центрального уряду.

Що ж стосується подальших відносин Шотландії з ЄС, то це питання у зв'язку з Brexit, як і перед референдумом 2014 року, спричинило нову хвилю обговорень щодо можливих шляхів втілення євроінтеграційних прагнень Шотландії. Один із обговорюваних варіантів під назвою «Гренландія навпаки» (reverse Greenland) передбачає застосування досвіду Данії та Гренландії щодо членства в ЄС у зворотному порядку.

Як відомо, Королівство Данії складається з трьох частин: Данії, Гренландії та Фарерських островів. При цьому, в той час як Данія є членом ЄС, Гренландія, увійшовши до його складу в 1973 році як частина Данії, припинила своє членство після власного референдуму 1982 року, на якому більшість населення висловилося за вихід з ЄС. Цю ситуацію, коли автономна частина країни-члена ЄС мала можливість вийти з його складу, сьогодні пропонують вважати прецедентом для Шотландії, застосувавши його у зворотному напрямі, таким чином, щоб автономна частина могла залишитися членом ЄС після виходу країни з його складу. Однак даний варіант зумовлює ряд труднощів та зауважень.

До прикладу, деякі з можливих суперечностей наводить А. Рамсей. Перш за все, Данія є найбільшою частиною Королівства, і це викликає сумніви щодо можливості застосування її випадку як прецеденту для Шотландії. Крім цього, він справедливо зазначає, що лондонці, ліверпульці та жителі інших міст, які проголосували проти виходу з ЄС, теж повинні мати право на врахування свого голосу, однак, на відміну від Шотландії та Північної Ірландії, вони не мають можливості вести таких переговорів [13].

Доктор Единбурзького університету Тобіас Лок, аналізуючи можливості застосування варіанту «Гренландія навпаки» до даної ситуації, розглядає інші шляхи для Шотландії. Згідно з так званим Договором про Гренландію до Договорів про створення ЄС та Євроатом вводився пункт, за яким Гренландія визначалася як одна із заморських територій країни-члена, до якої вони не застосовувалися. Він розглядає такий спосіб використання цього прецеденту, при якому Сполучене Королівство залишатиметься формально членом ЄС, але Договір не застосовуватиметься до Англії та Вельсу [10].

Звичайно, теоретично такий варіант є можливим, однак, перш за все, на це повинен був би погодитися Лондон, що, однак, дуже сумнівно з огляду на сучасну ситуацію. Як уже зазначалося, очільниця уряду Великобританії Т. Мей має однозначну позицію щодо Brexit, яка не передбачає можливості такого компромісного рішення. Неоднозначними є на даному етапі позиції країн-членів ЄС. Особливо негативно у відповідь на прагнення Шотландії залишитися в ЄС після Brexit зреагували Іспанія та Франція. Прем'єр-міністр Іспанії М. Рахой зазначив, що виступатиме проти переговорів ЄС з Шотландією. Така позиція є зрозумілою з огляду на наявність сепаратистських прагнень на території Іспанії (зокрема, в Каталонії), у зв'язку з чим будь-які спроби автономних територій інших країн до самостійної зовнішньої політики сприймаються Іспанією негативно (особливо у контексті спроб Каталонії провести власний референдум про відокремлення за прикладом Шотландії).

Крім негативного ставлення деяких країн ЄС та уряду Великобританії, такий варіант зумовив би ряд суперечностей та неточностей. До прикладу, як зазначає Т. Лок, це могло б означати необхідність ширшої деволуції для Шотландії. Проблемними моментами могли б стати також ситуації, коли певний акт парламенту Великобританії суперечив чи порушував би право ЄС [10]. Таких правових суперечностей могло б виникнути безліч. Тому найкращим та найпростішим шляхом набуття членства в ЄС для Шотландії був би її вступ до Євросоюзу у разі здобуття незалежності після другого референдуму.

Звичайно, більш зручним з бюрократичної точки зору було б набуття членства Шотландії одночасно з припиненням членства решти Сполученого Королівства. Це означало б паралельну реалізацію процесів Brexit та переговорів Шотландії з ЄС про майбутнє членство, виконання необхідних вимог та досягнення критеріїв. В такому разі переговори про Brexit та підписання відповідних документів можна було б використати для вирішення «шотландського питання», що дало б змогу більш ефективно здійснити обидва процеси.

Інший варіант – у разі здобуття незалежності пройти весь шлях від країни-претендента на членство, подаючи заявку та виконуючи вимоги ЄС щодо членства. Цей варіант не є настільки ж зручним для Шотландії, як попередній, оскільки потребуватиме багато часу з огляду на необхідність, перш за все, проведення другого референдуму (результати якого, незважаючи на дані останніх соціологічних опитувань, не обов'язково будуть позитивними, хоча з більшою імовірністю), проведення переговорів про вступ, виконання вимог щодо членства і т.д. Це не лише вимагатиме більше часу та зусиль, а й поставить Шотландію на один рівень з іншими країнами-претендентами, незважаючи на її членство в ЄС на сучасному етапі. Крім цього, Шотландія не зможе займати особливу позицію щодо євро чи Шенгену, як було у випадку Великобританії. Важливою проблемою є також те, що, як зазначає Т. Лок, відповідно до політики Європейської Комісії, нові члени не будуть прийматися до закінчення строку повноважень нинішнього Європейського парламенту (до 2019 року), а це ще більше віддаляє в часі перспективу членства для Шотландії.

Серед науковців існують також думки, що Шотландія повинна автоматично залишитися членом ЄС після здобуття незалежності. До прикладу, про це стверджує Р. Вобель, професор економічних наук, член Дорадчої Ради Федерального Міністерства економіки і технологій Німеччини, зазначаючи, що потреба про подачу нової заявки на членство після відокремлення не має підтвердження в європейських договорах[18]. Схожу позицію поділяє і колишній суддя Суду ЄС Д. Едвард, який ще до референдуму 2014 року, розглядаючи проблему членства Шотландії в ЄС у випадку проголошення незалежності, зазначав, що найбільш зручним було б узгоджене рішення, яке дозволило б Шотландії залишатися в межах ЄС, якщо вона того забажає, але такі переговори будуть залежати, звичайно, від доброї волі інших держав-членів, а також правової підтримки з боку Суду ЄС (він також наголошував на необхідності проведення цих переговорів до відокремлення з метою уникнення багатьох правових суперечностей та інших проблем, що можуть виникнути у зв'язку із втратою Шотландією статусу члена ЄС)[5].

Незважаючи на такого роду твердження, перспектива автоматичного членства Шотландії в ЄС у разі здобуття незалежності є сумнівною з огляду на позицію Брюсселю, який навряд чи погодився б на такий варіант. Офіційна позиція Єврокомісії була сформульована в листі-відповіді Х. М. Баррозу лорду Тугендгату (главі Комітету з економічних питань Палати лордів): «Якщо частина території держави-члена перестала б бути частиною цієї держави, тому що стала новою незалежною державою, Договори більше не застосовувалися б до цієї території (так звана «теорія Баррозу/Ван Ромпея»)[15]. Як зазначає Д. Едвард, ця теорія може бути політичним рішенням, але навряд чи є досить компетентною з правової точки зору, і в даному випадку – несумісною з основоположним принципом недискримінації[5].

Загалом, кожен із можливих варіантів щодо відносин Шотландії з ЄС має свої недоліки та проблемні аспекти, а той факт, що не існує прецеденту виходу держави-члена з ЄС ще більше ускладнює ситуацію. Загалом, Brexit породжує більше проблем, ніж вирішує, і, якщо вірити соціологічним опитуванням в країнах ЄС, викликає більше

песимізму, ніж оптимізму. До прикладу, 55 % опитаних вважають рішення щодо Brexit помилковим для Великобританії та 58 % – помилковим для ЄС[14].

Зокрема, серед усіх європейських країн найбільше вважають Brexit негативним для Великобританії громадяни Іспанії, Німеччини, Бельгії і Швеції; найбільше стурбовані впливом Brexit на ЄС – громадяни Швеції, Польщі, Іспанії, Угорщини; впливом на їхню країну – громадяни Польщі, Швеції, Іспанії, Угорщини, Німеччини, Бельгії[14].

Опитування щодо того, які почуття викликає Brexit у громадян країн Євросоюзу показало, що більше людей – 39 % – відчують сум з цього приводу, в той час як почуття щастя Brexit викликав лише у 13 % опитуваних, а 48 % залишилися байдужими. Що стосується громадян Великобританії, то 49 % відчують сум, 29 % – щастя і у 23 % Brexit не викликає жодних емоцій[14]. Це свідчить про те, що не лише громадяни інших європейських країн відчують загрозу та непевність, які тягне за собою Brexit для усього ЄС, а і у самих британців він викликає більше негативних емоцій, ніж радості від майбутнього виходу з ЄС.

Цікавими також є результати опитувань щодо майбутнього ЄС: 40 % опитаних вважають, що рівень інтегрованості країн ЄС залишатиметься на такому ж рівні, як зараз; 42 % прогнозують, що він буде менш інтегрованим (при цьому 10 % з них вважають, що він взагалі розпадеться) і лише 18 % вважають, що він буде більш інтегрованим, з більш розширеними повноваженнями органів ЄС порівняно з владними органами окремих країн[14].

Такий негативний прогноз змушує замислитися про кроки, які надалі варто робити ЄС, щоб уникнути ланцюгової реакції та наступних «_exit». Певні сигнали в цьому напрямі вже було зроблено, до прикладу, на саміті в липні 2016 року лідери Німеччини та Франції А. Меркель та Ф. Олланд заявили, що рішення Великобританії жодним чином не вплине на подальшу інтеграцію до ЄС, зокрема країн Західних Балкан.

Великобританія, яка завжди вирізнялася своєю особливою позицією в ЄС, ще раз підтвердила її результатами свого голосування. Як слушно зазначає С. Гоболт: «Зрештою, Британія завжди була неохочим партнером, що залишався на узбіччі європейського проекту»[7]. Однак Brexit може негативно позначитися не лише на британській економіці, а і на внутрішньополітичній ситуації, зокрема, відносинах між її частинами. Зважаючи на рішучість лідерів ШНП та підтримку її політики в Шотландії, питання проведення ще одного референдуму про відокремлення від Великобританії продовжуватиме стояти на порядку денному, незважаючи на заяви Т. Мей.

Оскільки є аргументи на користь та проти різних варіантів взаємовідносин Шотландії та ЄС, то подальший розвиток подій залежить від не зовсім раціонального чинника під назвою «політична воля». Якщо ЄС матиме достатньо політичної волі, щоб піти назустріч Шотландії у її євроінтеграційних прагненнях, що було б своєрідною відповіддю на Brexit, то існує велика імовірність не лише посилення проєвропейських настроїв у шотландському суспільстві, а і зростання сецесіоністських прагнень аж до проведення ще одного референдуму про відокремлення. Можна передбачити, що результат даного референдуму значною мірою залежатиме від прозорості та надійності тих сигналів, які Шотландія отримуватиме з Брюсселю щодо свого майбутнього вступу.

Список використаної літератури

1. Табак М. Выборы в парламент Шотландии и «момент истины» для основных партий [Электронный ресурс] / М. Табак // РИА Новости Украина. – Режим доступа: <http://rian.com.ua/story/20160508/1009628934.html> ; Tabak M. Vybory v parlament Shotlandii i «moment istiny» dlya osnovnykh partiy [Elektronnyy resurs] / M. Tabak // RIA Novosti Ukraina. – Rezhim dostupa: <http://rian.com.ua/story/20160508/1009628934.html>

2. Наслідки Brexit: майже 60% шотландців підтримують вихід із Великобританії [Електронний ресурс] // УНІАН. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/world/1387326->

naslidki-brexit-mayje-60-shotlandtsiv-pidtrimuyut-vihid-iz-velikobritaniji.html ; Naslidky Brexit: maizhe 60% shotlandtsiv pidtrymuiut vykhid iz Velykobrytanii [Elektronnyi resurs] // UNIAN. – Rezhym dostupu: <http://www.unian.ua/world/1387326-naslidki-brexit-mayje-60-shotlandtsiv-pidtrimuyut-vihid-iz-velikobritaniji.html>

3. Прем'єр Шотландії погрожує накласти вето на вихід Британії з Євросоюзу [Електронний ресурс] // УНІАН. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/world/1387571-premer-shotlandiji-pogrojuje-naklasti-veto-na-vihid-britaniji-z-evrosoyuzu.html> ; Premier Shotlandii pohrozhuie naklasty veto na vykhid Brytanii z Yevrosoiuzu [Elektronnyi resurs] // UNIAN. – Rezhym dostupu: <http://www.unian.ua/world/1387571-premer-shotlandiji-pogrojuje-naklasti-veto-na-vihid-britaniji-z-evrosoyuzu.html>

4. Dardanelli P. An Independent Scotland? The Scottish National Party's Bid for Independence and its Prospects / P. Dardanelli, J. Mitchell // *The International Spectator*. – 2014. – Vol. 49, Issue 3. – P. 88-105

5. Edward D. Scotland's Position in the European Union / D. Edward // *Scottish Parliamentary Review*. – 2014. - Vol. I, Issue. 2. – P. 1-24

6. Foster A. Brexit: Will Scotland leave the UK? Will there be a Scottish independence referendum? [Electronic resource] / A. Foster // *Express*. – Mode of access : <http://www.express.co.uk/news/politics/683056/Brexit-will-Scotland-leave-UK-Britain-second-Scottish-independence-referendum-break-up>

7. Hobolt S. B. The Brexit vote: a divided nation, a divided continent / S. B. Hobolt // *Journal of European Public Policy*. – 2016. – Vol. 23, Issue 9. - P. 1-19

8. Lane R. Scotland in Europe: an Independent Scotland in the European Community / R. Lane // *Edinburgh Essays in Public Law* / ed. by W. Finnie, C. Himsworth and N. Walker:– Edinburgh: Edinburgh University Press, 1991. - 143-155

9. Leaving the EU, Research Paper 13/42, House of Commons, 1 July 2013.

10. Lock T. A European Future for Scotland? [Electronic resource] / T. Lock // *Verfassungsblog*. – Mode of access : <http://verfassungsblog.de/a-european-future-for-scotland>.

11. Maddox D. Scotland 'WILL' have to leave EU with rest of UK [Electronic resource] / D. Maddox // *Express*. – Mode of access : <http://www.express.co.uk/news/politics/690986/Scotland-will-have-leave-EU-with-UK-only-reapply-independent-UK-politics-news>

12. More Powers proposals [Electronic resource] // The Scottish Government's site. – Mode of access : <http://www.scotland.gov.uk/Home>

13. Ramsay A. A reverse Greenland: the EU should let Scotland stay? [Electronic resource] / A. Ramsay // *OpenDemocracyUK*. – Mode of access : <https://www.opendemocracy.net/uk/adam-ramsay/reverse-greenland-letting-scotland-stay>

14. Reactions to Brexit across 16 countries [Electronic resource] // Ipsos MORI. – Mode of access : <https://www.ipsos-mori.com/researchpublications/researcharchive/3766/Reactions-to-Brexit-across-16-countries.aspx>.

15. Scotland and the EU: Barroso's reply to Lord Tugendhat [Electronic resource] // UK Parliament. – Mode of access : http://www.parliament.uk/documents/lords-committees/economic-affairs/ScottishIndependence/EA68_Scotland_and_the_EU_Barroso's_reply_to_Lord_Tugendhat_101212.pdf.

16. Scottish Public Opinion Monitor_ April 2016 [Electronic resource] // Ipsos MORI. – Mode of access : <https://www.ipsos-mori.com/Assets/Docs/Polls/scotland-opinion-monitor-april-2016-charts.pdf>.

17. The results of Scottish Independence Referendum [Electronic resource] // Scottish Independence Referendum's site. – Mode of access : <http://scotlandreferendum.info>.

18. Vaubel R. The Political Economy of Secession in the European Union / R. Vaubel // Economic Affairs. – 2013. - Vol. 33, Issue 3. — P. 288-302.

Стаття надійшла до редакції 09.10.2016.

I. Chervinka

THE CONSEQUENCES OF BREXIT FOR SCOTLAND AND IT'S EU POLICY

In the article the results of the referendum on the UK exit from the EU and the position of Scotland in this context are analyzed. Also the results of the 2014 Scottish Independence referendum and the factors influencing it are studied. The expected impact of Brexit on change of opinions among the population of Scotland are considered. In particular, opinion polls showing the growing popularity of the Scottish National Party and strengthening of nationalist sentiments in Scottish society are analyzed. Particular attention is paid to the Scots disappointment caused by dissatisfaction with the results of the Brexit referendum.

As far as EU membership receives wide support among the population of Scotland, the current head of government of Scotland N. Sturgeon is trying to find ways to preserve relations with the EU after the UK withdrawal. The possible ways of implementing of the European aspirations of Scotland are studied, such as “reverse Greenland”, which implies the experience of Denmark and Greenland concerning EU membership in reverse order. The possible legal difficulties and contradictions that may arise in this case are considered.

The possibility of second referendum on the secession of Scotland from the UK and options for EU membership of Scotland in case of independence are studied. Also in the article the results of opinion polls in Britain and other European countries on Brexit, its consequences for the UK and other EU countries, as well as on the future of the EU and the level of integration within it are analyzed.

Keywords: *Brexit, the UK, Scotland, the EU, referendum.*

УДК 321.64

Л.Н. Шумский, А.В. Крысенко

ПАРАДИГМА ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА В ПОЛИТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПТОЛОГИИ КАРЛА ШМИТТА

В статье рассматривается теоретическая и политическая феноменология «правового государства» в концептологии и интеллектуальной традиции Карла Шмитта. На основе политико-исторической ретроспекции событийного контекста формирования «шмиттианского взгляда» на природу демаркации права, политики и государственного управления делаются выводы о его самостоятельном политико-правовом статусе, а также о перспективности и востребованности «концепции правового государства» Карла Шмитта для анализа современных политических трансформаций.

Ключевые слова: *правовое государство, Карл Шмитт, политика, власть, государственное управление, политические институты.*

В реалиях современных политико-демократических трансформаций идея правового государства, являющаяся фундаментальным достижением европейской политической мысли, приобретает особую актуальность в процессах государственного строительства в странах постсоветского пространства и, в частности, в Украине. Коллизии государственного строительства в обществах не имеющих устойчивой

политико-правовой культуры демонстрируют сложности как демократического развития, так и правового оформления политического процесса. Новейшая политическая практика постсоветских стран актуализирует необходимость поиска новых, более адекватных алгоритмов политического развития. При этом необходимо переосмыслить и использовать рациональные элементы, содержащиеся в концептуальном наследии теоретиков, анализировавших сложности общественно-политических трансформаций в период предыдущих этапов политической модернизации и демократизации, среди которых особое занимает Карл Шмитт.

Немецкий правовед и политический философ (1988-1985) оставил потомкам за 70 лет творческой и научной деятельности свыше 40 монографий, более 300 статей, огромное количество рецензий, записок, писем и других документов. Политико-правовые алгоритмы концептологии К. Шмитта широко используются исследователями во многих странах мира, не теряется интерес и к новой интерпретации его теоретических установок. Достаточно привести пример из книги А. Бенуа «Библиография публикаций и корреспонденций К. Шмитта» (2003 г.), что только за 1996 – 2002 г. появилось более 85 книг. В настоящее время по разным оценкам насчитывается более 450 крупных работ. Из авторов следует традиционно в первую очередь назвать Р. Меринга, Г. Машке, Х. Кварича, Д. Лаака, П. Томмисена, Б. Рютерса. Большое внимание творчеству К. Шмитта уделяется в России: А. Филиппов, А. Михайловский, С. Артамошин и др. Среди украинских исследователей интерес к творчеству К. Шмитта только пробуждается и является явно недостаточным.

Концепция «правового государства» в работах Карла Шмитта опирается на уже достаточно разработанную в немецкой правовой традиции модель естественного права. Благодаря немецким ученым XIX в. К. Велькеру и Р. Молю, возникло и вошло в политический и юридический дискурс понятие «правового государства», которое получило англоязычную версию «правление права». Истоки обоих явлений заложены в античной идее рационализации общественной жизни за счет «разумного» закона. В период формирования ключевых политических понятий ограниченного государства и гражданского общества были созданы основы для закрепления правового государства и правления права в европейских теориях государства.

Теоретики правового государства делают упор на рационализацию. Они видят свой идеал в «максимально возможной упорядоченности государственной жизни, в «навязывании» порядка с помощью государственного закона; в концепциях правления права подчеркивается, прежде всего, независимость права от государства, государственные законы трактуются как угроза праву и свободам, в идеале – ограниченное государство и свободное правовое общество» [1, с. 4]. К. Шмитт отмечал несовершенство термина «правовое государство», видел возможности для разночтений и манипуляций, но признал и использовал в своей концептологии по причине популярности данного понятия как в научной и специальной литературе, так и в общественно-политическом дискурсе. Естественно, таким образом, К. Шмитт формально оказывается в лагере сторонников правового государства, при этом его учение о государстве стало предметом острейших дискуссий на многие десятилетия.

Целью данной статьи является аналитическая актуализация концепции «правового государства» Карла Шмитта. В общей государственно-политической теории Карла Шмитта исследователями в первую очередь традиционно принято уделять внимание понятиям «политического», «суверена», «исключительный/чрезвычайный случай» или «гомогенность нации». Однако, если абстрагироваться от многочисленных ярлыков, связанных с именем К. Шмитта (противник демократии, католический фашист, враг парламентаризма и др.), то можно определить схему правового государства, в которой

учений взвешенно и аргументировано, без воинственной риторики, синтезировал все ценное из идей прошлых столетий и репрезентировал свои рациональные компоненты.

В ранних работах К. Шмитт писал, что «право не в государстве, а государство в праве, понятие «правовое государство» также указывает на примат права, и государство является, таким образом, правовой структурой, смысл которой заключается исключительно в задаче осуществления права» [2, с. 48]. Сущность государства К.Шмитт детерминирует в особой позиции относительно права, что разъясняется через трехкомпонентную комбинацию ценностей: право – государство – индивидуум при верховенстве права. В центре располагается государство. Из противопоставления нормы и реального эмпирического мира выявляется функция государства как передаточного звена от одного мира к другому.

На первоначальные взгляды ученого, в содержании которых приоритет отдавался умеренной критике государственно-правового позитивизма, существенное влияние оказали реалии действительности, сложившиеся в Веймарский период политической истории германского государства. К. Шмитт переходит на позиции жесткого децизионизма, поскольку не мог быть безучастным свидетелем острых, грозящих привести к гражданской войне внутривнутриполитических проблем в стране. Кроме того, как теоретик суверенного государства, он вступает в борьбу против репарационного статуса Германии, за сохранение ее государственности и возрождение былой мощи на мировой арене.

Поскольку Веймарская республика сохранила традиции буржуазного правового государства, К. Шмитт подверг сформировавшуюся государственную структуру острой критике. В исторической трактовке правового государства, как противоположности неправовому или государству «власти» заключается не что иное, как победа буржуазно-индивидуалистического общества над традиционными правовыми и государственными институтами. В настоящее время, говорит К. Шмитт, понятие правового государства не имеет научного обоснования и в действительности представляет собой антитезу конкретному справедливому государству. Путем невероятных усилий ученые Л. Штайн и Р. Гнайст, говорит К. Шмитт, «пытались добиться гармонии государства и общества и не допустить подчинение государства буржуазному обществу, но они не смогли остановить этот процесс; все последующие шаги стали лишь закреплением изначально заложенных принципов буржуазного правового государства: отделение права от религии и нравственности, превращение права в «чисто» юридическое понятие, в определенный комплекс гражданских обязательств позитивистского толка» [3, с. 123]. Справедливость, следовательно, заключается в обеспечении прав и неприкосновенности граждан, т.е. в предсказуемости действий со стороны государства. Но наряду с позитивностью этого лозунга, К. Шмитт видит существенную проблему, главное в которой заключается в трансформации материальности закона в формальное содержание. Сознательное отсутствие механизма обеспечения действенности закона приводит к устранению дифференциация юстиции и управления, что превращает функционирование общества не более чем в конкретизацию норм, как это происходит при вступлении в силу процессуальных решений или административных актов. Это является идеалом юридических основ формирования всех государственных актов, принципом законности управления и нормативистской организации всех сфер общественного государственного существования. Право и закон трансформируются в простую инструкцию, в соответствии с которой и функционирует бюрократическая машина. Преобразование правового государства в формальное понятие означает нейтрализацию и технологизацию, допуская тем самым возможность двойного применения. Во-первых, подобное понимание правового государства устанавливает подчинение государства праву, что предоставило либерализму обоснование борьбы

против государства вообще. Во-вторых терминологическая, многократно цитируемая находка Ф. Шталя, что ««правовое государство означает вообще не цель и содержание государства, как такового, а лишь только характер и способ для его создания» [3, с. 124], предоставила оригинальное понимание цели не как приоритетности, оправдывающей средство, а наоборот средство в лице правового государства выходит на первые роли для обеспечения цели. Это приводит, по сути, к недопустимой формализации права и трансформированию права в инструмент для достижения любой цели. Следовательно, легитимность законодательного государства ставится под сомнение, обуславливается возможность возникновения на легальной основе христианского, нехристианского, национального и других типов государства, что в итоге и произошло с приходом к власти нацизма.

Карл Шмитт «конституирует в философско-правовой обработке политические события и идеи XIX в. и на наглядном примере Веймарской республики, проанализировав условия легитимности и функциональности существующие в законодательном парламентском государстве, приходит к выводу, что парламентское законодательное государство в общественно-политической реальности XX века стало недееспособным» [4, с. 5]. Легальность потеряла внутренние основы легитимности, и трансформировалось в «нечто противоположное современной государственности в условиях нормативистской фикции замкнутой системы легальности, в полном противоречии с реальной легитимностью правовой воли» [5, с. 266]. Накануне катастрофических для Германии событий 1933 г. альтернативу и спасение Германии ученый видел в немедленном применении чрезвычайных полномочий рейхспрезидента, закрепленных в ст. 48 Веймарской конституции.

Приведенная критическая аргументация ученого, относительно буржуазного правового законодательного государства, не лишена внутренней логики, репрезентируется собственной концепцией, в которой очевидны склонности к идее авторитаризма. Но в том то и заключается один из парадоксов К. Шмитта, которые пытаются разгадать исследователи. Как, одновременно со статьей «Фюрер защищает право» (1934) и другими, вызвавшими «недоумение соратников и недоверие у нацистов» [6, с. 51], ученый конструирует научно обоснованную схему правового государства? В итоге ориентировка на государственность, а не на «авторитет партии» становится одной из причин потери значимости К. Шмитта для режима.

В конституционно-правовом контексте модели правового государства «правогосударственные» [7, с. 9] требования носят традиционный характер, говорит ученый, и особенно актуальны. Предполагается конституция, где закреплено разделение властей, т.е. дифференциация законодательства, правительства, управления и судопроизводства. В конституции должны быть закреплены охраняемые правом свободы (свобода личности, частной собственности, свобода объединений и собраний, свобода коалиций, вероисповедания и др). Правительство должно быть подчинено законодательному органу, ответственность правительства закрепляется посредством обязательной контрассигнации министров. Обязательно должно быть предусмотрено законом возбуждение парламентом уголовного преследования относительно членов правительства и предание конституционному суду. Правительство подает в отставку при вынесении вотума недоверия народным представительством. В такой трактовке, как отмечает К.Шмитт, правовое государство сравнимо с либеральным конституционным государством, но особенность своей конструкции ученый видит в правильности толкования и контроля исполнением закона. Закон является всеобщим правовым предписанием и становится основой законности государственного функционирования, т.е. ученый отстаивает материальное понимание закона, в отличие от позитивистского и формального подхода.

2. В административно-правовом смысле в конституции должны быть зафиксированы следующие положения:

- законность управления, приоритет закона, что представляет собой сущность правового государства, ответственность за выполнение этих условий возлагается на имеющиеся функциональные органы;

- установление и совершенствование субъективного публичного права, в соответствии с требованиями индивида;

- создание юридической правовой защиты с целью безопасности публичного права. При этом не принципиально, какая структура будет осуществлять эти функции, ординарные гражданские суды или особые административные суды. Важным, отмечает К.Шмитт, является другое, «что если административные суды будут осуществлять правосудие подобно действующим гражданским судам, то различие между правовым и государством юстиции устраняется» [8, с. 115]. Решающим для правового государства должно стать условие юридического структурирования общественной жизни и в особенности управления при соблюдении общей оговорки относительно компетенции, как административных, так и гражданских судов по всем спорам в рамках публичного права.

3. В сфере уголовного права должна быть обеспечена индивидуальная свобода и лимитированы функции вмешательства со стороны государства. Это предусмотрено в концепции либерального буржуазного правового государства, но, говорит К. Шмитт, «вместо справедливого положения *nullum crimen sine poena* актуализируется позитивистский тезис *nulla poena sine lege*, что приводит к трактовке наказания не как последствия преступления, а преступление квалифицируется по результатам умозаключений специалистов с позиции санкций уголовно-правовых норм» [8, с. 116]. Таким образом, исполнение справедливого наказания со стороны соответствующей государственной службы практически размывается и приобретает релятивный характер.

4. Важным элементом в модели организации правового государства ученый считает вопрос регулирования неизбежного вмешательства в свободы и собственность граждан. Политическую проблему К. Шмитт видел в том, кому и при каких условиях это может быть позволено, поэтому, как правовое государственное требование обосновывалось вмешательством исключительно на основании закона. Функционирование всех звеньев управления, в особенности полиции должна осуществляться только при условии приоритета закона согласно основной идее правового государства. Вмешательство в свободы и собственность граждан должно быть в компетенции соответствующих исполнительных органов, подчиняющихся парламентским законам и подконтрольных судебным инстанциям. Обязательно должна быть подтверждена реальная ответственность государства и органов отправления государственной власти за причиненный вред или ущерб, как по причине нарушений служебных обязанностей чиновниками, так и в случае чрезвычайной, но предусмотренной законом экспроприации собственности. Здесь ученый справедливым считает положение ст. 153 Веймарской конституции «...принудительное отчуждение может быть предпринято только в целях общего блага и на законном основании, производится на основе справедливого вознаграждения» [9, с. 64]. К.Шмитт подчеркивал также, что выполнение положений ст. 131 конституции об ответственности чиновников является одной из важнейших субстанциальных составляющих функционирования германского правового государства.

5. Следующим компонентом схемы ученый называет независимость юстиции. Организация наряду с законодательной и исполнительной третьей составляющей, независимой юриспруденции является гарантией свобод граждан. Эта инстанция связана только с законом и не подчиняется каким-либо указаниям, таким образом, подчеркивает

К. Шмитт, необходимость обеспечивается подсудность административным судам управленческих инстанций, как неотъемлемое условие правосудственной организации. Отсюда возникает важный вопрос о независимости судей. Утверждение, что судья является «голосом закона», говорит К. Шмитт, является неточным. Это можно установить на практике, так как при применении закона «определенной эффективностью» обладают многочисленные факторы, которые невозможно проигнорировать, например, преюдиции или аргументы, связанные с моральным подходом к пониманию ценностей времени и менталитета народа ...» [2, с. 73]. Кроме того, подчеркивает К. Шмитт, неправильным является подход к решению проблемы, когда при понимании несовершенства закона и одновременного акцентирования строгого соблюдения его, на передний план выдвигается «личность» судьи. В настоящий момент, говорит ученый, полная независимость судьи от любого давления со стороны власти заключается в абсолютной зависимости от права. Если в тезисе «судья – голос закона» закон понимается как «право», то этот тезис актуален и сегодня, свидетельствуя, что судья, согласно идее, является функцией права. В этом заключается сущность судьи, его истинная независимость и очень трудно понять и согласиться с тем, «как можно инициировать деградацию того судьи, от которого ожидаемо услышать доходящий до артикулированного осознания правовой здоровый смысл» [2, с. 74]. К. Шмитт считает независимость судей, как одну из ключевых предпосылок правового государства, но отмечает, что универсальной схемы осуществления этой идеи пока нет. Поскольку престиж государства обеспечивается не властью, а осуществляемым правом, фундаментом всей государственной структуры, при этом сильной структуры является, по убеждению К. Шмитта, «инициативное дееспособное авторитетное политическое руководство, которое скорее обеспечит безопасность и доверие общественной и частной сферы жизни, чем подрывная либеральная государственная политика» [8, с. 116].

Чтобы не запутаться в содержании многочисленных, зачастую сомнительных и эмоциональных дискуссиях о творчестве и личности К. Шмитта, необходимо правильно ориентироваться в пространстве между двумя полюсами: не только относительно фактических рецепций самого ученого, но и ассоциаций, которые он сам сформировал из своих размышлений. Можно легко оказаться между этими двумя полюсами, «во власти легенд и небывлиц, сила внушения которых в любой момент может исчезнуть, поэтому основа дискуссий должна концентрироваться на «золотой середине», между точками зрения, сформулированными на базе оригинальных первоисточников и третичных наблюдений, сформулированных не без воздействия влиятельных интерпретаций вторичных трактовок» [10, с. 8].

Концептуальные интуиции Карла Шмитта в обосновании природы и общественно-политической практики «правового государства» являются актуальным интеллектуальным ресурсом для поиска современных алгоритмов преодоления советского/постсоветского политико-правового наследия. Политическая модернизация в условиях дефицита легитимности политических институтов, фрагментации политических элит и отсутствия консолидации общества вокруг «демократической повестки» социально-политических реформ требует установления «справедливой» государственно-правовой рамки. Осмысление подобной рамки значительным образом присутствует в концептологии Карла Шмитта и обобщается в его политической философии «правового государства». Исследование теоретико-концептуального наследия Карла Шмитта открывает перспективы новой интерпретации институциональной специфики успешных/неуспешных политико-демократических трансформаций в условиях слабости политико-государственных институтов и несовершенства политико-правовых механизмов легитимации государственной власти.

Список использованной литературы

1. Козлихин И. Ю. Идея правового государства: История и современность / И. Ю. Козлихин. – Санкт-Петербург : Издательство С.-Петербургского университета, 1993. – 152 с. ; Kozlikhin I. Yu. Ideya pravovogo gosudarstva: Istoriya i sovremennost / I. Yu. Kozlikhin. – Sankt-Peterburg : Izdatelstvo S.-Peterburgskogo universiteta, 1993. – 152 s.
2. Schmitt C. Der Wert des Staates und die Bedeutung des Einzelnen / C. Schmitt. – 3 korrigierte Aufl. - Berlin : Duncker & Humblot, 1914. – 110 S.
3. Schmitt C. Was bedeutet der Streit um den „Rechtsstaat“? (1935) // Schmitt C. Staat, Grossraum, Nomos : Arbeiten aus den Jahren 1916-1969 / C. Schmitt, von G. Maschke. – Berlin : Duncker&Humblot, 1995. – S. 121-132.
4. Fijalkowski J. Die Wendung zum Führerstaat (Ideologische Komponenten in der politischen Philosophie Carl Schmitts) / J. Fijalkowski, H.-J. Lieber – Köln und Opladen: Westdeutscher Verlag, 1958. – 223 S.
5. Schmitt C. Legalität und Legitimität // Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924-1954 : Materialien aus einer Verfassungslehre / C. Schmitt. - Vierte Auflage. – Berlin : Duncker & Humblot, 2003. – 517 S.
6. Quaritsch H. Positionen und Begriffe Carl Schmitts / H. Quaritsch. - Vierte, unveränderte Auflage. – Berlin : Duncker & Humblot, 2010. –130 S.
7. Соколов А. Н. Идея правового государства в Германии и механизм ее реализации : авт. ...дисс. ...док. юр. наук : спец. 12.00.01 / Альфред Нилович Соколов; Украинская юридическая академия. – Харьков, 1992. – 43 с. ; Sokolov A. N. Ideya pravovogo gosudarstva v Germanii i mekhanizm ee realizatsii : avt. ...diss. ...dok. yur. nauk : spets. 12.00.01 / Alfred Nilovich Sokolov; Ukrainskaya yuridicheskaya akademiya. – Kharkov, 1992. – 43 s.
8. Schmitt C. Der Rechtsstaat (1935) // Schmitt C. Staat, Grossraum, Nomos : Arbeiten aus den Jahren 1916-1969 / C. Schmitt, von G. Maschke. – Berlin : Duncker&Humblot, 1995. – S. 108-120.
9. Материалы Народного Комиссариата Юстиции. – Москва, 1921. – Вып. IX. – 68 с. ; Materialy Narodnogo Komissariata Yustitsii. – Moskva, 1921. – Вып. IX. – 68 s.
10. Laak D. Gespräche in der Sicherheit des Schweigens. Carl Schmitt in der politischen Geistesgeschichte der früheren Bundesrepublik / D. Laak. - Zweite, unveränderte Auflage. – Berlin : Akademie Verlag, 2002. – 331 S.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2016 р.

L. Shumsky, O. Krysenko

THE PARADIGM OF STATE OF LAW IN C.SCHMITT POLITICAL CONCEPTOLOGY

The theoretical and political phenomenology of the "rule of law" in conceptology and intellectual tradition of Carl Schmitt is examined in the article. Based on the political and historical retrospection of the context event formation of "Schmitt view" on the nature of the law, policy and governance demarcation, instrumental perspective of the category of "rule of law" is analyzed.

Controversial circumstances of modern political practice in the post-Soviet countries make it necessary to find new, more appropriate algorithms for political development. It is necessary to rethink and use rationally the elements contained in the conceptual heritage of theorists who analyzed the complexity of social and political transformations during the earlier stages of political modernization and democratization, among which the special place is taken by Carl Schmitt.

The paper draws conclusions about the historicity of the traditions of understanding of "the rule of law" and its independent analytical and conceptual, political and legal status, as well as prospects and demand of "concept of law" by Carl Schmitt for analysis of

contemporary social and political transformations and algorithms of domestic sociopolitical modernization. The study of theoretical and conceptual legacy of Carl Schmitt opens prospects for new interpretation of the specific institutional successful / unsuccessful political and democratic transformation in terms of weakness political and state institutions and the imperfections of the political and legal mechanisms of state power legitimation.

Keywords: rule of law, Carl Schmitt, politics, government, public administration, political institutions.

Л.М. Шумський, О.В. Крисенко

ПАРАДИГМА ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В ПОЛІТИЧНІЙ КОНЦЕПТОЛОГІЇ К. ШМІТТА

У статті розглядається теоретична і політична феноменологія «правової держави» в концептології та інтелектуальній традиції Карла Шмітта. На основі політико-історичної рестроспекції подієвого контексту формування «шміттіанського погляду» на природу демаркації права, політики і державного управління аналізується інструментальна перспектива категорії «правової держави».

Суперечливі обставини новітньої політичної практика в пострадянських країнах актуалізує необхідність пошуку нових, більш адекватних алгоритмів політичного розвитку. При цьому необхідно переосмислити і використовувати раціональні елементи, що містяться в концептуальній спадщині теоретиків, котрі аналізували складності суспільно-політичних трансформацій в період попередніх етапів політичної модернізації та демократизації, серед яких особливе займає Карл Шмітт.

В статті робляться висновки про історичність традицій осмислення «правової держави» та її самостійний аналітично-концептуальний та політико-правовий статус, а також про перспективність і затребуваність «концепції правової держави» Карла Шмітта для аналізу сучасних суспільно-політичних трансформацій та алгоритмів вітчизняної суспільно-політичної модернізації. Дослідження теоретико-концептуального спадщини Карла Шмітта відкриває перспективи нової інтерпретації інституціональної специфіки успішних/неуспішних політико-демократичних трансформацій в умовах слабкості політико-державних інститутів і недосконалості політико-правових механізмів легітимації державної влади.

Ключові слова: правова держава, Карл Шмітт, політика, влада, державне управління, політичні інститути.

УДК 791.43-92(73)(045)

S. Pietrzykowski

BEHIND THE WEST WING: A CLOSER LOOK AT THE POPULAR U.S. POLITICAL TV SERIES

The essential purpose of this article is to provide a detailed and multifaceted characterization of ‘The West Wing’ – popular American TV series representing a rare combination of politic-fiction, comedy, romance and drama – aired in years 1999-2006 by NBC (one of the country’s biggest public broadcast stations, next to ABC, CBS or PBS), which makes a total number of 154 episodes in a respectable, seven-seasons-long run. Nowadays, several years after the emission of its final episode (which took place on May 14, 2006) it is legitimate to perceive ‘The West Wing’ as a specific tool that enabled the restoration of faith in politics (with particular emphasis on the perception of presidency - “the most important and

meaningful institution of the U.S. system of government” [9, p. 2] that went through a serious crisis in the year in which ‘The West Wing’ debuted) and the idea of public service among the youngest generation of Americans who turned out to be the show’s most dedicated viewers. For many of them watching premiere episodes on Tuesday evenings, later removed on Sundays, or re-discovering the series on collector’s DVD releases or throughout internet streaming platforms, constitute a kind of formative experience that significantly increased their knowledge about politics (a subject commonly regarded as “dull”) and inspired to direct their steps to the nearest government offices in order to start a political career on their own. Besides being a fictional entertainment program which has to attract viewers and advertisers to not be cancelled in the mid-season, ‘The West Wing’ indeed carries an actual, completely un-fictional political impact, as it will be demonstrated in the following pages.

In the first part of the paper I try to embed ‘The West Wing’ in the wider context of primetime TV environment. This allows me to pinpoint certain features which provided the show’s enormous success and common recognition. Furthermore, the vast majority of the paper’s middle section is designed for a closer examination of ‘The West Wing’s’ essential figure, the Democratic President Josiah “Jed” Bartlet (1999-2007), directing major attention to the undauntedly unique, complex-though-appealing model of “presidentiality” he is manifesting (in accordance to the term invented by Trevor Perry-Giles and Shawn J. Perry-Giles). To maintain political pluralism, I devoted some space to outline few noteworthy characters from the opponent Republican Party. Subsequently, before the closing statement, I refer to the program’s collective hero – the White House office workers – and attempt to figure out, at least fragmentally, the reasons behind their immense popularity among ‘The West Wing’s’ audience. When it comes to the literature, for the most part I relied on dynamically developing literature directly referring to the NBC production and/or Aaron Sorkin’s writing style – books written by Perry-Giles and Perry-Giles, Janet McCabe or Paul Challen seem to be the most interesting examples – as well as numerous articles published in the ever-growing number of periodicals dedicated to widely-understood media or communication studies.

Key Words: *‘The West Wing’, political fiction, representation of American politics, presidentiality, Aaron Sorkin.*

*The West Wing’s exceptional importance lies in the fact that it was the first high-quality TV venture, in which creators and producers undertook an ambitious project to present a more detailed, behind the scenes look at the world of U.S. federal politics. So far this was a domain of cinema – to mention divergent feature movies, such as *The American President* (1995) based on a screenplay written by Sorkin, Alan J. Pakula’s publicist *All President’s Men* (1976), Oliver Stone’s conspiracy theory depicted in *JFK* (1991) or action-oriented *Air Force One* (1997) starring Harrison Ford. If exact or similar issue ever appeared on small screen, in a TV series, it was usually in a sitcom – like ABC’s series *Spin City* (1996-2002) focusing on funny peripeteia of the Mayor of New York City and his team of advisers – late night talk-shows skits or opening monologues (as in now-defunct *Late Night with David Letterman* or *The Tonight Show with Jay Leno* and currently airing *Late Night with Stephen Colbert* or *The Tonight Show with Jimmy Fallon*) or variety, music or comedy programs such as *Saturday Night Live* (SNL), *MadTV*, *The Daily Show with Jon Stewart* or *The Colbert Report*¹. Parodies of leading*

¹ See, for example: America (The Book): A Citizen’s Guide to Democracy Inaction / editor J. Stewart, B. Karlin, D. Javerbaum & others. – New York : Warner Books, 2004. – 227 p.; Anderson J., Kincaid A. D. Media Subservience and Satirical Subversiveness: ‘The Daily Show’, ‘The Colbert Report’, the Propaganda Model and the Paradox of Parody / J. Anderson, A. D. Kincaid // *Critical Studies in Media Communication*. – 2013. – Vol. 30, No. 3, P. 171-188; Colbert S. I Am America (And So Can You!) / S. Colbert. – New York : Grand Central Publishing, 2008. – 240 p.; Hmielowski J. D., Holbert R. L., Lee J. Predicting the Consumption of Political TV Satire: Affinity for Political Humor, ‘The Daily Show’, and ‘The Colbert Report’ / Hmielowski J. D., Holbert R. L., Lee J // *Communication Monographs*. – 2011. – vol. 78, No 1. – P. 96-114; Stephen Colbert and Philosophy: I

politicians made by SNL cast oftentimes have a significant impact on actual, real-life politics – Tina Fey’s satirical portrait of Sarah Palin has influenced the perception of former Alaska Governor and Vice-Presidential candidate in 2008 elections¹ (another argument which validates scientific approach regarding commonly-understood “entertainment”). When it comes to political dramas, they usually end as short-term projects, lasting no longer than one or two seasons at best or became canceled after few episodes in the worst case scenario – as happened to NBC’s *The Senator* (1970-1971), FOX’s *Mr. President* (1987-1988), HBO’s mockumentary *Tanner '88* (1988) [7, p. 85-86] or *West Wing*’s competitor in years 2005-2006, one season-long ABC’s *Commander in Chief* (2005-2006) featuring Geena Davis as fictional female President MacKenzie Adams [15, p. 247-261]. During a business meeting in February 1999 between Sorkin, President of NBC Entertainment Scott Sassa (*The West Wing*’s broadcaster) and Warner Bros. TV Executive Peter Roth (*The West Wing*’s producing company), in which the former presented the screenplay of the show’s first episode and chiefs of both brands officially green-lighted the start of its production, the latter was supposed to say to Sorkin: “I think this is the most brilliant script I’ve ever read, but you should know that in the history of television there has never been a successful series set in Washington, D.C., on broadcast television”. Self-confident Sorkin immediately responded “Why should I care about it?” and, as it turned out, the right was on his side [14].

The West Wing, especially its first four seasons with Sorkin as head writer and one of the co-producers (till his departure in 2003), gained critical acclaim. It has won several TV awards, including Primetime Emmy and Peabody Awards [6], and received high viewership ratings. The *Pilot* episode achieved an overall audience of 16,9 million viewers, first season maintained a stable audience reaching 14 millions, second season’s opener – double-length episode entitled *In the Shadow of two Gunmen* were watched by nearly 25 millions, the largest number this program ever achieved. In successive seasons *The West Wing* ratings systematically diminished, although NBC authorities decided to maintain the show until its seventh season because it managed to keep the most elite and affluent audience between 18 and 49 years old, ideal target for high-quality advertisers, including Lexus, Mercedes or BMW [1, pp. 1-2; 7, p. 24]. In contrast to feature films whose watching (in the most traditional way) constitutes some kind of one-act public ceremonial lasting few hours only, held in a particular place (cinemas) and at specific circumstances (dim lights, big screen, overall silence), popular TV series, because of their general length (broadcast TV dramas such as *The West Wing* consist of more than 20 episodes each season, lasting usually one hour containing commercial breaks; their equivalents in satellite or cable stations consist from 10 to 13 episodes each season lasting a continuous hour), once-in-a-week frequency and “ordinariness” of reception (episodes usually are being watched in front of TV or computer screen, alone or among friends and/or family) are in position to dig more deeply into the viewer’s reality and became a permanently repeated

Am Philosophy (And So Can You!) / editor A. A. Schiller – Chicago-La Salle : Open Court Publishing Company, 2009. – 276 p.; ‘The Daily Show’ and Philosophy: Moments of Zen in the Art of Fake News / editor J. Holt. – Malden, MA : Blackwell Publishing, 2007. – 270 p.; ‘The Daily Show’ and Rhetoric. Arguments, Issues, and Strategies / editor T. Goodnow. – Lanhan, MD : Lexington Books, 2011. – 259 p.; Young D. G., Laughter, Learning, or Enlighten? Viewing and Avoidance Motivations Behind ‘The Daily Show’ and ‘The Colbert Report’ / D. G. Young // Journal of Broadcasting and Electronic Media. – 2013 – vol. 57, No. 2. – P. 153-169.

¹ See, for example: Abel A. D., Barthel M. Appropriation of Mainstream News: How ‘Saturday Night Live’ Changed the Political Discussion / A. D. Abel, M. Barthel // Critical Studies in Media Communication – 2013. – vol. 30, No. 1. – P. 1-16; Flowers A. A., Young C. L. Parodying Palin: How Tina Fey’s Visual and Verbal Impersonations Revived a Comedy Show and Impacted the 2008 Election / Young A. A., C. L. Young // Journal of Visual Literacy. – 2010. – vol. 29, No. 1. – P. 47-67, Peifer J. T. Palin, ‘Saturday Night Live’, and Framing: Examining the Dynamics of Political Parody / J. T. Peifer // The Communication Review – 2013. – vol. 16, No.3. – P. 155-177.

(and re-lived) ritual¹. Same happens in relation to *The West Wing*, which authors, besides delivering a weekly portion of entertainment, also intended to educate and politically nourish their actual followers. As noted by Janet McCabe: “Each week the show provided a vibrant civics lesson on a broad range of issues from hate-crime legislation and gun control to budget appropriations and the arcana of U.S. Census sampling. Constitutional law and domestic policy intertwined with foreign affairs as the administration dealt with Middle East discord and the specter of international terrorism, centered on the fictional Kumar” [7, p. 4].

Due to its success, *The West Wing* has paved the way for current-day, increasingly popular political fictions, such as *House of Cards* (Netflix), *Scandal* (ABS), *Veep* (HBO), *Homeland* (Showtime), *State of Affairs* (NBC), *Madame Secretary* (CBS), *The Wire*² (HBO) or further seasons of *The Good Wife* (CBS). There were many of factors which enabled *The West Wing*'s enormously triumphant run within U.S. quality primetime TV. The show achieved high level of political verisimilitude by employing real-life White House officials as program's consultants – former Clinton's Press Secretary Dee Dee Myers; chief economic advisor of Bill Clinton and Barack Obama Gene Sperling; Al Gore's speechwriter Eli Attie; Jimmy Carter's pollster Patrick Cadell, former Staff Director for the Senate Finance Committee Lawrence Francis O'Donnell, best known as host of his own news program on MSNBC (all of them, associated with the Democratic Party, were hired during *The West Wing*'s initiative, most pro-liberal and left-oriented era) as well as Marlin Fitzwater, White House Press Secretary for six years under Ronald Reagan and George H. Bush, Reagan's speechwriter Peggy Noonan, pollster Frank Luntz and “Weekly Standard” writer John Podhoretz (Republican Party supporters assigned later). Instead of focusing on stories that appear on the covers of daily newspapers (a feature characterizing programs such as *Homeland* or *Mr. Robot*), *The West Wing* authors offer a rejuvenating look at the mechanisms of American democratic system. As said by Eric Lesser, one of the many *The West Wing* fans who decided to works in politics, it “took something that was for the most of the part considered dry and nerdy – especially to people in high school and college – and sexed it up” [22]. “This was a show that made even the census compelling” – confirms another enthusiast, Kurt Bardella – “It's funny, because I ended up working on the Oversight Committee – which has jurisdiction over the census – and I can tell you, the census is not the most exciting topic in the world” [22]. Because of the show's “entertaining while educational” [5, p. 72] character and its ability to “create an authentic context for political instruction” [5, p. 67], Wayne Journell and Lisa Brown Buchanan, experts on education, suggest incorporating video footages from *The West Wing* into high school civics or government courses – with particular emphasis on certain episodes from the opening season,

¹ Until the display of the show's finale – in this case May 14, 2006, the emission of the 22th episode of seventh season entitled *Tomorrow* – after which many of *The West Wing*'s most ardent fans felt like the world has just ended [23, pp. 266-279].

² HBO's *The Wire*, created by David Simon – a distinctive example of high-brow socio-political drama, wherein throughout the story of a young, ambitious politician Tommy Carcetti (Aidan Gillen) the viewer has an opportunity for a deeper insight into the realities of local government policy in Baltimore – lasted five seasons in years 2002-2008 despite relatively dissatisfactory ratings. One of the reasons for the program's continuing maintenance – apart from its rare quality – was HBO's general policy. In opposite to U.S. major broadcast TV networks (NBC, ABC, CBS, PBS) which main source of incomes comes from advertising profits, HBO (same as AMC, Showtime or FX) is a commercial cable and satellite stations base its funding primarily on viewers' subscriptions. Therefore, the station is able to generate (and keep safe) numerous experimental productions, like afore-mentioned *The Wire* which was widely appreciated after its final episode (several opinion-magazines announced it as “the best TV-show ever) and became a subject of academic classes. See, for example, a series of lectures arranged by the “Boundary Questions” Research Group Department [Pracownia Pytań Granicznych] at Adam Mickiewicz University in Poznań under the title: *The Guts of the System. People and Institutions in the Critical Analysis of 'The Wire' and 'Treme'* [David Simon's another show made in HBO after the cancellation of *The Wire* – SZ.P] [*Wnętrznosci systemu. Ludzie I instytucje w krytycznej diagnozie seriali "The Wire" i "Treme"*], Mode of access: <http://www.graniczne.amu.edu.pl/moodle/enrol/index.php?id=47&lang=en>.

which tackle large amount of issues discussed in the curriculum: legislative process, already mentioned census, the death penalty, Supreme Court nominations [5, p. 71]. Peter M. Smudde and John R. Luecke, in turn, appreciate *The West Wing*'s pedagogical validity for future public relation specialists – by watching selected dramatized cases, students, for example, become more familiar with decision-making process and learn about conditions that facilitate effective team-work or how to handle with complex high-priority and/or stress-related situations [16, pp. 107-110].

Sorkin's ambition to reflect the political reality has often met with harsh criticism in relation to certain subjects or circumstances where, according to its critics, *The West Wing* failed to do it accurately. Several left- and right-wing publicists, media/politics experts, former officials (and others) raised a multiple set of charges, e.g.: deliberated omission of such factors as "staff competition, factionalism, groupthink, and presidential isolation" [9, p. 13]; overtly idealistic emphasis on "feelings, both of the presidential stuff and of the nation at large" – sometimes the characters intend not do something and/or not to make a certain decision because "it doesn't feel right" [1, p. 33]; disproportionate portrayals of Democrats and Republicans; demonization of Arabs corresponding (rather not coincidentally) with unabashedly pro-Israeli orientation [3, pp. 109-110], patronizing attitude towards representatives of non-Western nations (Africans, Indonesians), underrepresentation of minorities in The White House, spreading negative stereotypes or misrepresentations of women, explicit affirmation of white masculine power [9, pp. 54-171; 10, pp. 217-223], and many more. As stated earlier, Sorkin's mayor intention was to reflect the reality, not to duplicate it entirely – for him "the appearance of reality is more important than reality itself" [9, p. 13] – and authors of critical opinions concerning program's unsatisfactory authenticity mostly did not include the simple fact that *The West Wing* is an entertainment TV show. Such genre has its own distinctive elements distinguishing it from model nightly news coverage or C-SPAN transmission, i.e.: dramatization, oversimplification, carnivalesque exaggeration (in the tradition of Michael [Mikhail] Bakhtin¹), the occurrence of fictional characters, easy juxtapositions (heroes vs. villains). *The West Wing*, moreover, consist another characteristic feature, not appearing on CNN or C-SPAN – it allows viewers to take a deeper look behind the scenes of White House rooms. In accordance with Erving Goffman's findings revealed in his best-known publication *The Presentation of Self in Everyday Life* (1959), *The West Wing* portrays multiple front- and backstage activities performed by the Washington staffers, as well as initial (and closing) stages of their workings. As *New Yorker* long-time critic Nancy Franklin aptly assumes: "what we glimpse is probably the tip of the iceberg – but *The West Wing* makes viewers feel as though they had a ringside seat in the Oval Office [1, p. 40]. Amidst the show's many other values are: original storytelling, appreciated both by critics² and

¹ See, for example: Bakhtin Carnival and Other Subjects: Selected Papers from the Fifth International Bakhtin Conference, University of Manchester, July 1991/ editor D. Shepherd. – Amsterdam-Atlanta : Rodopi Press, 1993. – 303 p.; Clark K., Holquist M. Mikhail Bakhtin / K. Clark, M. Holquist. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1984. – 398 p.; individual case study based on specific example from entertainment media: Hess A. Purifying Laughter: Carnivalesque Self-Parody as Argument Scheme in 'The Daily Show with Jon Stewart' // 'The Daily Show' and Rhetoric. Arguments, Issues, and Strategies / editor J. Holt. – Lanhan, MD, 2007. – P. 93-112.

² As pointed out by the former Television Critics Association president, Eric Kohanik: "The dialogue on *The West Wing* is unlike anything else on television [...] The busy-ness of it is different as well. There are some shows that try to emulate it but I think it is so captivating that from the moment you turn it on, you have to concentrate and pay attention. Otherwise you will miss things. It's an intelligent show – remarks Kohanik – not one you can veg out in front of. I think it appeals to an audience who wants to watch TV to be entertained, but also to be challenged. Unlike a conventional sitcom or another standard type of drama, this one challenges you in a different kind of way: intellectually" [1. p. 29].

audience¹ – in Aaron Sorkin’s outstanding writing style and his nearly individual control over script-creating process Janet McCabe recognized “the kind of authorship long associated in with other privileged cultural forms: theater, international art cinema, and literature” [7, p. 32], that is rarely seen on contemporary television, especially public broadcast channels² – Thomas Schlamme’s distinctive “walk and talk” directing technique, adequate use of music and, last but not least, plethora of likeable characters, brilliantly played by the cast.

The West Wing essential hero, fictional two-term Democratic President, Josiah “Jed” Bartlet (Martin Sheen), former Governor of New Hampshire, surely is an exceptional political leader: a devout Catholic, direct descendant of Josiah Bartlett – actual historical figure mentioned among the signatories of the Declaration of Independence (1776) – University of Notre Dame graduate, holder of Ph.D. degree in economics and Nobel Prize winner, husband of Abigail “Abbey” Bartlet (Stockard Channing), thoracic surgeon and Harvard Medical School alumni with whom he has three daughters (oldest Elizabeth, middle-aged Eleanor and the youngest Zoey). President Bartlet displays multiple talents: he achieved extensive knowledge on many topics (from American national Parks to theoretical physics) which he likes to share on different occasion (causing irritation of his dependents), however he is particularly keen on ancient history and the origins of American democracy, fluently speaks Latin, is able to quote extensive parts from the Bible by heart and occasionally cooks chili for closest co-workers. During the whole seven seasons Bartlet is depicted fulfilling plentiful of functions: chief executive, political candidate, and private citizen are the three most prevailing ones. As shown in research conducted by Holbert and others (2005), he exhibits the most desirable character traits in each of these depictions: *principled* features (honest, trustworthy, hard working, responsible, and determined) as chief executive and political candidate, and *engaging* features (loving, warm, sense of humor, and compassionate) as private citizen [4, pp. 512-513 and further].

In various sources (press reviews, survey results, academic papers or private opinions) Bartlet is described as: “smart, funny, decent”, “charismatic and quietly omnipotent”, “heroic”, “too-good-to-be-true” [4, p. 510]; “no common man”, “intellectual president” [9, p. 27], “[...] modern presidential hero” [10, p. 223]; “imperial president”, having “a strong moral compass [and] a nimble mind” [7, p. 73 and 92]; “first among equals”, “honest and truly caring person” “better real-life president as Clinton or Gore or Bush” [1, p. 4, 33 and 62]. Brought to life by Aaron Sorkin – Democratic Party supporter since 1972, when he volunteered for progressive, left-winged presidential candidate George McGovern [1, p. 11] – the figure of Jed Bartlet may seem to look like a projection of what a model Democrat should be. The fact that his impersonator, Martin Sheen, is a pro-Democratic political activist [1, pp. 35-36], like most of

¹ According to B. E. Warne, one of *The West Wing*’s enthusiasts and creator of an amateur fansite <http://westwing.bewarne.com/> [19.10.2015] – “Sorkin’s writing is so spectacular and we, as TV viewers, are so are so pleased to see that level of writing devoted to television! And I think people also like to see something that makes them think (I could be wrong about that, maybe it’s just the viewers I hear from). The acting is really extraordinary but it is the writing that give [sic – SZ.P] these actors something to do [...], [1, p. 61].

² One of the most distinctive characteristics of modern-day television is the increasingly stronger position of the show’s creator/showrunner. In general, such persons formulate the show’s original conception, produce its opening episodes, oversee the process of its development and are responsible for its success or failure. In U.S. broadcast channels, due to various restrictions (for example: age limitations, nudity ban, and impossibility of using obscene words or exposing sexual relations) creators encounter numerous obstacles hindering their freedom of expression, although there are some authors who managed to maintain their original style, including Sorkin or NBC’s *Community* creator, Dan Harmon. Nowadays, however, various satellite and cable channels, as well as internet streaming platforms (such as Netflix, Yahoo or Amazon) offer incomparably better conditions to create authorship TV series, to mention David Simon’s *The Wire* (HBO), Vince Gilligan’s *Breaking Bad* (AMC), Matthew Weiner’s *Mad Men* (AMC), Beau Willimon’s *House of Cards* (Netflix), Nic Pizzolatto’s *True Detective* (HBO), Ryan Murphy’s *American Horror Story* (FX) and many other examples.

The West Wing cast [1, pp. 36-37], only strengthens such impression. As an economist Bartlet was intellectually closer to Keynesian views; being closely related to one of the founders of the American diplomatic system, he highly respects the idea of public service; his devout, though not fanatical, catholic faith does not interfere with wide sense of tolerance and social commitment. Such persons are rather unlikely to exist, and if some politicians share certain characteristics with *The West Wing* fictional president, they are likely to lose the elections by large margin of votes. Such as recently mentioned McGovern, who gathered only 17 electoral votes (approximated number of over 29 million popular votes – 37,4%) against Richard Nixon's 520 (over 47 million – 60,7%) [17]. McGovern's 1972' failure found its reference in political vocabulary – “McGovernism” has quickly become a popular label for overly idealistic policy that has no chance for implementation. In *The West Wing* pretty McGovern-like Bartlet won the fictional 2002 elections, beating his Republican opponent, “anti-intellectual”, “plain-spoken” Governor of Florida Robert Ritchie (James Brolin) who was portrayed as “likable but limited in his understanding of domestic and foreign policy” [9, p. 49] (quite similar to George W. Bush) and hold the position of an outsider within GOP (same as John McCain). The size of his victory – Bartlet carried over 39 states (including District of Columbia) gaining 419 electoral votes (53,766,221 popular votes – 55%) while Ritchie – remaining 11 (most states of the so-called “Bible Belt” including Texas) gaining 119 electoral votes (42,992,342 popular votes – 44%) [20] – seems like an illusory reversal of Nixon and Ronald Reagan overwhelming victories. Reagan's win over Walter Mondale in 1984 was even more impressive [18].

Bartlet surely has some weaker points; he commits mistakes or experiences failures and hardships. He concealed from the public opinion and some of the employees that he suffers from a recurring disease known as multiple sclerosis (MS) which symptoms may significantly hinder the exercise of his presidential duties – a decision that significantly worsened part of his relations and caused serious legal questions [24, pp. 69-79]. His unbridled intellectualism oftentimes irritates family and co-workers. During many episodes of the opening season – eighteen out of twenty two, as observed by Trevor Perry-Giles and Shawn J. Perry-Giles [9, pp. 25-26; 10, p. 213] – he gives an impression as if he could not handle with low approval ratings and the overwhelming chaos in his vicinity. A chaos that “represents an integral theme rather than a plot device to be resolved quickly at the end of each hour's episode” [9, p. 25] – in the first episode his continuous absence caused by a bicycle accident is not a particularly promising presage. Unlike Bill Clinton, whose personal misbehaving (whether reports on sexual harassment were actual or presumed, it remains a separate issue) seriously undermined the achievements of his administration and wiped off previously held, generally positive perception of Clinton as a congenial, “unstuffy [...] down-to-earth” person¹, in Bartlet's case

¹ Adhering to the terms suggested by R. L. Holbert and others, it can be assumed that the revelation of Clinton's surprisingly un-engaging character traits overshadowed these engaging ones, as well as principled features he expressed fulfilling the function of political candidate and chief executive [4, p. 512]. The further away from year 1998, however, the negative opinions that arose in consequence of “Monica Lewinsky scandal” appear to be waning, replaced by a nostalgic sentiment for the past decade of the nineties, with whom Clinton is partly associated. During the 2008 presidential election (and later) a large number of Democrats' voters assessed that if there were such a possibility, they would easily vote “for Bill” instead of Hillary Clinton who – due to her persistent image as undoubtedly “smart” and “competent” but also “angry, shrill, overambitious woman” – was conceived as hardly likable, thus unelectable, political candidate and future-president – another argument for the thesis that personal character traits can be crucial while running for political office and the evaluation of female politicians is excessively gendered. In 2012, when the Obama-Biden team was seeking re-election, they tried to take some advantage of (Bill) Clinton's unceasing popularity by inviting him as one of the speakers during the Democratic National Convention in Charlotte. His speech was enthusiastically endorsed by the gathered audience and gained positive reviews among the commentators, see: Holliday D. Would you vote for Bill Clinton if he could run for office again? Why? [Electronic resource] / D. Holliday // Quora. – 2014. – Mode of access : <https://www.quora.com/Would-you-vote-for-Bill-Clinton-if-he-could-run-for-office-again-Why> [19.10.2015]; Rivers C, Barnett R. C., *The New Soft War on Women: How the Myth of Female Ascendance is Hurting Women*,

“such humanization potentially strengthens the identification with viewers’ insecurities and foibles” [1, pp. 37-38] – in reference with Perry-Giles and Perry-Giles opinion. Both authors think of Bartlet as a “postmodern romantic hero” who “does not have all the answers and cannot control the chaos of this world” [10, p. 223]. That serving as President of the United States can be physically and intellectually exhausting (with emphasis on the latter) was vividly depicted in the third season of *House of Cards* where so far unstoppable, power-hungry Frank Underwood (Kevin Spacey) encounter severe obstacles after moving to the White House in result of the impeachment of his indolent predecessor and former boss, Garrett Walker (Michael Gill) – in which Underwood was actively involved. He deals with this challenge rather poorly, as we subsequently learn that his fellow Democratic Party will not support his potential run for a full second term (Underwood decides to do it either way). In opposite to Underwood’s unshakable Machiavellianism; Bartlet “relies on a collective, albeit ideologically dissonant, heroism that includes women and people of color¹ and in which insecurities are expressed, anxieties acknowledged, and heroic actions questioned” [9, p. 223]. If *House of Cards* somehow resembles Shakespearean plays, then *The West Wing* appears to be 21st century version of de Tocqueville’s *Democracy in America* (1835, 1840) updated after the postmodern turn.

Unsurprisingly, due to its shamelessly liberal and progressive bias *The West Wing* was slammed by the conservative media, in which it was better known under the alternative title *The Left Wing*, invented by “Jewish Journal” columnist Naomi Pfefferman [10]. John Podhoretz described it viciously as an example of “pornography for liberals”. “These characters aren’t human beings – he pointed out the show’s naive inaccuracy – They are noble soldiers in a noble cause, and they have been washed clean of every impurity because of it” [1, p. 35]. When Sorkin – who struggles with drug-abuse and was forced to undergo rehab twice, in 1995 and 2001 [1, pp. 14-15 and 48-49], once again was caught in possession of illegal substances – Podhoretz ranted: “I don’t know about you, but frankly, I don’t need any lessons on theology, destiny, public service, job creation, pay equity, or conservative ideology from a drug addict” [11]. Despite being such a relentless critic of *The West Wing*, he was later hired as the show’s official consultant. His name is credited for all 22 episodes of season five in years 2003-2004, from its opener entitled *7A WF 83429* (aired on September 24, 2003) to the finale (*Memorial Day* – May 19, 2004). Podhoretz’s appointment was closely related with Sorkin and Schlamme’s departure with the end of fourth season. At first glance, the official reasons behind their decision to leave sound mundane: declining viewership ratings, lower revenues from advertising which resulted in budget overruns; Sorkin’s authoritarian control over the writing-process and his continuous habit to deliver episode scenarios right before shooting²; recurring

Men – and Our Economy / C. Rivers, R. C. Barnett. – London-New York : Penguin Books, 2013. – 288 p.; Wyler G Bill Clinton Just Gave This Convention Speech, And It Drove Democrats Into A Total Frenzy / G. Wyler // Business Insider – 2012. – Mode of access : <http://www.businessinsider.com/bill-clinton-speech-dnc-2012-9>.

¹ After the emission of the show’s first episodes National Association for the Advancement of Colored People (NAACP) officially complained because of the absence of non-white staffers in the White House. In consequence of such opinion, with which Sorkin totally agreed, he introduced the figure of Charlie Young (Dulé Hill), African-American appointed as Personal Aide to President Bartlet, as a member of the featured cast, and strengthened the position of other African-American characters, such as Chairman of the Joint Chiefs of Staff, Admiral Percy Fitzwallace (John Amos) or National Security Adviser Nancy McNally (Anna Deavere Smith) [9, pp. 87-117; 1., pp. 41-42] Additionally, in his interview with “The Hollywood Reporter” Sorkin admits that legendary actor Sidney Poitier was his first choice for the role of President Bartlet [14].

² Janet McCabe mentions that as long as *The West Wing* generated incomes, NBC and Warner Bros. Television turned a blind eye to Sorkin’s various excesses, excusing them as “the cost of dealing with an *artist*” – the supervisors, however, have lost their patience after the show’s three-seasons-long success story suddenly ended. In the later phase of the show, beginning from season five, departure John Wells, its incumbent executive producer, replaced Sorkin as chief-writer. Wells – previously known as a person standing behind the enormous success of NBC’s medical drama *Er* (1994-2009) has managed to significantly democratize the script-writing

problems with drugs in spring 2001, overshadowing the final stage of season two [1, pp. 49-50], the need for a new start somewhere outside *The West Wing*¹.

Although Sorkin and Schlamme did not disclose any specified, informal and/or nontechnical details regarding their conflict with NBC and Warner, it is believed that both producers refuse to alter the political direction of the show, in order to stay in tune with the country's right-wing, pro-Republican switch after George W. Bush's presidential victory and eventually attract larger amount of more conservative viewers [7, pp. 12-13]. The changes begun at the turn of fourth and fifth season when Bartlet – relying on the Twenty-Fifth Amendment and in the absence of Vice-President – temporarily abdicates in favor of the “bellicose” [7, p. 13] Republican Speaker of the House, Glen Allen Walken (John Goodman). There is no particular difference between Walken and Robert Ritchie, who bear resemblance with contemporary Tea Party leaders. In turn, Ainsley Hayes (Emily Procter) together with Arnold Vinick (Alan Alda) represents upper quality GOP politicians. The former is a devoted Republican and subordinate White House Counsel employed on Bartlet's special request after demonstrating impressive knowledge on education during her appearance on political talk-show. The latter, a Senior Republican Senator from California (serving in Washington since 1982) and presidential candidate in fictional 2006 election who fought not only for presidency but “for the very soul of his party” [7, p. 116] and, because of his experience and outstanding competency, posed a serious threat to his young Democratic opponent Matthew Santos (Jimmy Smits) with whom he slightly lost – 266 to 272 electoral votes [21] but saw no contradiction against taking the crucially important position of Secretary of State in already-forging Santos administration. They both held undoubtedly conservative opinions. Hayes, for example, finds feministic activism “irrelevant” considering that “women had equality under the Constitution and [there is – SZ.P] no need for the Equal Rights Amendment” [7, p. 107]. Vinick supports tax cuts, nuclear energy, opposes against moratorium on the federal death penalty and strongly undermines gun control legislation. Nevertheless, they are able to explain and/or defend them rationally throughout an open discussion. Agreeing to serve under the government other than Republican, Hayes and Vinick manifest far-reaching conciliatory skills that in the world of excessively antagonistic bi-partisan politics became increasingly rare². Although in the eyes of such Republicans as Walken or Richie, their decisions may be seen as betrayal, Hayes and Vinnick proved to be righteous, not only right-wing.

As a socially engaged Republican who expresses a pro-choice stance on abortion, Arnold Vinnick appears to the viewer as complex, multifaceted person, thus somehow overthrowing John Podhoretz's opinion about uncomplicated characters in *The West Wing* (for a large number of GOP politicians and voters the very fact that Vinick does not condemn abortion automatically excludes him from being a righteous person). A similar phenomenon applies to Josiah Bartlet. During the show's first two seasons Bartlet takes a number of decisions that effectively cripple his image as ardent Catholic or openly-thinking progressive liberal, e.g.: he declines to commute the death sentence of a prisoner [1, p. 43]; shows hesitation to

process, reverse the show's focal point from domestic policy to confrontation with international terrorism, exchange part of the cast [7, pp. 35-36].

¹ Subsequently, Sorkin, Schlamme and part of *The West Wing* cast began working on ephemeral NBC's *Studio 60 on the Sunset Strip*, lasting in years 2006-2007, the former one contributed screenplays to HBO's series *The Newsroom* (2012-2014) and several feature films: *Charlie Wilson's War* (2007), *The Social Network* (2010), *Moneyball* (2011) and *Jobs* (2015).

² In one of the show's most memorable moments Hayes indignantly rejects her colleagues' accusations that Democrats with whom she works are “worthless” and “unpatriotic”: “Say they're smug and superior. Say they approach to public policy makes you want to tear your hair out. Say they like high taxes and spending your money. Say they want to take your guns and open your borders. But don't call them worthless... the people I have met have been extraordinarily qualified – their intent is good. Their commitment is true. They are righteous and they are patriots” [9, p. 21].

demonstrate a more resolute position on gay rights, including the so-called “Don’t ask, don’t tell” (DADT) policy concerning the presence of homo-, bi-sexual or transgender people in the U.S. army [1, p. 43]; he recognizes the existence of pornography as one of the manifestations of freedom of speech but distastes it simultaneously¹. It can also be said that, in certain circumstances, *The West Wing* fictional President “pursued a foreign policy more hawkish than ever that of the Bush administration” [3, p. 100] – that multiple plotlines confirming such observations have been created under Aaron Sorkin’s watch makes them even more interesting. He suggests, for instance, a tough response to the Syrian regime for shooting down U.S. military plane carrying his personal doctor, African-American Navy officer Morris Tolliver (Ruben Santiago-Hudson) and his family, angrily overexposing to the generals, intelligence supervisors and civilians gathered in the Situation Room: “Let the word go forth, from this time and place, gentlemen – you kill an American, any American, we don’t go back with a proportional response. We come back with a total disaster!” [9, p. 96]. Conclusively, Bartlet orders to bomb limited military objects after being reminded how disastrous consequences could induce such response. When it comes to the issue of America’s shriveling reputation abroad and the decline of its status as world’s only remaining superpower (encouraging numerous enemies to undertake even bolder actions), he presents himself as a proud patriot, seeking to restore the country’s old-times splendor. In a conversation he took with his Chief of Staff, Leo McGarry (John Spencer), Bartlet evokes an example from ancient Rome:

Did you know that two thousand years ago a Roman citizen could walk across the face of the known world free of the fear of molestation? He could walk across the earth unharmed, cloaked only in words *Civis Romanis*; I am a Roman citizen. So real was the retribution of Rome, universally understood as certain, should any harm befall even one of its citizens... Where is the retribution for the families and where is the warning to the rest of the world that Americans shall walk this earth unharmed, lest the clenched fist of the mightiest military force in the history of the mankind comes crashing down on your house? [9, p. 27].

Rather than being one of the many historical digressions, which Bartlet frequently likes to express, afore-mentioned words designated the general manner in which his administration intend to deal with domestic and international dangers. Contrary to George W. Bush, who preferred unilateral foreign policy enhanced by pseudo-Messianic rhetoric, and more like his father, George H. Bush, Bartlet forms a “Western coalition” against terrorism, including Great Britain or Japan [9, p. 30]. If Bartlet finds himself in front of a serious crisis and feels that “the international law is ill-equipped to handle the problem of terrorism” [3, p. 107] – a reflection deduced by Rachel Gans-Boriskin and Russ Tisinger in their study on the framing of war, terrorism and radical Islamism emphasized on *The West Wing* – he ultimately decides to violate its rules. He takes those decisions not without his doubts, but mostly with a positive effect – as in the case of Abdul Sharif, Defense Minister of the fictional state of Qumar situated in the Middle-East, America’s strategic ally in fight against terrorism which, in fact, simultaneously trains and finances certain terroristic organizations (a close equivalent of Pakistan, Saudi Arabia or Oman). When the Americans discover that Sharif – a character combining characteristics of both Saddam Hussein and Osama bin Laden [3, p. 108] – has advanced plans to carry out an attack the United States – and the possibility of his trial, as originally suggested by Bartlet, seems hampered because the crucial information were obtained illegally (from a Chechnyan rebel tortured by Russians) which would significantly weaken the arguments of the prosecution – the President, knowing that there are any other legal options to stop and punish Sharif, gives the green light for his discreet assassination. This type of solution

¹ Bartlet perhaps most resolutely expresses his distanced position in the conversation with Christian Conservative John Van Dyke during the *Pilot* episode. On Van Dyke’s question “If our children can buy pornography on any street corner for five dollars, isn’t that too high a price to pay for free speech”. “No” – replies Bartlet and adds instantly: “On the Other hand, I do think that five dollars is too high a price to pay for pornography” [2, p. 83].

fits into the concept of pre-emptive strike, discussed – among others – by Benjamin Barber or Michael Walzer, although, as observed by Admiral Percy Fitzwallace, "natural law" does not apply to terrorism which "by breaking the laws of nature, puts itself outside the laws of civilized society" [3, pp. 107-108]. Parry-Giles and Parry-Giles maintain that besides already voiced "postmodern" and self-doubting elements in the portrayal of the presidency offered by *The West Wing*, there is enough room for a more traditional, hence "modern" depiction of U.S. highest and most powerful political office. In their opinion, switch from the former to the latter takes place with episode nineteen, persuasively entitled *Let Bartlet Be Bartlet* [10, p. 217]. After his transformation: "This modern presidential hero can manage the chaos, fight for what is right and oppose what is wrong" [10, p. 223].

In years 1999-2006, during which *The West Wing* was broadcasted, there was a particular difficulty to maintain political idealism. September 11, 2001 attacks have designated a turning point in recent American (and beyond-American) history. For the second time since Pearl Harbor a sense of national security was seriously undermined¹. This resulted in the launching of the so-called "War on Terror" set on several fronts (Afghanistan, Iraq), which negative consequences are perceptible till today. "Carefree 1990s" – a label that can be used to briefly describe Bill Clinton's two-term presidency (1993-2001), due to robust economic growth (reflected in a rarely generated budget surplus), neo-liberal consensus between two main parties and, apart from few exceptions, a relatively stable domestic and foreign situation in a new, post-Cold War international order – has ended with a disconcerting tendency, i.e.: increasing decline of the president's office (in relation to specific example – closing stage of Clinton's administration and the presidency in general). As noted by Parry-Giles and Parry-Giles, the show's opening episode – which made his screen debut on September 22, 1999, preceded by an intensive promotional campaign – "occurs in a historical moment when the presidency and its meaning are in flux" [9, p. 7]. Certain premises initiated during the Vietnam War, Watergate affair, Iran hostage crisis, Iran-Contras negotiations, reached its peak in the late 1990s and early 2000s, including Clinton-Lewinsky sex scandal that led to the following impeachment procedure on Clinton in years 1998-1999 and controversial 2000 presidential election in which the Republican candidate, former Texas Governor George W. Bush won with his Democratic opponent, former Clinton's Vice-President Al Gore by a minimal margin of electoral votes (271 to 266 – a difference very similar to that of *The West Wing* 2006 election between Santos and Vinick) in a mandatory recount in Florida confirmed by the decision of United States Supreme Court on December 13, 2000. The fact that defeated Gore racked up larger amount of popular votes than the elected – nearly 51,000,000 (48,4%) to approximate 50,500,000 (47,9%) gained by Bush [19], calls into question the presumably democratic character of American political system. Under such circumstances, the figure of fictional President Bartlet – who is not Clinton² but shares his political agenda or conducts relentless policy against international terrorism (very much in style of Bush Jr.) which turns out to be much more conciliatory and politically effective than that of the former Texas Governor offered a relief for frustrated and/or ideologically disoriented voters. For many viewers Bartlet seems like an ideal signing. Their attitude towards the eloquent politician from New Hampshire perhaps is most honestly reflected in the following words of Leo McGarry. Asked by a self-doubtful political candidate Josiah Bartelt (as we already know, political candidate

¹ Beginning a period of time in which most of the citizens were willing to give up elemental civic rights and freedoms in favor of at least fragmentary restitution of widely felt safety – the philosophy behind now-infamous Patriot Act can be explained in the following matter.

² Apparently, his attempts to cover-up the fact that he suffers from multiple sclerosis which lead to federal investigation occupying significant part of the second season's plot seems less severe for his image than accusations of sexual harassment, as in the case of Clinton.

was one of Bartlet's three mayor functions during the show, next to chief executive and private citizen) Leo explains why he so strongly supports his candidacy:

Because I'm tired of it – he replies – year after year after year after year. Of having to choose between the lesser of who cares. Of trying to get myself excited about a candidate who can't speak in complete sentences. Of setting the bar so low I can hardly look at it. They say a good man can't get elected president. I don't believe that, do you? [9, p. 34].

Aware of general and ever-increasing importance of rhetoric portrayal of presidents, Parry-Giles and Parry-Gilles coined the term “presidentiality”. “*By presidentiality, we refer to an ideological rhetoric that helps shape and order the cultural meaning of the institution of the presidency* – claim both authors – Presidentiality is an amalgam of different voices and divergent texts that that use as a referent the office of the President of the United States and the individuals who hold that office. Presidentiality, thus, is responsive to context and collective memory – they continue – and it defines, in part, the national community by offering a vision of this central office in the U.S. political system” [9, pp. 1-109; 10, pp. 209-210]. As in the case of real-life presidents (or other political figures), who attach enormous attention to PR-issues and self-presentation, presidentiality may also refer to fictional ones, inhabiting contemporary U.S. pop culture. If an imaginary representation of the presidency is “mimetically efficacious” [9, p. 4], i.e.: it is persuasive and credible enough or offers a new dimension, it can influence the public opinion to a similar extent as “actual” presidents do (the most exact manifestation of such trend are flags with inscriptions “Bartlet for President” or numerous media speculations whether Martin Sheen, associated both with the Democrats and Ralph Nader, would start in the election as real-life presidential candidate). Therefore, certain social scientists – for example: Parry-Giles and Parry-Gilles (2002, 2006); Holbert, Pillon, Tschida, Armfield, Kinder, Cherry, Daulton (2003); Holbert, Tschida, Dixon, Cherry, Steuber, Arne (2005); Gnas-Boriskin, Tisinger (2005); Semmler, McKay-Semmler, Robertson (2013); Journal, Buchanan (2013) – insist that various politically oriented entertainment productions (including increasingly popular *fake news* programs offering political satire, such as *The Daily Show*, *The Colbert Report* or *Last Week Tonight* and numerous fictions: feature films and TV series; comedy, dramas and other genres) should become a subject of serious investigation as in the case of traditional *hard news* coverage.

Another significant impact *The West Wing* has had on its audience was the restoration of faith in U.S. politics (with peculiar emphasis on the perception of presidency) and the idea of public service. According to the study made by Council for Excellence in Government in 2001 – that is between the *The West Wing* second and third season, after critical acclaim it received during the 52nd Primetime Emmy Awards – the show was partly responsible for “giving elected officials the second most improved image”, ahead of business leaders and teachers in public esteem [9, p. 22]. The specific fact that during the 2004 presidential election certain research centers, including The Annenberg Public Policy Center, reported “the biggest turnout among young voters under 30 in more than a decade” [8] can also be associated with increasing popularity of political dramas, such as *The West Wing*, or *fake-news* show offering political satire, like *The Daily Show with Jon Stewart*. Such change in perception was possible because Aaron Sorkin has designed his program to be a “valentine to public service” [7, p. 4]. He achieves this intention with the help of a large number of supporting characters – *The West Wing* collective hero, equally important as President Bartlet¹. By observing the work of various White House staffers and associates – including (aside from Leo McGarry and Ainsley Hayes), Leo's closest assistant, Deputy Chief of Staff Joshua “Josh” Lyman (Bradley Whitford), Communications Director Toby Ziegler (Richard Schiff), Deputy Communications

¹ According to Sorkin, President Bartlet was originally planned to be an episodic character, while the main focus was to be addressed at the White House staffers. However, Martin Sheen gave such a good impression on the *The West Wing* producers that his airtime was excessively expanded [14].

Director/Speechwriter Sam Seaborn (Rob Lowe) later replaced (after Lowe's three-and-a-half years presence on the show) by William "Will" Bailey (Joshua Malina), Press Secretary Claudia Jean "C.J." Cregg (Allison Janney), Media Consultant Madeleine "Mandy" Hampton (Moirra Kelly) Deputy Chief of Staff assistant Donnatella "Donna" Moss (Janel Moloney), the First Lady and President's daughters (Elisabeth Moss, Nina Siemaszko, Annabeth Gish), his Personal Assistant Charlie Young (Dulé Hill), President's Executive Secretary Delores Landingham (Kathryn Joosten), Leo and Toby's secretaries, Margaret (NiCole Robinson) and Ginger (Kim Webster) – the viewer is able to attach a "behind the scenes" look of the building at 1600 Pennsylvania Ave NW.

The overwhelming majority of these characters are equipped with a particular set of skills and features that make them ideal (and idealistic) "white-collar" workers: they are amiable, trustworthy, emphatic, well-educated. Mandy, for example, holds a Ph.D. in political science, master's degree in communications and bachelor's degree in history of arts; Josh is a Harvard alumni, C.J. graduated from Berkeley, Sam finished both Princeton and Duke [9, p. 28]. They are dedicated to their case, loyal, charismatic, authoritarian in some of the cases, ready to cooperate despite political differences or individual ambitions. Kay Richardson notices that following the plots of President's major co-workers – due to their outstanding intellect, linguistic awareness, "extensive use of metalanguage and metacommunication" and other advantages – the viewers are able to distinguish and appreciate the work of political communication experts, usually labeled as 'spin' doctors – where 'spin' is, in Richardson's words, "the dismissive term [that- SZ.P] alludes to the use of rhetorical arts to disguise truth and manipulate public opinion, with particular reference to control over the news agenda" [13, p. 53]. Quite on the contrary, Sam, Toby or C.J. use their mastery-level in spoken and written word for positive purposes. As mentioned before, *The West Wing* has been frequently chastised because of its lack of realism. This complaint also relates to the President and his crew. "*The West Wing* presents a White House devoid of backstabbing, jockeying for position, and personal ambition – claim Gans-Boriskin and Tisinger – This idealized world may be entertaining, critics argue, but it is not realistic" [3, p. 102]. The depiction of politics on *The West Wing* indeed seems to look overly idealized; this is the exact reason why it attracted so many people who, identifying with their favorite characters, decided that their dream-job is located not necessarily in Hollywood or Wall Street but in their local or federal governments – Kurt Bardella and Eric Lasser are only two of many such examples [22]. The fictional characteristics and still-lasting, not-so-fictional importance of *The West Wing* – issues that this article intended to address – perhaps are most accurately expressed by Nancy Franklin, "New Yorker" publicist, whose words I allowed to quote as its conclusion: "It [*The West Wing* – SZ.P] may not be realistic, but it feels real, and it feels right – if this isn't what the White House is like, it is what it should be like" [1, p. 27].

It appears to me that *The West Wing* may provide a particularly productive and compelling lecture for the Ukrainians, especially considering the country's most recent situation. It has become a well-known fact that one of the most important and positive consequences of Euromaidan, besides the overthrowing of Viktor Yanukovich, was the "recapture" of state. The Ukrainian state – which previously in fact constituted some kind of a separate ownership divided between the oligarchs and corrupt politicians of different levels, and thus not particularly esteemed, i.e. not treated as if it were a common good – since 2013 has began to be conceived as a fundamental value, both indispensable and dramatically exposed – especially after the annexation of Crimea and beginning of the military actions in Donbass. On the basis of mass demonstrations a strong, self-aware civil society was finally formulated – a society that – after bitter disappointment with the aftermath of the Orange Revolution in 2004 – prefers to resolve the matters single-handedly. Perhaps, this is the reason

why so many Euromaidan activists decided to take part in the 2014 parliamentary elections. Due the lack of time they were not able to create and develop their own political backgrounds, hence – acknowledging that there are no other instant options available – they decided to candidate from the lists of already existing parties (one can say that at this particular moment they are reproducing, to a certain degree, Rudi Dutschke's "long march through the institutions" process). With respect to this kind of situation, political phantasm presented in *The West Wing* once again may find its right timing and politically absorbent audience¹.

References

1. Challen P. Inside 'The West Wing': An Unauthorized Look at Television's Smartest Show / P. Challen. – Toronto : ECW Press, 2001. – 184 p.
2. Crawley M. Mr. Sorkin Goes to Washington: Shaping the President on Television's 'The West Wing' / M. Crawley. – Jefferson, NC-London : Macfarland & Company, 2006. – 232 p.
3. Gans-Boriskin R. The Bushlet Administration: Terrorism and War on the 'West Wing' / R. Gans-Boriskin, R. Tisinger // *The Journal of American Culture*. – 2005. – Vol. 28, No. 1. – P. 100-113.
4. 'The West Wing' and Depictions of the American Presidency: Expanding the Domains of Framing in Political Communication / L. R. Holbert, D. A. Tchida, M. Dixon, K. Cherry, K. Steuber, D. Airne // *Communication Quarterly*. – 2005. – Vol. 53, No. 4. – P. 505-522.
5. Journell W. Fostering Political Understanding Using 'The West Wing': Analyzing the Pedagogical Benefits of Film in High School Civics Classrooms / W. Journell, L. B. Buchanan // *Journal of Social Studies Research*. – 2013. – Vol. 37, No. 2. – P. 67-83.
6. List of awards and nominations received by 'The West Wing' [Electronic Resource] // Wikipedia. – Mode of access : https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_awards_and_nominations_received_by_The_West_Wing
7. McCabe J. 'The West Wing': TV Milestone Series / J. McCabe. – Detroit : Wayne State University Press, 2013. – 133 p.
8. New National Annenberg Election Survey Analysis of 2000 and 2004 Elections Published [Electronic Resource] / Anneberg Public Policy Center of The University of Pennsylvania, 22.12.2006 – Mode of access : <http://www.annenbergpublicpolicycenter.org/new-naes-analysis-of-2000-and-2004-elections-published/>.
9. Parry-Giles T. The Prime Time Presidency: The 'West Wing' and U.S. Nationalism / T. Parry-Giles, S. J. Perry-Giles. – Urbana-Chicago : University of Illinois Press, 2006. – 231 p.
10. Parry-Giles T. 'The West Wing's' Prime Time Presidentiality: Mimesis and Catharsis in a Postmodern Romance / T. Parry-Giles, S. J. Parry-Giles // *Quarterly Journal of Speech*. – 2002. – Vol. 88, No. 2. – P. 209-227.

¹ The current political situation in Ukraine is the subject of a large number of publications that were released on the Polish publishing market in recent months – to mention, among others: Andruchowycz J., Smoleński P. *Szcze nie wmerła i nie umrze* / J. Andruchowicz, P. Smoleński. – Wołowiec : Wydawnictwo Czarne, 2014. – 169 s.; Kacewicz M. *Sotnie wolności: Ukraina od Majdanu do Donbasu* / M. Kacewicz. – Warszawa : Ringiel Axer Springer Polska, 2014. – 286 s.; Mucha W. *Krew i ziemia: o ukraińskiej rewolucji* / W. Mucha. – Warszawa : Fronda, 2014. – 351 s.; Parafianowicz Z., Potocki M. *Wilki żyją poza prawem: jak Janukowycz przegrał Ukrainę* / Z. Parafianowicz, M. Potocki. – Wołowiec : Wydawnictwo Czarne, 2015. – 403 s.; Pieniążek P. *Pozdrowienia z Noworosji* / P. Pieniążek. – Warszawa : Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2015. – 235 s.; Pogorzelski P. *Ukraina: niezwykli ludzie w niezwykłych czasach* / P. Pogorzelski. – Gliwice : Wydawnictwo Helion, 2015. – 276 s.; Wyrwał M. *...i zejdzie na ich głowy nasz gniew!* / M. Wyrwał. – Warszawa: Świat Książki, 2014. – 190 s. Reading of these books was essential in formulating opinion expressed in the epilogue of this paper.

11. Pfefferman N. 'The Left 'Wing' [Electronic resource] / N. Pfefferman // Jewish Journal. – Mode of access : http://www.jewishjournal.com/up_front/article/the_left_wing_20011012
12. Remnick D. So Farewell Then, President Bartlet [Electronic resource] / D. Remnick // The Guardian. – 2006. – Mode of access : <http://www.theguardian.com/media/2006/jan/25/usnews.broadcasting1>.
13. Richardson K. The Dark Arts of Good People: How Popular Culture Negotiates 'Spin' in NBC's 'The West Wing' / K. Richardson // Journal of Sociolinguistics. – 2006. – Vol. 10, No. 1. – P. 52-69
14. Rose L. 'West Wing' Uncensored: Aaron Sorkin, Rob Lowe, More Look Back on Early Fears, Long Hours, Contract Battles, and the Real Reason for Those Departures (2014) [Electronic resource] / L. Rose, M. O'Connell, M. Bernardin // Hollywood Reporter. – 2014. – Mode of access : <http://www.hollywoodreporter.com/news/west-wing-uncensored-aaron-sorkin-703010>.
15. Semmler S. M. Gendered Issue Depictions in 'Commander in Chief' versus 'The West Wing' / S. M. Semmler, K. McKay-Semmler, T. Robertson // Atlantic Journal of Communication. – 2013. – Vol. 21, No. 5. – P. 247-262
16. Smudde P. M. Using 'The West Wing' for Problem-Based learning in Public Relation Courses / P. Smudde, J. Luecke // Communication Teacher. – 2005. – Vol. 19, No. 4. – P. 107-110.
17. United States presidential election, 1972 [Electronic resource] / Wikipedia. – Mode of access : https://en.wikipedia.org/wiki/United_States_presidential_election,_1972.
18. United States presidential election, 1984 [Electronic resource] / Wikipedia – Mode of access : https://en.wikipedia.org/wiki/United_States_presidential_election,_1984.
19. United States presidential election, 2000 [Electronic resource] / Wikipedia – Mode of access : https://en.wikipedia.org/wiki/United_States_presidential_election,_2000.
20. United States presidential election (2002) [Electronic resource] / 'The West Wing' Wiki. – Mode of access : http://westwing.wikia.com/wiki/United_States_Presidential_Election_%282002%29.
21. United States presidential election (2006) [Electronic resource] / 'The West Wing' Wiki. – Mode of access : http://westwing.wikia.com/wiki/United_States_Presidential_Election_%282006%29.
22. Weiner J. 'West Wing' Babies (2012) [Electronic resource] / J. Weiner // Vanity Fair. – 2012. – Mode of access : <http://www.vanityfair.com/news/2012/04/aaron-sorkin-west-wing>.
23. Williams R. "This Is the Night TV Died": Television Post-Object Fandom and the Demise of 'The West Wing' / R. Williams // Popular Communication. – 2013. – Vol. 9, No. 4. – P. 266-279.
24. Zoller H. M. Television Illness Depictions, Identity, and Social Experience: Responses to Multiple Sclerosis on 'The West Wing' Among People With MS / H. Zoller, T. Wornell // Health Communication. – 2006. – Vol. 20, No. 1. – P. 69-79.

Стаття надійшла до редакції 12.09.2016 р.

Ш. Петжиковський

ОГЛЯДАЮЧИСЬ НА «ЗАХІДНЕ КРИЛО». ПРИСКІПЛИВИЙ ПОГЛЯД НА ПОПУЛЯРНИЙ В США ПОЛІТИЧНИЙ СЕРІАЛ

Головною метою пропонованої статті є уважний та детальний розгляд популярного політичного серіалу «Західне крило», який виходив в ефірі одного з провідних телеканалів США з 1999 по 2006 рр. Серіал носив не тільки розважальний характер, але й був важливим інструментом реабілітації в очах американської молоді інституту президентства та державної служби загалом, які в означені роки зазнали великою кризи. Це телевізійне шоу мало надихати молодь використовувати свої ідеї та

досвід, починаючи самостійну політичну кар'єру у найближчих урядових установах. Значною мірою, серіал «Західне крило» мав на меті підвищення політичної грамотності американців, познайомивши них у доступній формі з функціонуванням законодавства, інститутів влади, зовнішньополітичного та військового відомств тощо.

У першій частині статті ми намагаємося розглянути «Західне крило» у широкому контексті прайм-тайм телебачення, а в наступній частині – проаналізувати зображення американської політичної дійсності на телевізійних екранах. Автор зосереджує свою увагу на політичних та соціальних факторах, які забезпечили значний успіх серіалу. Автор також значне місце приділив аналізу фігури пересічного співробітника апарату Президента, розглядаючи реалії роботи на місцях крізь призму телевізійної подачі. У статті проаналізовано причини великої популярності серіалу «Західне крило» серед публіки.

Унікальність серіалу «Західне крило» як вигаданого політичного середовища обумовлена тим фактом, що це шоу дійсно мало реальний вплив на розвиток американської політики, що також знайшло відображення у пропонованій публікації

Ключові слова: *«Західне крило», політичний серіал, рецепція американської політики, інститут президентства, Аарон Соркін.*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

РЕЦЕНЗІЯ

**НАБОКА О.В. ПОЛІТИКА США В СХІДНІЙ АЗІЇ В 30 – 70-Х РР. ХІХ СТ. /
О.В. НАБОКА. – СТАРОБІЛЬСЬК-УЖГОРОД : ДЗ «ЛУГАНСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»,
ВИДАВНИЦТВО «ГРАЖДА», 2016. – 284 с.**

Однією з характерних рис розвитку сучасних міжнародних відносин є криза існуючого світопорядку, який був встановлений на початку 90-х рр. ХХ ст. після розпаду Радянського Союзу та закінчення «холодної війни». Саме тоді, США, які вийшли переможцем у глобальному протистоянні, стали ініціатором впровадження т. зв. «нового міжнародного порядку», заснованого на таких принципах як, колективна відповідальність за глобальну безпеку, боротьба за дотримання всіма країнами світу прав людини, мультикультурний плюралізм і т. д.

Також наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., за активної підтримки Сполучених Штатів, завершився процес формування глобальної світогосподарчої системи, ключовими елементами функціонування якої стали вільна конкуренція та ліквідація перепон для вільного пересування товарів та капіталів.

Слід відзначити, що процес вироблення вищезгаданих принципів світової політики США зайняв досить значний проміжок часу. Вперше подібні ідеї відносно стосунків з Китаєм були висловлені Державним секретарем Дж. Хеєм ще у 1899 р, коли він закликав провідні держави світу відмовитися від практики поділу Цинської імперії на зони впливу та створення перепон для розвитку комерції на території даної країни. Поступово впровадження даних правил ведення міжнародних справ стало однією з головних цілей політики США в різних регіонах в ХХ – на початку ХХІ ст.

Що ж стосується політичної частини американської зовнішньополітичної стратегії, то вперше її окремі елементи були озвучені президентом В. Вільсоном на Паризькій мирній конференції у 1919 р. Саме тоді він, серед всього іншого, виступив ініціатором створення міжнародної організації, заснованій на колективній відповідальності за вирішення міжнародних конфліктів.

Слід однак відзначити, що процес вироблення вищезгаданих принципів світової політики Сполучених Штатів зайняв досить тривалий час і на думку, О. Н. Набоки, проходив в 40 – 70-х рр. ХІХ ст. в Східній Азії. Отже, тема монографії уявляється актуальною, оскільки дозволяє зрозуміти історичні особливості оформлення основ сучасного світоустрою та ролі США в ньому.

На думку О. В. Набоки, процес оформлення східноазійської політики США почався в 30 – 40-х рр. ХІХ ст., коли Вашингтон активізував свої зусилля на розвиткові офіційних відносин з країнами даного регіону. Серед перших, були укладені угоди з королівством Сіам (1833) та Цинською імперією (1844). Вже тоді в них був проголошена відмова від територіальних захоплень, та курс на захист виключно комерційних прав американських громадян. В цьому, на думку О. В. Набоки, полягала відмінність східноазійської політики Вашингтону від тієї, яку проводила його головний конкурент – Велика Британія, яка не гребувала анексією території країн регіону, заради збільшення своєї колоніальної імперії.

Слід відзначити, що О. В. Набока відстоює думку про те, що в певний момент і США у 50-х рр. ХІХ ст. також намагалися створити в Тихому океані свою імперію, за рахунок таких острівних територій, як Тайвань, Лу-Чу, Бонін, а також Японії. Проте, у зв'язку із початком Громадянської війни всередині країни на початку 60-х рр. ХІХ ст.,

американське керівництво досить скоро забуло о експансивних планах, реалізація яких вимагала значних військових зусиль та фінансових затрат. Натомість, Вашингтон, починаючи з 60-х рр. XIX ст. виступив з новою програмою, основою якої став розвиток співробітництва з іншими провідними державами в регіоні, перш за все, з Великою Британією.

На думку О. В. Набоки, ініціатором даного курсу став Державний секретар США У. Сьюард, а першими дипломатами, які на практиці реалізовували її головні постулати були посол США в Китаї А. Бурлінгейм, та його колега, який в 60-х рр. XIX ст. займав аналогічну посаду в Японії Р. Праян.

Вперше, в повній мірі курс на створення системи колективної відповідальності за вирішення міжнародних проблем був реалізований в Японії, в період боротьби проти антизахідного руху частини місцевих князів-даймьо (1864 – 1866) та «війни Бошин» (1868 – 1869). При цьому, змушуючи разом з іншими великими державами, уряди східних країн визнати нові правила гри, Вашингтон добивався від них, переважно торговельних преференцій та виступав принциповим противником будь-яких територіальних захоплень. Більш того, Білий Дім суворо карав тих, своїх громадян, які, своїми діями намагалися перешкодити реалізації даного курсу та продовжували виступати за створення американської колоніальної імперії.

Таким чином, Набока О. В. робить висновок, що Східна Азія в досліджуваній період стала тією площадкою, на якій вироблялися американські підходи до вирішення світових проблем в майбутньому.

Отже, слід відзначити, що монографія О. В. Набоки «Політика США в Східній Азії в 30 – 70-х рр. XIX ст.» виконана на належному рівні та присвячена вивченню актуальної теми. Дана праця має бути належно оцінена вітчизняними американістами та спеціалістами з міжнародних відносин.

І. Я. Тодоров

The article contains a review on the monograph 'US policy in East Asia in the 30 - 70's of the XIX century' by candidate of historical sciences, associate professor of Department of World History and International Relation of Luhansk Taras Shevchenko National University A.V. Naboka. This is the analys of the author's views about the main stages of the formation of East Asian politics at Washington study period. The main idea, presented in peer-reviewed monograph is that in the 30 - 70's of the XIX century there were a radical changes in American policy in the Pacific region. The author defends the idea that in this period the US abandoned colonial conquests in the East Asian region. Instead, they were focusing on increased cooperation with other Western powers and the struggle for privileges in commercial activities. In addition, in the monograph A.V. Naboka able to show in detail the process of increasing military and commercial presence in the Pacific, reveal features Chinese and Japanese policy of the White House. In general, peer-reviewed monograph is executed in a professional manner.

Keywords: A.V. Naboka, monograph, the US, Asia, Japan, China.

I. Todorov

Рецензія надійшла до редакції 05.10.2016 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АВЕР'ЯНОВ АНДРІЙ АНДРІЙОВИЧ – студент ОС «Магістр» спеціальності «Міжнародні відносини» Маріупольського державного університету.

АНТОНОВА СВІТЛАНА ЄВГЕНІЇВНА – кандидат економічних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування.

АРАБАДЖИ СВІТЛАНА СЕРГІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

БУЛИК МАКСИМ ВОЛОДИМИРОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

БУЛЬДОВИЧ ПАВЛО ВІТАЛІЙОВИЧ – аспірант кафедри політичних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ВИГОВСЬКА ОЛЬГА СЕРГІЇВНА – кандидат політичних наук, завідувач НДІ інтернаціоналізації вищої освіти Київського університету імені Бориса Грінченка.

ГАВРИЛОВА НІНА ВАСИЛІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ГЛЬЧЕНКО ОЛЕНА ЛЕОНІДІВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ГРІДІНА ІРИНА МИКОЛАЇВНА – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ДЕМЧИШАК РУСЛАН БОГДАНОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка».

ДОРОШ ЛЕСЯ ОЛЕКСІЇВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка».

ЗАБАВІН В'ЯЧЕСЛАВ ОЛЕГОВИЧ – старший викладач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ЗАМІКУЛА ГАННА ОЛЕГІВНА – аспірантка кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету ім. В. Стуса.

ІВАНЕЦЬ ТЕТЯНА МИРОСЛАВІВНА – аспірантка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ІВАНОВА ІЛОНА ІГОРІВНА – аспірантка кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ІВАСЕЧКО ОЛЬГА ЯРОСЛАВІВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка».

ІЛЬНИЦЬКИЙ ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ – доктор історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

КАСЬЯНОВА МАРИНА МИКОЛАЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету (м. Вінниця), докторант Київського національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

КИЧАК ОКСАНА ЮРІЇВНА – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

КОВАЛЬ ОЛЕКСАНДР ВІКТОРОВИЧ – студент ОС «Магістр» спеціальності «Міжнародні відносини» Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка».

КОНСТАНТИНОВА ЮЛІЯ ВАСИЛІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

КРИСЕНКО ОЛЕКСІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ – кандидат філософських наук, доцент кафедри політології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

КУЛЬЧІКОВСЬКИЙ ІЛЛЯ СЕРГІЙОВИЧ – магістрант спеціальності «Міжнародні відносини» Маріупольського державного університету.

КУЧУРАН АНДРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ – аспірант кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ЛАГОДА ОКСАНА БОРИСІВНА – студентка ОС «Магістр» I року навчання спеціальності «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» Національного університету «Львівська політехніка».

ЛИСАК ВІКТОРІЯ ФЕОФАНІВНА – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики, декан історичного факультету Маріупольського державного університету.

ЛОЗИНСЬКИЙ АНДРІЙ ФЕДОРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін та соціальної роботи Львівського державного університету безпеки життєдіяльності.

МАРГУЛОВ АРТУР ХУДУВИЧ – доктор історичних наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

МІЩЕНКО АННА МИХАЙЛІВНА – аспірантка кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

НЕФЬОДОВ ДМИТРО ВАЛЕРІЙОВИЧ – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

ОБЕРШТ ОЛЬГА МИКОЛАЇВНА – аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ПАРАХІНА МАРІЯ БОГДАНІВНА – кандидат історичних наук, науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ПАСІЧНИК ІВАН МИКОЛАЙОВИЧ – аспірант кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

ПЕТЖИКОВСЬКИЙ ШИМОН – докторант Інституту громадської історії XIX – XX століття Університету імені Адама Міцкевича в Познані (Республіка Польща).

ПІДДУБНИЙ СЕРГІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ПОГОРІЛА НАТАЛЯ ОЛЕКСАНДРІВНА – здобувач кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

РАБЧЕВСЬКА ОЛЕКСАНДРА СЕРГІЇВНА – студентка III курсу спеціальності «Міжнародні відносини» Маріупольського державного університету.

РЕУЦЬКА АНАСТАСІЯ МИКОЛАЇВНА – аспірантка кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

РОМАНЦОВ ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

РЯБІНІН ЄВГЕН ВАДИМОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

СТОРОЖЕНКО ІВАН СЕРГІЙОВИЧ – доктор історичних наук, головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії історії Придніпровського регіону у складі кафедри історіографії та джерелознавства історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара.

ТАРАСОВ СЕРГІЙ ВІКТОРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ТИХОНЕНКО ІРИНА ВІКТОРІВНА – аспірантка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

ТОДОРОВ ІГОР ЯРОСЛАВОВИЧ – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних студій і суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

ТРОФИМЕНКО АНАСТАСІЯ ВІКТОРІВНА – старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ТРОФИМЕНКО МИКОЛА ВАЛЕРІЙОВИЧ – кандидат політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету, проректор з науково-педагогічної роботи (міжнародні зв'язки) МДУ.

ХОМА НАТАЛІЯ МИХАЙЛІВНА – доктор політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЦЕЦИК ЯРОСЛАВ ПЕТРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування.

ЧЕРВІНКА ІРИНА МИКОЛАЇВНА – кандидат політичних наук, асистент кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка».

ШВАЙКА ІННА ОЛЕКСАНДРІВНА – аспірантка кафедри історії України Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

ШИПІК НАТАЛІЯ ФЕОФАНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ШУМСЬКИЙ ЛЕОНІД МИКОЛАЙОВИЧ – викладач Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, здобувач кафедри політології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ДСТУ 7152:2010 до структури наукової статті. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Публікація починається з класифікаційного індексу УДК, який розміщується окремим рядком, ліворуч перед ПІБ автора (авторів). Текст публікації повинен відповідати структурній схемі:

- ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) у називному відмінку;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами;
- анотація мовою тексту публікації (курсив) згідно з ДСТУ ГОСТ 7.9-2009;
- перелік ключових слів з підзаголовком Ключові слова: (курсив);
- основний текст статті;
- список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006;
- дата надходження до редакції арабськими цифрами, після бібліографічного списку, ліворуч;
- після тексту статті ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) англійською мовою;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами англійською мовою;
- розширена анотація англійською мовою (до 35 рядків, курсив); для публікацій іншими мовами розширена анотація українською обов'язкова.

Розширена анотація оформлюється згідно з «Рекомендаціями з підготовки журналів для зарубіжної аналітичної бази даних SCOPUS», укладеними співробітниками групи з науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України (<http://www.nbu.gov.ua/node/931>).

- перелік ключових слів англійською мовою з підзаголовком Key words: (курсив);

3. Вимоги до оформлення тексту:

- матеріали подаються у друкованому вигляді (папір формату А4) та на електронному носії (компакт-диск, e-mail) в форматі Microsoft Word 97-2003. Обсяг – від 12 до 18 сторінок, включаючи рисунки, таблиці, список використаної літератури. Основний текст статті – шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; поля дзеркальні: верхній – 25 мм, нижній – 25 мм, зсередини – 25 мм, ззовні – 25 мм., абзацний відступ – 10 мм; оформлюються згідно з ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення»;

- перелік літературних джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком Список використаної літератури і виконується мовою оригіналу. Джерела в переліку посилають нумеруються вручну, без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований»;

- список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006;

У зв'язку з розміщенням публікацій в міжнародних наукометричних базах даних слід дотримуватися наступних вимог до оформлення списку використаної літератури. Кожна позиція у списку використаної літератури має бути надана мовою оригіналу та у транслітерації. Для транслітерації українського тексту слід застосовувати Постанову Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55 (<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-2010-%D0%BF>), сайт Онлайн транслітерації <http://ukrlit.org/transliterations>. Для транслітерації російського тексту – систему Департаменту США (http://shub123.ucoz.ru/Sistema_transliterazii.html) (див. відповідний Зразок);

- щодо символів. В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»;

- посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231 зв.];

- згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М. Тард, Е. Фромм, К. Юнг, К. Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.

4. Супровідні матеріали:

- стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою (див. відповідний Зразок) із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; поштового індексу, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. Вся інформація надається українською, російською та англійською мовами.

- статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому та друкованому вигляді електронною поштою.

5. Редакція очікує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, містять достовірну інформацію. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей, а також право опублікування, розповсюдження та використання матеріалів у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

УДК 321.02:321.8

Н.А. Вінникова

ГЛОБАЛЬНІ РІШЕННЯ: «JUS MANUARIUM»?

У статті розглядаються нормативно-регуляторний та політикопрактичний аспекти ухвалення рішень на глобальному рівні управління. За допомогою корелятивного аналізу процедурних моделей вироблення рішень та фактичного позиціонування держав у міжнародних організаціях і глобальних клубах з'ясовано, що політичні процеси на транснаціональному рівні урядування обумовлені консенсусними формами взаємодії найбільш потужних акторів світової політики.

Ключові слова: *політичні рішення, міжнародні організації, глобальні клуби, консенсус.*

Текст статті

.....
.....
.....

Список використаної літератури

1. Рябека О. Світова держава як продукт глобалізованого організаційного розвитку / О. Рябека // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2014. – Вип. 3. – С.114–126 ; Riabeka O. Svitova derzhava yak produkt hlobalizovanoho orhanizatsiinoho rozvytku / O. Riabeka // Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa. – 2014. – Vyp. 3. – S.114–126.

2.

Стаття надійшла до редакції __.__.20__ р.

N. Vinnykova

GLOBAL DECISIONS: «JUS MANUARIUM»?

The article examines the procedural and political aspects of the global decision-making. A central issue in this paper is the power balance in procedural frame of the transnational decision-making. We assume that global actors by using procedural tools in international organisations maintain domestic purposes. Analysing the models of decision-making in international structures i.e. unanimity, the veto procedure, weighted voting, majority principle, consensus and actual state-positioning we found that global policy-making is determined by consensus of the most powerful actors in world politics.

The procedural and practical functioning of the international organizations tends towards consolidation club format in which the narrow circle of the countries dominates over decision-making. Consensus approach allows to negotiate without regulatory restrictions thus reaching agreement on common issues. The international global decision-making core includes the USA, Britain, France, Italy and Germany. Through procedure of veto in the UN Security Council, the largest contributions in the IMF and the World Bank, prerogative position in NATO, participating in G7 and G20, these countries, mainly USA, hold centripetal position in decision-making from the scope of strategic issues in global politics and domestic affairs of individual states. Even though Germany is not a permanent member of the UN Security Council, it has a dominant position in

Keywords: *political decisions, international organizations, global clubs, consensus.*

АВТОРСЬКА ДОВІДКА

Прошу опублікувати у збірнику наукових праць «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія» статтю _____ у розділі _____
назва статті історичні чи політичні науки

Відомості про Автора (зразок заповнення):

Відомості про Автора:	Прізвище, ім'я, по батькові – науковий ступінь, посада, назва установи / навчального закладу, вчене звання.
Українською мовою	Патlachук Віталій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету, доцент
Російською мовою	Патlachук Виталий Владимирович – кандидат исторических наук, доцент кафедры исторических дисциплин Мариупольского государственного университета, доцент
Англійською мовою	(Вказати відомості англійською мовою)
Контактні телефони автора, E-mail, поштова адреса	(Вказати контактні телефони, адресу електронної пошти, поштову адресу, за якою здійснюватиметься розсилка)

Відомості про наукового керівника (якщо автор статті не має наукового ступеня):

Прізвище	
Ім'я	
По батькові	
Науковий ступінь	
Вчене звання	
Посада	
Назва установи / навчального закладу	

Автор надає право Маріупольському державному університету розміщувати свою статтю повністю або частково у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ)

_____ підпис

Автор несе всю відповідальність за зміст цієї статті та факт її публікації.

Автор підтверджує, що в матеріалах статті не містяться відомості, заборонені до опублікування, і тому стаття може бути надрукована у відкритому друці.

Автор підтверджує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, а також містять достовірну інформацію.

_____ дата

_____ підпис

_____ П.І.Б.

Зразок

ЗГОДА
на обробку персональних даних

Я, _____
(П. І. Б.)

(далі – Автор) шляхом підписання цього тексту, відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 №2297-VI, надаю згоду Маріупольському державному університету (далі – Університет) на обробку моїх персональних даних (П.І.Б., адреса проживання, номер мобільного телефону, адреса електронної пошти (e-mail), науковий ступінь (або освітньо-кваліфікаційний рівень), вчене звання, місце роботи (або навчання), посада) з метою забезпечення захисту авторських прав при здійсненні публікацій творів Автора у наукових фахових виданнях Університету. Наведений вище склад персональних даних може надаватися працівникам Університету, безпосередньо задіяним в обробленні цих даних, а також в інших випадках, прямо передбачених законодавством України.

Також мої персональні дані (П.І.Б., адреса проживання, номер мобільного телефону, адреса електронної пошти (e-mail), науковий ступінь (або освітньо-кваліфікаційний рівень), вчене звання, місце роботи (або навчання), посада) можуть надаватися третім особам при включенні наукових фахових видань Університету до міжнародних наукометричних баз.

Ця згода надається на безстроковий термін. Передача моїх персональних даних третім особам у випадках, не передбачених цією Згодою та законодавством України, здійснюється тільки за погодженням зі мною.

« ____ » _____ 20 ____ року, _____ / _____)
(підпис) (ініціали, прізвище Автора)

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ
ВИПУСК 16

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов
Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов
Відповідальний секретар – к.політ.н., проф. М. В. Трофименко

Засновник Маріупольський державний університет
87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а
тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)
Тираж 100 примірників. Замовлення № 005/17

Видавець «Видавничий відділ МДУ»
87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №4930 від 07.07.2015 р.

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів
Редакція не несе відповідальності за авторський стиль статей